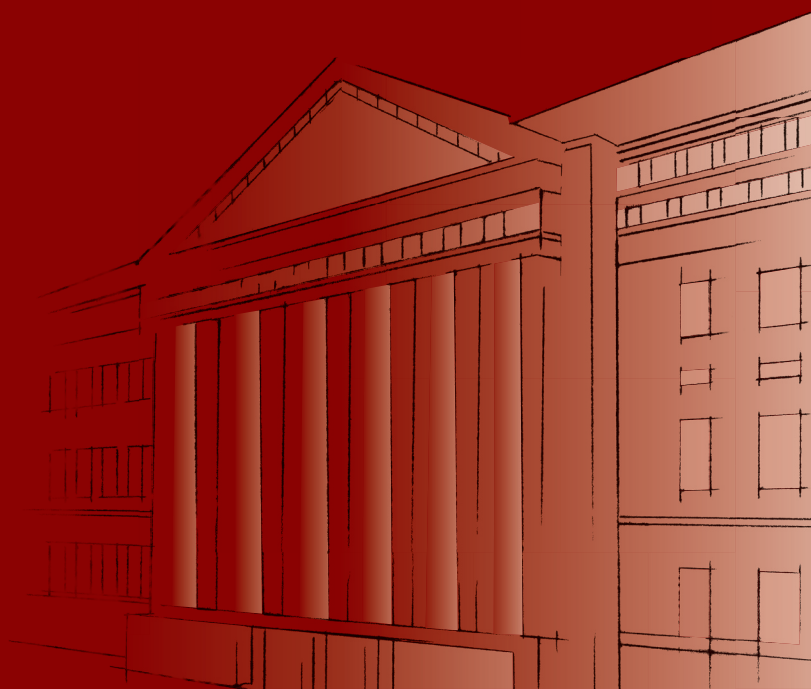

MIHKEL MÄESALU

Liivimaa ja Püha Rooma keisririik
1199–1486

MIHKEL MÄESALU

Liivimaa ja Püha Rooma keisririik
1199–1486

TARTU ÜLIKOOL
kirjastus

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ humanitaarteaduste valdkonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 28. märts 2017. a.

Juhendaja: prof. PhD Anti Selart (Tartu Ülikool)

Oponent: prof. Dr. Kristjan Toomaspoeg (Dipartimento di Storia, Società e Studi sull'Uomo Università del Salento (Lecce)).

Doktoritöö kaitsmine toimub 16. juunil 2017. aastal kell 16.15 Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18–204, Tartu.

Doktoritöö valmimist toetasid: Eesti Teadusagentuuri finantseeritud projekt PUT1422 „Ühiselu, eraldatus ja kultuuriline vastasmõju keskaegsel Liivimaal (1200–1550)“; Eesti Teadusagentuuri finantseeritud projekt PUT107 „Kesk-aegne Liivimaa: Euroopa ääremaa ja tema keskused (12.–16. sajand)“; Eesti Teadusfondi finantseeritud projekt ETF7744 „Uskonnad ja poliitika Baltimaades (13.–17. sajand)“; sihtasutuse Archimedes läbiviidud Euroopa Sotsiaalfondi doktoriõppe- ja rahvusvahelistumise programm DoRA; Kultuuriteaduste ja kunstide doktorikool, mille finantseerijad on Euroopa Liidu Regionaalarengu Fond ja Euroopa Sotsiaalfond.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-77-445-6 (trükkis)

ISBN 978-9949-77-446-3 (pdf)

Autoriõigus: Mihkel Mäesalu, 2017

Tartu Ülikooli Kirjastus
www.tyk.ee

TÄNUAVALDUSED

Tänan oma kolleege, kaasdoktorante ja sõpru nii nõuannete kui ka sisukate vestluste ja eriti dissertatsiooni käsikirjas leidunud puudustele osutamise eest. Samuti tänan ma oma juhendajat, professor Anti Selartit, kes oli alati valmis vastama minu küsimustele ja kelle kriitiline meel toetas mind nii uurimise teostamisel kui ka dissertatsiooni kirjutamisel. Erilised tänud lähevad Berliini Vaba Ülikooli professorile Dr. Matthias Thumserile, kes võimaldas mul kasutada veel toimetusjärgus oleva „Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikuraamatu“ 13. ja 14. köite materjale ning samuti ka hilisemate köidete koostamise tarbeks kogutud allikmaterjali. Professor Thumserit ja tema doktorante tänan ka kriitika ja sisukate nõuannete eest. Samuti avaldan tänu oma abikaasale ja vanematele, kelle mõistev suhtumine ja igakülgne toetus aitasid uurimuse valmimisele igati kaasa.

Uurimistöö tegemisele vajaliku rahalise toetuse andsid Eesti Teadusfondi finantseeritud projekt ETF7744 ning Eesti Teadusagentuuri finantseeritud projektid PUT107 ja PUT1422. Sihtasutuse Archimedes poolt läbiviidud Euroopa Sotsiaalfondi doktoriõppe- ja rahvusvahelistumise programm DoRA võimaldas mul töötada neli kuud Berliini teadusraamatukogudes ja Preisimaa Kultuuripärandi Salajases Riigiarhiivis. Tänan ka Kultuuriteaduste ja kunstide doktori-kooli, mis võimaldas soetada mõningaid vajalikke raamatuid ja korraldas silma-ringi laiendavaid doktorikoole.

SISUKORD

SISSEJUHATUS.....	10
Historiograafia.....	14
Liivimaa ja keisririigi sidemed.....	14
Keisrivõimu toimimine keisririigi Saksa maadel	25
Probleemiasetus	28
Allikad.....	30
Metodoloogia	38
1. KEISRIRIIK JA LIIVIMAA: ÕIGUSLIKE SIDEMETE SÕLMIMINE (1199–1245).....	42
1.1. Keisririigi laienemine kirdesse 10. kuni 13. sajandini.....	42
1.2. Švaabi Philipp ja Liivimaa	53
1.3. Otto IV ja Liivimaa	57
1.3.1. Riia piiskopi Alberti lääniürik Jersika vürstile Vsevolodile (1209).....	58
1.3.2. Otto IV ürikud Mõõgavendade ordule.....	60
1.4. Friedrich II, Heinrich (VII) ja Liivimaa	62
1.4.1. Friedrich II ürik Magdeburgi peapiiskopile Albrechtile (1219)..	66
1.4.2. Catania manifestina tuntud Friedrich II ürik (1224).....	68
1.4.3. Heinrich (VII) ürikud Tartu ja Riia piiskoppidele ning Friedrich II ürikud Mõõgavendade ordule aastatest 1225–1227.....	74
1.4.4. Heinrich (VII) ürikud Mõõgavendade ordule ja Saare-Lääne piiskopile aastast 1228	82
1.4.5. Friedrich II ürik Mõõgavendade ordule (1232) ning keiserlike ürikute kasutamine 1230. aastate Liivimaal.....	83
1.4.6. Verona kuldbullana tuntud Friedrich II ürik Saksa ordule (1245)	89
2. LIIVIMAA MAAHÄRRADE SUHTED KEISRIKOJAGA (1245–1486) ..	95
2.1. Friedrich II tagandamisest Ludwig IV surmani (1245–1347)	95
2.1.1. Liivimaa piiskoppide suhted keisrikojaga	96
2.1.2. Saksa ordu kohalolek keisrikojas.....	100
2.1.3. Saksa ordu Liivimaa haru õiguslikud sidemed keisririigiga ja suhtlus keisrikojaga.....	106
2.2. Karl IV ja Wenzeli ajal (1346–1400)	108
2.2.1. Saksa ordu ja keisrikoda	110
2.2.2. Liivimaa kõrgvaimulike sidemed keisrikojas	113
2.2.3. Läänisidemete uuendamine.....	120
2.3. Ruprechtist kuni Maximilian I kuningaks valimiseni (1400–1486) ..	125
2.3.1. Suhtlus keisrikojaga.....	127

2.3.1.1.	Kuninga lähikondlastest Riia peapiiskopid Johann von Wallenrode ja Johannes Ambundii.....	127
2.3.1.2.	Teiste Liivimaa kõrgvaimulike suhtlus keisrikojaga...	131
2.3.1.3.	Saksa ordu Liivimaa haru kommunikatsioon keisrikojaga	135
2.3.2.	Õiguslikud sidemed	148
2.3.2.1.	Läänisidemete uuendamine	151
2.3.2.2.	Saksa ordu Liivimaa haru õiguslik vahekord keisririigiga.....	162
2.3.2.3.	Liivimaa meistri Bernd von der Borch'i läänistamine Riia stiftiga 1481. aastal	163
3.	KEISERLIK AUTORITEET LIIVIMAA SISETÜLIDES (1245–1486) .	167
3.1.	Kuningas Rudolf I ürik Saksa ordu Liivimaa harule (1279)	167
3.2.	Riia peapiiskopi ja Saksa ordu tüli Riia linna üle (1274–1374)	169
3.2.1.	Saksa ordule Riia linnas kohtuvõimu andnud kuningas Rudolf I ürik (1274).....	170
3.2.2.	Saksa ordu konflikt Riia peapiiskopi ja Riia linnaga 1297–1330	172
3.2.3.	Riia linna allutamine Saksa ordule (1330) ja selle kinnitamine keiser Ludwig IV poolt (1332)	178
3.2.4.	Peapiiskop Fromhold von Viffhusen ja keiser Karl IV.....	182
3.3.	Kuningas Wenzeli kaasamine Liivimaa sisetülidesse (1392–1397)..	190
3.3.1.	Riia peapiiskop Johann von Sinteni koostöö kuningas Wenzeliga	190
3.3.2.	Pommeri-Stettini hertsog Otto katse Riia peapiiskopiks saada	197
3.4.	Riia kiriku ja Saksa ordu vastuolud 15. sajandil.....	208
3.4.1.	Rõivastustüli	209
3.4.2.	Kirchholmi lepe ja vaidlused selle tühistamise üle (1452–1479).....	222
3.4.3.	Bernd von der Borch'i konflikt Stephan Grubega (1480–1483).....	228
3.5.	Tartu piiskopi ja Saksa ordu vaenus (1475–1476)	241
3.6.	Liivimaa piiskoppide keiserlikud kaitsehärrad	245
3.7.	Keiserlik autoriteet ja topeltvalimised piiskopi kohale	249
3.7.1.	Friedrich III toetus Saare-Lääne piiskop Johannes Krouwelile.....	250
3.7.2.	Paavsti mõjutamine keisri soovituskirjadega.....	254
3.8.	Viini konkordaadi (1448) kehtimine Liivimaal.....	255
4.	LIIVIMAA KAASAMINE ÜLEKEISRIRIIGILISSE POLIITIKASSE..	264
4.1.	Keisri dünastilised huvid: Ludwig IV ja Eestimaa hertsogkonna müümine Saksa ordule	264

4.2. Liivimaa maahärrade kaasarääkimine keisririigi poliitikas. Kirikulõhe Rooma paavsti ja Baseli kirikukogu vahel aastatel 1437–1449	267
4.3. Liivimaa sõjalised- ja maksukohustused keisririigi ees.....	271
4.3.1. Sõjateenistus- ja maksukohustused Hussiitide sõdade ajal (1420–1434).....	272
4.3.1.1. Saksa ordu sõda Leedu ja Poola kui hussiitide toetajate vastu (1422)	274
4.3.1.2. Üleskutse saata sõjamehi hussiitide-vastasele sõjaretkele (1426–1427).....	276
4.3.1.3. Hussiidi-maks Riia kirikuprovintsis (1427–1429)	277
4.3.1.4. 1434. aasta hussiidi-maksu plaan	282
4.3.2. Liivimaa kaasamine hussiitide ja türklaste vastaste ristiretkede kavadesse (1440–1486).....	283
4.3.3. Baseli kontsiili protektori Konrad von Weinsbergi võlgade tasumine	288
KOKKUVÕTE.....	293
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	302
SUMMARY	345
ELULOOKIRJELDUS.....	357
CURRICULUM VITAE	359

SISSEJUHATUS

Eesti ajaloolased on viimasel ajal aina rohkem tähelepanu pööranud imperiaalsele tasandile Eesti ajaloos, peaaesjalikult vara-uusajal ja uusajal ning esmajoones seoses Vene impeeriumiga.¹ Käesolev doktoritöö toob imperiaalse mõõtme sisse ka keskaegse Liivimaa uurimisse. Liivimaa kuulus nimelt keskaegse Euroopa katoliiklike alade ainsa keisririigi, Püha Rooma keisririigi hulka. Püha Rooma keisririik oli kõige suurema territoriaalse ulatusega riik keskaegses Euroopas. Kuigi riigi tuumikalaks oli tänapäeva Saksamaa, hõlmas selle territoorium nii Põhja-Itaaliat kui ka laialdasi alasid Prantsusmaa idaosas, Madalmaid, Luxembourg, Liechtensteini, Šveitsi, Austriat, Tšehhit, Belgia idaosas ning praegu Slovakiale ja Poolale kuuluvaid alasid.

Enne 15. sajandi lõppu puudusid Püha Rooma keisririigil riigi-institutsioonid. Üleriigiline võimuteostus koondus keisri isiku, tema õukonna ja keiserlike institutsioonide ümber. Siiski oli tähtsamatel vürstidel, eriti kuninga valimise ainuõigusega kuurvürstidel, üleriigilise tähtsusega asjade otsustamisel kaasärääkimise õigus. Tähtsamate vürstidega konsulteerimata ja ilma nende heakskiiduta ei olnud monarhil võimalik tagada oma otsuste elluviimist. Tegemist oli sõna otseses mõttes lääniriigiga, kus isiklikel sidemetel valitseja ja tema vasallide ning alamate vahel oli määrav roll valitseja võimu teostamisel. Arvestades keisririigi laia territoriaalset ulatust, keisri seotust oma dünastiliste pärusvaldustega ning vürstide ja teiste kohaliku tasandi isandate (sh vaba- ja riigilinnad) peaaegu täielikku sõltumatust oma võimuala valitsemisel ja omavaheliste vaenuste pidamisel, oli keisri suutlikkus valitsejavõimu teostamiseks riigi eri piirkondade üle väga erinev ja sõltus suuresti ka tema isikuomadustest. Nõrga keskivõimuga keisririiki hoidsid lagunemast juurdunud traditsioonid, eriti arusaam, et vürstide, riigilinnade ja teiste regionaalsete võimukandjate kompetents ilmaliku võimu teostamiseks vajas keiserlikku legitimatsiooni. Määrava tähtsusega olid ka katoliikliku Euroopa kõrgeima staatusega ilmaliku isanda – keisri – vasalliks või alamaks olemisega kaasnenud au ning arusaam, et sakslased on keisririigi kandjad.²

¹ Näiteks artiklikogumik *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*. Koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 [Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 16 (23)] ning professor Mati Lauri juhatatud uurimisprojekt SF0180006s11 „Imperiaalne survepoliitika Baltikumis 16. saj. algusest 19. saj. keskpaigani“.

² Ülevaatliselt: Karl-Friedrich Krieger. *König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter. 2., durchgesehene Auflage*. München: Oldenbourg 2005 [Enzyklopädie deutscher Geschichte, 14]. Arutlevalt: Peter Moraw. Zur staatlich-organisatorischen Integration des Reiches im Mittelalter. – Staatliche Vereinigung: Fördernde und hemmende Elemente in der deutschen Geschichte. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom 13. 3.–15. 3. 1995. Vlj. Wilhelm Brauneder. Berlin: Duncker & Humblot 1997 [Beihefte zu „Der Staat“, 12], lk 7–36; Peter Moraw. Fürsten am spätmittelalterlichen deutschen Königshof. – *Principes. Dynastien und Höfe im späten Mittelalter. Interdisziplinäre Tagung des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte des Mittelalters und Historische Hilfswissenschaften in Greifswald in Verbindung mit der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften*

Kuna keskaegne riiklus tugines eelkõige isiklikele suhetele ja oli lahutamatu seotud monarhi isikuga, keskendutakse töös Liivimaa maahärrade – Riia peapiiskopi, Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskoppide, Mõõgavendade ordu ja viimase õigusjärglase Saksa ordu Liivimaa haru – sidemetele keisriga. Nende suhete uurimisel on ajaloolased seni keskendunud riigiõiguslike sidemete olemuse välja selgitamisele. Käesolevas töös on valitud mitmekülgsem lähenemine. Õiguslike sidemete eritlemise kõrval on olulisel kohal isiklikud suhted ja kommunikatsioon. Tähelepanu on pööratud Liivimaa maahärrade ajenditele keisri või kuningaga kontakti otsimisele, et püüda selgitada, miks oli maahärradel üldse tarvis algatada ja hoida õiguslikke sidemeid keisririigi valitsejaga. Hindamaks keiserliku autoriteedi mõju Liivimaal analüüsitakse keiserlike ürikute ja keisririigi seaduste rolli regiooni sisetülides. Samuti käsitletakse Liivimaa maahärrade kaasamist üle-keisririigilisse poliitikasse. Kuna maahärrade läänimehed ning maahärradele allunud linnade kodanikud suhtlesid keisriga harva, kesken- dub dissertatsioon esmajoones maahärrade ja keisririigi vahekorrale.

Uuritavaks ajavahemikuks on aastad 1199–1486. Perioodi alguseks on Riia piiskopi Alberti (1199–1129) esimene kokkupuude Rooma kuningaga 1199. aasta jõuludel ning lõpuks Maximilian I (1486–1519, keiser aastast 1508) valimine keiser Friedrich III (1440–1493, keiser aastast 1452) kaasvalitsejaks. Maximilian I valitsusaega peetakse Saksa ajalookirjutuses üleminekuperioodiks keskajalt varauusajale. 15. sajandi viimastel kümnenditel toimusid Püha Rooma keisririigis mitmed olulised muutused, mida ajaloolased on nimetanud dualistlike härrusstruktuuride tekkimiseks. Riigipäeva väljakujunemise ja keisrist sõltumatu riigikammerkohtu asutamisega sai Saksa kõrgaadel endale institutsionaliseeritud kaasvalitsemise õigused keisri kõrval.³ Friedrich III ja Maximilian I alustasid oma ühisvalitsuse ajal (1486–1493) diplomaatilist suhtlust Moskva suurvürstiga, mis mõjutas tunduvalt Liivimaa maahärrade suhteid nii keisri kui ka suurvürstiga. Kuna saadikud reisisid Saksa maade ja Moskva suurvürstiriigi vahet Liivimaa kaudu, püüdis Saksa ordu Liivimaa meister neid diplomaatilisi kontakte oma huvides ära kasutada.⁴ Maximiliani valitsusajaga kaasnenud tõsised

zu Göttingen vom 15.–18. Juni 2000. Vlj. Cordula Nolte, Karl-Heinz Spieß ja Ralf-Gunnar Werlich. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Residenzenforschung, 14], lk 17–32; Peter Moraw. Politische Landschaften im mittelalterlichen Reich: Probleme der Handlungs-dichte. – *Landschaften im Mittelalter*. Vlj. Karl-Heinz Spieß. Stuttgart: Steiner 2006, lk 153–166.

³ Peter Moraw. *Von offener Verfassung zur gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*. Berlin: Propyläen 1985 [Propyläen Geschichte Deutschlands, 3], lk 416–421; Moraw. Zur staatlich-organisatorischen Integration, lk 23–27; Sabine Wefers. *Das Primat der Außenpolitik. Das politische System des Reichs im 15. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot 2013 [Historische Forschungen, 99].

⁴ Elke Wimmer. Livland – ein Problem der habsburgisch-russischen Beziehungen in der Zeit Maximilians I.? – *Deutschland – Livland – Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 53–110; Марина Борисовна Бессуднова. *Россия и Ливония в конце XV века. Истоки конфликта*. Москва: Квадрига 2015, lk 171–198; Marina Bessudnova. Die Schließung des hansischen Kontors in

muutused nii keisririigi sees kui ka valitseja diplomaatilises haardes on piisavad põhjendamaks käesolevas töös uuritava ajavahemiku lõpetamist 1486. aastaga. Liivimaa ja keisririigi suhete käsitlemine on seni keskendunud 13. sajandi esimesele poolele või ajavahemikule 1490. aastatest kuni Liivimaa sõjani (1558–1583). Käesolev töö hõlmab seega suuresti ajastut, mida ei ole kõnealuse teema valguses põhjalikult käsitletud.

Keisri ja Liivimaa suhete uurimisel peab arvestama ka tõsiasjaga, et paavst oli regiooni maahärrade jaoks olulisema tähtsusega isand kui keiser. Paavsti kuurias olid Liivimaa maahärradel ka tunduvalt tihedamad isiklikud sidemed kui keisri õukonnas. Paavstlik legitimatsioon mängis olulist rolli Liivimaa maahärrade omavahelistes tülides ning paavstlik kohus oli peamine Liivimaast väljas asunud kohtuorgan, kus neid tülisid lahendati.⁵ Paavsti autoriteedi ebaharilikult suur tähtsus Liivimaal, vähemalt võrreldes keisrivõimuga, tulenes esmajoones tõsiasjast, et seal puudusid ilmalikud vürstid: kõik Liivimaa maahärrad olid kas piiskopid või vaimulikud rüütlid. Paavstlik legitimatsioon ja kohtuvõim omasid olulist rolli kõigi keskaegse Euroopa katoliku piiskoppide ja vaimulike rüütlidude jaoks. Kuulusid ju kõrgvaimulikke ja vaimulikke rüütlidusid puudutavad kohtuasjad reeglina mitte ilmaliku, vaid hoopis kirikliku kohtu kompetentsi ning paavsti kuuria toomis kõrgeima kirikliku kohtuorganina.⁶

Novgorod im Jahre 1494 im Kontext der Beziehungen des Großfürsten von Moskau zu Maximilian von Habsburg. – *Hansische Geschichtsblätter*, 127 (2006), lk 69–99.

⁵ Bernhart Jähnig. Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe im Spannungsfeld von Kaiser und Papst. – Bernhart Jähnig. *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 10. Geburtstag am 7. Oktober 2011*. Vlj. Hans-Jürgen Kämpfert ja Barbara Kämpfert. Münster: Nicolaus-Copernicus-Verlag 2011 [Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, 34], lk 442–456; Bernhart Jähnig. Das Ringen zwischen Deutschem Orden und bischöflicher Gewalt in Livland und Preußen. – *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 97 (2002), lk 215–237; Brigide Schwarz. Alle Wege führen über Rom. Eine „Seilschaft“ von Klerikern aus Hannover im späten Mittelalter. – *Hannoversche Geschichtsblätter*, NF 52 (1998), lk 5–87; Brigide Schwarz. Prälaten aus Hannover im spätmittelalterlichen Livland: Dietrich Nagel, Domptopst von Riga († Ende 1468 / Anfang 1469), und Ludolf Nagel, Domdekan von Ösel, Verweser von Reval († nach 1477). – *ZfO*, 49 (2000), lk 495–532; Brigide Schwarz. Eine „Seilschaft“ von Klerikern aus Hannover im Spätmittelalter. – *QFIAB*, 81 (2001), lk 256–277; Henrike Bolte. Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen im Spiegel der kurialen Überlieferung: das Beispiel Livland. – *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung. Ludwig Quidde und die Erschließung der kurialen Registerüberlieferung*. Vlj. Michael Matheus. Berlin – Boston: De Gruyter 2012 [Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts im Rom, 124], lk 191–204. Vt ka Eva Eihmane. Livonia and the Holy See in 13th – Early 15th Centuries: Centre and Periphery of Christendom. – *The Image of the Baltic, a Festschrift for Nils Blomkvist*. Toim. Michael F. Scholz, Robert Bohn ja Carina Johansson. Visby: Gotland University Press 2012 [Gotland University Press, 10], lk 23–40.

⁶ Kirsi Salonen. *Kirkollisen oikeudenkäytön päälähteillä. Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alun taittessa*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 2012 [Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia, 221].

Eestikeelses ajalookirjutuses on keskaegse keisririigi nimena juurdunud Saksa-Rooma keisririik, mis tuleneb 18. sajandil saksa keeles kasutusele võetud nimetusest *Deutsch-Römisches Reich*. Ometigi ei ole Saksa-Rooma keskaegse keisririigi nimena sugugi korrektne. Keskajal samastati keisririiki antiikaegse Rooma keisririigiga. *Translatio imperii* teooria järgi kandus Frangi riigi kuninga Karl Suure keisriks kroonimisega aastal 800 Rooma keisririik „kreeklastelt“ ehk Bütsantsilt üle „frankidele“ ehk Frangi riigile. 13.–14. sajandi Saksa maadel levinud arusaama järgi toimus Ida-Frangi kuninga Otto I (936–970) keisriks kroonimisega aastal 962 impeeriumi üle kandmine „sakslastele“. Kümme aastat varem oli Otto I saanud ka Itaalia kuningaks ning aastal 1033 päris keiser Konrad II (1024–1039, keiser aastast 1027) ka Burgundia kuningriigi ehk Arelaadi. Sellest ajast peale koosnes Püha Rooma keisririik kolmest personaalunioonis kuningriigist (Ida-Frangi ehk Saksa, Itaalia ja Burgundia). Domineerival positsioonil oli Ida-Frangi riik, sest üksnes sealsel ilmalikul ja vaimulikul eliidil oli kuninga valimise õigus ning üldiselt valiti kuningas just selle kuningriigi kõrgeadli hulgast. Alates 13. sajandi keskpaigast oli keisrite ja kuningate väljastatud ürikutes levinuimaks riigi nimeks Püha Rooma keisririik. Varasematel sajanditel oli käibel mitu erinevat varianti: Keisririik, Rooma keisririik või Püha keisririik. Aastal 1474 kasutati teadaolevalt esmakordselt riigi nimele lisandunud täiendit „Saksa rahvuse“, kuid nimetus Saksa Rahvuse Püha Rooma keisririik levis laiemalt alles 16. sajandil. Ametlikus dokumentatsioonis jäi Püha Rooma keisririik ka varauusajal levinuimaks riigi nime variandiks.⁷ Seetõttu eelistan käesolevas doktoritöös kasutada riigi nimena Püha Rooma keisririik.

Keisri kroonimine oli paavsti ainuõigus ja kroonimistseremoonia toimus Rooma linnas. Enne keisriks kroonimist kandsid keisririigi valitsejad 10.–11. sajandil (Ida-)Frangi kuninga tiitlit. 12. sajandi alguses tuli kasutusele Rooma kuninga nimetus, millele lisati sajandi esimesel poolel ka augustuse tiitel, nii et ladina keeles kõlas kuninga tiitel sellest ajast alates *Romanorum rex et semper augustus*. Augustuse tiitel lisati ka keisri titulatuuri: *Romanorum imperator et semper augustus*. Rooma kuninga tiitel toonitas monarhi õigust valitseda kogu keisririigi territooriumil juba enne keisriks kroonimist ning augustuse tiitel demonstreeris järjepidevust keskaegse Püha Rooma keisririigi ja antiikaegse Rooma keisririigi vahel. Rooma kuninga tiitel väljendas ka valitseja erilisust võrreldes teiste Euroopa kuningatega. Kui Prantsusmaa, Inglismaa või Taani

⁷ Jörg Schwarz. *Herrscher- und Reichstitel bei Kaisertum und Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2003 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 22]; Eckhard Müller-Mertens. *Römisches Reich im Besitz der Deutschen, der König an Stelle des Augustus. Recherche zur Frage: seit wann wird das mittelalterlich-frühneuzeitliche reich von den Zeitgenossen als römisch und deutsch begriffen?* – *Historische Zeitschrift*, 282 (2006), lk 1–58; Ernst Schubert. *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1979. [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 63], lk 226–243; Hans K. Schulze. *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Bd 3. Kaiser und Reich*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer 1998, lk 17–20 ja 33–51.

kuninga tiitel märkis ühe rahva üle valitsemist, siis Rooma kuninga tiitel toonitas rahvaste ülese impeeriumi valitsemist. Tiitli kasutuselevõtt oli reaktsioon nimetuse „Saksa kuningas“ kasutamisele paavstide poolt investituuritüli ajal (1073–1122). Saksa kuninga tiitlil oli keskajal halvustav tähendus, sest see tähistas valitseja võimuala piirdumist üksnes Saksa kuningriigiga ning kandis endas ohtu, et paavst võib hoopis mõne teise kuninga keisriks kroonida. Seoses keisririigi monarhia nõrgenemisega alates 13. sajandi keskpaigast muutus Rooma kuninga tiitli kandmine valitseja jaoks praktiliselt vajalikuks, et nõuda oma autoriteedi aktsepteerimist riigi prantsuse- ja itaalia-keelsetel aladel. Mõned sealsetest võimukatest vürstidest ja linnadest väitsid end olevat kohustatud alluma üksnes keisrile, mitte „sakslaste kuningale“.⁸ Seetõttu hoidusin käesolevas doktoritöös kasutamast eestikeelses ajalookirjutuses tavapäraseid nimetusi „Saksa kuningas“ ja „Saksa-Rooma keiser“, eelistades nendele keskaegsete valitsejate endi poolt kasutusel olnud tiitleid „Rooma kuningas“ ja „Rooma keiser“.

Keisriks võis end nimetada alles pärast keisriks kroonimist, mistõttu kandsid kõik keisririigi keskaegsed monarhid oma valitsusaja algul Rooma kuninga tiitlit. Kusjuures mitmel hiliskeskaegsel Rooma kuningal ei õnnestunudki end keisriks kroonida lasta. Seetõttu teen käesolevas töös rangelt vahet Rooma kuninga ja Rooma keisri tiitli vahel, kasutades iga valitseja puhul seda tiitlit, mida ta kandis kõne all oleval ajahetkel. Teisalt juhul kui ma ei räägi ühest konkreetsest valitsejast, vaid teen üldistusi, siis kasutan ma termineid Rooma kuningas ja Rooma keiser sünonüümidenä. Seega keisrikoda tähistab nii keisri kui ka Rooma kuninga õukonda ning keiserlik ja (Rooma) kuninglik legitimatsioon on samuti sünonüümid.

Historiograafia

Liivimaa ja keisririigi sidemed

19. sajandi ja 20. sajandi esimese poole riigisaksa ja baltisaksa ajaloolaste jaoks ei olnud käesoleva doktoritöö teema omaette uurimusküsimus. Keskaegse Liivimaa kuulumine Püha Rooma keisririiki oli tolleaegses rahvuskeskses ajalookirjutuses iseenesest mõistetav ja tulenes keskaegse Liivimaa ülemkihi Saksa päritolust. Saksa ajaloolane Eduard Reimann ei kahelnud oma 1876. aastal avaldatud artiklis „Das Verhältnis des Reiches gegen Livland in den Jahren 1559–1561“ kordagi Liivimaa kuulumises keisririiki ega näinud mingit vajadust anda ülevaadet Liivimaa ja keisririigi vaheliste sidemete olemusest enne aastat 1559.⁹ Rudolf Usingeri poleemiline „Deutsch-dänische Gescichte 1189–1227“ ning

⁸ Schwarz. Herrscher- und Reichstitel, lk 17–46, 81–85, 111–123 ja 255–260; Müller-Mertens. Römisches Reich, lk 39–56; Len Scales. *The Shaping of German Identity. Authority and Crisis, 1245–1414*. Cambridge: Cambridge University Press 2012, lk 155–182; Schubert. König und Reich, lk 227–232.

⁹ Eduard Reimann. Das Verhalten des Reiches gegen Livland in den Jahren 1559–1561. – *Historische Zeitschrift*, 35 (1876), lk 346–380.

Saksa ajaloo aastaraamatute sarjas ilmunud Eduard Winkelmanni monograafia Friedrich II (1212–1250, keiser aastast 1220) valitsusajast sisaldasid täie enesestmõistetavusega ka Liivimaa ajaloo sündmusi.¹⁰ Theodor Lindner käsitles oma detailses ülevaates Saksa ajaloost Wenzeli ajal (Rooma kuningas 1378–1400, Böömimaa kuningana Václav IV 1378–1419) ka kuninga rolli „Rõivastustüli“ ja „Damerowi (või Tartu) sõjana“ tuntud Liivimaa sisekonfliktides. Ka Lindner ei vaevunud sõnastama Liivimaa õiguslik-poliitilist sidet keisririigiga, tõdedes vaid, et kuningas soovis tagada Riia peapiiskopkonna staatust otse temale alluva riigiläänina, mis oli vastuolus Saksa ordu püüdega peapiiskopkond orduisse inkorporeerida.¹¹ Sama suhtumist kohtab ka õigusajaloolaste puhul. Näiteks Julius Fickeri 1861. aastal ilmunud uurimuses Saksa riigivürstide seisusest tõdeti, et alates 13. sajandist kuulusid Riia ja Tartu piiskopid ning alates 16. sajandist ka ülejäänud Liivimaa piiskopid õiguslikult riigivürstide hulka.¹² Julius Bruckaufi 1907. aasta käsitluses lipuläänidest keskaegses keisririigis mainiti ka Riia piiskop Alberti antud lipulääni Jersika vürstile Vissevaldele.¹³

Baltisaksa ajaloolaste seas levinud arusaamu ilmestab hästi esimene lause Leonid Arbusow juuniori uurimuses reformatsiooni algusest Liivimaal: *Die deutsche Kolonie Livland galt seit dem Anfang des 13. Jahrhunderts sowohl als Eigentum der Römischen Kirche, wie als Bestandteil des Römischen Reichs Deutscher Nation*.¹⁴ Sarnasele järeldusele olid varem jõudnud ka Saksa ordu Liivimaa haru õigusvahekorda Liivimaa piiskoppide ja Riia linnaga uurinud Georg Rathlef ning Tartu piiskopkonna põhikorra-ajalugu (sks k *Verfassungsgeschichte*) käsitlenud Axel von Gernet.¹⁵ Keisririigi ja Liivimaa omavahelisi suhteid käsitlesid baltisakslased peaaesjalikult üksikküsimustena. Näiteks võib tuua Karl Heinrich von Busse 1857. aasta artikli Riia piiskopi Alberti suhetest kuningas Philippiga (1198–1207)¹⁶, Eduard Winkelmanni ja Friedrich Biene-
manni debatti kuningas Heinrich (VII) (1220–1234) poolt Tartu piiskopile

¹⁰ Rudolf Usinger. *Deutsch-dänische Geschichte 1189–1227*. Berlin: E. S. Mittler und Sohn 1863; Eduard Winkelmann. *Kaiser Friedrich II*. Kd 1–2. Leipzig: Dunker & Humblot 1889–1897 [Jahrbücher der Deutschen Geschichte].

¹¹ Theodor Lindner. *Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel*. Kd 1–2. Braunschweig: Schwetschke und Sohn 1875–1880, siin kd 2, lk 166–170 ja 274–277.

¹² Julius Ficker. *Vom Reichsfürstenstande. Forschungen zur Geschichte der Reichsverfassung, zunächst im XII. und XIII. Jahrhundert*. Kd 1. Innsbruck: Wagner 1861, lk 97 ja 281.

¹³ Julius Bruckauf. *Fahnlehn und Fahnenbelehnung im alten deutschen Reiche*. Leipzig: Quelle & Meyer 1907 [Leipziger historische Abhandlungen, 39], lk 38–39.

¹⁴ Leonid Arbusow jr. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Aalen: Scientia [1921] 1964 [Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 3], lk 1.

¹⁵ Georg Rathlef. *Das Verhältniss des livländischen Ordens zu den Landesbischöfen und zur Stadt Riga im dreizehnten und in den ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts*. Dorpat: Schnakenburg 1875, lk 108–110; Axel von Gernet. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Jurjew (Dorpat): Gelehrte Estnische Gesellschaft 1896 [Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 17], lk 87–101.

¹⁶ Karl Heinrich von Busse. *Bischof Albert von Riga und der deutsche König Philipp der Hohenstaufe*. Historische Bruchstücke. – Mitteilungen, 8 (1857), lk 87–94 ja 191–192.

Hermannile (1220/24–1248) antud lääniürikute ehtsuse üle¹⁷ või Paul Girgensohni artikli Saksa ordu inkorporatsioonipoliitikast 14. sajandi viimasel veerandil, kus puudutati ka kuningas Wenzeli rolli Liivimaa sisetülides.¹⁸ Mahukas artiklis Liivi-Vene suhetest ordumeister Johann Freitag von Loringhofe (1483–1494) ajal eeldas Harald Cosack, et keiser Friedrich III ja kuningas Maximilian I soovisid abistada liivimaalasi nende vastuoludes venelastega esmajoonest seepärast, et nood kuulusid Saksa rahvuse hulka ja olid keisririigi liikmed.¹⁹

Ainus kord kui Liivimaa, täpsemalt Saksa ordu Liivimaa haru, kuulumine keisririiki kahtluse alla seati, oli seoses ühe Vene tsaaririigi Eestimaa provintsi ülemmaakohtus peetud kohtuprotsessiga. Aastatel 1888–1904 väldanud kohtuasja keskmes oli küsimus, kas keskaegsete Tallinna kirikukihelkondade vara, mis oli reformatsiooni ajal võetud linna hoole alla ja vormitud ümber Jumalalaekaks, kuulus Tallinna linnale, linna luteri kogudustele või Tallinna ainsa katoliku koguduse valdusse. Peeter-Pauli katoliku kogudus väitis nimelt, et Jumalalaeka näol oli tegemist katoliku kirikult õigusvastaselt võõrandatud varaga, sest 16. sajandi Püha Rooma keisririigi riigipäevade otsused, mis aktsepteerisid katoliku kiriku varade võõrandamise, ei kehti Tallinna linna puhul, sest Tallinn polevat kunagi keisririiki kuulunud. Probleemi lahendamiseks paluti Tartu ülikoolilt õigusajaloolist nõu. Ajalooprofessor Richard Hausmann ning õigusprofessor Oswald Schmidt vastasid luteri ja katoliku koguduste õigusesindajate küsimustele tõdemusega, et Tallinna linna maahärra, Saksa ordu Liivimaa haru maameister, oli 16. sajandil keisri otsene vasall ja orduharu valdused kuulusid seega keisririigi hulka.²⁰

Ainsad kaks ülevaadet keskaegse Liivimaa sidemetest keisririigiga on vaieldamatult ideoloogilise taustaga. 1891. aastal avaldas baltisaksa juurtega Saksa ajaloolane Otto Harnack väljaandes „Preußische Jahrbücher“ artikli keskaegsest Liivimaast kui Saksa keisririigi osast.²¹ Harnacki sõnul oli artikli eesmärgiks tuletada Saksa avalikkusele meelde unustusse vajunud tõsiasi, et Liivimaa kuulus keskajal Saksa keisririigi hulka. Teksti kirjutamise ajendiks oli venestuspoliitika Vene tsaaririigi Balti kubermangudes, mis ohustas Harnacki arvates Saksa rahvuse „suure saavutuse“ – Liivimaa ristiusustamise ja saksa kultuuriruumi lülitamise – püsima jäämist. Järgmine ja seni ka viimane ülevaade Liivimaa ja keisri-

¹⁷ Eduard Winkelmann. Falsche Reichsurkunden für Hermann Bischof von Dorpat. – *Mitteilungen*, 11 (1868), lk 321–326; Friedrich Bienemann. Ueber Hermann Bischof zu Leal-Dorpat. – samas, lk 358–376

¹⁸ Paul Girgensohn. Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378–1397. – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 1–86.

¹⁹ Harald Cosack. Livland und Rußland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag (I–III). – *Hansische Geschichtsblätter*, 48 (1923), lk 1–60, 51 (1926), lk 72–115, 52 (1927), lk 81–121.

²⁰ Richard Hausmann. Über das Verhältnis des livländischen Ordensstaates zum römisch-Deutschen Reiche im 16. Jahrhundert. Ein gerichtliches Gutachten in Sachen des Revaler „Gotteskastens“. – *Baltische Monatsschrift*, 49. aastakäik (1907), kd 63, lk 1–23.

²¹ Otto Harnack. Livland als Glied des deutschen Reichs von dreizehnten bis sechzehnten Jahrhundert. – *Preußische Jahrbücher*, 67 (1891), lk 364–378.

riigi suhetest keskajal kirjutati samuti poliitiliselt ärevatel aegadel. Baltisaksa ajaloolase Leonid Arbusow juuniori populaarteaduslik brošüür „Livland – Mark des Reiches 1207–1561: Ein Abschnitt deutscher Verfassungs- und Rechtsgeschichte“ ilmus 1944. aastal Riias ja toimis ajaloolise õigustusena Saksa okupatsioonile Lätis ja Eestis.²² Erinevalt Otto Harnackist, kes otsis oma rahvusideoloogiast kantud artiklis ühenduslülisid Liivimaa ja keisririigi vahel, tõi Leonid Arbusow välja mitmeid probleeme kõnealuse piirkonna suhetes keisririigiga. Liivimaa vallutamise puhul tõi ta rahvuskeskse lähenemise kõrvale ka üle-euroopaliku taustaga ristsõja-liikumise mõjud. Ta toonitas, et keisrid ise enamasti Liivimaa vastu huvi ei tundud ja nende tegevus seal oli ajendatud esmajoonelise Liivimaa võimukandjate impulssidest. Samuti tõi Arbusow välja tõsiasja, et Liivimaa ülemkihi jaoks ei olnud regiooni kuulumine Püha Rooma keisririiki sugugi alati enesestmõistetav ja vahel võidi riigiõiguslikke sidemeid keisririigiga ka selgesõnaliselt eitada.

Esimesena uuris Liivimaa ja keisririigi suhet põhjalikumalt baltisakslane Friedrich Koch, kelle nägemuses sai teemat kõige paremini käsitleda kirjutades ülevaate Liivimaa ajaloost raskuspunktiga suhtel keisririigiga. Tema visioon hõlmas kogu keskaegse Liivimaa ajaloo, kuid oma doktoritöös piirdus ta üksnes 13. sajandiga. Autori varajase surma tõttu poolikuks jäänud dissertatsioon avaldati 1943. aastal Poznańis pealkirjaga „Livland und das Reich bis zum Jahre 1225“.²³ Vastavalt ajastu vaimule oli Koch rahvuskeskne ajaloolane, keda iseloomustas samas range allikakriitiline lähenemine. Tähelepanuväärse erinevusena varasematest ajaloolastest toonitas ta, et keisririigiga liitumine oli Liivimaa maahärrade vaba valik.

Alles Ernst Pitzi 1971. aastal avaldatud monograafia paavsti ja keisri reskriptidest keskajal tõi kaasa murrangu kõnealuse teema käsitlemises. Ta hindas täielikult ümber senised arusaamad keskaegsete paavstide ja keisrite võimuteostusest, valides näitlikustavaks piirkonnaks Liivimaa ja Preisimaa ajavahemikus 1188–1227. Tema reskripti-teooria põhiseisukoht oli, et paavst ja keiser valitsesid reageerides neile esitatud palvetele. Terminiga reskript tähistas ta neid paavstlikke või keiserlikke ürikuid, mis väljastati kellegi teise initsiatiivil: paluja ehk petendi esitatud palve alusel. Palve heakskiitmine või tagasilükkamine tulenes Pitzi arvates peaausjalikult sellest, kas palutu oli vastavuses kiriku- või Rooma õigusega. Pitzi järgi ei saanud keiser ja paavst lükata tagasi korrektset vormistatud ja õigusega vastavuses olevat palvet. Palvekirjas sisalduva informatsiooni tõele vastavust paavst ja keiser üle ei kontrollinud, ega huvitunud ka sellest, kas soovitud reskripti sisu oli vastuolus varasemate paavstlike ja keiserlike ürikutega. Kehtima hakkas reskript Pitzi järgi alles pärast seda, kui üriku saanud isik oli selle avalikuks teinud. Juhul kui avalikustatud reskript rikkus kolmandate

²² Leonid Arbusow [jun]. *Livland – Mark des Reiches 1207–1561. Ein Abschnitt deutscher Verfassungs- und Rechtsgeschichte*. Riga: Verlagsgesellschaft Ostland 1944 [Ostlandreihe. Schriften zur Kunde des Reichskommissariats Ostland, 1].

²³ Friedrich Koch. *Livland und das Reich bis zum Jahre 1225*. Posen: Häcker 1943 [Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, 4].

isikute õigusi, siis võidi selle kehtivus kohtulikult vaidlustada. Seejuures väitis ta, et 13. sajandi esimesel veerandil Liivimaa maahärradele väljastatud keiserlikest ürikutest ei ole võimalik välja lugeda mitte mingeid riigi- ja lääniõiguslikke sidemeid keisririigiga. Pitzi arusaama järgi löid Liivimaa maahärrad õigusliku sideme hoopis keisri (või ka juba enne keisriks kroonimist keisri võimutäiust evinud Rooma kuninga) isikuga, kellel oli Rooma õiguse keskaegse tõlgenduse järgi universaalne keisrivõim. Pitzi arvates andis Rooma kuningana universaalset keisrivõimu evinud Heinrich (VII) 1225. aastal Riia ja Tartu piiskoppidele katoliikliku kuninga võimuga samastatava võimutäiuse ehk seadis piiskopid õiguslikult samale pulgale Euroopa kuningatega, kes allusid Rooma õiguse keskaegse tõlgenduse järgi nominaalselt universaalsele keisrivõimule. Mingit läänistust ei olevat Pitzi arvates toimunudki.²⁴

Medievistid on Pitzi reskripti-teooriasse suhtunud tõsise kriitikaga ega ole omaks võtnud terminit reskript selles tähenduses, mida tema kasutas. Laialdast aktsepteerimist on leidnud üksnes kaks Pitzi väidet: a) paavst ja keiser väljastasid hulgaliselt ürikuid mitte omast initsiatiivist, vaid reageerides neile esitatud palvetele; b) sageli ei kontrollinud paavst ja keiser enne palutud üriku väljastamist üle, kas petendi palves esitatud faktid vastasid tõe ja ega üriku sisu polnud vastuolus varasemate paavstlike ja keiserlike ürikutega. Ajaloolased on seevastu täielikult ümber lükanud Pitzi väite, et paavst ja keiser olid paratamatult sunnitud väljastama petendi soovitud üriku juhul, kui palve oli vastavuses õigusnormidega. Hetkel ajalookirjutuses valitseva seisukoha järgi oli paavstil ja keisril alati võimalus oma äranägemise järgi palve heaks kiita, tagasi lükata, petendi (või tema esindajaga) palutud üriku väljastamise asjus läbirääkimisi pidada, petendi soovitud üriku sõnastust vastavalt oma äranägemisele muuta ning soovi korral petendile omapoolseid nõudmisi esitada.²⁵ Dietmar Willoweit on tõsiselt kahelnud Pitzi väites, et palve alusel väljastatud ürik hakkas kehtima alles pärast selle avalikustamist. Keskaegse õigusarusaama järgi oli üriku avalikkuse kriteeriumiks selle väljastanud isiku autoriteet: keiserlikud ja paavstlikud ürikud olid avalikud väljastamise hetkest peale ega vajanud kehtima

²⁴ Ernst Pitz. *Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter*. Tübingen: Niemeyer 1971 [Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom, 36]; Ernst Pitz. Die römische Kurie als Thema der vergleichenden Sozialgeschichte. – QFIAB, 58 (1978), lk 216–359, eriti lk 223–243.

²⁵ Matthias Thumser. Ernst Pitz wiedergelesen. Pápstliche Urkundenausstellung und die Mission in Livland. – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vl. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas), kus leidub ka ülevaade olulisemast kriitikast Pitzi aadressil; Iben Fonnesberg-Schmidt. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*. Leiden – Boston: Brill 2007 [The Northern World 26], lk 21; Paul-Joachim Heinig. Reich und Adel in der Epoche Kaiser Friedrichs III. – *König, Fürsten und Reich im 15. Jahrhundert*. Vl. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Jörg Schwarz. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2009 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 29], lk 193–211, siin lk 206.

hakkamiseks mingit edasist avalikustamist.²⁶ Ometigi, kui üriku hankinud isik hakkas seda kasutama, siis said vähemalt asjasse puutuvad inimesed paratamatult üriku sisust teada ja kui see rikkus nende õigusi, siis protestisid nad selle vastu.²⁷ Viimaks peab tõdema, et sugugi mitte kõiki kellegi palvel väljastatud paavstlikke ja keiserlikke ürikuid ei saa automaatselt pidada reskriptideks Pitzi mõistes. Näiteks keiserlikud lääniürikud väljastati vasalli palvel, kuid olid mõeldud tõestamiseks tseremoniaalse toimingu aset leidmist, millega keiser oma vasallile lääni andis. Õigust loov moment oli seejuures tseremoniaalsel toimingul endal, mitte selle kirjalikul tõestusel üriku vormis.²⁸

Manfred Hellmann võttis 1980. aastatel Pitzi seisukohad omaks ja hakkas levitama arusaama, et Liivimaa piiskopid ei saanud 13. sajandil keisririigi lääni-meesteks. Riia peapiiskoppide lääniside keisritega sõlmiti Hellmanni järgi alles 14. sajandi keskel ning Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide oma alles 15. sajandil. Ka Mõõgavendade ordu ja selle õigusjärglane Saksa ordu Liivimaa haru ei omanud Hellmanni arvates mitte mingeid riigiõiguslikke sidemeid keisririigiga.²⁹

Kuigi Hellmanni ja Pitzi tõlgendus Liivimaa piiskoppide ja keisri vaheliste õigussidemete olemusest ei ole Liivimaa ajaloo üldkäsitlustes omaks võetud,³⁰ leidub siiski mitmeid ajaloolasi, kes on nende väidete alusel jõudnud tõdemusele,

²⁶ Dietmar Willoweit. Livland, das Reich und das Rechtsdenken des Mittelalters. – *Juristen werdent herren uf erden. Recht – Geschichte – Philologie. Kolloquium zum 60. Geburtstag von Friedrich Ebel*. Vlj. Andreas Fijal, Hans-Jörg Leuchte ja Hans-Jochen Schiewer. Göttingen: V & R Unipress 2006, lk 179–188, siin lk 184–185; Winfried Trusen. Zur Urkundenlehre der mittelalterlichen Jurisprudenz. – *Recht und Schrift im Mittelalter*. Vlj. Peter Classen. Sigmaringen: Thorbecke 1977 [Vorträge und Forschungen, 23], lk 197–219.

²⁷ Eberhard Isenmann. Reichsrecht und Reichsverfassung in Konsilien reichsstädtischer Juristen (15.–17. Jahrhundert). – *Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates*. Vlj. Roman Schnur. Berlin: Duncker & Humblot 1985, lk 545–628, siin lk 563–578.

²⁸ Karl-Heinz Spieß. Formalisierte Autorität. Entwicklungen im Lehnrecht des 13. Jahrhunderts. – *Historische Zeitschrift*, 295 (2012), lk 62–77, siin lk 66–67.

²⁹ Manfred Hellmann. Altlivland und das Reich. – *Felder und Vorfelder russischer Geschichte. Studien zu Ehren von Peter Scheibert*. Vlj. Inge Auerbach, Andreas Hillgruber ja Gottfried Schramm. Freiburg: Rombach 1985, lk 61–75; Manfred Hellmann. *Livland und das Reich. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1989 [Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil-hist Klasse. Sitzungsberichte, 6]; Manfred Hellmann. Der Deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands. – *ZfO*, 40 (1991), lk 481–498.

³⁰ Heinz von zur Mühlen. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbstständigkeit (etwa 1180–1561). – *Baltische Länder*. Vlj. Gert von Pischolskors. Berlin: Siedler 1994 [Deutsche Geschichte im Osten Europas], lk 26–172, siin lk 94; Indriķis Šterns. *Latvijas vēsture 1180–1290. Krustakari*. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds 2002, lk 371–373; Tiina Kala, Linda Kaljundi, Juhana Kreem, Ivar Leimus, Kersti Markus, Anu Mänd, Inna Põltsam-Jürjo, Erki Russow, Anti Selart, Marek Tamm, Heiki Valk. *Eesti Ajalugu II. Eesti keskaeg*. Toim. Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2012, lk 83–84.

et õiguslikult ei olnud keskaegne Liivimaa kunagi Püha Rooma keisririigi osa.³¹ Esimesena kritiseeris Pitzi ja Hellmanni arusaama universaalsest keisrivõimust Elke Wimmer, kes pakkus 1988. aastal välja, et Liivimaa piiskoppidel olid siiski riigiõiguslikud sidemed Püha Rooma keisririigi kui tervikuga, eristades selle Saksa kuningriigist, mis moodustas vaid ühe osa keisririigist.³² Ka Bernhart Jähnig ei aktsepteerinud Pitzi ja Hellmanni arusaama universaalse keisrivõimu rakendumisest Liivimaal, lisades, et 13. sajandi keiserlike ürikute põhjal ei saa tegelikult eristada keisririiki Saksa kuningriigist.³³ Friedrich Benninghoven ja Dietmar Willoweit lükkasid vastavalt 1992. ja 2006. aastal Pitzi ja Hellmanni argumendid täielikult ümber.³⁴ Willoweit ja Benninghoveni järgi ei olnud Heinrich (VII) ürikud Liivimaa piiskoppidele mitte reskriptid Pitzi mõistes, vaid täiesti tavalised lääniürikud. Kuna Liivimaa piiskopkonnad ei olnud esialgu keisririigi osad, siis löid piiskopid oma läänisideme Rooma kuningaga annetuse kaudu: nad loovutasid oma ilmaliku võimutäiuse kuningale, kes läänistas selle neile tagasi. Kuigi vaimulike riigivasallide puhul oli selline toiming erandlik, oli see ilmalike puhul hiljemalt 1180. aastatest osa keisririigi Saksa maade õiguspraktikast. Hertsogi või markkrahvi tiitli ja sellega kaasnenud riigivürsti staatuse saamiseks pidi tulevane riigivürst loovutama kuningale oma alloodi. Kuningas moodustas alloodist uue hertsogkonna või markkrahvkonna, mille ta läänistas vastsele riigivürstile tagasi. Sel moel vormiti allood ümber keisririigi lääni-varaks.³⁵

³¹ Bernd Ulrich Hucker. Die imperiale Politik Ottos IV. im baltischen Raum und ihre personellen und materiellen Grundlagen. – *Visby-Colloquium des Hansischen Geschichtsvereins, 15.–18. Juni 1984*. Vlj. Klaus Friedland. Köln – Wien: Böhlau 1987 [Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 32], lk 41–67, siin lk 50–52; Priit Raudkivi. *Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu*. Tallinn: Argo 2007, lk 24–28; Enn Tarvel. Die staatsrechtliche Lage der Provinz Livland im 16. und 17. Jahrhundert. – *Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag*. Vlj. Christoph Augustynowicz, Andreas Kappeler, Max Demeter Peyfuss, Iskra Schwarcz ja Marija Wakounig. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2003 [Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 19], lk 107–117, siin lk 107–108.

³² Wimmer. Livland, lk 102–104.

³³ Bernhart Jähnig. Rechtsgrundlagen der Deutschordensherrschaft in Livland. Von den kirchenrechtlichen Regelungen der Schwertbrüderzeit bis zur Abwehr lehnrechtlicher Forderungen der Erzbischöfe im 14. Jahrhundert. – *Zapiski Historyczne*, 57 / 4 (1992), lk 7–23, eriti lk 8; Jähnig. Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe, lk 445–447; Bernhart Jähnig. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 16], lk 15.

³⁴ Friedrich Benninghoven. Zur Rolle der Schwertbrüderorden und des Deutschen Ordens im politischen Gefüge Alt-Livlands. – *ZfO*, 41 (1992), lk 161–184, siin lk 168–173; Willoweit. Livland, das Reich und das Rechtsdenken, lk 179–188.

³⁵ Steffen Schlinker. *Fürstenamt und Rezeption. Reichsfürstenstand und gelehrte Literatur im späten Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1999 [Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte, 18], lk 53–195; Karl-Friedrich Krieger. *Die Lehnshoheit der deutschen Könige im Spätmittelalter*. Aalen: Scientia 1979 [Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, NF 23], lk 328–330.

Erinevalt ülal kõneldud diskussioonist Liivimaa ja keisririigi õiguslik-poliitilistest suhetest 13. sajandil, on ajaloolased üksmeelel, et 16. sajandil oli Liivimaa keisririigi osa.³⁶ Analüüsides Rooma kuninga Maximilian I diplomaatilisi suhteid Moskva suurvürstidega jõudis Elke Wimmer 1988. aastal järelduseni, et kuigi Maximilian ei näidanud üles mingit huvi Liivimaa kaitsmiseks Moskva suurvürsti eest, ilmnes tema valitsusajal nii kuningakojas kui Liivimaal selgelt arusaam kõnealuse piirkonna kuulumisest keisririiki.³⁷ Juhan Kreem demonstreeris hiljuti, et 16. sajandi esimese poole Liivimaa maapäevadel reformatsiooniga seotud küsimustes langetatud otsused olid valdavalt seotud keisririigi riigipäevade otsustega.³⁸ Bernard Diestelkampi 2000. aastal ilmunud ülevaatest varauusaegse keisririigi kõrgeimate kohtuinstantside – riigikammerkohtu ja riigiõuenõukogu – kasutamisest Läänemereruumis võib välja lugeda, et alates 1530. aastatest oli Liivimaa üleriigilise kohtusüsteemiga tihedamini integreeritud kui Läänemere lõunarannikul asunud Pommeri ja Mecklenburgi hertsogkonnad.³⁹ 2014. aastal möönis Läti ajaloolane Valda Kļava, et kuigi Liivimaa kuulumine keisririiki oli kõnealusel ajal üldiselt aktsepteeritud, oli riigiõiguslikel sidemetel pigem retooriline kui reaalpoliitiline tähendus ning vajaduse korral võidi need sidemed ka üles ütelda. Riia peapiiskopi ja Liivimaa ordumeistri otsus loovutada oma maahärrused 1561. aastal Poola kuningale ja Leedu suurvürstile Zygmunt II Augustile (1548–1572) näitavat Kļava sõnul selgelt, et Liivimaa ei olnud keisririigi lahutamatu osa.⁴⁰ Madis Maasing on hiljuti rõhutanud tõsisid muutusi keisririigi ja Liivimaa suhetes alates 1520. aastatest. Sellest ajast peale uuendasid kõik Liivimaa maahärrad regulaarselt oma läänisidemeid keisriga ning hakkasid isiklikult või esindajate kaudu osalema ka riigipäevadel. Erinevalt Kļavast on Maasing seisukohal, et kõnealuse regiooni integreeritus keisririiki tihenes just Liivimaa sõdadele eelnenud viieteistkümnel

³⁶ Märkimisväärselt erandiks on Tarvel. Die staatsrechtliche, lk 108, kes möönab, et 16. sajandil suhtuti nii Liivimaal kui ka keisririigis Liivimaase kui keisririigi osasse, kuid jääb ometigi seisukohale, et formaal-juriidiliselt ei olnud Liivimaa keisririigi osa.

³⁷ Wimmer. Livland, lk 70–83.

³⁸ Juhan Kreem. Die Religionsfrage auf den livländischen Ständerversammlungen 1522–1558. – *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*. Vlj. Arno Mentzel-Reuters ja Klaus Neitmann. Osnabrück: Fibre 2014 [Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, 28], lk 183–199.

³⁹ Bernhard Diestelkamp. Die Reichsgerichtsbarkeit in den Ostseeländern. – *Die Integration des südlichen Ostseeraumes in das Alte Reich*. Vlj. Niels Jörn ja Michael North. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2000 [Quellen und Forschungen zur Höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, 35], lk 13–38. Lähemalt on Liivimaa sidemeid keisririigi kõrgeimate kohtutega käsitlenud Richard Hausmann. Livländische Prozesse im Reichskammergerichts-Archiv zu Wetzlar. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1886*. Dorpat: Mattiesen 1887, lk 28–35 ja Leo Leesment. *Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat*. Tartu: Mattiesen 1929.

⁴⁰ Valda Kļava. Livonija Svētājā Romas Impērijā: problēmas izpēte un attiecību piemērs no 16. gadsimta vidus. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2014 / 1, lk 126–155.

aastal.⁴¹ Maasingu ja Kļava seisukohtade erinevus tuleneb suuresti allikmaterjalist. Kui Kļava väited tuginevad Riia peapiiskopi Brandenburg-Ansbachi markkrahv Wilhelmi (1539–1563) ja tema vanema venna, Preisimaa hertsog Albrecht I (1525–1568) kirjavahetuse analüüsile, siis Maasingu argumendid toetuvad riigipäevade dokumentatsioonile.

Diskussioon keisririigi ja Liivimaa suhete üle on keskendunud 13. sajandi esimesele poolele ja 16. sajandile, möödusega ka 15. sajandi lõpule. Nende kahe perioodi vahelist aega on kõnealuse teema osas puudutatud võrdlemisi põgusalt. Bernhart Jähnigi ülevaatlilikud artiklid Liivimaa maahärrade vahetusest paavsti ja keisriga jätavad mulje, et sidemed keisriga olid pigem erandlikud ja mõeldud tugevdamiseks mõne Liivimaa maahärra positsiooni oma vastase suhtes regioonisiseste tülide käigus.⁴² Manfred Hellmann toonitas, et 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandi esimesel poolel hankis ainult Saksa ordu Liivimaa haru keisrilt või kuningalt ürikuid. Seevastu Riia peapiiskopid olevat hakanud endid keisri läänimeesteks pidama alles alates 1356. aastast. 15. sajandit puudutas Hellmann väga põgusalt, tõdedes, et tollal levima hakanud arusaamadel keisririigi seotusest Saksa natsiooniga oli peamine roll Liivimaa lugemisel keisririigi hulka.⁴³ Lähemat käsitlust vajab ka Liivimaa piiskoppide läänisideme uuendamine.

Keisri kaasamist Liivimaa sisetülidesse on uuritud esmajoonel üksikute sündmuste või isikute põhjal. Jähnigi artikkel Karl IV (1346–1378, keiser aastast 1355) suhtumisest Saksa ordule puudutas ka keisri rolli Riia peapiiskopi ja ordu vahelises tülis.⁴⁴ Sama autori monograafias Riia peapiiskopist Johann von Wallenrodest (1393–1418) antakse ülevaade ka kuningas Wenzeli sekkumisest Liivimaa siseasjadesse 1390. aastatel.⁴⁵ Jähnigi artiklites Riia peapiiskoppide Johannes Ambundii (1418–1424) ja Henning Scharpenbergi (1424–1448) vastu-

⁴¹ Madis Maasing. *Livland und die Reichstage (1520–1555). – Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages.* Vl. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas); Madis Maasing. *The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century).* Phil. diss. Tartu. Tartu: University of Tartu Press 2016 [Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 37], lk 41–48 ja 314.

⁴² Jähnig. *Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe, passim*; Jähnig. *Das Ringen zwischen Deutschem Orden und bischöflicher Gewalt, passim*; Bernhart Jähnig. *Der Kampf des Deutschen Ordens um die Schutzherrschaft über die livländische Bistümer. – Ritterorden und Kirche im Mittelalter.* Vl. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1997 [Ordines militares, 9], lk 97–111.

⁴³ Hellmann. *Livland und das Reich*, lk 12–35.

⁴⁴ Bernhart Jähnig. *Der Deutsche Orden und Karl IV. – Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich.* Vl. Hans Patze. Neustadt an der Aisch: Schmidt 1978, lk 103–149, siin lk 121–125.

⁴⁵ Bernhart Jähnig. *Johann von Wallenrode O.T. Erzbischof von Riga, Königlicher Rat, Deutschordensdiplomat und Bischof von Lüttich im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (um 1370–1419).* Bonn: Wissenschaftliches Archiv 1970 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 24], lk 11–37.

oludest Saksa ordu Liivimaa haruga käsitletakse ka Sigismundi (1411–1437, keiser aastast 1433) rolli Liivimaa sisepoliitikas.⁴⁶ Friedrich III kaasamine Liivimaa siseasjadesse on pärvinud tähelepanu seoses Saare-Lääne piiskopkonna sisetülidega 1440. aastatel⁴⁷ ning Liivimaa ordumeistri Bernd von der Borch (1471–1483) ja Riia peapiiskopi Stephan Grube (1480–1483) vahelise vastasseisu kontekstis.⁴⁸

Seni puudub igasugune sissevaade Liivimaa maahärradele väljastatud keiserlike ja kuninglike ürikute kasutamisest. Esimesena tõstatas selle probleemi Ernst Pitz, kes otsis enne aastat 1227 väljastatud ürikute kasutamise kohta infot Henriku Liivimaa kroonikast. Kuna kroonikas selle kohta midagi ei leidu, järeltas Pitz, et need ürikud jäid oma väljastamise ajal tegelikult kasutamata.⁴⁹ Liivimaa keskaja allikaline baas on seesuguse küsimuse lahendamiseks tõepoolest ebasoodus, ometigi leidub juba 13. ja 14. sajandist üksikuid teateid keiserlike ürikute kasutamisest nii Liivimaal kui ka paavsti kuurias. 15. sajandist on teateid juba tunduvalt rohkem ning sajandi teisest poolest on säilinud mitmeid allikaid, mis võimaldavad sissevaadet kõnealuste ürikute kasutamisest.

Samuti puuduvad uurimused Liivimaa maahärrade kommunikatsioonist keisrikojaga ja nende isiklikest kontaktidest keisritega. Saksa ordu ja keisrikoja vahelise kommunikatsiooni käsitlustest on Liivimaa orduharu valdavalt välja jäänud.⁵⁰ Ainsateks eranditeks on Bernhard Demeli hiljutine lühiuurimus ordu

⁴⁶ Bernhart Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii (1418–1424). – Jähnig. Vorträge und Forschungen, lk 457–486; Bernhart Jähnig. Die Rigische Sache des Deutschen Ordens zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Vlj. Bernhart Jähnig ja Klaus Militzer. Münster: LIT Verlag 2004 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12], lk 113–135.

⁴⁷ Klaus Eberhard Murawski. *Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad von Erlichshausen 1441–1449*. Göttingen: Musterschmidt 1953 [Göttingen Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 10–11], lk 172–181; Vilho Niitemaa. *Der Kaiser und die Nordische Union bis zu den Burgundenkriegen*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia 1960 [Annales academiae scientiarum Fennicae. Ser. B., 116], lk 219–223; Juhan Kreem. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*. Toim. Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum 2004, lk 73–82, siin lk 77–79.

⁴⁸ Klaus Neitmann. Um die Einheit Livlands. Der Griff des Ordensmeisters Bernd von Borch nach dem Erbstift Riga um 1480. – *Deutsche im Nordosten Europas*. Vlj. Hans Rothne. Köln – Wien: Böhlau 1991 [Studien zum im Osten, 22], lk 109–137; Jörg Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst. Der Rigaer Erzbistumsstreit 1480–1483. – ZHF, 34 (2007), lk 373–402.

⁴⁹ Pitz. Papstreskript, lk 2–4, 53–54, 119–120 ja 200.

⁵⁰ Hartmut Boockmann. Die Vertretung des Deutschen Ordens auf den spätmittelalterlichen Reichstagen. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984, Kiel, 14.–16. Mai 1987*. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 97–108; Ivan Hlaváček. Das Alltägliche in den Beziehungen des Deutschen Ordens mit den Luxemburgern, besonders mit Wenzel IV., sowie mit der Böhmisches Krone um das Jahr 1400 den „Ordensfolianten“ nach. – *Kancelaria wielkich mistrzów i Polska kancelaria*

Liivimaa haru suhtlusest keisrikojaga aastatel 1521–1562⁵¹ ning Jörg Schwarzi artikkel Liivimaa ordumeistri Bernd von der Borch suhtlusest keiser Friedrich III, kus vaadatakse lähemalt ordumeistri 1481. aasta saatkonda keisri juurde.⁵² Isiklikke kokkupuuteid on seni uuritud peaaesjalikult üksikisikute puhul. Bernhart Jähnig on kirjutanud mahuka uurimuse Riia peapiiskopist Johann von Wallenrodest, kes tegi karjääri Rooma kuningate Ruprechti (1400–1410) ja Sigismundi õukonnas ning artikli enne Liivimaale asumist keiser Karl IV teenistuses olnud Tartu piiskopist Dietrich Damerowist (1379–1400). Artiklis Riia peapiiskopi Johannes Ambundii vastuoludest Saksa ordu Liivimaa haruga puudutab Jähnig põgusalt ka peapiiskopi varasemat teenistust Rooma kuninga juures.⁵³ Anti Selart on kirjutanud lühikese ülevaate Liivimaa piiskoppide ja toomhärade isiklikest sidemetest Böömimaa ja selle kuningatega, kes kandsid 14. sajandi teisel poolel ka keisri või Rooma kuninga krooni.⁵⁴ Saksa ordu puhul võib esile tuua Robert Gramschi artikli Liivimaa ordumeistri Dietrich Grüningeni (1238/39–1241 ja 1242–1246) isiklikest sidemetest vastukuningas Heinrich Raspega (1246–1247).⁵⁵

Keisrite sõjateenistus- ja maksunõudeid Liivimaa maahärradelt on senises ajalookirjutuses mainitud üksnes möödaminnes ja ainult seoses Hussiitide sõdade (1420–1434).⁵⁶ Ainus lähem sissevaade kõnealusele teemale keskendub

królewska w XV wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Malbork 2–3 IX 2004. Vlj. Janusz Trupinda. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2006, lk 95–126; Stephan Flemmig. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Reich vom Thorner Frieden bis zum Tag von Breslau. – *Miscellanea historico-archivistica*, 19 (2012), lk 7–42.

⁵¹ Bernhard Demel. Zur Reichspolitik des livländischen Ordenszweiges in den Jahren 1521 bis 1561/1562. – *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, 20 (2015), lk 145–172. Vt ka Bernhard Demel. *Der Deutsche Orden im Spiegel seiner Besitzungen und Beziehungen in Europa*. Frankfurt am Main: Peter Lang 2004 [Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 961], lk 195–211 ja 606–614.

⁵² Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 388–392.

⁵³ Jähnig. Wallenrode, *passim*; Bernhart Jähnig. Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow. – *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*, 6 (1980), lk 5–22; Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, *passim*; Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg, *passim*.

⁵⁴ Anti Selart. Livland und die böhmischen Länder im 14. Jahrhundert. – *Svět tajemných Baltů. The World of the Mysterious Balts*. Vlj. Libor Jan, Petr Kostrun ja Zdeňka Nerudová. Brno: Moravské Zemské Muzeum 2013, lk 125–30.

⁵⁵ Robert Gramsch. Deutschordensdiplomaten in den Verhandlungen zwischen Innocenz IV. und Heinrich Raspe 1244–1246. – *Heinrich Raspe – Landgraf von Thüringen und römischer König (1227–1247). Fürsten, König und Reich in spätstaufischer Zeit*. Vlj. Matthias Werner. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang 2003 [Jenaer Beiträge zur Geschichte, 3], lk 317–358.

⁵⁶ Arbusow [jun]. Livland, lk 24; Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 476–480.

16. sajandile.⁵⁷ Liivimaa maahärrade osalemist keiserlikel õuepäevadel ja nende kaasamist seal arutletud üleriigiliste probleemide lahendamisse pole senises historiograafias isegi tõstatatud. Nähtavasti on ajaloolased eeldanud, et liivimaalased lihtsalt ei huvitunud üleriigiliste küsimuste arutelul osalemisest. Seevastu on ajaloolaste tähelepanu pälvinud keisrite dünastilised huvid Liivimaal. Valdavalt ei ulatunud keisrite dünastiline poliitika isegi Läänemere lõunakaldale. Ainsaks erandiks oli Wittelsbachide dünastiast keiser Ludwig IV (1314–1347, keiser aastast 1328), kelle pojale Brandenburgi markkrahvile Ludwigile (1323–1356) andis Taani troonipärija junkur Otto 1334. aastal Taani kroonile kuulunud Eestimaa hertsogonna. Markkrahv Ludwig huvi Eestimaa hertsogkonna vastu piirdus sooviga see Saksa ordule maha müüa. Keiser Ludwig IV rolli hertsogkonna müümisel Saksa ordule on viimati käsitlenud Ivar Leimus.⁵⁸ Varasemast historiograafiast tasub esile tõsta Konstantin Höhlbaumi selleteemalist artiklit aastast 1878.⁵⁹

Tähelepanuväärselt ei ole senises historiograafias Liivimaa maahärrade ja keisri vahelistest suhetest 13.–15. sajandini toetutud Saksa ajaloolaste uurimustulemustele hiliskeskaegse keiserliku härruse toimimisest praktikas. Ometigi peaks just teadmine keiserliku härruse toimimisest ja selle intensiivsuse astmetest keisririigi eri regioonides olema aluseks uurimusele ühe regiooni suhetest keskvõimuga.

Keisrivõimu toimimine keisririigi Saksa maadel

Peter Moraw on pakkunud välja kaks teineteist täiendavat mudelit keskaegse keisririigi Saksa maade ülesehituse mõtestamiseks. Üks tema mudelitest jaotas Saksa maad neljateistkümneks poliitilisteks suur-maakonnaks võttes aluseks kas ühe vürsti, dünastia, muu võimu (näiteks Saksa ordu) domineerimispiirkonna või erinevate võimukandjate konflikti hegemoonia üle ühes regioonis. Nende neljateistkümne suur-maakonna hulgas oli ka Preisimaa-Liivimaa. Rooma keiser ja kuningas pidi arvestama nendes neljateistkümnes suurmaakonnas domineerinud härruslike jõududega, mis tähendas, et tema võimutäius eri regioonide üle oli varieeruv. Morawi teine mudel jaotas Saksa maad lähtuvalt valitseja võimalustest oma tahet eri regioonides teostada. Kõige suurem oli valitseja võimutäius tema enda pärusvaldustes, mille üle ta valitses sama võimutäiusega nagu iga teine keisririigi vürst oma valdusi. Kuningalähedastel (sks k *königsnähe*) aladel – Frankimaa, Reini jõe keskjooksu ja Maini jõe alamjooksu ala, osa Švaabimaast ning Saale jõe ja Elbe jõe keskjooksu alad – toimis kuningavõim oma täies mahus. Esiteks viibis valitseja neis piirkondades sageli isiklikult kohal ja teiseks

⁵⁷ Madis Maasing. Infidel Turks and Schismatic Russians in Medieval Livonia. – *Fear and Loathing in the North: Jews and Muslims in Medieval Scandinavia and the Baltic Region*. Toim. Cordelia Heß ja Jonathan Adams. Berlin: De Gruyter 2015, lk 347–388.

⁵⁸ Ivar Leimus. Kes võitis Jüriöö? – *Ajalooline ajakiri*, 2001 / 3, lk 39–54.

⁵⁹ Konstantin Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte der Jahre 1332–1346. – *Hansische Geschichtsblätter*, 8 (1878), lk 73–99.

kuulusid mitmed sealsed aadlikud ja vaimulikud tema õukonda või teenisid monarhi mõnel muul moel. Kuningale avatud (sks k *königsoffene*) aladel – Ülem-Reinimaa ja osa Alam-Reinimaast – suutis kuningas oma tahet ellu viia vaid soodsate asjaolude korral. Kuningakugetel (sks k *königsferne*) aladel – kuurvürstkonnad, rivaalitsevate suurdünastiate valdused ja geograafiliselt kuninga pärusvaldustest kaugel asunud piirkonnad, näiteks Põhja-Saksa – kehtis Rooma kuninga autoriteet üksnes maahärrade üle, kuid nende alamateni tema võimutäius üldjuhul ei ulatanud.⁶⁰

Paul-Joachim Heinig arendas Morawi teist mudelit edasi, asetades rõhu-asetuse isiklikele kontaktidele ja teenistusele õukonnas. Kuna õukond oli peamine vahend kuningliku häärruse teostamiseks, siis olid valitseja võimalused keisririigi eri piirkondade asjadesse sekkuda Heinigi arvates otseselt seotud sellega, kuivõrd olid piirkonna võimukandjad, vaimulikkond ja aadel õukondlaste seas esindatud. Kui Moraw rääkis püsivalt kuningalähedastest ja kuningakugetest regioonidest, siis Heinigi arusaamas ei olnud kuningalähedus sugugi stabiilne, vaid muutus aja jooksul vastavalt õukondlaste päritolule.⁶¹

Sabine Wefersi arusaama järgi hoidis keskaegset keisririiki, täpsemalt selle Saksa maid, koos lääni- ja õigussidemetest, isiklikest ja dünastilistest suhetest ning regionaalsetest hegemoniaal-süsteemidest koosnev võrgustik, milles Rooma kuningal oli eelkõige legitiimsiooni andja ja vahekohtuniku roll. Kuningas legitimeeris kogu Saksa maade häärrus-süsteemi, ilma temata ei olnud legitiimne võimuteostus võimalik. Kuigi kohapealsed võimukandjad võisid pikka aega muretult ilma Rooma kuninga sekkumise ja kohaloluta hakkama saada, pöörduti suuremate konflikte puhkemise korral ikkagi kuninga poole. Sellisel juhul jäi valitsejale kaks võimalust: püüda tülitsejad lepitada või asuda toetama üht osapoolt, legitimeerides nende taotlused ürikute või erapooliku kohtuotsuse kaudu. Rooma kuninga häärrus väljaspool oma pärusvalduseid oli Wefersi järgi eelkõige reageeriva iseloomuga. Vägivallamonopoli evis ta üksnes erandkorras ja sedagi

⁶⁰ Peter Moraw. Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert. – *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatie*. Kd 1. Vlj. Gabriel Silagi. München: Arbo-Gesellschaft 1984 [Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 35], lk 61–108, eriti lk 95–97; Moraw. Von offener Verfassung, lk 175–176; Peter Moraw. Königliche Herrschaft und Verwaltung im spätmittelalterlichen Reich (ca. 1350–1450). – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 185–200; Peter Moraw. Nord und Süd in der Umgebung des deutschen Königtums im späten Mittelalter. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984, Kiel, 14.–16. Mai 1987*. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 51–70.

⁶¹ Paul-Joachim Heinig. *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1997 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte. Beihefte zur J.F. Böhmer, Regesta imperii, 17], lk 1320–1341.

koostöös vürstide ja teiste regionaalsete võimukandjatega.⁶² Erinevalt teistest Euroopa monarhidest ei saanud Rooma kuningas oma vürste ja alamaid käskida, vaid vajas nende nõusolekut, kui ta tahtis neid kaasata oma poliitiliste eesmärkide teostamisel.⁶³

Ka Peter Moraw on toonitanud arusaama Rooma kuningast kui legitiimsiooni allikast, mis oli aluseks keisririiki koos hoidnud konsensussele ja tagas valitseja ürikute kehtivuse ka väljaspool neid alasid, kus ta ise oli suuteline oma ürikute kehtimist tagama (sks k *Sanktionsbereich*).⁶⁴ Keisririigi äärealade võimukandjate seos keisrivõimuga piirdus suuresti sooviga tagada oma võimutäiuse keiserlik legitiimsioon. Näiteks Põhja-Itaalia vürstide ja linnade seas püsis seesugune huvi läbi hiliskeskaja, hoolimata sellest, et alates 13. sajandi teisest poolest käisid keisririigi monarhid Itaalias harva.⁶⁵ Seevastu Põhja-Saksas viibisid hiliskeskaegsed kuningad veelgi harvem. Pärast Hollandi Wilhelmi (1247–1256) valitsusaega külastas Põhja-Saksa alasid üksnes Karl IV aastal 1375. Valitseja õukonnas või tema teenistuses olid Põhja-Saksa piiskopid, vaimulikud ja aadlikud pigem erandjuhul ja kõige arvukamalt Karl IV ning tema poja Wenzeli ajal, mil valitseva dünastia pärusvaldused olid Põhja-Saksale geograafiliselt kõige lähemal.⁶⁶ Kõige stabiilsemalt suhtles kuningakojaga Lübecki linn, samas kui teiste Põhja-Saksa võimukandjate kontaktid Rooma kuningaga olid pigem sporaadilised.⁶⁷ Kõnekaks näiteks on läänisideme püsimise olulisim tingimus – lääni uuendamine ehk läänisideme taasloomine nii isanda (sks k *Herrenfall*) kui ka vasalli surma (sks k *Mannfall*) puhul. Karl-Friedrich Krieger käsitles lääni uuendamise reeglitest kinni pidamist Sigismundi valitsusaja näitel ja jõudis tulemuseni, et enamus Põhja-Saksa ilmalikest ja vaimlikest riigivürstidest ei hoolinud oma läänisideme uuendamisest valitseja vahetumisel ja paljud neist ei uuendanud oma lääne ka *Mannfall*'i puhul.⁶⁸ Nähtavasti uuendas enamus Põhja-Saksa riigivürstidest oma riigilääne ainult

⁶² Sabine Wefers. *Das politische System Kaiser Sigmunds*. Stuttgart: Steiner 1989 [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz, 138 / Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches 10]; Wefers. *Das Primat der Außenpolitik, passim*.

⁶³ Bernd Schneidmüller. *Konsensualer Herrschaft. Ein Essay über Formen und Konzepte politischer Ordnung im Mittelalter. – Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 53–87.

⁶⁴ Moraw. *Zur staatlich-organisatorischen Integration*, lk 18.

⁶⁵ Schubert. *König und Reich*, lk 222–224.

⁶⁶ Moraw. *Nord und Süd*, lk 58–66.

⁶⁷ Hartmut Steinbach. *Die Reichsgewalt in Niederdeutschland in nachstaufischer Zeit*. Stuttgart: Ernst Klett 1968 [Kieler Historischen Studien, 5]; Thomas Vogtherr. *Rudolf von Habsburg und Norddeutschland. Zur Struktur der Reichsherrschaft in einem königsfernen Gebiet. – Rudolf von Habsburg 1273–1291. Eine Königsherrschaft zwischen Tradition und Wandel*. Vlj. Egon Boshof ja Franz-Reiner Erkens. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Passauer Historische Forschungen, 7], lk 139–163; Heinig. *Kaiser Friedrich III*, lk 1304–1314.

⁶⁸ Krieger. *Lehnshoheit*, lk 440–450.

juhul, kui see oli neile mingil põhjusel vajalik või vähemalt kasulik. Teisisõnu olukorras, kui neil oli vaja keiserlikku legitimatsiooni oma võimutäiusele.

Kõigi refereeritud mudelite peamiseks probleemiks on, et need hõlmavad üksnes ühte osa Püha Rooma keisririigi territooriumist: Saksa maid ja mööndustega ka Böömimaa kroonimaid. Valitseja võimutäiust Itaalia ja Burgundia kuningriikides nendes ei käsitleta. Minu teada ei ole seni püstitatud ühtegi keisri võimuteostuse mudelit, mis hõlmaks kogu Püha Rooma keisririigi territooriumi. Kõnealuste mudelite kasutamine Liivimaa puhul on ometigi kohane, kasvõi seetõttu, et Peter Moraw luges Liivimaa kuningakaugete regioonide hulka ja pidas Preisimaad-Liivimaad üheks neljateistkümnest Saksa maade suurmaakonnast.⁶⁹

Probleemiasetus

Visandades ühe piirkonna keisririiki kuulumise kriteeriume Peter Morawi mudelite ja nende edasiarenduse alusel, näib esmatähtis just keiserliku legitimatsiooni aktsepteerimine regioonis. Keisri perspektiivist tähendasid kohalike võimukandjate püüdlused teostada oma poliitilisi huve tema käest saadud ürikute toel ning kohalike võimukandjate omavaheliste tülide lahendamine keiserlikus kohtus (vahekohtu või formaalse kohtuprotsessi näol) keisri tunnustamist oma kõrgeima ilmaliku isandana ehk teisisõnu regiooni kuulumist keisririigi hulka. Käesolevas töös uuritakse, kuivõrd need kriteeriumid kehtisid Liivimaa puhul ajavahemikul 1199–1486.

Dissertatsioonis lahendatakse nelja suuremat uurimisküsimust. Esiteks on vaatluse all keiserliku legitimatsiooni roll Liivimaa maahärruste tekkimisel. Teisisõnu otsitakse põhjuseid, mis ajendasid esimesi Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppe hakkama Rooma kuninga vasallideks ning Mõõgavendade ordu ja Saksa ordu Liivimaa haru laskma keisril kinnitada oma vastne võimuala ja legitimeerida seal evitud ilmalik võimutäius. Õiguslike sidemete sõlmimine keisririigi monarhiga oli eeldatavasti Liivimaa maahärruste asutamisega loomulikult kaasnenud nähtus, mis tulenes tõsiasjast, et regiooni ülemkiht oli keisririigi Saksa maadelt sisse rännanud. Keisririigi valitseja ürikuid võis maahärradel vaja minna kindlustamaks oma staatust ilmaliku isandana oma keisririigi aladelt sisse rännanud vasallide ja linnakodanike ees, aga ka ilmalikest suurnikest ristsõdijate ees, kellelt võis eeldada katseid laiendada oma võimu Liivimaa misjonipiirkonda või asutada Liivimaal omaette ilmalik vürstkond.

Teine uurimisküsimus seisneb Liivimaa maahärrade isiklikes kokkupuudetes keisritega, pöörates tähelepanu nende tegevusele valitseja lähikonnas ja kontaktidele õukonnas, aga ka maahärrade ja keisri vahelisele kommunikatsioonile, eriti küsimusele, kas kommunikatsioon toimus isiklikult, saadikute ja korrespondentsi või mõne teise isanda vahendusel. Nende küsimustega on vahetult seotud ka uute ürikute hankimine monarhi käest, varasemate privileegide uuendamine ja piis-

⁶⁹ Moraw. Von offener Verfassung, lk 175–176.

koppide puhul läänisidemet püsime olulisim tingimus: läänisuhte uuendamine nii isanda kui ka vasalli surma puhul. Ajalookirjutuses on Liivimaa maahärrade kokkupuuteid keisriga tõlgendatud sporaadiliste ja pigem Liivimaa sisetülidest tulenevatena. Bernhart Jähnigi järgi võib Saksa ordu Liivimaa haru püüdlusi allutada regiooni piiskopid ordu ülemvõimule pidada üheks vaimulike maahärruste mediatiseerimise ehk ilmalike vürstide ülemvõimule allutamise vormiks.⁷⁰ Saksa vaimulike vürstide püüdlustes takistada oma valduste mediatiseerimist mängis olulist rolli vaimuliku vürsti ja keisri vahelise läänisideme ülal hoidmine, teisisõnu riigivürsti staatuse hoidmine.⁷¹ Oletatavasti uuendasid ka Liivimaa piiskopid oma läänisidemeid keisriga selleks, et tagada oma sõltumatus Saksa ordu ülemvõimust. Lääniuuendamise ja õiguslike sidemete hoidmise puhul peab samas arvesse võtma ka maahärrade isiklikke kokkupuuteid valitseja ja tema õukonnaga, millel võis samuti olla määrav roll nii ürikute hankimise kui ka muude poliitiliste ja õiguslike toimingute juures.

Kolmas uurimisküsimus seisneb keiserliku legitimatsiooni ulatumises Liivimaale. Teisisõnu keiserlike ürikute kasutamine Liivimaa sisekonfliktides, keisri kohtuvõimu rakendamine maahärrade vaheliste tülide lahendamisel, aga ka valitseja kaasamine regiooni sisesesse poliitikasse. Seejuures peab meeles pidama, et võrreldes paavstliku legitimatsiooniga oli keiserlik legitimatsioon Liivimaa maahärrade omavahelistes tülides selgelt teisejärguline. Paavstliku ja keiserliku legitimatsiooni samaaegset kasutamist keskaegse Liivimaa poliitilises elus aita- vad mõtestada Oliver Auge uurimistulemused hiliskeskaegsete Põhja-Saksa ilmalike vürstide sise- ja välispoliitilise käitumise tagamaadest. Oliver Auge toetus oma uurimuses „tegevusmänguruumi“ (sks k *Handlungsspielraum*)⁷² mõistele, mis tähendas tema arusaama järgi: *das besagte Bündel wie auch immer gearteter Herausforderungen, die sich einem Fürsten zu unterschiedlichen Zeiten und unter unterschiedlichen Bedingungen stellten und welche diese mehr oder minder geregelte „Grenze“ darstellen, „spielerisch“ bzw. für Stegmaier „ungeregelt“ zu reagieren*. Auge toonitab, et keskaegsed vürstid ei ajanud planeeritud poliitikat, vaid reageerisid poliitilisel maastikul toimunule ning otsisid teadlikult või teadvustamata „tegevusmänguruumi“ ehk võimalusi oma huvide teosta-

⁷⁰ Jähnig. *Verfassung und Verwaltung*, lk 76–78.

⁷¹ Ernst Schubert. *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. München: Oldenbourg 1996 [Enzyklopädie deutscher Geschichte, 35], lk 38–41; Krieger. *Lehnshoheit*, lk 185–199.

⁷² Ma olen teadlikult vältinud mõiste *Handlungsspielraum* kasutamist dissertatsiooni põhittekstis seepärast, et termin on niivõrd laia tähendusväljaga, et selle saab koondada kõiki vürstliku käitumise aspekte. Kuna käesoleva dissertatsiooni eesmärgiks ei ole käsitleda Liivimaa maahärrade *Handlungsspielraum*’i, millest kontaktid keisriga ning keiserliku autoriteedi rakendamine regiooni sisetülides moodustasid vaid ühe väikese osa, pidasin ma paremaks töö põhittekstis *Handlungsspielraum*’i mõiste kasutamise asemel kohaseks detailsemalt lahti kirjutada, kuidas keisririigi valitseja autoriteet konkreetsete sündmuste puhul konkreetse maahärra huvidele kasuks tulla võis.

miseks.⁷³ Õiguslik-poliitiline side keisririigiga laiendas nähtavasti Liivimaa maahärrade „tegevusmänguruumi“ Auge mõistes ehk pakkus neile paremaid võimalusi saavutada konflikti olukorras edu ja andis legitiimsust nende õiguslikele nõuetele. Liivimaa maahärrade jaoks toimis keiserlik legitimatsioon esma-joones täiendavalt paavstlikule legitimatsioonile või pidi viimast asendama olukorras, kus vastaspool oli paavsti kuurias ilmselgelt mõjukamal positsioonil. Teisisõnu olid keiserlik ja paavstlik legitimatsioon Liivimaa maahärrade jaoks esmajoones võitlusvahendid omavahelistes tülides.

Neljandaks uurimisküsimuseks on Liivimaa maahärrade kaasamine üleriigilisse poliitikasse. Teisisõnu sõjateenistuse ja riigimaksude nõudmine regioonilt *resp* selle maahärradelt, aga ka maahärrade osalemine keisririigi seisulikel kogunemistel, kus püüti lahendada üleriigilise tähtsusega probleeme. Peamise tähelepanu all on seejuures küsimus, kas keisriga õiguslike sidemete hoidmine tõi tingimata kaasa ka kohustuse osutada keisrile sõjateenistust, tasuda riigimaksu ja osaleda keisri õuepäevadel.

Uurimistöö koosneb neljast peatükist. Esimene keskendub Liivimaa maahärraste rajamisele, kontaktidele maahärrade ja keisririigi valitsejate vahel ning valitseja autoriteedi rollile regioonis aastatel 1199–1245. Teises vaadeldakse 13. sajandi esimesel poolel sõlmitud isiklike ja õiguslike sidemete ülal hoidmist, teisenemist ja ajutist katkemist ning maahärrade ja keisririigi monarhide vahelist kommunikatsiooni ajavahemikus 1245–1486. Samuti tõlgendatakse töö teises peatükis maahärrade ja keisririigi monarhi vaheliste riigiõiguslike sidemete olemust. Kolmas peatükk vaatleb keiserliku autoriteedi rolli Liivimaa sisetülides ajavahemikus 1245–1486. Neljandas keskendutakse Liivimaa maahärrade rollile Püha Rooma keisririigi sisemises poliitikas, kuid tähelepanu all on ka keisrite ja kuningate dünastilis-poliitilised huvid Liivimaal. Viimase puhul on tegemist vaid ühe sündmusega: keiser Ludwig IV pojale, Brandenburgi markkrahvile Ludwigile kuulunud Eestimaa hertsogkonna (täpsemalt tegelikkuses realiseerimata jäänud õiguse hertsogkonda vallata) müümine Saksa ordule. Seda sündmust on ajalookirjutuses küll põhjalikult käsitletud, kuid toimunu lähem vaatlemine on hädavajalik juba käesoleva doktoritöö teema tõttu.

Allikad

Käesoleva dissertatsiooni keskseteks allikateks on Liivimaad puudutavad keiserlikud ja kuninglikud ürikud. Uurides nende ürikute omaaegset kasutamist, peab arvestama tõsiasjaga, et Liivimaa maahärrade omavaheliste läbirääkimiste ja tülide lahendamiseks peetud vahekohtute materjalidest on enamasti säilinud vaid vahekohtu otsused. Need otsused on väga lakoonilised ja sisaldavad üksnes omavahel kokku lepitut. Vahekohtus toimunud vaidlusi, seal tõstatatud õigus-

⁷³ Oliver Auge. *Handlungsspielräume fürstlicher Politik im Mittelalter. Der südliche Ostseeraum von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis in die frühe Reformationszeit*. Ostfildern: Thorbecke 2009 [Mittelalter-Forschungen, 28], tsitaat lk 8.

likke argumente ja nende aluseks toodud ürikuid enamasti ei mainita.⁷⁴ Alates 15. sajandi keskpaigast on siiski säilinud Riia peapiiskopi, Saksa ordu ja Riia linna vaheliste läbirääkimistega seotud kirjalikke materjale ning 1475. aastal Tartu piiskopi ja Saksa ordu Liivimaa haru vahelise tüli lahendamise asjus peetud läbirääkimiste materjale. Säilinud allikate iseloomu tõttu valgustavad keiserlike ja kuninglike ürikute rolli Liivimaa sisetülides seega suuresti Saksa ordu sise- mine kirjavahetus ning paavstliku kohtu materjalid. Paavstliku kohtu Liivimaad puudutavatest allikatest on enamasti säilinud kohtukutsed ehk tsitatsioonid ja kohtuotsused. Kohtuprotsessiga seotud materjale on säilinud tunduvalt vähem. Paavstliku kohtu korraldusel toimunud tunnistajate ülekuulamistest on säilinud üksnes Laoni toomhärja Franciscus de Moliano poolt 1312. aastal seoses Riia peapiiskopi ja Saksa ordu Liivimaa haru vahelise tülga teostatud ülekuulamiste protokoll.⁷⁵

Keisrikoja ja Liivimaa maahärrade vahelise kommunikatsiooni uurimisel on olulisimaks allikakompleksiks Saksa ordu kõrgmeistri korrespondents Liivimaa ordumeistri ja piiskoppidega, ordu peaprokuraatoriga paavsti kuurias, Saksamaa orduharu ja keisrikojaga. Kõrgmeistri korrespondents on suuremas matus säilinud alates 14. sajandi viimasest veerandist ja leidub ordu Preisimaa haru arhiivis, mis evakueeriti Teise maailmasõja ajal Königsbergist ja asub praegu Berliinis Preisimaa Salajases Riigiarhiivis. Sealt võib leida ka hulga omaaegseid ärakirju paljudest teistest Liivimaad puudutavates dokumentidest, mis olid kõrgmeistrile saadetud kirjadele kaasa pandud.

Liivimaa ajaloo dokumentaalsed allikad on avaldatud Friedrich Georg von Bunge alustatud Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikuraamatu esimeses seerias, mis hõlmab ajavahemiku 12. sajandist kuni 1494. aasta maikuuni. Aastatel 1853–1910 ilmunud 12 köitega jõuti aastani 1471.⁷⁶ Matthias Thumseri toimetamisel on valminud aastaid 1472–1479 hõlmav 13. köide, mis läheb peatselt trükki ning ettevalmistamisel on ka 14. köide (aastad 1480–1483). Tänu professor Thumserile oli mul võimalik kasutada nii 13. köidet kui ka 14. köite tarbeks kogutud materjale 2014. aasta sügise seisuga.⁷⁷

Teine oluline Liivimaa keskaja dokumentaalsete allikate publikatsioon on Liivimaa seisustepäevade aktid ja retsessid. Väljaande esimene köide, mis hõl-

⁷⁴ Näiteks Gdański vahekohtute otsused aastast 1366 ja 1397 (LUB 2, nr 1033 [v 747–749] ja LUB 4, nr 1459 [v 175–178]) ning 1435. aastal Valgas sõlmitud Liivimaa orduharu ning Riia peapiiskopi lepitus: (LUB 8, nr 1016–1019 [lk 625–632]).

⁷⁵ *Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens.* Vlj. August Seraphim. Königsberg: Thomas & Oppermann 1912.

⁷⁶ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten.* Kd 1–6. Vlj. Friedrich Georg von Bunge. Reval – Riga Kluge und Ströhm – Nikolai Kymmel 1853–1873; Kd 7–9. Vlj. Hermann Hildebrand. Riga – Moskau: Deubner 1881–1889; Kd 10–12. Vlj. Philipp Schwartz ja August Blumerincq. Riga – Moskau: Deubner 1896–1910.

⁷⁷ *Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten.* Kd 13–14. Vlj. Matthias Thumser (ilmumas). Kuna minu käsutuses oleval käsikirjalisel versioonil puuduvad ürikute numbrid, märgin nendes kahes köites ilmunud allikatele viidates numbri asemel ära üriku väljastaja, adressaadi ja daatumi.

mab aastaid 1304–1459, on allikate vähesuse tõttu suures osas pigem ajalooline uurimus kui allikapublikatsioon. Ometigi leidub seal hulganisti ürikuid, mis on Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikuraamatust välja jäänud. Publikatsiooni teine köide (aastad 1460–1494) on juba rohkem tavapärase allikapublikatsiooni vormis. Eristamaks ajaloouurimuslikud osad ürikute publikatsioonist kasutan avaldatud ürikule viidates dokumendi numbrit ning ajaloouurimuslikule osale viidates ainult leheküljenumbrit.⁷⁸ Teise köite väljaandmine jäi 1930. aastatel seisma ja ulatub üksnes kuni 1472. aasta jaanuarini. Matthias Thumseri toimetamisel on kavas see köide lõpetada, kuid seni on tema toimetamisel ilmunud vaid 1478. aasta aprilli alguses Paides peetud Saksa ordu Liivimaa haru seisustepäeva retsess.⁷⁹

Hiliskeskaegsete keisrite uurimisel on olulisimaks publikatsiooniks Johann Friedrich Böhmeri poolt 1829. aastal asutatud „Regesta imperii“ seeria, mis sisaldab keiserlike ürikute regeste, hõlmates ka kaotsi läinud ürikuid. Regestid on jaotatud valitsejate kaupa ning vanemad väljaanded on rangelt kronoloogilise ülesehitusega.⁸⁰ 1982. aastal alguse saanud Friedrich III regestide publikatsioon on seevastu regionaalse struktuuriga, nii et iga köide hõlmab endas ühe piirkonna arhiivides ja raamatukogudes leiduvad allikad. Sama toimetuspõhimõtet järgivad ka 1991. aastal alguse saanud keiser Ludwig IV regestide seeria ning 2012. aastal alguse saanud Sigismundi regestide uus väljaanne. „Regesta imperii“ internetilehel on kõigis ilmunud köidetes leiduvad regestid täies mahus kättesaadavad ja varustatud tõhusa otsingumootoriga.⁸¹ Uurimistöö käigus sai kasutatud nii trükitud köiteid kui ka digitaalset versiooni.

Hiliskeskaja osas ei ole „Regesta imperii“ sugugi täielik. Publikatsioonisarja kuuendast seeriast (aastad 1273–1313) on Rooma kuninga Albrecht I valitusaega (1298–1308) hõlmav köide ilmunud.⁸² Keiser Ludwig IV regestide publikatsioon on veel lõpetamata. Keiser Karl IV regestid ilmusid juba 19. sajandi

⁷⁸ *Akten und Recesse der livländischen Ständetage*. Kd 1–2. Toim. Oskar Stavenhagen, Leonid Arbusow jun. ja Albert Bauer. Riga: Deubner – Jonck & Poliewsky – Bruhns 1907–1938.

⁷⁹ *Vorabedition zu: Akten und Recesse der livländischen Ständetage, Bd. 2 / 3*. Toim. Matthias Thumser. <http://userpage.fu-berlin.de/~sekrethu/pdf/wr.pdf> (viimati külastatud 07.04.2016).

⁸⁰ J. F. Böhmer, *Regesta imperii V. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. 1198–1272. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu herausgeben und ergänzt*. Kd 1–3. Toim. Julius Ficker ja Edward Winkelmann. Innsbruck: Wagner 1881–1901; Kd 4. *Nachträge und Ergänzungen*. Toim. Paul Zinsmaier. Köln – Wien: Böhlau 1983.

⁸¹ <http://www.regesta-imperii.de/regesten/suche.html> (viimati külastatud 06.03.2017).

⁸² J. F. Böhmer, *Regesta imperii VI. Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu herausgeben und ergänzt*. Kd 1. Toim. Oswald Redlich. Innsbruck: Wagner 1898; Kd 2. Toim. Vincenz Samanek. Innsbruck: Wagner 1948; Kd 4. Toim. Kurt-Ulrich Jäschke ja Peter Thorau. Innsbruck – Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2006–2014.

teisel poolel.⁸³ Mõni aasta tagasi alanud Karl IV regestide uue väljaande projekti raames on seni ilmunud ainult üks digitaalne *work-in-progress* köide.⁸⁴ Kuningas Wenzeli regestide väljaanne on alles ettevalmistusfaasis, kuid „Regesta imperii“ veebilehel on digitaalselt kättesaadavad Wilhelm Hanischi (1915–1985) märkmed kuningas Wenzeli väljastatud ürikute kohta.⁸⁵ Sigismundi regestide väljaanne pärineb 19. sajandi lõpust.⁸⁶ Aastal 2012 ilmuma hakanud uue Sigismundi regestide väljaande seni avaldatud köidetes kahjuks Liivimaad puudutavaid allikaid ei leidu. Keiser Friedrich III regestide publikatsioon on samuti poolleli, kuid enamus Liivimaad puudutavast on avaldatud väljaande 24. köites.⁸⁷

„Regesta imperii“ lünkade täitmisel on täiendavaks abiks keisri kantseleis peetud registriraamatud, mis sisaldasid üksnes väikest osa tegelikult väljastatud ürikutest. Joseph Chmeli toimetatud keiser Friedrich III regestide publikatsioon toetub suurel määral seesugustele registriraamatutele.⁸⁸ Keiser Karl V (1519–1556) registriraamatute publikatsioonist leiab infot ka eelnevail sajandeil väljastatud ürikute kohta, juhul kui neid varasemaid ürikuid tsiteeriti või mainiti mõnes

⁸³ J. F. Böhmer, *Regesta imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346–1378. Aus dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's herausgeben und ergänzt.* Toim. Alfons Huber. Innsbruck: Wagner 1877–1889.

⁸⁴ J. F. Böhmer, *Regesta imperii, Works in Progress, VIII. Karl IV. (1346–1378). Auszug aus der REGESTA IMPERII PLUS-Datenbank der Diplome Kaiser Karls IV.* Toim. Eberhard Holtz. Berlin: www.regesta-imperii.de 2013–2015. Interneti publikatsioon: http://www.regesta-imperii.de/fileadmin/user_upload/downloads/ri_viii_karlv_holtz_2015.pdf ja <http://www.regesta-imperii.de/regesten/20-6-0-karl-iv/praeambel.html> (viimati külastatud 06.03.2017)

⁸⁵ <http://www.regesta-imperii.de/regesten/20-7-1-wenzel/praeambel.html> (viimati külastatud 06.03.2017).

⁸⁶ J. F. Böhmer, *Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437).* Kd 1–2. Toim. Wilhelm Altmann. Innsbruck: Wagner 1896–1900.

⁸⁷ *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 24. *Die Urkunden und Briefe aus dem Historischen Staatsarchiv Königsberg im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, aus den Staatsarchiven Gdańsk, Toruń, Riga sowie dem Stadtarchiv Tallinn für die historischen Landschaften Preussen und Livland.* Toim. Elfie-Marita Eibl. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2010. Kasutasin ka: Kd 4. *Die Urkunden und Briefe aus dem Stadtarchiv Frankfurt am Main.* Toim. Paul-Joachim Heinig. Wien – Köln – Graz: Böhlau 1986; Kd 18. *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1458–1463).* Toim. Sonja Dünnebei, Paul Herold ja Kornelia Holzner-Tobisch. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2004; Kd 20. *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Bundesländer Berlin, Brandenburg und Mecklenburg-Vorpommern sowie des Archiwum Państwowe w Szczecinie / Staatsarchivs Stettin für die historische Provinz Pommern.* Toim. Elfie-Marita Eibl. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2004; Kd 31. *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der deutschen Bundesländer Bremen, Hamburg und Schleswig-Holstein sowie der skandinavischen Länder.* Toim. Eberhard Holtz. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2016.

⁸⁸ *Regesta chronico-diplomatica Friderici IV. romanorum regis (imperatoris III.). Auszug aus dem im k.k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archiv zu Wien sich befindeten Reichs-registraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst Auszügen aus Original-Urkunden, Manuscripten und Büchern.* Toim. Joseph Chmel. Hildesheim: Olms [1838–1840] 1962.

Karl V väljastatud ürikus.⁸⁹ Karl V registriraamatud on ainsaks allikaks mitme 15. sajandil Liivimaa maahärradele väljastatud üriku kohta, mis ei ole säilinud ja mida ei kantud sisse varasemate valitsejate registriraamatutesse. Ainulaadseks allikaks keisririigi kantselei üriku-produktsiooni mahust on keiser Friedrich III keisririigi kantselei maksuregister aastatest 1471–1475.⁹⁰ Kuna iga üriku väljastamisega kaasnesid kantseleitasud, kanti sellesse maksuregistrisse sisse kõik keisririigi kantseleis koostatud ürikud, sealhulgas need, mida registriraamatus ära ei märgitud.

Teine olulisim allikapublikatsioon hiliskeskajegse keisririigi ajaloost on Saksa Riigipäeva aktide vanem seeria, mis koondab kuninglike õuepäevade, kuurvürstide päevade ja teiste üleriigiliste seisuslike kogunemistega kaasnenud dokumentatsiooni. Dokumendid on valdavalt publitseeritud täies mahus, kuid nende kõrval leidub ka osaliselt publitseeritud tekste ja regeste. Riigipäeva aktide vanem seeria hõlmab ajavahemikku 1376–1486, kuid kõited aastate 1446–1453, 1456–1468 ja 1472–1485 kohta ei ole veel ilmunud.⁹¹ Seda puudujääki aitab osaliselt korvata Johann Joachim Mülleri 1713. aastal ilmunud ülevaade keiser Friedrich III aegsetest õuepäevadest ja riigiseisuste kogunemistest, kus leidub ka üksikute ürikute publikatsioone.⁹²

Liivimaa ja keisririigi sidemete uurimisel pakuvad täiendavat infot Saksa ordu allikate publikatsioonid. Olulisimaks neist on Saksa ordu peaprokuraatorite⁹³ – ordu püsiva esindaja paavsti kuurias – tegevust valgustavate dokumentide publikatsioon, mis ulatub aastani 1436.⁹⁴ Erich Joachim ja Walter Hubatsch on välja

⁸⁹ *Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V.* Vlj. Lothar Gross. Wien – Lepizig: Gerlach & Wiedling 1930.

⁹⁰ *Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471–1475 (Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien, Hss. „weiss 529“ und „weiss 902“).* Vlj. Paul-Joachim Heinig ja Ines Grund. Wien – Wimar – Köln: Böhlau 2001 [Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Sonderband, 2].

⁹¹ *Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 1–6. Vlj. Julius Weizsäcker. München – Gotha: Cotta – Oldenbourg – Perthes 1867–1888; Kd 7–9 Vlj. Dietrich Kerler. München – Gotha: Oldenbourg – Perthes 1878–1887; Kd 10–16. Vlj. Hermann Herre, Gustav Beckmann, Helmut Weigel ja Ludwig Quidde. Gotha – Stuttgart: Perthes 1889–1935; Kd 17. Vlj. Walter Kaemmerer. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1963; Kd 19. Vlj. Helmut Weigel, Henry Grüneisen, Johannes Helmrath ja Gabriele Annas. Göttingen – München: Vandenhoeck & Ruprecht 1969–2013; Kd 22. Vlj. Ingeborg Most-Kolbe, Helmut Wolff ja Gabrielle Annas. Göttingen München: Vandenhoeck & Ruprecht 1973–2001.

⁹² Johann Joachim Müller. *Des Heil. Römischen Reichs Teutscher Nation Reichs Tags Theatrum, wie selbiges unter Keyser Friedrichs V. allerhöchsten Regierung von anno 1440 bis 1493 gestanden und was auf selbigem in Geist und weltlichen Reichs-Händeln berathschlaget, tractiret und geschlossen worden.* Kd 1–2. Jena: Bielcken 1713.

⁹³ Peaprokuraatori kohta vt Jan-Erik Beutzel. *Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römischen Kurie. Amt, Funktionen, personelles Umfeld und Finanzierung.* Marburg: Elwert 1999 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 55]. Hea lühiülevaate annab William Urban. *The Diplomacy of the Teutonic Knights at the Curia.* – *Journal of Baltic Studies*, 9 (1978), lk 116–128.

⁹⁴ *Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie.* Kd 1–4. Vlj. Hans Koeppen ja Kurt Forstreuter. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1960–1976; Kd 4.

andnud Saksa ordu Preisimaal resideerunud kõrgmeistrite arhiivis leiduvate kirjade regestdid.⁹⁵ Hiljuti on alustatud Saksa ordu Preisimaal resideerunud kõrgmeistrite korrespondentsi sisaldavate kantseleiraamatute regestdide publitseerimisega.⁹⁶ Klemens Wieseri toimetamisel on ilmunud Saksa ordu praeguses peakorteris Viinis asuvate Põhja-Euroopat puudutavate ürikute regestdide väljaanne.⁹⁷

Jutustavad allikad – keskaegsed kroonikad – pakuvad käesoleva teema osas vähe. Ainsateks eranditeks on Henriku Liivimaa kroonika ja Hermann Heleweghi kroonika. Henriku Liivimaa kroonika on peamiseks allikaks Liivimaa ajaloost 12. sajandi lõpust kuni 1227. aasta alguseni ja sisaldab ainsana teavet Riia piiskopi Alberti suhtluse kohta Švaabi Philippi ning Friedrich II-ga.⁹⁸ Kroonika autoriks oli Ümera latgalite kihelkonnapeester Henrik, kes sündis millalgi 1180. aastatel Magdeburgi peapiiskopkonna aladel. Arvatavasti 1205. aastal saabus ta Riiga ja asus piiskop Alberti teenistusse. Kihelkonnapeestri ameti kõrval tegutses Henrik misjonäri ja tõlgina, viibis kaasas paljudel ristiretkedel ning saatis aastal 1225 paavsti legaati Modena piiskoppi Guglielmot (1222–1234; Sabina kardinal 1244–1251) tema ringreisil läbi Liivimaa. Kroonika kirjutas ta oletatavasti aastatel 1224–1227, toetudes isiklikule kogemusele, Riia kirikuga seotud inimeste mälestustele ja osaliselt ka ürikutele.⁹⁹

Personen und Ortslexikon, sowie Ergänzungen. Vlj. Bernhart Jähnig. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2006. Väljaande esimene köide on Kurt Forstreuteri uurimus peaprokuraatorite ajaloost kuni aastani 1403, millele on lisatud ka kõnealust ajavahemikku hõlmavate allikate publikatsioon. Eristamaks Forstreuteri uurimust samas köites avaldatud alliktekstidest, viitan uurimusele ainult leheküljenubriga ning allikatele dokumendinumbriga, millele järgneb sulgudes leheküljenumber

⁹⁵ *Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars I: Index Tabularii Ordinis S. Mariae Theutonicorum. Regesten zum Ordenbsbriefarchiv.* Kd 1–2. Toim. Erich Joachim ja Walther Hubatsch. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1948–1950.

⁹⁶ *Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens, die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial, mit einem Nachdruck von Kurt Lukas. Das Registerwesen der Hochmeister des deutschen Ritterordens, maschinenschrift. phil. Diss. Königsberg 1921.* Toim. Sebastian Kubon ja Jürgen Sarnowsky. Göttingen: V&R Unipress 2012 [Beihefte zum Preußischen Urkundenbuch, 1]; *Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens II: die Ordensfolianten 8, 9 und Zusatzmaterial. Mit einem Anhang: Die Abschriften aus den Briefregistern des Folianten APG 300, R/LI, 74.* Toim. Sebastian Kubon, Jürgen Sarnowsky ja Annika Souhr-Könighaus. Göttingen: V&R Unipress 2014 [Beiheften zum Preußischen Urkundenbuch, 2].

⁹⁷ Klemens Wieser. *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten.* Kd 1. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1969 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 17].

⁹⁸ *Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrichs Livländische Chronik, zweite Auflage.* Vlj. Leonid Arbusow [jun] ja Albert Bauer. Hannover: Hahn 1955 [Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germanie Historicis separatim editi].

⁹⁹ James A. Brundage. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia.* Toim. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 1–23. Varasemast kirjandusest tasub mainida:

Henriku Liivimaa kroonika narratiiv õigustas Riia, Tartu ja Zemgale piiskoppide, Mõõgavendade ordu ja nendega koos tegutsenud ristsõdijate ja misjonäride tegevust. Kõigisse teistesse misjoni ja ristsõja ettevõtmistesse Liivimaal suhtus kroonik varjamatu vaenulikkusega. Henriku poliitiline retoorika oli eelkõige suunatud Riia kiriku peamiste konkurentide Taani kuninga ja Lundi peapiiskopi vastu. Kuna kroonika peateemaks oli ristsõda ja misjon, siis mainiti seal Liivimaa poliitiliste jõudude vahelisi vastuolusid ära esmajoones juhul, kui need olid peateemaga seotud. Riia kiriku konkureerimine Taani kuningaga Eestimaa allutamise pärast vastas täielikult kroonika teemale, samuti ka piiskopkondade asutamine, nende piiride paika seadmine ja ilmalike valduste jagamine piiskoppide ning Mõõgavendade ordu vahel.¹⁰⁰ Kroonika sihtrühma kohta võib teha üksnes oletusi, kuid arvatavasti oli see mõeldud levitamaks Riia kiriku edulugu. Diskussioonis sihtrühma üle on olulisel kohal arutelud aastatel 1225–1226 Liivimaal paavsti legaadina tegutsenud Modena piiskopi Guglielmo seostest kroonikaga. Albert Bauer ja tema mõtteid edasi arendanud James A. Brundage oletasid, et kroonika kirjutati eesmärgiga anda see legaadile üle.¹⁰¹ Ometigi puudub selle oletuse tõestamiseks igasugune allikaline info. Viimasel ajal on aina levinumaks saanud arvamus, et enamus Henriku kroonika tekstist kirjutati alles pärast legaadi lahkumist Liivimaalt.¹⁰²

Robert Holtzmann. Studien zur Heinrich von Lettland. – *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellen-schriften deutscher Geschichte des Mittelalters*, 43 (1920), lk 159–212; Albert Bauer. Einleitung. – HCL, lk v–liv; Enn Tarvel. Sissejuhatus. – *Henriku Liivimaa kroonika*. Tallinn: Eesti Raamat 1982, lk 5–21; Paul Johansen. Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 1 (1953), lk 1–24; Norbert Angermann. Die mittelalterliche Chronistik. – *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Vlj. Georg von Rauch. Köln – Wien: Böhlau 1986 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20], lk 3–20, siin lk 5–9; Sulev Vahtre. Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227. Tallinn: Olion 1990, lk 7–15.

¹⁰⁰ *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011; Angermann. Die Mittelalterliche Chronistik, lk 7–9; Anti Selart. *Iam tunc...* The Political Context of the First Part of the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Medieval Chronicle V*. Toim. Erik Kooper. Amsterdam – New York: Rodopi 2008, lk 197–209; Brundage. Introduction: Henry of Livonia, lk 9–19; Mihkel Mäesalu. A crusader conflict mediated by a papal legate: the Chronicle of Henry of Livonia as a legal text. – *The Medieval Chronicle VIII*. Toim. Sjoerd Levelt ja Erik Kooper. Amsterdam – New York: Rodopi 2013, lk. 233–246.

¹⁰¹ Bauer. Einleitung, lk xxi; James A. Brundage. The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop Wilhelm of Modena. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 20 (1972), lk 1–9, siin lk 5–6; Brundage. Introduction, lk 7.

¹⁰² Vahtre. Muinasaja loojang, lk 9; Selart. *Iam tunc*, lk 204; Christopher Tyerman. Henry of Livonia and the Ideology of Crusading. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 23–44, siin lk 31.

Riia raesekretäri ja raehärra Hermann Heleweghi († u 1489) aastatel 1456–1489 kirjutatud kroonikat on Thomas Brücki arvates täpsem nimetada Riia linnakroonikaks. See kroonika sisaldab ainulaadset infot Riia linna puudutavate keiserlike ürikute kasutamisest 15. sajandi teisel poolel. Esiolgu alamsaksa keeles kirjutatud kroonika on säilinud ainult ülemsaksa-keelses tõlkes, mille tegi Riia raearhivaar Johann Witte (1614–1657), kes lisas tõlkele omapoolseid täiendusi.¹⁰³ Kroonika ainus kriitiline väljaanne põhineb kahjuks Witte käsikirja ebatäpsel koopial.¹⁰⁴ Läti riigiarhiivis leiduvast Johann Witte originaalkäskirjast on seni avaldatud üksnes väljavõtteid.¹⁰⁵ Üks tõsisemaid probleeme Hermann Heleweghi Riia linnakroonika kasutamisel on küsimus, kui suur oli Johann Witte täienduste hulk ja millistes kroonika osades need täiendused leiduvad. Thomas Brücki arvates pärineb Johann Witte sulest kuni aastani 1423 ulatuv osa kroonikast. Ka hilisemate sündmuste kohta tegi Witte mõningaid täiendusi, kuid ajavahemiku 1476–1489 puhul näivad need täiendused esmajoonel kosmeetilist laadi ja mitte sisulised.¹⁰⁶

Heleweghi kroonika kirjutati Riia rae ülesandel ja see oli mõeldud üksnes rae kasutamiseks. Eeldatavasti määras raad paika kroonika sisu ja selle kirjutamisel kasutatavad ürikud, enne kui tegi 1456. aastal raesekretäri ülesandeks kroonika koostamisega alustada. Arvatavasti säilis rae mõju kroonika teksti kujunemisele kogu kirjutamise vältel. Kui raesekretär Hermann Helewegh 1479. aastal raehärraks sai, siis jätkas ta mingil põhjusel kroonika kirjutamisega ega loovutanud seda ülesannet uuele raesekretärile Johan Molnerile. Teksti temaatiliseks keskpunktiks on Riia linna suhted oma kahe isanda – Riia peapiiskopi ja Saksa ordu Liivimaa haruga – kelle omavaheline konkureerimine tõi 15. sajandi teisel poolel kaasa hulga konflikte ja tipnes aastatel 1481–1491 peetud sõjaga linna ja Saksa ordu vahel, kuhu olid segatud ka peapiiskop, toomhärрад ja stiftivasallid. Kroonika peamiseks eesmärgiks oli esitada Riia rae arusaam oma õiguslik-poliiti-

¹⁰³ Thomas Brück. Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh. – *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie. Briefe und Korrespondenzen. Editorische Methoden*. Vlj. Matthias Thumser, Janusz Tandeki ja Antje Thumser. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2005 [Publikationen der Deutsch-Polnischen Gesprächkreises für Quellenedition, 3], lk 143–168; Thomas Brück. Konflikt und Rechtfertigung in der Geschichtsschreibung Alt-Livlands. Christoph Forstenau, Silvester Stodewescher, Hermann Helewegh. – *Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 87–131, siin lk 89–103; Angermann. Die mittelalterliche Chronistik, lk 17–18.

¹⁰⁴ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, enthaltend die Acta zwischen den Erzbischoffen, Herr-Meistern und der Stadt Riga in Livland, de Anno 1158–1489, ex MS: sel. Bürger Meisters Melchior Fuchs. – *Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland*. Kd 2. Riga – Leipzig: Franzen 1848, lk 729–804.

¹⁰⁵ Väljavõtteid Johann Witte käsikirjast on publitseeritud AR 1; Brück. Rigaer Chronistik, lk 167–168; Brück. Konflikt und Rechtfertigung, lk 127.

¹⁰⁶ Brück. Rigaer Chronistik, lk 161–167.

lisest staatusest, anda detailne kirjeldus aastatepikkuste tülide sündmustest ning õigustada ja põhjendada Riia rae otsuseid ja linna käitumist konfliktide ajal.¹⁰⁷

Nende kahe peamise jutustava allika kõrval leidis kõnealuse teema jaoks infot ka Saksa ordu Liivimaa meistri kaplani Wartberge Hermann († u 1380) kirjutatud Liivimaa kroonikas, mis ulatub aastani 1378.¹⁰⁸ Hermann kroonika on ainus allikas, kus kirjeldatakse Riia peapiiskopi ja Saksa ordu Liivimaa haru vahelise tüli lahendamiseks 1366. aastal Gdańskis peetud vahekohust. Täiendavat infot Riia peapiiskopi Johann von Sinteni (1374–1393, † 1397) suhtlusest Rooma kuningas Wenzeliga aastatel 1392–1394 leiab Lübecki raesekretäri Detmari († u 1395) kroonikast, mida jätkasid anonüümsed autorid¹⁰⁹ ning Pomesaania piiskopi ofitsiaali Johann von Posilge († 1405) Preisimaa kroonikast, mida samuti jätkati anonüümselt. Esialgu ladina keeles kirjutatud Johann von Posilge kroonika on säilinud üksnes ülem-saksakeelses tõlkes.¹¹⁰

Metodoloogia

Keiserlike ja paavstlike ürikute käsitlemisel on vajalik eristada dokumente, mis valitseja väljastas omal initsiatiivil ja dokumente, mis anti välja kellegi teise palvel. Seesugune eristus on hädavajalik keiserlike ja paavstlike ürikute adekvaatseks tõlgendamiseks, aga ka mõtestamiseks keisri ja paavsti Liivimaa suunalist poliitikat (või selle puudumist) ning nende kahe isanda tähtsust Liivimaa võimukandjate jaoks. Paavst ja keiser väljastasid hulganisti ürikuid nende õukonda saabunud isikute palvel, mis võimaldas madalama staatusega võimukandjatel rakendada keisri ja paavsti autoriteeti enda eesmärkide teenistusse. Arvatavasti just seepärast olid paavstlik ja keiserlik legitimatsioon Liivimaa maa-härrade jaoks niivõrd atraktiivsed.

Enamus keskaegsete keisrite ürikutest väljastati reaktsioonina kellegi esitatud palvele ehk siis ei tulenenud valitseja enda initsiatiivist. Palve peale väljastatud ürikute hulka võib lugeda näiteks riigivasallide (sealhulgas ka piiskoppide, riigi-

¹⁰⁷ Brück. Konflikt und Rechtfertigung, lk 95–103; Brück. Rigaer Chronistik, lk 143–145; Volker Honemann. Zu Selbstverständnis und Identitätsvorstellungen in der livländischen Geschichtsschreibung des Mittelalters. – *Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 255–295, siin lk 275–279; Angermann. Mittelalterliche Chronistik, lk 18.

¹⁰⁸ Hermann de Wartberge, Chronicon Livoniae. Vlj. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Kd 2. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel 1863, lk 21–116.

¹⁰⁹ *Die Chroniken der Niedersächsischen Städte. Lübeck*. Kd 1–2. Vlj. Karl Koppen. Leipzig: Hirzel 1884–1899 [Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. Jahrhundert bis ins 16. Jahrhundert, 19 ja 26].

¹¹⁰ Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419). Vlj. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Kd 3. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel 1866, lk 79–388.

kloostrite ja riigikapiitlite) ning munga- ja rüütliordude valduste, õiguste ja privileegide läänistused, annetused ja kinnitused, aga ka hulk korraldusi, käske, manitsusi ja muid dokumente, mille sisuks oli kellegi huvide kaitsmine keiserliku autoriteedi toel. Kõigi nende erinevate ürikute väljastamise eelduseks oli kirjalik või suuline palve. Ometigi oleks ekslik arvata, et neis dokumentides ei väljendu valitseja tahe – monarh võis paluja ehk impetrandi esitatud palve tagasi lükata või esitada impetrandile omapoolseid nõudmisi, mille täitmine seati eelduseks impetrandi soovitud õigustoimingu teostamisele ja seda tõestava üriku väljastamisele. Kuigi impetrantide palvel väljastatud ürikute sisu toetus suuresti esitatud palvele, võisid valitseja ja tema kantselei üriku sõnastust muuta.¹¹¹

Reeglina mainitakse üriku sisuosas nii impetranti kui ka tema esitatud palvet, millele järgneb palve heakskiitmine. Ka juhul kui palvet ei mainita, kuid ürikus leidub väljend „oleme usaldusväärsest allikast teada saanud“ või midagi sarnast ning üriku sisust saab selgelt välja lugeda, kellele see kasulik on, võib eeldada, et suure tõenäosusega on tegemist kellegi palvel väljastatud dokumendiga. Mõnede ürikute puhul, mis näivad üksikult käsitletuna tulenevat valitseja initsiatiivist, võib impetrandi palve tuvastada teistest allikatest. Näiteks käskis Rooma kuningas Sigismund 1422. aasta 1. mail Tartu piiskopil hakata koos Saksa orduga sõdima Leedu suurvürsti vastu.¹¹² Selle üriku tekst jätab mulje, nagu oleks tegemist kuninga initsiatiivil väljastatud käsuga. Ometigi oli Liivimaa ordumeister 1421. aasta augustis soovinud just seesuguste kuninglike käskude väljastamist Liivimaa piiskoppidele,¹¹³ mistõttu võib eeldada, et kõnealune kuninglik ürik koostati ordumeistri initsiatiivil. Mõnikord esitas impetrant koos palvega ka soovitud üriku teksti. Näiteks oli keiser Ludwig IV 1337. aasta 12. novembri üriku, millega keiser läänistas Saksa ordu kõrgmeistrile Leedu ja Vene, teksti aluseks sama aasta kevadel kõrgmeistri kantseleis koostatud mustand, mis erines keiserlikust ürikust vaid mõne üksiku sõna poolest.¹¹⁴

Palve peale väljastatud keiserlike ürikute tegelik rakendamine jäi tavaliselt impetrandi õlule. Saksa maade kuningakaupetel aladel piirduski monarhi võim tavapäraselt vaid impetrantide palvetele reageerimisega. Kuningalähedastel aladel tuli seevastu ette ka olukordi, kus impetrant ja valitseja tegid teineteise poliitiliste huvide teostamisel koostööd, millega võisid kaasneda ka valitseja püüdlused tagada impetrandile väljastatud üriku ellu viimine.¹¹⁵

¹¹¹ Paul-Joachim Heinig. Der König im Brief. Herrscher und Hof als Thema aktiver und passiver Kommunikation im Spätmittelalter. – *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*. Vlj. Heinz-Dieter Heimann ja Ivan Hlaváček. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 1998, lk 31–50, eriti lk 33–40; Robert Gramsch. *Das Reich als Netzwerk der Fürsten. Politische Strukturen unter dem Doppelkönigtum Friedrichs II. und Heinrichs (VII.) 1225–1235*. Ostfildern: Thorbecke 2013 [Mittelalter-Forschungen, 40], lk 363–364.

¹¹² LUB 5, nr 2594 (v 814–816).

¹¹³ AR 1, nr 288 (lk 251).

¹¹⁴ *Preussisches Urkundenbuch*. Kd 3. Vlj. Max Hein ja Hans Koeppen. Königsberg – Marburg: Hartung – Elwert 1944–1961, nr 134 (lk 96–100).

¹¹⁵ Heinig. *Reich und Adel*, lk 205–211; Heinig. *König im Brief*, lk 40.

Paavsti ürikute kohta võib üldjoontes öelda sama, mis keiserlike ürikute kohta. Enamik paavstlikke ürikuid väljastati reaktsioonina paluja ehk petendi esitatud palvele ning üriku tekstis leidub enamasti ka palve kokkuvõtte. Erinevalt keisrikojast sai paavsti kuurias 13.–14. sajandi jooksul normiks, et supliik ehk palve tuli esitada kirjalikult ning selle koostamisel pidi järgima rangeid vormilisi reegleid. Paavst võis supliigi tagasi lükata, täielikult heaks kiita või osaliselt heaks kiita.¹¹⁶

Ürikute sisulise analüüsi puhul peab arvestama tõsiasjaga, et keskaegne ürik oli õigustekst ning selle eeldatav kasutuskontekst oli õiguslik. Ürikute koostamisel järgiti rangeid vormireegleid, sest keskaegses kohtupraktikas oli vormistuse korrektsus eelduseks üriku ehtsusele. Vigase vormistusega ürikuid peeti võltsinguteks ja lükati kohtu poolt tagasi.¹¹⁷ Ürikutega sai legitimeerida oma õiguslikke taotlusi ja poliitilisi eesmärke ning kaitsta oma õigusnagemust läbirääkimistel, vahekohtutes ja korralises kohtus. Seetõttu on ürikute sisulise analüüsi juures oluline võtta arvesse ka omaaegseid tõlgendusi neist. Petendi või impetrandi ja tema vastaste tõlgendused üriku sisust annavad sissevaate omaaegsesse õigusarusaamadesse.

Ürikute kasutamise uurimisel peab meeles pidama, et peamiseks allikaks hiliskeskaegse Liivimaa sisetülide kohta on paavstliku kohtu materjalid. Kohtuprotsessi alustamine paavstlikus kohtus eeldas kaebuse esitamist. Paavstlik kohtukutse ehk tsitatsioon väljastati hageja kirjaliku kaebuse alusel ja sisaldas neid samu süüdistusi, mis kaebus.¹¹⁸ Niisiis sisaldas kohtukutse mitte paavsti, vaid hageja õigusnagemust ja tema tõlgendust kohtuasja alustamisele viinud sündmustest. Paavsti kuurias peetud kohtuprotsessi esimeses faasis lasi hageja oma prokuraatoril ehk õiguslikul esindajal koostada *libelluse* ehk teise kaebuse, mis esitati kohtunikule ja millega sai seejärel tutvuda ka kostja prokuraator. Kui kostja oli nõus tüli lahendamiseks paavstlikus kohtus, siis lasi kostja oma prokuraatoril esitada vastulause hageja *libelluse*'le. Järgnevalt esitas hageja prokuraator üksikasjaliku süüdistuste loetelu ehk *positiones*, mis kanti kohtule ette. Kostja prokuraator vastas esitatud süüdistustele samuti kirjalikult, õigustades kostja tegevust ja esitades omakorda süüdistusi hageja aadressil. Olenevalt tüli keerukusest võis sellele järgneda mitu ringi vastastikusi süüdistusi ja õigustusi, mis kõik vormistati kirjalikult. Seepeale algas tunnistajate ülekuulamise ja kirjaliku tõendusmaterjali esitamise faas, mis võis toimuda kas paavsti kuurias või tülitsejate endi asupaigas. Viimasel juhul delegeeriti mõnele kõrgvaimulikule (sageli piiskopile) paavstliku kohtuniku kompetents tunnistajate ülekuulamiseks. Kohtu lõppotsuses anti tavaliselt lühiülevaade kohtuasja käigust algusest

¹¹⁶ Thomas Frenz. *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit. 2., aktualisierte Auflage*. Stuttgart: Steiner 2000 [Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen, 2], lk 12, 33–35 ja 87–107. Vt ka Anti Selart. Popes and Livonia in the First Half of the Thirteenth Century: Means and Chances to Shape the Periphery. – *The Catholic Historical Review*, 100 (2014), lk 437–458; Thumser. Ernst Pitz wiedergelesen (ilmumas).

¹¹⁷ Trusen. Zur Urkundenlehre der mittelalterlichen Jurisprudenz, lk 198–218.

¹¹⁸ James A. Brundage. *Medieval Canon Law*. London – New-York: Longman 1995, lk 125 ja 129; Frenz. *Papsturkunden*, lk 94–95.

lõpuni.¹¹⁹ Paavstliku kohtu materjalide kasutamisel ajaloo-allikana peab arvestama tõsiasjaga, et need peegeldavad eelkõige hageja ja kostja õiguslikke arusaamu, nende tõlgendust asjasse puutuvatest ürikutest, vastaspoole käitumisest ja tüluga kaasnenud sündmustest.

Nii nagu paavstliku kohtu materjalid, sisaldasid ka vahekohtute ja läbirääkimistega käigus tekkinud kirjalikud allikad, aga ka diplomaatiline korrespondents, omavahel tülitsenud maahärrade õiguslikke-poliitilisi arusaamu. Ajaloolane peab suutma mitte omaks võtta neis allikates sisalduvat poliitilist retoorikat ega tohi valida keskajal toimunud tülis pooli, vaid jääma neutraalseks.¹²⁰ Argumente õigusliku staatuse osas ei saa pidada nn õiguslikuks reaalsuseks, vaid neisse peab suhtuma kui omavahel konkureerivatesse õigusnägemustesse. Seejuures tuleb arvestada, et tülitsenud osapoolte õigusnägemused olid seotud konkreetse tülisajaga. Kui samade maahärrade vahel puhkes mõni aeg hiljem uus konflikt, mille asjaolud olid erinevad, siis võisid maahärrade õigusnägemused muutuda.

Kroonikate kasutamisel allikana peab arvestama krooniku subjektiivse hoiakuga sündmuste valiku, neile hinnangu andmise ja nende kirjeldamise suhtes. Esmatähtis on teadvustada krooniku ühiskondlikku miljööd ja isandat, kelle ülesandel ta oma kroonika kirjutas või kelle huve ta oma jutustuses kaitses. Samuti peab arvestama kroonika eeldatava lugejaskonnaga, kellele kroonik oma teksti kirjutas. Oluline on tuvastada ka kroonika teema, millel oli määrav roll tekstis üles märkimist väärivate sündmuste valikul. Viimaks ei olnud keskaegsed kroonikad pelgalt ülevaated huvitavatest ajaloolistest sündmustest, vaid neisse talletati ka õiguslik-poliitilisi seisukohti ja poliitilist retoorikat vastaste ning konkurentide aadressil.

¹¹⁹ Salonen. Kirkollisen oikeudenkäytön päälähteillä, lk 77–91.

¹²⁰ Neitmann. Um die Einheit, lk 109–111, 115–116 ja 125–133; Henrike Bolte. Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter. Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung. – Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland. Vlj. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24], lk 209–227. Valdav enamus 19. ja 20. sajandi baltisaksa ajalookirjutusest võttis omaks Saksa ordu hoiakud. Tähelepanuväärseks erandiks oli Riia peapiiskoppide „poolele“ asunud Johannes Haller (Die Verschwörung von Segewold (1316). – Mitteilungen, 20 (1910), lk 125–168). Alates 20. sajandi viimastest kümnenditest on enamik ajaloolastest asunud Liivimaa keskaegsete sisekonfliktide puhul teadlikult neutraalsele positsioonile. Siiski leidub ka tänapäeval Saksa ordu apologetikat. Näiteks Eva Eihmane. Rīgas arhibīskapa un Vācu ordeņa cīņas par varu viduslaiku Livonijā. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds 2012; Eva Eihmane. Livonijas bīskapu delegācijas slepkavība 1428 gadā: zināmais un nezinais. – Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls, 2013 / 1, lk 29–59; Eva Eihmane. 14th Century Crisis in Livonia? Power Struggles in Livonia and the Moral Aspects of the 14th Century Crisis in Western Christendom. – Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland. Toim. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 24], lk 229–255.

1. KEISRIRIIK JA LIIVIMAA: ÕIGUSLIKE SIDEMETE SÕLMIMINE (1199–1245)

1.1. Keisririigi laienemine kirdesse 10. kuni 13. sajandini

Liivimaa alal elanud rahvaste allutamist ja kristlike härruste asutamist piirkonnas käsitletakse enamasti osana laiemast ristosõja- ja misjonitegevusest Läänemere ääres, mis kasvas välja Läänemere edelarannikul elanud lääneslaavi hõimude allutamisest Põhja-Saksa vürstide ja Taani kuninga poolt.¹ Ometigi erines Liivimaa vallutamine, seal uute kristlike härruste asutamine ja kristlike maahärrade vahekord keisriga mitmetes olulistest aspektides endiste lääneslaavi alade omast. Joonistamaks need erinevused selgemalt välja, vaadatakse kõigepealt Püha Rooma keisririigi laienemist kirdesse enne 13. sajandit ja seejärel kristlike härruste asutamist Liivimaal.

Ida-Frangi kuningas Heinrich I (919–936) korraldas aastatel 928–934 rea sõjakäike Elbe ja Oderi jõgede vahel elanud lääneslaavi hõimude vastu ning sundis nad enda ees andamikohuslaseks. Kuna kuningas ei saanud olla pidevalt seotud slaavlaste allumise tagamisega, jättis ta selle ülesande piiriäärsete krahvide hoole alla. Neid krahve kutsuti omaaegsetes allikates *marcio* või *comes marciones*. Andrea Stieldorfi järgi tähistas sõna *marc(hi)a* 10. sajandil piiriala üldiselt ja omandas markkrahvkonna tähenduse alles 11. sajandi lõpus ja 12. sajandil. Loomulikult püüdisid krahvid oma isikliku võimuala laiendamise poole ja tegid seda mõnikord slaavlaste arvelt, teinekord aga koostöös slaavlastega oma naaberkrahvide arvelt. Heinrichi poja Otto I ajal kerkisid piiriäärsete krahvide hulgast esile Gero († 965) ja Hermann Billung († 973), kes tegutsesid piiriruumis väejuhtide ja kuninga esindajatena. Näiteks Gero tegevus sorbide allutamisel Ida-Frangi riigi härrusele toimus kuninga sõjalisel toel ning allutatud aladel asutas kuningas uued krahvkonnad.²

Lääneslaavi piirkonnad liidendati peatselt ka Ida-Frangi riigi kirikliku süsteemiga. Hiljemalt 948. aastal asutati Havelbergi ja Brandenburgi piiskopkonnad, mis kuulusid esialgu Mainzi peapiiskopkonna alla. Otto I initsiatiivil asutati 968. aastal Magdeburgi kirikuprovints, mis koondas enda alla viit piiskopkonda lääneslaavi aladel (Havelberg, Brandenburg, Merseburg, Naumburg ja Meissen). Elbe alamjooksul elanud abodriitide tarbeks rajati Oldenburgi piiskopkond, mis

¹ Eric Christiansen. *The Northern Crusades*. London: Penguin Books [1980] 1997; Fonnesberg-Schmidt. The Popes, *passim*; John H. Lind, Casten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen ja Ane L. Bysted. *Taani ristosõjad. Sõda ja misjon Läänemere ääres*. Tallinn: Argo 2007; Kala jt. Eesti Ajalugu II, lk 26–62; Marius Ščavinskas. On the Crusades and Coercive Missions in the Baltic Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians. – ZfO, 36 (2014), lk 499–527.

² Andrea Stieldorf. *Marken und Markgrafen. Studien zur Grenzsicherung durch die fränkisch-deutschen Herrscher*. Hannover: Hahn 2012 [Schriften der MGH, 64], lk 176–185, 342–349, 425–442 ja 496–520; Hagen Keller ja Gerd Althoff. *Die Zeit der späten Karolinger und der Ottonen. Krisen und Konsolidierungen 888–1024*. Stuttgart: Klett-Cotta 2008 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 3], lk 134–135 ja 158–159.

kuulus Bremeni kirikuprovintsi. 983. aastal tõusid ljuutitšite ja abodriitide hõimuliidud keisririigi vastu üles. Piiriäärsetel krahvidel ja piiskoppidel õnnestus säilitada oma võim üksnes sorbide üle, kuid ljuutitšite ja abodriitide hõimuliitude asualad läksid keisririigile kaotsi.³

Pärast 1060. aastate lõppu ei korraldanud keisrid enam sõjaretki lääneslaavi hõimualadele. Viimane keiserliku aktiivsuse periood piirkonnas oli Lothar III valitsusajal (1125–1137). Lothar, kes oli samaaegselt ka Saksi hertsog (1106–1137), jätkas Saksi hertsogite tavapäraseid püüdlusi lääneslaavlaste allutamiseks. Ta püüdis siduda abodriitide hõimujuhte enda isikuga, andes neile kuninga tiitli vastutasuks truudusvande eest. 1134. aastal rajas Lothar III slaavi asualade piirile Segebergi linnuse ja kloostri, millest pidi saama tugipunkt kristlikule misjonile slaavlaste seas.⁴

1146. aastal valmistus Rooma kuningas Konrad III (1138–1152) asuma ristiretkele Palestiinasse. Saksi hertsog, Magdeburgi ja Bremeni peapiiskopid ning paljud teised Põhja-Saksa suurnikud keeldusid kuninglikul ristiretkel osalemast, argumenteerides vajadusega võidelda oma paganlikest slaavlastest naabrite vastu. Palestiina retkele asumiseks oli kuningal tarvis siduda kõik Saksa suurnikud ristosõjaga tagamaks oma eemal viibimise ajaks rahu Saksa maadel. Konrad III jõudis ristosõda jutlustanud Clairvaux' Bernardiga kokkuleppele kuulutada välja omaette ristiretk lääneslaavlaste vastu, mis võimaldas siduda ka Põhja-Saksa võimukandjad ristosõja ajaks kehtestatud üleriigilise maarahuga. 1147. aasta Vendi ristosõda ei toonud kaasa erilisi muutusi suhetes slaavlastega ja jäi ainsaks korraks mil Põhja-Saksa vürstid võitlesid lääneslaavlaste vastu ristosõdijatena.⁵

Saksi hertsog Heinrich Lõvi (1139–1181) sõlmis 1160. aastal Taani kuninga Valdemar I (1157–1182) liidu lääneslaavlaste vastu. Kuninga ja hertsogi ühise sõjaretkel ajal hukkus lahingus abodriitide hõimu vürst Niklot (1131–1160), misjärel alistusid tema pojad Heinrich Lõvile. Saksi hertsog asutas abodriitide asualal Schwerini ja Mecklenburgi krahvkonnad ning liitis ülejäänud abodriitide alad oma hertsogkonnaga. Nikloti pojad ei olnud isa pärandi kaotamisega rahul ja tõusid hertsogi vastu üles. Kui Heinrichit ähvardas 1167. aastal ka Saksi suurnike ülestõus, andis ta oma seljataguse kindlustamiseks Nikloti ainsale elusale pojale Pribislawile (1167–1178) abodriitide asualad (v.a Schwerini krahvkond) truudusvande vastu tagasi. Nii sai alguse Mecklenburgi vürstkond. Mecklenburgist idas asunud Pommeri hertsogid Kasimir (1155/56–1180) ja Bogislaw

³ Keller ja Althoff. *Die Zeit*, lk 230–239, 269–270; Lutz E. von Padberg. *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart: Reclam 2009, lk 157–160 ja 168–170; P. M. Barford. *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press 2001, lk 259–260.

⁴ Friedrich Lotter. *The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe. – Medieval Frontier Societies*. Vlj. Robert Bartlett ja Angus Mackay. Oxford: Clarendon 1989, lk 267–306, siin lk 272–283; Stiendorf. *Marken und Markgrafen*, lk 564–567 ja 582–585.

⁵ Christopher Tyerman. *God's War. A New History of the Crusades*. London: Allen Lane 2006, lk 286–288, 292–294 ja 304–308; Fonnesberg-Schmidt. *The Popes*, lk 27–48; Lotter. *The Crusading Idea*, lk 285–294; Christiansen. *The Northern Crusades*, lk 50–65.

(1155/56–1187) andsid Heinrich Lõvile truudusvande juba 1164. aastal, samuti pärast sõjalist kaotust hertsogi vägedele.⁶

Kuigi Pommeri ja Mecklenburgi vürstkonnad liidendati keisririigiga esialgu Saksi hertsogi Heinrich Lõvi vahendusel, õnnestus sealsetel lääne-slaavi vürstidel 14. sajandi keskpaigaks saavutada keisri otseste alamate ehk riigivasallide staatus. 1180. aastal mõistis keiserlik kohus Heinrich Lõvi süüdi kuriteos majesteedi vastu, mispeale langesid kõik hertsogi riigiläänid keisri valdusse tagasi. Kuna Heinrich keeldus kohtuotsust tunnustamast, korraldas Friedrich I Barbarossa (1152–1189, keiser aastast 1155) sõjakäigu Saksimaale, võitis hertsogi vägesid ja saatis ta Inglismaale pagendusse.⁷ Pommeri hertsog Bogislaw I külastas 1181. aastal Lübecki linnas viibinud keisrit ja andis talle ustavusvande. Ajavahemikus 1185–1186 õnnestus Taani kuningal Knud VI (1182–1202) allutada nii Pommeri kui ka Mecklenburgi vürstid oma ülemvõimule, mis kestis nendel aladel kuni aastani 1227. Seejärel püüdsid Pommerit ja Mecklenburgi enda võimule allutada Brandenburgi markkrahvid ja Saksi hertsogid. Aastatel 1234–1236, pärast sõjalist lüüasaamist, pidid Pommeri hertsogid hakkama Brandenburgi markkrahvide vasallideks. Riigivürsti ehk keisri otsese vasalli staatuse pälvisid Pommeri hertsogid alles aastatel 1338–1348. Mecklenburgi valitsejad seevastu kaotasid 13. sajandil üldse vürsti tiitli ja langesid härrade seisusse. Nende valdused jagunesid Saksi hertsogi, Brandenburgi markkrahvi ja Taani kuninga ülemvõimu alusteks aladeks. 1348. aastal vormis Rooma kuninga Karl IV Mecklenburg-Schwerini ja Mecklenburg-Stargardi härrade valdused ümber hertsogkondadeks, mis said otse keisrile alluvateks riigiläänideks.⁸

Abodriitidest lõunas elanud ljuutitšite hõimuliit lagunes 12. sajandi esimesel poolel ja sai Pommeri ja Poola hertsogite, Magdeburgi peapiiskopi ja Wettini ning Askania dünastiatest markkrahvide rivaalitsemise objektiks. Ainus suurem läänesslaavi võimukeskus sealkandis oli Brandenburgi linnus Havelimaal, kus valitses stoderaanide vürst Pribislaw (1127–1150). Kuna tal endal poegi ei olnud, nimetas kristlasest vürst oma pärijaks Askania dünastia esindaja Albrecht Karu (Brandenburgi markkrahv 1150 ja 1157–1170), väidetavalt seepärast, et ta eelistas näha oma järglasena kristlast. Pärast Pribislawi surma võttiski Albrecht stoderaanide võimukeskuse üle ja laiendas hiljem oma mõjuvõimu ka teiste

⁶ Lotter. The Crusading Idea, lk 297–299; Oliver Auge. Hominium, tributum, feudum. Zu den Anfängen des Lehnswesens im Nordosten des Reiches bis 1250. – *Das Lehnswesen im Hochmittelalter. Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz*. Vlj. Jürgen Dendorfer ja Roman Deutinger. Ostfildern: Thorbecke 2010 [Mittelalter-Forschungen, 34], lk 195–215, eriti lk 200–207 ja 215; Thomas Riis. *Das mittelalterliche dänische Ostseeimperium*. Odense: University Press of Southern Denmark 2003 [Studien zur Geschichte des Ostseeraumes, 4], lk 23–27.

⁷ Alfred Haverkamp. *12. Jahrhundert, 1125–1198*. Stuttgart: Klett-Cotta 2003 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 5], lk 144–146; Bernhard Schimmelpfennig. *Könige und Fürsten, Kaiser und Papst im 12. Jahrhundert*. München: Oldenbourg 2010 [Enzyklopädie deutscher Geschichte, 37], lk 43–45 ja 105–106.

⁸ Auge. Handlungsspielräume, lk 28–32 ja 264–271; Schlinker. Fürstenamt, lk 140–151 ja 196–202.

naabruses elanud slaavi kogukondade arvel. Uue residentsi järgi hakati Albrehti valduseid kutsuma Brandenburgi markkrahvkonnaks.⁹

Nagu näha, kadus 11. sajandi jooksul keisrite initsiatiiv allutada idas elanud slaavi hõime ning seejärel laienes Püha Rooma keisririik kirdesse üksnes piiriäärsete vürstide initsiatiivil. Vürstide vallutatud alad seoti keisrivõimuga läänisüsteemi kaudu, nagu sisekolonisatsiooni teel vürsti valduste hulka liidetud maad keisririigi sisealadel. Alates 12. sajandi teisest poolest läänistas keiser vürstile härrusõigused terve tema vürstkonna üle ega eristanud ühe vürstkonna sees otseseid riigilääne, vürsti perekondlikke allodiaalvaldusi ja raadamise või vallutamise teel vürsti härrusele lisandunud alasid.¹⁰

Sama kehtib ka allutatud aladel loodud piiskopkondade kohta. Näiteks Brandenburgi piiskop Wilmar (1161–1173) palus 1161. aastal keiser Friedrich I läänistada talle Ida-Frangi kuninga Otto I poolt 948. aastal Brandenburgi piiskopile antud ilmalikud valdused. Need alad olid Brandenburgi markkrahvi Albrecht Karu valduses. Keiserlikule läänürikule toetudes õnnestus piiskop Wilmaril mõjutada markkrahvi loovutama talle enamuse kõnealustest valdustest.¹¹ Teise näitena hankis Heinrich Lõvi endale aastal 1154 kuningas Friedrichilt privileegi piiskopkondade asutamiseks slaavlastelthõivatud aladel. Bremeni peapiiskopi nõusoleku selle õiguse teostamiseks saavutas hertsog alles aastail 1159–1160. Hertsog tõstis Oldenburgi piiskopi residentsi ümber Lübeckisse, Mecklenburgi oma ümber Schwerini ning asutas Ratzeburgi piiskopkonna. Lisaks läänistas ta kõigile kolmele piiskopile ilmalikud valdused, mis tähendas, et piiskopid said hertsogi vasallideks. Pärast Heinrich Lõvi tagandamist Saksi hertsogi kohalt ja tema pagendamist Inglismaale aastatel 1180–1181, võtsid Lübecki, Ratzeburgi ja Schwerini piiskopid oma ilmalikud valdused keiser Friedrich I käest läänina vastu, said sel moel keisririigi riigivürstideks ja olid edaspidi vabad kuulekusest Saksi hertsogile.¹²

Erandlik näide on Wollini (alates umbes 1175. aastast Kammini) piiskopkond Pommeris. See 1140. aastal rajatud piiskopkond ei kuulunud ühtegi kirikuprovintsi

⁹ Hans-Dietrich Kahl. Das Ende des Triglau von Brandenburg. Ein Beitrag zur Religionspolitik Albrechts des Bären. – Hans-Dietrich Kahl. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008*. Leiden – Boston: Brill 2011, lk 565–577; Lotter. *The Crusading Idea*, lk 301–302.

¹⁰ Krieger. *Lehnshoheit*, lk 262–265. Vürstliku härruse kohta vaata Benjamin Arnold. *Princes and Territories in Medieval Germany*. Cambridge: Cambridge University Press [1989] 2003, eriti lk 67–72 ja 152–186.

¹¹ Hans-Dietrich Kahl. Die Entwicklung des Bistums Brandenburg bis 1165. – Kahl. *Heidenfrage*, lk 578–604, siin lk 602–603.

¹² Jürgen Petersohn. *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission – Kirchenorganisation – Kultpolitik*. Köln – Wien: Böhlau 1979 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 17], lk 58–69; Jürgen Petersohn. Friedrich Barbarossa, Heinrich der Löwe und die Kirchenorganisation in Transalbingien. Voraussetzungen, Bedeutung und Wirkung des Goslarer Privilegs von 1154. – *Heinrich der Löwe. Herrschaft und Repräsentation*. Vlj. Johannes Fried ja Gerhard Oexle. Ostfildern: Thorbecke 2003 [Vorträge und Forschungen, 57], lk 239–279.

ja kuulutati 1188. aastal ametlikult eksemtseks ehk otse paavstile alluvaks.¹³ Erinevalt keisririigi piiskoppidest ei saanud Kammini piiskopid Pommeri hertsogitelt ilmalike härrusõigustega läänivaldusi, vaid üksnes sissetuleku ja finantsiliselt kasutatavad õigused. Oma elu lõpul vabastas hertsog Kasimir piiskopkonna pea täielikult oma vürstivõimu alt. 1240. aastal hertsog Barnim I-ga (1226–1278) sõlmitud kokkuleppega sai Kammini piiskopkond viimaks ka ilmalikud valdused. Ajapikku rajasid piiskopid ilmaliku vürstkonna, mis oli õiguslikult autonoomne ega allunud ühelegi ilmalikule isandale.¹⁴ Keisri vasalliks said nad alles 14. sajandi keskpaigas, püüdes sel moel vastu seista Pommeri hertsogi katsetele allutada piiskopkond oma ülemvõimule. Kuigi kahel Kammini piiskopil õnnestus saada keisri läänimeheks ja pälvida riigivürsti staatus, siis pikemas plaanis ei suutnud nad end hertsogite domineerimispüüete eest kaitsta ja kaotasid ajapikku sõltumatu vürsti staatuse.¹⁵

Liivimaa vallutamine toimus hoopis erineval moel. Juhtfiguurideks ei olnud keisririigi ilmalikud vürstid, vaid hoopis misjonäridest piiskopid. Kusjuures piiskopid ja nende kaastöölised ei olnud vürstlikku päritolu, vaid kuulusid valdavalt ministeriaalide ehk mittevabade rüütlite seisusse. Neil puudus isiklik võimekus sõja pidamiseks, mistõttu said nad oma ilmaliku võimu paganate asualade üle kehtestada üksnes ristisõdijate toel.¹⁶

1186. aastal pühitses Bremeni peapiiskop Väina jõe ümbruses elanud liivlaste seas misjonit teostanud Segebergi kloostri munga Meinhardi Üksküla piiskopiks (1186–1196). Kuna kanoonilise õiguse järgi oli uute diöteeside rajamine paavsti erioõigus, oli uuele piiskopkonnale tarvis paavstlikku kinnitust. Paavst Clemens III (1187–1191) kinnitaski Üksküla diöteesi asutamise kaks aastat hiljem.¹⁷ Meinhardi ametiaja lõpul koosnes Üksküla piiskopi vara isiklikest põldudest ja kristluse vastu võtnud liivlaste kiriklikest maksudest. Meinhardi

¹³ Petersohn. Der südliche Ostseeraum, lk 277–285; Hans-Jürgen Karp. Universalkirche und kirchlicher Partikularismus in Ostmitteleuropa. Die exemten Bistümer. – *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*. Vlj. Dietmar Willoweit ja Hans Lemberg. München: Oldenbourg 2006 [Völker, Staaten und Kulturen in Ostmitteleuropa, 2], lk 209–226, siin lk 210–11; Jürgen Petersohn. *Die Kamminer Bischöfe des Mittelalters. Amtsbiographien und Bistumsstrukturen vom 12. bis 16. Jahrhundert*. Schwerin: Thomas Helms Verlag 2015, lk 25 ja 113–114.

¹⁴ Petersohn. Der südliche Ostseeraum, lk 285–296; Petersohn. Die Kamminer Bischöfe, lk 19–23, 31 ja 113–115.

¹⁵ Oliver Auge. Zu den Handlungsspielräumen „kleiner“ Fürsten. Ein neues Forschungsdesign am Beispiel der Herzöge von Pommern-Stolp (1372–1459). – ZHF, 40 (2013), lk 183–226, siin lk 192–193; Petersohn. Die Kamminer Bischöfe, lk 115–116.

¹⁶ Bernd Ulrich Hucker. Die Herkunft des Livenapostels Meinhard. – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 36–38; Bernd Ulrich Hucker. Der Zisterzienserabt Bertold, Bischof von Livland, und die erste Livlandkreuzzug. – samas, lk 39–64, eriti lk 40–42 ja 58–62; Gisela Gnegel-Waitschies. *Bischof Albert von Riga. Ein Bremener Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*. Hamburg: Velmede 1958 [Nord- und Osteuropäische Geschichtsstudien, 2], lk 22–33.

¹⁷ Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 65–66.

residents ja piiskopkonna peakirik asusid liivlastele kuulunud Üksküla linnuse läheduses, kuid mitte linnuse sees. Meinhardi initsiatiivil ehitasid Ojamaalt kutsutud meistrid Ükskülla kivilinnuse ning kuna piiskop tasus 1/5 ehituskuludest, kuulus tema valdusse ka vastava suurusega osa linnusest. Piiskopi initsiatiivil ehitati ka Holmi kivilinnus, kuid selle ehitusmeistrid saabusid arvatavasti Taanist. Ka see linnus kuulus oletatavalt liivlaste ja Meinhardi ühisesse valdusse.¹⁸ Mingisugust vürstivõimu piiskop Meinhardil ei olnud ja tema ettevõtmine sõltus liivlaste poliitilise eliidi toetusest. Seega puudusid tal igasugused sunnivahendid tõkestamaks liivlaste usutaganemist. Ainus mõeldav variant sundida kord juba kristluse vastu võtnud, kuid hiljem usust taganenud liivlasi taas kristlusse naasma, oli nad sõjaliselt allutada, kuid selleks oli piiskopil tarvis välist toetust. Oma elu lõpu poole saatis Meinhard saadiku Rooma, et paluda paavstil kuulutada välja ristisõda Liivimaa misjoni kaitseks.¹⁹

Liivimaa misjonäride ja piiskoppide palvel kutsusid paavst Coelestinus III (1191–1198) ja tema ametijärglased Põhja-Euroopa kristlasi võtma risti Liivimaa kiriku kaitseks ja usutaganejate vastu. Kui esialgu oli Liivimaal ristisõjas käimine võrdsustatud palverännakuga Rooma linna, siis aastal 1217 seadis paavst Honorius III (1216–1227) Liivimaa ristisõdijate vaimse tasu võrdväärseks Palestiinasse ristisõtta läinute omaga. Liivimaa ristisõja jutlustamise ja organiseerimise jätsid paavstid täielikult kohapeal tegutsenud vaimulike kompetentsi. Piiskopid ja nende kaastöölised värbasid ristisõdijaid Põhja-Saksa aladel

¹⁸ HCL I, 1–9 (lk 1–4); Manfred Hellmann. Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Ländern. – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 7–35, siin lk 23–30; Raoul Zühlke. Zerschlagung, Verlagerung und Neuschaffung zentraler Orte im Zuge der Eroberung Livlands. Die räumliche Neuordnung als ein Schlüssel zum Erfolg? – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Vlj. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 24], lk 165–185, siin lk 171 ja 176; Kersti Markus. Liivimaa kristianiseerimine visuaalkultuuri vaatevinklist. – *Tuna*, 2014 / 2, lk 10–20; Kersti Markus. Die Christianisierung Livlands aus der Perspektive visueller Quellen. – *ZfO*, 64 (2015), lk 477–479.

¹⁹ Raoul Zühlke. Bischof Meinhard von Üxküll: ein friedlicher Missionar? Ansätze zu einer Neubewertung. Ein quellenkundlicher Werkstattbericht. – *Hansische Geschichtsblätter*, 127 (2009), lk 101–121, eriti lk 112–121; Zühlke. Zerschlagung, lk 172–177; Carsten Selch Jensen. The Nature of Early Missionary Activities and Crusades in Livonia, 1185–1201. – *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honor of Tore Nyberg*. Toim. Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen ja John Lind. Odense: Odense University Press 2001 [Odense University Studies in History and Social Sciences, 234], lk 121–139, siin lk 126–128 ja 136; Carsten Selch Jensen. The Early Stage of Christianisation in Livonia in Modern Historical Writings and Contemporary Chronicles. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen, Kurt Villads Jensen, Janne Malkki ja Katja Ritari. Helsinki: Finnish Literature Society 2005 [Studia Fennica. Historica, 9], lk 207–215 lükkasid argumenteeritult ümber varasemas ajalookirjutuses levinud veendumuse, et Meinhard pooldas ainult rahumeelset misjonit, ega soovinud rakendada ristisõda liivlaste vastu. Vrdl. Ščavinskis. On the Crusades, lk 514–521, kelle arvates ei kavatsenud Meinhard korraldada ristiretke liivlaste vastu.

(täpsemalt Bremeni ja Magdeburgi kirikuprovintides ning Vestfaalis), Skandiinaavias ja Ojamaal. Kuigi paavstid pidasid ristiõja eesmärgiks misjonitöö viljade kaitset ja nägid ristiõjas vahendit, et mõjutada apostaatse kristluse naasma, siis praktikas rakendasid Liivimaa piiskopid ristiõdijaid sundimaks esmalt liivlasi ja seejärel teisi piirkonnas elanud rahvaid ristiüsku vastu võtma ning allutamaks nad piiskopi vürstivõimule.²⁰

Kolmas Üksküla piiskop Albert asutas 1201. aastal Riia linna ja kolis piiskopkonna keskuse sinna ümber. Ajapikku õnnestus Albertil allutada oma ilmalikule ja vaimulikule võimule liivlased ja latgalid, kuid piiskopkonna piirid kujunesid lõplikult välja alles 13. sajandi lõpuks. 1205. aastal asutas Albert Väina jõe suudmesse Daugavgrīva tsistertslaste kloostrit, mille esimeseks abtiks sai juba Meinhardi ametiajast alates Liivimaal misjonärina tegutsenud Theoderich (1205–1211). Seoses 1208. aastal alanud ristiõjaga Eestimaa elanud hõimude vastu, asutas Albert, kes oli saanud paavstilt eriloa uue diötsesi rajamiseks, 1211. aasta algul Eestimaa piiskopkonna, mille esimeseks hingekarjaseks sai eelpool mainitud Theoderich (1211–1219). Paavsti kinnituse sai vastne piiskop aastal 1213. Piiskopkonna tegelik asutamine õnnestus alles teise piiskopi Hermannil ajal ning tunduvalt väiksemates piirides kui esialgu kavas. Hermannil residentsiks sai 1224. aastal Tartu linnus, mille nime hakkas piiskopkond kandma 1235. aastast alates. Tartu diötses hõlmas 1224. aastast peale Sakala, Ugandi ja Kesk-Eesti väikemaakonnad. 1217. aastal andis paavst Riia piiskopile Albertile taas volitused uute piiskopkondade asutamiseks. Nende volituste alusel asutas Albert Zemgale piiskopkonna, mille esimeseks piiskopiks sai Bernhard zur Lippe (1218/19–1224), Saksi hertsogi Heinrich Lõvi kunagine lähikondne ning Daugavgrīva abt (1211–1218). Paavstliku kinnituse sai vastne diötses 1219. aastal. 1251. aastal liideti Zemgale diötses Riia piiskopkonnaga. Kuna semgalite alistamine osutus pikaajaliseks ja korduvate tagasilöökidega ürituseks, mis õnnestus lõpuni viia alles aastaks 1290, jäi Zemgale piiskopkond suure osa oma olemasolust pigem fiktiivseks misjonipiiskopkonnaks kui tegelikult toimivaks vürstkonnaks. Talvel 1227–1228 asutas Riia piiskop Albert Saaremaast ja Läänemaast koosnenud Saare-Lääne piiskopkonna, mille esimeseks piiskopiks sai Daugavgrīva abt Gottfried (1227/28–1234). Paavstliku tunnustuse sai piiskopkond arvatavasti alles 1234. aastal paavsti legaadi Guglielmo käest. Kõige viimase keskaegse Liivimaa diötsesina asutas seesama legaat 1234. aastal Kuramaa piiskopkonna, mille esimene piiskop Engelbert (1234–1236/37) hukkus kuralaste ülestõusu käigus ja järgmine piiskop on teada alles aastast

²⁰ Fönnenberg-Schmidt. The Popes, lk 67–75, 83–105, 111–117, 136–144 ja 149–153; Iben Fönnenberg-Schmidt. Riga and Rome. Henry of Livonia and the Papal Curia. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 209–227; Tiina Kala. Verkündigung und Kreuzpredigt in und für Livland im 13. Jahrhundert. – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Toim. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 24], lk 187–207; Ščavinskā. On the Crusades, lk 516–526; Zühlke. Zerschlagung, lk 173–185.

1246. Kuramaa piiskoppidel õnnestus toimiv härrus kehtestada alles 13. sajandi teisel poolel. Kõigil mainitud viiel piiskopkonnal olid ilmalikud valdused. Teisisõnu evisid Liivimaa piiskopid lisaks vaimulikule autoriteedile ka vürstivõimu.²¹

Piiskoppide kõrval oli ilmalik võim ka 1202. aastal asutatud Mõõgavendade ordul, mille peakorter asus Riia linnas. Mõõgavendade maahärrus sai alguse 1207. aastal, kui Albert loovutas neile ilmaliku võimu 1/3 Riia diötseesi üle. Kuna ordu oli tugevaim püsivalt Liivimaal asunud sõjaline jõud, siis arvestati risticõja edenemise käigus sellega, et ordu saab endale osa ka kõigist teistest piiskopkondadest. 1224. aastal loovutas Tartu piiskop Hermann mõõgavendadele ilmaliku võimu poole Tartu diötseesi üle ning 1228. aastal sai ordu 1/3 Saare-Lääne diötseesi saartest. Samuti kuulus mõõgavendadele 1/3 Zemgale ja Kuramaa diötseesidest. Oma valdustes pidi mõõgavennad alluma kohaliku piiskopi vaimulikule autoriteedile ja kohustusid kaitsma piiskopkonda paganate ja teiste usuvaenlaste eest.²² 1237. aastal inkorporeeriti Mõõgavendade ordu Saksa ordusse. Liitumise tulemusena sai alguse Saksa ordu Liivimaa haru, mis võttis üle mõõgavendade õigusliku vahekorra piiskoppidega.²³ Saksa ordu ilmaliku võimu all oli ka Tallinna diötseesis asunud Järvamaa. Ülejäänud osa Tallinna piiskopkonnast kuulus Taani kuninga võimu alla. Erinevalt kõigist teistest

²¹ Mühlen. Livland, lk 34–68; Andrzej Radzimiński. Church divisions of Livonia. – *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th–16th century*. Toim. Roman Czaja ja Andrzej Radzimiński. Toruń: TNT – Böhlau 2015, lk 253–288; Muntis Auns. Acquisition of the Acquired. The Establishing of a Real Administration in Livonia. – *Culture Clash of Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996*. Toim. Nils Blomkvist. Visby: Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College 1998 [Acta Visbyensia 11], lk 259–267; Tiina Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter im Westestland*. Toim. Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum 2004, lk 9–38, siin lk 12–16; Fritz Schonebohm. Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 295–365. Vt ka Bernhart Jähnig. Erzbistum Riga. – *Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation*. Vlj. Erwin Gatz, Clemens Brodtkorb ja Helmut Flachenecker. Freiburg im Breisgau: Herder 2003, lk 623–630, siin lk 623–624; Bernhart Jähnig. Bistum Leal/Dorpat. – samas, lk 184–191, siin lk 184; Bernhart Jähnig. Bistum Semgallen. – samas, lk 688–689; Bernhart Jähing. Bistum Ösel-Wiek. – *Die Bistümer*, lk 503–509, siin lk 503–504; Bernhart Jähnig. Bistum Kurland. – samas, lk 324–330, siin lk 324–325. Kuna tegemist on leksikoniga, pidasin paremaks mitte lisada kasutatud kirjanduse nimekirja iga leksikoni artikli kohta omaette kirjet, vaid üksnes ühe kirje terve leksikoni kohta.

²² Friedrich Benninghoven. *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia*. Köln – Graz: Böhlau 1965 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 9]; Jähnig. Grundlagen, lk 8–19; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 14–41.

²³ Klaus Militzer. *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309*. Marburg: Elwert 1999 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 56; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 9], lk 364–365; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 12, 35–36; Jähnig. Grundlagen, lk 19–20.

Liivimaa piiskoppidest allus Tallinna piiskop Lundi peapiiskopile ning tal ei olnud omaette maahärrust.²⁴

Taani kuningas oli 13. sajandi esimesel veerandil domineeriv sõjaline jõud Läänemere ruumis.²⁵ Aastatel 1201–1226 kuulus tema võimu alla ka Lübecki linn, millel oli määrav tähtsus Saksa maade ja Liivimaa vahelise ühenduse pidamisel. Taani kuningas ja Lundi peapiiskop toetasid alates 12. sajandi lõpust ka Üksküla-Riia misjonipiiskoppide ettevõtmist.²⁶ Piiskop Albert külastas aastal 1199 kuningas Knud VI õukonda ja sai kuningalt, tema vennalt Schleswigi hertsog Valdemarilt (hilisem kuningas Valdemar II) ning Lundi peapiiskopilt Absalonilt (1178–1201) kingitusi.²⁷ Juba mõned aastad varem oli kuningas Knud VI korraldanud sõjaretke Eestimaale.²⁸ Aastal 1206 proovisid kuningas Valdemar II (1202–1241) ja Lundi peapiiskop Anders Sunesen (1202–1224) allutada Saaremaa, kusjuures peapiiskopil eeldatavasti kavas asutada vallutatud aladel uus piiskopkond.²⁹

1218. aasta suvel külastasid Riia piiskop Albert, Eestimaa piiskop Theoderich ja Daugavgrīva abt Bernhard zur Lippe Taani kuninga Valdemar II õuepäeva Schleswigis, kus kuningas avalikustas oma kavatsuse korraldada järgmisel aastal ristiretk Eestimaale.³⁰ Liivimaa vaimulikega peetud läbirääkimistele viidates väitis kuningas hiljem, et piiskopid olevat tollal kogu Eestimaa temale loovutanud.³¹ Allikate vähesuse ja erapoolikuse tõttu jääb selgusetuks, milles Schleswigis täpsemalt kokku lepitati. Igal juhul jäi piiskop Theoderich seejärel kuninga kaaskonda ja saabus 1219. aasta suvel koos Valdemar II sõjalaevastikuga Põhja-

²⁴ Tallinna piiskopkonna kohta: Niels Skyum-Nielesen. *Estonia under Danish Rule*. – *Danish Medieval History. New Currents*. Toim. Niels Skyum-Nielsen ja Niels Lund. Copenhagen: Museum Tusculanum Press 1981, lk 112–135, siin lk 113–117; Peep Peeter Rebane. The Danish Bishops of Tallinn. – *Journal of Baltic Studies*, 5 (1974), lk 315–328; Richard Hasselblatt. Die Metropolitanverbindung Revels mit Lund. – *Mitteilungen*, 14 (1890), lk 461–466.

²⁵ Riis. *Ostseeimperium*, lk 53–78; Friedrich Benninghoven. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg: Velmede 1961 [Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien, 3], lk 38–41.

²⁶ Torben K. Nielsen. The Missionary Man. Archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–1221. – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Toim. Alan V. Murray. Aldershot – Burlington: Ashgate 2001, lk 95–117, siin lk 100–113; Torben K. Nielsen ja Kurt Villads Jensen. Pope Innocent III and Denmark. – *Innocenzo III urbs et orbis. Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9–15 settembre 1998*. Kd 2. Vlj. Andrea Sommerlechner. Roma: Presso la Società Alla Biblioteca Vallicelliana 2003 [Miscellanea delle Società Romana di storia patria, 44; Nuovi studi storici, 55], lk 1133–1168, siin lk 1157–1160; Lind, Jensen, Jensen ja Bysted. Taani ristsõjad, lk 179 ja 206–215; Markus. Liivimaa kristianiseerimine, lk 18–20; Markus. Christianisierung Livlands, lk 495–496.

²⁷ HCL III, 2 (lk 12).

²⁸ *Danmarks middelalderlige annaler*. Vlj. Erik Kroman, København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1980, lk 14, 19, 60, 77, 84, 110, 147, 168 ja 278.

²⁹ HCL X, 13 (lk 43); *Danmarks middelalderlige annaler*, lk 110, 168 ja 278; Nielsen. The Missionary Man, lk 101–105.

³⁰ HCL XXII, 1 (lk 146–148); *Danmarks middelalderlige annaler*, lk 79

³¹ LUB 1, nr 84 (v 101–102); HCL XXIII, 10 (lk 167–168) ja XXIV, 2 (lk 170–171).

Eestisse. Pärast Theoderichi hukustumist Lindanise lahingus 1219. aasta suvel nimetati uueks piiskopiks kuninga kaplan Vesselin (1219 – pärast 1227), kes asus resideerima Tallinna linnuses Toompeal.³² Valdemar II ja Anders Sunesen pidasid hiljemalt sellest hetkest peale Eestimaad nii Taani kuningriigi kui ka Lundi peapiiskopkonna osaks. Seesuguse õiguse tagamiseks oli kuningas 1218. aasta oktoobris hankinud paavstliku privileegi, millega tal lubati liita oma kuningriigi ja selle kirikuga kõik paganlikud alad, mis ta oma töö ja vaevaga kristlusse tuua suudab.³³ Need sündmused tõid kaasa esimesed vastuolud Taanist ja Riist lähtunud misjoni ja ristisõja ettevõtmiste vahel. Peatselt ilmnes Valdemar II ambitsioon allutada kogu Liivimaa oma ülemvõimule. Tekkinud vastuolud tipnesid aastatel 1226–1227 peetud sõjaga, mille käigus vallutas Mõõgavendade ordu kõik Taani valdused Põhja-Eestis. Paavstliku kohtu otsusega sai kuningas Valdemar II osa oma valdustest hiljem tagasi.³⁴

Erinevalt 10.–12. sajandini Püha Rooma keisririigiga liidendatud lääneslaavi asualadest ei kuulunud keskaegse Liivimaa piiskopkonnad mõnda Saksa maade kirikuprovintsi. Ainsaks erandiks oli 1186. aastal asutatud Üksküla (hiljem Riia) piiskopkond, mis kuulus esialgu Bremeni kirikuprovintsi ja mille esimesed kolm piiskoppi nimetas ametisse Bremeni peapiiskop Hartwig II (1184–1207). Riia diötseesi vabanemine kuulekusest Bremeni metropoliidi ees sai alguse 1207. aastal toimunud topeltvalimisega Bremeni peapiiskopi kohale.³⁵ Mainitud peapiiskopkonnas oli nimelt kaks toomkapiitlit, üks Bremeni linnas ja teine Hamburgi linnas. Viimane oli alates 1201. aastast Taani kuninga võimu all. 1207. aastal valis Bremeni toomkapiitel peapiiskopiks Valdemari (1207–1217), endise Schleswigi piiskopi (1179–1192), kes pretendeeris Taani troonile ja oli seetõttu Taani kuninga Valdemar II jaoks uue Bremeni peapiiskopina vastu võetamatu. Taani kuningas toetas oma kontrolli all oleva Hamburgi toomkapiitli valitud peapiiskop Burchard von Stumpenhusenit (1208–1210). Järgnenud segaduste aeg Bremeni peapiiskopkonnas kestis kuni 1217. aastani, mil Taani kuninga poole hoidval Gerhard von Oldenburg-Wildeshausenil (1210–1219) õnnestus end peapiiskopina kehtestada.³⁶ Riia piiskop Albert avaldas 1210. aastal toetust

³² HCL XXIII, 2 (lk 154–156); *Diplomatarium Danicum. 1. række*. Kd 5–7. Vlj. Niels Skym-Nielsen ja Herluf Nielsen. København: Munksgaard – Reitzel 1957–1990, siin kd 5, nr 166–167 (lk 219–220); LUB 1, nr 49–50 (v 53–54).

³³ DD 1 / 5, nr 145 (lk 196–197); LUB 3, nr 41a (v 4).

³⁴ Tyge Andersen ja Priit Raudkivi. Võimumängud Põhja-Eestis aastail 1219–1238. Ajaloolis-sotsioloogilisi aspekte. – *Acta Historica Tallinensia*, 13 (2008), lk 3–24; Mihkel Mäesalu. Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat“? – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 6 (2011), lk 11–30; Mihkel Mäesalu. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. – *ZfO*, 62 (2013), lk 472–489, siin lk 475–477.

³⁵ Schonebohm. Die Besetzung, lk 299–308.

³⁶ Hans-Otto Gaethke. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark und Nordalbingien 1182–1227 [I–III]. – *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 119 (1994), lk 21–99; 120 (1995), lk 7–76; 121 (1996), lk 7–44, siin II, lk 9–30. Peapiiskop Valdemari taotluste kohta Taani kuningakroonile Nielsen ja Jensen. Pope Innocent III and Denmark, lk 1137–1143.

peapiiskop Valdemarile, samas kui paavst palus tal kuuletuda hoopis Gerhardile.³⁷ Võib-olla seoses segadustega Bremeni peapiiskopkonnas hankis Eestimaa piiskop Theoderich 1213. aastal paavstilt kinnituse, et Eestimaa piiskopkond ei ole mitte kunagi kuulunud ühegi peapiiskopkonna koosseisu ja on eksemtn e ehk otse paavstile alluv.³⁸ Aasta hiljem andis paavst samasuguse kinnituse ka Riia piiskopile Albertile ning teatas, et 1215. aastal kokku tuleval neljandal Lateraani kirikukogul otsustatakse, millisesse kirikuprovintsi Riia ja Eestimaa kuuluma peaksid.³⁹ Kirikukogul ei tehtud piiskopkondade kirikliku kuuluvuse osas mingit otsust, mistõttu jäid need kuni aastani 1245 eksemtseteks.⁴⁰

Kohe kui Gerhard von Oldenburg-Wildeshausen oli suutnud end Bremeni peapiiskopina kehtestada, proovis ta taastada ka oma metropoliidi õigusi Riia piiskopi üle. Mõjutamaks piiskop Albertit oma autoriteeti tunnustama, takistas Gerhard ristsõdijate liikumist Liivimaale. Piiskop Alberti kaebuste peale manitses paavst Honorius III 1218. aasta kevadel peapiiskop Gerhardt loobuma oma taotlustest Riia piiskopkonnale ja lõpetama koheselt ristsõdijate takistamine. Ometigi jätkasid Bremeni peapiiskopid oma nõudmisi ka edaspidi.⁴¹ Piiskop Alberti surm 1229. aastal andis peapiiskopile hea võimaluse proovida allutada Riia diötees oma metropoliidivõimule. Peapiiskop Gerhard zur Lippe (1219–1258) nimetas uueks Riia piiskopiks Bremeni toomhärja Albert Suerbeeri. Riia toomkapiitel valis seevastu uueks piiskopiks Magdeburgi toomhärja Nikolause. Puhkenud tüli viidi paavst Gregorius IX (1227–1241) ette, kes lasi oma legaadil Ottol uurida lähemalt tülitsejate väidete tõele vastavust, mõlema piiskopi valimise reeglipärasust ja nende isikuomaduste kohasust piiskopi ametile.⁴² Legaat Otto otsustas tunnustada piiskopina Riia toomkapiitli valitud Nikolaust (1231–1253) ning 1231. aasta 8. aprillil andis ka paavst oma legaadi otsusele kinnituse.⁴³ Sisuliselt lükkasid paavst ja tema legaat Bremeni peapiiskopi nõudmised tagasi.⁴⁴

³⁷ Leonid Arbusow [jun]. Römischer Arbeitsbericht [I–IV]. – *Latvijas Universitātes raksti*, 17 (1928), lk 285–423; 20 (1929), lk 475–649; *Latvijas Universitātes raksti. Filoloogijas un filosofijas fakultātes serija*, 1 (1929), lk 65–160; 2 (1933), lk 279–394, siin III, lk 88–91 (nr 1–2a).

³⁸ LUB 1, nr 37 (v 43).

³⁹ Arbusow [jun]. Römischer IV, lk 291–292 (nr 1a). LUB 1, nr 26 (v 34) on vigane ja valesti dateeritud trükk.

⁴⁰ Fönnenberg-Schmidt. The Popes, lk 125–126; Schonebohm. Die Besetzung, lk 308–309.

⁴¹ LUB 1, nr 41 (v 46–47), 44 (v 49–50) ja 57 (v 60); Hermann Hildebrand. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv*. Riga: Deubner 1887, nr 2 (lk 28–29); Schonebohm. Die Besetzung, lk 309–310; Richard Hausmann. *Das Ringen der deutschen und dänen um den Besitz Estlands bis 1227*. Leipzig: Dunker & Humblot 1871, lk 12; Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 126–127; Albert Bauer. Bischof Albert von Riga. – *ZfO*, 8 (1959), lk 78–82, siin lk 81.

⁴² Hildebrand. *Livonica*, nr 13 (lk 34–36).

⁴³ LUB 1, nr 108 (v 143–144).

⁴⁴ Schonebohm. Die Besetzung, lk 313–319.

Riia piiskop Albert püüdis alates 1219. aastast Liivimaa peapiiskopi staatuse poole.⁴⁵ Paavst Honorius III ei tundnud end olevat Liivimaa kirikliku jaotuse üksikasjadest piisavalt informeeritud kiitmaks heaks Alberti palvet luua Liivimaa jaoks omaette kirikuprovintsi. Peamiseks takistuseks uue kirikuprovintsi asutamisel olid Riia ja Tartu piiskoppide ning Lundi peapiiskoppide konkuureerivad nõudmised Eestimaal.⁴⁶ Riia ja Tartu piiskoppide palve peale andis paavst 1225. aasta 17. novembril Modena piiskopile Guglielmole, kes tegutses aastatel 1225–1226 paavsti legaadina Liivimaal, volitused Riia peapiiskopkonna asutamiseks juhul, kui seda on võimalik teha „ilma tüli põhjustamise ja kolmandate osapoolte õiguste rikkumiseta.“⁴⁷ Kuna Riia ja Tartu piiskoppide ning mõõgavendade vastuolud Taani kuninga asehalduriga Eestimaal teravnesid just neil aastatel, pidas Guglielmo ilmselt paremaks mitte asutada uut kirikuprovintsi enne konflikti lahendamist.⁴⁸

1245. aasta detsembris asutas paavst Innocentius IV (1243–1254) Liivi- ja Preisimaa kirikuprovintsi, mille alla pidid kuuluma Kuramaa, Riia, Tartu, Saare-Lääne ja Zemgale ning Chelmino, Pomesaania, Sambia ja Warmia piiskopkonnad. Esimeseks peapiiskopiks nimetas paavst sellesama Albert Suerbeeri (1245–1272), kes oli aastatel 1229–1230 püüdnud Riia piiskopiks saada. Peapiiskopkond ise pidi esialgu paiknema Preisimaal, kuid ainus ilma piiskopita Preisimaa diötsees oli Sambia, mille territoorium oli tollal veel paganate käest vallutamata. Lisaks sellele oli Saksa ordu vastu peapiiskopi residentsi paigutamisele Preisimaale. Peapiiskopi diötseesi küsimus lahendati alles 1251. aasta kevadel endise paavsti legaadi Guglielmo vahendusel toimunud läbirääkimiste käigus. Peapiiskop Albert Suerbeer pidi saama endale Riia diötseesi, kuid alles pärast ametis oleva piiskop Nikolause surma. Aastal 1254 saabuski Liivimaale esimene Riia peapiiskop Albert Suerbeer.⁴⁹

1.2. Švaabi Philipp ja Liivimaa

Keiser Heinrich VI (1190–1197, keiser aastast 1191) surma järel pidi keisriigi valitsejaks saama tema kolme-aastane poeg Friedrich II, kes oli juba 1196. aastal Rooma kuningaks valitud ja päris oma isalt ka Sitsiilia kuninga krooni (1198–

⁴⁵ LUB 1, nr 47 (v 51–52); Hildebrand. *Livonica*, nr 10–11 (lk 32–33); Gnegel-Waitschies. *Bischof Albert*, lk 115, 135, 144–145 ja 153–154.

⁴⁶ Fonnesberg-Schmidt. *Popes*, lk 179–182.

⁴⁷ Hildebrand. *Livonica*, nr 12 (lk 34): *absque scandalo et juris prejudicio alieni*.

⁴⁸ Gustav Adolf Donner. *Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234, päpstlicher Legat in den Nordischen Länder († 1251)*. Helsingfors: Finska Vetenskaps-societeten 1929 [Commentationes Humanarum Litterarum 2, 5], lk 139.

⁴⁹ Kurt Forstreuter. *Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246*. – *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg / Preußen*, 10 (1960), lk 9–31; Schonebohm. *Die Besetzung*, lk 319–325; Fonnesberg-Schmidt. *The Popes*, lk 230–233; Donner. *Kardinal Wilhelm*, lk 401–405; Anti Selart. *Livonia, the Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*. Leiden – Boston: Brill 2015. [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 29], lk 197–199.

1250). Friedrichi ema loobus aga oma poja nimel 1198. aasta kevadel Rooma kuninga kroonist. Saksa vürstid ei jõudnud ometigi uue valitseja isiku osas üksmeelele. Enamus valis kuningaks Heinrich VI noorema venna, Staufeni dünastiast Švaabi hertsogi Philipp, samas kui Kölni peapiiskopi ümber koondunud vähem valis kuningaks hoopis Welfide dünastiast Poitou krahvi Otto IV (1198–1218, keiser aastast 1209). Paavst Innocentius III (1198–1216) jäi troonitulis esialgu erapooletuks, kuid tunnustas 1201. aastal õiguspärase kuningana Ottot. Paavsti otsust võis muu hulgas mõjutada ka tõsiasi, et Švaabi Philipp oli juba enne kuningaks valimist kirikuvande alla pandud. Aja jooksul õnnestus Philippil saavutada Saksa aladel ülekaal, nii et 1207. aastaks oli Otto IV kaotanud kõik oma tähtsaimad poolehoidjad. Ka paavst oli selleks ajaks leppinud tõsiasjaga, et Švaabi Philipp oli troonitüli võitmas ja lasi ta kirikuvande alt vabastada. Philipp valitsusaeg lõppes ootamatult 1208. aasta mais, kui Baieri pfaltskrahv Otto von Wittelsbach kuninga mõrvas.⁵⁰

Üksküla (alates 1201 Riia) piiskop Alber külastas Švaabi Philippit õukonda teadaolevalt kahel korral. 1199. aastal tähistas kuningas Magdeburgi linnas jõule. Kuninglikele pidustustele saabus ka ümbruskonnas ristsõdijaid värvanud piiskop Albert. Seoses ristsõja jutlustamisega oli Alberti ette kerkinud küsimus, kas Liivimaale sõitmiseks ristsõjavande andte vara on paavstliku kaitse all, nii nagu Palestiinas ristsõtta minna töotanute oma, või mitte. Alberti küsimuse peale olevat kuningas Philipp kinnitanud et ka Liivimaale sõitvad ristsõdijad peavad pälvima paavstliku kaitse.⁵¹ Ajaloolaste seas valitseb konsensus, et kuninga vastuse näoli oli tegemist *Reichsweistum*'iga.⁵² Kui keegi esitas kuningale mingi õiguslase küsimuse, lasi kuningas tähtsamatel kohal viibinud ülikutel omavahelise arutelu käigus „õiguse üles leida“. Arutelu tulemuse alusel väljastas kuningas üriku, mille ta andis õiguslase küsimuse küsijale.⁵³ Antud juhul jõuti kuninglikus õukonnas ilmselt arusaamale, et ristsõdijate vara asub paavsti kaitse all ja seda olenemata ristsõdijate sihtpunktist.

Teisel korral külastas piiskop Albert kuningas Švaabi Philippit õukonda 1207. aasta veebruaris või märtsis.⁵⁴ Henriku Liivimaa kroonika – ainsa toimunud kirjeldava allika – kõige vanemas käsikirjas (14. sajandist pärinevas *Codex Zamoscianuses*) on sellel kohal rubrum „Liivimaa annetamisest keisririigile“ (*de donatione Lyvonie in imperium*). Kroonika järgi „jõudis ta [piiskop Albert – M.M.] lõpuks kuningas Philippit õukonda, ja et tal polnud väljavaadet ühegi

⁵⁰ Wolfgang Stürner. *Dreizehntes Jahrhundert, 1198–1273*. Stuttgart: Klett-Cotta 2007 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 6], lk 156–176; Bernd Ulrich Hucker. *Kaiser Otto IV*. Hannover: Hahn 1990 [Schriften der MGH, 34], lk 22–35 ja 78–89.

⁵¹ HCL III, 2 (lk 12); Arbusow [jun]. *Römischer III*, lk 76; Fönnelberg-Schmidt. *The Popes*, lk 68–69.

⁵² Koch. *Livland*, lk 12; Pitz. *Papstreskript*, lk 19; Gnegel-Waitschies. *Bischof Albert*, lk 55; Benninghoven. *Der Orden*, lk 38.

⁵³ Spieß. *Formalisierte Autorität*, lk 69–72.

⁵⁴ Holtzmann. *Studien*, lk 206–212 järgi külastas piiskop Albert kuningas Philippit oma kaheksandal ametiaastal piiskopina, mis lõppes 28. märtsil 1207. Kõige tõenäolisemalt viibis Albert kuninga lähikonnas 2. veebruaril 1207.

kuninga abile (*ad nullum regem auxili haberet respectum*), pöördus ta keisririigi poole ja võttis Liivimaa keisririigi käest vastu. Kuna vaga mälestuse jätnud kuningas Philipp lubas talle anda igal aastal toetuseks sada marka. Kui keegi lubadustest võiks rikkaks saada.⁵⁵

Ernst Pitz arvates on kuninga ja piiskopi vahelise õigusliku toimingu mõtestamise võtmeks krooniku sõnad, et piiskop *ad nullum regem auxili haberet respectum*, mille tema tõlkis (erinevalt Richard Kleisist) hoopis nii, et piiskop *zu keinem Könige um Hilfe Zuflucht nehmen konnten und wollte*⁵⁶. Sellest järeldas Ernst Pitz, et piiskop Albert ei olewat olnud nõus mitte ühegi kuninga alamaks hakkama, kuid vastutasuks Švaabi Philippi pakutud iga-aastase rahalise toe eest oli piiskop valmis tunnustama Philippi õiguspärase Rooma kuningana ning lubama võtta Liivimaa Philippi käest vastu pärast tolle keisriks kroonimist. Seejuures väitis Pitz, et Rooma kuningal ei olnud mingit õigust liita oma riigiga sellest väljapoole jäävaid alasid, nagu näiteks Liivimaa. Pitz järgi sai piiskop Albert astuda õiguslikku vahekorda üksnes Püha Rooma keisri kui kõrgeima kristliku võimukandjaga. Igal juhul oli Ernst Pitz veendunud, et mingisugust läänistusakti 1207. aastal ei teostatud.⁵⁷

Ernst Pitzi kriitikud toonitavad, et Henriku Liivimaa kroonika tekstis ei saa Saksa kuningriiki (lad k *regnum*) rangelt eristada Püha Rooma keisririigist (lad k *imperium*), sest tollal olid need kaks mõistet teineteisest läbi põimunud. Rooma kuningasse suhtuti kui kroonimata keisrisse ja Püha Rooma keisririigi täieõiguslikku valitsejasse.⁵⁸ Bernhard Jähing rõhutab seejuures, et 1207. aastal sai Riia piiskop kahtlemata Švaabi Philippi vasalliks, sest Henriku kroonika järgi loovutas piiskop, kes „oli Liivimaa kogu valitsemisvõimu ja õigusega keisrilt vastu võtnud“ ühe kolmandiku oma piiskopkonnast Mõõgavendade ordule „koos kogu õiguse ja valitsemisvõimuga“.⁵⁹ Friedrich Kochi, Friedrich Benninghoveni ja Dietmar Willoweiti järgi loovutas piiskop Albert, kes ei olnud tol hetkel veel mitte ühegi kuninga alam, oma ilmalikud valdused Švaabi Philipile, kes läänistas need piiskopile tagasi. Nii saigi Riia piiskopkonnast Rooma kuninga *resp* keisririigi läänivaldus.⁶⁰

⁵⁵ HCL X, 17 (lk 47). Tsitaadid: *Henriku Liivimaa kroonika*. Tõlk. Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat 1982, lk 71.

⁵⁶ Piiskop Albert ei saanud ega tahtnud ühegi kuninga abi vastu võtta.

⁵⁷ Pitz. Papstreskript, lk 31–33. Manfred Hellmanni käsitus Alberti ja kuningas Philippi õiguslikust vahekorra toetub Pitz väidetele. Vt Hellmann. Altlivland und das Reich, lk 66–67; Hellmann. Livland, lk 7–9.

⁵⁸ Willoweit. Livland, lk 180–181; Benninghoven. Zur Rolle des Schwertbrüderordens, lk 170; Jähning. Rechtsgrundlagen, lk 8; Jähning. Verfassung und Verwaltung, lk 15.

⁵⁹ HCL XI, 3 (lk 49); Jähning. Rechtsgrundlagen, lk 8. Tsitaadid: Henriku Liivimaa kroonika, lk 75.

⁶⁰ Koch. Livland, lk 22–24; Bennighoven. Zur Rolle des Schwertbrüderordens, lk 168–171; Willoweit. Livland, lk 180–181.

Philippi vasalliks hakkamist on peetud piiskop Alberti poliitiliseks sammuks Taani kuningas Valdemar II vastu.⁶¹ 1206. aasta suvel oli Valdemar II demonstreerinud oma huvi Läänemere idakalda ristsõjapiirkonna vastu, korraldades ristiretke Saaremaale. Kuigi Valdemar II vägedel õnnestus saarlasi lahingus lüüa, ei olnud ta suuteline saart oma võimule alistama. Kuningat retkel saatnud Lundi peapiiskop Anders Sunesen purjetas Saaremaalt lahkudes Riiga, kus ta viibis 1207. aasta kevadeni.⁶² Piiskop Albertile võis see tähendada ohtu, et Taani kuningas võib esitada talle ultimaatumi alistuda oma kuningavõimule. Kuna Riia piiskopkond ei kuulunud tol hetkel mitte ühtegi kuningriiki, oli Albertil veel võimalus endale ise kuninglik isand valida.⁶³ Valdemar II suhtes avalikult vaenuliku Švaabi Philippi⁶⁴ vasalliks hakkamisega demonstreeris Albert oma Taani-vastasust.

Teisalt võis läänistusel olla keskne koht Riia piiskopi ilmaliku häärruse kehtestamisel oma vasallide ja alamate üle. Saksa maadel levinud õigusarusaama kohaselt ei saanud vaimulikud vürstid – piiskopid ja abtid – evida autogeenset ilmalikku häärrust. Vaimulike valduses olev vürstivõim pidi olema neile keisri või kuninga poolt antud, kas läänistuse või annetuse vormis.⁶⁵ Riia piiskopil võis seega olla kuninga vasalli staatust tarvis selleks, et õigustada ilmaliku võimu evimist Saksa maadelt pärit ristsõdijate, piiskoplike vasallide ja Riia linna elanike, aga ka Mõõgavendade ordu ees. Vahetult enne läänistusakti kirjeldatakse Henriku Liivimaa kroonikas ristiusu vastuvõtmist liivlaste ja vendide poolt ning liivi-latgali sega-asustusega Idumeas, millega kaasnes ka Riia piiskopi ilmaliku jurisdiktsiooni kehtestamine. Pärast kuninga vasalliks saamist naasis Albert Liivimaale, määras ametisse kihelkonnapreestrid ja andis ühe kolmandiku oma piiskopkonnast Mõõgavendade ordu ilmaliku häärruse alla.⁶⁶ Niisiis hakkas piiskop Albert Rooma kuninga vasalliks ajal, mil ta tegeles oma ilmaliku häärruse kehtestamisega väljaspool Riia linna. Samas oli piiskop juba enne Rooma kuninga vasalliks saamist ilmalikku võimu teostanud. Näiteks asutas ta 1201. aastal Riia linna ning läänistas kahele Põhja-Saksa päritolu alamaadlikule kaks liivlaste linnust.⁶⁷

⁶¹ Koch. Livland, lk 22–24 ja 31; Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 79–80; Benninghoven. Der Orden, lk 74–78; Riis. Ostseeimperium, lk 66. Seevastu Bauer. Bischof Albert, lk 79 eitab Taani kuningast lähtuda võinud ohtu tõukejõuna Alberti otsusele hakata Rooma kuninga vasalliks.

⁶² HCL X, 13 (lk 43); Nielsen. The Missionary Man, lk 105–110 toonitab, et Anders ei ajanud Riia külastades Taani kuninga poliitikat, vaid lähtus isiklikust huvist sealse misjoni- ja ristsõjajäetevõtmise kohta. Stella Maria Szacherska. Valdemar II's expedition to Pruthenia and the mission of Bishop Christian. – *Medieval Scandinavia*, 12 (1988), lk 44–75, siin lk 50–53 arvates tahtis Anders allutada Riia kiriku Lundi peapiiskopkonnale.

⁶³ Koch. Livland, lk 22–24.

⁶⁴ Hucker. Otto IV, lk 224–226.

⁶⁵ Krieger. Lehnshoheit, lk 254.

⁶⁶ HCL X, 13–XI, 4 (lk 43–50). Vt ka Alan V. Murray. Henry of Livonia and the Wends of the Eastern Baltic: Ethnography and Biography in the Thirteenth-Century Livonian Mission. – *Studi Medievali*, serie terza, 54 (2013), lk 807–833, eriti lk 824–827.

⁶⁷ HCL V, 1 (lk 15–16).

Viimaks tasub tähelepanu pöörata kuningas Philippi lubadusele toetada piiskop Alberti tegevust iga-aastase 100 marga suuruse rahasummaga, mis olevat kuninga surma tõttu ometigi täide viimata jäänud.⁶⁸ Tegemist on ainsa korraga, mil keisririigi monarh lubas Liivimaa misjoni- ja ristsõjaettevõtmisele finantsilist toetust. Alates 1206. aasta suvest pidas kuningas Philipp läbirääkimisi paavstiga oma vabastamise üle kirikuvande alt ja keisririigi troonitüli lahendamise asjus. Läbirääkimiste ajal toonitas Philipp valmidust paavstile kuuletuda ja soovi toimida katoliku kiriku kaitsjana.⁶⁹ Riia piiskopi rahalise toetamise kaudu sai kuningas demonstreerida paavstile oma tegevust kiriku kaitsja ja misjoni soodustajana. Henriku Liivimaa kroonika järgi näis piiskop Alberti ajend kuninga poole pöördumisel olevat eelkõige toetuse hankimine.⁷⁰ Nähtavasti olid kuninga vasalliks hakkamine ja Philippi rahaline toetus Albertile omavahel seotud.⁷¹

1.3. Otto IV ja Liivimaa

Philippi surma järel pälvis Otto IV riigivürstide tunnustuse ja 1209. aasta sügisel kroonis paavst ta keisriks. Juba järgmisel aastal sattus Otto IV nii tõsisesse vastuoludesse paavstiga, et Innocentius III pani ta kirikuvande alla ja kutsus Saksa maade vürste üles uut Rooma kuningat valima. Opositsiooniliste Saksa vürstide kandidaadiks oli seekord Švaabi Philippi vennapoeg, Staufenite dünastiast Sitsiilia kuningas Friedrich, kes liikus 1212. aasta kevadel Saksa maadele, suutis lühikese ajaga koguda endale hulganisti toetajaid ning valiti ja krooniti aasta lõpus Rooma kuningaks. Keiser Otto IV seevastu sai 1214. aastal Bouvines' lahingus Prantsuse kuninga käest hävitavalt lüüa, mispeale õnnestus Friedrich II end Saksa maadel kehtestada.⁷²

Alates 1209. aastast kuni Otto IV surmani käis märgatav hulk tema lähikondlasi ristsõdijatena Liivimaal. Ka keisri lähikondlastest piiskopid – tema nõunik,

⁶⁸ HCL X, 17 (lk 47).

⁶⁹ Stürner. Dreizehtes Jahrhundert, lk 172.

⁷⁰ HCL X, 17 (lk 47): *et cum ad nullum regem auxili haberet respectum*. Richard Kleisi tõlkes: „ja et tal polnud väljavaadet ühegi kuninga abile“ (Henriku Liivimaa kroonika, lk 71).

⁷¹ Täiesti välistada ei saa ka võimalust, et Albert saabus kuninga õukonda üksnes sooviga saada rahalist tuge, mille eest vastutasuks nõudis kuningas piiskopilt oma vasalliks hakkamist. Henriku Liivimaa kroonika kirjeldab sarnast juhtumit 1218. aastal, kui Eestimaa piiskop Theoderich, Riia piiskop Albert ja Daugavgrīva abt Bernhard zur Lippe palusid Taani kuningas Valdemar II korraldada ristiretk Eestimaale. Kuningas olevat nõustunud piiskoppide soovi täitma ainult juhul, kui nood loovutavad talle kogu Eestimaa. Vt HCL XXII, 1 (lk 146–147), XXIII, 10 (lk 167–168) ja XXIV, 2 (lk 170–171).

⁷² Hucker. Otto IV, lk 95–114 ja 291–304; Stürner. Dreizehtes Jahrhundert, lk 176–193; Wolfgang Stürner. *Friedrich II. 3., bibliographisch vollständig aktualisierte und um ein Vorwort und eine Dokumentation mit ergänzenden Hinweisen erweiterte Auflage in einem Band*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2009, siin Teil 1, lk 122–173 ja Dokumentation, lk 2; David Abulafia. *Frederick II: A Medieval Emperor*. New York – Oxford: Oxford University Press [1988] 1992, lk 109–122.

Ratzeburgi piiskop Philipp (1204–1215) ning poolehoidjad Verdeni piiskop Iso (1205–1231) ja Paderborni piiskop Bernhard III (1204–1223) – osalesid sellel ajal aktiivselt misjonitöös Liivimaal.⁷³ Keiser Otto IV võimubaas – Loode- ja Põhja-Saksa alad – kattus suuresti Liivimaa ristisõdijate värbamisareaaliga, mistõttu võib Otto poolehoidjate ootamatult tekkinud huvi piirkonna vastu seletada ka troonitüli lõppemise järel saabunud rahuajaga. Keisri Liivimaa ristisõda soosivast hoiakust räägib siiski vaid üks allikas ja sedagi kaude. Oma testamendiga pärandas Otto IV raskeambe üle mere viimiseks, kus neid peaks kasutama „Jumala vaenlaste vastu“.⁷⁴ Bernd Ulrich Hucker ja Ain Mäesalu on seisukohal, et kõnealused raskeammud olid mõeldud Liivimaale saatmiseks.⁷⁵

1.3.1. Riia piiskopi Alberti lääniürrik Jersika vürstile Vsevolodile (1209)

Sügisel 1209 vallutasid ristisõdijad Jersika linnuse ja sundisid sealse vürsti Vsevolodi võtma oma valdused Riia piiskopilt läänina vastu. Seejuures ei olnud vürst Vsevolod sugugi mitte pagan, vaid hoopis õigeusklik ning valitses oma vürstkonda Polotski vürsti sõltlasena. Riias toimunud läänistusteremoonial loovutas vürst Vsevolod piiskop Albertile kogu oma vürstliku härruse koos Jersika linnusega. Piiskop Albert läänistas vürstile tema valdused tagasi, kuid jättis enda kätte vürstile kuulunud õiguse koguda maksu Autine ja Cesvaine latgalite käest.⁷⁶ Akti toimumist kinnitav ürik dateeriti paavst Innocentius III ja keiser Otto IV valitsemisajaga.⁷⁷ Sellise dateerimisvormeli kasutamine oli selge näide

⁷³ Hucker. Die imperiale Politik Ottos IV. im baltischen Raum, lk 41–67; Bernd Ulrich Hucker. Die imperiale Politik Kaiser Ottos IV. – *Otto IV. Traum vom Welfischen Kaisertum*. Vlj. Bernd Ulrich Hucker, Stefanie Hahn ja Hans-Jürgen Derda. Petersberg: Imhof 2009, lk 81–91, siin lk 87–88; Hucker. Kaiser Otto IV, lk 179–187.

⁷⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 2. Inde ab a. MCXCVIII. vsqve ad a. MCCLXXII*. Toim. Ludwig Weiland. Hannoverae: Hahn 1896, nr 42 (lk 52).

⁷⁵ Hucker. Kaiser Otto IV, lk 556–557; Ain Mäesalu. Mechanical Artillery and Warfare in the Chronicle of Henry of Livonia. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 265–290, siin lk 275. Vrdl. Andris Levāns. *Vertraute Geschichtsbilder. Die Entstehung historischer Vorstellungen von Livland in der Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts*. Phil. diss. Rīga. Rīga 2014, lk 347 joonealune märkus 1584. Levānsi arvates olid testamendis mainitud raskeammud mõeldud Palestiinasse saatmiseks.

⁷⁶ HCI XIII, 4 (lk 69–71); LUB 1, nr 15 (v 20–21); Selart. Livonia, lk 95–97.

⁷⁷ *Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*. [Kd 1]. Vlj. Hermann von Bruiningk ja Nicolaus Busch. Riga: Jonck & Poliewsky 1908, nr 2 (lk 2–3); LUB 1, nr 15 (v 20–21). Üriku diplomaatikalist analüüsi vt Andris Levāns. Cum litterarum testimonio. Dokumentu producēšanas prakse Rīgas bīskapijā 13. Gadsimta sākumā: piezīmes par medievistikas un diplomātikas attiecībām. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2012 / 1, lk 5–40, siin lk 11–16. Andris Levānsi väited – nagu oleks mainitud ürik koostatud alles aastal 1211 ning, et enne 1210–1211. aastat ei olnud Riia piiskopil ühtegi ametnikku, kes oleks osanud ürikuid koostada (samas, lk 17–25) – ei ole minu arvates veenvad.

soovist presenteerida Riia piiskopkonda Püha Rooma keisririigi osana. Kuid kelle ees? Ladinakeelne ürik ei olnud ju mõeldud Jersika vürstile, vaid hoopis Riia kirikule ning asus keskajal Riia toomkapiitli arhiivis. Kui Vsevolod üleüldse mingi üriku sai, siis oli see tõenäoliselt venekeelne. Sealjuures lisab Henriku Liivimaa kroonika toimunud õigusaktile ühe tõiga, mida ladinakeelses ürikus ei mainita: Vsevolod valis piiskop Alberti oma isaks.⁷⁸ Vene õigustraditsioonis oli isaks valimine enam-vähem sama katoliikliku Euroopa vasallivahekorrale.⁷⁹ Nähtavsti oli ladinakeelne ürik mõeldud kaitsma just Riia kiriku õigusi.

Vsevolodi läänistamise tseremoonia oli avalik ja selle kohta koostatud ürikus loetleti sündmuse tunnistajatena üles rida keiser Otto IV ja Magdeburgi peapiiskopi Käfenburgi krahvi Albrehti (1205–1232) lähikondlasi, kes viibisid Riias ristsõdijatena.⁸⁰ Üriku dateerimine keisri valitsusajaga pidi näitama kõigile katoliku Euroopa päritolu lugejatele, et piiskop Albert ei olnud isehakanu, vaid tema vürstivõim oli legitiimne ja tulenes keisrilt. Läänistustseremoonia ühe osana andis Albert Vsevolodile üle kolm lippu. Lippudega läänistati keskaegses keisririigis vürstivõimu või mingisugust spetsiifilist ametivõimu (kohtuvõimu, sõjateenistusse kutsumise õigust vms), kusjuures lippude arv võis, aga ei pruukinud vastata läänistatud õiguste arvule.⁸¹ Enamasti andis lipulääne keiser, kuid seda võisid teha ka vürstid.⁸² Jersika vürsti Vsevolodi läänistamine lippude üle andmisega vastas seega täielikult keisririigi Saksa maade õiguslikele tavadele.⁸³ Vsevolodi läänistamine ei pruukinud olla esimene seesugune akt. Henriku kroonika järgi loovutas Koknese õigeusklik vürst (kroonikas kuningas) Vjatško 1207. aastal poole oma valdustest ja linnusest Riia piiskopile. Kuigi kroonik ei kirjelda lähemalt ei toimunud tseremooniat ega ka Alberti ja Vjatško vahelist õiguslikku vahekorda⁸⁴, võib oletada, et ka tollal leidis aset midagi sarnast.

Selliste avalike tseremooniate kaudu demonstreeris piiskop Albert ristsõdijate ees oma ilmalikku juhtrolli Liivimaal. Just võimuahned ristsõdijad (Taani kuningas nende hulgas) olid peamiseks ohuks Riia piiskopi ja Mõõgavendade ordu ilmalikule võimutäiusele. Seni oli ristsõjapiirkondades alati loodud esmajoonelise ilmalikke kuningriike ja vürstkondi, kuigi ka piiskopid ja rüütliordud olid saanud osa ilmalikust jurisdiktsioonist. Seega on täiesti loomulik, et Liivimaal ristsõjas käinud ilmalikud isandid võisid kaaluda mõne Liivimaa

⁷⁸ HCL XIII, 4 (lk 71).

⁷⁹ Leonid Arbusow [jun]. Das entlehnte Sprachgut in Heinrichs „Chronicon Livoniae“. Ein Beitrag zur Sprache mittelalterlicher Chronistik. – DA, 8 (1951), lk 100–153, siin lk 146–147.

⁸⁰ LUB 1, nr 15 (v 21); Hucker. Imperiale politik Kaiser Ottos IV. im baltischen, lk 51–53.

⁸¹ Krieger. Lehnshoheit, lk 36–42.

⁸² Bruckauf. Fahnlehn, lk 38–42.

⁸³ Vrdl. Hucker. Imperiale Politik Kaiser Ottos IV. im baltischen, lk 51–52, kes lähtus arusaamast, et lipulääne võisid anda üksnes keisrid ja kuningad. Seetõttu pidas ta Vsevolodile lipulääni andmist näiteks selle kohta, et piiskop Albert pidas end „kuningasarnase“ ilmaliku võimu valdajaks.

⁸⁴ HCL XI, 2 (lk 48).

piirkonna liitmist oma ilmalike valdustega või isegi kavatseda asutada seal omaette kuningriik või vürstkond. Seesugused plaanid olevat Bernd Ulrich Huckeri arvates olnud Vestfaali päritolu vabahärral Heinrich II von zur Lippe (†1229), kelle isa Bernhard zur Lippe oli Daugavgrīva abt ja Zemgale piiskop.⁸⁵

1.3.2. Otto IV ürikud Mõõgavendade ordule

Keiser Otto IV väljastas Mõõgavendade ordule aastatel 1212–1213 kaks ürikut, mis olid seotud mõõgavendade vastuoludega Eestimaa piiskopi Theoderichiga. Aastal 1208 alanud ristsõda Eestimaa aladel elanud hõimude vastu polnud seni ristsõdijatele suuremat edu toonud. Küll aga õnnestus neil aastatel 1211–1212 kohustada sakalasi nõustuma kristluse vastu võtma ja andma vastuvõetud kohustuste garantiks pantvange. Pantvangid anti Mõõgavendade ordu kätte, kes keeldus neid Eestimaa piiskopi Theoderichiga jagamast, sest see tähendanuks osa häärsõdijate loovutamist piiskopile. Ordumeister Volquin (1209–1236) lootis ilmselt allutada Sakala ja arvatavasti ka Ugandi mõõgavendade ilmalikule võimule ega soovinud tunnustada piiskopi taotlusi nendele aladele.⁸⁶

1212. aasta 27. jaanuaril täitis keiser Otto IV mõõgavendade palve, võttes ordu oma kaitse alla, kinnitades nende valdused ja ka kõik need alad, mis ordu suudab tulevikus endale õiguspäraselt allutada, rikkumata Riia ja Eestimaa piiskoppidega sõlmitud kokkuleppeid.⁸⁷ Keiserlik kinnitus oli tõenäoliselt mõeldud õigustamaks ordu taotlusi Sakala ja Ugandi üle, sest nende maakondade valdamise osas puudusid selged kokkulepped ordu ja piiskoppide vahel. Vaid kaks päeva varem oli paavst Innocentius III lükanud tagasi mõõgavendade palve nimetada omaette piiskop ordu poolt vallutatud paganlikele aladele.⁸⁸ Paavstile esitatud palve ja keiser Otto IV ürik olid ilmselt ühe ja sama plaani kaks eri osa:

⁸⁵ Bernd Ulrich Hucker. Liv- und estländische Königspläne? – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 65–106; Bernd Ulrich Hucker. Der Plan eines christlichen Königreiches in Livland. – *Gli inizi del Cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in Occasione dell' VIII Centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), Roma, 24–25 Giugno 1986*. Vlj. Michele Maccarone. Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana 1989 [Pontificio Comitato di Scienze Storiche. Atti e Documenti, 1], lk 97–125.

⁸⁶ Benninghoven. Der Orden, lk 104–120; Vahre. Muinasaja loojang, lk 57–92; Evald Blumfeldt. Über die Geiselschaft während der Kämpfe in Alt-Livland im 13. Jahrhundert. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*, 9 (1985), lk 17–26, siin lk 20. Pantvangide kohta vt ka Kristjan Kaljusaar. Läänemaa pantvangid Liivimaa ristsõdades 13. sajandi esimesel veerandil. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, 19 (2016), lk 23–42.

⁸⁷ LUB 1, nr 19 (v 25–25) on dateeritud väärtalt aastasse 1211. Dateeringut vaata: RI V / 1, nr 462 (lk 134); LUB 6, reg 24 ja 27a (lk 3 ja 138).

⁸⁸ LUB 1, nr 24 (v 32).

kindlustada ordu võim Sakala ja Ugandi üle ning eraldada need kaks maakonda Eestimaa piiskopkonnast.⁸⁹

Täpselt sellise pildi annab keiser Otto IV ürik 1213. aasta 7. juulist, milles keiser teatas, et vastavalt paavsti vahendusel 1210. aastal Mõõgavendade ordu ja Riia piiskopi vahel sõlmitud lepingule, kuulub mõõgavendadele ilmalik võim 1/3 Riia diötseesi üle. Kuna Sakala ja Ugandi asuvad väljaspool Riia piiskopkonda, on ordul täielik õigus ilmalikule võimule nende maakondade üle.⁹⁰ Selles ürikus toimis keiser Otto IV õigustadjana – ordu saadik esitas keisrile õiguslase küsimuse ja sai ülal kirjeldatud vastuse.⁹¹ Ilmselt ei olnud 1212. aasta alguses antud keiserlik kinnitus ordu huvide teostamiseks piisavalt konkreetne ja vaja oli täpsemat ürikut.

1213. aasta 11. oktoobril õnnestus mõõgavendadel hankida paavsti kinnitus Sakala ja Ugandi valdamisele. Selleks pidid ordu saadikud valetama, et Sakala ja Ugandi asuvad Ojamaa kõrval.⁹² Samal päeval väljastas paavst ordu palvel ka üriku, milles ta nimetas Ojamaal asunud Roma kloostri abti ning kaks Ojamaa dekaani paavstlikeks eksekutooriteks, kes pidid sundima Riia piiskoppi ja teisi mõõgavendade vastaseid tagastama ordult ära võetud valdused, mille all peeti eeldatavalt silmas Sakalat ja Ugandit.⁹³ Küsimuse, kas rahuldada ordu taotlus asutada Sakalas ja Ugandis omaette piiskopkond või mitte, andis paavst lahendada oma legaadile Põhja-Euroopas: Lundi peapiiskopile Anders Sunesenile.⁹⁴ Oktoobri lõpus saabus paavsti kuuriasse Eestimaa piiskop Theoderich, kes suutis paavstile tõestada, et Sakala ja Ugandi on osa tema diötseesist. Mõõgavendade soovitud uus piiskopkond jäi seetõttu rajamata.⁹⁵

Nagu näha, püüdis Mõõgavendade ordu oma huve teostada korraga nii paavsti kui ka keisri toel, hoolimata sellest, et paavst Innocentius III oli keiser Otto IV ekskommunitseerinud ja tunnustas keisririigi õiguspärase valitsejana hoopis Friedrich II. Niisiis oli mõeldamatu, et ordu oleks saanud kasutada

⁸⁹ Benninghoven. Der Orden, lk 128–129; Pitz. Papstreskript, lk 50–52.

⁹⁰ LUB 1, nr 25 (v 32–33) ja *Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451*. Vlj. Benhard Diestelkamp. Kd 2, 10 ja 12–14. Toim. Ekkehart Rotter ja Ute Rödel. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1994–2014, siin kd 2, nr 58 (lk 56) on üriku väärtalt dateerinud aastaga 1212. Põhjendust üriku dateerimiseks 1213. aastasse vaata RI V / 1, nr 496 (lk 144); LUB 6, reg 30–31a (lk 3); Hucker. Imperiale politik Kaiser Ottos IV im baltischen, lk 58 märkus 75.

⁹¹ Pitz. Papstreskript, lk 53.

⁹² LUB 1, nr 30 (v 37).

⁹³ LUB 1, nr 31 (v 38).

⁹⁴ LUB 1, nr 29 (v 36–37); Pitz. Papstreskript, lk 56–58 toonitab, et Lundi peapiiskopile antud kompetents uue piiskopkonna asutamiseks Sakalas ja Ugandis oli osa mõõgavendade esindaja poolt paavstile esitatud palvest. Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 123–124 on seevastu seisukohal, et piiskopkonna rajamise õiguse delegeerimine Lundi peapiiskopile oli paavst Innocentius III mõte. Kuna paavst ei olnud Läänemereruumi geograafiast ja sealsetest võimuvahetustest piisavalt informeeritud, siis soovis ta anda otsustusõiguse uue piiskopkonna rajamise üle kellelegi, kes neid asju teadis.

⁹⁵ Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 123–124.

keiserlikke ürikuid paavsti kuurias.⁹⁶ Pealegi andnuks keiserlike ürikute kasutamine mõõgavendade rivaalile, Eestimaa piiskopile Theoderichile võimaluse süüdistada ordu ekskommunitseerituga lävimises. Ometigi pole seesugusest süüdistusest mingeid jälgi. Seejuures ei pruukinud need ürikud olla mõeldud mitte niivõrd ordu vastaste, vaid hoopis vahekohtunike veenmiseks. Hiljuti olid Liivimaal vahekohtunikena tegutsenud Põhja-Saksa aladelt saabunud piiskopid, kes kuulusid keiser Otto toetajaskonda.⁹⁷ 1216. aastal tegid Mõõgavendade ordu, piiskop Albert ja piiskop Theoderich kaks kokkulepet Eestimaa jaotamise üle. Henriku Liivimaa kroonika on nende lepingute osas väga napisõnaline, teatades vaid, et esimene kokkulepe ei jäänud püsima ja teisega jaotati juba allutatud Eestimaa aladelt saadavad sissetulekud võrdselt ordu ja kahe piiskopi vahel.⁹⁸ 1220. aastal Zemgale piiskopi Bernhard zur Lippe vahendusel sõlmitud järjekordne kokkulepe kinnitas kahe piiskopi ja ordu võimuvahekorrad Eestimaa „nagu seni, nõnda ka edaspidi“.⁹⁹ Selleks ajaks olid Sakala ja Ugandi maakonnad kindlalt Mõõgavendade ordu ilmaliku võimu all.¹⁰⁰ Mõõgavendadel õnnestus 1220. aastal veenda ka Taani kuningat Valdemar II, et Sakala ja Ugandi kuuluvad ordu ilmalike valduste hulka.¹⁰¹ Kõigi nende kokkulepete sõlmimisel võis ordu oma õiguste tõestamiseks kasutada ka keiser Otto IV ürikud.

1.4. Friedrich II, Heinrich (VII) ja Liivimaa

1215. aastaks suutis Friedrich II saavutada enamuse Saksa vürstide toetuse ja krooniti Aachenis teistkordselt Rooma kuningaks. Troonitüli lõppes siiski alles pärast keiser Otto IV surma 1218. aastal ning kaks aastat hiljem kroonis paavst Friedrichi keisriks. Sellest ajast peale viibis keiser enamasti Itaalias, külastades Saksa maid veel ainult ühel korral. Enne Itaaliasse minekut oli tal õnnestunud

⁹⁶ Koch. Livland, lk 42; Benninghoven. Der Orden 130; Pitz. Papstreskript, lk 53.

⁹⁷ Näiteks 1211 määrasid Verdeni, Padeborni ja Ratzeburgi piiskopid vahekohtunikena paika Mõõgavendade ordu ilmalikud valdused Riia piiskopkonnas (LUB 1, nr 18 (v 24–25) ja 23 (v 30–31); *Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300 von F. G. v. Bunge mit Ergänzungen von L. Arbusow jun.* Vlj. Friedrich Benninghoven. Hamburg: Historisches Seminar der Universität Hamburg 1959, nr 43, 46 ja 46a (lk 10–11). Kuigi kõik kolm olid keiser Ottoga lähedased, ei ole Bernd Ulrich Huckeri väide (Imperiale politik Kaiser Ottos IV im baltischen, lk 57), et nad tegutsesid seda tehes keisririigi esindajatena minu arvates põhjendatud, sest sellisel juhul oleks seda ürikutes mainitud.

⁹⁸ HCL XX, 2 ja 4 (lk 135–137). Benninghoven. Der Orden, lk 139–140 oletab, et esimese kokkuleppega jaotasid piiskopid ja ordu omavahel ära kogu Eestimaa (sealhulgas veel paganate käest vallutamata alad) ning teisega üksnes juba vallutatud alad. Esimene kokkulepe ei jäänud Benninghoveni arvates püsima, sest Taani kuningas sekkus 1219. aastal Eestimaa vallutamisse. Mulle näib tõenäolisem, et esimene kokkulepe ei jäänud püsima seetõttu, et 1216. aastal sõlmisid piiskopid ja ordu selles samas asjas uue kokkuleppe. Ilmselt kesken-
dusid mõlemad 1216. aasta lepingud üsknes juba allutatud Eestimaa alade jaotamisele.

⁹⁹ HCL XXIV, 2 (lk 171). Tstiaat: Henriku Liivimaa kroonika, lk 213.

¹⁰⁰ Benninghoven. Der Orden, lk 169.

¹⁰¹ HCL XXIV, 2 (lk 171).

veenda Saksa vürste valima Rooma kuningaks oma alaealise poja Heinrich (VII). Alaealise kuninga regentvalitsuse moodustasid keisri nimetatud vaimulikud ja aadlikud. Kui Heinrich (VII) sai täisealiseks asus ta püüdlema suuremat sõltumatust isast. Keisri ja kuninga vastuolude teravnedes puhkes 1234. aastal relvastatud konflikt. Friedrich II sõitis 1235. aastal teist ja viimast korda oma elus Saksa maadele, sundis poja endale alistuma, tagandas ta kuninga kohalt ja vangistas. Põhja pool Alpe viibis keiser kuni 1237. aastani, mil ta lasi oma noorema poja Konrad IV (1250–1254) Rooma kuningaks valida.¹⁰²

Friedrich II valitsusaja peamiseks probleemiks olid tema vastuolud osade Lombardia linnade ja paavstiga. Aastal 1238 liitus paavst Gregorius IX keisri-vastaste Lombardia linnade liiduga ja pani järgmisel aastal keisri kirikuvande alla. Paavst Innocentius IV läks oma eelkäijast veelgi kaugemale, kuulutades 1245. aastal Friedrich II tagandatuks nii keisri kui ka Sitsiilia kuninga kohalt. Kuigi paavst kutsus Saksa vürste üles uue Rooma kuninga valimisele, jäi valdav enamus Saksa vürstidest ja linnadest siiski keisri poolele.¹⁰³

Friedrich II jätkas Staufenite dünastia traditsiooni osaleda Palestiina ristisõjas. Aachenis 1215. aastal toimunud Rooma kuningaks kroonimise tsereemonial andis Friedrich II avaliku töotuse korraldada ristisretke Palestiinasse ning kordas seda ristisõjavannet ka oma keisriks kroonimisel 1220. aastal. Ristisretke ettevalmistamisega alustas ta hiljemalt 1219. aastal, kuid mitmete probleemide tõttu sai ta retkele asuda alles 1228. aastal. Kui paavst Honorius III oli korduvalt nõustunud keisri palvetega anda talle ristisõjavande täitmiseks ajapikendust, siis Gregorius IX kasutas Friedrichi viivitamist oma huvides ära ja pani ta 1227. aastal ristisõjavande õigeaegselt mitte täitmise eest kirikuvande alla. Ekskommunitseerituna ristiretkel käinud keiser naasis 1229. aastal võidukana Itaaliasse. Egiptuse sultaniga sõlmitud kokkuleppe abil õnnestus keisril tuua Jeruusalemma linn tagasi kristlaste võimu alla. Peatselt paavstiga ära leppinud Friedrich II toonitas ka edaspidi Palestiina ristisõja toetamise vajadust. Friedrichil olid seejuures ka isiklikud huvid Vahemere idakaldal. 1225. aastal abiellus ta Jeruusalemma kuninganna Isabella II ehk Yolandega (1212–1228) ja pidas end sellest ajast peale Jeruusalemma kuningaks, samas kui kuningriigi seisused pidasid oma õiguspäraseks valitsejaks keisri ja Yolande poega Konradit (1228–1254). Peatselt pärast Friedrichi lahkumist Palestiinast tõusid kuningriigi parunid tema asevalitsejate vastu üles ning aastatel 1229–1243 kestnud sõjas jäi keisri pool kaotajaks.¹⁰⁴

¹⁰² Stürner. Dreizehntes Jahrhundert, lk 190–252; Stürner. Friedrich II, Teil 1, lk 168–240, Teil 2, lk 116–130 ja 275–334, Dokumentation, lk 2–6; Abulafia. Frederick II, lk 120–139 ja 226–244. Detailse ülevaate Heinrich (VII) valitsusest aastatel 1225–1235 annab Gramsch. Das Reich als Netzwerk, lk 87–373.

¹⁰³ Stürner. Dreizehntes Jahrhundert, lk 253–273; Stürner. Friedrich II, Teil 1, lk 144–151 ja 240–253, Teil 2, lk 98–115, 263–275, 326–341 ja 458–592, Dokumentation, lk 2–8; Abulafia. Frederick II, lk 154–163, 290–320 ja 375–406.

¹⁰⁴ Volker Caumanns. Die Kreuzungsmotivation Friedrichs II. – *Crusades*, 8 (2008), lk 131–172; Bodo Hechelhammer. *Kreuzzug und Herrschaft unter Friedrich II. Handlungsspielräume von Kreuzzugspolitik (1215–1230)*. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Mittelalter-Forschungen, 13];

Läänemere idarannik oli Friedrich II tegutsemis- ja huvipiirkondadest äärmiselt kaugel. Liivimaa ristisõdijate värbamist Põhja-Saksast võis keiser isegi pidada takistuseks enda püüdlustele mõjutada Saksa aadlikke osalema tema ristiretkel Palestiinasse.¹⁰⁵ Keisri toetamiseks peatas paavst Honorius III 1220. aasta 27. novembril isegi ajutiselt Liivi- ja Preisimaa ristisõdijate värbamise Saksa maadel.¹⁰⁶ Isikliku huvi puudumine Läänemere ristisõdade vastu ei tähendanud ometigi, et Friedrich II oleks lükanud tagasi võimalused väljastada Liivimaaga seotud ürikuid, juhul kui keegi neid temalt palus.

Neljandalt Lateraani kirikukogult naastes külastas Riia piiskop Albert 1216. aasta jaanuaris või märtsis kuningas Friedrich II õukonda Hagenaus. Reini jõgi, mille lähedal Hagenau linn asus, oli üks enim kasutatavatest teedest Rooma ja Põhja-Saksa vahel.¹⁰⁷ Niisiis kohtas piiskop kuningat sõna otseses mõttes teel Liivimaale. Samas võis teda kuninga poole pöörduma ajendada ka tõsiasi, et Lateraani kirikukogul kuulutas paavst Püha Rooma keisririigi ainsaks legitiimseks valitsejaks just Friedrich II.¹⁰⁸ Henriku kroonika sõnul olevat kuningas andnud piiskop Albertile „toetust.“¹⁰⁹ Milles see toetus väljendus, ei ole võimalik täpsemalt selgeks teha. Küll aga võib spekulatsioonide võimalusega, et Albert uuendas oma läänivahekorda Rooma kuningaga. Teisalt võis krooniku mainitud kuninglik toetus seisneda milleski hoopis muus.

Tyerman. *God's War*, lk 725–727 ja 739–755; Stürner. *Friedrich II*, Teil 1, lk 174–180 ja 231–235, Teil 2, lk 85–189, Dokumentation, lk 2–4; Abulafia. *Fredrick II*, lk 148–154 ja 164–201; Björn K. U. Weiler. *Henry III of England and the Staufan Empire, 1216–1272*. London – Woodbridge: Boydell & Brewer [2006] 2012, lk 24–30 ja 45–54.

¹⁰⁵ Leväns. *Vertraute Geschichtsbilder*, lk 263–264; Hechelhammer. *Kreuzzug*, lk 99–101.

¹⁰⁶ Hechelhammer. *Kreuzzug*, lk 119; Fonnesberg-Schmidt. *The Popes*, lk 142.

¹⁰⁷ Anti Selart. *Pellegrini del Nord Est dell'Europa sulla via di Roma (Secoli XIII–XVI)*. – *La via Teutonica. Atti del Convegno internazionale di studi, Venezia, 29. Giugno 2012, Palazzo Cavalli Franchetti*. Vlj. Renato Stopani ja Fabrizio Vanni. Firenze: Centro Studi Romei 2013, lk 117–137, siin lk 129.

¹⁰⁸ Stürner. *Friedrich II*, Teil 1, lk 183.

¹⁰⁹ HCL XX, 1 (lk 135): *consolatus a rege Frederico*. Jan Frederick Niermeyer. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden – New York – Köln: Brill 1993, lk 256 järgi tähendasid verbid *consolari* ja *consolare* keskaegses ladina keeles „abi“ ja „toetust“. Sama tõlgenduse andis ka Richard Kleis; „sai (...) toetust kuningas Friedrichilt“ (Henriku Liivimaa kroonika, lk 171). Albert Baueri ja James A. Brundage on eelistanud sõna „julgestama“ (Heinrich von Lettland. *Livländische Chronik*. Tõlk. ja toim. Albert Bauer. Würzburg: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1959, lk 201: *von König Friedrich ermutigt worden war*; Henricus Lettus. *The Chronicle of Henry of Livonia*. Tõlk. ja toim. James A. Brundage. New York: Columbia University Press 2003, lk 155: *was encouraged by King Friedrich*). Gnegel-Waitschies. *Bischof Albert*, lk 117–118 ja Benninghoven. *Der Orden*, lk 138 lähtusid verbi *consolare* ja *consolari* klassikalises ladina keeles kasutusel olnud tähendusest „lohutust ja tröösti pakkuma“ (Karl Ernst Georges. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Kd 1–2. Leipzig: Hahn 1879–1880, siin kd 1, v 1441–1442) ja väitsid selle põhjal, et kuningas Friedrich üksnes lohutas piiskop Albertit, ega andnud talle mitte mingisugust tegelikku toetust. Mina eelistan Niermeyeri keskaja ladina keele leksikoni ja eeldan seetõttu, et kuningas andis piiskop Albertile toetust.

Neli aastat hiljem, 1220. aasta novembris ja detsembris Roomas viibides palus piiskop Albert äsja keisriks kroonitud Friedrich II käest abi Taani kuninga Valdemar II vastu. Kroonik Henriku sõnul olevat keiser abi andmise asemel soovitanud piiskopil kuningas Valdemar II-ga ära leppida.¹¹⁰ Edaspidi Liivimaa piiskopid enam keisriga kokku ei puutunud, vaid külastasid tema poja, Rooma kuninga Heinrich (VII) õukonda. Küll aga andis keiser kolmel korral ürikuid Mõõgavendade ordule (vt ptk 1.4.3–1.4.4.).

Samas oli keiser Friedrich II lähikondlaste seas neid, kes tundsid huvi Läänemereruumi ristiõjapiirkondade vastu. Saksa ordu kõrgmeister Hermann von Salza (1209–1239) oli keiser Friedrich II nõunik ja diplomaat. Ka järgmised kõrgmeistrid: Konrad von Thüringen (1239–1240), Gerhard von Malberg (1241–1244) ja Heinrich von Hohenlohe (1244–1249) jätkasid keisri nõustamist ja olid tegevad tema diplomaatidena. Vastutasuks andis keiser Saksa ordule hulganisti valdusi Saksa maadel, Itaalias ja Palestiinas ning kutsus ka keisririigi vürste üles ordule valdusi annetama. Kõrgmeistrid kasutasid ära oma positsiooni keisri lähikonnas toetamaks Saksa ordu tegevust muuseas ka Läänemereruumis.¹¹¹ Liivimaa vastu tundis huvi ka Magdeburgi peapiiskop Käfenburgi krahv Albrecht. Peapiiskop Albrecht oli üks neist Saksa vürstidest, kes pooldas Friedrichi kuningaks valimist juba 1211. aastal ning kuulus sellest ajast peale kuninga lähikonda. 1222. aasta maist kuni 1224. aasta augustini teenis ta riigilegaadi ehk keisri asevalitsejana Lombardias, Treviso markkrahvkonnas ja Romagna krahvkonnas, kusjuures viimase andis keiser 1223. aastal eluks ajaks peapiiskopi valdusse. Keisriga jäi peapiiskop Albrecht seotuks kuni oma surmani 1232. aastal.¹¹² Vastutasuks teenistuse eest andis Friedrich II peapiiskopile hulganisti privileege, mille seas oli ka üks Liivimaad puudutav ürik.¹¹³

¹¹⁰ HCL XXIV, 4 (lk 173).

¹¹¹ Helmuth Kluger. *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens*. Marburg: Elwert 1987 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 37]; Udo Arnold. *Der Deutsche Orden – ein staufischer Hausorden?* – Udo Arnold. *Der Deutsche Orden und Preussenland. Ausgewählte Aufsätze anlässlich des 65. Geburtstages*. Vlj. Benhart Jähnig ja Georg Michels. Marburg: Elwert 2005 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 26], lk 149–162; Udo Arnold. *Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert. – Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares, 5], lk 57–70; Dieter Wojtecki. *Der Deutsche Orden unter Friedrich II. – Probleme um Friedrich II*. Vlj. Josef Fleckenstein. Sigmaringen: Thorbecke 1974 [Vorträge und Forschungen, 16], lk 187–224; Militzer. Von Akkon, lk 31–42.

¹¹² Stefan Pätzold. Norbert, Wichman und Albrecht II. Drei Magdeburger Erzbischöfe des hohen Mittelalters. – *Concilium medii aevi. Zeitschrift für Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, 3 (2000), lk 239–263, siin lk 257–259; Alois Ruppel. Zur Reichslegation des Erzbischofs Albert von Magdeburg (1222–1224). – QFIAB, 13 (1910), lk 103–134; Hechelhammer. Kreuzzug und Herrschaft, lk 60, 93–94, 136, 194 ja 197; Stürner. Friedrich II. Teil 1, lk 130, 218, 223 ja Teil 2, lk 98–99.

¹¹³ Julius Hartug. Die Territorialpolitik der Magdeburger Erzbischöfe Wichmann, Ludolf und Albrecht, 1152–1232. – *Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg*, 21 (1886), lk 1–58, 113–137 ja 217–252, siin lk 224–230.

1.4.1. Friedrich II ürik Magdeburgi peapiiskopile Albrechtile (1219)

Albrechti palvel annetas Rooma kuningas Friedrich II 1219. aasta 23. märtsil Magdeburgi peapiiskopile kõik paganlikud maad Liivimaa ümbruses (*ultra Livoniam et circa ipsius terminis constitutos*), mis peapiiskop suudab kristlusse pöörata ning kõik selles piirkonnas asuvad Püha Rooma keisririiki mitte kuuluvad kristlikud maad (*terras Christianas, a Romani imperii alienas*), mis peapiiskop suudab keisririigiga liita. Kõik need alad hakkavad kuuluma Magdeburgi peapiiskopi ilmaliku võimu alla, nii et valduseid (*possessiones*) ja kohtuvõimu (*iurisdictiones aliquis*) võib seal evida üksnes peapiiskopi armust (*de gratia Magdeburgensis*). Kõik seal asuvad peapiiskopid ja piiskopid peavad oma regaalid võtma vastu ainult Magdeburgi peapiiskopi käest.¹¹⁴ Vähem kui kaks aastat varem oli paavst Honorius III lubanud seada Albrechtile oma metropoliidivõimu alla kõik paganlikud alad Liivimaal, mis ta oma vaevaga usku pöörata suudab.¹¹⁵

Ernst Pitz on veenvalt näidanud, et mõlemad ürikud koostati mitte üksnes peapiiskop Albrechti palvel, vaid ka tema esitatud info alusel ning anti pärast väljastamist tema kätte.¹¹⁶ Järelikult peaksid mõlemad ürikud väljendama peapiiskop Albrechti ambitsioone Liivimaal ja selle lähiümbruses. Friedrich II ürikuga annetati Magdeburgi peapiiskopkonnale kaks eri piirkonda. Esiteks lähemalt määratlemata paganlike hõimudega asustatud alad Liivimaa ümbruses¹¹⁷ ja teiseks Püha Rooma keisririigile mitte kuuluvad kristlikud maad. Viimaste all peeti tõenäoliselt silmas juba ristiusustatud osa Liivimaast ehk siis Mõõgavendade ordu ning Riia ja Eestimaa piiskoppide valdusi. Peapiiskopi võim nende alade üle pidi hakkama kehtima hetkest, mil ta on need kristlusse pööranud (paganlike alade puhul) või Püha Rooma keisririigiga liitnud (kristlike alade puhul). Keisririigiga liitmine tähendas antud üriku puhul sisuliselt Magdeburgi peapiiskopi vaimulikule ja ilmalikule võimule allutamist.¹¹⁸ Siinjuures on oluline märkida, et kuningas Friedrich II ei läänistanud ega annetanud neid alasid peapiiskop Albrechtile, vaid andis talle õiguse need alad allutada ning seeläbi keisririigiga liita.¹¹⁹ Kui võtta Albrechti ambitsioonide aluseks need kaks ürikut, siis piirdusid tema taotlused Liivimaal minimaalselt misjonitöö teostamisega mitte-kristlikel aladel ja nende alade liidendamisega oma peapiiskopkonnaga nii

¹¹⁴ LUB 3, nr 42a (v 4–6).

¹¹⁵ Hildebrand. *Livonica*, nr 1 (lk 28).

¹¹⁶ Pitz. *Papstreskript*, lk 117–118 ja 160.

¹¹⁷ Benninghoven. *Der Orden*, lk 155–156 seisukoht, et tegemist on täpsemalt määratlemata paganlike piirkondadega Liivimaa kandis on minu arvates kõige täpsem. Busse. *Bischof Albert von Riga*, lk 93 arvab, et nende all mõeldi Liivimaa idapoolseid piirialased. Hausmann. *Das Ringen*, lk 28 märkus 6 ja Genegel-Waitschies. *Bischof Albert*, lk 124 oletasid, et tegemist võis olla hoopis Eestimaaga.

¹¹⁸ Hartug. *Die Territorialpolitik*, lk 226; Pitz. *Papstreskript*, lk 119.

¹¹⁹ Pitz. *Papstreskript*, lk 118; Leväns. *Vertraute Geschichtsbilder*, lk 252–253.

vaimulikus kui ilmalikus mõttes; maksimaalselt kogu Liivimaa allutamise ja oma vaimulikule ja ilmalikule ülemvõimule.¹²⁰

Teadaolevalt ei asunud Albrecht kunagi Liivimaal misjoneerima ega püüdnud ellu viia kuningliku ürikuga talle lubatud võimutäiust. Aastal 1219 oli Albrecht seotud kuningas Friedrich II püüdlustega lahendada troonitülide perioodil Põhja-Saksa vürstide vahel tekkinud tülisid, võimaldamaks sealsetel vürstidel ja aadlikel osaleda kuninga ristiretkel Palestiinasse. Kuninga ristiretkega konkureeriva Liivimaa-ristiretke organiseerimine peapiiskopi poolt ei olnud seega tollal sugugi mõeldav.¹²¹ Ka peapiiskop Albrecht oli millalgi andnud vande minna Palestiinasse ristsõtta. Mõni aeg hiljem esitas ta ometigi paavstile palve see vanne tühistada või asendada võimalusega täita oma ristsõjavanne Liivimaal. Aastal 1221 palus Albrecht paavstil tühistada tema ristsõjavanne üldse. Honorius III keeldus ristsõjavannet tühistamast, kuid jättis Albrechtile võimaluse ise otsustada millal ta oma vande täidab ja kas ta läheb Liivimaale või Palestiinasse.¹²² Ajaloolaste seas on üldiselt levinud arusaam, et hiljemalt 1222. aastaks oli Albrecht loobunud oma plaanidest Liivimaal ja keskendus selle asemel keisri teenimisele Itaalias ning oma võimu laiendamisele Mageburgi stifti ümbruses, kuhu ta naases 1224. aasta lõpus.¹²³

Ometigi ei pea eeldama, et Albrecht oli oma kavatsustest lõplikult loobunud. Hoolimata sellest, et ta ise kordagi Liivimaal ei käinud, olid ta elu lõpuni sealse ristsõjapiirkonnaga seotud. Mageburgi kirikuprovints kuulus nende Põhja-Saksa regioonide hulka, kust värvati Liivimaa ristsõdijad. Ka peapiiskop Albrechti lähikondlased ja ministeriaalid käisid ristsõdijatena Liivimaal.¹²⁴ Samuti oli Mõõgavendade ordu Mageburgi linnast ja stiftist pärit rüütelvendi.¹²⁵ Isiklikele kontaktidele Mageburgi peapiiskopi, tema toomkapiitli ja Liivimaa vaimulike vahel viitavad veel Lihula (hiljem Tartu) piiskopi Hermannii ametisse pühitsemine Albrechti poolt 1220. aasta algul,¹²⁶ Hermannii viibimine Magde-

¹²⁰ Hartug. Die Territorialpolitik, lk 226; Pitz. Papstreskript, lk 119. Seevastu Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 124–126 ning Hucker. Imperiale Politik Kaiser Ottos IV. im baltischen, lk 53 arvasid, et Albrechti püüdluseks oli üksnes Liivimaa allutamine oma metropoliidivõimule. Benninghoven. Der Orden, lk 155–156 hoidus oletustest Albrechti kavatsuste üle.

¹²¹ Leväns. Vertraute Geschichtsbilder, lk 255–267.

¹²² Hildebrand. Livonica, nr 4 (lk 30): *nos in tua optione relinquimus, ut vel transeas Livoniam, congruum dictis Christianis auxilium impensurus, vel in subsidium Terre Sancte tempore oportuno, si ad presens non potes exequi votum ipsum, presents tibi litteras in testimonium concedendo, ne interim possis a quoquam super hoc temere molestari*. Vt ka Pitz. Papstreskript, lk 120, kes arvas, et kõnealuse ürikuga tühistas paavst Mageburgi peapiiskopi ristsõjavande.

¹²³ Hartug. Die Territorialpolitik, lk 226–229; Pitz. Papstreskript, lk 119–120.

¹²⁴ Astaf von Transehe-Roseneck. *Die ritterlichen Livlandfahrer des 13. Jahrhunderts. Eine genealogische Untersuchung*. Vlj. Wilhelm Lenz. Würzburg: Holzner 1960, lk 18, 24–26, 28–29, 31, 47, 70–71 ja 75–76; Bauer. Einleitung, vii–ix; Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 168–171; Hucker. Imperiale Politik Kaiser Ottos IV. im baltischen, lk 52–53.

¹²⁵ Benninghoven. Der Orden, lk 432–433, 441–442 ja 444.

¹²⁶ HCL XXIII, 11 (lk 168–169).

burgis 1225. aasta 22. septembril¹²⁷ ning Magdeburgi toomhärja Nikolause valimine Riia piiskopiks 1229. aastal.¹²⁸ Ühtegi neist kolmest sündmusest ei saa ometigi tõlgendada peapiiskop Albrechti metropoliidivõimu tunnustamisena Tartu ja Riia piiskopkondades.¹²⁹ Mingisuguseid vastuolusid peapiiskop Albrechti ja Liivimaa kiriku vahel teadaolevalt ei olnud.

Kuigi kõne all olnud kuninglikku ürikut teadaolevalt ei kasutatud, näitlikustab see Rooma kuninga lähikondlaste võimalusi kuningliku legitiimsiooni rakedamiseks oma huvides. Friedrich II soosing võimaldas Albrechtil hankida enda taotlusi õigustav ürik juba enne tegelike sammude astumist.

1.4.2. Catania manifestina tuntud Friedrich II ürik (1224)

1224. aasta märtsis andis keiser Friedrich II Sitsiilia saarel asuvas Catania linnas välja üriku, millega ta võttis kõik Liivimaa, Eestimaa, Sambimaa, Preisimaa ja Zemgale vastristitud koos nende varaga oma kaitse alla, kinnitas vastristitud ja nende pärijate isikliku vabaduse ning vabastas nad kuningate, vürstide ja teiste ilmalike võimukandjate jurisdiktsioonist. Vastristitud pidid alluma üksnes kirikule ja keisririigile, sarnaselt teistele keisririigi vabadele inimestele (*quemadmodum alii liberi homines imperii*).¹³⁰ Üriku teksti puhul võib täheldada paavstlike

¹²⁷ *Incerti auctoris, chronica montis sereni. Ex cod. Freheriano.* Vlj. Friedrich August Eckstein. Halis Saxoni: in libraria Orphanotrophei 1856, lk 174; *Regesta archiepiscopatus Magdeburgensis. Sammlung von Auszügen aus Urkunden und Annalisten zur Geschichte des Erzstifts und Herzogtums Magdeburg.* Kd 2. Vlj. George Adalbert von Mülverstedt. Magdeburg: Baensch 1881, nr 748 (lk 351–352); Benninghoven. Der Orden, lk 196; Pitz. Papstreskript, lk 195.

¹²⁸ *Annales Stadenses auctore Alberto.* Vlj. Johannes M. Lappenberg. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio).* Kd 16. Vlj. Georgius Heinricus Pertz. Hannoverae: Hahn 1859, lk 271–379, siin lk 360–361; Hildebrand. Livonica, nr 13 (lk 34–36); LUB 1, nr 108 (v 143–144); Leonid Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert [I–IV]. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik 1900* (1901), lk 33–80; *1901* (1902), lk 1–160; *1902* (1903), lk 39–134; *1911, 1912 und 1913* (1914), lk 1–432, siin II, lk 74 ja IV, lk 147; Schonebohm. Die Besetzung, lk 315.

¹²⁹ Pitz. Papstreskript, lk 119–120; Hartug. Die Territorialpolitik, lk 227.

¹³⁰ *Historia diplomatica Friderici secundi, sive, constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta que supersunt istius imperatoris et filiorum ejus. Accedunt epistolae paparum et documenta varia.* Vlj. Jean Louis Alphonse Huillard-Breholles. Kd 2 / 1. Pariisi: Plon 1852, lk 423–424; *Preussisches Urkundenbuch.* Kd 1, osa 1–2. Vlj. Rudolph Philippi ja August Seraphim. Königsberg: Hartung 1882–1909, siin osa 1, nr 52 (lk 38–39); LUB 1, nr 112 (v 148–149). Andris Levāns (Vertraute Geschichtsbilder, lk 334–342) seadis hiljuti Huillard-Breholles'i pakutud dateeringu kahtuse alla, väites, et see dateering tugines ühele 13. sajandi lõpu käsikirjale, mis ei pruukinud olla täpne. Levānsi seisukoha järgi ei saa üriku daatumi kohta midagi kindlat öelda. Levānsi väited lükkas ümber Karl Borchardt konverentsil *Diversity of Crusading. Ninth Quadrennial conference of the SSCLE. Odense, 27 June – 1 July 2016* peetud ettekandes *Petrus de Vineia and the Imperial Charters for Livonia 1224 and Prussia 1226 (1235)*. Borchardt toonitas, et üriku daatum (märts 1224) leidub ka mitmes teises käsikirjas lisaks Huillard-Breholles'i poolt kasutatule, mistõttu ei ole alust daatumi õigsuses kahelda.

ürikute stiili ja väljendusvormide kasutamist.¹³¹ Samuti oli keiserlik ürik kooskõlas paavst Honorius III hoiakuga vastristitutesse: kaitsta igati äsja ristitud rahvaid langemast kristlike isandate ekspluateerimise ohvriks, sest see võiks põhjustada vastristitute usutaganemise.¹³²

Catania manifestina tuntud ürik on mõistatuslikuim Liivimaad puudutav keiserlik dokument. See on säilinud ainult Pietro della Vigna († 1249) nime kandvas näidisürikute kogumikus ning kahes teises näidisürikute kogumikus, mille koostamisel on eelmainitud kogumikku kasutatud.¹³³ Kuigi kogumik kannab keiser Friedrich II kantsleis töötanud della Vigna nime, ei sisalda see sugugi ainult Pietro dikteeritud ürikuid ja seega ei ole võimalik väita, et just tema oli arutluse all oleva ürikuteksti „autor“.¹³⁴ Dokumendi enda kohta puudub iga-sugune info: ei ole teada milline üriku originaal välja nägi ja kelle valduses see oli. Üriku tõlgendamist raskendab ka asjaolu, et allikates puudub iga-sugune info üriku kasutamise kohta. Allikate vähesuse tõttu saab üriku väljaandmise tausta kohta teha üksnes oletusi. Kui mõned ajaloolased on teadlikult hoidunud iga-suguste oletuste tegemisest,¹³⁵ siis teised on pakkunud välja erinevaid, osaliselt

¹³¹ Eric Caspar. *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preußen*. Tübingen: Mohr 1924, lk 25–26. Ometigi ei ole see mingi erand, nagu arvab Eric Caspar. Paavstlikud ürikud olid sageli keiser Friedrich II ürikutele eeskujuks. Vt Hans-Joachim Schmidt. *Vollgewalt, Souveränität und Staat. Konzepte der Herrschaft von Kaiser Friedrich II. – Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 21–51, siin lk 30–34.

¹³² Iben Fonnesberg-Schmidt. Pope Honorius III and Mission and Crusades in the Baltic Region. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Toim. Alan V. Murray. Farnham – Burlington: Ashgate 2009, lk 103–122.

¹³³ RI V / 1, nr 1517 (lk 312); RI V / 4, nr 1517 (lk 192); PUB 1 / 1, nr 52 (lk 39); Hans Martin Schaller. Unbekannte Briefe Kaiser Friedrichs II. aus Vat. lat. 14204. – *DA*, 19 (1963), lk 397–433, siin lk 410 (nr 57).

¹³⁴ Fulvio Delle Donne. Die Briefsammlung des Petrus de Vineia und die Probleme der Überlieferung von Dictamina. – *Kuriale Briefkultur im späteren Mittelalter. Gestaltung – Überlieferung – Rezeption*. Vlj. Tanja Boser, Andreas Fischer ja Matthias Thumser. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2015 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 37], lk 223–233; Karl Borchardt. Die nach Petrus de Vineia genannten Briefsammlungen und die römische Kurie. Beispiele einer früheren Rezeption. – samas, lk 301–312. Konverentsil *Diversity of Crusading. Ninth Quadrennial conference of the SSCLE. Odense, 27 June – 1 July 2016* peetud ettekandes *Petrus de Vineia and the Imperial Charters for Livonia 1224 and Prussia 1226 (1235)* rõhutas Karl Borchardt, et nn Catania manifesti teksti autorit ei ole võimalik identifitseerida. Vrdl. Tomasz Jasiński. *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preußischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*. Marburg: Elwert 2008 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 63; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 8], lk 98 ja Leväns. Vertraute Geschichtsbilder, lk 321–323, kes on veendunud, et üriku teksti autoriks oli Pietro della Vigna.

¹³⁵ Hartmut Boockmann. Bemerkungen zu den frühen Urkunden über die Mission und Unterwerfung der Prussen. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im*

teineteisele vastukäivaid hüpoteese. Keiserlikku ürikut on tõlgendatud mägina keisri ja paavsti omavahelisest konkureerimisest Läänemere ristisõjapiirkondade üle domineerimisel.¹³⁶ Nimelt väljastas paavst Honorius III 1225. aasta 3. jaanuaril üriku, millega ta võttis Liivi- ja Preisimaa vastristitud oma kaitse alla ja tagas neile isikliku vabaduse, kohustusega kuuletuda ainuüksi katoliku kirikule.¹³⁷ Praegu valitseva seisukoha järgi ei ulatunud keisrite ja paavstide vahelised vastuolud siiski Läänemereruumi ja seetõttu peetakse kõnealust keiser Friedrich II ürikut pigem paavstliku misjonipoliitikaga sisuliselt kooskõlas olevaks.¹³⁸

Ühe levinuma tõlgenduse kohaselt oli Catania manifesti nime all tundud ürik suunatud tollal Läänemereruumis domineerinud Taani kuninga Valdemar II vastu ja väljendas keiser Friedrich II püüdu saada ise juhtivaks jõuks Läänemere ristisõjapiirkondades.¹³⁹ Ometigi ei olnud keisril teadaolevalt huvi Läänemere idakalda vastu. Kõik ülejäänud Liivi- ja Preisimaad puudutavad Friedrich II ürikud olid väljastatud kellegi teise palvel, ega peegeldanud seega keisri poliitilisi eesmärke. Pealegi oli keiser aastatel 1223–1224 hõivatud Palestiinasse suunduva ristiretke ettevalmistamisega ja kutsus Saksa vürste üles retkel osalema.¹⁴⁰ Küll aga oli keiser tollal tõepoolest suhtluses kuningas Valdemar II-ga. 1223. aasta kevadel õnnestus Schwerini krahvil Heinrich I-l (1194–1228) vangistada Lyø saarel jahiretkel viibinud Taani kuningas Valdemar II ja tema kaaskuningast poeg Valdemar Noorem (1215–1231).¹⁴¹ Friedrich II püüdis Taani kuningate vangistamisest kasu lõigata. Keisri esindaja, Saksa ordu kõrgmeisteri Hermann von Salza vahendusel sõlmiti 1224. aasta 4. juulil Taani suurnikega kokkulepe, mille järgi kohustus Valdemar II vabaduse saamiseks hiljemalt 1226. aastal asuma sajast kogest ja snekkeest koosneva laevastikuga teele Palestiinasse ja veetma seal ühe

Mittelalter. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 45–56, siin lk 51.

¹³⁶ Caspar. Hermann von Salza, lk 26–29.

¹³⁷ PUB 1 / 1, nr 54 (lk 40–41).

¹³⁸ Gustav Adolf Donner. Das Kaisermanifest an die ostelbischen Völker vom März 1224. – *Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 27 (1928), lk 1–10; Donner. Kardinal Wilhelm, lk 83–84; Koch. Livland, lk 57–58; Pitz. Papstreskript, lk 120–122; Sylvain Gouguenheim. *Les Chevaliers Teutoniques*. Paris: Tallandier 2007, lk 182. Vt ka Levāns. Vertraute Geschichtsbilder, lk 285–287; Hartmut Boockmann. Die Freiheit der Prußen im 13. Jahrhundert. – *Die abendländische Freiheit vom 10. bis zum 14. Jahrhundert. Der Wirkungszusammenhang von Idee und Wirklichkeit im europäischen Vergleich*. Vlj. Johannes Fried. Sigmaringen: Thorbecke 1991 [Vorträge und Forschung, 39], lk 287–306, siin lk 289–290 ja 298.

¹³⁹ Caspar. Hermann von Salza, lk 24–25; Leonid Arbusow [jun]. Friedrich Koch, Livland und das Reich bis zum Jahre 1225 (Quellen und Forsch. zur Balt. Geschichte, hg. v. d. Sammelstelle d. baltendeutsches Kulturgut in Posen, H. 4). Posen 1943, W. F. Häcker; VIII u. 79 S., 1 Porträt, 1 Taf. – DA, 7 (1944), lk 341–343, siin lk 342; Kluger. Hermann von Salza, lk 43–45.

¹⁴⁰ Kluger. Hermann von Salza, lk 39–43.

¹⁴¹ Gaethke. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark III, lk 7–30; Grethe Jacobsen. Wicked count Henry: The Capture of Valdemar II (1223) and Danish Influence in the Baltic. – *Journal of Baltic Studies*, 9 (1978), lk 326–338; Kluger. Hermann von Salza, lk 43.

aasta ristisõdijana. Juhul kui kuningas mingil põhjusel ristisretkele minna ei saa, pidi ta annetama Püha Maa heaks 50 000 marka, mis tuli üle anda Jeruusalemle kuningale ja Saksa ordu saadikutele. Lisaks pidi Valdemar II tagastama keisririigile kõik Taani kuninga valduses olnud Põhja-Saksa alad ja võtma Taani kuningriigi keisri käest läänina vastu. Viimaks pidi kuningas tasuma Schwerini krahvile 40 000 marka.¹⁴² See kokkulepe jäi Taani suurnike vastuseisu tõttu sõlmimata ning Taani kuningate vabastamise asjus peetud läbirääkimised viis 1225. aasta sügisel lõpuni hoopis Schwerini krahv Heinrich.¹⁴³ 1224. aasta juulis Valdemar II vabastamise asjus sõlmitud lepingust nähtub, et Friedrich II ei olnud muid huve Läänemere ruumis, kui tagada Taani kuninga valdusse langenud keisririigi alade taasliidendamine ning Valdemar II tegemine oma vasalliks. Seevastu näitab Valdemar II Palestiinasse ristiretkele minema kohustamine selgelt, millise ristisõjapiirkonna vastu Friedrich II tegelikult huvi tundis.

Pealegi viitab niinimetatud Catania manifesti tekst tõigale, et selle väljastamise taga ei olnud mitte keisri, vaid hoopis kellegi teise initsiatiiv. Üriku alguses mainib keiser ühte tõest ja usaldusväärset teadaannet, mis informeeris teda sellest, et Liivimaal, Sambimaal, Preisimaal, Eestimaal, Zemgales ja ümbruskonnas elavad paganlikud rahvad on meelsasti valmis võtma vastu kristluse, kuid hoiduvad sellest, kuna nad kardavad, et ilmalikud isandad (*principes orbis*) panevad neile vabaduse asemel peale orjuse koorma.¹⁴⁴ Usaldusväärse teadaande mainimine tekitab tõsiseid kahtlusi selles, kas ürikut saab ikkagi pidada manifestiks ehk keiserliku poliitika väljenduseks. Pigem näib tegemist olevat mitte keiserlikust initsiatiivist tuleneva, vaid hoopis kellegi teise palvel väljastatud ürikuga.¹⁴⁵ Seega kerkib kohe küsimus, kes võinuks keisrilt seesugust ürikut paluda. Esiteks pidi see isik olema mingil määral informeeritud Läänemere idakalda misjonipiirkondadest. Teiseks oli ta eeldatavasti vaimulik, sest kõnealune keiserlik ürik teenis ilmselgelt vaimulike võimukandjate huve. Ürikuga vabastati vastristitud ilmalike valitsejate jurisdiktsioonist, toonitades samas, et vastristitud

¹⁴² DD 1 / 6, nr 16 (lk 24–28); Gaethke. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark III, lk 14–16; Kluger. Hermann von Salza, lk 43; Stürner. Friedrich II, Teil 2, lk 120.

¹⁴³ Gaethke. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark III, lk 18–29. Huvitava põhjenduse Taani suurnike keeldumisest 1224. aasta lepingut ratifitseerida annab Gramsch. Das Reich als Netzwerk, lk 153–155. Gramschi järgi oli alaealise Rooma kuninga Heinrich (VII) regendi Kölni peapiiskopi Engelberti ja Taani kuninga ühiseks vaenlaseks Bremeni peapiiskop Gerhad von zur Lippe. Taani suurnikud lootsid peapiiskop Engelberti toel oma kuninga soodsamatel tingimustel vabastada, kuid pärast Engelberti hukkamist 1225. aasta sügisel ei jäänud Taani suurnikel enam muud üle kui Schwerini krahvi nõudmistele järele anda.

¹⁴⁴ PUB 1 / 1, nr 52 (lk 39): *ad nostram nuper ex veridica fidelium insinuatione noticiam pervenisse, quod quedam gentes septentrionalibus partibus constitute, videlicet in Livonia, Estonia, Samblandia, Prussia, Semigallia et in aliis provinciis convicinis, inspirante celitus eo, qui ubi vult spirat, et expulsa de cordibus eorum superstitionis caligine, cor carneum induentes, ab infidelitatis errore discedere cupiunt, et ad veri dei cultum et catholice fidei unitatem accedere sunt parati: ob illiust antum, sicut dicitur, differentem timorem, ne post susceptionem fidei per principes orbis libertas eorum ad servitutis onera deducatur.*

¹⁴⁵ Pitz. Papstreskript, lk 120–121; Leväns. Vertraute Geschichtsbilder, lk 244–245; Boockmann. Die Freiheit, lk 298–299.

on kohustatud alluma kirikule. Selline vabastus on suhteliselt sarnane keisririigi kloostritele ja piiskoppidele antud privileegidega, millega kindlustati vaimulike vürstide autoriteet nende ilmalikes valdustes elanud inimeste üle.¹⁴⁶ Seega oli kõnealune keiserlik ürik kõigi tollal Liivi- ja Preisimaal tegutsenud piiskoppide ja rüütliordude huvides.¹⁴⁷ Keisri ürik võimaldanuks neil kaitsta oma ilmalikke valdusi Taani kuninga, Masoovia hertsogi ja teiste ilmalike võimukandjate domineerimispüüete eest. Ometigi pole teada, et Preisimaa piiskop Christian (1215– u 1245), Riia piiskop Albert, Tartu piiskop Hermann, Zemgale piiskop Bernhard zur Lippe või Mõõgavendade ordu esindajad oleks viibinud 1224. aasta kevadel keisri õukonnas või saatnud sinna saadikuid.

Saksa ordu tegevusele Preisimaal keskenduvad ajaloolased on seostanud Catania manifesti Saksa ordu kõrgmeisteri Hermann von Salza ja keiser Friedrich II ühiste huvidega Läänemereruumis.¹⁴⁸ Kõrgmeister viibis tõepoolest 1224. aasta jaanuarist kuni märtsi alguseni keiser Friedrich II õukonnas.¹⁴⁹ Ometigi ei ole põhjust eeldada, et Hermann oleks juba 1224. aastal olnud niivõrd hästi informeeritud Liivi- ja Preisimaa misjoni- ja ristsõjapiirkondade üksikasjadest, nagu üriku tekst eeldab. Saksa ordu ainus tegevuspiirkond Ida-Euroopas oli tollal Ungari kuningriigi idaaladel asunud Țara Bârsei (sks k Burzenland).¹⁵⁰ Saksa

¹⁴⁶ Näiteks Rooma kuninga Konrad III poolt 1150. aastal Halberstadt piiskopile antud privileegi järgi allusid piiskopkonda asuvad kolonistid ainult piiskopi ilmalikule autoriteedile: *ut nullus dux, nullus marchio, nullus comes seu vicecomes, nullus aduocatus seu subaduocatus aliquam exactionem exinde extorquere audeat, nullus sibi aliquod dominium ibi usurpare presumat, nullus petitiones publicas ibi faciat, nullus eos ad ligna fecanda uel portanda uel faciendas fossatas cogat, nullus alienus aliquid genus grauaminis eis imponere audeat, sed tantummodo soli episcopo havelbergensi de hiis omnibus subiaceant et ei iuxta mandatum suum in hiis ad honorem et utilitatem ecclesie seruiant et nulli homini de aliquo seruicio, nisi ei uel certo misso suo respondeant* (Codex Diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten. Erster Hauptheil, oder der Urkunden-Sammlung für die Orts- und specielle Landesgeschichte. Kd 2. Vlj. Adolph Friedrich Riedel. Berlin: Morin 1842, lk 438 [nr 4]). Kloostrite kohta võib näiteks tuua Konrad III privileegid Pfäfersti, Selzi ja Einsiedelni kloostritele aastast 1139 (*Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Kd 9. Die Urkunden Konrads III und seines Sohnes Heinrich. Toim. Friedrich Hausmann. Wien – Köln – Graz: Böhlau 1969, nr 20–22 [lk 34–38]*).

¹⁴⁷ Winkelmann. Kaiser Friedrich II, lk 444 eeldas, et Catania manifestina tuntud ürik väljastati Liivimaa „sakslaste“ initsiatiivil. Arbusow [jun]. Friedrich Koch, lk 342 eeldab, et üriku taustaks oli Riia piiskop Alberti poolt 1220. aastal keisrile esitatud kaebused Taani kuninga tegevuse üle Liivimaal. Hartmut Boockmann. *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*. München: Beck 1989, lk 82 toonitab, et ürik oli Preisimaa piiskopi Christiani huvides. Gouguenheim. Les Chevalier Teutonicques, lk 182 tõdeb, et üriku järgi oli üksnes piiskoppidel ja rüütliordudel õigus valitseda Liivi- ja Preisimaa vastristitute üle.

¹⁴⁸ Caspar. Hermann von Salza, lk 28–29; Jasiński. Kruschwitz, lk 98; Uwe Ziegler. *Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2003, lk 82–83.

¹⁴⁹ Kluger. Hermann von Salza, lk 40–43.

¹⁵⁰ Zsolt Hunyadi. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations. – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli, e*

ordu rakendamine preislaste vastu tuli kõne alla alles aastatel 1225–1226.¹⁵¹ Liivimaal tegutsenud Mõõgavendade ordu liitumisläbirääkimised Saksa orduga algasid aastatel 1234–1235 ning liitumine ise viidi ellu alles 1237–1238.¹⁵² Niisiis ei ühtinud Catania manifest sugugi Saksa ordu tegevuspiirkondadega aastal 1224. Pealegi ei kajastu kõnealune ürik mitte mingil moel Saksa ordu ajaloo allikates, mida võinuks ometigi eeldada juhul, kui ordu oleks selle üriku hankinud.

Hoopis teistsuguse tõlgenduse on niinimetatud Catania manifestile andnud Ernst Pitz, kelle arvates oli kõnealune ürik reskript, mille keiser väljastas Modena piiskopi Guglielmo palvel ja mis pidi teenima piiskopi eesmarke. Modena piiskop tundis huvi misjoni vastu Läänemereruumi paganate seas ja jagas paavst Honorius III arusaama vajadusest tagada vastristitutele isiklik vabadus. 1224. aasta 19. märtsil viibis Guglielmo saadik keisri õukonnas Catanias.¹⁵³ See saadik võis esitada keisrile palve ka arutelu all oleva üriku väljastamiseks. Juba sama aasta 23. detsembril nimetati Guglielmo paavsti legaadiks Liivi- ja Preisimaal, mis andnuks talle võimaluse kasutada mainitud keiserlikku ürikut.¹⁵⁴ Ometigi ei ole võimalik, et ta oleks juba 1224. aasta märtsis teadnud, et aasta lõpus nimetatakse ta paavsti legaadiks Läänemere idakaldal. Initsiatiiv paavsti legaadi läkitamiseks tuli nimelt Riia piiskopilt Albertilt, kelle saadik esitas paavst Honorius III vastavasisulise palve alles 1224. aasta sügisel.¹⁵⁵ Eeldades, et Catania manifestina tuntud ürik väljastati Guglielmo initsiatiivil ja oli tema valduses, tekib lisaks küsimus, miks ta ei kasutanud seda tegutsedes paavsti legaadina Liivi- ja Preisimaal.¹⁵⁶ Legaadina lahendas ta Liivi- ja Preisimaa kristlike võimukandjate omavahelisi tülisid, kusjuures oleks väär eeldada, et paavsti legaat ei võinuks kasutada keiserlikke ürikuid. Näiteks tühistas ta aastal 1237 Liivimaal kehtinud keelu annetada kirikule põllumaad, toetudes keiser Fridedrich II 1220. aasta ürikule, mille järgi ei olnud lubatav keelata kinnisvara annetamist kirikule.¹⁵⁷ Niisiis räägib Guglielmo kui impetrandi poolt tõsiasja, et tema saadik oli 1224. aasta märtsis Catanias, kuid vastu on tõigad, et ta ei saanud tollal veel teada oma peatsest nimetamisest paavsti legaadiks Liivi- ja Preisimaale ning, et tema legaadina tegutsemisega seoses ei ole teada midagi kõnealuse keiserliku ürikut kasutamisest.

culture. Atti del convegno internazionale (Bari – Lecce – Brindisi, 14–16 settembre 2006).

Vlj. Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2008, lk 151–162.

¹⁵¹ Gramsch. Das Reich als Netzwerk, lk 113–125; Jasiński. Kruschwitz, lk 124–129.

¹⁵² Benninghoven. Der Orden, lk 309–312.

¹⁵³ Historia diplomatica Friderici secundi 2 / 1, lk 421: *Venerabilis Mutine episcopus fidelis noster celsitudini nostre per nuncium suum et litteras attentius supplicavit...*

¹⁵⁴ Pitz. Papsreskript, lk 124–131.

¹⁵⁵ HCL XXIX, 2 (lk 208); Benninghoven. Der Orden, lk 192–193.

¹⁵⁶ Leväns. Vertraute Geschichtsbilder, lk 344–345. Guglielmo tegevusest paavsti legaadina Liivi- ja Preisimaal vaata: Donner. Kardinal Wilhelm, lk 73–274 ja Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 134–135, 171–182, 188–189, 196–208, 219–230 ja 246.

¹⁵⁷ MGH Constitutiones 2, nr 85 (lk 106–109); LUB 1, nr 148 (v 190).

Viimaks julgen välja pakkuda veel ühe isiku, kelle initsiatiiv võis olla Catania manifesti väljastamise taga. Magdeburgi peapiiskop Albrecht oli varem üles näidanud huvi Liivimaa ristisõjapiirkonna vastu ja tema lähikondsed olid käinud Liivimaal ristisõjas. Tõenäoliselt oli Albrecht informeeritud ka Liivimaa piiskoppide vastuoludest Taani kuningaga. Septembris 1224 külastas Albrecht keiserlikku õukonda Catantias ja reisis seejärel tagasi Saksa maadele.¹⁵⁸ Täiesti mõeldav on, et peapiiskop Albrecht võis kavatseda jätkata oma varasemaid plaane Liivimaal või laiendada neid ka preislaste asualale.¹⁵⁹ Ometigi ei astunud Albrecht teadaolevalt ühtegi konkreetset sammu oma huvide teostamiseks Liivi- ja Preisimaal. Selle asemel viibis Magdeburgi peapiiskop järgnevatel aastatel sageli keisri lähikonnas Itaalias (kevad 1226, kevad 1228 ning aastatel 1231–1232), kus ta ka suri.¹⁶⁰

Lõpuks tasub meele pidada, et väga suure tõenäosusega jäi Catania manifesti nime all tuntud ürik üleüldse kasutamata. Ainus kindel tõsiasi üriku osas on, et see kaitses piiskoppide ja rüütliordude huve. Eeldatavasti ei väljendanud keiser Friedrich II selles üriku oma isiklike taotlusi Läänemere idakalda misjonipiirkondades, vaid väljastas dokumendi kellegi teise initsiatiivil. Kahjuks ei ole võimalik seda initsiaatorit tuvastada. Ülal välja pakutud isikute – Modena piiskopi Guglielmo ja Magdeburgi peapiiskopi Albrechti – oletatava mõju kohta üriku väljastamisele on nii poolt- kui ka vastuargumente, kuid mitte mingeid tõendeid.

1.4.3. Heinrich (VII) ürikud Tartu ja Riia piiskoppidele ning Friedrich II ürikud Mõõgavendade ordule aastatest 1225–1227

1225. aasta 6. novembril võttis Tartu piiskop Hermann oma regaalid Rooma kuninga Heinrich (VII) käest vastu ning läänistusakti toimumise tunnistuseks väljastas kuningas ka vastava üriku. 1. detsembril 1225 asutas kuningas Tartu piiskopkonna territooriumit hõlmava *marchia* ja läänistas selle piiskop Hermannile koos riigivürsti staatusele vastava võimutäiusega, sealhulgas õigusega lüüa münte, asutada linnasid ning kaevandada metalle ja teisi maavarasid. Hermannil palvel vormis kuningas ka Riia piiskopkonna ümber *marchia*’ks ning läänistas selle piiskop Albertile, andes talle täpselt sama võimutäiuse kui Tartu piiskopile.¹⁶¹ Kui Riia piiskopile väljastatud üriku ehtsuse pole kunagi kaheldud, siis 1868. aastal tuli Eduard Winkelmann välja väitega, et Tartu piiskopile mõeldud ürikud (6. novembri ja 1. detsembri omad) on võltsingud, kuna nende tekstis nimetati Hermannit Tartu piiskopiks, kuigi ametlikult kutsuti teda aastatel 1220–

¹⁵⁸ Ruppel. Zur Reichslegation, lk 107–113.

¹⁵⁹ Albrechti seoste kohta Preisimaa ristisõjaga Gramsch. Das Reich als Netzwerk, lk 121 ja 175.

¹⁶⁰ Pätzold. Norbert, Wichman und Albrecht II, lk 289.

¹⁶¹ LUB 1, nr 64 (v 68) ja 67–68 (v 71–73). Dateeringut vaata RI V / 1, nr 3991 ja 3995–3996 (lk 723–724). Vt ka RI V / 4, lk 250. Koch. Livland, lk 74 leidub foto piiskop Albertile väljastatud üriku originaalist.

1235 Lihula piiskopiks.¹⁶² Winkelmanni väide võeti ajalookirjutuses omaks ning kuninglike ürikute võltsimise põhjusena hakati nägema Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide vahelisi vaidlusi diötseesi piiride paika seadmise üle 1235. aasta paiku.¹⁶³ Ürikute vormilise analüüsi põhjal jõudis Friedrich Koch järeldusele, et 6. novembri ürik on ehtne, samas kui 1. detsembri oma on võltsing.¹⁶⁴ Debatti ürikute ehtsuse üle lõpetas Paul Zinsmaier 1952. aastal. Oma üksikasjalikus uurimuses Heinrich (VII) ja Konrad IV ürikutest tõestas ta teksti vormilise ja stilistilise analüüsiga veenvalt, et 1. detsembril Tartu piiskopile väljastatud üriku on koostanud üks kuningliku kantselei ametnik ja seega on ürik kahtlemata ehtne.¹⁶⁵

Ernst Pitz pidas neid ürikuid reskriptideks, mis hakkasid õiguslikult kehtima alles pärast seda, kui need olid avalikuks tehtud. Kuna Pitz ei suutnud allikatest leida ühtegi teadet nende kolme üriku kasutamise kohta 13. sajandil, järeldas ta, et ürikud jäid avalikustamata ehk siis neist ei saanud kehtivat õigust. Neid ürikuid olevat piiskopid saanud kasutada üksnes keisririigi alamate ees, keda Pitz sõnul tolelaegsel Liivimaal lihtsalt ei olnud. Lisaks sellele väitis Pitz, et kuningas Heinrich (VII) ei toiminud ürikuid välja andes mitte piiskoppide läänisandana, vaid hoopis kõrgeima ilmaliku kohtuhärrana Rooma õiguse mõistes. Kuna ürikutes toonitati piiskoppide rolli *imperium*'i piiride laiendamisel, järeldas Pitz, et Riia ja Tartu piiskopkonnad ei saanud nende ürikutega Püha Rooma keisririigi territooriumi osaks, sest kuningas ei olevat saanud neile läänistada valdusi, mis tema võimu alla ei kuulnud. Seejuures polevat piiskopid sugugi soovinud saada kuninga vasallideks, vaid hankinud Rooma kuninga käest endile hoopis „kuningavõimule sarnase autoriteedi.“¹⁶⁶

Dietmar Willoweit lükkas Pitzi väited põhjendatult ümber ning tõestas veenvalt, et kõnealused ürikud ei ole mitte reskriptid (Pitz mõttes), vaid läänürikud. Willoweit järgi olid Tartu ja Riia piiskoppide õiguslikud sidemed Rooma kuningaga samadel õiguslikel alustel kõigi teiste riigivürstide omadega. Ka *marchia* moodustamine Riia ja Tartu piiskoppide valdustest toimis vastavalt tolelaegse keisririigi õigustavadele.¹⁶⁷ Andrea Stieldorfi hiljutise uurimuse järgi tähistas termin *marchia* 13. sajandi alguses ühemõtteliselt markkrahvkonda – markkrahvi tiitlit kandva vürsti läänivaldust, mis ei pidanud enam tingimata paiknema

¹⁶² Winkelmann. Falsche Reichsurkunden, lk 321–326. Vt ka Heinrich Bienemanni vastulauset: Bienemann. Ueber Hermann, lk 358–376.

¹⁶³ Paul Johansen. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen – Reval: Hagerup – Wassermann 1933, lk 108–109; Heinrich Laakmann. Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek. – *Litterarum societas Esthonica 1838–1938. Liber saeculares*. Tartu: Mattiesen 1938 [Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, 30], lk 321–328, siin lk 322–323; Koch. Livland, lk 63–67.

¹⁶⁴ Koch. Livland, lk 60–68.

¹⁶⁵ Paul Zinsmaier. Studien zu den Urkunden Heinrichs (VII.) und Konrads IV. – *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 100 (1952), lk 445–565, siin lk 514–516.

¹⁶⁶ Pitz. Papstreskript, lk 192–200. Vt ka Hellmann. Livland und das Reich, lk 9–11.

¹⁶⁷ Willoweit. Livland, lk 181–188. Vt ka Benninghoven. Zur Rolle des Schwertbrüderordens, lk 172–173; Stürner. Friedrich II, Teil 2, lk 123–124.

keisririigi piirialadel.¹⁶⁸ Seejuures võisid keisrid läänistada ilmaliku tiitliga valdu-seid (hertsogkonnad, markkrahvkonnad, krahvkonnad) ka vaimulikele vürsti-dele. Tuntuim näide sellest on Kölni peapiiskop, kes oli alates 1180. aastast ühtlasi Vestfaali hertsog.¹⁶⁹ Kuninga vasalliks hakkamisega olid Riia ja Tartu piiskopid sõna otseses mõttes laiendanud keisririigi piire.

Mäletatavasti eeldas Ernst Pitz, et Liivimaal ei olnud tollal keisririigi ala-maid. Ometigi olid Riia ja Tartu piiskopid, nende diötseeside vaimulikud, stifti-vasallid ja linnakodanikud pärit keisririigi Saksa maadelt. Samuti külastasid nende stifte Põhja-Saksa päritolu kaupmehed ja ristsõdijad. Albert ja Hermann pidid neile kõigile selgeks tegema, et härruslikud õigused Riia ja Tartu stiftis kuuluvad ainuüksi piiskopile, kellel on õigus asutada linnasid, lüüa münte ja kasutada oma valdustes asunud maavarasid. Sama ekslik on ka Ernst Pitzi väide, et arutelu all olevad kuninglikud ürikud jäid kasutamata. 1230. aastatest on vaieldamatud teated vähemalt Riia piiskopile väljastatud üriku kasutamise kohta (vt ptk 1.4.5.).

Kuningas Heinrich (VII) asutatud Riia ja Tartu markkrahvkonnad hõlmasid ka need alad, mis piiskopid olid loovutanud Mõõgavendade ordule. Piiskopid ja mõõgavennad olid eri arusaamadel piiskoppide võimutäiusest ordule loovutatud valdustes. Paavsti legaadi Guglielmo vahendusel jõudsid osapooled augustis 1225 nendes küsimustes kompromissini, kuid vaidlused maavalduste jaotamise üle jätkusid veel kevadel 1226. Järelikult võib eeldada, et piiskopid võisid kuninglike ürikute alusel proovida suurendada oma autoriteeti ordu üle.¹⁷⁰

Üheks vaidlusaluseks küsimuseks oli ka mõõgavendade nõue saada 1/3 Riia linnast oma ilmaliku võimu alla.¹⁷¹ Kuningas Heinrich (VII) ürik andis piis-kopile õiguse asutada linn Riias.¹⁷² Kuigi piiskop oli Riia linna asutanud juba 1201. aastal, tagas kuninglik ürik talle täiendava legitiimsuse linna ainsa ilmaliku isandana. Paavsti legaati tunnustas oma vahendustegevuses 1225.–1226. aastal Riia linna ainuisandana Riia piiskoppi, ega aktsepteerinud teadaolevalt Mõõga-vendade ordu nõudeid ühele osale linnast. Tõenäoliselt õnnestus legaadil veenda ordu oma nõudest loobuma.¹⁷³ Uuesti aktuaalseks sai Heinrich (VII) ürik alates 14. sajandi keskpaigast, kui Riia peapiiskopid püüdsid selle abil legitimeerida oma õigust Riia linnale konfliktis Saksa ordu Liivimaa haruga (vt ptk 3.2.).

1226. aasta mais täitis keiser Friedrich II ordumeister Volquini palve ja kinnitas kõik Mõõgavendade ordule Riia ja Tartu piiskoppide poolt antud ilma-likud valdused ning tulevikus piiskoppide poolt ordule annetatavad alad. Lisaks

¹⁶⁸ Stieldorf. *Marken und Markgrafen*, lk 155–159. Vt ka Arnold. *Princes and Territories*, lk 122–124.

¹⁶⁹ Arnold. *Princes and Territories*, lk 219–221.

¹⁷⁰ Benninghoven. *Der Orden*, lk 196 ja 198–203; Jähni. *Verfassung und Verwaltung*, lk 20–21; Donner. *Kardinal Wilhelm*, lk 98–102 ja 118–130.

¹⁷¹ Friedrich Georg von Bunge. *Die Stadt Riga im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert. Geschichte, Verfassung und Rechtszustand*. Leipzig: Duncker & Humblot 1878, lk 18–19; Benninghoven. *Der Orden*, lk 200.

¹⁷² LUB 1, nr 67 (v 71).

¹⁷³ Benninghoven. *Der Orden*, lk 200 ja 209–211.

andis keiser mõõgavendadele õiguse neil aladel leiduvate metallide ja muude maavarade kaevandamiseks. Mõõgavennad ei läkitanud tollal Parmas viibinud keisri juurde oma saadikuid, vaid hankisid kõnealuse keiserliku üriku Lübecki toomhärja Johann Volquardi ning Lübecki raehärrade Wilhelm Bartholdi ja Johann von Bremeni vahendusel.¹⁷⁴ Meretee oli tollal peamine ühendustüli Riia ja Lübecki linnade vahel. Navigatsioonihooaeg Riias algas aprillis ja lõppes hiljemalt novembris.¹⁷⁵ 1226. aasta aprillis ja mais ootas paavsti legaati Guglielmo ligi kuu aega Liivimaalt lahkumiseks sobivat laevailma.¹⁷⁶ Järelikult pidi Volquin olema edastanud Lübecki raele oma palve ja andma Lübecki saadikutele palve täitmiseks vajalikud volitused hiljemalt 1225. aasta sügisel. Seetõttu ei saa keiserlikku ürikut pidada reaktsiooniks kuninga Heinrich (VII) poolt 1. detsembril 1225 piiskoppidele väljastatud ürikutele, sest need jõudsid Liivimaale varemalt aprillis 1226 alanud navigatsioonihooajal. Ometigi on mõõgavendadele ja piiskoppidele väljastatud keiserlikud ja kuninglikud ürikud tõenäoliselt omavahel seotud. Minu arvates on seda seost võimalik mõtestada kolmel eri viisil. Esiteks said mõõgavennad millalgi sügisel 1225 teada piiskoppide kavatsusest hankida kuninga Heinrichi käest läänürikud ja otsustasid sellele reageerida keiserliku üriku hankimisega. Teisalt võisid piiskopid ja mõõgavennad teineteise teadmata pöörduda kuninga ja keisri poole. Kolmandaks ei saa välistada ka võimalust, et piiskopid ja mõõgavennad hankisid need ürikud teineteisega kooskõlas.

1226. aasta suvel puhkes mõõgavendade ja Zemgale piiskopi Lamberti (1224–1231) vahel tüli seoses ordu valdustega Zemgale diötseesis. Piiskop Lambert pani ordu kirikuvande alla, mispeale läkitasid mõõgavennad saadikud paavsti juurde. 10. detsembril 1226 tühistas paavst Mõõgavendade ordu peale pandud kirikuvande.¹⁷⁷ Ka ordu tüli Riia ja Tartu piiskoppidega oli 1226. aastal jätkunud, mistõttu lasid ordu saadikud paavstil kinnitada nii 1224. aasta Tartu piiskopi üriku, millega too andis ordule ilmaliku võimu alla pool oma diötseesi, kui ka legaati Guglielmo poolt 1225. aasta augustis Mõõgavendade ja Riia piiskopi õigusliku vahekorra asjus sõlmitud kokkuleppe.¹⁷⁸ Roomast läksid ordu saadikud edasi Sitsiilias viibinud keiser Friedrich II juurde. 1227. aasta jaanuaris

¹⁷⁴ LUB 1, nr 90 (v 107–109); Carl von Schirren. *Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken*. Dorpat: Gläser 1861–1868, nr 5 (lk 1); RI V / 1, nr 1613 (lk 327).

¹⁷⁵ Benninghoven. Rigas Entstehung, lk 38–41; Selart. Popes and Livonia, lk 450–453; Selart. Pellegrini, lk 132–133; Juhan Kreem. Seasonality of transport networks in the Eastern Baltic. – *Towns and Communication. Kd 2. Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT), London 2007 – Lecce 2008*. Toim. Hubert Houben ja Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2011, lk 259–270; Juhan Kreem. Seasonal Isolation in the Communication in Livonia. – *Isolated islands in medieval nature, culture and mind*. Toim. Torstein Jørgensen ja Gerhard Jaritz. Budapest: Central European University Press 2011 [CEU Medievalia, 14; The Muhu Proceedings, 2], lk 120–127, siin 120–123.

¹⁷⁶ HCL XXX, 1 (lk 215–216); Donner. Kardinal Wilhelm, lk 130–134.

¹⁷⁷ Benninghoven. Der Orden, lk 256.

¹⁷⁸ LUB 3, nr 92a–93a (v 15–16).

kinnitas keiser taaskord mõõgavendade valdused Riia ja Tartu diötseesides.¹⁷⁹ Arvestades ordu tüliasja Zemgale piiskopiga tundub kummaline, et keiserlikus ürikus ei mainitud ordu valdusi Zemgale diötseesis. Võib-olla ei suutnud ordu nende valduste evimist keisrile tõestada, sest neil puudus selle jaoks vajalik ürik. Kõik seni käsitletud keiserlikud ürikud Mõõgavendade ordule tuginesid Liivimaa piiskoppide või paavsti väljastatud ürikutele.

Kumbki Friedrich II ürik ei sõnasta selgelt Mõõgavendade ordu õiguslikku sidet Püha Rooma keisririigiga. Erinevalt kuningas Heinrich (VII) ürikutest Liivimaa piiskoppidele ei nimetatud mõõgavendi keiserlikes ürikutes keisririigi laiendajateks. Sisuliselt olid mõlemad Friedrich II ürikud Riia ja Tartu piiskoppide poolt mõõgavendadele antud valduste ja härruskompetentsi kinnitused, millele lisandus ordu väitel piiskoppide käest saadud metallide ja maavarade kaevandamise õigus. Keisririigi territooriumil võis maavarasid kaevandada üksnes keisrilt saadud privileegi alusel. Kõnealusste ürikute tekstis väljendus see õigus ometigi ebakindlalt. Ürikutekstide järgi kuulus või võis kuuluda keisrile õigus (*ad imperialem cameram nostram pertinent vel pertinere possent; ad cameram imperialem pertineat vel pertinere possent*) mõõgavendade valdustes olevate maavarade kaevandamist autoriseerida. Küll aga olid ürikud adresseeritud kõigile keisririigi alamatele (*universis fidelibus nostris, per imperium constitutis; universis imperii nostri fidelibus*), kelle hulka loeti ka ordumeister Volquin ja mõõgavennad (*venerabilis magister domus militiae Christi in Livonia et fratres eius, fideles nostri; venerabilis magistri domus militiae Christi in Livonia et fratrum eius, nostrorum fidelium*).¹⁸⁰

Kuningas Heinrich (VII) ürikud Riia ja Tartu piiskoppidele ning keiser Friedrich II ürikud mõõgavendadele on varaseimad dokumentaalsed allikad, kus mainitakse Liivimaa maahärrade õigusi metallide ja teiste maavarade kaevandamisele. Mitte üheski allikast ei ole teada, et mõõgavennad oleksid saanud piiskoppide käest kaevandamisõiguse. Järelikult võis maavarade kaevandamise privileegi hankimine olla nii piiskoppide kui ka mõõgavendade jaoks tol hetkel oluline. Ajalookirjutuses on levinud arvamus, et privileegid maavarade kaevandamiseks Riia ja Tartu diötseesides olid kasutud, sest seal puudusid hinnalised maavarad, eriti metallid.¹⁸¹ Tegelikult leidub Eesti ja Läti soodes rauamaaki, mida kasutati raua sulatamiseks juba alates esimese aastatuhande esimesest poolest. 13. sajandil toodeti rauda Riia linna lähistel, Kuramaa põhjarannikul, Saaremaal,

¹⁷⁹ LUB 3, nr 93b (v 16–17); Schirren. Verzeichniss, nr 9 (lk 2); RI V / 1, nr 1692 (lk 340).

¹⁸⁰ LUB 1, nr 90 (v 107–108); LUB 3, nr 93b (v 16); Marian Dygo. The German Empire and the Grand Master of the Teutonic Order in the light of the Golden Bull of Rimini. – *Acta Poloniae Historica*, 61 (1990), lk 33–61, siin lk 36–42. Vrdl. Pitz. Papstreskript, lk 207–209, kelle arvates toimis keiser kõnealustes ürikutes mitte ilmaliku isanda vaid ainuüksi kõrgeima ilmaliku autoriteedina, mistõttu ei loonud need ürikud mitte mingit õiguslikku sidet keisririigi ja mõõgavendade valduste vahel.

¹⁸¹ Benninghoven. Der Orden, lk 208–209; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 21. Vt vastupidist arvamust Aleksis Anteins. *Melnais metāls Latvijā*. Rīga: Zinātne 1976, lk 80.

Virumaal ja Tartu diötseesi põhjaosas.¹⁸² Maahärrad olid ilmselgelt teadlikud, et nende valdustes toimub rauatootmine ning hankisid ilmselt seetõttu ka keiserliku privileegi metallide kaevandamiseks. Kuidas nad seda privileegi rakendasid, jääb allikate vähesuse tõttu teadmata, kuid kahtlemata pidasid maahärrad selle privileegi omamist oluliseks.

Härrusõiguste kinnitamise ning piiskoppide ja mõõgavendade võimuvõitluse kõrval täitsid aastatel 1225–1227 keisrilt ja Rooma kuningalt hangitud läänürikud, valduste kinnitused ja privileegid ka selget välispoliitilist funktsiooni. Alates 1219. aastast olid piiskop Albert ja piiskop Hermann ning Mõõgavendade ordu vastuoludes Taani kuninga Valdemar II, kes pidas kogu Eestimaad endale kuuluvaks valduseks. Riia piiskop Albert, kes soovis peapiiskopiks saada, nägi Eestimaad oma kavandatava peapiiskopkonna osana ning nimetas talvel 1219–1220 oma venna Hermanni Lihula piiskopiks.¹⁸³ Valdemar II nägi Hermannis õigustatult konkurenti oma plaanidele Eestimaal ja takistas piiskopil reisimise Liivimaale.¹⁸⁴ Suvel 1220 kutsus Taani kuningas piiskop Alberti ja Mõõgavendade ordu esindajad Tallinna linnusesse arutlema Eestimaa kuuluvuse küsimust. Albert keeldus kuninga ette ilmumast, kuid ordu oli suhtluseks valmis. Ordu saadikutel õnnestus jõuda sellisele kokkuleppele, et kuningas „andis neile (...) Sakala ja Ugandi koos juurdekuuluvate maakondadega (...) jättes välja Liivimaa piiskopi koos ta vennaga, hiljuti ametisse pühitsetud Hermanniga“.¹⁸⁵ Kuninga nägemuse järgi pidi kogu Eestimaa seega kuuluma Lundi kiriku-provintsi. Võib-olla esitasid mõõgavennad neil läbirääkimistel kuningale ka aastal 1213 väljastatud keiser Otto IV ja paavst Innocentius III ürikud, mis kinnitasid nende kahe maakonna kuulumist ordu valdusse. Igal juhul valitses ordu neid maakondi nüüdsest Taani kuninga armust.

Riia piiskop Albert otsis 1220. aasta talvel Taani kuninga vastu abi paavst Honorius III ja keiser Friedrich II juurest. Kummagi toetust saamata naasis piiskop järgmise aasta alguses Põhja-Euroopasse ja ilmus koos Lihula piiskopi Hermanniga Valdemar II palge ette. Piiskopid „andsid niihästi Liivimaa kui Eestimaa tema võimu alla“ tingimusel, et Riia piiskopkonna seisused „annavad sellele leppele oma nõusoleku.“¹⁸⁶ Kui Alberti alistumise võttis kuningas vastu, siis Hermanni õigusi Lihula piiskopina ta ei tunnustanud ja keelas tal ka edaspidi Liivimaale reisida.¹⁸⁷ Selle aktiga sai Albert arvatavasti Taani kuninga vasalliks, millele viitab see, et juba samal suvel saatis Valdemar II Riiga oma

¹⁸² Anteins. Melnais metāls, lk 74–76; Jüri Peets. *The Power of Iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages*. Tallinn: Ajaloo Instituut – Tartu Ülikool 2003, lk 51–126; Ain Lavi. Põhja-Tartumaa rauatööst muinas- ja varakeskajal. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology*, 3 / 1 (1999), lk 35–62.

¹⁸³ Benninghoven. Der Orden, lk 155–167; Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 130–135.

¹⁸⁴ HCL XXIII, 11 (lk 169); XXIV, 4 (lk 173–174) ja XXVIII, 1 (lk 199–200).

¹⁸⁵ HCL XXIV, 2 (lk 171). Tsitaat: Henriku Liivimaa kroonika, lk 213.

¹⁸⁶ HCL XXIV, 2 (lk 171) ja 4 (lk 174). Tsitaat: Henriku Liivimaa kroonika, lk 217.

¹⁸⁷ HCL XXVIII, 1 (lk 199–200).

foogti.¹⁸⁸ Kroonik Henriku mainitud tingimus – piiskopkonna seisuste nõusolek alistumisele – viitab õigustavale, mille järgi ei saanud vürstkonda (või mõnd suuremat härrust) Püha Rooma keisririigist eemaldada (antud olukorras tunnustada lääniisandana keisri asemel hoopis Taani kuningat) juhul, kui vürstkonna seisused olid sellele vastu.¹⁸⁹ Henriku kroonika kirjeldab värvikalt Riia seisuste vastupanu Taani kuninga saadetud foogtile ja väidab, et see vastuseis sai 1222. aastal aluseks Valdemar II armulikule otsusele tagastada „piiskopile Liivimaa ja kõik Liivimaa juurde kuuluva kogu vabadusega.“¹⁹⁰ Kahjuks jääb selgusetuks, kas kuningas loobus üksnes oma taotlusest Riia linna maksustada või vabastas ta tõepoolest Riia piiskopi kuulekuskohustusest kuninga ees.

1222. aastal kehtestas Taani kuningas end Saaremaal ja kutsus seejärel piiskop Alberti ja Mõõgavendade ordu meistri Volquini enda juurde läbirääkimistele. Seal langetaski kuningas ülalmainitud otsuse ning määras paika ka võimuvahekorrad Eestimaal. Sakala ja Ugandi jäi edasi ordu valduseks, kuid said osaks Riia piiskopi diötseesist. Piiskop ja ordumeister töötasid Valdemarile ustavust ja sõjalist abi paganate ja venelaste vastu. Kogu ülejäänud Eestimaa pidi kuuluma Taani kuningale ja olema osa Lundi kirikuprovintist.¹⁹¹

Mõtestamaks Valdemar II õigusvahekorda Riia piiskopi ja Mõõgavendade orduga, nagu see oli 1222. aastaks välja kujunenud, peab kõigepealt toonitama, et kõigil omavahelistel kohtumistel saabusid Liivimaa võimukandjad kuninga juurde palujatena ning kõigi läbirääkimiste tulemused viidi ellu kuningliku armu avaldustena. Valdemar II käitus neid õigusakte sooritades ordu ja piiskopi isandana ning osalemisega sooritatud toimingutes aktsepteerisid ordu ja piiskop kuninga seesugust positsiooni. Seega tunnustasid piiskop Albert ja ordumeister Volquin korduvalt Taani kuninga ülemuslikkust. Ainsaks allikaks kuningas Valdemar II õigusliku vahekorra kohta Riia piiskopi ja Mõõgavendade orduga on Henriku Liivimaa kroonika, mille avalik Taani-vaenulik hoiak muudab õigussuhete täpse määratlemise äärmiselt keeruliseks. Kahtlemata kuulus 1222. aasta kokkuleppe järgi kogu Eestimaa Taani kuningale ning ordu ja Riia piiskopi õigused Sakalas ja Ugandis kehtisid kuninga annetusega. Kuninga suhe piiskop Alberti kui Riia stifti ilmaliku vürstiga jääb kahjuks täiesti ebaselgeks. Nii ei ole täie kindlusega võimalik väita ei seda, et 1222. aasta lõpus oli Riia piiskop kuninga vasall, ega ka seda, et ta ei olnud.

Valdemar II poliitilise ülemvõimu aeg Liivimaal lõppes 1223. aasta kevadel, kui Schwerini krahv jahiretkel viibinud kuninga ootamatult vangistas. Eestimaal puhkes talvel 1222–1223 laiaulatuslik ülestõus, mille maha surumise käigus muutus silmnähtavalt ka senine võimuvahekord.¹⁹² Vangistatud kuningalt Liivi-

¹⁸⁸ Koch. Livland, lk 54–55; Benninghoven. Der Orden, lk 170–171.

¹⁸⁹ Schneidmüller. Konsensualer Herrschaft, lk 53–62. Vt ka Koch. Livland, lk 54–55; Gnegel-Waitschies. Bischof Albert, lk 136–138; Benninghoven. Rigas Entstehung, lk 85–88; Bennighoven. Der Orden, lk 171–173.

¹⁹⁰ HCL XXV, 2–3 (lk 178–182) ja XXVI, 2 (lk 187). Tsitaat: Henriku Liivimaa kroonika, lk 231.

¹⁹¹ HCL XXVI, 2 (lk 187–188).

¹⁹² Hausmann. Das Ringen, lk 46–61; Vahre. Muinasaja loojang, lk 153–166.

maale reisimiseks loa hankinud Lihula piiskop Hermann jõudis 1224. aasta kevadel Riiga ja sai sama aasta suvel rajatud Tartu piiskopkonna vaimulikuks isandaks. Hermannii piiskopkond kattus suures osas nende aladega, mis kuningas oli 1220. aastal loovutanud Mõõgavendade ordule. Riia piiskop Albert võttis 1224. aasta suvel Hermannilt üle taotluse Läänemaale, mis kuulus 1222. aasta kokkuleppe järgi Taani kuningale.¹⁹³

Aastatel 1225–1227 hangitud Heinrich (VII) ja Friedrich II ürikud pidid seega tühistama piiskoppide ja Mõõgavendade ordu varasemad õiguslikud kokkulepped Taani kuningaga. Nende aktidega manifesteerisid piiskopid ja ordu oma sõltumatust Taani kuningast ja kuulumist Püha Rooma keisririiki. Riia ja Tartu piiskopid ning ordu kavatsesid eeldatavasti neid ürikuid kasutada lükkamaks tagasi Taani kuninga võimalikku katset taastada 1222. aastal kokku lepitud õiguslik olukord. Kuna pärast vangistusest vabanemist 1225. aasta detsembris oli kuninga tähelepanu pühendunud võitlusele oma endiste alamatega Nordalbingias ja Mecklenburgis ning vastastega kogu Põhja-Saksa aladel¹⁹⁴, ei jäänud tal esialgu Liivimaa asjade jaoks aega.

Mõõgavendade ordu ning Riia ja Tartu piiskoppide suhted Taani kuninga asehalduriga halvenesid oluliselt 1225. aasta sügisel. Paavsti legaati Guglielmo püüdis vahendada rahu Taani kuninga esindajate ja Liivimaa sakslaste vahel. Selleks võttis ta 1225. aasta sügisel või talvel vaidlusalused maakonnad – Harju, Viru, Järva ja Läänemaa – kuni tüli lahendamiseni paavsti ajutise ilmaliku võimu alla.¹⁹⁵ Tal õnnestus saavutada kokkulepe üksnes Harjumaa kuuluvuse küsimuses, mispeale tagastas ta selle maakonna koheselt Taani kuninga asehaldurile. Legaadi rahuvahendav tegevus ei suutnud siiski tüli lahendada, vaid lükkas üksnes relvakonflikti edasi. Guglielmo lahkumise järel 1226. aasta mais puhkenud sõda lõppes järgmisel aastal kõigi Taani valduste vallutamisega Liivimaa sakslaste poolt. Mõõgavendade ordu kehtestas oma võimu Revala, Harju, Viru ja Järva maakondade üle, samas kui Läänemaa sai osaks Saare-Lääne piiskopkonnast.¹⁹⁶

¹⁹³ HCL XXVIII, 1–2 (lk 199–200); LUB 1, nr 61–63 (v 64–67).

¹⁹⁴ Erich Hoffmann. Die Bedeutung der Schlacht von Bornhöved für die deutsche und skandinavische Geschichte. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, 57 (1977), lk 9–37, siin lk 26–29; Gaethke. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark III, lk 32–38.

¹⁹⁵ Keeruliste tüliasjade lahendamisel võis paavst või tema legaati võtta tüli aluseks olevad valdused tüli lahendamise ajaks paavsti ajutise ilmaliku võimu alla. Tüliasja lahendamise järel sai paavst või tema legaati sel moel tagada, et tüli võitnud osapool sai oma õiguspärased valdused tööpooldest enda kätte. Vt Werner Maleček. Das Frieden stiftende Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert. – *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter*. Vlj. Johannes Fried. Sigmaringen: Thorbecke 1996 [Vorträge und Forschungen, 46], lk 249–332, siin lk 329–330; Claudia Zey. Gleiches Recht für alle? Konfliktlösung und Rechtsprechung durch päpstliche Legaten im 11. und 12. Jahrhundert. – *Rechtsverständnis und Konfliktbewältigung. Geistliche und außergerichtliche Strategien im Mittelalter*. Vlj. Stefan Esders. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2007, lk 93–119, siin lk 95.

¹⁹⁶ Mäesalu. Päpstliche Gewalt, lk 20–29; Mäesalu. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche, lk 475–477.

1.4.4. Heinrich (VII) ürikud Mõõgavendade ordule ja Saare-Lääne piiskopile aastast 1228

Rooma kuningas Heinrich (VII) annetas 1228. aasta 1. juulil Mõõgavendade ordule Revala koos Toompea linnusega, Harjumaa, Järvamaa ja Virumaa „just nii nagu need valdused meile [kuningale M.M] ja keisririigile kuulusid.“¹⁹⁷ Ilmselt hoiduti tahtlikult lähemalt selgitamast seda, milline oli Rooma kuninga võimutäius nende nelja maakonna üle enne nende annetamist ordule ja kuidas kuningas selle võimutäiuse saanud oli. Ebamäärasus üriku sõnastuses tulenes sellest, et ordu oli need neli maakonda tegelikult Taani kuningalt vallutanud, kuid püüdis seda varjata. Kuna ordu õiguseid ja privileege antud alade üle üriku täpsemalt ei määratletud, võib täie õigusega väita, et ürik oli mõeldud ainuüksi kaitsmaks ordu valdusi Põhja-Eestis Valdemar II restauratiivsete taotluste eest. Seejuures sündmustega mitte kursis olevale isikule jättis Heinrich (VII) ürik mulje, et ordu valdaski neid alasid Rooma kuninga annetusena.

1228. aasta 1. oktoobril loovutas Saare-Lääne piiskop Gottfried oma piiskopkonna Rooma kuningale ja võttis selle talt läänina vastu. Kuningas kinnitas Gottfriedi piiskopkonna territooriumi – viis kihelkonda Saaremaal, seitse kihelkonda Läänemaal, Hiiumaa saare ja veel hulga ümbruskaudseid saari – tagades talle samad õigused kui teistel Liivimaa piiskoppidel: *cum omnium iuris et honoris integritate quam habent alii Liuonensis Episcopi*.¹⁹⁸ Kummalisel kombel ei ole Saare-Lääne piiskopi õiguseid kuningliku lääniüriku tekstis selgelt üles loetletud. Seda võib selgitada tõsiasi, et üriku ainus säilinud versioon on ära kiri 16. sajandi esimesel veerandil Saare-Lääne piiskopi kantseleis koostatud registri-raamatus.¹⁹⁹ Ürikute ära kirjad registri raamatutes võivad esineda lühendatud kujul, mis selgitaks ka lääniüriku tavapärasest vormist erineva sõnastuse. Esialgses üriku olid piiskopi õigused eeldatavasti selgelt üles loetletud.

Saare-Lääne piiskopkond asutati millalgi 1227. aasta teisel poolel. Järgmise aasta sügiseks oli piiskop Gottfried jõudnud annetada Mõõgavendade ordule ühe kolmandiku Saaremaast ja teistest diötseesi saartest ning teha ka mitmeid läänistusi.²⁰⁰ Niisiis pöördus ka tema Rooma kuninga poole vahetult pärast seda, kui ta oli hakanud teostama ilmalikku võimu oma piiskopkonna üle. Üriku mainitud õigused viitavad sellele, et Gottfried hakkas kuninga vasalliks samadel põhjustel kui Riia ja Tartu piiskopid.

Saare-Lääne piiskopkonna valduste üle pretendeerisid tollal mitmed isandid. Kõige mõjuvõimsam pretendent oli Taani kuningas Valdemar II, kes pidas

¹⁹⁷ *Fünfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im dreizehnten Jahrhundert. Aus dem königlichen Archiv zu Kopenhagen.* Vl. Carl von Schirren. Dorpat: Karow 1866, nr 4 (lk 3–4); LUB 1, nr 100 (v 118–119): *velut nobis et imperio eadem bona attinebant*; RI V / 1, nr 4102 (lk 744).

¹⁹⁸ *Fünfundzwanzig Urkunden*, nr 4 (lk 4); LUB 6, nr 2718 (v 6); RI V / 1, nr 4122 (lk 748).

¹⁹⁹ *Fünfundzwanzig Urkunden*, nr 4 (lk 4) ja sissejuhatus (pagineerimata).

²⁰⁰ Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik, lk 13; Nicolaus Busch. *Nachgelassene Schriften von Dr. Phil. h. c. Nicolaus Busch, Stadtbibliothekar zur Riga.* Vl. Leonid Arbusow [jun]. Riga: Häcker 1934, lk 7–10; Benninghoven, Orden, lk 248–249.

Saaremaad ja Läänemaad endale kuuluvaks vastavalt 1222. aastal Riia piiskopi ja Mõõgavendade orduga sõlmitud kokkuleppele. Seejuures kuulus Läänemaa nende maakondade hulka, mille paavsti legaati oli 1225. aastal paavsti ajutise ilmaliku võimu alla võtnud. Kuna tüliasi jäi tookord lahendamata, oli osa Saare-Lääne piiskopkonnast paavsti arusaama järgi õiguslikult vaidlusalane territoorium.²⁰¹ Taotlusi Saare-Lääne aladele võisid tõstatada ka Liivimaa võimukandjad. Heinrich (VII) 1225. aasta üriku järgi oli Läänemaa osa Riia piiskopi markkrahvkonnast.²⁰² Tartu piiskop kandis kuni 1235. aastani Lihula piiskopi tiitlit²⁰³ ja võis selle alusel samuti pretendeerida Läänemaale.

Ajaloolaste seas laialt levinud arvamus, et piiskop Gottfried loobus hiljemalt 1229. aastal ametist²⁰⁴ on kaheldav ja tugineb esmajoones paavsti legaadi Guillelmuse 1234. aasta 18. novembri ürikule. Legaati Guillelmus, kes oli 1234. aasta septembris Gottfriedi asemele uue Saare-Lääne piiskopi nimetanud ja tühistas novembris Gottfriedi korralduse toomkapiitli sissetulekute osas, väitis oma tegevuse õigustamiseks, et Gottfried oli piiskopiks vaid mõned kuud ja lahkus ükskõiksest piiskopkonnast, et oma piiskopi ametist loobuda.²⁰⁵ Ilmselt pidas legaati Gottfriedi vaid mõne kuu pikkuse ametiaja all silmas tema tegelikku viibimist Saare-Lääne piiskopkonnas ning samastas Gottfriedi lahkumise piiskopi ameti maha panemisega. Selle üriku alusel ei saa seega väita, et Gottfried oleks piiskopi kohast loobunud. Küll aga on selge, et Gottfried ei kandnud ilmselt oma piiskopkonna käekäigu eest piisavalt hoolt, ega vaidlustanud teadaolevalt ka legaadi otsust nimetada tema asemel piiskopiks hoopis dominiiklane Heinrich.

1.4.5. Friedrich II ürik Mõõgavendade ordule (1232) ning keiserlike ürikute kasutamine 1230. aastate Liivimaal

Ordumeister Volquini palvel võttis keiser Friedrich II 1232. aasta septembris kõik Mõõgavendade ordu liikmed, valdused ja vara keisri ja keisririigi kaitse alla, lubas hoida neid valduseid ja vara keisri ja keisririigi käes ning mitte anda

²⁰¹ Mäesalu. Pápstliche und kaiserliche Machtansprüche, lk 475–479.

²⁰² LUB 1, nr 68 (v 72–73)

²⁰³ LUB 6, nr 2716 (v 3–4); Busch. Nachgelassene, lk 16.

²⁰⁴ *Est- und Livländische Brieflade. Dritter Theil. Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat. Aus dem Nachlasse von Baron Robert v. Toll.* Vlj. Philipp Schwartz. Riga – Moskau – Odessa: Deubner 1879, lk 223; Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit IV, lk 68; Schonebohm. Besetzung, lk 342–343; Busch. Nachgelassene, lk 11; Bernhart Jähnig. Gottfried <OCist> († frühestens 1257). – *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon.* Vlj. Erwin Gatz ja Clemens Brodtkorb. Berlin: Duncker & Humblot 2001, lk 48. Kuna Gatz ja Brodtkorbi toimetatud raamat on leksikon, pidasin ruumi kokkuhoiu mõttes kohaseks mitte lisada iga leksikoni artikli kohta omaette kirjet kasutatud kirjanduse nimekirja, vaid üksnes ühe kirje teve leksikoni kohta.

²⁰⁵ LUB 6, nr 2722 (v 9): *Paucis enim mensibus existens episcopus, viliter de episcopatu recedens, ut resignarent illum.* Vt ka Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik, lk 14–16.

neid mõne kolmanda isiku foogtivõimu (*advocatiam*) alla. Sarnaselt eelmiste keiser Friedrich II ürikutega mõõgavendadele, oli ka see dokument adresseeritud kõigile keisririigi liikmetele ja alamatele (*universis imperii fidelibus*), kelle hulka loeti ka ordumeister Volquin (*fidelis noster*). Erinevalt varasematest ürikutest toonitati siin, et ordu vara (*bonis*) hulka kuulusid nii kiriklikud kui ilmalikud õigused. Keisri kaitse alla võeti kõik ordu valdused Liivimaal, Latgales, Saaremaal, samuti Sakala, Möhu, Alempoisi, Nurmekunna, Järva ja pool Vaiga maakonda ning viimaks ka ordu valdused Zemgales ja Kuramaal. Samuti kinnitas keiserlik ürik ka kõik valdused, mis ordu tulevikus endale neis piirkondades saab. Tähelepanuväärselt puudusid loetelust Taani kuninga käest vallutatud Råvala, Harju ja Viru maakonnad Põhja-Eestis. Taani käest vallutatud Järva oli seevastu loetelus olemas. Kõige üksikasjalikumalt olid üles loetletud ordu valdused Tartu piiskopkonnas, kusjuures Järva paiknes loetelus just nende valduste seas, otsekui kuuluks maakond Tartu piiskopi diötseesi.²⁰⁶

See ürik on otseselt seotud Aulne-sur-Sambre'i tsistertslaste kloostri munga Baudouini tegevusega Liivimaal aastatel 1230–1234. Munk Baudouin kuulus St. Nicola in Carcere Tulliano kardinaldiakoni Otto kaaskonda. Otto oli aastatel 1229–1231 paavsti legaadiks Saksamaal ja Skandinaavias.²⁰⁷ 3. aprillil 1230 andis paavst talle korralduse lahendada Riia piiskopi ametikohale toimunud topeltvalimise küsimus. Mäletatavasti oli Riia toomkapiitel 1229. aastal valinud uueks piiskopiks Magdeburgi toomhärja Nikolause, samas kui Bremeni peapiiskop proovis kasutada piiskop Alberti surma ära oma metropoliidivõimu taastamiseks Riia diötseesi üle ja nimetas uueks piiskopiks Bremeni toomhärja Albert Suerbeeri. Legaat Otto viibis 1230. aasta suvel Taanis. Arvatavasti kurtis kuningas Valdemar II tollal legaadile oma Eestimaal asunud valduste kaotamise üle. Eeldatavasti Taanis viibimise ajal nimetas Otto munk Baudouini oma viitselegaadiks Liivimaal ülesandega kontrollida 1229. aasta kevadel Riia toomkapiitlis toimunud piiskopi valimise vastavust kanoonilise õigusega ning võtta paavsti nimel oma hoole alla need maakonnad, mis legaat Guglielmo oli 1225. aastal Taani ja Liivimaa sakslaste vahelise tülisaja lahendamiseks paavsti ajutise ilmaliku võimu alla võtnud. Täpsemalt Järva, Viru ja Läänemaa.²⁰⁸

Viitselegaat Baudouin viibis Liivimaal 1230. aasta hilissuvest või sügisest kuni 1231. aasta suveni. Tema tegevus tekitas vastuseisu nii Mõõgavendade ordus, Riia kirikus kui ka Riia linnas. Esiteks võttis ta enda kontrolli alla Järva, Viru ja Läänemaa. Teiseks sekkus ta ka kuralaste allutamisse. Paavsti legaat Guglielmo oli 1226. aastal langetanud kompromissi tulevaste paganatelt allutatud alade jagamise osas: kõik paganatelt vallutatavad alad tuli jagada sõja-

²⁰⁶ LUB 1, nr 127 (v 164–166); RI V / 1, nr 1997 (lk 396–397).

²⁰⁷ Anti Selart. Balduin von Alna, Dänemark und Russland. Zur politischen Geschichte Livlands in den 1230er Jahren. – *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby*. Toim. Jörn Staecker. Visby: Gotland University Press 2009 [Acta Visbyensia, 12], lk 59–74, siin lk 60–61; Benninghoven. Der Orden, lk 269–270.

²⁰⁸ DD 1 / 6, nr 199 (lk 254), Hildebrand. Livonica, nr 21 (lk 41–42); Selart. Balduin, lk 60–61; Mäesalu. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche, lk 479–480.

retkel osalenute vahel kolmeks, nii et piiskop sai ühe osa, mõõgavennad teise osa ja Riia linna kodanikud kolmanda osa. Baudouin soovasti püüdis allutada kuralased ainuüksnes endale kui paavsti viitseleagaadile.²⁰⁹ 1231. aasta kevadel saabus Liivimaale uus Riia piiskop Nikolaus, kes võttis peatselt Läänemaa enda kontrolli alla ja korraldas vahekohtupäeva lahendamaks legaadi ja Liivimaa sakslaste vahel üles kerkinud tüliasju. Kohtupäeva tulemusena pidi Baudouin loobuma Kuramaast ja tagastama mõõgavendadele Järva ja Viru maakonnad.²¹⁰ Nende otsuste tegemisel kasutati arvatavasti nii Heinrich (VII) ürikut aastast 1228, mis kinnitas Rävala, Harju, Viru ja Järva maakonnad Mõõgavendade valdustena, kui ka Heinrich (VII) ürikut piiskop Albertile (aastast 1225), mille järgi kuulus Läänemaa Riia piiskopi valduses oleva markkrahvkonna hulka ning tõenäoliselt ka Friedrich II ürikuid, mis kinnitasid Mõõgavendade ordu valdused Riia ja Tartu piiskopkonnas.

Keiserlike ürikute kasutamist 1231. aasta suvel tõestavad kaks paavstlikku ürikut. Esiteks mainiti Baudouini kaebuste alusel 1234 aastal koostatud paavstlikus kohtukutses, et Riia piiskop Nikolaus „peab ennast Liivimaal markkrahviks.“²¹¹ Tegemist on otsese viitega Heinrich (VII) poolt Albertile väljastatud ürikule, millega moodustati Riia diötseesist markkrahvkond. Teiseks väljastas paavst Baudouini palvel 1232. aasta 30. jaanuaril korralduse Riia ja Tartu piiskoppidele ning Mõõgavendade ordule, milles kästi neil loovutada legaati Baudouini kätte Viru, Järva, Läänemaa ja kõik teised alad, mille üle Taani kuningas ja Liivimaa sakslased varem tülitsevad olid, hoolimata (*non obstantibus*) kõigist paavsti ning keiser Friedrich II ja tema poja Heinrich (VII) ürikutest.²¹² Seesugust paavstlikku ürikut hankima sai Baudouini ajendada ainult tõsiasi, et tema Liivimaal viibimise ajal oli ta puutunud kokku keiserlike ja kuninglike ürikutega, mille alusel olid kohalikud maahärrad keeldunud tunnustamast Baudouini autoriteeti ülal mainitud maakondade võtmiseks oma ajutise ilmaliku võimu alla.

Baudouini lahkumise järel Liivimaalt 1231. aasta suvel liitis Riia piiskop Nikolaus Kuramaa enda diötseesiga, andis 1/3 sellest mõõgavendadele ja läänistas teise kolmandiku Riia linnale. Ka Saare-Lääne piiskopkond oli selleks ajaks nähtavasti tegelikult eksisteerimast lakanud. Piiskop Gottfried viibis 1228. aastast peale Saksa maadel, nii et Riia piiskop Nikolaus liitis ka Saare-Lääne piiskopkonna enda valdustega ja läänistas 1/3 Saaremaast Riia kodanikele. Viimaks liitis Nikolaus Riia diötseesiga ka Zemgale piiskopkonna, millest samuti 1/3 läänistas ta Riia kodanikele ja 1/3 andis üle Mõõgavendade ordu valdusse.²¹³ Keiser Friedrich II 1232. aasta ürik kinnitas kõik need mõõgavendade uued

²⁰⁹ Benninghoven. Der Orden, lk 270–277.

²¹⁰ DD 1 / 6, nr 199 (lk 253–254 ja 260); Hildebrand. Livonica, nr 21 (lk 40–41 ja 47); Benninghoven. Der Orden, lk 278.

²¹¹ DD 1 / 6, nr 199 (lk 254); *pro marchione se gerens in partibus Liuonie*.

²¹² DD 1 / 6, nr 131 (lk 177–178); LUB 1, nr 117 (v 154–155).

²¹³ LUB 1, nr 109 (v 144–146); DD 1 / 6, nr 199 (lk 253–254 ja 257); Hildebrand. Livonica, nr 21 (lk 41–42 ja 44); Busch. Nachgelassene, lk 13.

valdused ja ka 1/3 Saaremaast, mille piiskop Gottfried juba 1228. aastal ordule loovutanud oli.

Peatselt läkitasid mõõgavennad saadikud paavsti kuuriasse. Hiljemalt jaanuaris 1232 saabus sinna ka munk Baudouin, kellel õnnestus veenda paavsti mitte väljastama mõõgavendade soovitud ürikuid. Seejärel nimetas paavst Baudouini Zemgale piiskopiks (1232–1236).²¹⁴ 28. jaanuaril sai Baudouin paavsti legaadiks Ojamaal, Soomes, Eestimaal, Zemgales, Kuramaal ja teistes lähikonnas asunud aladel.²¹⁵ Legaat sai õiguse võtta oma juhtimise alla kõik legatsioonipiirkonnas asunud vakantsed ja paika seadmata piiridega piiskopkonnad. Samuti andis paavst legaadile kompetentsi otsustada, kellele kuulub ilmalik võim Kuramaal, Saaremaal ja Zemgales, hoolimata (*non obstantibus*) 1231. aasta suvel tehtud vahekohtu otsusest ja legaat Guglielmo poolt paika seatud paganatelt vallutatavate alade jaotamise korrast.²¹⁶ Seejuures kinnitas paavst Kuramaa Baudouinile eluks ajaks kuuluva valdusena²¹⁷ ning käskis Riia piiskopil, Mõõgavendade ordul ja Riia linnal loovutada Baudouinile kogu Zemgale, hoolimata kõigist varasematest kokkulepetest ja eelmise Zemgale piiskopi Lamberti tehtud annetustest.²¹⁸ Ilmselt oli Baudouinil kavas allutada kogu Zemgale diötsees ja sellest lääne pool asunud Kuramaa enda ilmalikule võimule. Viimaks sai Baudouin ka kompetentsi võtta kõik need maakonnad, mille üle Taani kuningas ja Liivimaa sakslased kunagi tülitlenud olid, paavsti ajutise ilmaliku võimu alla.

20. sajandi ajaloolaste seas oli levinud arusaam, et Baudouinil oli plaanis moodustada endistest Taani valdustest (Rävala, Harju, Viru, Järva, Läänemaa ja Saaremaa) ning Kuramaast ja Zemgalest koosnev „Kirikuriik idas“, mis pidi alluma otse paavsti ilmalikule võimule.²¹⁹ See väärarvamus tulenes paavstlike ürikute terminoloogia väärast tõlgendamisest ja puudulikest teadmistest paavstliku rahuvahendamise ja ilmalike tüliasjade lahendamise finessidest.²²⁰ Otse paavstile alluva „Kirikuriigi“ loomise kavatsus Liivimaal on tänapäevaks veenvalt ümber lükatud ning Taani kuninga endiste valduste andmine paavsti legaadi

²¹⁴ Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata. Vlj. Paul Scheffer-Boichorst. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio)*. Kd 23. Toim. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae: Hahn 1874, lk 631–950, siin lk 930. Kroonikut informeeris neist sündmustest arvatavasti Baudouin isiklikult (Marek Tamm. Communicating Crusade. Livonian Mission and the Cistercian Network in the thirteenth Century. – *Ajalooline ajakiri*, 2009 / 3–4, lk 341–370, eriti lk 359–360 ja 367–369).

²¹⁵ DD 1 / 6, nr 127 (lk 171–173); LUB 1, nr 115 (v 152–153).

²¹⁶ LUB 1, nr 120 (v 156–157).

²¹⁷ LUB 1, nr 119 (v 156).

²¹⁸ LUB 1, nr 121 (v 157–158).

²¹⁹ Donner. Kardinal Wilhelm, lk 108–113; Johansen. Die Estlandliste, lk 103–112 ja 716–730; Benninghoven. Der Orden, lk 279–302.

²²⁰ Terminoloogilist analüüsi vt Mäesalu. Päpstliche, lk 484–485.

ajutise ilmaliku võimu alla oli nähtavasti seotud hoopis Valdemar II sooviga saada oma valdused Eestimaa tagasi.²²¹

1232. aasta alguses paavsti kuurias viibinud Mõõgavendade ordu saadikud olid ilmselt informeeritud Baudouini nimetamisest Zemgale piiskopiks ja paavsti legaadiks, kuid ei pruukinud olla teadlikud legaadile antud autoriteedi üksikasjadest ja talle väljastatud paavstlike ürikute sisust. Arvestades Baudouini tegevusega aastatel 1230–1231, võis ordu siiski tajuda uue Zemgale piiskopi ja paavsti legaadi saabumises Liivimaale ohtu ordu valdustele Põhja-Eestis ning Zemgales, Kuramaal ja Saaremaal. Kuna paavsti kuurias ei olnud mõõgavendade saadikud Baudouini sekkumise tõttu suutnud enda valdusi legitimeerivaid ürikuid hankida, otsustasid nad hankida vajaliku kinnituse keiser Friedrich II käest.

Omaette küsimus on, miks puudusid keiserlikus ürikus leiduvast üksikasjalikust ordu valduste loetelust kolm Taani käest vallutatud Eestimaa maakonda: Rävala, Harju ja Viru. Friedrich Benninghoven selgitas seda Friedrich II sooviga mitte rikkuda Taani kuninga õigusi.²²² Sel juhul jääb ometigi segaseks, miks kinnitas keiserlik ürik ordu valdused Järvas ja Saaremaal, mis kuulusid samuti Valdemar II endiste Eestimaa valduste hulka. Saaremaa valduste omamist võis ordu keisrile tõendada Saare-Lääne piiskopi Gottfriedi 1228. aasta ürikuga.²²³ Järva oli keiserlikus ürikus paigutatud ordu Tartu diötseesis asunud valduste sekka. 1224. aasta Tartu piiskopi ürik loetles mõõgavendade valdused Tartu diötseesis järgnevalt: Sakala, Nurmekund ja Mõhu „koos nende juurde kuuluvate maakondadega“ (*cum suis attinentis*) ja pool Vaigat.²²⁴ 1232. aasta keiserliku üriku järgi olid ordu valdusteks Tartu diötseesis Sakala, Mõhu, Alempois, Nurmekund, Järva ja pool Vaigat.²²⁵ Ilmselt oli mõõgavendadel õnnestunud keisrit veenda, et piiskopi ürikus mainitud „juurde kuuluvad maakonnad“ olid Alempois ja Järva. Ainus dokument, mis kinnitas mõõgavendade võimu Taanilt vallutatud Põhja-Eesti maakondade üle oli Rooma kuninga Heinrich (VII) ürik 1228. aastast. Üks võimalus selgitada, miks puudusid keiser Friedrich II 1232. aasta ürikus mõõgavendade valduste hulgast Rävala, Harju ja Viru, on et mõõgavennad ei suutnud lihtsalt keisrile tõestada, et nad valdavad ka neid kolme maakonda. Keiser võis mitte aktsepteerida Heinrich (VII) ürikut, sest see oli vastuolus Taani kuninga taotlustega Põhja-Eestis. Teisalt ei saa täielikult välistada ka võimalust, et ordu küsis keisri käest seesugust ürikut, kus Rävala, Harju ja Viru puudusid.

Mõõgavendade Tartu diötseesis olnud valduste üksikasjalik üles loetlemine viitab nende vastuoludele Tartu piiskopi Hermanniga. 1233. aasta 20. novembril väljastas Rooma kuningas Heinrich (VII) piiskop Hermannil palvel üriku, milles

²²¹ Selart. Balduin, lk 62–69; Mäesalu. Päpstliche, lk 483–486; Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 188. Vt ka Richard Spence. Pope Gregory IX and the Crusade on the Baltic. – *The Catholic Historical Review*, 69 (1983), lk 1–19.

²²² Benninghoven. Der Orden, lk 284–286.

²²³ LUB 3, nr 99a (v 19).

²²⁴ LUB 1, nr 62 (v 66).

²²⁵ LUB 1, nr 127 (v 164–165).

ta palus Lübecki linna kodanikel ning Liivimaal ja Ojamaal viibivatel kaupmeestel toetada piiskop Hermannini nõu ja jõuga „mitte üksnes paganate, vaid ka tema vaenlaste vastu.“²²⁶ Aastatel 1230–1231 oli piiskop Hermann kuulunud viitselegaat Baudouini poolehoidjate hulka, mis ilmselt üksnes süvendas ordu ja piiskopi vastasseisu.²²⁷

Mõõgavendade ettevalmistused legaati Baudouini saabumisele ei piirdunud üksnes ülal kõneldud keiserliku üriku hankimisega. Arvatavasti 1232. aasta augustis andsid mõõgavennad oma valdused Saksi hertsogi Albrecht I (1212–1260) ülemvõimu alla. Kahjuks ei ole kõnealune ürik säilinud, kuid seda mainitakse Baudouini kaebuste põhjal koostatud paavstlikus kohtukutses aastast 1234.²²⁸ Friedrich Benninghoveni arvates andsid mõõgavennad oma valdused Saksi hertsogile, kes läänistas need seejärel mõõgavendadele tagasi.²²⁹ Kuna alliktekstis läänistust ei mainita, näib mulle tõenäolisem, et hertsogi ürik mõõgavendadele oli pigem sarnane keiser Friedrich II ja kuningas Heinrich (VII) ürikutega, mis kinnitasid ordu valdused ja õigused. Igal juhul hõlmas Saksi hertsogi väljastatud ürik kõiki ordu valdusi Liivi- ja Eestimaaal. 1232. aastal kinnitas Saksi hertsog ka Riia kaupmeeste privileegid, mille olid neile andnud piiskop Albert ja paavsti legaati Guglielmo.²³⁰ Järgmisel aastal saatis hertsog Albrecht Liivimaale oma esindaja, hertsogliku lauaülem Dietrich Passeri.²³¹ Tema tegevust Liivimaal valgustab ainult üks allikas. Dietrich Passeri nõusolekul läänistas legaati Baudouin 1234. aasta 1. aprillil viiekümne kuuele Riia kodanikule valdusi Kuramaal.²³²

Baudouin viibis paavsti legaadina Liivimaal 1233. aasta suvest kuni 1234. aasta suveni. Peatselt pärast Riiga saabumist võttis legaati Zemgale, Kuramaa, Läänemaa, Viru ja Järvamaa oma kontrolli alla. Kui ta püüdis võtta üle ka Rävalla ja Harju maakondi, siis reageeris ordu sellele vägivaldaga. Peatselt puhkes ordu ning Baudouini ja tema poolehoidjate vahel sõda, mis lõppes legaadi toetajaskonna kaotusega. Hiljemalt 1233. aasta sügisel läkitasid ordu, Riia piiskop Nikolaus ja Riia linn saadikud paavsti kuuriasse. Neil õnnestus veenda paavst Gregorius IX tagandama Baudouin legaadi ametist ja nimetama tema asemel uuesti endise Modena piiskopi Guglielmo.²³³ 1234. aasta augustis Liivimaale saabunud legaati

²²⁶ LUB 1, nr 129 (v 167): *non tantum contra paganos, verum etiam contra quoslibet malefactores suos.*

²²⁷ Benninghoven. Der Orden, lk 271, 276 ja 288–289; Selart. Balduin, lk 61.

²²⁸ DD 1 / 6, nr 199 (lk 259): *Item super eo quod [fratres milicie Christi de Livonia – M.M] super prouincias de partibus Liuonie et Estonie elegerunt dominos temporales obtinentes litteras ab uno ipsorum id est duce Saxonie quod omnes fratrum ipsorum possessiones cum omni iure sibi debent perpetuo remanere.* Saksi hertsogi üriku väljaandmise aja kohta Benninghoven. Der Orden, lk 285–286 ja lk 436.

²²⁹ Benninghoven. Der Orden, lk 285.

²³⁰ LUB 1, nr 113 (v 150).

²³¹ Benninghoven. Der Orden, lk 285–286.

²³² LUB 1, nr 135 (v 173–174).

²³³ Selart. Balduin, lk 61–62; Benninghoven. Der Orden, lk 287–301

Guglielmo tegi peatselt põhjalikke ümberkorraldusi, asutades Kuramaa piiskopkonna ja taastades Saare-Lääne piiskopkonna.²³⁴

Zemgale piiskop Baudouin kaebas 1234. aasta sügisel Riia piiskopi Nikolause, Mõõgavendade ordu ja Riia linna paavstlikusse kohtusse.²³⁵ Talvel 1235–1236 Viterbos peetud paavstlikus kohtus võeti arutluse alla ka kuningas Valdemar II ja Lundi peapiiskopi kaebused varem Taanile kuulunud Eestimaa valduste tagasi saamiseks. Paavstlik kohus otsustas, et Mõõgavendade ordu peab loovutama Rävala, Harju, Viru ja Järvamaa kuningas Valdemarile.²³⁶ Kuna kohtuasja käigust lähem teave puudub, jääb teadmata, kas seal kasutati ka Liivimaa maa-härradele väljastatud keiserlikke ja kuninglikke ürikuid. Kuningas Valdemar II sai oma valdused tagasi alles pärast mõõgavendade inkorporeerimist Saksa orduusse 1237. aastal. Legaat Guglielmo vahendusel 1238. aasta 7. juunil Stensbys sõlmitud lepinguga loovutas Saksa ordu Taani kuningale Rävala, Harju ja Viru. Seevastu Järvamaa jäi kuninglikust armust Saksa ordu valdusse.²³⁷

1.4.6. Verona kuldbullana tuntud Friedrich II ürik Saksa ordule (1245)

Saksa ordu kõrgmeister Heinrich von Hohenlohe viibis 1245. aasta juunis keiser Friedrich II õuepäeval Veronas. Kõrgmeisteri palvel andis keiser Saksa ordule õiguse rünnata Kuramaal, Leedus ja Zemgales elavaid paganaid ja liita nendelt vallutatud alad ordu ilmalike valdustega. Ordu uued valdused pidid alluma otse keisrile, kes vabastas nad „kõiksugu teenistustest, maksudest ja kohustusest.”²³⁸ Kõrgmeister sai nendel aladel samasugused härrusõigused, nagu keisririigi riigivürstidel, sealhulgas tollide kehtestamise, maavarade kaevandamise, kaelakohtu pidamise jne. Verona kuldbullana tuntud ürik kattub sisuliselt suures osas 1235. aastal välja antud, kuid 1226. aasta märtsiga dateeritud nn Rimini kuldbullaga – keiserliku kinnitusega Saksa ordu võimutäiusele Preisi- ja Kulmimaal.²³⁹ Ilmselgelt olid mõlemas ürikus loetletud õigused kõrgmeisteri poolt palutud.²⁴⁰

²³⁴ Donner. Kardinal Wilhelm, lk 166–177; Busch. Nachgelassene, lk 15–17; Kala. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik, lk 14–16.

²³⁵ DD 1 / 6, nr 200 (lk 263–264); LUB 1, nr 20 (lk 38–39).

²³⁶ DD 1 / 6, nr 215–217 (lk 279–285); Donner. Kardinal Wilhelm, lk 181–184; Benninghoven. Der Orden, lk 321–325; Selart. Balduin, lk 61; Fonnesberg-Schmidt. The Popes, lk 188.

²³⁷ DD 1 / 7, nr 9 (lk 8–11); LUB 1, nr 160 (v 205–208); Benninghoven. Der Orden, lk 357–369; Skyum-Nielesen. Estonia, lk 112–113; Andersen ja Raudkivi. Võimumängud, lk 21–23.

²³⁸ LUB 1, nr 185 (v 243): *eas liberas ab omni servitio et exactione teneat et immunes*. RI V / 1, nr 3479 (lk 619).

²³⁹ PUB 1 / 1, nr 56 (lk 41–43); Jasiński. Kruschwitz, lk 71–153; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 39; Sylvain Gougouenheim. L'empereur, le grand maître et la Prusse: la Bulle de Rimini en question (1226/1235). – *Bibliothèque de l'école des chartes*, 162 (2004), lk 381–420, siin lk 392 ja 416–417.

²⁴⁰ Pitz. Papstreskript, lk 201–204; Jasiński. Kruschwitz, lk 98–99; Gougouenheim. L'empereur, lk 383–384; Bernhart Jähnig. Herrschaftsverständnis und Herrschaftsverwirklichung beim Deutschen Orden in Preußen. – *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen*

Rimini ja Verona kuldbullade järgi tulenes Friedrich II õigus autoriseerida paganate allutamist sellest, et Jumal oli Püha Rooma keisririigile andnud ülimuslikkuse teiste maailma monarhiate üle ja kohustanud keisrit hoolitsema kristluse levitamise eest paganate seas.²⁴¹ Ernst Pitz ja Thomas Jasiński toonitavad, et Rimini kuldbulla oli mõeldud kohtus kasutamiseks.²⁴² Kui seesuguses kohtuprotsessis oleks üles kerkinud küsimus ordu ja keisririigi õigusvahekorra ning kohtu materjalid oleksid tänapäevani säilinud, oleks meil võimalus teada, kuidas 13. sajandi juristid Rimini ja Verona kuldbullasid tõlgendasid. Kahjuks algas juriidiline diskussioon nende ürikute tõlgendamise üle alles 15. sajandil.²⁴³ Seetõttu on äärmiselt keeruline täpselt piiritleda Rimini ja Verona kuldbullade loodud õiguslikku vahekorda Püha Rooma keisririigi ja Saksa ordu uute valduste vahel sellisena, nagu seda mõisteti ürikute välja andmise ajal.

Ajaloolased on pakkunud välja mitmeid eri võimalusi nende ürikute tõlgendamiseks²⁴⁴:

- a) Saksa ordu alad said Saksa kuningriigi osaks²⁴⁵ või osaks kolmest personaalunioonis kuningriigist (Saksa, Burgundia ja Itaalia) koosnenud Püha Rooma keisririigist.²⁴⁶

Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010. Vlj. Klaus Militzer. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften 2012 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 72; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 12], lk 67–92, siin lk 71–72.

²⁴¹ Verona kuldbullas on põhjendus sõna-sõnalt Rimini kuldbullast üle võetud. LUB 1, nr 185 (v 241–242): *Ad hoc Deus imperium nostrum prae regibus orbis terrae sublimē constituit et per diversa mundi climata ditionis nostrae terminos ampliavit, ut ad magnificandum in seculis nomen eius et fidem in gentibus propagandam prout ad praedicationem evangelii sacrum Romanum imperium praeparavit sollicitudinis nostrae curia versetur, ut non minus ad depressionem, quam conversionem gentium intendamus...* Vrdl. PUB 1 / 1, nr 56 (lk 41).

²⁴² Pitz. Papstreskript, lk 203–207; Jasiński. Kruschwitz, lk 117–118.

²⁴³ Hartmut Boockmann. *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späteren Mittelalters, mit einem Anhang, die Satira des Johannes Falkenberg.* Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1975 [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 45], lk 243–263.

²⁴⁴ Ülevaadet Rimini kuldbulla õiguslike aspektide eri tõlgendustest historiograafias vaata Jasiński. Kruschwitz, lk 113–117 ja 131–145; Ottokar Israel. *Das Verhältnis des Hochmeisters des Deutschen Ordens zum Reich im 15. Jahrhundert.* Marburg an der Lahn: Herder-Institut 1952 [Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 4], lk 1–2.

²⁴⁵ Edmund Stengel. Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 58 (1938), lk 178–213; Ingrid Matisson. Die Lehnsexemption des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preußen. – DA, 21 (1965), lk 194–248, siin lk 200–207.

²⁴⁶ Dygo. The German Empire, lk 33–61; Jasiński. Kruschwitz, lk 117–124. Dygo arvates ei eristanud keiser Friedrich II Püha Rooma keisririiki Saksa kuningriigist ja seetõttu ei ole seesugune eristamine ka ajaloolaste jaoks mõttekas. Kindlalt saab öelda vaid, et ordu valdused said osaks Püha Rooma keisririigist.

- b) Saksa ordu vastne territoorium sai osaks kogu maailma üle võimu taotlevast Püha Rooma keisririigist ja asus seega väljaspool ülalmainitud kolme kuningriiki, kuid kuulus siiski keisririigi juurde;²⁴⁷
- c) Saksa ordu uutel valdustel ei olnud õiguslikke sidemeid Püha Rooma keisririigiga, vaid üksnes keisri isikuga „maailmavalitseja“ kompetentsis, kes üksnes kinnitas ordu valdused ja andis kõrgmeistrile need õigused, mida kõrgmeister temalt saada soovis.²⁴⁸ Selle nägemuse järgi oli kõrgmeister võrdväärne iga katoliikliku Euroopa monarhiga.
- d) Rimini ja Verona kuldbullade tekst koostati sihilikult sellisena, et sellega sätestatud riigiõiguslikke sidemeid on raske üheselt mõista.²⁴⁹

Viimastel aastakümnetel on ajaloolased lükanud tagasi variandid b ja c (keiser tegutses „maailmavalitseja“ kompetentsis) ja toonitanud, et kuigi õiguslik vahekord võib olla mitmeti tõlgendatav, esines Friedrich II ürikus realselt eksisteeriva ja kindlate piiridega riigi valitsejana.²⁵⁰ Minu jaoks näib kõige veenvam Marian Dygo väide, et ainus vaieldamatult selge õiguslik side Friedrich II ja Saksa ordu vahel väljendus ordu kõrgmeistri kohta kasutatud terminis *fidelis noster*, mis viitas samaaegselt nii kõrgmeistri isiklikule ustavusvahekorrale keisriga kui ka tema kuulumisele keisri alamate hulka.²⁵¹ Samal alusel oli mäletatavasti ka Mõõgavendade ordu õiguslik vahekord keisriga.

Verona kuldbulla taustaks oli Kuramaa vallutamine Saksa ordu Liivimaa haru poolt aastatel 1242–1244.²⁵² Kuramaa põhjaosas võeti kristlus esmalt vastu juba 1230. aastal ja 1234. asutati ka Kuramaa piiskopkond. Esimene piiskop Engelbert loovutas ilmaliku häärruse 1/3 oma diötseesi üle Mõõgavendade ordule. 1237. aastal puhkenud kuralaste ülestõusu ajal hukkus piiskop Engelbert,

²⁴⁷ Albert Werminghoff. Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525. – *Historische Zeitschrift*, 110 (1913), lk 473–518, siin lk 490–492.

²⁴⁸ Erich Weise. Interpretation der Goldenen Bulle von Rimini (März 1226) nach dem kanonischen Recht. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. VIj. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 1], lk 15–47; Pitz. Papstreskript, lk 200–207; Gouguenheim. L'empereur, lk 382–384.

²⁴⁹ Caspar. Hermann von Salza, lk 14–18; Gerard Labuda. Über die Urkunden zur Gründung des Deutschen Ordens im Kulmerlande und in Preußen in den Jahren 1226–1234. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. VIj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 21–44, siin lk 24.

²⁵⁰ Dygo. The German Empire, lk 36–41; Jasiński. Kruschwitz, lk 117–126. Varasematest ajaloolastest olid samal seisukohal ka Stengel. Die Grundlagen, lk 189–213; Matisson. Lehnsexemption, lk 200–205; Ingrid Matisson. Zum politischen Aspekt der Goldenen Bulle von Rimini. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. VIj. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 1], lk 49–55.

²⁵¹ Dygo. The German Empire, lk 36–46.

²⁵² Militzer. Von Akkon, lk 375. Mitte keisri ja paavsti konflikt nagu arvas Dygo. The German Empire, lk 51.

mispeale jäi piiskopkond vakantseks ja kuralased sõltumatuteks apostaatideks.²⁵³ Saksa ordu esitas 1245. aasta algul paavstile palve reguleerida ordu ja Kuramaa piiskopi võimuahekorrad. Paavst delegeris küsimuse lahendamise Sabina kardinalile Guglielmole, kes otsustas määrata piiskopi stifti suuruseks 1/3 Kuramaast ning anda 2/3 regioonist Saksa ordu ilmaliku härruse alla. Kuramaa stifti ja ordu ilmalike valduste piirid määrati kindlaks alles aastal 1253.²⁵⁴ Oli täiesti mõeldav, et juhul kui 1245. aastal veel vakantne Kuramaa piiskopitool lõpuks täidetakse, võib vastne piiskop hakata Guglielmo kehtestatud võimuahekorra vastu protestima. Sellisel juhul oleks Saksa ordu saanud oma õigusi kaitsta muuhulgas ka Verona kuldbullaga.

Lisaks juba vallutatud Kuramaale pidi Verona kuldbulla tagama ordu õigused ka seni veel vallutamata Zemgale ja Leedu üle. Kuigi Zemgale piiskopkond asutati juba talvel 1218–1219, allutati piirkond kristlikule võimule alles aastatel 1228–1230, kuid talvel 1236–1237 tõusid semgalid üles.²⁵⁵ Saksa ordul õnnestus Zemgale taas allutada alles 1250. aastal, kuid ka sajandi teisel poolel tõusid semgalid korduvalt üles, nii et regioon vallutati lõplikult alles 1290. aastatel.²⁵⁶ Leedu jäi väljapoole Mõõgavendade ordu kunagist võimuala, kuid ka leedulaste allutamise puhul pidi Saksa ordu arvestama uue piiskopkonna rajamisega.²⁵⁷ Keisri antud õigust – kehtestada kõigi vallutatud alade üle ilmalik härrus – kavatseti eeldatavasti kasutada just võimalikes vaidlustes, mis võisid esile kerkida Kuramaa, Zemgale ja Leedu jaotamisel ordu ja piiskoppide vahel.

Ometigi ei mainita Friedrich II ürikut kordagi ei seoses ordu ja piiskoppide võimuahekordade paika seadmisega Kuramaal ja Zemgales 1250. aastatel, ega ka seoses 1254. aastal asutatud Leedu piiskopkonnaga.²⁵⁸ Kuna Friedrich II oli alates 1239. aastat ekskommunitseeritud ning 1245. aasta 17. juulil kuulutas paavst keisri tagandatuks, siis ei olnud Saksa ordu huvides toetuda tagandatud keisri väljastatud ürikule seesugustes dokumentides, mille puhul võis eeldada vajadust kasutada neid paavsti kuurias. Arvatavasti uskus kõrgmeister Heinrich von Hohenlohe 1245. aasta juunis keiser Friedrich II käest nn Verona kuldbullat taotledes, et keiser ja paavst võivad veel ära leppida.²⁵⁹ Keisri tagandamine muutis üriku ordu jaoks esialgu võrdlemisi kasutuks.

²⁵³ Benninghoven. Der Orden, lk 273–279, 304 ja 349–351.

²⁵⁴ LUB 1, nr 180–181 (v 236–238) ja nr 248–249 (v 321–329); Jähnig. Verfassung und Verwaltung lk 38–40.

²⁵⁵ Benninghoven. Der Orden, lk 257–259 ja 349–352.

²⁵⁶ Mühlen. Livland, lk 65–67.

²⁵⁷ Selart. Livonia, the Rus' and the Baltic Crusades, lk 201–202.

²⁵⁸ LUB 1, nr 219–226 (v 276–286), 234 (v 293–294), 236–7 (v 295–300), 240–241 (v 302–308), 245–250 (v 313–330), 252 (v 333–334), 254 (v 337–338), 264–266 (v 345–349), 276–277 (357–360), 288 (373–374); LUB 3, nr 218 (v 43–45); LUB 6, nr 2733 (v 22–23).

²⁵⁹ Keiser ise oli veel 1245. aasta suvel veendunud lepituse võimalikkuses. Friedrich II, Teil 2, lk 533–537; August Folz. *Kaiser Friedrich II. und Papst Innozenz IV. Ihr Kampf in den Jahren 1244 und 1245*. Strassburg: Schlesier & Schweikhardt 1905, lk 86–88; Gramsch. Deutschordensdiplomaten, lk 342–343.

Täiesti mõeldav on, et ordu võis keisri ürikut siiski Kuramaal rakendada. Näiteks tõestamaks oma härrusõigusi 1250. aastatel Memeli linna asutamisel Vestfaalist Kuramaale saabunud asunike ning Hansa kaupmeeste ees. 1253. aastal leppis kõrgmeisteri esindaja Eberhard von Seyn Kuramaa piiskopiga kokku lüüa Memelis ühiselt münte.²⁶⁰ Juhul kui kaupmehed või linnakodanikud seadnuks ordu õiguse müntide löömiseks kahtluse alla, võinuks ordu oma õigust keiserliku privileegi alusel kaitsta. Piiskop Heinrich von Lützelburg (1250–1263) teadaolevalt Rooma kuninga vasalliks ei hakanud. Seejuures jääb selgusetuks, kas keiser Friedrich II privileegiga ordule antud mündiõigus kandus ordu ja piiskopi vahelise kokkuleppe kaudu viimasele üle või rakendas piiskop müntimise õigust ilma keiserliku-kuningliku legitimatsioonita.²⁶¹

13. sajandi esimesel poolel Liivimaal asutatud kuuest maahärrusest neli sõlmisid õiguslikud suhted Püha Rooma keisririigiga. Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopid olid vastavalt 1207., 1225. ja 1228. aastal saanud Rooma kuninga vasallideks. Heinrich (VII) oli piiskoppide palvel moodustanud Riia ja Tartu diötseesidest omaette markkrahvkonnad. Mõõgavendade ordu ja nende õigusjärglane Saksa ordu Liivimaa haru oli 1245. aasta seisuga lasknud keisril kinnitada kõik oma ilmalikud valdused. Samuti oli ordul keiserlik autoriteet kehtestada oma ilmalik võim ka veel allutamata alade üle Kuramaal, Zemgales ja Leedus. Keisri ja Rooma kuninga väljastatud ürikuid kasutati tõenäoliselt Liivimaa maahärrade omavaheliste tülide, aga ka nende ja Taani kuningas vaheliste vastuolude lahendamisel.

Ainult Riia piiskop Albert andis läänivande rohkem kui ühele oma ametiajal valitsenud keisririigi võimukandjale. Järgmine Riia piiskop Nikolaus seevastu hoidus oma riigilääni uuendamisest, kuigi ta kasutas Albertile väljastatud Rooma kuninga ürikut oma õiguste tõestamiseks. Ka 1234. aastal Saare-Lääne piiskopiks saanud Heinrich ning pärast esimese Tartu piiskopi Hermannii tagasi astumist 1248. aastal Tartu piiskopiks tõusnud anonüümne vaimulik ei uuendanud teadaolevalt oma eelkäija poolt sõlmitud läänivahekorda keisririigi valitsejaga. Seevastu Kuramaa ja Zemgale piiskoppidel puudusid enne aastat 1245 teadaolevalt üldse kontaktid keisririigi valitsejatega. Niisiis ei olnud mitte ükski 1250. aastal ametis olnud Liivimaa piiskop keisrile või Rooma kuningale läänivannet andnud.

Nähtavasti oli keiserlik legitimatsioon Liivimaa maahärrade jaoks olulisim just seoses risticõja käigus vallutatud alade jaotamisega kristlike isandate vahel ja maahärruste asutamisega. Pärast seda, kui Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondade, Mõõgavendade ordu (hiljem Saksa ordu) ning Taani kuninga maa-valduste vahelised piirid olid paika seatud, ei olnud piiskoppidel enam tungivat vajadust hoida ülal õiguslikke sidemeid keisririigiga. Teisalt Kuramaa ja

²⁶⁰ LUB 1, nr 241 (v 305–306).

²⁶¹ Ivar Leimus. Monetary History of Medieval Courland: Some Speculations. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2013 / 4, lk 37–57, eriti lk 39–40 ja 50–52.

Zemgale puhul, mis olid 13. sajandi keskpaigas veel ristisõja pidamise piirkonnad ja mille kristlike maahärruste piirid olid selgelt paika seadmata, ilmnes Saksa ordu püüdlus tagada oma ilmalikud härrusõigused seal juba ajal, mil need alad ei olnud veel täielikult vallutatud.

2. LIIVIMAA MAAHÄRRADE SUHTED KEISRIKOJAGA (1245–1486)

2.1. Friedrich II tagandamisest Ludwig IV surmani (1245–1347)

Paavst Innocentius IV tagandas 1245. aasta juulis keiser Friedrich II. Selle sündmusega algas kuni 1273. aastani kestnud niinimetatud interreegnumi periood, mil Püha Rooma keisririigis ei olnud ühte üleriigilise tunnustusega monarhi. Innocentius IV oli juba enne keisri tagandamist asunud otsima uut, paavstimeelset Rooma kuningat. Pärast pikemaid läbirääkimisi võttis Tüüringi maakrahv Heinrich Raspe paavsti ettepaneku vastu ja valiti 22. mail 1246 Mainzi ja Kölni peapiiskoppide eeshäältega Rooma kuningaks. Heinrich Raspe valitsusaeg jäi lühikeseks. Ta haigestus ja suri juba järgmise aasta veebruaris. 1247. aasta 3. oktoobril valisid paavstimeelsed vürstid, täpsemalt Mainzi, Kölni, Trieri ja Bremeni peapiiskopid ning Brabandi hertsog, uueks Rooma kuningaks Hollandi krahvi Wilhelmi. Kummalgi paavsti õhutusel valitud kuningal ei õnnestunud saavutada üleriigilist tunnustust. Enamik Saksa vürstidest ja linnadest tunnustas keiser Friedrich II ja tema poja Konrad IV võimu. Hoolimata sellest, et pärast Konrad IV surma sai Wilhelm ainsaks Rooma kuningaks, piirdus tema võimutäius eelkõige Madalmaade ja Loode-Saksa aladega.¹

Wilhelmi surma järel ei suutnud vürstid omavahel kokkuleppele jõuda, mistõttu valiti ametisse kaks konkureerivat kuningat: Cornwalli hertsog Richard (1257–1272), kes oli Inglise kuninga Henry III (1216–1272) vend, ning Kastilia kuningas Alfonso X (1252–1282, Rooma kuningas 1257–1273). Kui Alfonso ei saanud oma eluajal kordagi Saksa maadele, siis Richardil õnnestus teostada oma kuningavõimu Reini jõe ümbruses.² Alates 1273. aastast valitses keisririiki taas ainult üks kuningas. Habsburgide dünastiast Rudolf I (1273–1291) õnnestus, vähemalt keisririigi Saksa aladel, taastada toimiv ja enamuse poolt tunnustatud monarhia.³

1314. aasta oktoobris ei suutnud kuurvürstid taas omavahel kokkuleppele jõuda ja valisid kaks Rooma kuningat: Wittelsbachide dünastiast Ludwig IV ja Habsburgide dünastiast Friedrich Ilusa (1314–1330). Mõlema jaoks koostati omaette valimisdekreet, kuid need jäid paavstitooli vakantsuse tõttu kuuriasse

¹ Stürner. Dreizehntes Jahrhundert, lk 271–294; Martin Kaufhold. *Interregnum*. 2. Auflage. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2007, lk 16–34; Franz-Reiner Erkens. Heinrich Raspe, die Fürsten und das Reich. Ansichten und Einsichten. – *Heinrich Raspe – Landgraf von Thüringen und römischer König (1227–1247). Fürsten, König und Reich in spätstaufischer Zeit*. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang 2003 [Jenaer Beiträge zur Geschichte, 3], lk 359–369.

² Weiler. Henry III and the Staufens, lk 162–167; Stürner. Dreizehntes Jahrhundert, lk 296–313.

³ Karl-Friedrich Krieger. *Rudolf von Habsburg*. Darmstadt: Primus Verlag 2003 [Gestalten des Mittelalters und der Renaissance].

saatmata. Tolleks ajaks oli välja kujunenud traditsioon, et Rooma kuningas informeerib paavsti enda valimisest, et temaga keisriks kroonimise asjus kokku leppida. Sellega tunnustati kaudselt paavsti õigust aprobatsiooniks ehk kuningaks valitud isiku ametisse sobivuse kinnitamiseks. Kuuria seisukohalt tähendas see, et valitu sai kuningaks alles pärast aprobatsiooni ja senikaua oli troon vakantne. Saksa maadel seda loomulikult nii ei nähtud. Samal ajal oli kuurias väljakujunenud arusaam, et vakantsi ajal kuulus ilmalik võim keisririigi üle paavstile. Paavst Johannes XXII (1316–1334) ei valinud teadlikult troonitülis poolt, vaid asus mainitud teooriale toetudes ise Itaalias Rooma kuninga asemel valitsema, eeldades, et niikaua kui ta ei ole kumbagi kuningat ametisse kinnitanud, kuulub võim keisririigi üle täie õigusega paavstile.⁴ Troonitüli lõppes ootamatult 1322. aastal, kui Ludwig IV õnnestus Friedrich Ilus Mühldorfi lahingus vangistada. Ludwig, kes ei tunnustanud paavsti õigust aprobatsioonile ja nägi end konkurendi kõrvaldamise järel täieõigusliku kuningana, hakkas teostama oma võimu Itaalia kuningriigis. Paavst pidas loomulikult Ludwigi võimu õigustühiseks ja ekskommunitseeris ta kirikule mitte kuuletumise eest. Sellega sai alguse Ludwigi surmani kestnud konflikt keisri ja paavsti vahel.⁵

2.1.1. Liivimaa piiskoppide suhted keisrikojaga

Seoses aastatel 1244–1246 paavsti kuurias peetud läbirääkimistega Tüüringi maakrahv Heinrich Raspe valmiduse üle hakata vastukuningaks, esitasid maakrahvi saadikud paavstile palveid varustada Heinrich Raspe lähikonnas olevaid vaimulikke privileegide ja ametikohtadega.⁶ Nende vaimulike seas oli ka dominiiklane Werner, kellele maakrahv oli palunud piiskopi kohta. 1246. aasta

⁴ Heike Johanna Mierau. *Kaiser und Papst im Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2010, lk 115–121; Jürgen Miethke. *Kaiser und Papst im Spätmittelalter. Zu den Ausgleichsbemühungen zwischen Ludwig dem Bayern und der Kurie von Avignon*. – ZHF, 10 (1983), lk 421–446, siin lk 423–434; Jürgen Miethke. *Der Kampf Ludwigs des Bayern mit Papst und avignonesischer Kurie in seiner Bedeutung für die deutsche Geschichte*. – *Kaiser Ludwig der Bayer. Konflikte, Weichenstellungen und Wahrnehmung seiner Herrschaft*. Vlj. Hermann Nehlsen ja Hans Georg Hermann. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 2002 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, NF 22], lk 39–74, siin lk 40–54; Jürgen Miethke. *Die „Wahldekrete“ bei der Wahl eines rex Romanorum im spätmittelalterlichen Deutschland*. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrd Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 89–113, eriti lk 109–113; Hermann Otto von Schwöbel. *Der diplomatische Kampf zwischen Ludwig dem Bayern und der römischen Kurie im Rahmen des kanonischen Absolutionsprozesses 1330–1346*. Weimar: Böhlau 1968 [Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, 10], lk 6–9 ja 64–66; Walter Ullmann. *Medieval Papalism. The Political Theories of the Medieval Canonists*. London – New York: Routledge [1949] 2010, lk 174–176, 188–190 ja 196–197.

⁵ Mierau. *Kaiser und Papst*, lk 121–124; Miethke. *Kaiser und Papst im Spätmittelalter*, lk 433–437; Miethke. *Der Kampf*, lk 54–56; Schwöbel. *Der diplomatische*, lk 4–13.

⁶ Gramsch. *Deutschordensdiplomaten*, lk 343–344.

5. mail, varsti pärast seda, kui Heinrich Raspe oli paavstile teatanud oma valmisolest lasta end Rooma kuningaks valida, esitas paavst Preisi- ja Liivimaa peapiiskopile Albert Suerbeerile palve nimetada Werner kas Kuramaa või Pomesaania piiskopiks.⁷ Ometigi jäi Werner teadmata põhjusel piiskopiks nimetamata, kuigi paavst palus veel sama aasta oktoobris Albert Suerbeeril anda talle Pomesaania piiskopi koht.⁸

Heinrich Raspe lähikondlaste hulka kuulus ka frantsisklane Heinrich von Lützelburg, kes oli Mainzi peapiiskopi Siegfried III von Eppsteini (1230–1249) nõbu. Mainzi peapiiskop oli üks mõjukamaid paavstimeelseid ja Staufenite vastaseid Saksa vürste. Kuigi Heinrich taotles 1246. aastal endale piiskopi kohta Saksamaal, palus paavst Innocentius IV 5. detsembril 1247 Preisi- ja Liivimaa peapiiskopil Albert Suerbeeril nimetada ta hoopis Zemgale piiskopiks.⁹ Heinrichi eelkäija Zemgale piiskopi ametis, tsistertslane Arnold (1246–1247), viibis oktoobris 1247 kuningas Wihelmi õukonnas Kölnis, kolm päeva pärast tema kuningaks valimist.¹⁰ Järgneva kahe kuu jooksul astus Arnold piiskopi ametist tagasi. Juhul kui nende kahe sündmuse vahel on mingi seos, siis võis just Mainzi peapiiskop motiveerida Arnoldit piiskopi kohast loobuma, et teha tool peapiiskopi sugulase jaoks vabaks. Heinrich von Lützelburg ei külastanud Zemgale piiskopina arvatavasti kordagi isiklikult oma diötseesi. 1251. aastal otsustati paavsti kuurias Zemgale piiskopkond kaotada ja Heinrich tõsteti üle Kuramaa piiskopi kohale. Aastatel 1251–1260 viibis ta vahetevahel Kuramaal, kuid lahkus sealt jäädavalt pärast 1260. aastal puhkenud kuralaste ülestõusu. 1263. aastal lasi ta paavstil end tõsta ümber Austrias asunud Chiemsee piiskopi kohale.¹¹ Rooma kuninga lähikondsed ei olnud nähtavasti eriti huvitatud Liivimaale piiskopiks minemisest, mis võis olla peamine põhjus, miks dominiiklane Werner ei saanud ei Kuramaa ega Pomesaania piiskopiks.

⁷ PUB 1 / 1, nr 186 (lk 134–135); Gramsch. *Deutschordensdiplomaten*, lk 349–351; John B. Freed. *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*. Cambridge in Massachusetts: The Medieval Academy of America 1977 [The Mediaeval Academy of America, Publication No. 86], lk 152.

⁸ PUB 1 / 1, nr 188 (lk 135–136); Anti Selart. Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer (Mitte des 13. Jahrhunderts). – *ZfO*, 56 (2007), lk 475–499, siin lk 481.

⁹ LUB 6, nr 3019–3020 (v 411–412); Selart. Bettelmönche, lk 480.

¹⁰ RI V / 1, nr 4893 (lk 928); Bernd Ulrich Hucker. *Das Problem von Herrschaft und Freiheit in den Landesgemeinden und Adelsherrschaften des Mittelalters im Niederweserraum*. Phil. diss. Westfalen-Lippe-Münster. Münster 1978, lk 318.

¹¹ Freed. *The Friars*, lk 131–132; Erwin Hertwich. Das Kurländische Domkapitel bis 1561. Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung des Kapitels hinsichtlich der Herkunft und Laufbahn seiner Bischöfe und Domherren. Vlj. Mario Glauert. – *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland*. Vlj. Radosław Biskup ja Mario Glauert. Münster: Aschendorff 2004 [Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Beiheft, 17], lk 147–267, siin lk 218; Bernhart Jähing, Jan-Erik Beuttel ja Manfred Heim. – Heinrich von Lützelburg (OFM) († 1274). – *Die Bischöfe*, 1198 bis 1448, lk 128–129.

Liivi- ja Preisimaa peapiiskop Albert Suerbeer ei kuulunud kuningas Heinrich Raspe lähikonda. Järgmise kuninga, Hollandi Wilhelmiga, sidusid teda ühelt poolt suhted paavstiga, teisalt aga Madalmaades ja Põhja-Saksa aladel mõjuvõimas sugulus- ja liitlasvõrgustik, mille eesotsas oli Bremeni peapiiskop Gerhard zur Lippe. 1247. aasta septembris asus Albert Suerbeer jutlustama Friisimaal Palestiina ristisõda, muuhulgas ka aladel, mis kuulusid Hollandi krahvi mõju sfääri. Kui krahv Wilhelm valiti kuningaks, tegi ta paavstile ettepaneku seada Friisimaal jutustatavale ristisõjale uus eesmärk: toetada tema võitlust tagandatud keiser Friedrich II poolehoidjatega. Innocentius IV muundas seepeale kõik friislaste antud Palestiina ristisõtta mineku vanded ümber Staufenite vastase ristisõja vanneteks ja palus Albert Suerbeeril jätkata kuninga toeks ristisõja jutlustamist. Friislargest ristisõdijate toel õnnestus Wilhelmil 1248. aasta sügisel Aacheni linn alistuma sundida ja lasta end seal Rooma kuningaks kroonida.¹²

1248. aasta 20. veebruaril andis paavst seni anonüümseks jäänud Kuramaa piiskopile ülesande värvata kogu keisririigi aladel Wilhelmi toetuseks ristisõdijaid ja kordas seda käsku ka järgmisel aastal.¹³ Piiskopi isikust, tegevusest, ega tema sidemetest kuningas Wilhelmiga ei ole kahjuks mitte mingisugust muud infot.¹⁴

Liivimaa piiskoppide isiklikud sidemed keisririigi valitsejaga ei olnud kunagi varem olnud nii tihedad kui nende kahe Rooma kuninga ajal. Ometigi ei andnud ei Riia peapiiskop Albert Suerbeer, ega ka Heinrich Raspe ja Wilhelmi lähikonnas tegutsenud Zemgale ja Kuramaa piiskopid teadaolevalt kuningale läänivannet. Loomulikult on võimalik, et info läänistusest on kaduma läinud, kasvõi seepärast, et läänistusakti ei fikseeritud kirjalikult.¹⁵ Info puudumine viitab minu arvates siiski pigem tõsiasjale, et mitte ükski neist kolmest piiskopist ei hakanud Rooma kuninga vasalliks.

Vähemalt Albert Suerbeeril oli ka selge motiiv läänivande andmisest hoidumiseks. Riias resideeruma hakkas Albert alles pärast Riia piiskopi Nikolause surma aastal 1253. Enne seda puudus Preisi- ja Liivimaa peapiiskopil vürstivõimuga ala, mida kuningalt läänina vastu võtta. Aastatel 1247–1254 oli Albert Suerbeer Lübecki piiskopkonna administraator (sisuliselt piiskop) ja seega kuninga otsene vasall. Oma viimastel aastatel Lübecki administraatorina sattus Albert tõsisesse vastuoludesse kuningas Wilhelmiga. Kuni 1252. aastani tunnustati Wilhelmit kuningana üksnes Madalmaades ja Reini jõe alam- ja keskjooksul.

¹² Hucker. *Das Problem*, lk 306–307 ja 311–315; Freed. *The Friars*, lk 152–153.

¹³ *Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae per G. H. Pertz*. Kd 2. Toim. Karl Rodenberg. Berolini: Weidmann 1887, nr 504 (lk 355–356) ja 630 (lk 448–449); *Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Kd 1–2. Vlj. Augustus Potthast. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt [1874] 1957, nr 12844 (lk 1081) ja nr 13151 (lk 1105); Arbusow [jun]. *Römischer I*, lk 327.

¹⁴ Mario Glauert. NN († vor 1251). – *Die Bischöfe*, 1198 bis 1448, lk 312–313.

¹⁵ Keskaegse õigustava järgi oli õiguslikult siduv läänivande andmise tegu. Ürikuna fikseeriti see üksnes juhul, kui lääniaandja või läänisaaja pidas vajalikuks omada kirjalikku tõestust läänistuse aset leidmisest. Vt Spieß. *Formalisierte Autorität*, lk 63–68.

Saavutamaks tunnustust Põhja-Saksas, oli tal tarvis piirkonna olulisimate vürstide – Saksi hertsogi ja Brandenburgi markkrahvi – tunnustust tema kuningaks valimisele.¹⁶ Kaks vürsti soovisid aga vastuteeneid. Saksi hertsogi poolehoiu ostis kuningas 25. märtsil 1252 seeläbi, et andis hertsogile investituuri õiguse Lübecki, Ratzeburgi ja Schwerini piiskopkondade üle. Sellega kaotasid need kolm piiskoppi riigivürsti staatuse ja muutusid Saksi hertsogi vasallideks.¹⁷ Lübecki piiskopkonna administraator Albert Suerbeer, Ratzeburgi piiskop Friedrich (1250–1257) ja Schwerini piiskop Rudolf I (1249–1262) vaidlustasid kuninga otsuse paavsti juures ja saatsid oma saadikud juulis 1252 Frankfurti lähedal peetud kuninglikule õuepäevale, kus nad esitasid protesti.¹⁸ Frankfurti õuepäeval õnnestus saadikuil veenda kuningat otsus tagasi võtma ja ennistada kõigi kolme piiskopi staatuse kuninga vahetute vasallidena.¹⁹

Kuningas Wilhelmi survele pidi Albert Suerbeer 1254. aasta kevadel loobuma talle esialgu eluaegseks lubatud Lübecki piiskopkonna administraatori kohast. Wilhelmi soovil nimetas paavst Lübecki piiskopiks kuninga kaplani, minorii Johann von Diesti (1254–1259).²⁰ Alles seejärel asus Albert resideerima Riias. Võttes arvesse tema suhete halvenemist Wilhelmiga, ei pea sugugi imeks panema, et ta ei soovinud oma uut ilmalikku vürstkonda Wilhelmiga siduda ja pidas paremaks mitte uuendada Riia piiskoppide läänisidet Rooma kuningaga. Seevastu lasi ta 1255. aasta kevadel paavstil kinnitada Riia peapiiskopi privileegid ja ilmaliku valdused.²¹

Ajavahemikust 1252–1346 puuduvad igasugused teated Liivimaa piiskoppide kokkupuudetest Rooma keisrite ja kuningatega. Samuti ei uuendanud enne 1356. aastat mitte ükski Liivimaa piiskop oma läänivannet. Isanda-vasalli suhte hoidmiseks oli vaja vähemalt ühe poole initsiatiivi ning ei keisritel ega ka Liivimaa piiskoppidel seda nähtavasti ei olnud. Ilmselt asus Liivimaa väljaspool kuningate tegelikku poliitilist haaret. Liivimaa kaugusele lisandusid ka dokumendihaldusest tulenevad probleemid. Keisri kantseleis hakati väljastatud ürikute registrit pidama alles 14. sajandi esimesel poolel. Kantseleiregistrit peeti tollal keisri isiklikuks varaks, mida ei antud tema surma järel kohese järgmisele monarhile üle. Uuel valitsejal oli alati tõsiseid raskusi oma eelkäija registri kätte

¹⁶ Kaufhold. *Interregnum*, lk 22–26; Steinbach. *Die Reichsgewalt*, lk 18–27.

¹⁷ Otto Hintze. *Das Königtum Wilhelms von Holland*. Leipzig: Veit 1885 [Historische Studien, 15], lk 28; Wolf-Dieter Hauschild. *Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten*. Lübeck: Schmidt-Römhild 1981, lk 74–75; Steinbach. *Die Reichsgewalt*, lk 27–29.

¹⁸ LUB 1, nr 235 (v 295–295); *Mecklenburgisches Urkundenbuch*. Kd 2. Vlj. Verein für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. Schwerin: Stiller 1864, nr 694–695 (lk 22–23); *Urkundenregesten zur Tätigkeit 2*, nr 500 (lk 417–418).

¹⁹ MUB 2, nr 696 (lk 23); *Urkundenregesten zur Tätigkeit 2*, nr 501 (lk 418). Wilhelm Biereye. *Das Bistum Lübeck bis zum Jahre 1254 (Fortsetzung)*. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Alterthumskunde*, 26 (1932), lk 51–112, siin lk 105–106; Steinbach. *Die Reichsgewalt*, lk 29.

²⁰ LUB 3, nr 261a (v 46–47); Biereye. *Bistum Lübeck*, lk 109–111; Steinbach. *Die Reichsgewalt*, lk 29–30.

²¹ LUB 1, nr 282 (v 364–367).

saamisega ja mõnikord see tal ei õnnestunudki.²² Niisiis oli 13. sajandi keisritel võimalik oma vasallidest teadlik olla vaid läänireverside²³ abil, mida küsiti tollal veel harva.²⁴ Võttes arvesse ka pikemat segaduste aega 13. sajandi keskpaigas, võib täiesti tõsimeeli eeldada, et käsitletaval ajavahemikul ei olnud keiserlikus kantseleis ületuldse teadlikud Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskopkondade staatuses riigiläänidena.

2.1.2. Saksa ordu kohalolek keisrikojas

Vajadus hoida häid suhteid nii keisri kui paavstiga pani Saksa ordu kõrgmeistrid sageli keerulisse olukorda. Kõrgmeister Hermann von Salza osales keiser Friedrich II ristiretkel Palestiinasse, mille too aastatel 1228–1229 ekskommunitseerituna ette võttis. Itaaliasse naasmise järel pidas ta keisri saadikuna läbirääkimisi paavstiga ja suutis jõuda 1230. aastal lepituseni. Kui paavst Gregorius IX 1239. aastal keisri teistkordselt ekskommunitseeris, oli Saksa ordu kõrgmeistriks Konrad von Thüringen, kelle katsed keisri saadikuna paavsti lepitusele mõjutada lõppesid ebaõnnestumisega. Tema ametijärglase Gerhard von Malbergi ajal ilmnid esimesed märgid ordu lõhenemisest paavsti- ja Staufenite-meelseteks. Kuigi Gerhard juhtis 1243. aastal keisri saadikuna läbirääkimisi paavstiga, asus ta selgelt paavsti poolele. Saksa ordus enamuses olnud Staufenite-meelsed vennad otsustasid ta 1244. aastal tagandada. Tema asemele valiti Staufenitele truu Heinrich von Hohenlohe, kes läks 1245. aasta juuli alguses keisri saadikuna paavstiga läbi rääkima, kuid jõudis Lyoni kirikukogule alles pärast keisri tagandamise väljakuulutamist.²⁵ Aastal 1249 või 1252 valiti ametisse kaks kõrgmeistrit: üks Staufenite- ja teine paavstimeelne.²⁶ Kuigi Staufenite-meelsetel kõrgmeistritel õnnestus end aja jooksul ordus kehtestada, jäid nad alates Günther von Wüllerslebeni ametiajast (1249–1252) isiklikult keisrikojast eemale.²⁷ Nii kadus keisrite ja Saksa ordu kõrgmeistrite isiklik ustavusvahekord ja lõppes ka kõrgmeistri tegevus keisri õukonnas ordu eri harude hüvanguks.

²² Gerhard Seeliger. Die Registerführung am deutschen Königshof bis 1493. – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Ergänzungs-Band, 3 (1890–1894), lk 223–363; Krieger. Lehnshoheit, lk 100–103.

²³ Vasalli poolt oma läänisandale antud ürik, millega kinnitati läänistuse teostamist.

²⁴ Spieß. Formalisierte Autorität, lk 66–76.

²⁵ Arnold. Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst, lk 57–70; Kluger. Hochmeister Hermann, lk 78–95 ja 141–163; Militzer. Von Akkon, lk 36–42; Arnold. Der Deutsche Orden, lk 154–155 ja 161–62.

²⁶ Milizer. Von Akkon, lk 42–43 väidab, et topeltvalimine toimus 1249; Arnold. Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst, lk 66–67 järgi toimus see aastal 1252, pärast meister Günter von Wüllerslebeni surma. Igal juhul on nii Milizer (Von Akkon, lk 149–150) kui Arnold veendumusel, et 1252. aastal valitud kõrgmeister Poppo von Osternohe pidi end paavstimeelsete valitud kõrgmeistri Wilhelm von Urenbachi vastu kehtestama.

²⁷ Milizer. Von Akkon, lk 43–45 ja 149–151.

See ei tähendanud ometigi Saksa ordu liikmeskonna ja keisri vaheliste isiklike suhete puudumist. Saksa ordu jaotumisel paavsti- ja Staufeni-meelseteks tuleb arvestada seda, et orduvendade pooltevalik konfliktis ei pruukinud sugugi tule- neda ratsionaalsest mõtisklusest selle üle, kumma tülitseva osapoole toetamine oleks soodsam Saksa ordule kui tervikule. Pigem valisid vennad poole vastavalt oma perekondlikule taustale – traditsiooniliselt Staufenitele ustavatest peredest vennad toetasid loomulikult Friedrich II ja Konrad IV. Seetõttu ei ole vaja imeks panna, et ka paavstimeelsete vürstide valitud Rooma kuningatel Heinrich Raspel ja Hollandi Wilhelmil olid Saksa ordu seas oma toetajad. Valdavalt oli tegemist nende endi perekondlikel valdustel ja nende poolehoidjate võimualadel asunud ordukonventide või neist piirkondadest pärit, kuid mujale läinud ordu- vendadega. Tüüringi maakrahvi ja Rooma kuninga Heinrich Raspe side Marburgi ordukonvendiga ilmnes selgelt aastatel 1244–1246, kui sealsed ordu- vennad pidasid tema saadikutena läbirääkimisi paavstiga maakrahvi valmiduse üle hakata Rooma kuningaks. Heinrichi saadikutena tegutsenud orduvendade hulgas figureeris ka endine Marburgi konvendi liige Dietrich von Grüningen.²⁸

Dietrich von Grüningen oli esimene Saksa ordu Liivimaa haru meister (1238/39–1241 ja 1242–1246)²⁹, kellel olid isiklikud sidemed Rooma kunin- gaga. Grüningenid olid Tüüringi maakrahvide ministeriaalid ja Dietrich kuulus nende kaheteistkümne mehe hulka, kes astusid 1234. aastal koos maakrahv Heinrich Raspe noorema venna Konradiga Saksa orduusse. Konradi eestveda- misel reformeeriti Tüüringi maakrahvi Ludwigi (†1226) lese Püha Elisabethi (†1231) asutatud Marburgi hospital 1234. aastal ümber Saksa ordu konvendiks. Saksa ordu tegi maakrahv Konrad kiirelt karjääri, teenides aastatel 1239–1240 kõrgmeistrina. Dietrich ajas talvel 1245–1246 paavsti kuurias Liivimaa ordu- haru asju ja tegutses selle kõrval oletatavasti ka Heinrich Raspe huvide esin- dajana. 5. juuli 1246 saabus ta kuuriasse juba Rooma kuninga Heinrich Raspe ametliku saadikuna.³⁰ Võib-olla loobus ta 1246. aasta lõpus Liivimaa meistri ametist³¹ just selleks, et teenida kuningas Heinrichit.

Dietrich von Grüningeni peetakse Saksa ordu paavstimeelse partei olulisi- maks esindajaks Läänemere regioonis. Tema meelsust põhjendatakse tavaliselt ordu Liivi- ja Preisimaa harude huvidega, kelle eduka tegevuse jaoks olevat paavsti poolehoid olnud hädavajalik.³² Ülal kirjeldatu valguses näib tema paavstimeelsuse taga olevat hoopis tema perekondlik traditsioon olla ustav

²⁸ Gramsch. *Deutschordensdiplomaten*, lk 333–358.

²⁹ Tema kohta *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Vlj. Lutz Fenske ja Klaus Mitlizer. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12], lk 277–278; Dieter Wojtecki. *Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*. Wiesbaden: Steiner 1971 [Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 3], lk 133–135.

³⁰ Gramsch. *Deutschordensdiplomaten*, lk 347–49 ja 353; Forstreuter. *Die Gründung*, lk 13.

³¹ Viimane teade Dietrich von Grüningeni tegevusest Liivimaa meistrina pärineb 1246. aasta 14. oktoobrist (PUB 1 / 1, nr 189 [lk 136–137]).

³² Mitlizer. *Von Akkon*, lk 148–149; Arnold. *Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst*, lk 65–66; Forstreuter. *Die Gründung*, lk 12–15.

Tüüringi maakrahvidele.³³ Seejuures kasutasid Staufenite-meelsed kõrgmeistrid Dietrichi ära kaitsmaks ordu huvisid paavsti-keisri konflikti ajal. Ta tegutses aastal 1245 Saksa ordu kõrgmeistri erakorralise asemikuna Saksa maadel ja hiljemalt aastast 1249 kõrgmeistri asemikuna paavsti kuurias, kusjuures tal oli kompetents sooritada õiguslikke toiminguid ka teiste orduharude meistrite nimel.³⁴

Ka kuningas Wilhelmil olid isiklikud kontaktid Saksa orduga, mille liikmeks oli astunud ka tema sohipoeg. Wilhelmi kuningliku almustejagaja ametis oli Saksa ordu vend Heinrich. Kuninga nõunike hulka kuulus Waldecki krahv Adolf (1228–1270), kelle härrus asus piirkonnas, kust oli pärit enamik teadaoleva päritoluga Mõõgavendade ordu liikmeid.³⁵ Eeldatavasti võis Liivimaa orduharul olla Waldecki krahvi näol oma toetaja kuninga lähikonnas.³⁶ Teadaolevalt ainsa Rooma kuningana annetas Wilhelm Saksa ordu Liivimaa harule valdusi Saksa maadel: 1252. aasta 9. jaanuaril loovutas kuningas ordule patronaadiõiguse Brucke kiriku ja Germari kabeli üle.³⁷

Saksamaa meistrid võtsid 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandi alguses aegamisi üle kõrgmeistrite varasema rolli keisririigi valitseja õukonnas. Saksamaa meistri amet kasvas tasapisi välja 1216. aastal asutatud Saksamaa maakomtuuri ametist. Hermann von Salza mõjul andis Friedrich II privileegi, et õukonnas viibimise ajal kuulub Saksamaa meister Rooma kuninga ametliku kaas-konna hulka. Hermann Otter (1224–1227) oli esimene vähemalt korra keisri õukonnas viibinud Saksa maakomtuur.³⁸ Järgmine vähemalt ühe korra kuninga õukonnas käinud Saksamaa meister oli Albrecht von Hallenberg (1248–1250), kes lasi 1248. aastal kuningas Wilhelmil kinnitada Saksa ordu privileegid.³⁹ Kuna seeläbi tunnustas Saksa ordu avalikult Wilhelmit õiguspärase kuningana, vastas keiser Friedrich II sellele sammule kõigi Sitsiilia kuningriigis asunud

³³ Wojtecki. *Personengeschichte*, lk 134.

³⁴ Marc Löwener. *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz 1998 [Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 7], lk 191–201. Nii on seletatav ka muidu segadust tekitav olukord, et aastatel 1248–1254 Preisi maameistri ametis olnud Dietrich von Grüningen esines aastal 1251 paavsti kuurias viibides ka Liivi maameistrina (LUB 1, nr 219–223 [v 277–283]).

³⁵ Benninghoven. *Der Orden*, lk 420–468 ja kaardilisa nr 15.

³⁶ Hucker. *Das Problem von Herrschaft und Freiheit*, lk 313–314 ja 318.

³⁷ *Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Kd 18 / 1. Die Urkunden Heinrich Raspes und Wilhelms von Holland 1246–1252*. Vlj. Alfred Gawlik, Dieter Hägermann ja Jaap Gerardus Kruisheer. Hannover: Hahn 1989, nr 167 (lk 221); *Acta imperii inedita seculi XIII. Urkunden und Briefe zur Geschichte des Kaiserreichs und des Königreichs Sizilien in den Jahren 1198 bis 1273*. Vlj. Eduard Winkelmann. Innsbruck: Wagner 1880, nr 535 (lk 436); LUB 6, reg 263b (lk 251); Arbusow [jun]. *Livland*, lk 14.

³⁸ Klaus Militzer. *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage*. Marburg: Elwert 1981 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 16], lk 36–43.

³⁹ RI V / 1, nr 4950–4951 (lk 931).

orduvalduste konfiskeerimisega. Ordu sai need valdused tagasi alles pärast keisri surma.⁴⁰

Saksamaa meistrite tihedam läbikäimine Rooma kuningatega algas Rudolf I valitsusajal. Meister Gerhard von Hirschberg (1272–1279) asus Rudolfiga kontakti eeldatavasti juba tema valitsusaja algul. Kuninga lähikonda pääsemist võis soodustada tõik, et aastatel 1273–1275 oli Rudolfi kantselei protonotariks Saksa ordu vend Heinrich, kes sai kuninga toel 1274. aastal Trento piiskopiks.⁴¹ Gerhard saavutas 1278. aastaks sellise usaldusastme, et Rudolf läkitas ta Lübecki riigilinna makse sisse kasseerima. Eeldatavasti oli see just tema, kui mitte protonotar Heinrich, kes suutis 1274. aasta algul mõjutada Rudolfit jätma Saksa ordu puutumata kuninglikust revindikatsioonipoliitikast, mille eesmärgiks oli võtta tagasi kogu pärast Friedrich II tagandamist võõrandatud riigivara.⁴² Ka järgmine Saksamaa meister, Matthias von Lonning (1281–1283), oli kuningas Rudolfiga heades suhetes ja toimis teadaolevalt vähemalt ühel korral kuninga asemikuna maarahu tagamise asjus.⁴³ Samas ei ole ühtegi allikat tema viibimise kohta kuninga õukonnas.

Ühes 1282. aasta 29. juunil väljastatud kuninglikus ürikus mainitakse Saksa ordu meistrit kuninga nõuniku ja armastatud lähikondlasena. Esialgu ilmselt ladina keeles koostatud dokument on säilinud ainult 15. sajandi esimest pooldest pärit saksakeelses ärakirjas. Üriku sisuks on Schweinfurti riigilinna tüli Saksa orduga ja selle lahendamine kuninglikus kohtus, kuhu Saksa ordu meister linna kaevanud oli.⁴⁴ Kasutatud tituluatur *der erwidrige meister des Deutschen Ordens des Spittals von Jerusalem*⁴⁵ jätab segaseks, kas tegemist oli kõrgmeistri või Saksamaa meistriga. Nii kõrgmeister Hartmann von Heldrunge (1273–1282/83) kui ka Saksamaa meistri Matthias von Lonningu puhul oleks tegemist ainsa teatega nende viibimise kohta kuningas Rudolfi õukonnas. Udo Arnoldi arvates võib meistri nime mitte mainimist järeldada, et ilmselt ei olnud tegemist kõrgmeistriga. Arnoldi arvates võis ürikus mainitud meistriks olla hoopis Frankimaa maakomtuur Konrad von Feuchtwangen.⁴⁶

⁴⁰ Manfred Hellmann. König Manfred von Sizilien und der Deutsche Orden. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. Vlj. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens I], lk 65–72; Arnold. Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst, lk 65.

⁴¹ RI VI / 1, lk 12; Ignio Rogger. Heinrich <OT> († 1289). – *Die Bischöfe, 1198 bis 1448*, lk 777–778.

⁴² RI VI / 1, nr 105 (lk 38); Wojtecki. Personengeschichte, lk 13–14. Revindikatsioonipoliitika kohta Krieger. Rudolf von Habsburg, lk 120–125 ja 166–167.

⁴³ Matthias von Lonningi kohta vt: Wojtecki. Personengeschichte, lk 14, 17, 31 ja 34; Militzer. Die Entstehung, lk 146.

⁴⁴ *Monumenta Suinfurtensia historica, inde ab anno DCCXCI usque ad annum MDC. Denkmäler der Schweinfurter Geschichte bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts*. Vlj. Friedrich Stein. Schweinfurt: Stöer 1875, nr 26 (lk 40–45); RI V / 1, nr 1683 (lk 371).

⁴⁵ *Monumenta Suinfurtensia*, nr 26 (lk 40)

⁴⁶ Udo Arnold. Konrad von Feuchtwangen. – *Preußenland. Mitteilungen der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung und aus den Archiven der Stiftung Preussischer Kulturbesitz*, 13 (1975), lk 2–34, siin lk 19.

Konrad von Feuchtwangen oli aastatel 1259 ja 1271–1279 Austria maakomtuur, 1279–1281 Liivimaa meister, 1279–1280 Preisimaa meister, 1282–1283 Frankimaa maakomtuur, 1284–1294 Saksamaa meister ja 1291–1296 kõrgmeister.⁴⁷ Tema suhted kuningas Rudolf I said alguse 1270. aastate teisel poolel, kui Rudolf vallutas Austria⁴⁸ ja jõudsid haripunkti pärast seda kui Konrad sai Saksamaa meistriks. 1289. aastal tutvustas Konrad kuningale ka kõrgmeister Burchard von Schwandenit (1283–1290), kelle Rudolf nimetas oma nõunikuks ja läkitas saadikuna paavsti juurde oma keisriks kroonimise üle läbi rääkima. Kõrgmeister otsis nii Rudolfilt kui ka Saksamaa meistritelt tulutult toetust juba lootusetuks muutunud ristiõjaettevõtmisele Palestiinas.⁴⁹ 1291. aastal vallutasid Egiptuse sultani väed ristiõdijate viimase tugipunkti Palestiinas, Akkoni linna. Saksa ordu peakorter koliti seepeale ümber Veneetsiasse ja kõrgmeisteriks valiti Konrad von Feuchtwangen. Ka oma uues ametis jätkas ta koostööd Rooma kuningaga, tegutsedes Adolf von Nassau (1292–1298) nõuniku ja saadikuna.⁵⁰

Konrad oli viimane keskaegne Saksa ordu kõrgmeister, kes oli Rooma kuninga teenistuses. Akkoni langemisele järgnenud aastakümnetel oli ordu haaratud sisemistest vaidlustest edasise kursi üle. Valdav osa vendi, eriti Veneetsias asunud peakorteris, pidas ordu peamiseks sihiks Palestiina tagasivallutamist. Teine grupp orduvendi eelistas keskenduda hoopis Preisimaale.⁵¹ Kõrgmeistrid Gottfried von Hohenlohe (1297–1303) ja Siegfried von Feuchtwangen (1303–1311) langesid ordu peakorteris juhtivatel positsioonidel olnud nn „Vahemere partei“ mõju alla, kuid pälvisid sellega Preisi- ja Liivimaa harude kriitika. Kõrgmeister Siegfried kolis küll ise 1309. aastal Malborki linnusesse Preisimaal,

⁴⁷ Ritterbrüder, lk 222.

⁴⁸ Austria vallutamisel on pikem eellugu. Kui Babenbergide dünastia meesliin 1246. aastal välja suri, pidid Austria ja Steiermarki hertsogkonnad õigupärast tagasi keisri kätte tagasi langema. Tegelikult hakkasid Wittelsbachid, Zähringerid ja Přemysliidid Austria ja Steiermarki üle konkureerima. 1253. aastal kehtestas end kõnealuses kahes hertsogkonnas hilisem Böömimaa kuningas Ottokar II. Rudolf I nõudis, et Ottokar II annaks ebaõiglaselt hõivatud hertsogkonnad Rooma kuningale tagasi. Ottokar keeldus ja alles 1276–1278 peetud sõjaga õnnestus Rudolfil end Austrias kehtestada. Vaata lähemalt Krieger. Rudolf, lk 127–155.

⁴⁹ Arnold. Konrad von Feuchtwangen, lk 12 ja 20–28; Milizer. Von Akkon, lk 45–46 ja 151–152.

⁵⁰ Militzer. Von Akkon, lk 153–158; Wojtecki. Personengeschichte, lk 33.

⁵¹ Udo Arnold. Deutschmeister Konrad von Feuchtwangen und die „preußische Partei“ im Deutschen Orden am Ende des 13. und Beginn des 14. Jahrhunderts. – Udo Arnold. *Der Deutsche Orden und Preussenland. Ausgewählte Aufsätze anlässlich des 65. Geburtstages*. Vl. Benhart Jähni ja Georg Michels. Marburg: Elwert 2005 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 26], lk 187–206; Klaus Militzer. Der Hochmeister Gottfried von Hohenlohe. – Klaus Militzer. *Zentrale und Region. Gesammelte Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen, Livland und im deutschen Reich aus den Jahren 1968 bis 2008*. Weimar: VDG 2015 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 75; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 13], lk 1–15.

kuid ordu peakorter jäi esialgu veel Veneetsiasse. Alles kõrgmeister Werner von Orselni ajal (1324–1330) sai Malborkist Saksa ordu peamaja.⁵²

Frankimaa komtuur Konrad von Gundelfingen reisis 1311. aastal Rooma kuninga Heinrich VII (1309–1313, keiser aastast 1312) kaaskonnas Itaaliasse. Kuninga lähikonnas viibides täitis ta eeldatavasti Preisimaa haru esitatud palve ja lasi Heinrich VII-l kinnitada Saksa ordu võimutäiuse Väike-Pommeri üle. Ürikus kiitis kuningas Konradi ja teiste orduvendade ustavat teenistust tema Itaalias viibimise ajal.⁵³ Ludwig IV ajal teenis Konrad kuninga nõuniku ja saadikuna. Teisalt oli ta ka kõrgmeister Karl von Trieri (1311–1324) kaastöötaja ja sai tema surma järel 1324. aasta juulis Saksamaa meistriks (1324–1328). Konradi ajal sai alguse Saksamaa meistrite tihe seotus kuningakojaga ning kuninga teenimine nõuniku, saadiku ja esindajana. Selles mõttes võib öelda, et Saksamaa meistrid võtsid üle 13. sajandi esimesel poolel kõrgmeistrite poolt keisrikojas täidetud rolli.⁵⁴

Saksamaa meistri uus roll võimaldas Saksa ordul kui tervikul Ludwig IV ja paavsti vahelises konfliktis edukalt laveerida. Saksa ordu kõrgmeistrid ja Liivimaa meistrid pigem hoidusid otsestest kontaktidest paavsti poolt mitte tunnustatud ja kirikuvande alla pandud keiser Ludwigiga. Samas Saksamaa meistrid Konrad von Gundelfingen ja Wolfram von Nellenburg (1331–1360) teenisid Ludwigi nõunike ja esindajatena. Wolfram käis seejuures korduvalt Ludwig IV saadikuna paavsti kuurias Avignonis. Keisri nõunike ja saadikute seas oli 1330. aastatel ka Frankimaa maakomtuur Heinrich von Zipplingen. Seejuures ei näi kõrgmeistrid olevat vastustanud Saksamaa meistri ja Frankimaa maakomtuuri läbikäimist ekskommunitseeritud keisriga. Sellise käitumisega sai Saksa ordu kui tervik jääda keisri-paavsti konfliktis neutraalseks ja tagada ühel ajal nii Läänemere idakaldal asunud orduharudele vajaliku paavstliku poolehoidu kui ka Saksa maade konventidele soodsa keiserliku toetuse.⁵⁵

⁵² Klaus Militzer. Die Übersiedlung Siegfrieds von Feuchtwangen in die Marienburg. – *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten. The Military Orders in Times of Change and Crisis*. Vlj. Roman Czaja ja Jürgen Sarnowsky. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011 [Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders, 16], lk 47–61; Ulrich Niess. *Hochmeister Karl von Trier (1311–1324). Stationen einer Karriere im Deutschen Orden*. Marburg: Elwert 1992 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 47], eriti lk 14–33 ja 188–190.

⁵³ PUB 2, nr 37 (lk 23–24).

⁵⁴ Niess. Karl von Trier, lk 120, 175–178 ja 185–186.

⁵⁵ Julius von Pflugk-Harttung. *Der Johanniter- und der Deutsche Orden im Kampf Ludwigs des Bayern mit der Kurie*. Leipzig: Duncker & Humblot 1900, lk 72–100, 147–150 ja 180–181; Anton Nägele. Heinrich von Zipplingen, Geheimer Rat des Kaisers Ludwig des Bayern, Komtur des Deutschordens zu Oettingen, Ulm und Donauwörth (†1346) – *Theologische Quartalschrift*, 119 (1938), lk 135–151.

2.1.3. Saksa ordu Liivimaa haru õiguslikud sidemed keisririigiga ja suhtlus keisrikojaga

Käsitletaval perioodil hankis ordu Liivimaa haru keisririigi valitsejate käest kokku viis ürikut. Rudolf I andis 1274. aastal Saksa ordu Liivimaa harule kohtuvõimu Riia linna üle.⁵⁶ Tema poeg, Albrecht I väljastas aastal 1298 või 1299 ordu palvel kaks ürikut, milles ta käskis Riia rael järgida oma varasemaid kokkuleppeid orduga.⁵⁷ Ludwig IV kinnitas 1332. aastal Saksa ordu ilmaliku võimu Riia linna üle, vastavalt linna alistumislepingule.⁵⁸ Ordul oli nimelt 1330. aastal õnnestunud Riia enda ülemvõimule allutada (vt ptk 3.2.3.). Ainsa Riia mitte puudutava üriku väljastas 1279. aastal kuningas Rudolf I, kui ta kinnitas, et kõik Saksa ordu keiserlikud ja paavstlikud privileegid kehtivad ka Liivimaal.⁵⁹ Mainitud viiest ürikust on säilinud ainult kolm. Kuningas Alberchti ürikud on tõenäoliselt hävinud.

Manfred Hellmanni arvates väljendasid need ürikud keisrite ja Rooma kuningate taotlust olla katoliikliku Euroopa kõrgeim ilmalik võimukandja, kellel autoriteet ei olnud piiratud Püha Rooma keisririigi territooriumiga, vaid ulatus üle kogu maailma. Kuna Hellmann oli seisukohal, et Liivimaa asus välja-pool keisririiki, siis olevat seal kehtinud üksnes keisri kui maailmavalitseja autoriteet. Järelikult ei saavat kõnealustest ürikutest Hellmanni arvates lugeda välja riigiõiguslike sidemete olemasolu Liivimaa ja keisririigi vahel.⁶⁰ Ometigi ei eeldanud hiliskeskaegsed keisrid sugugi, et neil on mingi võim ülejäänud Euroopa kuningriikide üle. Maailmahärrus oli esmajoones ikkagi staatuse küsimus. Keiser oli kõrgeima staatusega monarh Euroopas ja võrdne paavsti kui kõrgeima kirikuisandaga. Tema reaalne valitsusvõim oli tegelikult piiratud Püha Rooma keisririigi territooriumiga.⁶¹ Hellmanni väide on seega kahtluse all ja seda peaks püüdma kontrollida vaadates lähemalt mainitud ürikute kasutamist Saksa ordu poolt. Kahjuks on käsitletava perioodi Liivimaa ajaloo allikad säilinud võrdlemisi halvasti, mistõttu saab välja tuua vaid ühe antud küsimuses relevantse juhu. Paavsti kuurias peetud Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vahelise kohtuprotsessi ajal, millalgi enne 1332. aasta 13. juulit, teatas ordu peaprokuraator, et Riia linn asub Püha Rooma keisririigis.⁶² Minu arvates oli see avaldus seotud sama aasta 8. märtsil väljastatud keiser Ludwig IV ürikuga ja võib-olla ka Rudolf I ürikuga aastast 1274. Üriku(te) omaaegses tõlgenduses asus Riia linn nähtavasti Püha Rooma keisririigis.

⁵⁶ LUB 1, nr 445 (v 560–561) on valesti dateeritud. Õiget dateeringut vt RI VI / 1 nr 265 (lk 77).

⁵⁷ Zeugenverhör, lk 65 ja ürikulisa, nr 1 (lk 148–149); LUB 1, nr 584 (v 739–740).

⁵⁸ LUB 2, nr 749 (v 267–268); *Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern, nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. Vlj. Michael Menzel. Kd 8. *Die Urkunden aus den Archiven und Bibliotheken Österreichs und Böhmens*. Toim. Johannes Wetzel. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2008, nr 257 (lk 119).

⁵⁹ LUB 1, nr 462 (v 579–580); RI VI / 1, nr 1103 (lk 279).

⁶⁰ Hellmann. Livland, lk 14–18.

⁶¹ Scales. The Shaping of German Identity, lk 209; Schubert. König und Reich, lk 207–213.

⁶² LUB 2, nr 759 (v 280): *de civitate vero Rigensi dicente, quod ipsa ad dominum archiepiscopum seu ad eius ecclesiam nullatenus pertinebat, sed ad imperium*.

Ürikute teksti lähemal vaatlemisel võib samuti täheldada selgeid märke Liivimaa ja Riia linna kuulumise kohta keisririiki. Rudolfi 1279. aasta ürik oli adresseeritud kõigile Liivimaal asuvatele peapiiskoppidele ja piiskoppidele, kellel kuningas palus arvestada tõsiasjaga, et varasemate Rooma keisrite ja kuningate poolt Saksa ordule antud privileegid kehtivad ka Liivimaa orduharule.⁶³ Kuigi dokumendis ei ole otseselt kirjas, et Liivimaa on keisririigi osa, näib kuningas Rudolf seda vaikides eeldavat. Sama tähelepaneku võib teha ka Rudolfi 1274. aasta üriku alusel, mis oli adresseeritud Riia kodanikele. Üriku järgi olevat Püha Rooma keisririigi valitsejale kohane hoolitseda mitte üksnes oma silma all olevate, vaid ka kaugete maade (*sepositis et longinquis remotorum partium*) elanike heaolu eest. Samas suhtus kuningas Rudolf Riia kodanikesse kui endale ustavatesse inimestesse (*vestra devota fidelitas*) ja lootis, et nad hoolitsevad kuninga ja keisririigi auväärsuse eest regioonis (*pro nobis et sacrii imperii reverentia facitis in hac parte*).⁶⁴ Keiser Ludwig IV toonitas oma ürikus keisri kohustust tagada oma alamate heaolu (*subiectorum commodum*) ja oma ustavate vaheline rahu (*quietem fidelium*), nende kaitse ja õiglane kohtumõistmine (*aequitas*).⁶⁵ Kuningas Rudolf annetas oma 1274. aasta ürikuga Saksa ordu Liivimaa haru meistrile täieliku kohtuvõimu Riia linna üle ning käskis oma kuningliku autoriteediga Riia kodanikel võtta ordumeister oma kohtuhärrana vastu. Keiser Ludwig IV ürik kinnitas Riia linna ja Saksa ordu Liivimaa haru vahelise lepingu, mis oli sõlmitud linna alistumisel ordule 1330. aastal. Lisaks sellele loovutas keiser Saksa ordule täielikku kohtuvõimu Riia linnas. Kõrgemat kohtuvõimu koos kaelakohutu õigusega pidasid keskaegsed keisrid ja Rooma kuningad eriõiguseks, mida vürstid ja kohtunikud võisid evida üksnes keisri või kuninga käest antuna.⁶⁶ Nähtavasti suhtusid Rudolf I ja Ludwig IV neis kahes ürikus Riia linna kui osasse Püha Rooma keisririigist.

Liivimaa orduharu suhtlusest kuningakojaga on teada äärmiselt vähe. Kumbki Rudolf I ürikus ei ole ära märgitud, kes neid kuninga käest küsimas käis. 1279. aasta 17. juunil Viinis väljastatud Rudolfi privileeg oli ilmselt seotud Konrad von Feuchtwangeni nimetamisega Liivimaa meistriks 1279. aasta aprillis Marburgis peetud ordukapiitlil.⁶⁷ Oma ametiajal Austria maakomtuurina oli Konrad sõlminud tihedad suhted kuningas Rudolfiga. 1279. aastal viibis kuningas pikemat aega Viinis⁶⁸, kus asus ka Austria maakomtuurkonna keskus.⁶⁹ Kahjuks pole teada, kas Konrad käis enne Liivimaale teele asumist isiklikult Viinist läbi või lasi ta kuningliku privileegi hankida Viini konvendi orduvendadel. Igal juhul näib, et kuningalt üriku saamiseks kasutas Liivimaa haru ära Saksa haru sidemeid õukonnaga.

⁶³ LUB 1, nr 462 (v 579–580); RI VI / 1, nr 1103 (lk 279).

⁶⁴ LUB 1, nr 445 (v 361).

⁶⁵ LUB 2, nr 749 (v 267–268).

⁶⁶ Krieger. Lehnshoheit, lk 249–253; Krieger. Rudolf, lk 247.

⁶⁷ *Livländische Reimchronik*. Vlj. Leo Meyer. Paderborn: Schöningh 1876, värsid 8527–8575 (lk 195–196); Arnold. Konrad von Feuchtwangen, lk 10–13.

⁶⁸ 27. jaanuarist kuni 17. septembrini. Vt RI VI / 1, nr 1057–1128 (lk 268–283).

⁶⁹ Militzer. Von Akkon, lk 263–266.

Kahjuks ei ole ordusisese kommunikatsiooni kohta piisavalt allikaid saamaks teada, kas Liivimaa haru saatis ise saadikud kuningakotta või suhtlesid nad kuningaga Saksa haru orduvendade vahendusel. Samuti ei ole mitte midagi teada sellest, kuidas kuninglikud ürikud Liivimaale toimetati. Enne aastat 1309, mil kõrgmeister asus resideerima Preisimaal, käisid Liivimaa haru liikmed igal juhul isiklikult Saksa maadel. Kasvõi näiteks 1279. aasta kevadel Marburgis peetud ordukapiitlil. Alates kõrgmeistri saabumisest Preisimaale ei ole Liivimaa haru otsene suhtlus Saksa haruga enam nii üheselt mõistetav. Kuigi kõrgmeistrid suhtlesid 14. sajandi esimesel poolel keisriga väga harva, siis ordu konventidega Saksa maadel pidid nad olema regulaarses kommunikatsioonis.

Keiser Ludwig IV annetas 1332. aastal kohtuvõimu Riia linnas kõrgmeistrile, Saksa ordule ja orduvendadele, mis viitab tõsiasjale, et kõnealune ürik hangiti kõrgmeistri poolt. Samas ürikus avaldas keiser austust oma sekretärile, Saksa ordu Frankimaa maakomtuurile Heinrich von Zipplingenile.⁷⁰ Kahjuks jääb teadmata, kas kõrgmeister saatis üriku hankimiseks omaette saatkonna keisri juurde või palus ta üriku hankida maakomtuur Heinrichil. Aastal 1339 tegi keiser Ludwig IV Saksa ordule ettepaneku osta ära Taani kuningriigi Eestimaa hertsogkond, mille Taani kuninga Christoffer II (1320–1326 ja 1329–1332) pojad Otto ja Valdemar (Taani kuningana Valdemar IV, 1340–1375) olid loovutanud keisri pojale Brandenburgi markkrahvile Ludwigile. Oma pakkumisest kirjutas keiser nii kõrgmeistrile kui ka Liivimaa meistrile. Edasised läbirääkimised asja üle toimusid ometigi ainult kõrgmeistriga, kes ostis 1346. aastal Eestimaa hertsogkonna ära (vt pkt 4.1.).⁷¹ Nähtavasti suhtles Liivimaa orduharu keiser Ludwig IV-ga ainult kõrgmeistri vahendusel.

2.2. Karl IV ja Wenzeli ajal (1346–1400)

Paavst Clemens VI (1342–1352) soovitusel valisid Luksemburgide dünastiat toetavad kuurvürstid – Mainzi peapiiskop Gerlach von Nassau⁷², Trieri peapiiskop Balduin von Luksemburg (Karl IV vanaonu), Kölni peapiiskop Walram von Jülich, Böömimaa kuningas Jan (Karl IV isa) ja Saksi-Wittenbergi hertsog Rudolf – 1346. aasta 11. juulil Rooma kuningaks Karl IV. Tegemist oli poliitilise sammuga paavsti poolt mitte tunnustatud keiser Ludwig IV vastu.⁷³ Pärast Ludwigi surma

⁷⁰ LUB 2, nr 749 (v 267–268).

⁷¹ LUB 2, nr 786–787 (v 322–323) ja nr 854 (v 410); PUB 4, nr 63 (lk 64–65).

⁷² Paavst Clemens VI oli 1346. aasta algul tagandanud Mainzi peapiiskop Heinrich von Virneburgi ja nimetanud tema asemel peapiiskopiks Gerlach von Nassau. Tegemist oli poliitilise otsusega, mis pidi võimaldama Karli kuningaks valimise. Vt Friedehelm Jürgensmeier. *Das Bistum Mainz. Von der Römerzeit bis zum II. Vatikanischen Konzil*. Frankfurt am Main: Knecht 1988 [Beiträge zur mainzer Kirchengeschichte, 2], lk 138.

⁷³ Heinz Thomas. Clemens VI und Ludwig der Bayer. – *Kaiser Ludwig der Bayer. Konflikte, Weichenstellungen und Wahrnehmung seiner Herrschaft*. Vlj. Hermann Nehlsen ja Hans Georg Hermann. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 2002 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, NF 22], lk 75–117, eriti 113–117.

aastal 1347 õnnestus Karlil end kuningana kehtestada ja 1355. aastal krooniti ta Roomas keisriks. Tema valitsusajaga algas paavsti ja keisri rahumeelsete suhete periood, millele pani aluse keisri hoidumine aktiivsest Itaalia-poliitikast. Isa surma järel 1346. aasta augustis sai Karl IV ka Böömimaa kuningaks (1346–1378). Keisririigi suurima ja võimsaima territoriaalhärruse – Böömimaa ja selle kroonimaade – valitsemine tagas talle tunduvalt ulatuslikuma võimubaasi kui teistel viimase saja aasta jooksul valitsenud Rooma keisritel ja kuningatel. Püüdlustes kehtestada Saksa maade üle hegemoniaalne keisrivõim toetus Karl IV ka oma heale vahekorrale paavstiga. Kasutades paavsti õigust täita vaimulikke ameteid, saavutas keiser oma poliitiliste eesmärkide jaoks olulistes piiskopkondades enda soosikute nimetamise toomhärradeks ja piiskoppideks. Koostöös paavstiga võis Karl IV edendada ka oma vaimulikest lähikondlaste ja soosikute kiriklikku karjääri, kus iganes nood prebende ja kiriklikke ameteid saada soovisid. Keiserliku autoriteedi kasv väljendus ka tõsiasjas, et kuurvürstid valisid tema poja Wenzeli Rooma kuningaks juba Karli valitsusajal.⁷⁴

Wenzeli valitsusaeg osutus väga problemaatiliseks ja lõppes tema tagandamisega Rooma kuninga kohalt 1400. aastal. Tagandamise peamiseks põhjuseks oli kuninga suutmatust täita Saksa vürstide ootusi. Näiteks eeldati Rooma kuningalt nn Suure kirikulõhe (1378–1417) lahendamist. 1378. aastal oli nimelt valitud ametisse kaks paavsti – Roomas resideerinud Urbanus VI (1378–1389) ja Avignonis resideerinud Clemens VII (1378–1394). Samuti ei õnnestunud Wenzelil, kes kuulus Rooma paavsti toetajate hulka, organiseerida enda keisriks kroonimist. Suurimaks probleemiks Saksa vürstide jaoks oli aga tõsiasi, et alates 1380. aastaste teisest poolest ei külastanud Wenzel enam Saksa maid, vaid proovis valitseda keisririiki esindajate ja saadikute vahendusel. Saksa vürstid pidasid seda seniste tavade jämedaks rikkumiseks. Vürstid ootasid, et kuningas külastaks isiklikult vähemalt Saksa keskseid piirkondi ja tõlgendasid Wenzeli püüdlust teostada kuningavõimu Prahast Rooma kuninga kohustuste mitte täitmisenä. Peamiseks põhjuseks, miks Wenzel enam Saksa maid ei külastanud, olid sisemised probleemid Böömimaal. Luksemburgide dünastia oli 14. sajandi algusest peale tugevdanud Böömimaa kuninga autoriteeti aadli õiguste arvelt. Aegamisi oli vähenenud aadli mõju kuninglikus õukonnas. Samas kasvas alamaadlike ja linnakodanike hulk kuninga lähikondlaste ja kuninglike ametnike seas. 1394. aastal toimunud aadlike vandenõu tagajärjel võeti kuningas Wenzel vangi. Regendiks sai kuninga onupoeg, Määrimaa markkrahv Jobst (1375–1411, Rooma kuningas 1410–1411; tuntud ka nime all Jošt). Saksa maadel reageeriti toimunule kiiresti – Reinimaa pfaltskrahv saatis oma poja juhitud väesalga kuningat vabastama ning augustis peetud läbirääkimiste järel saigi Wenzel taas

⁷⁴ Ferdinand Seibt. *Karl IV. Ein Kaiser in Europa*. München: Süddeutscher Verlag 1978; Moraw. *Von offener Verfassung*, lk 240–256; Ludwig Schmugge. *Kurie und Kirche in der Politik Karls IV. – Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. Vlj. Ferdinand Seibt. München: Prestel 1978, lk 73–87 ja 440–441; Gerhard Loscher. *Königtum und Kirche zur Zeit Karls IV. Ein Beitrag zur Kirchenpolitik in Spätmittelalter*. Berlin: Oldenbourg 1985 [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 56], eriti lk 93–125.

vabadusse. Järgnevad kümme aastat olid kuninga ja Böömimaa aadlike vahelised suhted niivõrd pingelised, et ei võimaldanud Wenzelil aktiivselt keisririigi asjadega tegeleda. Seepärast otsustasid Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskop ning Reinimaa pfaltskrahv aastal 1400 Wenzeli Rooma kuninga ametist tagandada, heites talle ette valitsemisasjade hülgamist ja ebakompetentsust.⁷⁵

2.2.1. Saksa ordu ja keisrikoda

Saksa ordusse suhtusid Karl IV ja Wenzel kui oma isikliku poliitika tööriista, soodustades ordu tegevust neis piirkondades, kus see neile kasuks tuli, olles samal ajal valmis mõnes teises regioonis orduvastast poliitikat ajama.⁷⁶ Ordu Saksa-maa meistrid olid Ludwig IV ajal sõlminud tihedad sidemed keisriga ja hoidsid neid ülal ka edaspidi. Hoolimata Ludwig IV ja Karl IV vahelisest vastasseisust asus Saksamaa meister Wolfram von Nellenburg (1331–1361) peatselt pärast Ludwig surma Karli teenistusse. Selline isiklik teenistusvahetuskord säilis ka edaspidi. Saksamaa meistrite ja ordu Frankimaa maakomtuurkonna side keisrikojaga oli olemuselt sarnane kuningalähedaste piirkondade krahvide ja härrade omale. Vähemalt selles mõttes, et kuninga teenimise eest loodeti (ja enamasti ka saadi) vastutasuks privileege, õiguseid, valduseid ja toetust piirkondlikes konfliktides.⁷⁷

⁷⁵ Wilhelm Hanisch. Wenzel IV. – *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder. Kd 3. Karl IV. und sein Kreis*. Vlj. Ferdinand Seibt. München – Wien: Oldenbourg 1978, lk 251–279; František Graus. Das Scheitern von Königen: Karl IV., Richard II., Wenzel IV. – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 17–37; Ivan Hlaváček. Wenzel IV., sein Hof und seine Königsherrschaft vornehmlich über Böhmen. – sealsamas, lk 201–232; Peter Moraw. König Wenzels (1378–1419) Hof, eine Günstlingswirtschaft? – *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. 8. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Stadt Neuburg an der Donau, der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt und dem Deutschen Historischen Institut Paris, Neuburg an der Donau, 21. bis 24. September 2002. Vlj. Jan Hirschbiegel ja Werner Paravicini. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Residenzenforschung, 17], lk 163–175; Ivan Hlaváček. König Wenzel (IV.) und seine zwei Gefängennahmen (Spiegel seines Kampfes mit dem Hochadel sowie mit Wenzels Verwandten um die Vorherrschaft in Böhmen und Reich). – *Quaestiones medii aevi novae*, 18 (2013), lk 115–149; Moraw. Von offener Verfassung, lk 256–259.

⁷⁶ Jähnig. Deutsche Orden und Karl IV, lk 146–147; Libor Jan. King Wenceslas and the Dissolution of the Teutonic Order's Bohemian Bailiwick. – *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Toim. Jürgen Sarnowsky. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate 1999, lk 233–242.

⁷⁷ Jähnig. Deutsche Orden und Karl IV, lk 107–121 ja 140–146; Hans Hubert Hofmann. *Der Staat des Deutschmeisters. Studien zu einer Geschichte des Deutschen Ordens im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*. München: Kommission für Bayerische Landesgeschichte 1964 [Studien zur bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte, 3], lk 45, 56–57, 60–61 ja 65–67; Boockmann. Die Vertretung, lk 100–102.

Saksa ordu kõrgmeistrisse ja tema juhitud Preisimaa harusse suhtusid Karl IV ja Wenzel kui ühte Kesk-Ida-Euroopa poliitilisse võimu. Selline lähenemine erines kardinaalselt varasemate Püha Rooma keisririigi valitsejate omast, kes suhtusid ordule kui endi kaitse all olevasse institutsiooni ja asusid Preisimaa haru puudutanud konfliktide korral vähemalt formaalselt alati ordu poolele. Böömimaa kuningatena olid Karl ja Wenzel seotud Kesk-Ida-Euroopa poliitilise maastikuga ning Preisimaa haru oli seal üks kaalukas poliitiline jõud. Kuna Poola kuningad pidasid mitmeid Preisimaa haru valduseid enda omadeks, valitses Saksa ordu ja Poola vahel 14. sajandi algusest peale pidev vastasseis, mis püsis ka pikematel rahuperioodidel.⁷⁸ Seda olukorda kasutasid Luksemburgide dünastiast valitsejad oma poliitikas ära – kui pingestusid nende suhted Poola kuningatega, siis soosisid nad ordu Poola-vastast tegevust, vastupidises olukorras toetasid nad Poola kuningat ordu vastu.⁷⁹ Ka Saksa ordu kõrgmeistrid suhtusid Böömimaa kuningakrooni kandnud Karl IV ja Wenzelisse pigem kui ühte Kesk-Ida-Euroopa monarhi. Näiteks suhtluses Wenzeliga hoidsid kõrgmeistrid teatavat distantsi ega lugenud teda sugugi oma olulisemate soosijate hulka.⁸⁰

Kõnealusest perioodist on teada ainult üks keiserlik ürik, mis võis olla Liivimaa orduharu huvides. Millalgi enne 1355. aastat kinnitas Rooma kuningas Karl IV ordu kõrgmeistri palvel neli ürikut, mis Leedu kuningas Mindaugas (1253–1263) oli aastatel 1253–1260 Saksa ordu Liivimaa meistrile väljastanud. Nende ürikutega annetas kristluse vastu võtnud Mindaugas ordu Liivimaa harule valdusi Žemaitijas ning loovutas Saksa ordule kogu Leedu kuningriigi, juhul kui ta sureb ilma meessoost pärijateta.⁸¹ 13. sajandi keskpaigas konkureerisid Saksa

⁷⁸ Boockmann. Der Deutsche Orden, lk 138–150; Max Hein. Die Verleihung Litauens an den Deutschen Orden durch Kaiser Ludwig den Bayern im Jahre 1337. – *Altpreußische Forschungen*, 19 (1942), lk 36–54. Vt ka *Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish–Teutonic Order Trials and Disputes*. Vlj. Wiesław Sieradza. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012.

⁷⁹ Udo Arnold. Preußen, Böhmen und das Reich: Karl IV. und der Deutsche Orden. – *Karl IV. Staatsmann und Mäzen* Vlj. Ferdinand Seibt. München: Prestel 1978, lk 167–173 ja 450–52; Udo Arnold. Karls Ostpolitik in neuer Sicht: Hausmacht und Kaiserpolitik. – *ZHF*, 8 (1981), lk 5–13; Klaus Conrad. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360. – *ZfO*, 21 (1972), lk 20–41, siin lk 27–40.

⁸⁰ Hlaváček. Alltägliche, lk 122–126.

⁸¹ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 10. Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1350–1353*. Vlj. Margarethe Kühn. Weimar: Böhlau 1979–1991, nr 391 (lk 297–301); *Preussisches Urkundenbuch*. Kd 5. Vlj. Klaus Conrad. Marburg: Elwert 1969–1975, nr 1055 (lk 603–604). PUB 5 väljaandja Klaus Conrad peab Karl IV ürikut Saksa ordu poolt tehtud võltsinguks, põhjendades seda vormiliste vigadega. Lähtudes Conradi väidetest peab Bernhart Jähni (Deutsche Orden und Karl IV, lk 136 joonealune märkus 193) kõnealust Karl IV ürikut Liivimaa ordumeistri kantseleis koostatud võltsinguks. Seevastu MGH Constitutiones 10 väljaandja Margarethe Kühn peab Karl IV ürikut ehtsaks. Mindaugase ürikute ja nende ehtsuse kohta vt Rasa Mažeika. When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of honour in the Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240–63). – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Toim. Alan V. Murray. Aldershot – Burlington: Ashgate 2001, lk 197–214, siin lk 202–205.

ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskop Albert Suerbeer omavahel Leedu ja selle ümbruses paiknenud alade kristianiseerimise üle.⁸² Leedu kristianiseerimise katse ebaõnnestumine 1260. aastate alguses ja Mindaugase naasmine paganlusse said alates 13. sajandi lõpust osaks süüdistustest, mida Riia peapiiskopid paavsti kuurias peetud orduvastastel protsessidel Liivimaa orduharule ette heitsid.⁸³ 1352. aasta märtsis lasi kõrgmeister teha transsumpte Riia peapiiskopiga peetava kohtuprotsessi jaoks olulistest ürikutest, kuid samas ka mainitud neljast Mindaugase ürikust. Seega võis Mindaugase ürikute transsumptide tegemine ja nendele Karl IV kinnituse hankimine olla seotud ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi vahelise kohtuprotsessiga paavsti kuurias.⁸⁴ Teisalt on võimalik, et kõrgmeistri huvi Mindaugase ürikute vastu 1352. aasta kevadel võis olla hoopis reaktsioon Trakai vürsti Kęstutise (1345–1382, Leedu suurvürst 1381–1382) ning Ungari ja Poola kuningate vahel 1351. aastal sõlmitud rahulepingule, milles Kęstutis lubas võtta vastu kristluse, kuid nõudis vastutasuks endale osa Saksa ordu Preisi- ja Liivimaa harude valdusi.⁸⁵ Tõsiasi, et 1352. aastal tehtud Mindaugase ürikute transsumpte kasutas ordu paavsti kuurias alles 15. sajandil,⁸⁶ viitab pigem võimalusele, et Mindaugase ürikud ei olnud seotud ordu ja Riia peapiiskopi vahelise kohtuprotsessiga paavsti kuurias.

Keiser Karl IV ja kuningas Wenzeliga suhtles Liivimaa orduharu ainult kõrgmeistri vahendusel. Käesolevas alapeatükis käsitletud 54 aasta jooksul saatis Liivimaa meister teadaolevalt vaid ühel korral (1392. aasta oktoobris) oma esindaja kuninga õukonda⁸⁷, kuid ka sel puhul kuulus ordumeistri esindaja kõrgmeistri saatkonda. Kõigepealt läks see Liivimaa meistri saadik Peisimaal resideerinud ordu kõrgmeistri juurde. Seal anti talle kaasa Rhedeni komtuur Kyburgi krahv Rudolf, kellest sai ordu saatkonna ametlik juht. Kõrgmeistri soovituskirjas kuninga kantslerile Hanko Brunonisele suhtuti nii Rhedeni komtuuri kui ka Liivimaalt saabunud käsknikusse kui kõrgmeistri saadikutesse.⁸⁸ Selle

⁸² Selart. *Livonia, the Rus' and the Baltic Crusades*, lk 199–210; Mažeika. *When Crusader*, lk 198–214; Anti Selart. *Fürst Konstantin von Polock und die Geschichte Livlands im dritten Viertel des 13. Jahrhunderts. – Forschungen zur baltischen Geschichte*, 1 (2006), lk 29–44.

⁸³ Zeugenverhör, lk 27, 29, 46, 63, 78, 90, 99 ja 141 ning ürikulisa, nr 1 (lk 147–148), 5 (lk 169) ja 9 (lk 202); LUB 1, nr 584 (v 738); LUB 2, nr 630 (v 50–51); Mažeika. *When Crusader*, lk 204–205; Rasa Mažeika ja Stephen C. Rowell. *Zelatores maximi: Pope John XXII, Archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission. – Archivum historiae pontificae*, 31 (1993), lk 33–68, siin lk 51–56.

⁸⁴ *Berichte* 1, lk 168; MGH. *Constitutiones* 10, lk 297, joonealune märkus 1.

⁸⁵ Conrad. *Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV*, lk 26–27. Kõnealuse rahulepingu kohta vt ka: Stephen C. Rowell. *Lithuania Ascending. A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge: Cambridge University Press 1994 [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought], lk 144–146; Zigmantas Kiaupa, Jūratė Kiaupienė ja Albinas Kuncevičius. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius: Arlila 2000, lk 120–121.

⁸⁶ *Berichte* 1, lk 168–169.

⁸⁷ *Berichte* 1, nr 221 (lk 335); LUB 3, nr 1334 (v 711–712).

⁸⁸ GStA PK, XX. HA, OF, nr 2a, lk 91; Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens 1, nr 140–141 (lk 189–190). Hlaváček. *Alltägliche*, lk 116 eksib arvates, et allikas mainitud *eine gebitig[er] von Liefflande* tähistas Liivimaa ordumeistrit.

saatkonna viibimisest Wenzeli õukonnas puudub igasugune info, mistõttu on võimalik, et saadikud ei külastanudki tegelikult Rooma kuningat.

Ka kuningas Wenzel, kes oli aastatel 1392–1397 seotud ordu Liivimaa haru vastuoludega Riia peapiiskopi Johann von Sinteni ja Tartu piiskopi Dietrich Damerowiga, suhtles ordu Liivimaa haruga üksnes kõrgmeisteri ja Böömimaa orduvendade vahendusel. Liivimaa orduharu huvide kaitsmisel Wenzeli õukonnas mängis peamist rolli Böömimaa maakomtuur Albrecht von Dubá (1394–1402).⁸⁹ Niisiis käis kogu Liivimaa orduharu kommunikatsioon keisri ja tema õukonnaga Saksa ordu kõrgmeisteri vahendusel. Ka ainsal korral, kui üks Liivimaa orduharu liige kuninga õukonda läkitati, juhtis ordu saatkonna kõrgmeisteri esindaja.

2.2.2. Liivimaa kõrgvaimulike sidemed keisrikojas

Liivimaa piiskopid ja toomhärрад seevastu puutusid Karl IV ja Wenzeliga isiklikult kokku, kuigi mitte just sageli. Mõned Liivimaa kõrgvaimulikud kuulusid ka keisri või kuninga lähikondsete või vähemalt protežeeritavate hulka. Keisri õukonnas karjääri teinud vaimulikele avanes võimalus hankida endale valitseja toel vaimulik ametikoht. Seejuures on oluline eristada juhtumid, kus keiser tahtis saavutada kontrolli mõne piiskopkonna üle ja lasi seetõttu oma soosikuid sinna piiskoppideks ja toomhärradeks nimetada, neist olukordadest, mil keiser toetas oma lähikondlase soovi saada piiskopiks sealkandis, kus too lähikondlane ise soovis. Karl IV lähikonnas mõjukate vaimulike nimetamine mõne Liivimaa diötseesi toomhäraraks või piiskopiks kuulus ilmselgelt teiste juhtumite hulka. Tedaolevad vähesed kokkupuuted ei viita mitte mingil moel keisri sihipärasele poliitikale Liivimaa diötseeside üle mõju saavutamiseks. Piiskopkondade allutamine oma ülemvõimule vaimulike nimetamise kaudu oli poliitika, mida Luksemburgide dünastiast valitsejad ajasid esmajoones oma pärusvalduste ümbruses.⁹⁰

Riia peapiiskoppide ja toomhärrade hulgas keiser Karl IV lähikondlasi teada ei ole. Küll määras paavst Riia peapiiskopi mõnikord keisri soosikutele mõeldud ametikohtade ja prebendide kohta käinud paavstlike korralduste elluvijaks ehk eksekuutoriks. Kuigi käsitletavast perioodist pole teada ühtegi paavsti mandaati, millega Riia peapiiskop eksekuutoriks nimetati, võib seda eeldada neil juhtudel, kus paavst teavitas Riia peapiiskoppi mõne väljaspool Liivi- ja Preisimaad asunud prebendi või kanooniku koha andmisest, provideerimisest või reserveerimisest.

⁸⁹ LUB 3, nr 1327–1328 (v 687–690); LUB 4, nr 1369 (v 29–34), 1404 (v 106–108), 1424–1425 (v 131–136) ja 1439–1440 (v 154–156).

⁹⁰ Loscher. *Königtum und Kirche*, lk 182–195; Andreas Rüther. *Region und identität. Schlesien und das Reich im späten Mittelalter*. Köln–Weimar–Wien: Böhlau 2010 [Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte, 20], lk 81–86; Brigitte Strech geb. Knoke. Die Bistümer Merseburg, Naumburg und Meißen zwischen Reichsstandschaft und Landsässigkeit. – *Mitteldeutsche Bistümer im Spätmittelalter*. Vlj. Roderich Schmidt. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 53–72, siin lk 57–63; Karl-Heinz Ahrens. Die verfassungsrechtliche Stellung und politische Bedeutung der märkischen Bistümer im späten Mittelalter. – sealsamas, lk 19–52, siin lk 32–34.

Tavapäraselt teavitati uuest korraldusest eksekuutoreid ning kohapealseid kirikuvõime. Nii teatas Innocentius VI (1352–1362) 1358. aasta 11. detsembril peapiiskop Fromhold von Viffhusenile (1348–1369), et ta reserveeris Paul Hakele koha Praha toomkapiitlis.⁹¹ Kui 1371. aasta 28. jaanuaril provideeris paavst Heinrich Pape kohaga Osnabrücki toomkapiitlis, siis teavitas ta sellest ka Riia peapiiskoppi Sigfried Blombergi (1370–1374) ja Riia kiriku praosti. Riia peapiiskoppi informeeriti ka sellest, et 15. juulil 1373 provideeris paavst keiserliku kantselei registripidaja Johannes Saxo kanooniku kohaga Wormsi piiskopkonnas asunud St Pauli kollegiaatkirikus.⁹² Lisaks sellele kaudsele seosele keisrikojaga, külastasid Riia peapiiskopid Fromhold von Viffhusen, Siegfried Blomberg ja Johann von Sinten vähemalt ühe korra oma ametiaja jooksul keisri õukonda ja hankisid tema käest ürikuid (lähemalt 3.2.3).

Liivimaa toomhärade seas oli arvuliselt kõige rohkem isiklikke sidemeid keisri õukonnaga Saare-Lääne kanoonikutel. Nii oli aastatel 1344–1349 Saare-Lääne toompraostiks Karl IV poolvend Nikolaus, kes oli kuninga kantsler. Nikolause jaoks oli Saare-Lääne toompraosti koht vaid üks sissetulekuallikas paljude teiste vaimulike prebendide hulgas. Teadaolevalt ei käinud ta kunagi isiklikult Liivimaal, eelistades elada Böömimaal.⁹³ 1365. aasta 5. juunil sai Johann Brun keisri palvel paavstilt Saare-Lääne toomhärja koha ja ootuse suurele prebendile.⁹⁴ Kui keiser 1375. aasta sügisel Lübecki linna külastas ja seal kümme päeva oma õukonda pidas, viibis tema lähikonnas ka Saare-Lääne piiskop Heinrich Biscop (1374–1381),⁹⁵ kes oli varemalt olnud Schleswigi piiskop (1370–1374).⁹⁶

Kõnealusel perioodist pärineb ka varaseim info Liivimaa stiftivasallide kontaktidest keisritega. Lübeckis viibimise ajal, 1375. aasta 30. oktoobril, andis keiser Bartholomäus ja Hans von Tiesenhausenile keisri teenistuja ja lauakaaslaste autiitli, tagades neile kõik keisri teenistujatele kuuluvad privileegid ning

⁹¹ *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 2. Acta Innocentii VI. 1352–1362.* Vlj. Johannes Friedrich Novák. Pragae: Gregerianis 1907, nr 871 (lk 345–346).

⁹² *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 4. Acta Gregorii XI, pontificis Romani 1370–1378.* Vlj. Karol Stloukal. Pragae: Středočeská Tiskárna 1949–1953, nr 40 (lk 26–7) ja nr 704 (lk 401–2).

⁹³ Selart. Livland und die böhmischen Länder, lk 126–7.

⁹⁴ Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). Toim. Arthur Motzki. – Mitteilungen, 21 (1921), lk 101–172, nr 148 (lk 167).

⁹⁵ RI VIII, nr 5513 (lk 458); Urkundenregesten zur Tätigkeit 10, nr 285 (lk 284). Keisri viibimise kohta Lübeckis vt lähemalt Erich Hoffmann. Der Besuch Kaiser Karls IV. in Lübeck im Jahre 1375. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984*, Kiel, 14.–16. Mai 1987. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 73–95.

⁹⁶ Tema kohta Christian Radtke ja Bernhart Jähnig. Heinrich Biscop (um 1300?–1381). – *Die Bischöfe, 1198 bis 1448*, lk 495–496.

võttis kõik nende valdused ja vara keiserliku kaitse alla.⁹⁷ Kuna tegemist oli autiitlitega, ei saa sellest ürikust järeldada, et need kaks Tiesenhausenit oleksid tegelikult kuulunud keisri õukondlaste hulka. Bartholomäus ja Hans olid 1369. aastal surnud peapiiskop Fromhold von Viffhuseni sugulased ning kuulusid Riia ja Tartu stifti võimsaimate vasallide hulka.⁹⁸ Bartholomäus von Tiesenhausen oli üks kolmest Riia peapiiskopkonna stiftifoogtist,⁹⁹ mistõttu ei saa välistada, et ta kohtus keisriga Riia peapiiskopi ülesandel. Kahjuks puudub selle kohta iga-sugune teave.

Keisrikoja kokkupuuted Tartu piiskopkonnaga olid samuti seotud vaimulike kohtade hankimisega. Paavst Gregorius XI (1370–1378) andis 1373. aastal keisri lähikondsele Johann von Essenile koha Tartu toomkapiitlis.¹⁰⁰ Talvel 1378–1379 nimetas Rooma paavst Urbanus VI Tartu piiskopiks Dietrich Damerow. Elblägi linnast pärit Damerow kuulus 1370. aastate alguses keiser Karl IV kantseleis juhtpositsioonidele tõusnud Preisimaalt pärit vaimulike gruppi,¹⁰¹ kuid kõige varasem teade tema töötamisest keisri kantseleis pärineb juba 1364. aasta 23. detsembrist.¹⁰² Hiljemalt 1376. aastaks oli ta saanud keisri nõunikuks. Keisri toel ja paavsti kaudu hankis ta endale hulganisti prebende eri toomkapiitlites.¹⁰³ Bernhart Jähnigi oletus, et ta lahkus keisri teenistusest 1376. aasta sügisel,¹⁰⁴ on ekslik.¹⁰⁵

⁹⁷ LUB 3, nr 1102 (v 296–297).

⁹⁸ Hellmann. Livland und das Reich, lk 28; Arbusow [jun]. Livland, lk 22.

⁹⁹ Vija Stikāne. Die Vogtei im mittelalterlichen Livland. Ihre Funktionen und Zuständigkeiten im Bistum und Erzbistum Riga. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 11 (2016), lk 11–37, siin lk 32–33.

¹⁰⁰ LUB 3, nr 2901 (v 250–251).

¹⁰¹ Peter Moraw. Grundzüge der Kanzleigeschichte Kaiser Karls IV. (1346–1378). – ZHF, 12 (1985), lk 11–42, siin lk 38; Peter Moraw. Gelehrte Juristen im dienst der deutschen Könige des späten Mittelalters (1273–1493). – Peter Moraw. *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte: Strukturen, Personen, Entwicklungen*. Leiden – Boston: Brill 2008 [Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 31], lk 465–540, siin lk 484; Moraw. Nord und Süd, lk 64; Jähnig. Damerow, lk 9–13.

¹⁰² J. F. Böhmer, Regesta imperii, Works in Progress, VIII. Karl IV. (1346–1378), lk 1300; [RIplus] Regg. Karl IV. (Diplomata) [n. 6072]. – Regesta Imperii Online, URL: <http://www.regesta-imperii.de/id/eb5b440c-642f-4850-a20d-a49fd3763872> (viimati külastatud 15.06.2016).

¹⁰³ Jähnig. Damerow, 10–13; Gerhard Fouquet. *Das Speyerer Domkapitel im späten Mittelalter (ca. 1350–1450). Adlige Freundschaft, fürstliche Patronage und päpstliche Klientel*. Mainz: Gesellschaft für mittelhheinische Kirchengeschichte 1987 [Quellen und Abhandlungen zur mittelhheinischen Kirchengeschichte, 57], lk 424–425.

¹⁰⁴ Jähnig. Damerow, lk 13.

¹⁰⁵ *Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 5. Acta Urbani VI. et Bonifatii IX. 1378–1404*. Vlj. Kamil Krofta. Pragae: Gregerianis 1903–1905, nr 1 (lk 16); Heinz Thomas. Frankreich, Karl IV. und das Große Schisma. – „Bündnissysteme“ und „Außenpolitik“ im späten Mittelalter. Vlj. Peter Moraw. Berlin 1988 [ZHF. Beiheft, 5], lk 69–104, siin lk 99 märkus 158.

Dietrich Damerow saabus 1378. aasta lõpus paavsti kuuriasse keisri saadikuna. Kuigi ei ole teada, kas tal oli kaasas keisri soovituskiri piiskopi koha saamiseks, võis saadiku staatus iseenesest – eriti veel sellise saadiku, kes tõi äärmiselt keerulises olukorras olnud paavstile väga häid uudiseid – mõjutada Urbanus VI hoiakut hiljuti vakantseks jäänud Tartu piiskopi koha täitmise osas. Asi oli nimelt selles, et kui paavst Gregorius XI 1378. aasta 16. märtsil Roomas suri, valisid kohal viibinud kardinalid Rooma linnakodanike survel paavstiks itaallase Urbanus VI. Suve jooksul hakkasid kardinalid kahtlema paavsti valimise vastavuses reeglitele, sest kanoonilise õiguse järgi olid välise surve all tehtud otsused kehtetud. 2. augustil kuulutasid nad Urbanus VI valimise kehtetuks. Paavst ise oma õiguspärasuses ei kahelnud ja keeldus kardinalide otsust tunnustamast. Euroopa võimukandjad olid nüüd valiku ees, kas tunnustada paavsti või temast taganenud kardinale. 25. septembril 1378 otsustas keiser Karl IV tunnustada Urbanus VI õiguspärasust ja saatis Damerowi Rooma seda teadet edastama. Prahast viibinud keiser ei teadnud veel, et Urbanusest taganenud kardinalid olid juba 20. septembril valinud uue paavsti, Clemens VII, kes pälvis kiirelt Prantsuse kuninga tunnustuse ja asus resideerima Avignoni.¹⁰⁶

Arvatavasti juba enne Rooma paavsti otsust nimetada Dietrich Damerow Tartu piiskopiks, oli Tartu toomkapiitel valinud piiskopiks sealse toompraosti Albrecht Hechti. Äsja puhkenud kirikulõhe oludes näis Hechtile ja Tartu toomkapiitlile arvatavasti, et Avignoni paavstil Clemens VII on suurem legitiimsus kui Roomas resideerinud Urbanus VI, mistõttu lasi Hecht end 24. jaanuaril 1379 piiskopiks kinnitada hoopis Clemens VII-l.¹⁰⁷ Saksa ordu Liivimaa haru jaoks tekitas asjade seesugune käik tõsiseid probleeme, sest ordu tervikuna tunnustas keisri eeskujul õiguspärase paavstina Roomas resideerinud Urbanus VI-t, kuid Liivimaa haru eelistas näha Tartu piiskopina Avignonist kinnituse saanud Albrecht Hechti. Dietrich Damerow hakkas seepeale saatma vürstidele ja ülikutele (*principes et nobiles*) kirju, milles ta süüdistas Saksa ordu Avignoni vastupaavsti toetamises. 1380. aastal sõlmis Liivimaa haru Hechtiga kokkuleppe, mis võimaldas viimasel rahulikult Liivimaalt lahkuda, seejärel okupeeris ordu Tartu piiskopkonna. Ordumeister Wilhelm von Friemersheim (1364–1385) takistas Saksa ordu laimanud Damerowil Liivimaale saabuda ja palus paavst Urbanus VI nimetada Tartusse uus piiskop. Kuigi paavst jäi oma esialgsele otsusele kindlaks, sai Damerow ordu vastuseisu tõttu alles 1387. aasta suvel end piiskopkonnas sisse seada.¹⁰⁸

Damerowi tegevusest aastatel 1379–1387 on teada väga vähe. Tema jätkuvale seosele keisrikojaga viitab igal juhul see, et Tartu piiskopiks lasi ta end pühitseda

¹⁰⁶ Thomas. Frankreich, Karl IV. und das Große Schisma, lk 90–103.

¹⁰⁷ Arbusow [jun]. Römischer II, lk 572–575 (nr 12).

¹⁰⁸ LUB 3, nr 1134 (v 340), 1140 (v 346–347) ja 1144–1147 (v 353–358); Berichte 1, lk 126–127 ja nr 158–160 (lk 280–283), kus leidub ka LUB 3 trükitud ürikute täpsem dateering; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 6–10 ja 18–19; Jähnig. Damerow, lk 13–14.

Praha peapiiskopil.¹⁰⁹ 1379. aastal viibis ta Preisimaal, kus ta sai ilmselt teada ordu Liivimaa haru soovimatusest teda oma piiskopkonda lubada.¹¹⁰ 1380. aasta 17. juunil oli Damerow juba Kölnis, kus viibis tollal ka kuningas Wenzel. Piiskopi palvel väljastas Wenzel talle sel päeval üriku, millega ta võttis Tartu piiskopi, piiskopkonna ja kõik selle elanikud Rooma kuninga kaitse alla.¹¹¹ 1382. aasta 11. oktoobril oli Damerow kuninga õukonnas Prahas.¹¹² Järgneva viie aasta kohta puudub igasugune teave tema tegevusest. Damerow ise väitis, et ta on olnud nii keiser Karl IV kui ka tema poegade Wenzeli ja Sigismundi teenistuses.¹¹³ Sigismund oli abielus Ungari kuninganna Mariaga (1382–1387) ja sai pärast abikaasa surma Ungari kuningaks (1387–1437). Võib-olla viibis Damerow 1380–1387 pidevalt kuningas Wenzeli õukonnas, võib-olla ka Sigismundi lähikonnas. Ilmselt vajab see küsimus edasist uurimistööd.

Neil aastatel pidas Tartu piiskop laimukampaaniat Saksa ordu vastu, kaasates sinna mõningaid oma piiskopkonna vasalle ja Tartu linnakodanikke. Tema kirjad olid suunatud paavstile ning vaimulikele ja ilmalikele vürstidele. Seesugune surveavaldus osutus lõppkokkuvõttes edukaks. 1387. aasta suvel õnnestus tal Riia peapiiskopi ja Saare-Lääne piiskopi vahendusel Saksa ordu Liivimaa haruga ära leppida. Vastavalt lepituse tingimustele kuulutas Damerow 1387. aasta 25. juulil Valgas peetud Liivimaa maahärrade kogunemisel avalikult oma kirjade sisu valeks ja palus neid mitte uskuda.¹¹⁴ Seega näib, et Damerow suutis ordu mainele niivõrd suurt kahju teha, et Liivimaa haru nägi asjaolude parandamise ainsa võimalusena temaga ära leppida. Kuna ükski piiskopi laimukirjadest ei ole teadaolevalt säilinud, pole võimalik teada saada, kas ta kasutas Saksa ordu Liivimaa haru vastu ära ka oma sidemeid Wenzeli õukonnas. Rooma kuninga mõningasele seotusele asjaga võib viidata see, et oma laimuväidetest avalikult tagasi astudes toonitas piiskop, et Saksa ordu Liivimaa haru väärivad igati paavsti armu ja keiserlikku soosingut.

Wenzeli valitsemise ajal Rooma kuninga lähikondlaste sekka tõusnud vaimulikel ei olnud kiriklikke ametikohti või sissetulekuid Liivimaal.¹¹⁵ Küll aga

¹⁰⁹ Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik, lk 112: *Item in desim jare quam her Dytrich, der bisschoff von Darpte, ken Pruszen, und was gecronit von dem ertz-bisschoffe von Pragow.*

¹¹⁰ Jähnig. Damerow, lk 14.

¹¹¹ Stadtarchiv Lübeck, 07. 1–3 / 09, nr 107.

¹¹² *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens. Kd 15. Nachträge 1207–1408.* Vlj. Berthold Bretholz. Brünn: Verlag des Mährischen Landesausschusses 1903, nr 228 (lk 197); *Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378 dec. – 1419 aug. 16).* Kd 4. *Fontes Archivi publici Olmucensis et Opaviensis.* Toim. Božena Kopecková. Prague: Academia Scientiarum Bohemoslovaciae – Scriptorium 1989, nr 36 (lk 40–41).

¹¹³ LUB 6, nr 2917–2918 (v 267–269).

¹¹⁴ LUB 3, nr 1247 (v 501–502); Jähnig. Damerow, lk 14–15.

¹¹⁵ Wenzeli lähikonna kohta vaata: Ivan Hlaváček. Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV. und ihre Beamten in den Jahren 1376–1419. – *Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. Historical sciences in Czechoslovakia. Historische Wissenschaften in der Tschechoslowakei*, 5 (1963), lk 5–69; Ivan Hlaváček. *Das Urkunden- und Kanzleiwesen*

toetas kuningas oma lähikondlase, Pommeri-Stettini hertsogi Swantibor I (1368–1413) katset hankida oma pojale Otto II-le (1413–1428) Riia peapiiskopi koht, mis tekitas Saksa ordu tõiast vastumeelt (vt ptk 3.3.).¹¹⁶ Alates 19. sajandi teisest poolest on Wenzeli seesugust käitumist peetud kuninga isikliku vaenu avalduseks. Wenzelit olevat solvanud tõiiasi, et Saksa ordu kõrgmeister lükkas korduvalt tagasi kuninga noorema venna Görlitzi hertsogi Johanni (1370–1396) ettepaneku pantida ordule Brandenburgi Neumark. Seda solvumist on peetud peamiseks ajendiks kuninga Saksa ordu vastasele poliitikale 1390. aastatel, mille üheks ilminguks olevat olnud ka tema sekkumine Riia peapiiskopkonna asjusse.¹¹⁷

Joachim Zdrenka pakkus seevastu juba 1987. aastal välja idee, et Wenzeli püüdlused tõsta Otto Riia peapiiskopi kohale tulenesid tõiast, et Otto isa, Pommeri-Stettini hertsog Swantibor, kuulus kuninga lähikondlaste hulka.¹¹⁸ Hertsog Swantibor teenis kuningat nõunikuna, saadiku ja kuningliku kohtunikuna, kusjuures kõige tihedamalt oli ta Wenzeliga seotud just aastatel 1391–1400.¹¹⁹

des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376–1419. Stuttgart: Hiersemann 1970 [Schriften der MGH, 23], lk 445–482; Hlaváček. Wenzel IV., sein Hof und seine Königsherrschaft, lk 216–225; Ivan Hlaváček. Bemerkungen zur inneren Struktur und zum Fungieren des Hofes Wenzels IV. – *Quaestiones medii aevi novae*, 1 (1996), lk 101–114; Ivan Hlaváček. Hof und Hofführung König Wenzels IV. – *Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter*. Vlj. Peter Moraw. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Vorträge und Forschungen, 48], lk 105–136.

¹¹⁶ Lindner. Geschichte 2, lk 214–215 ja 274–277; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 47–74; Jähnig. Wallenrode, lk 19–27; Joachim Zdrenka. Annäherung Polens, Litauens und Pommerns im Jahre 1396. – *Baltische Studien*, NF 72 (1986), lk 24–36, siin lk 27–29; Joachim Zdrenka. *Polityka zagraniczna ksiąztw szczecińskich w latach 1295–1411*. Słupsk: Polskie towarzystwo Historyczne 1987 [Biblioteka słupska, 34], lk 228–239. Seevastu Sebastian Kubon. *Die Außenpolitik des Deutschen Ordens unter Hochmeister Konrad von Jungingen (1393–1407)*. Göttingen: V & R Unipress 2016 [Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, 15] jätab kogu Riia peapiiskopkonda puudutava problemaatika käsitlemata.

¹¹⁷ Lindner. Geschichte 2, lk 148–166, 214–215 ja 274–277; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 29–30 ja 43–59; Hans Vetter. *Die Beziehungen Wenzels zum Deutschen Orden von 1384–1411*. Phil. diss. Halle-Wittenberg. Halle: Kaemmer 1912, lk 14–48; Jähnig. Wallenrode, lk 11; Boockmann. Die Vertretung, lk 65.

¹¹⁸ Zdrenka. *Polityka zagraniczna*, lk 221 ja 229.

¹¹⁹ Urkundenregesten zur Tätigkeit 12, nr 307–315 (lk 256–264); Urkundenregesten zur Tätigkeit 13, nr 150–151 (lk 111–113), 194–196 (lk 147–149), 289 (lk 225–226) ja 338 (lk 336–337); Urkundenregesten zur Tätigkeit 14, nr 322 (lk 273–274) ja 394 (lk 324–325); Lindner. Geschichte 2, lk 155; Martin Wehrmann. Swantibor III., Herzog von Pommern-Stettin. – *Allgemeine Deutsche Biographie*. Kd 54. Vlj. Die Historische Commission bei der Königlichen [Bayerischen] Akademie der Wissenschaften. Leipzig: Duncker & Humblot 1908, lk 640–641; Joachim Zdrenka. Itinerar des Stettiner Herzogs Swantibor I (ca. 1351–1413). – *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 41 (1995), lk 165–192, siin lk 166–168 ja 178–185; Joachim Zdrenka. Książę szczeciński Świętobór I sędzią sądu nadwornego króla niemieckiego Wacława (1391–1400). – *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Vlj. Tomasz Jasiński, Tomasz Jurek ja Jan M. Piskorski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1997, lk 255–260;

Seejuures ühendasid Pommeri-Stettini hertsogeid ja kuningat ka perekondlikud sidemed. Keiser Karl IV neljas abikaasa Pommeri-Wolgasti hertsoginna Elisabeth († 1393) oli Swantibori kauge sugulane. Swantibori isa, Pommeri-Stettini hertsog Barnim III (1344–1368) kuulus keiser Karl IV lähikondsete hulka ja andis oma vanima poja Kasimir III (1368–1372) keisri õukonda kasvatada. Hertsog Barnim ning tema pojad Kasimir ja Swantibor viibisid ka Wenzeli ristimisel Prahas 1361. aastal.¹²⁰ Swantibori sidemed Wenzeliga olid niivõrd lähedased, et kuningas luges hertsogi oma sugulaste hulka.¹²¹

Kuninga ja tema lähikondlaste vaheline suhe toimis vastastikuse kasu alusel. Lähikondlase pakutud teenistusele pidi kuningas vastama omapoolse soosingu.¹²² Swantibori puhul väljendus Wenzeli soosing näiteks hertsogile antud privileegis koguda oma valdustes viibinud kaupmeestelt tolli.¹²³ Selles kontekstis näib ainumõeldav, et Wenzeli toetus hertsogi poja Otto püüdlustele Riia peapiiskopi kohale oli samuti Swantiborile osaks langenud kuningliku soosingu väljendus.

Riigivürsti pojale piiskopi koha hankimine ei olnud tollal levinud praktika, kuid Saksa sisealadega võrreldes kesiste majanduslike ressursidega Pommeri ja Mecklenburgi vürstid siiski kasutasid seda võimalust vähendamaks vürstisoost noorukite ülalpidamisega kaasnenud kulusid.¹²⁴ Swantibori sundis seesugusele käigule tõsiasi, et ta valitses Pommeri-Stettini hertsogkonda koos oma noorema venna Bogislaw VII (1368–1404). Swantibori peatselt täiskasvanuks saavale pojale Ottole omaette härruse hankimine oleks ilmselgelt vähendanud hertsogi kulusid ja võimaldanud tema pojalt ilmaliku härruse teostamisega harjuda. Seejuures ei lasknud Otto end kunagi vaimulikuks pühitseda, vaid jäi ka pärast Riia peapiiskopiks valimist edasi ilmikuks.¹²⁵ Vaimulikust pühitsusest hoidumine oli

Oliver Auge. Zur Geschichte der Herzöge von Pommern-Stettin (1295–1464). – *Baltische Studien*, NF 97 (2011), lk 13–27, siin lk 24.

¹²⁰ Auge. Handlungsspielräume, lk 272–274; Auge. Zur Geschichte, lk 23–24; Auge. Zu den Handlungsspielräumen „kleiner“ Fürsten, lk 207–209.

¹²¹ LUB 4, nr 1366 (v 24): *illustri Swantiborio, duci Stetinensi, principi consanguineo nostro carissimo*. LUB 4, nr 1417–1418 (vg 121 ja 123).

¹²² Sven Rabeler. Vertrauen und Gunst. Klientelismus am spätmittelalterlichen Hof. – *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. 8. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Stadt Neuburg an der Donau, der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt und dem Deutschen Historischen Institut Paris, Neuburg an der Donau, 21. bis 24. September 2002. Vlj. Jan Hirschbiegel ja Werner Paravicini. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Residenzenforschung, 17], lk 41–63; Jan Hirschbiegel. Zur theoretischen Konstruktion der Figur des Günstlings. – *samas*, lk 23–39.

¹²³ *Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten. Zweiter Hauptteil, order der Urkunden-Sammlung für die Geschichte der auswärtigen Verhältnisse*. Kd 3. Vlj. Adolph Friedrich Riedel. Berlin: Morin 1846, nr 1248 (lk 136).

¹²⁴ Auge. Handlungsspielräume, lk 128–131. Saksa sisealade vürstide kohta Fouquet. Das Speyerer Domkapitel, lk 68–71.

¹²⁵ LUB 4, nr 1366 (v 24–25), 1370–1371 (v 35–40), 1374 (v 45–47), 1413 (v 115–116) ja 1417 (v 121–122).

teadlik strateegia, mis jättis Ottole võimaluse loobuda vajaduse korral peapiiskopi ametist, et pärida oma isa valdused.¹²⁶

2.2.3. Läänisidemete uuendamine

Riia peapiiskopi Fromhold von Viffhuseni palvel kinnitas keiser Karl IV 1356. aastal 19. augustil oma eelkäija, Rooma kuninga Heinrich (VII) privileegid Riia kirikule. Samuti kinnitas ta vaimuliku riigivürsti staatuse ning kõik ilmalikud valdused, mis peapiiskopid olid pärast 1225. aastat õiglasel moel (*iusto titulo*) omandanud. Keiserliku üriku tekstist võib välja lugeda, et enne privileegide kinnituse väljastamist andis peapiiskop Karlile läänivande.¹²⁷

Natuke vähem kui neli aastat hiljem (11. juunil 1360) kinnitas Karl IV taas kord Riia peapiiskoppide privileegid, kuid seekord oli kirjas, et need oli andud keiser Heinrich, kelle all mõeldi ilmselt sedasama Rooma kuningat Heinrich (VII) nagu eelmises privileegide kinnituseski. Arvatavasti ei püütud siinkohal jätta valet muljet, nagu oleks 14. sajandi algul valitsenud keiser Heinrich VII Riia peapiiskopkonnale privileege andnud. Pigem püüti lihtsalt rõhutada privileegide keiserlikku päritolu.¹²⁸ Sama ürikuga andis Karl IV Riia peapiiskoppidele ka hulga uusi privileege,¹²⁹ mis olid otseselt seotud Fromholdi vastuoludega Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia linnaga (vt ptk 3.2.4). 1366. aasta 18. aprillil kuulutas Karl IV Riia peapiiskopkonnas kehtivaks oma seitsme aasta eest väljastatud privileegi Bremeni ja Magdeburgi peapiiskopkonnale, milles keiser tühistas kõik ilmalike isandate ja linnade kehtestatud korraldused, mis rikuvad kiriku vabadusi.¹³⁰ Viis päeva hiljem nimetas keiser Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningad ning Pommer-Stettini ja Mecklenburgi hertsogid Riia peapiiskopkonna kaitsehärradeks ja peapiiskopi keiserlike privileegide kehtimise tagajateks.¹³¹ Need neli ürikut ei jäta kahtlust, et Riia stift oli alati olnud Püha Rooma keisririigi läänivaldus ja selle peapiiskopid riigivürstid. Manfred Hellmanni arvates oli siinkohal tegemist teatava õigusliku fiktsiooniga, kuna ajavahemikus 1225–1356 ei hankinud Riia piiskopid ja peapiiskopid keisri või kuninga käest mitte ühtegi ürikut või varasemate ürikute kinnitust.¹³² Dietmar Willoweit väitis seevastu, et kord sõlmitud lääniside jäi formaalselt õiguslikult kehtivaks ka juhul, kui seda pika aja jooksul ei uuendatud. 1356. aastal lihtsalt aktualiseeriti vahepeal soiku jäänud õiguslikud sidemed Riia stifti vaimuliku vürsti ja tema

¹²⁶ Just nii käitus aastatel 1389–1418 elektina Lüttichi piiskopkonda valitsenud Johann von Wittelsbach, kes päris 1418. aastal oma venna Wilhelmi valduses olnud Henneagau, Hollandi ja Zeelandi krahvkonnad. Vt Alfred Minke. Johann von Bayern (1373–1425). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 378–379.

¹²⁷ LUB 2, nr 965 (v 625–627).

¹²⁸ Vt vastupidist arvamust. Hellmann. Livland und das Reich, lk 25.

¹²⁹ LUB 2, nr 972 (v 663–664).

¹³⁰ LUB 2, nr 1029 (v 739–743).

¹³¹ LUB 2, nr 1030 (v 743–745).

¹³² Hellmann. Livland und das Reich, lk 21–25.

keiserliku lääniisanda vahel.¹³³ Läänisideme taastamisele võis peapiiskop Fromholdi ajendada nii keiser Karl IV hea läbisaamine paavstiga kui ka keisri pärusvalduste paiknemine keisririigi idapiiril. Mõlemad tõsiasjad võisid suurendada Fromholdi lootusi mõjutada keisrit abistama peapiiskoppi tema vastuoludes Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia linnaga (vt ptk 3.2.4.).

Riia peapiiskopi Siegfried Blombergi palvel andis keiser Karl IV 1372. aasta 28. oktoobril uuesti välja Fromholdile 1366. aasta 18. aprillil antud privileegi.¹³⁴ Seejuures võis Siegfried anda keiser Karl IV ka läänivande, sest sageli ei olnud keisrid nõus enne vasallivande andmist privileegide kinnitusi väljastama.¹³⁵ Teisalt väljastati seoses lääni uuendamisega enamasti ka kinnitus vasalli kõigile keiserlikele privileegidele. Blomberg teadaolevalt seesugust kinnitust keisrilt ei saanud. Samuti puuduvad allikalised tõendid selle kohta, et Blomberg oleks keisrile läänivande andnud.

Peapiiskop Johann von Sinten asus keisrikojaga ühendusse alles 1392. aastal, mil ta palus kuningas Wenzelilt toetust Saksa ordu Liivimaa haru vastu. Kuninga poole pöördumisel kasutas ta ära kaubalinnade vahelist kommunikatsioonivõrgustikku, mis toimis ka kuninga ja linnade vahelise suhtluskanalina.¹³⁶ Samal moel oli ta ilmselt kontakteerunud ka teiste võimukandjatega, kelle toetust ta tollal otsis. Näiteks Poola kuningale edastas peapiiskopi palvekirja Krakówi linnakodanik Nikolaus Dambrow.¹³⁷ Johanni tutvused hansakaupmeeste seas võisid olla seotud nii tema päritoluga Preisimaal asunud Zinteni väikelinna kodanikkonnast kui ka tema ametiajaga Riia linnakirjutajana (1351–1359).¹³⁸ Lisaks oli tema toetajate hulgas ka Lübecki piiskop Eberhard von Attendorn (1387–1399), kelle vend oli üks Lübecki bürgermeistritest.¹³⁹

¹³³ Willoweit. Livland, das Reich und das Rechtsdenken, lk 187–88.

¹³⁴ Anton Chroust. Unedierte Königs- und Papsturkunden. – *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*, 16 (1891), lk 135–168, siin lk 149–151 (nr 4).

¹³⁵ Hiliskeskaegsetel keisritel oli tõsiseid probleeme kuningakaugete piirkondade (näiteks Põhja-Saksa) vasallidelt läänivande uuendamise välja nõudmisega. Nende alade riigivasallid üldiselt ei vaevunud uuendama läänisidet lääniisanda (ehk kuninga) vahetumisel, vaid esmajoones siis, kui vahetus läänivaldaja (vürst, piiskop jne), kuid ka viimasel juhul oli palju probleeme. Seetõttu eeldatakse, et kui vasall või tema esindajad keisri lähikonnas tegutses (eriti kui ta temalt privileege sai), siis oli ta sunnitud ka läänivande andma. Vt lähemalt Krieger. Lehnshoheit, lk 426–428, 437–450 ja 463–468.

¹³⁶ Riigilinnade ja Rooma kuninga õue vahelise suhtlusvõrgustiku kohta Ivan Hlaváček. Die Kommunikation der Reichsstädte und der böhmisch-königlichen Städte mit der Zentralgewalt unter Karl IV. und besonders Wenzel IV. – *La diplomatie urbaine en Europe au Moyen Âge. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatie, Gand, 25–29 août 1998*. VIj. Walter Prevenier ja Thérèse de Heptinne. Louvain – Apeldoorn: Garant 2000 [Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 9], lk 195–216.

¹³⁷ LUB 3, nr 1314 (v 359).

¹³⁸ Bernhart Jähnig. Johannes Walteri von Sinten († 1397). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 654–655.

¹³⁹ Wolfgang Prange. Eberhard von Attendorn (†1399). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 357–358.

Hiljemalt 1393. aasta jaanuaris saabus peapiiskop Johann isiklikult Wenzeli õukonda Prahas. 30. jaanuaril võttis Rooma kuningas Riia peapiiskopkonna oma kaitse alla ja kinnitas kõik selle privileegid. Üriku väljastamisele eelnes Johanni avalik sõnavõtt Wenzeli õukonnas, milles peapiiskop toonitas, et Riia stift on keisririigi liige (*membrum imperii*), Rooma kuninga ning Püha keisririigi otsene läänivaldus (*Romanorum regi, et imperio sacro, occasione regalium seu feudorum exstat immediate subiecta*) ning valitsev peapiiskop ja kõik tema ametijärglased peavad oma regaalid Rooma kuningalt vastu võtma.¹⁴⁰

Riia stifti oma kaitse alla võtmine mängis teatavat rolli kuningas Wenzeli plaanis oma soosiku Pommeri-Stettini hertsogi Swantibori alaealise poja Otto nimetamiseks Riia peapiiskopiks. Riia toomhärрад valisid Otto 1394. aasta sügisel Riia peapiiskopiks, hoolimata sellest, et paavst oli juba aasta varem Johann von Wallenrode peapiiskopiks nimetanud. Kuningas Wenzel läänistas seejärel Ottole ilmaliku võimu Riia stiftis ja nimetas talle kaitsehärрад.¹⁴¹ Mõlemas ürikus suhtuti Riia stifti kui keisririigi riigilääni.

Tartu piiskop Dietrich Damerow õiguslikke sidemeid Rooma kuningas Wenzeliga mainitakse kokku neljas ürikus. 1380. aasta 17. juunil võttis Wenzel Tartu piiskopi ja piiskopkonna koos kõigi selle valduste ja õigustega, samuti ka Tartu linna, kõik stiftivasallid, kodanikud ja Tartu stifti elanikud Rooma kuninga ja Püha Rooma keisririigi erilise kaitse alla. Praktiliselt väljendus kuninglik kaitse kõigile keisririigi liikmetele ja alamatele adresseeritud ürikus, mis keelas rikkuda Tartu piiskopi ja teiste kaitse alla võetute õigusi ja valdusi, kaitse aluseid ahistada või rünnata ning käskis kaitsta piiskopi ja teiste kaitse aluste õigusi ja valdusi. Märkimisväärselt ei mainita selles ürikus sõnagagi Tartu stifti staatust riigiläänina. Üriku arenga järgi tulenes Tartu stifti kuninglik kaitse alla võtmine Rooma kuninga kohustusest olla kiriku kaitsja. Kuigi ürikus kasutati Damerowi kohta riigivürstist piiskopile kohast tiitlit¹⁴² *Venerabile Theodorici Tarbatensis episcopi principis et devote nostri dilecti*, ei mainita üriku tekstis ometigi sõnagagi piiskopi staatust kuninga vasallina. Seevastu kirjeldati dokumendis pike-malt piiskopi ja kuninga isiklikku ustavusvahekorda, toonitades Damerowi varasemat teenistust Karl IV ja Wenzeli kantseleis.¹⁴³

Nähtavasti ei olnud Dietrich Damerow kõnealuse üriku hankimise ajal teadlik Tartu piiskopkonna staatusest keiserliku läänina. Teisisõnu ei teadnud ta, et esimene Tartu piiskop Hermann oli olnud Rooma kuninga vasall. Riigivürstile kohase tiitli kasutamisest piiskopi kohta, kes ei olnud riigivürst, võib seletada kantseleipraktikaga. Ürikute koostamisel toetuti kantseleis formulariraamatutele, mis sisaldasid eri liiki ürikute eeskujusid ehk formulare.¹⁴⁴ Eeldatavasti tulenes

¹⁴⁰ LUB 3, nr 1338 (v 719–21).

¹⁴¹ LUB 4, nr 1366 (v 24–25) ja 1368 (v 26–29).

¹⁴² Krieger. Lehnshoheit, lk 163 ja 185–190; Schlinker. Fürstenamt, lk 52.

¹⁴³ AHL, 07. 1–3 / 09 – Caesarea, nr 107.

¹⁴⁴ Hlaváček. Das Urkunden- und Kanzleiwesen, lk 370–390; Ivan Hlaváček. Formelbücher der Luxemburgerzeit in Böhmen. – *Les formulaires. Compilation et circulation des modèles d'actes dans l'Europe médiévale et moderne. XIIIe congrès de la Commission internationale de diplomatique (Paris, 3–4 septembre 2012). Organisé par l'École nationale des chartes et*

riigivürstist piiskopi tiitli kasutamine tema kohta Rooma kuninga kaitse alla võtmise üriku formularist.

Millalgi ajavahemikus 1382–1394 saatis Damerow kirjad Inglise kuningale Richard II (1377–1399) ja kuninganna Annele (1382–1394), kes oli Wenzeli poolõde. Nendes kahes kirjas väitis ta, et Tartu piiskopkond on tema isanda (*domini mei*), Rooma ja Böömimaa kuninga Wenzeli kaitse all ja palus, et ka Inglise kuningas võtaks piiskopkonna oma kaitse alla.¹⁴⁵ Rooma kuninga nimetamisest oma isandaks ei saa ometigi ühemõttelisel järeltada, et Damerowi oli tema vasall, sest isandaks nimetamine võis tuleneda ka tema varasemast teenistusest valitseja õukonnas.

1396. aasta märtsis nimetas kuningas Wenzel Pommeri-Stettini hertsogi Swantibori Tartu stifti kaitsehärraks kuninga asemikuna.¹⁴⁶ Selles ürikus kasutas kuningas Tartu piiskopi kohta vaimuliku riigivürsti tiitlit *venerabilis* ning vormelit „meie armastatud ustav vürst“ (*princeps devotus noster dilectus*). Kuigi ürik oli adresseeritud hertsog Swantiborile, siis pöördus kuningas teksti lõpus Tartu piiskopi poole ja manitses teda kaitsma „keisririigi ja oma kiriku – mis allub ilmalikes asjus meile ja Pühale Rooma keisririigile – vara, õigusi ja vabadusi.“¹⁴⁷ Taoline ebaharilik pöördumine viitab ilmselt vajadusele toonitada Tartu piiskopkonna staatust Püha Rooma keisririigi riigiläänina. Järelikult suhtuti kuningas Wenzeli õukonnas 1396. aastal Tartu piiskopkonda kui keisririigi läänivaldusse, samas kui 1380. aasta üriku alusel seesugust suhtumist tuvastada võimalik ei olnud. Seega ei saa välistada, et Dietrich Damerow oli vahepeal andnud kuningas Wenzelile läänivande.

Ürikutes, millega Rooma kuningas Sigismund kinnitas 1425. aastal Tartu piiskopi Dietrich Reseleri (1413–1441) ning 1429. aastal Saare-Lääne piiskopi Christian Kubandi (1423–1432) keiserlikud privileegid, mainitakse, et kinnitatud said ka keiser Karl IV ja kuningas Wenzeli väljastatud privileegid.¹⁴⁸ Ometigi pole säilinud mitte ühtegi Karl IV või Wenzeli ürikut Saare-Lääne piiskoppidele ning samuti mitte ühtegi Karl IV ürikut Tartu piiskoppidele. Samuti ei ole säilinud ka ühtegi Wenzeli ürikut, milles ta annaks Tartu piiskopile privileege või kinnitaks neid.¹⁴⁹ Märkimisväärne on ka see, et Reseleri ja Kubandi privileegide kinnitamise üriku tekstid on omavahel täiesti identsed ning kattuvad

l'École pratique des hautes études, avec le concours du GDR 3177 „Diplomatique“ (Cnrs) et des Archives nationales. Vlj. Olivier Guyotjeannin, Laurent Morelle ja Silio P. Scalfati. Elektrooniline publikatsioon: Éditions en ligne de l'École des chartes 2016, <http://elec.enc.sorbonne.fr/cid2012/part18> (viimati külastatud 08.03.2017).

¹⁴⁵ LUB 6, nr 2917–18 (v 267–269).

¹⁴⁶ LUB 4, nr 1418 (v 123–124).

¹⁴⁷ LUB 4, nr 1418 (v 124): *bona, iura et libertates imperiales et ecclesiae tuae, nobis et sacro Romano imperio, ut praefertur, in temporalibus subiectae, constantissime defensando...*

¹⁴⁸ LUB 7, nr 244 (lk 170–172) ja 459 (lk 314–315). Vt ka

¹⁴⁹ Vt ka Gernet. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat*, lk 99 kelle arvates ei ole põhjust kahelda, et Karl IV ja Wenzel tõepoolest väljastasid Tartu piiskoppidele need 1425. aasta ürikus mainitud privileegid või varasemate privileegide kinnitused. Saare-Lääne piiskopi privileege Gernet samas ei maini.

sisult Sigismundi 1426. aasta ürikuga, milles ta kinnitas Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi keiserlikud privileegid.¹⁵⁰ Kolme üriku ainsaks erinevuseks on, et Riia peapiiskopi omasse oli sisestatud osaline ärakiri 1366. aasta 23. aprilliga dateeritud keiser Karl IV ürikust, millega nimetati Riia stifti keiserlikud kaitsehärrad. Seega on võimalik, et kõik kolm privileegide kinnituse ürikut toetuvad ühele ja samale enne 1425. aastat Liivimaal koostatud eeskujule, mille aluseks olid võetud Riia peapiiskoppidele keisrite ja kuningate poolt väljastatud ürikud. Selle eeskjuu võisid koostada Riia peapiiskop Johannes Ambundii ja Tartu piiskop Dietrich Reseler, kui nad valmistasid ette oma saatkonda kuningas Sigismundi juurde (vt lähemalt ptk 2.3.2.1.). Niisiis võisid Tartu ja Saare-Lääne piiskopid 1420. aastatel väita, nagu oleksid nende eelkäijad saanud privileege ka Karl IV ja Wenzelilt, kuigi tegelikult see nii ei olnud. Teisalt peab meeles pidama, et Saare-Lääne piiskop Heinrich Biscop kohtus 1375. aastal keiser Karl IV ja võis seega talle läänivande anda ning ka oma privileegid kinnitada lasta. Samas Wenzeliga pole Saare-Lääne piiskoppidel teadaolevalt mingeid kokkupuuteid olnud.

Tartu piiskopi ja Karl IV suhteid valgustab veel teinegi teade 1425. aastast. Tolle aasta 12. veebruaril nimetas kuningas Sigismund Tartu stifti keiserlikud kaitsehärrad. Seda kuninglikku akti pealt vaadanud Saksa ordu venna Nikolaus von Redwitzi järgi olevat Sigismund oma otsust põhjendanud sellega, et „juba tema isa [keiser Karl IV – M. M.] oli varemini sedasama teinud“.¹⁵¹ Kuna teada ei ole mitte ühtegi Karl IV ürikut Tartu piiskoppidele, äratub kuninga sõnavõtt teatavat kahtlust. Ühelt poolt on võimalik, et kuninga sõnade eesmärgiks võis olla demonstreerida, et kaitsehärrade nimetamine ei ole „uuendus“, vaid toetub varasemale traditsioonile. Sel juhul kerkib aga küsimus, miks ei maininud Sigismund, et Tartu piiskopile nimetas kaitsehärrad ka tema vanem vend, Wenzel, kellelt on seesugune akt teada. Kui Sigismund või tema sõnavõttu edastanud Saksa ordu vend ei ajanud Karl IV ja Wenzelit mingil põhjusel omavahel sassi, siis võis mõni Tartu piiskop tõepoolest olla keiser Karl IV-le läänivande andnud, tema käest privileege saanud ja lasknud tal nimetada ka oma stifti kaitsehärrad. Kõige paremini sobib selleks piiskop Johann von Viffhusen (1346–1373), kelle poolvenna Riia peapiiskopi Fromhold von Viffhusen sidemetest Karl IV oli eespool juba juttu.

Nagu näha, taastasid Riia peapiiskopid 14. sajandi teisel poolel pärast pikemat vaheaega taas läänisideme keisriga. Teatavates õiguslikes sidemetes kuningas Wenzeliga oli ka Tartu piiskop Dietrich Damerow, kuid allikad ei võimalda kindlalt väita, et ta oleks läänisidet uuendanud. Allikaliselt problemaatiline on ka Tartu piiskoppide vahetamine keiser Karl IV, mis ei võimalda üheselt tõdeda, kas mõni Tartu piiskop hakkas Karli vasalliks ja sai tema käest ürikuid või mitte. Sama ebaselge on ka Saare-Lääne piiskoppide ning Karli ja Wenzeli vahelise läänisideme olemasolu. Igal juhul ei olnud keisrile vasallivande andmine ja temalt ürikute küsimine tolleaegsete Liivimaa piiskoppide jaoks sugugi tavapärane

¹⁵⁰ LUB 8, nr 138 (lk 84–85).

¹⁵¹ LUB 7, nr 269 (lk 194): *das seyn vater das vormals getan hette.*

samm. Tegemist oli pigem erakorraliste juhtumitega, mida ajendasid kohapealsed poliitilised olud.

2.3. Ruprechtist kuni Maximilian I kuningaks valimiseni (1400–1486)

Ruprecht (1400–1410) oli viimane keskaegne Rooma kuningas, kelle pärusvaldused asusid keisririigi traditsioonilistel tuumikaladel. Wittelsbachide dünastiasse kuulunud Reinimaa pfaltskrahvi Ruprehti valisid kuningaks neli Reinimaa kuurvürsti (tema ise sealhulgas), pärast seda, kui nad olid tagandanud kuningas Wenzeli. Viimane ei olnud oma tagandamisega nõus ja kandis Rooma kuninga tiitlit kuni oma elu lõpuni aastal 1419. Võrreldes Luksemburgidega, kelle pärusvalduseks oli suur ja rikas Böömimaa kuningriik, oli Ruprehti võimubaas võrdlemisi tagasihoidlik. Kohe oma valitsusaja alguses sattus Ruprecht suurtesse võlgadesse seoses Itaalia-retke ebaõnnestumisega. Pfaltskrahvi võimuala oli liiga väike võimaldamaks tal kuningale sobiva väarikusega Rooma sõita, mistõttu pidi ta retke jaoks laenu võtma. Laenamine ise ei olnud sugugi ebatavaline, ega poleks retke õnnestumise korral tekitanud ka olulisi probleeme, sest Põhja-Itaalia suurnike privileegade kinnituste ja muude keiserlike armuaktide eest nõudsid keisrid niivõrd suuri rahasummasid, et nendega sai tasuda kõik retke jaoks tehtud kulutused. Ruprehti retk ebaõnnestus, sest Põhja-Itaalias käis sõda ja tema palgasõduritest kaaskond keeldus ohu tõttu edasi minemast. Kuninga autoriteeti nõrgestas ka tema hoiak nn Suure kirikulõhe (1378–1417) küsimuses. 1408. aastal kokku tulnud Pisa kirikukogul otsustati kirikulõhe ületada, tagandades Rooma ja Avignoni paavstid ametist ja valides nende asemele uue paavsti, kes hakkas resideerima Pisas. Kuna Rooma ja Avignoni paavstid ei tunnustanud Pisa kirikukogu otsuseid, valitses nüüd samaaegselt juba kolm paavsti. Pisa paavst leidis Saksa maadel kiirelt laialdast toetust, kuid Ruprecht jäi kuni surmani Rooma paavsti poolehoidjaks.¹⁵²

Ruprehti surma järel valiti 1410. aastal kaks kuningat: Määrimaa ja Brandenburgi markkrahv Jobst ning Ungari kuningas Sigismund, kes mõlemad kuulusid Luksemburgide dünastiasse. Jobsti surm aastal 1411 andis Sigismundile võimaluse pälvida üleriigiline tunnustus. Sabine Wefers on iseloomustanud Sigismundi valitsust kui „puhast kuningavõimu“, pöörates tähelepanu tõigale, et Sigismund ei saanud Rooma kuninga autoriteedi rakendamisel toetuda isiklikele pärusvaldustele keisririigi aladel. Kuigi ta päris Jobsti surma järel Brandenburgi markkrahvkonna, läänistas ta selle peatselt oma lähikondlasele, Nürnbergi lin-nusekrahvile Friedrich VI (1397–1427, Brandenburgi markkrahvina Friedrich I,

¹⁵² Moraw. Von Offener Verfassung, lk 355–357; Schubert. König und Reich, lk 222–223. Vt ka Ernst Schubert. Probleme der Königsherrschaft im spätmittelalterlichen Reich. Das Beispiel Ruprechts von der Pfalz (1400–1410). – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. VIj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 135–184.

1415–1440). Eeldatavasti lootis Sigismund oma venna Wenzeli surma järel pärida Böömimaa trooni. Hussiitide sõdade (1420–1434) tõttu õnnestus tal end Böömimaal kehtestada alles 1436. aastal. Sigismundi tegelik võimubaas oli seega Ungari. Sabine Wefersi analüüs Sigismundi valitsusajast näitab, et tema võimutäius Rooma kuningana oli väga piiratud ulatusega. Keisririigi seisused olid tavapärasel olukorras võimelised täiesti ilma kuninga sekkumiseta toime tulema. Aktiivne kuninglik poliitika keisririigis oli teostatav ainult juhul, kui kuningas järgis *die Eigengesetzlichkeit des Mit- und Nebeneinanders territorialer Herrschaftsgefüge im Reich*.¹⁵³

1438. aasta kevadel valisid kuurvürstid uueks kuningaks Habsburgide dünastiast Austria hertsogi Albrechti. Mõnes mõttes võib siinkohal rääkida isegi trooni pärandamisest, sest Albrecht II (1438–1439) oli abielus Sigismundi tütreaga ja päris seeläbi ka Ungari ja Böömimaa kuningakroonid. 1439. aasta sügisel hukkus Albrecht II lahingus Osmanite impeeriumi vastu.¹⁵⁴ Järgmiseks kuningaks valiti samuti Habsburg: Steiermarki, Kärnteni ja Kraini hertsog Friedrich III, kelle valitsusaja võib jagada kahte perioodi. Kuni aastani 1470 viibis ta pigem oma pärusvaldustes ning püüdis valitseda keisririiki esindajate, ürikute ja diplomaatilise kirjavahetuse kaudu. Kusjuures tema keisriks kroonimine 1452. aastal ei toonud selles osas kaasa erilisi muutusi. Friedrichi valitsemisaja esimene periood oli hiliskeskaegse kuningavõimu suurimaks mõõnaperioodiks. Õukondlased olid enamikus pärit ainult tema pärusvaldustest ning isegi traditsiooniliselt kuningalähedaste regioonide aadlikele ja vaimulikele ei olnud keisri õukond enam atraktiivne. Ilmselt ei peetud keisri lähikonnas viibimist enam kasulikuks, kuna keiser ei olnud võimeline teostama oma võimu isegi traditsiooniliselt kuningalähedastel aladel, rääkimata siis ülejäänud keisririigist. 1470. aastal toimus murrang Friedrichi valitsemisstiilis. Sellest ajast peale viibis ta taas pikemaajaliselt Saksa maadel. Keisri isiklik kohalolek taastas tema autoriteedi ja peatselt asusid kuningalähedaste alade aadlikud ja vaimulikud taas keisri õukonda. Lisaks sellele õnnestus tal meelitada oma õukonda ka hulk õpetlasi, kes olid samaaegselt ka võimsate vürstide teenistuses. Need mehed hakkasid vahendama keisri ja tema vürstide suhtlust, tihendades nii võimsate vürstide ja keisri sidemeid. Friedrichi valitsusaja lõpuks olid Saksa vürstid taas kaasatud keiserlikku poliitikasse ja hakkasid omavahel võistleva selle üle, kes sobib paremini keiserlike otsuste ja keiserliku poliitika elluvijaks.¹⁵⁵

Iseloomustamaks ajavahemikku 1400–1486 valitsenud keisrite suhteid Liivimaaga on kõige olulisem tähelepanu pöörata sellele, millistes piirkondades need monarhid aktiivselt tegutsesid. Ruprechtii poliitiline tegevussfäär piirdus Saksa maade lääne- ja keskregioonide, Itaalia ja Prantsusmaaga. Sigismundi poliitiline

¹⁵³ Wefers. Politische System, tsitaat lk 228.

¹⁵⁴ Hartmut Boockmann ja Heinrich Dormeier. *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform, 1410–1495*. Stuttgart: Klett-Cotta 2005 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 8], lk 79–86.

¹⁵⁵ Heinrich Koller. *Kaiser Friedrich III*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2005 [Gestalten des Mittelalters und der Renaissance]; Heinig. Kaiser Friedrich III, eriti lk 1320–1341.

aktiivsus ulatus niivõrd kaugele kirdesse, et puudutas nii Saksa ordu Preisimaa haru, Leedu suurvürstkonda kui ka Poola kuningriiki. Albrecht II ja Friedrich III poliitiline tegevussfäär Ida-Euroopas piirdus seevastu Ungari, Böömimaa ja Poolaga ega ulatunud üldjuhul Läänemere äärde.

2.3.1. Suhtlus keisrikojaga

Liivimaa maahärrade suhted keisriga hoogustusid 15. sajandil. Piiskoppidel olid sajandi esimesel veerandil valitsejaga emajoones isiklikud kontaktid, samas kui aastatel 1425–1486 olid ülekaalus õiguslikud suhted, mida hoiti ülal saadikute vahendusel. Saksa ordu Liivimaa meistrid seevastu suhtlesid keisrikojaga alati saadikute vahendusel. Enamasti kasutasid nad ära Preisimaal resideerinud kõrgmeistri vahendust, harvem ordu Saksamaa haru oma. Ainult maameister Bernd von der Borch läkitas ise korduvalt saadikuid keisrikotta.

2.3.1.1. Kuninga lähikondlastest Riia peapiiskopid Johann von Wallenrode ja Johannes Ambundii

Johann von Wallenrode võlgnes oma koha Riia peapiiskopina Saksa ordu kõrgmeistri soosingule ja astus kohe peale peapiiskopiks pühitsemist preestervennana Saksa orduusse. Liivimaa meistri püüdlused peapiiskopkonna üle domineerida viisid 14.–15. sajandi vahetusel vastuoludeni, mistõttu otsustas ta maalt lahkuda. 1405. aasta kevadel pantis peapiiskop oma vürstivõimu Riia stiftis 12 aastaks maameister Konrad von Vietinghoffile (1401–1413). Selleks ajaks oli ta juba saanud Rooma kuninga Ruprechti lähikondlaseks. Frankimaa ministeriaaliperekonnast pärit Johann oli kasutanud ära oma sidemeid Nürnbergi linnusekrahvi Friedrich VI-ga, kellel ta lasi end 1403. aastal Nürnbergis peetud õuepäeval kuningale tutvustada. Riia peapiiskop tõusis kiirelt Ruprechti nõunike hulka ja täitis ka tema saadiku ülesandeid, suheldes esmajoones Rooma paavsti Gregorius XII (1406–1415). Pärast Ruprechti surma 1410. aastal sõitis Johann Preisimaale ja astus Saksa ordu kõrgmeistri teenistusesse. Ordu diplomaadina puutus ta korduvalt kokku kuningas Sigismundiga, kes nimetas ta 1412. aasta 8. veebruaril oma nõunikuks. Siiski veetis peapiiskop järgmised aastad kõrgmeistri teenistuses.¹⁵⁶

1414. aasta 13. oktoobril nimetas kõrgmeister ta üheks Saksa ordu saadikuks Konstanzi kontsiili, Rooma paavsti ja Rooma kuninga juurde.¹⁵⁷ Saadikud kiirustasid Nürnbergis peetavale kuninglikule õuepäevale, kuhu nad jõudsid 24. oktoobril. Kuningaga nad ometigi kohtuda ei saanud, sest Sigismund oli juba 5. oktoobril Nürnbergist lahkunud.¹⁵⁸ Konstanzi saabus peapiiskop detsembri alguses

¹⁵⁶ Jähnig. Wallenrode, lk 15–17, 36–62 ja 69–87.

¹⁵⁷ Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens 2, nr 78–83 ja 85 (lk 120–124).

¹⁵⁸ RTA (ÄR) 7, nr 156 (lk 221–222) ja lk 204. Vrdl Jähnig. Wallenrode, lk 70, kes on sealt ekslikult välja lugenud, nagu oleks Johann von Wallenrode viibinud Nürnbergis juba sel ajal,

ja jõuludeks ilmus kohale ka kuningas Sigismund. Sellest ajast peale jäi Johann püsivalt Sigismundi lähikonda ja teenis teda järgnevad neli aastat. Kuigi ta oli kuni kirikukogu lõpuni ka kõrgmeistri teenistuses, oli kuningas tema jaoks esikohal. Sigismundi soosingul tõstis paavst ta 1418. aastal Riia peapiiskopi kohalt ümber Liege'i piiskopiks. Rikka Liege'i diötseesi etteotsa saamine oli ilmselt tasuks tema pikaajalisele teenistusele kuninga juures, aktiivsele osalemisele Konstanzi kirikukogul ja paavsti valimistel Martinus V (1417–1431) poolt hääletamisele.¹⁵⁹

Kui Konstanzi kirikukogul hakkasid 1418. aasta alguses hakkasid levima kuuldused Riia peapiiskopi koha peatsest vabanemisest, algas kohe võitlus koha täitmise üle. Saksa ordu peaprokuraatori Peter von Wormditti ja kõrgmeistri kaplani Kaspar Schuwenpflugi korrespondentsist kõrgmeistriga ilmneb, et kogu protsess uue peapiiskopi leidmiseks oli kuningas Sigismundi mõju all, kes põhjendas oma sekkumist sellega, et Riia peapiiskopkond kuulub Püha Rooma keisririiki (*der kōnyng spricht, die kirche zu Ryge gehōre under das Reich*).¹⁶⁰ Esmalt olevat kuningas palunud paavstil jätta Johann von Wallenrodele Liege'i kõrval ka Riia peapiiskopi koht. Kui Martinus V selle ettepaneku tagasi lükkas, siis soovitas Sigismund uueks Riia peapiiskopiks Wallenrode sugulast Peter von Schaumbergi. Saksa ordu esindajad asusid koheselt Peter von Schaumbergi vastast lobi tegema ja viimaks teatas paavst, et kuninga kandidaat on liiga noor.

Seepeale pakkus Sigismund välja Brandenburgi piiskopi Johann von Waldowi (1415–1420), kes samuti tagasi lükati. Vahepeal olid ordu esindajad tõstatanud kuninga nõuniku, Churi piiskopi Johannes Ambundii kandidatuuri, kes aga püüdlas tollal Brixeni piiskopi kohale, ega olnud Riia toolist huvitatud. Seejärel saabus pärale kõrgmeistri kiri, milles too soovitas paavsti kuuria ametnikku Hermann Dwerghi. Paavst lükkas ka selle kandidaadi tagasi. Viimaks asus Ambundii siiski Riia tooli püüdlema. Kõigepealt rakendas ta Sigismundi soosingut, kes esitas paavstile tema kandidatuuri. Seejärel õnnestus tal veenda Saksa ordu peaprokuraatorit Peter von Wordmitti, kes samuti teda Martinus V soovitas. Seepeale tõstis paavst Ambundii 11. juulil 1418 Churi piiskopi kohalt ümber Riia peapiiskopiks.¹⁶¹

Tegemist oli ainsa korraga ajavahemikul 1198–1486, kui keisririigi valitsejal oli seesugune isiklik mõju mõne Liivimaa maahärra ametisse nimetamisel.

kui kuningas seal viibis. Viidatud allikas on ometigi täiesti selgelt ära märgitud kuupäev 24. oktoober ja peapiiskopi kõrval mainitakse seal ka Saksa ordu Christburgi komtuuri, kes kuulus samuti kõrgmeistri saadikute hulka.

¹⁵⁹ Jähnig. Wallenrode, lk 88–123, 127 ja 140–141.

¹⁶⁰ Berichte 2, nr 259 (lk 499–500).

¹⁶¹ Berichte 2, nr 255 (lk 485–486), nr 259 (lk 499–500), 261 (lk 502–505) ja 272 (lk 523–526); LUB 5, nr 2262–2663 (v 404–410). Peaprokuraatori seesugune käitumine valmistas erilist tuska kõrgmeistri kaplanile Kaspar Schuwenpflugile, kellel oli vahepeal õnnestunud saada kõrgmeistri kandidaadiks Riia peapiiskopi kohale. Michael Kuchmeisteri kiri paavstile, kus ta soovitas nimetada Riia peapiiskopiks Kaspar Schuwenpflug, jõudis Konstanzi alles 18. juulil 1418. Soovi korral oleks peaprokuraator võinud selle kirja saabumise ära oodata.

Tähelepanuväärselt ei olnud paavst Martinus V siiski täielikult Sigismundi mõju all, vaid võttis arvesse ka Saksa ordu seisukohti. Ordu esindajad olid suutnud paavstile selgeks teha, et Saksa ordu reeglit järgiva toomkapiitli etteotsa ei saa nimetada isikut, kes on ordule vastuvõetamatu.¹⁶² Seetõttu vajas edukas kandidaat mõlema huvitatud osapoole – kuninga ja ordu – toetust. Võitjaks osutus seesuguses olukorras hoopis Johannes Ambundii, kellel õnnestus hankida nii kuningas Sigismundi kui ka ordu peaprokuraatori poolehoid.

Mecklenburgis asuvast Schwaani linnast pärit Johannes Ambundii oli kanoonilise õiguse ja teoloogia doktor ning oli töötanud professorina Würzburgi ja Heidelbergi ülikoolides. Aastatel 1409–1410 oli ta Rooma kuninga Ruprechti teenistuses ja kuulus alates 1414. aastast kuningas Sigismundi nõunike ja diplomaatide hulka. Ambundii oli üks Sigismundi esindajatest Konstanzi konstiilil, kus ta tõusis 1416. aastal saksa natsiooni eestseisjaks. Tasuna ustava teenistuse eest lasi Sigismund ta 1417. aasta alguses Churi piiskopiks valida. Tema karjäär oli seega võrdlemisi sarnane Johann von Wallenrode omaga.¹⁶³

Rooma kuninga huvi Riia peapiiskopi koha täitmise vastu 1418. aastal oli arvatavasti seotud sooviga rakendada oma soosikust peapiiskoppi avaldamaks survet Saksa ordule.¹⁶⁴ Sigismund püüdis kasutada Saksa ordu vastuolusid Poola kuninga ja Leedu suurvürstiga ära oma poliitiliste eesmärkide saavutamiseks ja vahetas pidevalt pooli. Kord soosis ta Poolat ja Leedut, kord Saksa ordu.¹⁶⁵ 1418. aasta oktoobris, veel enne Liivimaale saabumist, osales Johannes Ambundii Poola, Leedu ja Saksa ordu vahelistel läbirääkimistel Wielunis. Poola ja Leedu nõudsid seal tüliasja lahendamist kuningas Sigismundi eesistumisel peetavas vahekohtus, sest nii lootsid nad saada endale soodsamat otsust. Saksa ordu seevastu pidas tol hetkel enda jaoks paremaks paavstlikku vahekohust. Riia peapiiskop asus vaidluses Saksa ordu poolele ja astus sellega otseselt kuningas Sigismundi huvide vastu käiva sammu.¹⁶⁶ Niisiis ei täitnud uus Riia peapiiskop sugugi kuninga lootusi.

Johannes Ambundii surma järel aastal 1424 algas Riia toomkapiitli ja Saksa ordu vaheline võistlus selle üle, kumma kandidaadi paavst uueks Riia peapiis-

¹⁶² Jähnig. Johannes Ambundii, lk 460.

¹⁶³ Alois Gerlich. Die Wahl und Bestätigung des Churer Bischofs Johannes Abundi. – *Festschrift Karl Pivec. Zum 60. Geburtstag gewidmet von Kollegen, Freunden und Schülern*. Vlj. Anton Haidacher ja Hans Eberhard Mayer. Innsbruck: Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität 1966 [Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 12], lk 81–90; Jähnig. Johannes Ambundii, lk 461–464.

¹⁶⁴ Kõrgmeisteri kaplan Kaspar Schuwenpflug kirjutas kõrgmeistrile, et Johannes Ambundii saamisel Riia peapiiskopiks: *es were zu besorgen, wurde ym die kirche zu Ryge, das er dorumb nicht wurde vorlysen wellen des koniges so grose gnade, in der er were, und vielleicht deme kōnige och holden und die kirche von ym zu lene empholen, dovon io deme orden gruntliche vorterbnisse am deme ordte ensprissen möchte, wen das reich domete sinen füs tief, weit und faste setczete in den orden* (Berichte 2, nr 272 [lk 526]).

¹⁶⁵ Vaata lähemalt. Jörg K. Hoensch. König/Kaiser Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen. Stationen einer problembeladenen Beziehung. – *ZfO*, 46 (1997), lk 1–44.

¹⁶⁶ Israel. Das Verhältnis, lk 25; Jähnig. Johannes Ambundii, lk 465; Hoensch. Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen, lk 22.

kopiks kinnitab. Seekord osutus edukaks toomkapiitli valitud Henning Scharpenberg, kelle Martinus V 1424. aasta oktoobris ametisse kinnitas.¹⁶⁷ Ordu kõrgmeister oli püüdnud oma kandidaati – Kuramaa piiskoppi Gottschalk Schuttet (1405–1424) – sel moel edutada, et lasi kuningas Sigismundil teda paavstile kirja teel soovitada.¹⁶⁸ Järgmise aasta veebruaris jõudis kõrgmeister Paul von Rusdorfi (1422–1441) kätte info kuninga kavatsusest määrata ise ametisse Riia peapiiskop. Kõrgmeister eeldas, et Sigismundi ettepaneku taga seisis kuninga vastumeelsus võimalusele, et Riia peapiiskopiks võib tõusta isik, kes ei olnud orduvend.¹⁶⁹ Pigem võib arvata, et kuningas proovis kasutada ära võimalust hankida mõnele oma vaimulikust soosikule peapiiskopi koht. Kuna kõrgmeister kuninga ettepanekut ei toetanud, siis rohkem sellest kavatsusest ei räägitud. Edaspidi ei püüdnud Sigismund enam mõjutada Liivimaa kõrgvaimulike ametisse seadmist. Ka Albrecht II ja Friedrich III ei teinud seesuguseid katseid.

Erinevalt eelmises alapeatükis käsitletud Karl IV ja Wenzelist, ei püüelnud 15. sajandi Rooma kuningad ja keisrid hankida oma lähikondlastele Liivimaal ei vaimulikke sissetulekuid ehk prebende ega toomhärrade kohti. Enamasti ei kasutanud ka vaimulikud ise kuninga või keisri soosingut seesuguse koha saamiseks. Ainsa erandina väärib mainimist Riia linnast pärit vaimuliku Stephanus von Sande katse keiser Friedrich III kaudu Tartu toomhäraks saada. Paavst Sixtus IV andis keisrile 1473. aastal erakorralise nominatsiooniõiguse 100 prebendile Habsburgide pärusvaldustes ja 300 prebendile kogu Püha Rooma keisririigis.¹⁷⁰ Nominatsiooniõigusele toetudes andis Friedrich III 1474. aasta 18. aprillil Stephanus von Sandele eelisõiguse dekaani ja toomhärja kohale Tartu toomkapiitlis.¹⁷¹ Hoolimata keiserlikust ürikust ei õnnestunud tal tõenäoliselt Tartu toomhäraks saada.¹⁷² Stephanuse ebaõnnestumine ei olnud keisririigi kontekstis sugugi erandlik. Vaimulikud avaldasid tugevat vastupanu keisri sekkuamisele vaimulike ametite ja prebendide täitmisele isegi Habsburgide pärusvaldustega piirnenud Lõuna-Saksa aladel.¹⁷³

¹⁶⁷ Jähnig. Henning Scharpenberg, lk 116–118.

¹⁶⁸ Berichte 3, nr 204 (lk 425) ja 206 (lk 427–428); LUB 7, nr 182 (lk 130) ja 187 (lk 134–135).

¹⁶⁹ LUB 7, nr 243 (lk 169–170).

¹⁷⁰ Hans Erich Feine. Papst, Erste Bitten und Regierungsantritt des Kaisers seit dem Ausgang des Mittelalters. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 20 (1931), lk 1–101, siin lk 17–18.

¹⁷¹ Taxregister, nr 4042 (lk 589).

¹⁷² Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit IV, lk 180 järgi on ainus edasine teade vaimulik Stephanus vom Sande elu kohta see, et 1478. aastal kuulus talle Riias pool maja, mille ta oli välja üürinud.

¹⁷³ Andreas Meyer. Das Wiener Konkordat von 1448 – eine erfolgreiche Reform des Spätmittelalters. – QFIAB, 66 (1986), lk 108–152, siin lk 142–143. Meyeri järgi olid vaimulikud valmis tunnustama keisri õigust täita üksnes neid ametikohti ja prebende, mis olid vabanenud nn „paavstlikel kuudel.“ Asi oli selles, et Viini konkordaadiga oli keisririigi kapiitlitele ja teistele vaimulike ameti täitmise õigusega isikutele tagatud voli täita pooltel kuudel aastas vabanenud ametikohad ja prebendid. Need kuud vaheldusid nn „paavstlike kuudega“, mil ametite täitmise õigus oli paavstil. Niisiis tõlgendasid vaimulikud paavsti

2.3.1.2. Teiste Liivimaa kõrgvaimulike suhtlus keisrikojaga

Valdava enamuse Liivimaa kõrgvaimulike ainsad kokkupuuted keisrikojaga olid seotud läänivande andmise ja piiskopkonna privileegide uuendamisega, millest on lähemalt juttu alapeatükis 2.3.2.1. Siinkohal väärub ära märkimist vaid see, et Riia ja Tartu piiskopid ei võtnud aastatel 1425–1486 oma regaale teadaolevalt kordagi isiklikult vastu, vaid ainult toomhärradest saadikute vahendusel.¹⁷⁴ Ainult Saare-Lääne piiskopid Christian Kuband, Johann Schutte (1432–1438) ja Peter Wetberg (1471–1491) võtsid oma regaalid isiklikult vastu.¹⁷⁵ Kuband viibis 1429. aasta detsembris pikemalt Sigismundi lähikonnas, osales Pressburgis (praegu Bratislava) peetud kuninglikul õuepäeval ja reisis koos kuningaga edasi Viini. Ilmselt suutis ta võita Sigismundi usalduse, sest aastavahetusel sõitis ta kuninga saadikuna Rooma.¹⁷⁶

Ühe võimaluse valitsejaga kohtumiseks andsid ka 15. sajandi suured kirikukogud Konstanzis (aastatel 1414–1418) ja Baselis (aastatel 1432–1449), mil need kaks keisririigi Saksa maadel paiknenud linna said ajutiselt katoliikliku Euroopa vaimulikuks keskuseks. Kuna Sigismund viibis mõlemal kirikukogul isiklikult kohal, olid need linnad sellel ajal keisririigi keskpunktiks. Vaimulikud ja ilmalikud asjad hoiti siiski enamasti teineteisest lahus. Esimestega tegeles kontsiil, teistega Sigismundi eesistumisel peetud õuepäev.¹⁷⁷ Ülal sai juba põgusalt mainitud Riia peapiiskopi Johann von Wallenrode tegevust Konstanzi kontsiilil, kuid lisaks temale viibis seal veel teisigi Liivimaa vaimulikke. Näiteks olevat üks Riia „vana“ toomhärra¹⁷⁸ aastatel 1417–1418 kolm korda Sigismundi

privileegi keisrile sellisel moel, et see tagas neile Viini konkordaadiga kaasnevad õigused. Feine. Papst, Erste Bitten, lk 15–16 järgi oli paavsti privileeg keisrile teadlikult Viini konkordaati eirava iseloomuga ja seadis keisri nomineerimisõiguse kõrgemale piiskoppide, toomkapiitlite ja teiste omast.

¹⁷⁴ LUB 7, nr 244–246 (lk 170–174) ja 459–460 (lk 314–317); LUB 9, nr 862–863 (lk 586–589); Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V, lk 173–174 (nr 510 ja 570–571); RI XI, nr 6150–6152 (kd 2, lk 8) ja nr 6639–6641 (kd 2, lk 42); [RI XIII] / 18, nr 225 (lk 178); [RI XIII] / 31, nr 9 (lk 51).

¹⁷⁵ LUB 8, nr 138–139 (lk 84–87) ja 652 (lk 383); RI XI, nr 7519–7520 (kd 2, lk 106) ja nr 9339 (kd 2, lk 227); Taxregister, nr 738 (lk 105); RTA ÄR 22, nr 218 (lk 914).

¹⁷⁶ LUB 8, nr 140 (lk 87) ja 146 (lk 91–92); RI XI, nr 7521 (kd 2, lk 106); Berichte 4, nr 77 (lk 128–129).

¹⁷⁷ Wefers. Politische System, lk 44–45 ja 205–207. Järgnevad kuningad Albrecht II ja Friedrich III ise ühelgi kirikukogul kohal ei käinud.

¹⁷⁸ Riia vanad toomhärred ei tunnustanud Johann von Wallenrode peapiiskopiks nimetamist 1393. aastal ja sellele järgnenud Riia toomkapiitlile Saksa ordu reegli peale surumise aktsiooni, vaid lahkusid 1394. aastal Liivimaalt ja toetasid Pommeri-Stettini hertsogi poja Otto katset Riia peapiiskopkond üle võtta. Pärast Otto ebaõnnestumist leppisid Saksa ordu Liivimaa haru ja peapiiskop Johann von Wallenrode kõigi teiste toimumus osalenutega ära. Ainult grupp Wallenrodele vastu seisunud Riia toomhärراسid jäi lepitusest välja. Konstanzi kirikukogu ajal nõudsid nad oma prebendide ja toomhärakohtade ennistamist, kuid ei suutnud jõuda Liivi orduharuga kompromissini. Alles peapiiskop Johannes Ambundiil õnnestus nendega ära leppida. Vt lähemalt Jähnig. Wallenrode, lk 19–42, 62–63 ja 124–126; Jähnig. Johannes Ambundii, lk 466–468.

ees Saksa ordu Liivimaa haru peale kaevanud.¹⁷⁹ Ka Baseli kirikukogul viibisid mitmed Liivimaa toomhärрад¹⁸⁰, kuid nende kontaktidest 1433. aasta oktoobrist kuni 1434. aasta maini Baselis viibinud keiser Sigismundiga puuduvad igasugused allikateated¹⁸¹. Kaudse kokkupuutena tasub mainida Tartu piiskopi Dietrich Reseleri sõbra, Baseli kirikukogul muuseas ka Riia peapiiskopkonna asjade eest seisnud Lübecki piiskopi Johannes Schele (1420–1439) tihedat kontakti keiser Sigismundi ja kuningas Albrecht II-ga aastatel 1434–1439.¹⁸²

Teine võimalus kuningaga kokku puutuda oli Saksa ordu kõrgmeistri teenistuses, näiteks Saare-Lääne piiskopil Kaspar Schuwenpflugil (1420–1423). Preisimaal asunud Warmia piiskopkonnast pärit Schuwenpflugi õpinguid Padua ülikoolis finantseeris Saksa ordu. Alates 1410. aastast teenis ta kõrgmeistri diplomaadina.¹⁸³ Tema esimene kokkupuude kuningas Sigismundiga oli aastal 1412 Budas peetud vahekohtul, kus ta viibis ordu saatkonna liikmena.¹⁸⁴ Aastatel 1414–1418 oli Schuwenpflug üks kõrgmeistri esindajatest Konstanzi kirikukogul ja kohtus seetõttu vähemalt ühel korral Sigismundiga, kes püüdis vahendada

¹⁷⁹ Berichte 2, nr 236 (lk 455–456); LUB 5 nr 2918 (v 316).

¹⁸⁰ Dean Loy Bilderback. *The Membership of the Council of Basle*. Phil. diss. Washington 1966. Ann Arbor (Michigan USA) – London: University Microfilms 1981, lk 253, 268, 294, 304, 317, 331, 343, 359, 368 ja 376 ning Ludwig Dombrowski. *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Baseler Konzil bis zur Neutralitätserklärung der deutschen Kurfürsten (März 1438)*. Phil. diss. Berlin. Bamberg: Krahl 1913, lk 84–85, 115, 122 ja 207–208 järgi viibisid Baseli kontsiilil järegevad Liivimaa piiskopid ja toomhärрад: Kuramaa piiskop ja Saksa ordu peaprokuraator Johann Tiergart (inkorporeeriti 16. jaanuaril 1433); Tartu toomhärрад Johannes Mekes (inkorporeeriti 5. mail 1433, viibis konstiiilil ka 5. detsembril 1436); Riia toomhärрад Dietrich Nagel (inkorporeeriti 23. jaanuaril 1434, teistkordset juulis 1437 ja kolmandat korda 2. jaanuaril 1440); Riia toomhärрад Jakob Gronow (inkorporeeriti 23. jaanuaril 1434); Saare-Lääne toomkapiitli varahoidja Ludolf Growe (inkorporeeriti 23. jaanuaril 1434); Riia praost Arnold von Brinke (inkorporeeriti 22. oktoobril 1434); Tartu toomhärрад Walter Remlingrode (inkorporeeriti 22. oktoobril 1434); Riia ülemdiakon Johann Fenant (inkorporeeriti 10. detsembril 1434). 1435. aastal külastas Baselit Riia peapiiskopi kirjutaja, Lorenz Werner. Lisaks nendele viibis Baselis ka Tallinna kodanikust teoloogiamaagister *Frudell de Lyuonia* (inkorporeeriti 14. jaanuaril 1435) ning Liivimaa orduharu preestervend Johann Sobbe, kes astus 1438. aastal Baselis Saksa ordust välja ja sai millalgi seejärel Riia toomhärрад koha (tema kohta vt. Arbusow [sen]. *Livlands Geistlichkeit II*, lk 111 ja IV, lk 197).

¹⁸¹ Dombrowski. *Beziehungen*, lk 87 ja 114–122.

¹⁸² Günther Hödl. *Zur Reichspolitik des Basler Konzils: Bischof Johannes Schele von Lübeck (1420–1439)*. – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 75 (1967), lk 46–65. Johannes Schele kohta vaata Hans Amman. *Johannes Schele, Bischof von Lübeck, auf dem Basler Konzil. Ein Beitrag zur Reichs- und Kirchengeschichte des 15. Jahrhunderts*. Lübeck: Verlag des Staatsarchivs Lübeck 1931 [Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck, 10].

¹⁸³ Bernhart Jähning. *Kaspar Schuwenpflug (†1423)*. – *Die Bischöfe, 1198 bis 1448*, lk 497–498.

¹⁸⁴ Klaus Neitmann. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates*. Köln – Wien: Böhlau 1986 [Neue Forschungen zur Brandenburg-Preussischen Geschichte, 6], lk 626.

Saksa ordu vastuolusid Poola ja Leeduga.¹⁸⁵ 1416. aasta veebruaris reisis ta koos Toruńi komtuuri Johann von Selbachi ja Elsassi maakomtuuri Markwart von Königsbergiga kuningas Sigismundi kutsel Pariisi, kus kuningal õnnestus pikendada Saksa ordu vaherahu Poola ja Leeduga.¹⁸⁶ Schuwenpflugi viimane kokkupuude Sigismundiga oli 1420. aasta jaanuari alguses Wrocławis õuepäeval, kus ta osales kõrgmeisteri diplomaadina.¹⁸⁷ Saare-Lääne piiskopi ametis olles ei kohtunud Kaspar Schuwenpflug kordagi kuningaga, küll aga kirjutas ta talvel 1421–1422 ordu kõrgmeisteri asjus Sigismundile ühe kirja.¹⁸⁸

Kaspar Schuwenpflug, Johann von Wallenrode ja Johannes Ambundii olid Liivimaa piiskoppide seas siiski erandlikud. Enamuse 15. sajandi Liivimaa kõrgvaimulike ja keisrikoja vaheliste suhete tihedust ilmestab Riia toomhärja Johannese näide, kes külastas 1446. aasta sügisel Maini äärses Frankfurtis peetud keisririigi seisuslikku kogunemist. Eeldatavasti lootis ta seal kohtuda ka kuningas Friedrich III, kes oli päevale saatnud üksnes oma saadikud. Kuna kuningas kohale ei ilmunud, otsustas Johannes ise tema juurde reisida ja küsis Frankfurtis viibinute käest, missuguseid kingitusi Friedrichi õukonnas eelistanud.¹⁸⁹ Järelikult pidi suhtlus tolleks ajaks juba kuuendat aastat võimul olnud kuninga ja Riia peapiiskopkonna vahel olema niivõrd harv, et toomhärjadel puudus tema õukonnas viibimise kogemus. Tõepoolest oli toomhärja Johannese külaskäik 1446. aasta lõpus teadaolevalt esimene ja viimane kord, kui Riia kõrgvaimulikud Friedrich III kontakti astusid.

Täiesti erandlik oli Tartu piiskopi Andreas Peperi¹⁹⁰ (1468–1473) kohtumine keiser Friedrich III aastavahetusel 1468–1469. Sügisel 1468 reisis Peper Rooma

¹⁸⁵ Berichte 2, nr 202 (lk 394–396); Israel. Das Verhältnis, lk 91.

¹⁸⁶ Berichte 2, nr 148 (lk 306–307), 150 (lk 309–310), 156 (lk 320–322) ja 160 (lk 330); Israel. Das Verhältnis, lk 22.

¹⁸⁷ Neitmann. Die Staatsverträge, lk 629.

¹⁸⁸ LUB 5, nr 2581 (v 796).

¹⁸⁹ LUB 10, nr 276 (lk 184–185).

¹⁹⁰ Andreas Peperi karjäär sai alguse paavsti kuuriast, kus ta oli 1449. aastal tegev ametnikuna. Aastatel 1456–1457 oli ta Riia peapiiskopi kantsler. Aastavahetusel 1459–1460 viibis ta paavsti kuurias Tartu piiskopi Helmick von Mallinckrodti prokuraatorina ja teenis aastatel 1462–1463 Saksa ordu peaprokuraatori asetäitjana paavsti kuurias. Sellal lasi ta paavstil end Tartu toomdekaaniks nimetada. 1464. aastal osales ta Saksa ordu kõrgmeisteri ja Poola kuninga vahelistel rahuläbirääkimistel Chelmnos. Seejärel asus ta elama Tartu. 1468. aastal valis Tartu piiskop Helmick ta oma koadjuutoriks ja astus mõni aja pärast tagasi. Vt tema kohta ka: *Repertorium Germanicum. Kd 8. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Pius' II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1458–1464*. Toim. Dieter Brosius, Ulrich Scheschewitz ja Karl Borchardt. Tübingen: Niemeyer 1993, nr 177; *Repertorium Germanicum. Kd 9. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Pauls II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1464–1471*. Toim. Hubert Höing, Heiko Leerhoff ja Michael Reimann. Tübingen: Niemeyer 2000, nr 226 (lk 34); Andreas Sohn. *Deutsche Prokuratoren an der römischen Kurie in der Frührenaissance (1431–1474)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1997 [Norm und Struktur, 8], lk 345; Hermann Freytag. Die Geschäftsträger des Deutschen Ordens an der Römischen Kurie von 1309 bis 1525. – *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 49 (1907), lk

ja sai 5. detsembril paavstilt kinnituse Tartu piiskopi ametikohale.¹⁹¹ Mõni päev hiljem loeti paavst Paulus II (1464–1471) kuurias avalikult ette Friedrich III kiri, milles too teatas oma peatsest saabumisest Rooma. Keiser oli juba 1462. aastal andnud vande asuda palverännakule Rooma, kuid oli reisi pidevalt edasi lükanud. Novembris 1468 asus ta ilma pikemate ettevalmistusteta teele, mistõttu oli tema tulek paavsti jaoks ootamatu.¹⁹² 9. detsembril otsustas Paulus II läkitada keisrile vastu saatkonna, mis koosnes Itaalia, Prantsuse, Hispaania ja Saksa *natio*’tesse kuulnud piiskoppidest ning neljast kuuria ametnikust. Saksa *natio* esindajaks pidi olema Tartu piiskop Andreas Peper.¹⁹³ 19. detsembril lahkusid Roomast neli kuuria ametnikku, et minna keisrile Spoletosse vastu. Nendega koos asusid teele ka kaks peapiiskoppi ja kaks piiskoppi, kes pidid ootama keisrit Narni linnas.¹⁹⁴ Viimaste hulgas oli arvatavasti ka Andreas Peper. Rooma jõudis Friedrich III 24. detsembri õhtul ja viibis seal 16 päeva, lahkudes 1469. aasta 9. jaanuaril. Keisri ja tema kaaskonna majutamise ja ülalpidamise eest tasus paavst.¹⁹⁵ Kuuria arvete järgi kuulusid keisri Roomas viibimise ajal tema kaaskondlaste hulka ka Tartu piiskop Andreas Peper ja toompraost Engelbert von Mallinckrodt.¹⁹⁶ Ilmselt kasutasid Tartu prelaadid ära head võimalust paavsti kulul elamiseks. Nende suhtlusest keisriga minule kättesaadavates allikates kahjuks juttu ei ole.

185–220, siin lk 210; Beuttel. Der Generalprokurator, lk 484 ja 576; Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit II, lk 84 ja 158, III, lk 63 ja IV, lk 159.

¹⁹¹ LUB 12, nr 619 (lk 340).

¹⁹² Augustini Patricii Senensis, Descriptio adventus Friderici III. Imperatoris ad Paulum Papam II. – *Museum Italicum seu collectio veterum scriptorum ex bibliothecis italicis*. Kd 1 / 2. Vlj. Johann Mabillon ja Michel Germain. Lutetia Parisiorum: E. Martin, Boudot & S. Martin 1687, lk 256–272, siin lk 257; Johann Rainer. Die zweite Romfahrt Friedrichs III. – *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*. Vlj. Reinhard Härtel. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1987, lk 183–190; Nikolaus Hilling. Zur Geschichte der zweiten Romfahrt Kaiser Friedrich III im Jahre 1468–69. Aktenstücke aus dem Archive der römischen Rota. – *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 17 (1903), lk 324–327; Ludvig Pastor. *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Mit benutzung des päpstlichen Geheim-Archives und vieler anderer Archive*. Kd 2. *Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance von der Thronbesteigung Pius’ II. bis zum Tode Sixtus’ IV. Dritte und Vierte Auflage*. Freiburg im Breisgau: Herder 1904, lk 420–421; Koller. Friedrich III, lk 176–177.

¹⁹³ RTA (ÄR) 22, nr 16a (lk 46). Ürikus endas piiskopi nime ei mainita, kuid väljaandja on ekslikult lisanud Tartu piiskopi nimeks Johannese, tegelikult oli ilmselt mõeldud Andreas Peperit.

¹⁹⁴ Augustini Patricii Senensis, Descriptio, lk 257; Hilling. Zur Geschichte der zweiten Romfahrt, lk 325; Pastor. Geschichte der Päpste 2, allikalisa, nr 91 (lk 771).

¹⁹⁵ Arnold Esch ja Doris Esch. Mit Kaiser Friedrich III. in Rom. Preise, Kapazität und Lage römischer Hotels 1468/69. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 443–457; Rainer. Die Zweite Romfahrt, lk 188–190.

¹⁹⁶ Repertorium Germanicum 9, nr 1334 (lk 205).

Keisrikoja ja Liivimaa kõrgvaimulike vahel ei olnud mitte mingisugust regulaarset kirjavahetust. Valdava enamuse piiskoppidele adresseeritud kuninglikest kirjadest ja ürikutest hankisid kas piiskoppide endi saadikud või keegi, kes proovis kuningliku autoriteedi toel piiskoppe või toomhärراسid mõjutada. Millalgi enne 1443. aasta 31. augustit saatis Friedrich III kirjad Riia peapiiskopile ja Saksa ordu kõrgmeistrile. Kuningas läkitas oma saadetise Sileesias asuva Wrocławi linna raele, kellel ta palus selle edastada kõrgmeistrile. Kumbki kiri ei ole kahjuks säilinud ja nende sisu kohta on teada vaid nii palju, et Wrocławi raehärrade arvates olid nad kõrgmeistrile meeltemööda.¹⁹⁷ Raehärrade tõdemus võib viidata sellele, et nende kuninglike ürikute hankijaks oli Saksa ordu. Teisalt ei saa täiesti välistada ka kuninglikku initsiatiivi. Juhul kui tegemist oli tõesti kuninga enda initsiatiivil saadetud kirjadega, siis torkab silma, et Riia peapiiskopile mõeldud kiri saadeti talle Saksa ordu kõrgmeistri kaudu. See näitab, et kuningakojas valitsenud ruumilises ettekujutuses seostati Preisimaad ja Liivimaad, täpsemini Saksa ordu kõrgmeistrit ja Riia peapiiskoppi omavahel tihedamalt, kui võinuks arvata. Oma roll sellise ettekujutuse tekkimisel ja hoidmisel oli ilmselgelt Liivimaa orduharu taval suhelda keisrikojaga esmajoones Saksa ordu kõrgmeistri vahendusel.

2.3.1.3. Saksa ordu Liivimaa haru kommunikatsioon keisrikojaga

Saksa ordu Liivimaa meistrid saatsid vaid erandkorras ise saadikuid keisri juurde. Enamasti toimus suhtlus keisrikojaga Preisimaal resideerinud Saksa ordu kõrgmeistri vahendusel, mõni kord ka ordu Saksamaa haru kaudu. Etteruttavalt võib öelda, et kõrgmeistri vahendust kasutati eelkõige kulude kokku hoidmiseks ja kompenseerimaks Liivimaa haru vähest kompetentsi kuningaga suhtlemisel.¹⁹⁸ Edukaks asjaajamiseks õukonnas oli tarvis nii isiklikke kontakte kuninga lähikondlaste seas kui ka diplomaatilisi kogemusi. Kuna valdav enamus Saksa ordu vendi Liivimaal olid pärit kuningakaugetest Saksa regioonidest, eelkõige Vestfaalist ja Alam-Reinimaa alamaadli seas,¹⁹⁹ siis puudusid neil arvatavasti ka isiklikud või perekondlikud sidemed kuningakojas mõjukate isikutega. Diplo-

¹⁹⁷ [RI XIII] / 24, nr 27–29 (lk 78).

¹⁹⁸ Beuttel. Der Generalprokurator, lk 225–226 järgi olid kulude kokkuhoid ja paavsti kuurias kompetentselt tegutseda oskavate meeste puudus peamisteks põhjuseks, miks Liivimaa orduharu eelistas ajada oma asju paavsti kuurias kõrgmeistri teenistuses olnud ordu peaprokuraatoril. Samade põhjendustega hästi seletada ka keisrikojaga suhtlemist kõrgmeistri vahendusel.

¹⁹⁹ Sonja Neitmann. *Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im livländischen Deutschen Orden*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Beiheft, 3], eriti lk 100–134, 167–169 ja 609–637; Klaus Miltzer. *Die Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Eine Einführung in die Möglichkeiten und Grenzen der Auswertung des Ritterbrüderkatalogs. – Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Vlj. Lutz Fenske ja Klaus Miltzer. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12], lk 11–70, siin lk 35–42 ja 54–58.

maatilise kompetentsi omandamiseks oli Liivimaa haru suhtlus keisrikojaga liiga harv ja ebaregulaarne. Näiteks puudus aastatel 1397–1417 ja 1450–1476 teadaolevalt igasugune kommunikatsioon Liivimaa orduharu ja keisririigi monarhide vahel. Tihedam suhtlus toimus aastatel 1421–1432 ja oli seotud ordu teravate vastuoludega Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppidega ning aastatel 1446–1449 seoses sisetüluga Saare-Lääne piiskopkonnas. Omaette vaheperioodiks olid aastad 1438–1440, mil keisririigi kuurvürstid püüdsid lahendada Saksa ordu kõrgmeistri tüli Saksamaa ja Liivimaa harudega. Olulisim muutus senises praktikas toimus maameister Bernd von der Borch'i ametiajal, kes suhtles keiser Friedrich III sageli sihilikult ilma kõrgmeistri vahendusest.

Ordu Saksamaa haru, eriti Saksamaa meistrite vahekord keisrikojaga oli 15. sajandil sama lähedane kui 14. sajandilgi. Näiteks kuulus Saksamaa meister Konrad von Egloffstein (1396–1416) nii kuningas Ruprecht'i kui ka kuningas Sigismundi lähemate kaastööliste hulka.²⁰⁰ Ta osales Ruprecht'i ebaõnnestunud Itaalia-retkel ning oli Sigismundi esindajaks Saksa maadel, ajal mil too viibis Ungaris. Kuningad suhtusid Saksamaa harusse kui ühesse keisririigi seisustest, mis tähendas muuhulgas kohustust osaleda üleriigilistel sõjakäikudel ja maksta riigimaksu. Saksamaa meistrite läbikäimine keisrikojaga hoogustus 15. sajandi teisel poolel seoses vajadusega kaitsta ordu valdusi vürstide domineerimiskatsete eest. 1494. aastal andis Saksamaa meister kuningale läänivande ja tõsteti riigivürstiks.²⁰¹

Kõrgmeistri suhtlus keisrikojaga käis osaliselt Saksamaa haru vahendusel. Saksamaa meistri palvel tühistas kuningas Ruprecht 1402. aastal kõik kuninglikud korraldused, mis olid vastuolus Saksa ordu privileegidega.²⁰² Saksamaa meister hankis Ruprecht'i ja Sigismundi käest ka Saksa ordu privileegide kinnitused.²⁰³ Teisalt Friedrich III esimesel õuepäeval aastal 1442 olid kohal kõrgmeistri saadikud, mistõttu kinnitas kuningas ordu privileegid seekord kõrgmeistri palvel.²⁰⁴ Saksamaa meistrid või sealse orduharu liikmeid tegutsesid vahel ka kõrgmeistri esindajatena keisririigi seisuslikel kogunemistel.²⁰⁵

Teisalt sagenes 15. sajandi jooksul märgatavalt kõrgmeistrite otsesuhtlus kuningate ja kuurvürstidega. Alates 1395. aastast hakkas ordu Preisimaa haru otsima kuurvürstidelt toetust Poola kuninga ja Leedu suurvürsti vastu. Kuurvürstide poole pöörduma ajendas kõrgmeistrit tõik, et Rooma ja Böömimaa

²⁰⁰ Schubert. Probleme der Königsherrschaft, lk 144; Boockmann. Vertretung, lk 102; LUB 6, nr 3227 (v 690).

²⁰¹ Marian Biskup. Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 5], lk 101–125, siin lk 108–110.

²⁰² LUB 6, reg 1920, b (lk 211).

²⁰³ LUB 4, nr 1633 (v 447–450); LUB 6, reg 2378c (lk 212).

²⁰⁴ LUB 9, nr 889 (lk 603–605).

²⁰⁵ Näiteks 1454. aasta sügisel Maini äärses Frankfurtis peetud päeval. Vt RTA 19 / 2, lk 698–699.

kuningas Wenzel oli tollal liidus ordu vaenlase, Poola kuninga Władysław II Jagiełłoga (1386–1434). Neljal Reinimaa kuurvürstil – Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopil ning Reinimaa pfaltskrahvil – ei olnud poliitilisi huve Kesk-Ida-Euroopas, mistõttu olid nad valmis ordu diplomaatiliselt toetama. Kui üks neist kuurvürstidest, Reinimaa pfaltskrahv Ruprecht, 1400. aastal Rooma kuningaks valiti, jätkas ta oma ordu-meelset poliitikat.²⁰⁶

Kuningas Sigismundi vahekord Saksa orduga oli tunduvalt komplitseeritum. Ungari kuningana oli Sigismund seotud Kesk-Ida-Euroopa poliitilise maastikuga, ega saanud lubada endale olla ordu jäägitu toetaja. Kogu oma valitsusaja jooksul sekkus Sigismund Saksa ordu tulidesse Poola ja Leeduga, pakkudes ennast korduvalt vahekohtunikuna tüli lahendama. Vahekohtuniku positsiooni kasutas ta ära oma isikliku poliitika teostamiseks, soosides kord ordu, kord Poola kuningat ja Leedu suurvürsti. Pärast ränka kaotust Poola ja Leedu vägedele 1410. aastal peetud Tannenbergi lahingus, otsis ordu aina intensiivsemalt Püha Rooma keisririigi vürstide toetust. Kõrgmeister Heinrich von Plauenil (1410–1413) ja tema ametijärglastel õnnestus veenda kuurvürste selles, et ordu valdused Preisimaal on võidetud saksa aadlike esivanemate poolt, mistõttu lasub aadlikel kohustus tagada nende valduste jäämine ordu kätte. Kuurvürstid asusid seepeale jäigalt ordu pooldavale seisukohale ja avaldasid kuningale survet samasuguse joone hoidmiseks. Lõpuks osutus selline poliitika Saksa ordu Preisimaa harule hoopis kahjulikuks. Sigismund ja kuurvürstid keeldusid tunnustamast Saksa ordu rahulepinguid Poola ja Leeduga, sest ordu pidi loovutama osa oma valdusi. Ometigi ei olnud keisririik andnud ordule õigeaegset ja piisavat sõjalist toetust.²⁰⁷

Erinevalt Sigismundist ei avaldanud Friedrich III Saksa ordu Preisimaa harule otsest poliitilist survet. Kõrgmeister seevastu otsis temalt toetust Preisimaa Liidu vastu. 1442. aastal õnnestus ordul murda Preisimaa Liidu vastupanu pelgalt nende kaebamisega keiserlikku kammerkohtusse. 1453. aastal kaebas kõrgmeister taaskord Preisimaa Liidu keiserliku kammerkohtusse, mis jõudis otsusele, et liit tuleb laiali saata. Seepeale andis Preisimaa Liit end Poola kuninga kaitse alla. Järgnenud pikaajaline sõda lõppes ordule äärmiselt halvasti. 1466. aastal sõlmitud Teise Toruńi rahuga läks ligi pool Preisimaa haru valdustest Poola kuninga võimu alla. Lisaks pidi kõrgmeister andma Poola kuningale ustavusvande ja võtma endale kohustuse teenida teda nõu ja jõuga. Keiser Friedrich III keeldus seda rahulepingut tunnustamast ja suhtus kogu Preisimaasse kui Saksa ordu valdusse ja keisririigi territooriumi. Kummalisel kombel ei takistanud see hoiak tal 1474. aastal Poola kuningaga liitu astumast. Keiser

²⁰⁶ Klaus Miltzer. Der Wandel in der Begründung der Existenz des Deutschen Ordens und seiner Selbstrechtfertigung vor und nach der Schlacht bei Tannenberg. – *Kancelaria wielkich mistrzów i Polska kancelaria królewska w XV wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej*, Malbork 2–3 IX 2004. Vlj. Janusz Trupinda. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2006, lk 179–189, siin lk 181–185; Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 66–81.

²⁰⁷ Hoensch. Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen, lk 12–30 ja 33–42; Wefers. Politische System, lk 28–29, 69–71 ja 75–81, 95–96 ja 111–113; Miltzer. Wandel, lk 185–189; Israel. Verhältnis, lk 6–44.

oli huvitatud heast vahekorra Poola kuningaga ega soovinud tegelikult toetada Saksa ordu kuninga vastu. Võib-olla seepärast vähenes keisri ja kõrgmeistri suhtlus 15. sajandi teisel poolel märkimisväärselt.²⁰⁸

Tihe poliitiline koostöö 15. sajandi esimesel poolel eeldas pidevat suhtlust. Kahjuks on ordu ja keisririigi vahelist kommunikatsiooni 15. sajandil uuritud vaid pisteliselt. Stephan Flemming on vaadanud lähemalt aastaid 1411–1420 ja leidnud, et kõrgmeistri ja Rooma kuninga vaheline suhtlus toimis vastastikuste saatkondade ja kirjade vahendusel.²⁰⁹ Klaus Neitmanni koostatud loetelu kõrgmeistri saatkondadest aastatel 1382–1449 näitab, et ajavahemikul 1400–1449 saatsid kõrgmeistrid keisri juurde kokku 37 saatkonda.²¹⁰ Ruprecht ja Albrecht II juurde saatis kõrgmeister vaid ühe saatkonna. Friedrich III juurde saabus kõrgmeistri juurest aastatel 1440–1449 keskmiselt üks saatkond aastas.²¹¹ Kaksikümmend seitse aastat valitsenud Sigismundi juurde saadeti kokku 24 saatkonda. Stephan Flemmingi ja Klaus Neitmanni uurimustulemuste põhjal ilmneb, et alates Sigismundi valitsusajast suhtles ordu kõrgmeister keisririigi monarhiga regulaarselt. Küsimus, kas samasugune intensiivne suhtlus püsis ka 15. sajandi teisel poolel, on kahjuks veel uurimata.

Lisaks vastastikustele saatkondadele ja kirja teel suhtlemisele, oli kõrgmeistril mõnikord ka alaline esindaja kuninga õukonnas. Aastatel 1414–1418 teenis Riia peapiiskop Johann von Wallenrode samal ajal nii kõrgmeistri diplomaadi kui ka kuninga Sigismundi nõunikuna. Selline topeltstaatus võib seletada muu hulgas ka kuninga juurde läkitatud kõrgmeistri saatkondade vähest arvu nendel aastatel. Hiljemalt 1425. aasta aprillist oli kõrgmeistril taas püsiv esindaja Sigismundi juures – Preisimaa orduvend Nikolaus von Redwitz (†1436 või 1437), kes tegi õukonnas karjääri ja tõusis 1427. aastal kuninga nõunikuks.²¹²

²⁰⁸ Israel. Verhältnis, lk 44–57 ja 60–61; Marian Biskup. Das Reich, die wendische Hanse und die preußische Frage um die Mitte des 15. Jahrhunderts. – *Neue hansische Studien*. Vlj. Konrad Fritze, Eckhard Müller-Mertens, Johannes Schildhauer ja Erhard Voigt. Berlin: Akademie Verlag 1970 [Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 17], lk 341–357; Biskup. Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland, lk 104–108; Karol Górski. Papsttum, Kaisertum und Deutscher Orden in der Sicht des 15. Jahrhunderts. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 99–100; Elfie-Marita Eibl. Fern von Kaiser und Reich? Die Beziehungen zwischen Deutschem Orden und Reich in der Zeit Kaiser Friedrichs III. – *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 145–146 (2009–2010), lk 149–166.

²⁰⁹ Flemmig. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Reich, lk 28–35.

²¹⁰ Neitmann. Die Staatsverträge, lk 623 ja 626–638.

²¹¹ Aastal 1440 üks, 1441 kaks, 1442 aastal üks, 1443 kolm, 1444 mitte ühtegi, 1445 üks, 1446 kaks, 1447 mitte ühtegi, 1448 üks ja 1449 mitte ühtegi.

²¹² LUB 7, nr 269 (lk 194–195); RI XI, nr 6887 (kd 2, lk 59). Tema kohta vt Karl H. Lampe. von Redwitz, Nikolaus. † nach 1435. – *Altpreußische Biographie*. Kd 2, *Maltitz–Z*. Vlj. Christian Krollmann, Kurt Forstreuter ja Fritz Gause. Marburg an der Lahn: Elwert 1967, lk 541. Nikolaus Redwitz suri millalgi enne 1437 aasta jaanuari lõppu (RI XI, nr 11653 (kd 2, lk 391–392) ja võis oma surma hetkel viibida keiser Sigismundi õukonnas, sest tema isiklik hõbevara läks tema surma järel keisri valdusse (RI XI, nr 11889 [kd 2, lk 409]).

Tähelepanuväärselt vähenes 1425. aastast alates ka kõrgmeistri poolt Sigismundi juurde läkitatud saatkondade arv.

Edukaks asjaajamiseks püüdsid ordu saadikud sõlmida lähedased suhteid õukonnas mõjukate isikutega, näiteks Sigismundi, Albrecht II ja Friedrich III kantslerina teeninud Kaspar Schlickiga.²¹³ Kuna Friedrich III ajal toimus keiserlikus kammerkohtus mitmeid ordu Preisimaa haruga seotud kohtuasju, siis kuulusid kõrgmeistri saatkondadesse ka õpetatud juristid, näiteks Laurentius Blumenau.²¹⁴ Teisalt kasutati ordu õigusprotsesside tarbeks ära ka kuninga õukonnas tegutsenud prokuraatoreid – haritud juriste, kes esindasid hagejaid ja kostjaid keiserlikus kohtus.²¹⁵

Liivimaa haru esimene kontakt keisrikojaga 15. sajandil toimus aastal 1417, kui kuningas Sigismund sekkus Konstanzi kirikukogul arutluse all olnud Riia peapiiskopkonna ja Saksa ordu vahelise tüliasja lahendamisse, mille tõttu saatis Liivimaa meister aasta lõpus Konstanzi oma kirjutaja Berthold Ruckershuseni, kes jõudis päralt 3. jaanuaril 1418.²¹⁶ Tema tegevuse kohta kontsiilil on väga vähe teada. Enamasti ajasid Liivimaa meistri asju Konstanzis ikkagi Saksa ordu peaprokuraator ja teised kõrgmeistri saadikud. Isegi suhtlus Liivimaa meistri ja Berthold Ruckershuseni vahel käis Saksa ordu kõrgmeistri vahendusel.²¹⁷

Aktiivsem suhtlus Sigismundi ja Liivimaa haru vahel oli aastatel 1421–1432. Algatajaks oli seejuures kuningas ise, kes saatis 1421. aasta 19. ja 20. juulil Saksa ordu kõrgmeistrile Michael Kuchmeisterile (1414–1422) ja Liivimaa meistrile Siegfried Lander von Sponheimile (1415–1424) kirjad, milledega ta püüdis kaasata Saksa ordu hussiitide vastasesse võitlusse (vt ptk 4.3.1.1.).²¹⁸ Kuningas saatis oma kirjad ordu kõrgmeistrile, kes lasi Liivimaa meistrile mõeldud kirjad avada ja läbi lugeda, enne kui ta need edasi saatis. Lander von Sponheimi kätte jõudsid kuninga kirjad 9. augustil.²¹⁹ Kuchmeister palus Liivimaa meistril oodata Sigismundile vastamisega nii kaua, kuni ta on Preisimaa haru käsknikega nõu pidanud. Kuna kõrgmeistrilt ei tulnud pikka aega mingit

²¹³ LUB 10, nr 298 (lk 206); Israel. Verhältniss, lk 40–41; Heinig. Kaiser Friedrich III, lk 638–646.

²¹⁴ Hartmut Boockmann. *Laurentius Blumenau. Fürstlicher Rat – Jurist – Humanist (ca. 1415–1484)*. Göttingen – Berlin – Frankfurt: Musterschmidt 1965 [Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 37], lk 34–115; Heinig. Kaiser Friedrich III, lk 137.

²¹⁵ Üheks kõrgmeistri prokuraatoriks aastatel 1453–1454 kammerkohtus valdanud Preisimaa Liidu vastasel protsessil oli Arnold vom Loe (RTA ÄR 19 / 1, nr 42, f 27 [lk 452]). Tema ja keisri õukonnas tegutsenud prokuraatorite kohta üldisemalt Heinig. Kaiser Friedrich III, lk 523–526.

²¹⁶ Berichte 2, nr 220 (lk 429), 222 (lk 432), 233 (lk 450) ja 236 (lk 456).

²¹⁷ Berichte 2, nr 233 (lk 450).

²¹⁸ Israel. Das Verhältniss, ürikulisa, nr 23 (lk 98–99); *Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae 1376–1430*. Vlj. Anton Prochaska. Cracoviae: Academiae Literarum Cracoviae 1882 [Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, 6], nr 953–954 (lk 525); AR 1, nr 287 ja 289 (lk 250–252).

²¹⁹ CEV, nr 961 (lk 528–529); LUB 5, nr 2560–2561 (v 758–759).

vastust, küsis Liivimaa meister oma käsknikelt nõu ning otsustas 25. augustil viimaks ise Sigismundile vastata.²²⁰

Liivimaa orduharu jaoks oli otsene kirjavahetus Rooma kuningaga harjumatu ning ordumeistri kantseleis puudus kuningale kirjutamise traditsioon. See ilmneb selgelt 26. augustil 1421 koostatud kolmes Sigismundile adresseeritud kirjas.²²¹ Esimeses neist tänas ordumeister Sigismundi „kõige alandlikumalt ja painutatud põlvedega“²²² selle eest, et kuningas oli end alandanud ordumeistrile kirjutamisega; teises seevastu palus ta „täie alandlikkuse ja painutatud põlvedega“²²³, et kuningas kirjutaks Liivimaa piiskoppidele ja käsiks neil anda ordule sõjalist toetust Leedu suurvürsti vastu. Ordumeistri kirjades ilmneb seega eba-
harilikult suur austus Rooma kuninga suhtes, mida kõrgmeisteri ja kuninga korrespondentsis ei kohta.

1421. aasta 29. augustil jõudis ordumeistri kätte ärakiri kõrgmeisteri vastusest kuningale, mis oleks pidanud olema eeskujuks Liivimaa orduharu kirjale. Siegfried Lander von Sponheim saatis seepeale kõrgmeisterile ärakirjad oma kirjadest kuningale ja küsis nõu, kas ta peaks need ise oma saadiku kaudu Sigismundile edastama.²²⁴ Kõrgmeister Michael Kuchmeister käskis tal arvatavasti saata need kirjad hoopis Preisimaale. Alles 5. mail 1422 teatas uus kõrgmeister Paul von Rusdorf, et ta on otsustanud need augustis koostatud kirjad ka tege-
likult kuningale edastada. Ta põhjendas viivitust sellega, et mõlema orduharu huve kuninga ees peaks kaitsma ühe korralike volitustega saatkonna vahendusel ja keelas selgesõnaliselt Liivimaa meistril omapäi Sigismundiga suhelda.²²⁵ Preisimaa haru käsknikud olid kuningaga suhtlemises kogenud ja teadsid, et tal oli kombeks kasutada ordu oma poliitilise tööriistana. Seetõttu oli Preisimaa haru kuningaga suheldes ettevaatlik, ega soovinud, et kogenematu Liivimaa haru rikuks nende poliitilise mängu ära.

Lander von Sponheim oli äsja selle soovitusel vastu eksinud. 1. mail 1422 väljastas kuningas Sigismund üriku, milles ta käskis Tartu piiskopil anda Liivimaa harule sõjalist toetust Poola ja Leedu vastu.²²⁶ Just seesugust kuninglikku korraldust oli Liivimaa meister oma 26. augustiga 1421 dateeritud kirjas Sigismundilt palunud.²²⁷ See kiri oli aga 1. mail 1422 veel kõrgmeisteri käes. Kõrgmeisteri enda saadik viibis kuninga juures viimati 1422. aasta veebruaris²²⁸ ning alles 5. mail teatas Rusdorf, et ta ei taha enam kauem oma järgmist saatkonda tagasi hoida ja saadab selle peatselt välja.²²⁹ Kuna kõrgmeisteri saadikuid tollal Sigismundi õukonnas ei olnud, siis järelilikult küsis 1. mai üriku Liivimaa

²²⁰ LUB 5, nr 2561 (v 758–759).

²²¹ AR 1, nr 287–289 (lk 250–252).

²²² AR 1, nr 287 (lk 250): *allirdemutlichste mit gebogeten knyen.*

²²³ AR 1, nr 288 (lk 250): *mit ganczer demut und gebogeten knyen.*

²²⁴ LUB 5, nr 2563 (v 761–762).

²²⁵ LUB 5, nr 2596 (v 817–818).

²²⁶ LUB 5, nr 2594 (v 814–816).

²²⁷ AR 1, nr 288 (lk 251).

²²⁸ LUB 5, nr 2581 (v 796–800).

²²⁹ LUB 5, nr 2596 (v 817).

meistri esindaja. Oletatavalt hoiti Liivimaa haru saadiku lähetamist kuninga juurde kõrgmeistri eest saladuses, millele viitab tõsiasi, et tagasiteel reisis saadik läbi ordu suhtes vaenuliku Poola kuningriigi ja võeti seal vangi.²³⁰

1422. aasta aprilli lõpus palusid Sigismundi saadikud paavst Martinus V saata Liivimaa piiskoppidele kirjad, mis kohustaksid neid võitlema koos orduga vägedega Leedu ja Poola vastu. Saksa ordu peaprokuraatorile tuli see täieliku üllatusena ja tekitas talle palju muret, sest kuninga palvel paavstlikus kantseleis koostatud ürikute tekst ei vastanud tema arvates Saksa ordu huvidele. Peaprokuraator rakendas oma mõjujõudu paavsti kuurias ja tal õnnestus neli kuud hiljem saavutada paavsti ürikute teksti muutmine selliseks, mis oli tema arvates ordu huvidele sobiv.²³¹ Oletatavasti oli Sigismundi palve taga Liivimaa meistri saadiku poolt kuninga juures öeldu. Ometigi näib, et Siegfried Lander von Sponheimi esindaja ei osanud kuninga lähikondlasi piisavalt täpselt juhendada, et nood võinuks paavsti kuuriast küsida just sellisel moel formuleeritud ürikuid, nagu ordul tarvis oli. Teisalt on võimalik, et nende paavstlike ürikute hankimine võis toimida kuninga enda initsiatiivil, kuid ka sel juhul võis kuningas olla ajendatud ordumeistri esindaja käest saadud infost (vt ptk 4.3.1.1.).

Igal juhul ebaõnnestus Lander von Sponheimi initsiatiivil teoks saanud missioon kuninga õukonda. Kuni aastani 1438 jätsid Liivimaa meistrid oma suhtluse Rooma kuningaga täielikult kõrgmeistri korraldada. Nii andis Sigismund 1424. aasta märtsis Saksa ordu suurkomtuuri Walram von Hundsbachi palvel Preisi- ja Liivimaa orduharudele *privilegium de non appellando*, mis keelas kummagi orduharu vasallide ja alamate kaebamise keiserlikku kohtusse ning ka mõlema orduharu poolt oma vasallide ja alamate üle langetatud kohtuotsuste apelleerimise keiserlikku kohtusse.²³² Eeldatavasti orduvend Nikolaus von Redwiti initsiatiivil kinnitas Sigismund 1429. aasta 8. septembril kõik Saksa ordu õigused ja valdused Liivimaal.²³³ 1431. aasta jaanuaris saabus Nikolaus Preisimaale ja andis kõrgmeistrile üle Liivimaa orduharu privileegide kinnituse. Liivimaale läkitas kuningliku üriku juba Paul von Rusdorf.²³⁴ Seega sai Liivimaa meister oma privileegide kinnituse kätte alles poolteist aastat peale üriku väljastamist. Kummalisel kombel ei tulnud see ürik tema suhtluses kõrgmeistriga enne 1431. aasta jaanuari kordagi jutuks.

Liivimaa meistrid said kõrgmeistri diplomaatide vahendusel ka infot oma rivaalide tegevusest Rooma kuninga õukonnas. Näiteks 1422. aasta veebruaris teatas kõrgmeistri saadik Jost Quednau Sigismundi õues levinud kuuldustest, et Kalmari uniooni kuningas Pommeri Erik (1396–1439/1440) kavatsevat koos

²³⁰ LUB 5, reg 3060 (lk 69).

²³¹ Berichte 3, nr 110 (lk 250–252 ja märkused 13–16), 121 (lk 272–273) ja 128–129 (lk 291–294); AR 1, nr 313 (lk 280–281).

²³² LUB 7, nr 102 (lk 82–84) ja 123 (lk 93–94).

²³³ LUB 8, nr 83 (lk 55–56). Nikolaus Redwitz hankis just neil päevil Sigismundilt kinnituse Saksa ordu Preisimaa haru võimutäiusele Brandenburi Neumarki üle (RI XI, nr 7398–7399 [kd 2, lk 97] ja 7408 [kd 2, lk 98]).

²³⁴ LUB 8, nr 395 (lk 230–231).

Riia peapiiskopiga mingisugust orduvastast aktsiooni.²³⁵ 1425. aastal teavitas Nikolaus von Redwitz kõrgmeistrit Tartu piiskopi saadikute viibimisest Sigismundi juures.²³⁶ Info Saare-Lääne piiskopi Christian Kubandi tegevusest kuningas Sigismundi lähikonnas 1429. aasta detsembris liikus veelgi keerulisemat teed pidi. Isiklikult kohal viibinud Saksamaa meister Ebehard von Saunsheim (1422–1443) kirjutas toimunust ordu peaprokuraatorile Roomas. Too omakorda edastas info kõrgmeistrile, kelle käest jõudis teade viimaks Liivimaa meistri.²³⁷

Ülal sai juba mainitud, et Sigismund viibis oktoobrist 1433 kuni maini 1434 Baseli kirikukogul. Saksa ordu Liivimaa meistrit esindas seal aastatel 1433–1438 Johann von Reve, ordumeistri protežeeritud kirikuõiguse haridusega vaimulik, kelle vend Sweder oli orduvend Liivimaal.²³⁸ Keisriga Johann teadaolevalt siiski kokku ei puutunud.²³⁹

Aastatel 1438–1440 toimus senises suhtlussüsteemis järsk muutus, mille põhjustasid vastuolud ordu Saksamaa meistri Eberhard von Saunsheimi ja kõrgmeister Paul von Rusdorfi vahel ja kuhu kaasati ka Liivimaa orduharu. Neil aastatel suhtles Liivimaa haru Rooma kuninga ja kuurvürstidega peamiselt Saksamaa meistri vahendusel (vt ptk 2.3.2.). Rusdorfi tagasi astumise ja Konrad von Erlichshauseni (1441–1449) valimisega kõrgmeistriks lõppesid ka sisevastuolud ordus. Järgneval kümnel aastal toimis Liivimaa haru suhtlus keisrikojaga taas kõrgmeistri vahendusel. Erinevalt Sigismundi ajast olid kontaktid harvemad ja toimusid peamiselt kõrgmeistri initsiatiivil. Nii tegi Erlichshausen 1447. aastal ettepaneku lasta kuningas Friedrichil kinnitada Ludwig IV ja Rudolf I ürikud, mis tagasid ordule härruse Riia linna üle. Selleks palus ta Liivimaa meistril saata endale nende ürikute ära kirjad ja olla valmis tasuma kinnituse hankimiseks tehtavad kulud.²⁴⁰ Ordumeister vastas oletatavalt keeldumisega, igal juhul pole mingit infot nende ürikute kinnitamisest Friedrich III poolt. Teine Liivimaa asjadega seotud kontakt oli 1448. aasta algul, kui meister sai teada Riia toomhärja Dietrich Nageli kavatsusest Rooma kuninga juurde sõita. Ta teavitas sellest Erlichshausenit, kes palus seepeale enda teenistuses olnud õiguste doktor Laurentius Blumenaul tegutseda kuninga õukonnas Riia toomhärja vastu, juhul kui too tööpoolest sinna saabub.²⁴¹

Enamik ordumeister Heidenreich Vincke von Overbergi ametiajal (1439/41–1450) kuningas Friedrich III käest hangitud ürikuid puudutas kõrgmeistri soosiku ja endise peaprokuraatori Johannes Krouweli kehtestamist Saare-Lääne piiskopina (1439–1458). Rooma paavsti poolt ametisse nimetatud Krouwel oli võimetu tegema midagi Saare-Lääne toomkapiitli valitud ja Baseli kirikukogu

²³⁵ Berichte 3, nr 101 A (lk 226–231); Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische Union, lk 144–145. Kuulujutt jõudis Sigismundi lähikonda ilmselt Kalmari uniooni kuninga Pommeri Eriku kaudu.

²³⁶ LUB 7, nr 269 (lk 194–195).

²³⁷ LUB 8, nr 146 (lk 91–93); Berichte 4, nr 77 (lk 128–129).

²³⁸ Johann von Reve kohta vt. Arbusow [sen]. Livlands Geistlichkeit II, lk 91 ja IV, lk 170.

²³⁹ Dombrowski. Beziehungen, lk 32–33 ja 87–101.

²⁴⁰ LUB 10, nr 289 (lk 191–193).

²⁴¹ LUB 10, nr 414 (lk 285–286).

poolt kinnitatud Ludolf Grove (1438/39–1458) vastu. Liivimaa meister kirjutas 1446. aasta suvel kõrgmeistrile, et Krouwel peaks hankima paavstilt ja Rooma kuningalt ürikud, millele toetudes võiks Liivimaa orduharu aidata tal oma piiskopkond üle võtta.²⁴² Kõrgmeister kirjutas 1447. aasta veebruaris kuninga kantslerile Kaspar Schlickile ja palus tollel hankida korraldused, mis käsiks seada Krouweli Saare-Lääne piiskopkonnas sisse. Kuninglikud ürikud tuli saata kõrgmeistrile.²⁴³ Ometigi keeldus Krouweli rivaal Ludolf Grove, kellel oli Rootsi kuninga toetus, tagasi astumast. Liivimaa meister soovis seepeale, et kõrgmeister mõjutaks nii paavsti kui ka Rooma kuningat kirjutama Rootsi kuningale Karl Knutsson Bondele (1448–1470, vaheaegadega) ja tolle poolehoidjatele kirjad, mis tõestaks Krouweli õigusi piiskopi kohale.²⁴⁴ 20. detsembril 1448 palus kõrgmeister Viini ordumaja komtuuril Nikolaus Weißenburgil ning tol hetkel Austriasse kuninga juurde teel olnud saadikutel – doktor Laurentius Blumenaul ja Schwetzi komtuuril Hans Reibenitzil – hankida need ürikud Rooma kuninga kantsleri Kaspar Schlicki kaudu.²⁴⁵ Friedrich III kantslei väljastas vajalikud ürikud 31. jaanuaril 1449²⁴⁶ ja hiljemalt 24. märtsil olid need juba kõrgmeistri käes.²⁴⁷

Aastatest 1450–1476 ei ole teada allikalist infot Liivimaa orduharu suhtlusest Friedrich III. Pärast pikemat pausi uuesti keisrikojaga läbi käima hakanud Liivimaa meister Bernd von der Borch tegi ka olulisima muutuse senistes tava-des, eelistades asuda keisriga kontakti ilma kõrgmeistri vahenduseta. 1476. aastal saatis ta Gerhard Bischofi oma saadikuna Friedrich III õukonda. Seal olevat Liivimaa meistril kaks „sõpra“ (*frunden*): *meister Bernhardo vom Rotenberg* ja *meister Arnolt vom Loe*.²⁴⁸ Õiguste doktor Arnold vom Loe oli keiserlik nõunik ja fiskus, kelle peamiseks tegevuseks oli täita prokuraatori ülesandeid keiserlikus kammerkohtus. Vestfaalist pärit Arnold vom Loe elas hiljemalt 1448. aastast alates püsivalt Wiener Neustadtis. Keiserlikus kohtus ei kaitsenud ta ainult Vestfaalist pärit hagejate ja kostjate huve, vaid ka näiteks Lübecki, Hamburgi ja Baseli linnade omi.²⁴⁹ Bernhard vom Rotenbergi kohta ma kahjuks infot leidnud ei ole. Võib-olla oli ta aastatel 1466–1467 keiserlikus kammerkohtus Tallinna linna esindanud vestfaallase Konrad vom Rodenbergi sugulane.²⁵⁰ Ordumeistri side Arnold vom Loe ja Bernhard vom Rotenbergiga põhines eeldatavasti nende kõigi ühisel Vestfaali päritolul.²⁵¹ Liivimaa meister usaldas neid kahte meest sedavõrd, et ta küsis neilt üpriski delikaatset nõu: kas tal oleks otstarbekas lasta keisril läänistada endale Riia linn või mitte?

²⁴² LUB 10, nr 239 (lk 163).

²⁴³ LUB 10, nr 298 (lk 206).

²⁴⁴ LUB 10, nr 518 (lk 376–378).

²⁴⁵ LUB 10, nr 520 (lk 381–383); Boockmann. Laurentius Blumenau, lk 45–46.

²⁴⁶ LUB 10, nr 545 (lk 398–399); [RI XIII] / 24, nr 77–81 (lk 106–108).

²⁴⁷ LUB 10, nr 570 (lk 424–425).

²⁴⁸ LUB 13, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1476. aasta 13. aprillist].

²⁴⁹ Heinig. Kaiser Friedrich III, lk 523–526.

²⁵⁰ Konrad vom Rodenbergi kohta vt: Heinig. Kaiser Friedrich III, lk 141.

²⁵¹ Bernd von der Borch'i päritolu kohta vt Ritterbrüder, lk 130–131.

Keisrikojaga otsesse kontakti asumist võib tõlgendada Saksa ordu kõrgmeistri mõjuvõimu järkjärgulise vähenemisena. Ometigi ei pruukinud seda ajendada mitte Liivimaa orduharu teadlik püüdlus sõltumatuse järele, vaid hoopis Bernd von der Borch'i vastuolud kõrgmeistriga, mis löid vajaduse varjata tema eest Liivimaa orduharu poolt keiserlikus õukonnas aetud asjade sisulist külge.²⁵² Liivimaa meister küll kirjutas 1476. aastal kõrgmeistrile saadiku saatmisest Friedrich III juurde, aga hoidus mainimast, mis asju Gerhard Bischof keisri õukonda ajama läks.²⁵³

Eriti selgelt avaldus selline lähenemine aastatel 1479–1483, kui Bernd von der Borch püüdis saada ise Riia stifti ilmalikuks isandaks ja nimetada oma venna, Tallinna piiskopi Simon von der Borch'i (1477–1492) uueks Riia peapiiskopiks, kellel oleks üksnes vaimulik autoriteet (vt ptk 3.4.3.). 1479. aasta sügisel või talvel tegi ta kõrgmeistri vahendusel ordu peaprokuraatorile ülesandeks hankida paavstilt vastavad ürikud.²⁵⁴ Ordumeister kavatses läkitada saadikud ka keiser Friedrich III, Ungari kuninga Mátyás I (1458–1490) ja Saksa vürstide juurde pälvimaks oma ettevõtmisele nende toetust. Kõrgmeister Martin Truchseß von Wetzhausen (1477–1489) veenis teda sellest mõttest loobuma ja palus hoopis ise mainitud isandatelt soovituskirju.²⁵⁵ Niisiis teostas Truchseß talvel 1479–1480 siiski kõrgmeistri tavapärasest vahendajarolli Liivimaa orduharu ja keisrikoja suhtluses.

Asjad ei läinud ometigi Berndi plaanide järgi. Ordu peaprokuraator Stephan Grube²⁵⁶ haaras kinni heast võimalusest ise karjääri teha. Eirates talle saadetud korraldusi lasi ta paavstil hoopis ennast Riia peapiiskopiks nimetada. Kuna Grube nõudis ilmalikku võimu Riia stifti üle, keeldus Liivimaa ordumeister teda peapiiskopina tunnustamast. Kõrgmeister ei saanud jääda Saksa ordu siseses tülis pikemaks ajaks neutraalseks, vaid pidi valima poole ja otsustas toetada Grubet, kes oli suutnud endale haarata hulga Saksa ordu valdusi Itaalias.²⁵⁷ Pealegi

²⁵² Bernd von der Borch'i ja kõrgmeister Heinrich Reffle von Richtenbergi (1470–1477) vastuolude kohta annab hea ülevaate Alexander Baranov. *Der livländische Ordensmeister Bernd von der Borch: Politiker und Stratege? Freie wissenschaftliche Arbeit zur erlangung eines Magistergrades am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Mittelalterliche Geschichte*. Berlin 2013, lk 35–36, 43–46, 81 ja 95.

²⁵³ LUB 13, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1476. aasta 13. aprillist].

²⁵⁴ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1480. aasta 25. jaanuarist]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16867 (lk 239).

²⁵⁵ LUB 13, [Instruksioon Königsbergi komtuuri saadikule Liivimaa meistri juurde, 1479. aasta 26. novembrist]; LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1480. aasta 25. jaanuarist] ja [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 17. jaanuarist (daatum) / ajast pärast 22. jaanuarit (tegelik valmimise aeg)]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16841 (lk 238), 16867 (lk 239) ja 16937 (lk 243).

²⁵⁶ Henning Steinführer. Erzbischof Stefan von Riga († 1483). Eine biographische Skizze. – *Figuren und Strukturen. Historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag*. Vlj. Manfred Hettling, Uwe Schirmer ja Susanne Schötz. München: Saur 2002, lk 171–181.

²⁵⁷ Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 383–386; Neitmann. Um die Einheit, lk 116–117; Jaron Sternheim. Politische Akteure zwischen päpstlicher Kurie und Livland, der Fall

olevat Grube hankinud paavstilt, Ungari kuningalt, Napoli kuningalt ja neljalt kardinalilt palvekirjad, mis pidid kaitsma teda Saksa ordust välja viskamise eest.²⁵⁸ Ilmselt ei soovinud kõrgmeister kannatada kahju Liivimaa meistri ulja plaani toetamise pärast ja pidas paremaks hoopis tunnustada Grubet Riia peapiiskopina.

Seevastu leidis Liivimaa meister toetust keiser Friedrich III käest. Esimene teave keisri diplomaatilisest tegevusest Stephan Grube vastu on keiserlik ürik 1480. aasta 20. novembrist,²⁵⁹ mis oli ilmselt väljastatud ordumeistri palvel. Kahjuks jääb selgusetuks kelle vahendusel ja kuidas ordumeister keisriga kontakti astus. 1481. aasta jaanuaris teavitas Bernd von der Borch kõrgmeistrit oma kavatsusest saata keisri õukonda ametlik saatkond, mida ta põhjendas tungiva vajadusega tagada Liivimaa orduharu huvid Grube vastu. Seejuures olevat keiser ise palunud tal läkitada Viini oma saadikud.²⁶⁰ Kõnealune keiserlik kutse oli ilmselt saabunud millalgi 1480. aasta jooksul. Arvatavasti olid ka selle taga ordumeistri esindajad keisrikojas ja tõenäoliselt kavatseti sellega mõjutada kõrgmeistrit aktsepteerima ordumeistri diplomaatilisi samme.

Ordumeistri saatkonda juhtis Kuldīga komtuur Gerd von Mallinckrodt, kes oli juba 1480. aasta oktoobri lõpus asunud teele Vestfaali värbama sealt palgasõdureid. Vähemalt nii kirjeldas Bernd von der Borch komtuuri ülesandeid kõrgmeistrile.²⁶¹ Alles 1481. aasta 10. veebruaril andis ta Martin Truchseß von Wetzhausenile teada, et Kuldīga komtuur ongi tema saadik keiser Friedrich III juurde.²⁶² Kõrgmeister oli seesugusest isetegevusest tõsiselt häiritud ja heitis Berndile ette, et lisaks kõigele muule hoidis ta tema eest saladuses ka saatkonnale antud ülesandeid.²⁶³

Stephan Grube, Erzbischof von Riga (1480–1483). – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vlj. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas).

²⁵⁸ LUB 14, [Instruktsioonid kõrgmeistri saadikule Liivimaa orduharu juurde, 1481. aasta 25. aprilli ja 15. juuni vahel]; *Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae*. Kd 1–2. Vlj. Carl Eduard Napierksy. Riga – Dorpat: Frantzen 1833, nr 2132 (kd 2, lk 66); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16924 (lk 242).

²⁵⁹ LUB 14, [Keiser Friedrich III ürik Liivimaa ordumeistrile, 1480. aasta 20. novembrist]; *Regesta chronico-diplomatica Friderici*, nr 7423 (lk 701).

²⁶⁰ LUB 14, [Liivimaa meisteri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 17. jaanuarist (daatum) / ajast pärast 22. jaanuarit (tegelik valmimise aeg)]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16937 (lk 243).

²⁶¹ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1480. aasta 18. oktoobrist]; *Urkundenbuch der Familie von Mallinckrodt*. Kd 1–2. Vlj. Gustav von Mallinckrodt. Bonn: Georgi 1911, siin kd 1, nr 381 (lk 178); *Index LEC*, nr 2141 (kd 2, lk 68); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16903 (lk 241).

²⁶² LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 10. veebruarist]; UB Mallinckrodt 1, nr 392 (lk 181), *Index LEC*, nr 2149 (kd 2, lk 70); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16950 (lk 244).

²⁶³ LUB 14, [Instruktsioonid kõrgmeistri saadikule Liivimaa orduharu juurde, 1481. aasta 25. aprilli ja 15. juuni vahel]; *Index LEC*, nr 2132 (kd 2, lk 66).

Edukaks tegutsemiseks keisrikojas sai Gerd von Mallinckrodt tuge ordu Saksamaa harult. Frankimaa komtuuri Melchior von Neunecki palvel andis Brandenburgi markkrahv Albrecht Achilles (1471–1486) ordumeistri saadikutele kaasa soovituskirja keisrile.²⁶⁴ Keiser Friedrich III toleaeagessse residentsi Viinis jõudis saatkond aprilli teisel poolel ja viibis seal kuni juuli alguseni. Õukonnas pälvis Mallinckrodt keiserliku protonotari ja nõuniku, Johann Waldneri poolehoiu.²⁶⁵ Ta veenis keisrit läänistama Riia stifti ja linna Liivimaa meistrile ning toetama Simon von der Borchile Riia peapiiskopi koha hankimist ja Stephan Grube tagandamist sellest ametist.²⁶⁶

Juuli alguses saabus Mallinckrodt Nürnbergi, kus pidi peatselt algama keisririigi seisustepäev. Nürnbergis viibis Kuldīga komtuur vaid lühikest aega, reisides juba 6. juulil edasi Vestfaali palgasõdureid värbama. Enne lahkumist andis ta Frankimaa maakomtuurile juhised vürstidega suhtlemiseks ja jättis talle abiks oma kaaskonda kuulunud rüütel Johann von Brame. Sel moel sai maakomtuur Melchior von Neuneckist Liivimaa orduharu peamine esindaja Nürnbergi päeval.²⁶⁷ Tagasi Liivimaale jõudsid ordumeistri saadikud eri aegadel. Üks neist pidi hiljemalt septembri keskpaigaks päralt jõudnud olema, sest siis olid aprillis väljastatud ürikud juba maameistril käes.²⁶⁸ Saatkonna juht Mallinckrodt jõudis tagasi alles novembri alguses, sest Vestfaalist naastes külastas ta kõigepealt Saksa ordu kõrgmeistrit, et põhjendada talle keisri juures käimise ja seal hangitud ürikute hädavajalikkust.²⁶⁹

Keisri käest aprillis 1481 saadud ürikute eest pidi Liivimaa orduharu tasuma 2200 reini kuldnat, millele lisandusid veel kingitused ja muud teadmata suuruses kulud.²⁷⁰ Eeldatavasti ei kandnud Mallinckrodt nii suurt summat kaasas, vaid kasseeris Viini kaupmeeste juures vekslid või võttis neilt krediiti. Tavapärane oli

²⁶⁴ LUB 14, [Brandenburgi markkrahvi kiri keiser Friedrich III, 1481. aasta 22. veebruarist].

²⁶⁵ Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 389–392 ja 396.

²⁶⁶ LUB 14, [Friedrich III läänürik Liivimaa meistrile, 1481. aasta 20. aprillist], [Friedrich III kiri Poola, Taani ja Rootsi kuningatele, Leedu suurvürstile ja keisririigi vürstidele, alamatele ja ustavatele, 1481. aasta 20. aprillist], [Friedrich III kiri Riia linnale, 1481. aasta 22. aprillist], [Friedrich III kiri Riia stifti vasallidele, 1481. aasta 22. aprillist], [Friedrich III kiri Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskoppidele, 1481. aasta 22. aprillist], [Friedrich III kiri kardinal Marco Barbole, 1481. aasta 26. aprillist]; August Wilhelm Hupel. *Neue Nordische Miscellaneen*. Kd 3–4. Riga: Hartknoch 1793, lk 634–642; Index LEC, nr 2152 (kd 2, lk 70); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16960 (lk 245); [RI XIII] / 24, nr 237–240 (lk 208–210); [RI XIII] / 31, nr 345–348 (lk 234–235).

²⁶⁷ LUB 14, [Frankimaa maakomtuuri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 10. juulist]; Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 397–398; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16972 (lk 245); *Frankfurts Reichsrespondenz nebst andern verwandten Aktenstücken von 1376–1519*. Kd 2 / 1. Vlj. Johannes Johansen. Freiburg im Breisgau: Herder 1866, nr 570 (lk 401).

²⁶⁸ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 16. septembrist]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16980 (lk 246).

²⁶⁹ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri Kuldīga komtuurile, 1481. aasta 16. septembrist]; [Kuldīga komtuuri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 1. oktoobrist]; [Liivimaa meistri kiri Gdański linnale, 1481. aasta 10. novembrist]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16983 (lk 246); Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 396–398.

²⁷⁰ LUB 14, [Keisri kaplani kiri Gdański raele, 1481. aasta 3. juunist].

ka suurte summade maksmine osade kaupa.²⁷¹ Ainus teadaolev allikas finants-transaktsioonidest keisrikoja ja Liivimaa orduharu vahel on keiser Friedrich III kviitung Nürnbergi raele 5. juulist 1482, kus ta kinnitas 200 reini kuldna välja võtmist, mis Liivimaa ordumeister Bernd von der Borch oli tema palvel Nürnbergi rae juures deponeerinud.²⁷² See kviitung võib viidata läänistuse kulude tasumisele osamaksetes. Palus ju keiser Liivimaa ordumeistril deponeerida oma läänirevers 1482. aasta kevadeks Nürnbergi raele.²⁷³ Samas on muidugi võimalik, et Nürnbergis deponeeritud raha võis olla mõeldud tasumaks hilisemate teenuste eest. Näiteks seoses Riia linna kutsumisega keiserlikku kammekohtusse talvel 1481–1482 ja 28. mail 1482 või keisri saadikute tegevusega ordumeistri huvide kaitsmisel paavsti kuurias (vt ptk 3.4.3.).

Igal juhul jätkas keiser Friedrich III ka pärast Gerd von Mallinckrodti lahkumist Liivimaa orduharu huvide eest seismist, kuid hilisema suhtluse kohta puuduvad lähemad andmed. Oluline muutus toimus 1483. aasta jooksul, mil peapiiskop Stephan Grube kaotas kõrgmeistri poolehoidu.²⁷⁴ Seepeale hakkas kõrgmeister taas mängima vahendaja rolli Liivimaa orduharu suhtluses keisrikojaga. Näiteks saatis ta 1483. aasta sügisel keisrile kirja, milles palus toetust Liivimaa orduharule peapiiskop Stephan Grube ja Riia linna vastu. Samuti palus ta Saksamaa meistril mõjutada keisrit kirjutama Liivimaa orduharu toetuseks paavstile.²⁷⁵

Kokkuvõtteks võib öelda, et kuni 15. sajandi viimase veerandini eelistas Liivimaa orduharu suhelda keisrikojaga esmajoones kõrgmeistri vahendusel. Otsekontakti astuti üksnes juhul, kui Liivimaa meistri ja kõrgmeistri vahel valitsesid vastuolud või siis, kui kõrgmeister viivitas liialt Liivimaa asjade ajamisega (näiteks 1422. aasta kevadel). Kõrgmeistrid hoidsid seejuures teadlikult oma vahendajarollist kinni, taunides Liivimaa haru otsekontakte keisriga. Seega kaasnes Liivimaa meistri oma saadikute saatmisega keisrikotta paratamatult ka suhete halvenemine kõrgmeistriga. Preisimaa haru vahendus ei olnud maameistrite jaoks oluline mitte üksnes raha kokku hoidmise ja kompetentsete saadikute vähesuse tõttu, vaid see oli vajalik säilitamiseks head vahekorda kõrgmeistritega. Samas asus Liivimaa orduharu 15. sajandi viimasel veerandil aina enam keisrikojaga otsekontakti, mis oli ilmselt seotud kõrgmeistri mõjuvõimu vähenemisega Liivimaa haru üle ning orduharude vaheliste erimeelsuste kasvuga.

²⁷¹ Markus A. Denzel. „*La Pratica della Cambiatura*.“ *Europäische Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert*. Stuttgart: Steiner 1994 [Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 58], eriti lk 258–266 ja 276–282; Klaus Militzer. Die Finanzierung der Erhebung Sylvester Stodeweschers zum Erzbischof von Riga. – ZFO, 28 (1979), lk 239–255.

²⁷² StaN, Rst. Nürnberg, Losungamt, 7-farbiges Alphabet, Urkunden, nr 3563.

²⁷³ UB Mallinckrodt 1, nr 393 (lk 182–183); Neitmann. Um die Einheit, lk 118–119.

²⁷⁴ Harald Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1478–1483. – *Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914*. Berlin: Reimer 1914, lk 203–240, siin lk 232–233.

²⁷⁵ LUB 14, [Kõrgmeistri kiri Saksamaa meistrile, 1483. aastast, 28. oktoobri ja 22. detsembri vahel]; Index LEC, nr 2187 (kd 2, lk 78, valesti dateeritud aastaga 1482).

2.3.2. Õiguslikud sidemed

Poola kuninga ja Leedu suurvürsti ning Saksa ordu vahelise tüli lahendamise üle Konstanzi kirikukogul peetud arutelude käigus kerkis üles ka küsimus Saksa ordu Preisimaa haru ja Püha Rooma keisririigi vaheliste riigiõiguslike sidemete olemasolust. Ordu privileegide järgi pidi ta kuuletuma üksnes paavsti kohtuvõimule ja võis keelduda läänisidemetes astumast. Samas olid ordul ka tihedad sidemed keisririigi ja selle valitsejaga. Näiteks presenteeris Saksa ordu oma ristisõda paganlike leedulaste vastu keisri ja keisririigi teenimisena²⁷⁶ ning 1395. aastal riigivürstidele saadetud kirjades teatas kõrgmeister Konrad von Jungingen (1393–1407), et Saksa ordu on keisririigi liige ja on alati olnud keisririigile ning Rooma kuningale truu.²⁷⁷ Kõrgmeisteri teenistuses olevad juristid ja diplomaadid kasutasid ordu kuulekust paavstile ja sidemeid keisririigiga osavalt ära, hoidudes Konstanzi kontsiilil toimunud aruteludes ühesest vastusest küsimusele, kas ordu allub keisrile või paavstile.²⁷⁸

Pärast kaotust Tannenbergi lahingus aastal 1410 hakkas kõrgmeister otsima keisririigi kuurvürstide ja aadlike toetust Poola kuninga ja Leedu suurvürsti vastu, argumenteerides väitega, et Saksa ordu on saksa aadli varjupaik. Saksa aadelkond võttis selle väite meelsasti omaks. Kuurvürstid asusid peatselt seisukohale, et keisririigil on kohustus tagada Saksa ordu Preisimaa haru valduste püsimine ja nende kaitsmine Poola ja Leedu eest. Hiljemalt 1420. aastatest alates võtsid selle arusaama üle ka Rooma kuningad. Samal ajal oli kõrgmeister tihedates diplomaatilistes sidemetes kuninga ja kuurvürstidega, samuti osalesid kõrgmeisteri saadikud sageli kuninglikel õuepäevadel ja teistel keisririigi seisuste kogunemistel. Kõige selle tõttu kujunes 15. sajandi esimesel poolel Saksa maadel välja arusaam, et Saksa ordu valdused Läänemere ruumis kuuluvad Püha Rooma keisririigi hulka.²⁷⁹

Muutunud arusaamad ordu vahekorra keisririigiga ilmnesis selgesti aastatel 1438–1441 kestnud ordu sisevastuolude ajal. Vastuolud puhkesid seoses Saksamaa orduharu rahulolematusega kõrgmeisteri Poola ja Leedu suunalise poliitika, eriti ordu valduste loovutamise osas. Saksamaa meistri Eberhard von

²⁷⁶ Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 67–68.

²⁷⁷ LUB 4, nr 1371 (v 37–38) ja 1373–1374 (v 42–44); Militzer. Der Wandel, lk 181–182.

²⁷⁸ Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 202–205 ja 243–261; Zenon Hubert Nowak. Die imperialen Vorstellungen Siegmunds von Luxemburg und der Deutsche Orden. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunensi Historica, 5], lk 87–98; Flemmig. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Reich, lk 19–25.

²⁷⁹ Militzer. Der Wandel, lk 185–189; Flemmig. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Reich, lk 9–42; Wefers. Politische System, lk 69–71 ja 75–81, 95–96 ja 111–113; Israel. Das Verhältnis, lk 6–63; Biskup. Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland, lk 104–108; Johannes A. Mol. The „Hospice of the German Nobility“. Changes in the Admission Policy of the Teutonic Knights in the Fifteenth Century. – *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Toim. Jürgen Sarnowsky. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate 1999, lk 115–130.

Saunsheimi korraldusel koostati nn Orselni statuudid²⁸⁰ – võltsitud ürik, mis andis Saksamaa meistrile õiguse ebapädeva kõrgmeisteri tagandamiseks. 1437. aastal süüdistas Saunsheim kõrgmeister Paul von Rusdorfi võimu kuritarvitamises ja nõudis Orselni statuutidele tuginedes tema tagasi astumist. Tüli kulminatsioonina kuulutas Saunsheim 1439. aastal Rusdorfi tagandatuks ja iseennast kõrgmeisteri asetäitjaks. Eialgu kõrgmeistrit toetanud Liivimaa haru läks 1438. aastal üle Saksamaa meistri poolele. Põhjus seisnes nn maiskondlikus tülis, mille lahendamine kõrgmeister Rusdorfil ebaõnnestus. Liivimaa orduharu oli jagunenud kaheks maiskonna järgi nime saanud parteiks: vestfaallased ja reinimaalased, kes rivaalitsesid juhtivate positsioonide pärast. Rusdorf kinnitas 1438. aasta mais uueks Liivimaa meistriks reinimaalaste kandidaadi Heinrich Nothlebeni. Tollal Liivimaal mõjukamas vestfaallaste parteis leidis see otsus niivõrd suurt vastuseisu, et neil õnnestus veenda pea kogu orduharu (sealhulgas ka Heinrich Nothlebenit) loobuma kuulekusest kõrgmeisterile. Vestfaallaste kandidaat Heidenreich Vincke von Overberg valiti peaaegu üksmeelselt Liivimaa meistri kohataitjaks.²⁸¹

Ordumeistri kohataitja saatis 1438. aasta suvel Baseli kontsiilile oma saadikud, kes pidid asuma kontakti ka Saksamaa meistri, Rooma kuninga ja kuurvürstidega.²⁸² Eberhad von Saunsheim kinnitas 1439. aasta suvel Heidenreich Vincke von Overbergi Liivimaa meistriks.²⁸³ Kuuldavasti olevat Saunsheim ja Vincke von Overberg meelestanud Rooma kuningat kõrgmeisteri vastu. Lisaks olevat kuningas, Baseli kontsiil ja paavst kinnitanud Vincke von Overbergi nimetamise Liivimaa meistriks.²⁸⁴ Pärast Rooma kuninga Albrecht II surma (1439. aasta 27. oktoobril) võtsid kuurvürstid Saksa ordu sisetüli enda lahendada. Nad arutasid asja uue Rooma kuninga valimise ajal 1440. aasta veebruaris ja jõudsid otsusele pidada 28. veebruaril Speyeris ordu tüliasjas vahekohut. Kuurvürstlikel kogunemistel Liivimaa orduharu saadikuid teadaolevalt kohal ei olnud. Orduharu huve esindasid seal Saksamaa meister ja tema lähikond.²⁸⁵ Saksa ordu sisetüli lahenes 1440. aasta lõpus Rusdorfi tagasi astumisega kõrgmeisteri kohalt. Tema ametijärglane Konrad von Erlichshausen nõustus tunnustama nii Orselni statuute kui ka vestfaallasest Liivimaa meistrit.²⁸⁶

Sigismundi valitsusajal sai alguse ka Liivimaa maahärrade vasallide ning maahärradele allunud linnade ja linnakodanikke kaebamine Rooma kuninga kohtusse. Seoses Nikolaus Uexkülli algatatud kohtuasjaga pani kuningas Sigismund 1418. aastal Tartu linna, Dietrich Langi ja tema selli Tosse riigivande

²⁸⁰ Werner von Orseln oli Saksa ordu kõrgmeister aastatel 1324–1330.

²⁸¹ Carl August Lückcrath. *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441*. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1969 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 15], lk 175–179; Neitmann. *Von der Grafschaft Mark*, lk 131–143.

²⁸² LUB 9, nr 300 (lk 180–182) ja 316 (lk 194–195).

²⁸³ LUB 9, nr 466–467 (lk 334–336).

²⁸⁴ LUB 9, nr 506 (lk 358–359); RTA (ÄR) 14, nr 134 (lk 254–255). Allikaks olev Brandenburgi komtuuri kiri kõrgmeisterile on mõlemas publikatsioonis trükitud üksnes osaliselt.

²⁸⁵ LUB 9, nr 561 (lk 411–412).

²⁸⁶ Neitmann. *Von der Grafschaft Mark*, lk 144–149.

alla.²⁸⁷ 1428. aastal apelleeris Riia stiftivasall Peter Salze nii paavsti kui ka kuningas Sigismundi juures Riia stifti meeskohtu otsuse tema tüliasjas Nikolaus von Ungerina.²⁸⁸ 1444. aastal nõudis Tartu stiftivasall Hans Parenbeke oma isale kuulunud Pikavere mõisa Virumaal.²⁸⁹ Kuna Hans Parenbeke Liivimaalt õigust ei leidnud, pöördus ta Rooma kuninga Friedrich III kohtusse. Friedrich III andis tüliasja lahendamise üle oma delegeeritud kohtunikule Mecklenbug-Schwerini hertsogile Heinrich IV (1422–1477).²⁹⁰ 1473. aastal kinnitas keiserlik kammerkohus Tartu piiskopi Andreas Peperi 1471. aasta 7. märtsist pärineva kohtuotsuse Tartu stiftivasalli Gerhard Soie ja tema abikaasa Margarethe kohtuasjas stiftivasallide Gerhard von Edelkircheni, Kraft von Mallinckrodti ja Rudolf von Diepenbrocki vastu.²⁹¹

Kui 15. sajandi esimesel poolel kaevati keiserlikku kohtusse esmajoonelise liivimaalaste omavahelisi tülisid, siis sajandi teisel poolel leidis kohtuasju, mille hageja või kostja ei asunud Liivimaal. 1457. aastal kaebas Kölni bürgermeister Johann Penningk Riia linna keiserlikku kammerkohtusse.²⁹² Lübecki kodaniku Engelbert Strusi ja Tallinna linna vahelist kohtuasja aeti aastatel 1457–1458 nii Taani kuninga kui ka Rooma keisri kohtus.²⁹³ Lübecki kodaniku Herebord von der Lindeni ja Tallinna linna pikaajalist tüli Herebordi onu, Tallinna kodaniku Gerd von der Lindeni († 1442) päranduse asjus püüti aastatel 1469–1490 tulutult lahendada nii keiser Friedrich III kammerkohtu kui ka delegeeritud kohtunike vahendusel.²⁹⁴ Teisalt leidub 15. sajandi teisest poolest näiteid, kus liivimaalased on kaevanud Friedrich III kohtusse ka isikuid, kes ei elanud keisririigi Saksa maadel. Tartu kodanik Walter Sachs apelleeris 1449. aastal kuninglikus kohtus Gdański linna kohtuotsuse Sachsi ja Gdański kodaniku Rudolph Manthi vahelises tülis.²⁹⁵ Tallinna kodanike Cost van Borsteli, tema samanimelise poja, Marquard Bretholti, Everhardi Peperzacki ja Wenvele Vrese tülis Stockholmi kodanike Georg Medeborgi, tema abikaasa Brigitte ja nende poja Jakobiga, kaebasid Tallinna kodanikud 1450. aastatel keiser Friedrich III kohtusse, samas kui Stockholmi kodanikud andsid tüliasja lahendada paavstlikule kohtule.²⁹⁶

²⁸⁷ RI XI / 1, nr 3505, (kd 1, lk 248).

²⁸⁸ LUB 7, nr 738 (lk 528) ja 764 (lk 540); RI IX, nr 7141 (kd 2, lk 78).

²⁸⁹ LUB 10, nr 58–60 (lk 44–46); AR 1, lk 453–454.

²⁹⁰ LUB 10, nr 230 (lk 154), 400 (lk 270) ja 438 (lk 306–307); [RI XII] / 24, nr 56 (lk 95).

²⁹¹ [RI XIII] / 24, nr 220–221 (lk 197); [RI XIII] / 31, nr 228–229 (lk 178) ja 242 (lk 183); LGU 1, nr 473 (lk 421–422) ja 494 (lk 449–450); Taxregister, nr 2080 (lk 310).

²⁹² LUB 11, nr 681 (lk 542); [RI XIII] / 31, nr 94 (lk 100–101).

²⁹³ *Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510*. Toim. Dieter Heckmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1995 [Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 25], nr 140 (lk 219–220); LUB 11, nr 659 (lk 529–530) ja 760 (lk 589–590); LUB 12, nr 84 (lk 39).

²⁹⁴ Elfie-Marita Eibl. Einleitung. – [RI XIII] / 24, lk 11–43, siin lk 31–35 annab põhjaliku ülevaate sellest tüliasjast.

²⁹⁵ [RI XIII] / 24, nr 83 (lk 111) ja 104 (lk 123).

²⁹⁶ LUB 11, nr 664 (lk 531–533); LUB 12, nr 30 (lk 15–17).

Toodud näited keisri kohtuvõimu aktsepteerimisest Liivimaa stifti- ja orduvasallide, linnade ja linnakodanike üle demonstreerivad Liivimaal ja Põhja-Saksa aladel levinud arusaama Liivimaa kuulumisest keisririiki *resp* asumisest keisri kohtuvõimu all. Elfie-Marita Eibl on osutanud tõsiasjale, et samal ajal hakkasid ka Mecklenburgi ja Preisimaa alamaadlikud, linnad ja linnakodanikud sagedamini pöörduma keiserliku kohtu poole.²⁹⁷ Nähtavasti oli keiserliku kohtuvõimu märgatavalt kasvanud atraktiivsus territoriaalseisuste seas 15. sajandil tendents, mis hõlmas nii kuningakaugeid Saksa vürstkondi Läänemere-ääres kui ka Preisimaad ja Liivimaad.

2.3.2.1. Läänisidemete uuendamine

Aastatel 1393–1418 Riia peapiiskopiks olnud Johann von Wallenrode olevat Saksa ordu peaprokuraatori sõnul andnud läänivande Rooma kuningale.²⁹⁸ Kahjuks ei ole täpsemalt teada, millisele kuningale ta läänivande andis. Tema ametiajal valitses kokku neli Rooma kuningat: Wenzel, Ruprecht, Jobst ja Sigismund. Neist kahega oli Wallenrodel isiklik suhe, mida sai juba ülal lähemalt kirjeldatud – ta teenis Ruprechtit ja Sigismundi nõuniku, diplomaadi ja kohtunikuna. Esimene võimalus võtta Riia stifti regaalid kuningalt vastu oli tal 1403. aasta sügisel Nürnbergis peetud kuninglikul õuepäeval.²⁹⁹ Esmakordselt kasutas Ruprecht Riia peapiiskopi kohta vürsti (*princeps*) nimetust aastal 1409, kui ta andis volitused Wallenrode juhtimisel Pisa kirikukogule läkitatud kuninglikule saatkonnale.³⁰⁰ Kirikukogul olevat Riia peapiiskop kandnud vürstlike rõivaid, mitte Saksa ordu rüüd, nagu ordu preestervennale kohane.³⁰¹ Võib-olla viitavad need teated sellele, et peapiiskop oli andnud kuningale läänivande. Niivõrd kaudsete tõendite najal seesuguse järelduse tegemisel peab siiski olema ettevaatlik. Igal juhul oli Ruprechtit kuningavõimul tõsine legitiimsuse defitsiit, kuna 1400. aastal tagandatud Wenzel pidas ennast ikka veel õiguspäraseks Rooma kuningaks.³⁰² Kuna vürstide tunnustuse saamise peamiseks vahendiks oli läänistuse uuendamine,³⁰³ oli Ruprechtit huvides võtta vastu läänivanne võimalikult suurelt hulgalt riigivürstidelt. Seega võib kahelda, kas ta oleks hoidnud oma soosingus vaimulikku vürsti, kes ei olnud läänivannet andnud. Riigilääni valdamise varjamine kuninga eest oleks peapiiskopile endale pikas plaanis võinud

²⁹⁷ Eibl. Fern von Kaiser, lk 153–154.

²⁹⁸ Berichte 2, nr 271 (lk 522); LUB 5, nr 2263 (v 410).

²⁹⁹ Jähnig. Wallenrode, lk 46–49.

³⁰⁰ RTA (ÄR) 6, nr 294 (lk 493).

³⁰¹ Berichte 4. Personen und Ortslexikon, sowie Ergänzungen, lk 52. Johann von Wallenrode oli alates 1393. aasta sügisest Saksa ordu preestervend.

³⁰² Moraw. Von offener Verfassung, lk 355–356. Samas toonitab Schubert. Probleme der Königsherrschaft, lk 140–141, et Ruprechtit puudulik legitiimsus ei olnud keisririigi seisuste jaoks eriline probleem.

³⁰³ Krieger. Lehnshoheit, lk 427.

kahjulikuks osutada, sest kuninga õukondlaste seas valitsenud konkurentsi olukorras³⁰⁴ oleks tema rivaalid võinud seda teavet tema vastu ära kasutada.

Kuningas Sigismundiga kohtus Johann von Wallenrode esmakordselt aastavahetusel 1411–1412. 1412. aasta lõpus esitas peapiiskop kuningale Riia rae nimel palvekirja Leedu suurvürst Vytautase poolt konfiskeeritud Riia kaupmeeste vara tagasi nõudmise asjus.³⁰⁵ Selles palvekirjas teatati, et Riia linn kuulub *to juwer gnaden stichte*, nagu kuningale ilma kahtluseta peaks teada olema ja toonitati, et nii peapiiskop kui linn soovivad meelsasti kuningat teenida ja talle oma truudust üles näidata. Palvekirjast on säilinud üksnes Riia rae koostatud mustand. Niisiis demonstreerib palvekiri ikkagi Riia raehärrade arusaama linna, peapiiskopkonna ja keisririigi õigusvahekorra. Seega ei saa selle kirja alusel sugugi kindlalt öelda, et Wallenrode oleks juba aastavahetusel 1411–1412 kuningale läänivande andnud, samas välistada seda ometigi ei saa. Sigismundi kõige varasem säilinud kiri Wallenrodele pärineb aastast 1416 ja selles pöördus kuningas peapiiskopi poole väljendiga „meie vürst“ (*unserm fursten*).³⁰⁶ Võib-olla oli peapiiskop selleks ajaks kuningale oma läänivande andnud.

Kohe peale Johannes Ambundii (1418–1424) nimetamist Riia peapiiskopiks püüdis Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias veenda teda mitte andma läänivannet Rooma kuningale.³⁰⁷ 1418. aasta sügisel esitas kõrgmeister Ambundiile omapoolsed nõudmised: 1) peapiiskop peab astuma preestervennana Saksa orduisse; 2) ta peab jääma Liivimaale paikselt ja loobuma teenistusest Sigismundi juures; 3) ta ei tohi anda läänivannet Rooma kuningale.³⁰⁸ Ambundii keeldus ordu liikmeks astumast, kuid tuli vastu kõrgmeistri soovile mitte lahkuda Liivimaalt, ega andnud ka Sigismundile läänivannet.³⁰⁹ Paavsti kuurias viibinud ordu diplomaatide ja kõrgmeistri vahelise korrespondentsi põhjal jääb mulje, et soovitus läänivandest hoiduda ei olnud seotud Liivimaa asjadega, vaid hoopis ordu Preisimaa haru ja kuningas Sigismundi vahekorraga. Ordu esindajad kartsid, et kui Ambundii jääb edasi kuninga teenistusse, võib Sigismund teda Preisimaa haru survestamiseks ära kasutada.³¹⁰ Hoolimata omapoolsest vastutulelikkusest sattus uus peapiiskop peagi tõsisesse vastuoludesse ordu Liivimaa haruga.³¹¹ Ometigi ei püüdnud ta rakendada oma varasemaid häid kontakte kuningas Sigismundiga. Võib-olla ei soovinud ta sel moel teravdada vastuolusid orduga või ei tahtnud ta saada Sigimundi poliitiliseks tööriistaks. Teatav mõju võis olla ka sellel, et alates 1420. aastast oli Sigismundi poliitiline hoiak ordu soosiv. Alles pärast seda, kui Saksa ordu konflikt Poola ja Leeduga

³⁰⁴ Õukondlaste omavahelise konkurentsi kohta Rabeler. Vertrauen und Gunst, lk 56–63.

³⁰⁵ LUB 6, nr 2993 (v 379–380); Jähnig. Wallenrode, lk 84.

³⁰⁶ LUB 5, reg 2476 (lk 15).

³⁰⁷ Berichte 2, nr 271 (lk 522); LUB 5, nr 2263 (v 410).

³⁰⁸ Berichte 2, nr 271 (lk 522); LUB 5, nr 2263 (v 410); Jähnig. Johannes Ambundii, lk 465. Need kolm nõudmist on ordu peaprokuraatori Peter von Wormditti soovitusel kõrgmeistrile, mida too eeldatavasti järgis.

³⁰⁹ Jähnig. Johannes Ambundii, lk 464–466.

³¹⁰ Berichte 2, nr 271–272 (lk 521–527); LUB 5, nr 2262–2263 (v 404–410).

³¹¹ Jähnig. Johannes Ambundii, lk 466–483.

leidis 1422. aasta sügisel sõlmitud rahuga ajutise lahenduse, asus peapiiskop kaaluma Rooma kuningalt toetuse otsimist.

Hiljemalt 1423. aasta lõpus saatis Johannes Leedu suurvürsti Vytautase juurde oma lähikondlase Georgi, kes palus suurvürstil edastada kuningas Sigismundile Riia peapiiskopi ja Tartu piiskopi soovi pikendada oma läänivande andmise tähtaega. Selleks ajaks kui kuningas jõudis soovile reageerida, oli Johannes Ambundii juba surnud. Siiski oli Sigismund nõus, „oma armastuse ja austuse“ tõttu Vytautase ees, pikendama vähemalt Tartu piiskopi läänivande tähtaega poole aasta võrra.³¹² Eeldatavasti pidas Johannes läänisidemete uuendamist ja peapiiskopkonna privileegide kinnitamist oluliseks vahendiks diplomaatilises võitluses Saksa ordu Liivimaa haru vastu ning suutis selles veenda ka oma peamist liitlast Liivimaal, Tartu piiskoppi Dietrich Reseleri. Leedu suurvürsti vahendust kasutati ilmselt selleks, et hoida ettevõtmist ordu eest salajas. Võib-olla mängis suurvürsti vahendajaks valimise juures teatavat rolli ka tõsiasi, et Vytautas oli Tartu piiskopkonna paavstlik kaitsehärra.³¹³

Salastamine jätkus ka pärast Ambundii surma. 1424. aasta hilissügisel saatis Dietrich Reseler kaks Tartu toomhärart oma saadikutena Vytautase, Sigismundi ja Rooma paavsti juurde. Ametlikult oli nende missiooniks esitada kaebusi Saksa ordu Liivimaa haru üle.³¹⁴ Vytautase juurde jõudsid saadikud arvatavasti 1424. aasta detsembri lõpus. Suurvürst andis neile kaasa turbekirja reisiks Rooma kuninga juurde ja selgituse selle kohta, miks piiskop isiklikult Sigismundile läänivannet andma ei tule. Selgituse üheks väiteks oli, et Reseler olevat esialgu soovinud üksnes varasemate keisrite ja kuningate poolt Tartu piiskoppidele antud privileegide kinnitamist, kuid Ambundii saadik Georg olevat ekslikult palunud hoopis läänivande andmise pikendust. Pealegi ei saavat piiskop Pihkvast tuleva ohu tõttu ise niivõrd pikka retke ette võtta. Seetõttu palus Vytautas kuningal kuulata ära piiskopi saadikud Nikolaus Vekever ja Ludolphus Gilersbutel ning kinnitada Tartu stifti privileegid.³¹⁵ Ungaris viibinud kuningas Sigismundi juurde jõudsid toomhärarad 1425. aasta veebruaris. Nad tõid kaasa kingitusi ja andsid piiskopi nimel kuningale läänivande. Seejärel nimetas Sigismund Tartu piiskopile kaitsehärarad ja kinnitas piiskopkonna privileegid.³¹⁶

1426. aasta 15. mail andsid Riia toomhärarad Jakob Gronow ja Johann Faulhaver Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi nimel kuningas Sigismundile läänivande ja lasid kinnitada peapiiskopkonna privileegid.³¹⁷ 1429. aasta

³¹² LUB 7, nr 167 (lk 121) ja 226 (lk 157–158); AR 1, nr 337 (lk 303–304).

³¹³ Berichte 2, nr 154 (lk 315) ja 158–159 (lk 326–329). Leedu suurvürsti staatuse kohta Tartu ja hiljem ka teiste Liivimaa piiskopkondade kaitsehärrana vaata Inga Ilarienė. Kilka źródeł, dotyczących protektoratu Wielkiego Księstwa Litewskiego nad arcybiskupstwem ryskim: formalna podstawa prawna w stosunkach Litwy i Inflant w trzecim i czwartym dziesięcioleciu XVI w. – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla 2007, lk 213–246.

³¹⁴ LUB 7, nr 222 (lk 155–156).

³¹⁵ LUB 7, nr 226–227 (lk 157–158).

³¹⁶ LUB 7, nr 244–246 (lk 170–174) ja 269 (lk 194–195).

³¹⁷ LUB 7, nr 459–460 (lk 314–317).

22. detsembril andis Saare-Lääne piiskop Christian Kuband isiklikult Rooma kuningale Sigismundile Pressburgis läänivande ja lasi kinnitada piiskopkonna privileegid.³¹⁸ Nii oli esimest korda pärast aastat 1228 jõudnud kätte olukord, mil kõigi kolme 1220'endatel Rooma kuningale Heinrich (VII) läänivande andnud Liivimaa piiskopi ametijärglased olid oma läänivannet uuendanud.

Tartu piiskopi Dietrich Reseleri, Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi ja Saare-Lääne piiskopi Christian Kubandi lääniürikute tekst oli peaaegu sõnasõnalt sama. Tähelepanuväärselt oli sinna lisatud läänivanne, mida tavaliselt lääniürikutes ei leidu.³¹⁹ Selline erakordne vorm oli ilmselt tingitud pikka aega unarusse jäänud läänisideme taastamisest.³²⁰ Läänivande tekst jättis nimelt mulje, et kõik kolm piiskopkonda olid alati olnud katkematus ja kõigi eelnevate piiskoppide poolt uuendatud läänisidemes Rooma keisrite ja kuningatega. Sel moel püüti varjata pikaajalisi katkestusi piiskopkondade ja keisririigi vahelistes läänisidemetes ning toonitada taasloodud läänisuhte kehtivust.

Kõigi kolme piiskopi privileegide kinnituse ürikud olid samuti peaaegu sõnasõnalt samad³²¹ ning neis oli pikalt ja selgelt lahti seletatud üks vürstide tavaline õigus – kutsuda oma vasalle sõjateenistusse. Sigismundi väljastatud üriku alusel võisid piiskopid oma vasalle sõjateenistusse kutsuda võitlemaks lähikonnas elavate paganate vastu ja laiendamaks Püha Rooma keisririigi piire, kuid ka kõigi piiskopi privileegide ja õiguste kahtluse alla seadjate vastu. Seejuures lisati, et kuningas tühistas selle ürikuga kõik, mis oli vastuolus piiskoppide privileegidega.³²² Säärane tähelepanu vasallide sõjateenistusele oli ilmselt seotud Saksa ordu Liivimaa haru tolleaegsete püüdlustega saavutada õigust kutsuda piiskoppide vasalle osalema ordu sõjakäikudel. Kuigi 1397. aastal Gdański vahe-rahupäeval oli Saksa ordu Liivimaa haru kohustunud mitte kutsuma piiskopi-vasalle ordu sõjaretkedele³²³, siis tegelikult püüdsid ordumeistrid sõlmida piiskoppidega sõjalisi liidulepinguid, mis kohustanuks piiskopkondi saatma oma väesalku ordu sõjaretkedele.³²⁴ Eeldatavasti lootsid piiskopid selle üriku alusel

³¹⁸ LUB 8, nr 138–139 (lk 84–87).

³¹⁹ LUB 7, nr 244 (lk 170–172) ja 459 (lk 314–315); LUB 8, nr 138 (lk 84–85).

³²⁰ Krieger. Lehnshoheit, lk 191–192.

³²¹ LUB 7, nr 246 (lk 173–174) ja 460 (lk 315–317); LUB 8, nr 139 (lk 85–87).

³²² LUB 7, nr 246 (lk 174) ja 460 (lk 317); LUB 8, nr 139 (lk 86–87).

³²³ LUB 4, nr 1459 (v 186–187); AR 1, lk 117.

³²⁴ LUB 7, nr 222 (155–156), 234 (lk 161–162) ja 416 (lk 289); Berichte 3, nr 263 (lk 521–522); AR 1, lk 355–357; LUB 13 [Riia peapiiskopi saadikute juhised läbirääkimisteks Liivimaa ordumeistriga seoses Tartu piiskopkonna ja ordu tüluga, 1475. aasta 16. veebruarist], [Riia peapiiskopi saadikute raport ordumeistriga peetud läbirääkimistest, 1475. aasta 23. veebruarist], [Saksa ordu kaebused Tartu piiskopkonna aadressil, 1475. aasta juulist], [Tartu piiskopi kaebused Saksa ordu aadressil, 1475. aasta 13. juulist] ja [Tartu piiskopi kiri Gdański linnale 1476. aasta 1. juunist]; *Urkundliche Beiträge zur Geschichte Livlands im 15. Jahrhundert*. Vlj. Konstantin Höhlbaum. Dorpat: Laakmann 1873, nr 14 (lk 9). Vt ka Paul von der Osten-Sacken. Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grössfürsten Witowt von Litauen (1392–1430). – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 169–294, siin lk 273–275; Bernhart Jähnig. Johannes Ambundii, lk 479–480. Samuti käesoleva dissertatsiooni ptk 3.5.

oma vasallid enda tahte allutada, keelata neil ordu retkedel osaleda ja nõuda vajadusel hoopis sõjateenistust ordu vastu.

Üks olulisimaid muutuseid Liivimaa piiskoppide ja keisririigi õiguslikes suhetes 15. sajandil oli tähelepanu lääni uuendamise reeglitele, mis nägid ette lääni-uuendamist andmist nii isanda kui vasalli vahetumise puhul. Lääni uuendamine pidi tava kohaselt toimuma aasta ja ühe päeva jooksul, kuid kuningalt võis paluda ka ajapikendust.³²⁵ Kõik ajavahemikul 1430–1486 ametis olnud Liivimaa piiskopid võtsid oma regaalid vastu kas oma ametiaja alguses või üldse mitte. Riia peapiiskop Henning Scharpenberg järgis läänivande uuendamise reegleid kõige täpsemalt. Kuningas Sigismundile andis ta vande poolteist aastat ja kaks päeva pärast Riia peapiiskopi ametisse kinnitamist.³²⁶ Teadmata ajal ja oletatavalt saadikute vahendusel võttis ta regaalid vastu ka kuningas Albrecht II käest.³²⁷ 1440. aastal kuningaks valitud Friedrich III ta teadaolevalt läänivannet ei andnud, ometigi ei saa seda ka välistada. Peapiiskopi saadik, toomhärja Johannes reisis 1446. aasta hilissügisel Friedrich III õukonda Austrias.³²⁸ Kuigi Johannese tegevusest kuninga juures pole mitte mingit infot, on täiesti võimalik, et ta andis kuningale peapiiskopi nimel läänivande. Igal juhul olid Henning Scharpenberg ja esimene Riia piiskop Albert ainsad keskaegse Liivimaa vaimulikud vürstid, kelle kohta on vaieldamatult teada, et nad võtsid oma regaalid vastu rohkem kui ühelt nende ametiajal valitsenud Rooma keisrilt ja kuningalt.

Ülejäänud Liivimaa piiskopid toimisid sarnaselt keisririigi kuningakaugete piirkondade vürstidega, kes eelistasid anda läänivande üksnes vürsti, mitte kuninga vahetumisel. Peamise põhjuseks miks kuningakaugete alade vürstid üldse oma regaalid vastu võtsid, on peetud nende soovi legitimeerida oma õigust võimuteostuseks oma vasallide ja alamate ees. Kuningakoja poolt levitatud õigusarusaama järgi sai vaimulik vürst kompetentsi oma ilmaliku võimu teostamiseks alles pärast regaalide vastu võtmist. Enne seda ei tohtinud ta uuendada oma vasallide lääne ja vasallid ei olnud kohustatud kuulekuseks tema ees.³²⁹ Too õigusarusaam oli 15. sajandi keskpaigas ka Liivimaal teada.³³⁰ Ometigi ei olnud Liivimaal tavaks seada regaalide vastu võtmist piiskopi ilmaliku võimu

³²⁵ Krieger. Lehnshoheit, lk 426–440.

³²⁶ Paavst nimetas Henning Scharpenbergi Riia peapiiskopiks hiljemalt 13. oktoobril 1424 (LUB 7, nr 201 [lk 140–141]). Sigismundile andis ta läänivande 15. mail 1426.

³²⁷ Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V, lk 173 (nr 510).

³²⁸ LUB 10, nr 276 (lk 184–185).

³²⁹ Krieger. Lehnshoheit, lk 248–249 ja 575.

³³⁰ 1448. aastal andis kuningas Friedrich III Tartu piiskopi vasallile Klaus von Uexküllile õiguse pärandada oma läänid ja vara oma tütrele, toonitades, et tütre tulevane abikaasa võib need läänid Tartu piiskopilt vastu võtta alles pärast seda, kui piiskop on kuningalt oma regaalid vastu võtnud. LGU 1, nr 333 (lk 306): *sol yr vëterlich lehen von einem bischove zu Darpten, [der] zu zeiten ist, und uns oder unsern nachkömen, Römische keysern oder künigen, und dem riche gehorsam getan und seine regalia emphangen hat zu leh, als sich gebiret, emphahen sol.*

teostamise eeltingimuseks. Siinsed vaimulikud vürstid asusid täieõiguslikult valitsema kohe pärast ametisse nimetamist või piiskopkonda saabumist.³³¹

Järelikult pidi Liivimaa piiskoppidel olema mõni muu ajend uuendamaks oma läänivannet kuningaga just ametiaja esimestel aastatel. Võib-olla püüti sel moel kulusid kokku hoida. Lääni uuendamise tähtaja ületamise tõttu pidid peapiiskop Johannes Ambundii ja Tartu piiskop Dietrich Reseler kõigepealt küsima Rooma kuningalt tähtaja pikendust ja alles seejärel said nad saata oma esindajad kuningalt regaalid vastu võtma. Vältimaks kahe eri saatkonna läkitamist ja kuningalt pikenduse küsimisega kaasnevaid kulusid võisid piiskopid eelistada võtta regaalid igaks juhuks vastu juba oma ametiaja alguses. Välistama ei peaks ka piiskoppide soovi kindlustada võimalikult kiirelt eelpool kirjeldatud privileegide kehtimine.

Vaatame järgnevalt Liivimaa piiskoppide läänuuendamisi stiftide kaupa. Kõigepealt tuleb kõne alla Riia peapiiskopkond. Henning Scharpenbergi surmast (1448) kuni käesolevas töös käsitletava ajavahemiku lõpuni (1486) ei võtnud mitte ükski ametis olnud kolmest Riia peapiiskopist oma regaale vastu. Esimene neist oli Saksa ordu preestervend Silvester Stodewescher (1449–1479). Esimestel aastatel Riia peapiiskopina tegi ta orduga koostööd ja järgis ordu arusaamu ka läänivande uuendamise osas.³³² 1450. aasta kevadel saatis Liivimaa meister ordu peaprokuraatorile paavsti kuurias ära kirja kuningas Sigismundi privileegidest Riia peapiiskopkonnale. Ta küsis peaprokuraatorilt nõu, kas Silvester Stodewescher peaks oma regaalid Rooma kuningalt vastu võtma, laskma kuningal üksnes privileegid uuendada või hoiduma mõlemast.³³³ Kuigi minu käsutuses ei ole infot peaprokuraatori vastuse kohta, võib eeldada, et ta soovitas hoiduda regaalide vastu võtmisest ja privileegide uuendamisest. Igal juhul ei võtnud Silvester kuningas Friedrichilt oma regaale vastu ega lasknud kinnitada ka privileege.³³⁴ Hoolimata sellest kasutas ta 1470. aastatel vahetevahel Püha Rooma keisririigi riigivürsti tiitlit³³⁵ ning rakendas oma vastuoludes Saksa orduga

³³¹ Henrike Bolte. *Einsetzung und Herrschaftsübernahme der Bischöfe von Dorpat, Ösel und Kurland. – Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe. Interdisciplinary Studies of the Constitution and Demonstration of Power Relations in the Middle Ages East of the Elbe.* Vl. Aleksander Paroń. Sébastien Rossignol, Bartłomiej Sz. Szmoniewski ja Grischa Vercamer. Wrocław – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 2010, lk 245–257; Hartmunt Boockmann. *Der Einzug des Erzbischofs Sylvester Stodewescher von Riga in sein Erzbistum im Jahre 1449.* – *ZfO*, 35 (1986), lk 1–17, siin lk 10–14; Tiina Kala. Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest. – *Tuna*, 2009 / 1, lk 29–38, siin lk 33.

³³² Boockmann. *Der Einzug*, lk 2–17; Gert Kroeger. *Erzbischof Sylvester Stodewescher und sein Kampf mit dem Orden um die Herrschaft über Riga.* – *Mitteilungen*, 24 (1930), lk 147–280, siin lk 150–169.

³³³ LUB 11, nr 23 (lk 21) ja 26 (lk 24).

³³⁴ Kroeger. *Erzbischof Sylvester*, lk 165.

³³⁵ LUB 13, nr [Riia peapiiskopi kaks samasisulist kirja Riia Suur- ja Väikegildile, 1473. aasta 20. juulist]; *Bidrag till Skandnaviens historia ur utländska arkiver. Kd 4. Sverige i Sten Sture den äldres tid.* Vl. Carl Gustaf Styffe. Stockholm: Norstedt & Söner 1875, nr 28 (lk 43); Kroeger. *Erzbischof Sylvester*, lk 236 ja 246–247.

korduvalt varasematele Riia (pea)piiskoppidele väljastatud keiserlikke ja kuninglikke ürikuid (vt ptk 3.4.2.). Hoolimata lääni uuendamata jätmisest pidas ta end nähtavasti keisri vasalliks.

Silvester Stodewescheri surma järel võttis Liivimaa ordumeister Bernd von der Borch ise keisrilt Riia stifti regaalid vastu, proovides sel viisil saada pea-piiskopkonna ilmalikuks isandaks. Liivimaa meistri poliitikale seisis vastu paavsti poolt peapiiskopiks nimetatud Saksa ordu preestervend Stephan Grube (1480–1483), kes oli seni olnud ordu kõrgmeistri teenistuses. Grube keeldus tunnustamast Riia stifti staatust riigiläänina. Pärast Grube surma sai uueks peapiiskopiks ordu preestervend Michael Hildebrand (1484–1509), kes oli seni olnud Liivimaa orduharu teenistuses.³³⁶ Teadaolevalt ei andnud ka tema keiser Friedrich III-le läänivannet. Küll aga on üks Riia peapiiskop võtnud oma regaalid vastu Maximilian I-lt, kuid kahjuks pole teada, ka see oli Michael Hildebrand või tema ametijärglane Jasper Linde (1509–1524).³³⁷

Ajavahemikus 1432–1486 ametis olnud Saare-Lääne piiskoppidest võtsid regaalid vastu vaid kaks. 1432. aasta 22. oktoobril paavsti poolt ametisse nimetatud Johann Schutte (1432–1438)³³⁸ asus kohe tegema ettevalmistusi Rooma kuningale läänivande andmiseks. Esimese sammuna lasi ta paavstil väljastada kuningale adresseeritud kirjalikku teavituse enda piiskopiks nimetamise kohta.³³⁹ Sellised teavitused oli Saksa maade riigivürstidest piiskoppide ametisse nimetamisel tavalised, kuid Liivimaa puhul täiesti erakordsed.³⁴⁰ 26. detsembril 1432 andis Johann Schutte tollal Põhja-Itaalias Siena linnas viibinud kuningas Sigismundile vasallivande, võttis talt vastu regaalid ja lasi kinnitada piiskopkonna privileegid.³⁴¹ Johann Schutte sai piiskopiks tänu oma vana tuttava, San Marcello kardinali Antonio Casini mõjule paavsti kuurias.³⁴² Saksa ordu oleks selles ametis meelsamini näinud mõnda orduvenda.³⁴³ Pealegi oli Saare-Lääne stift tollal Saksa ordu poolt okupeeritud, mistõttu oli vastsel piiskopil vaja enese kehtestamiseks võimalikult laiapõhist õiguslikku legitimatsiooni.³⁴⁴

Pärast Johann Schutte surma 1438. aastal toimus Saare-Lääne piiskopkonnas topeltvalimine. Toomkapiitli valitud Ludolf Grove³⁴⁵ lasi end piiskopiks kinnitada Riia peapiiskopil vastavalt Baseli kontsiilil tehtud otsusele, mis taastas

³³⁶ Arbusow [sen]. *Livlands Geistlichkeit* II, lk 24, III, lk 52 ja IV, lk 84–85.

³³⁷ *Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V*, lk 189.

³³⁸ *Repertorium Germanicum. Kd 5. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Eugens IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1431–1447*. Toim. Hermann Diener, Brigide Schwarz ja Christoph Schöner. Tübingen: Niemeyer 2004, nr 5296 (lk 902).

³³⁹ *Berichte* 4, lk 471, märkus nr 444 järel.

³⁴⁰ Bolte. *Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen*, lk 202.

³⁴¹ LUB 8, nr 652 (lk 383); RI XI / 2, nr 9339 (lk 227).

³⁴² Bolte. *Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen*, lk 197.

³⁴³ LUB 8, nr 693 (lk 375).

³⁴⁴ LUB 8, nr 174 (lk 107).

³⁴⁵ Tema kohta Schwarz. *Alle Wege*, lk 52–71; Bernhart Jähnig. Ludolf Grove (um 1390–1458). – *Die Bischöfe, 1198 bis 1448*, lk 500–501.

metropoliitide õiguse konfirmeerida oma sufragaanpiiskoppe. Rooma paavst Eugenius IV (1431–1449), kes ei tunnustanud oma kompetentsi vähendamist kontsiili poolt, nimetas märtsis 1439 piiskopiks hoopis Saksa ordu peaprokuraatori Johannes Krouweli³⁴⁶. Samal ajal olid Saksa orduks tõsised sisevastuolud kõrgmeisteri, Saksamaa meistri ja Liivimaa orduharu vahel. Ludolf Grove ja teised Liivimaa piiskopid toetasid Liivimaa ordumeistrina Heidenreich Vinke von Overbergi ja tema juhitud vestfaallaste parteid, kes seisis vastu kõrgmeister Paul von Rusdorfi poolt eelistatud reinimaalaste parteile. Seetõttu pälvis Grove ametisse astumise ajal Liivimaa orduharu toetuse ja sai ilma probleemideta oma ametikohustusi täitma asuda. Johannes Krouwel seevastu pidi esialgu leppima üksnes Saare-Lääne piiskopi tiitliga, millest ta ometigi loobuda ei kavatsenud.³⁴⁷ Tähelepanuväärselt ei andnud kumbki rivaalitsev piiskop Rooma kuningale läänivannet, kuigi sel moel oleks nad saanud oma legitiimsust tõsta.

Ka 1458. aastal toimus Saare-Lääne piiskopi kohale topeltvalimine, toomkapiitel valis Johann Vatelkanne (1458–1468), samas kui paavst nimetas piiskopiks Saksa ordu peaprokuraatori Jodokus Hogensteini (1458–1471).³⁴⁸ Ka nüüd ei otsinud kumbki rivaalitsev osapool toetust keisrilt. Toomkapiitli valitud Vatelkanne leidis õiguslikku tuge hoopis Kalmari uniooni kuninga Christian I (Taani kuningas 1448–1481, Norra kuningas 1450–1481 ja Rootsi kuningas 1457–1464) käest, kes võttis mais 1458 Saare-Lääne piiskopkonna oma kaitse alla, kinnitas oma eelkäijate poolt piiskoppidele antud privileegid ja kirjutas paavst Calixtus III (1455–1458) ning kardinaldiakon Prosper de Columnale palve kinnitada Johann Vatelkanne piiskopiks.³⁴⁹ Paavsti kuurias peetud kohtuprotsessi võitis 1459. aastal ordu peaprokuraator Jodokus Hogenstein, kes püüdis end piiskopkonnas kehtestada Saksa ordu toel. Vatelkanne sai seevastu sõjalist toetust kuningas Christian I käest. Pikaleveninud konflikt lõppes alles 1468. aastal Vatelkanne surmaga, mispeale suutis Hogenstein ennast piiskopina kehtestada.³⁵⁰

1471. aasta 17. juunil kinnitas paavst Saare-Lääne piiskopiks toomkapiitli valitud Peter Wetbergi. Piiskopiks pühitseti ta 11. juulil Rooma linnas asunud

³⁴⁶ Tema kohta Bernhart Jähnig. Johannes Krouwel (Crowel, Creul) <OT> (um 1400–1457). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 501–502.

³⁴⁷ Murawski. Zwischen Tannenberg und Thorn, lk 174; Kreem. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber, lk 77.

³⁴⁸ LUB 11, nr 727 (lk 575), 730 (lk 577–578) ja 774–776 (lk 598–621); *Repertorium Germanicum*. Kd 7. *Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Calixts III. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1455–1458*. Toim. Ernst Pitz. Tübingen: Niemeyer 1989, nr 1224 (lk 139).

³⁴⁹ LUB 11, nr 729–732 (lk 576–579).

³⁵⁰ Kreem. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber, lk 79–80; Schwarz. Prälaten aus Hannover, lk 521–524; Hain Rebas. Die Baltikumspolitik der skandinavischen Monarchen 1346–1462. – *Austausch und Verbindungen in der Kunstgeschichte des Ostseeraums. Homburger Gespräche* 9, 22.–25. 11. 1987, Christian-Albrechts-Universität, Kiel. Vlj. Lars Olof Larsson ja Jan von Bonsdorff. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung 1988, lk 7–33, siin lk 13 ja 20–23; Christiane Schuchardt. Rom und die päpstliche Kurie in den Berichten des Deutschordens-Generalprokurators Jodokus Hogenstein (1448–1468). – QFIAB, 72 (1992), lk 54–122, siin lk 60.

Santa Maria dell'Anima kirikus.³⁵¹ Juba augustis andis vastne piiskop Regensburgis viibinud keiser Friedrich III läänivande ja võttis vastu oma regaalid. Piiskopkonna privileegide kinnituse eest maksis ta kantslerile 30 floriini, mis oli äärmiselt madal tasu seesuguse üriku eest. See ei olnud siiski kogu läänistuendusele kulunud rahasumma, sest „ülejäanud raha“ maksti otse keisrile.³⁵²

Peter Wetbergi võis ajendada oma regaale vastu võtma esiteks soov distantseeruda Taani kuningast. Erinevalt mitmest oma eelkäijast, ei otsinud ta poliitilist toetust Skandinaaviast. Seevastu pälvis tema valimine Saare-Lääne piiskopiks nii Riia peapiiskop Silvester Stodewescheri, Tartu piiskopi Andreas Peperi kui ka Liivimaa ordumeistri Johann Wolthaus von Heerse (1470–1471) poolehoiu. Viimane pidas tollal vaenust ordu endise maamarssali Gerd von Mallinckrodtiga, keda toetas ka Taani kuningas Christian I.³⁵³ Teiseks ajendiks võis olla sõjaoht idas. Novgorodi vallutamine Moskva suurvürsti poolt 1471. aasta suvel tekitas pingelise õhustiku, mistõttu asus Liivimaa orduharu valmistuma sõjaks.³⁵⁴ Peter Wetberg võis eeldada, et kohe peale Liivimale naasmist peab ta asuma ordumeistriga läbi rääkima Saare-Lääne piiskopkonna ja selle vasallide osalemise üle puhkeda võivas sõjas.

Enamus ajavahemikul 1441–1485 võimul olnud Tartu piiskoppe andis keisrile läänivande või vähemalt püüdlas selle poole. Kui Tartu piiskop Dietrich Reseler 1441. aastal suri, valis sealne toomkapiitel piiskopiks Bartholomäus Savijerve (1441–1459), kelle kinnitas ja pühitses Riia peapiiskop Henning Scharpenberg.³⁵⁵ 1442. aasta 20. mail andis Savijerve saadik Johannes Hacke oma isanda nimel läänivande Rooma kuningas Friedrich III, võttis talt vastu piiskopkonna regaalid ja lasi kinnitada privileegid. Samal päeval nimetas Friedrich III ka Tartu stiftile keiserlikud kaitsehärrad.³⁵⁶

10. detsembril 1459 provideeris paavst Tartu piiskopi koha Helmick von Mallinckrodtile.³⁵⁷ Üks aasta, neli kuud ja kuus päeva hiljem (1461. aasta 16. aprillil) läänistas keiser Friedrich III talle Tartu piiskopkonna regaalid ja kinnitas stifti privileegid.³⁵⁸ Kuna piiskop viibis 1461. aasta veebruaris veel

³⁵¹ Repertorium Germanicum 9, nr 5306 (lk 781).

³⁵² Taxregister, nr 738 (lk 105); RTA (ÄR) 22, nr 218 (lk 914).

³⁵³ LUB 12, nr 784 ja 786 (lk 451–452); Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 221; Oskar Stavenhagen. Johann Wolthuss von Herse, 1470–71 Meister des Deutschen Ordens zu Livland. – Mitteilungen, 17 (1900), lk 1–88, siin lk 11 ja 20–22.

³⁵⁴ LUB 12, nr 840 (lk 478–480); Stavenhagen. Johann Wolthuss von Herse, lk 27–37; Harald Cosack. Zur auswärtigen Politik des Ordensmeisters Wolthus von Herse. – *Hansische Geschichtsblätter*, 40 (1915), lk 99–118.

³⁵⁵ Gernet. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat, lk 64–65; Bolte. Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen, lk 195.

³⁵⁶ LUB 9, nr 862–863 (lk 586–589); [RI XIII] / 31, nr 9 (lk 51).

³⁵⁷ Repertorium Germanicum 8, nr 1679 (lk 247).

³⁵⁸ [RI XIII] / 18, nr 225 (lk 178); Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V, lk 174 (nr 570). Järgmisel päeval andis keiser Friedrich III Tartu piiskopile veel ühe üriku, mille sisu ei ole teada (sealsamas, nr 571). Oletatavalt oli tegemist 1442. aastal väljastatud piiskopkonnale kaitsehärrade nimetamise üriku uuendamisega.

Liivimaal³⁵⁹, võttis ta oma regaalid arvatavasti vastu saadikute vahendusel. Eri-nevalt enamikest keisrile läänivande andnud Liivimaa piiskoppidest ei kuulunud Helmick Saksa ordu vastaste hulka. Ta oli Liivimaa meistri Johann von Mengede (1450–1469) sugulane ja Tallinna komtuuri Gerd von Mallinckrodti vend.³⁶⁰ Tema piiskopiks saamine oli kompromiss Tartu piiskopi Bartholomäus Savijerve, Tartu toomhärade, linna, stifti vasallkonna ning Liivimaa orduharu vahel. Kompromissi eesmärgiks oli arvatavasti vältida mõne Saksa ordu kõrgmeistri soosiku nimetamist Tartu piiskopiks. Augustis 1459 valisid piiskop ja toomhärred Helmicku koadjuutoriks ja peatselt astus Bartholomäus piiskopi kohalt tagasi.³⁶¹ Seega näib, et vähemalt Liivimaa orduharu ei pruukinud tingimata igal juhul vastustada piiskoppide läänisidemeid keisrisga.

Helmick von Mallinckrodt võis ajendada oma regaale vastu võtma kokku kolm eri probleemi. Esiteks oli Tartu piiskopkond aastatel 1458–1463 Pihkvaga sõjas. Saksa ordu ja Novgorodi vahendusel sõlmiti küll 1460. aasta sügisel viieks aastaks vaherahu, kuid suhted piiril jäid endiselt pingeliseks. Järgmisel suvel pidas piiskop Pihkvaga piiriküsimuses läbirääkimisi. 1463. aastal taas puhkenud relvakonflikti tõttu palus Helmick Saksa ordult toetust. Ordumeister asus piiskopi nimel Pihkvaga läbi rääkima ja leppis samal suvel kokku üheksa aasta kestva vaherahu.³⁶² Regaalide võtmise teiseks ajendiks võis olla tüli Riia pea-piiskopiga seoses piiskopiks pühitsemisel antava vandega³⁶³, mistõttu lükkus Helmicku piiskopiks pühitsemine edasi ja sai teoks alles millalgi 1462. aasta 7. mai ja 1463. aasta 3. märtsi vahel.³⁶⁴ Kolmandaks oli Helmick 1459. aastal andnud Tartu toomhäradele, linnale ja stifti vasallidele valimiskapitulatsioon, mis laiendas stifti seisuste kaasaráákimisõigust stifti asjade otsustamisel ja piiras piiskopi ning toomkapiitli võimutäiust.³⁶⁵ Keiserlike privileegide alusel võinuks Helmick nõuda valimiskapitulatsiooni tühistamist.

1468. aasta kevadel valis Helmick von Mallinckrodt oma koadjuutoriks Tartu toomdekaani Andreas Peperi ja astus mõne aja pärast ametist tagasi.³⁶⁶ Eespool sai juba kirjeldatud keiser Friedrich III palverändu Rooma aastavahetusel 1468–1469 ja Tartu piiskopi Andreas Peperi ning Tartu toompraosti kuulumist keisri kaaskonda tema Roomas viibimise ajal. Seetõttu on kohane tõstatada keisrile

³⁵⁹ AR 2, nr 15 (lk 11); LGU 1, nr 401 (lk 360–361).

³⁶⁰ Repertorium Germanicum 8, nr 1679 (lk 247); Ritterbrüder, lk 434–435 ja 445.

³⁶¹ AR 1, lk 739–741 ja nr 662 (lk 743–745).

³⁶² Anti Selart. *Eesti idapiir keskajal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1998, lk 34–35, 51–55; AR 2, lk 9, 15, 20–21, 26 ja 28; Gertrud Pickhan. *Pleskau und Livland im 15. Jahrhundert. – Deutschland – Livland – Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 7–28, siin lk 15–18.

³⁶³ LUB 12, nr 92 (lk 44–45) ja 123 (lk 60–62); AR 2, lk 16–17; Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 219 märkus 1.

³⁶⁴ LUB 12, nr 143 (lk 75–77) ja 186 (lk 107).

³⁶⁵ AR 1, nr 662 (lk 743–745); Gernet. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat*, lk 66–67 ja 184–185.

³⁶⁶ LUB 12, nr 564 (lk 307–308) ja 576 (lk 313); AR 2, lk 68.

läänivande andmise küsimus. Äsja ametisse astunud Saksa *natio*'sse kuuluva piiskopi viibimine keisri kaaskonnas võis paratamatult tõstatada tema läänivande küsimuse, olid ju valdav enamus Saksa *natio* piiskoppe keisri otsesed vasallid. Seejuures ööbisid Tartu piiskop ja toompraost keisri Roomas viibimise ajal (24. detsember 1468–9. jaanuar 1469) San Giovanni hospitalis, kuhu olid majutatud ka keisri nõunik Leo von Spaur³⁶⁷ ja osa keisririigi viitsekantsleri³⁶⁸ Johannes Rothi³⁶⁹ lähikondlastest. Johannes Roth ise ööbis kusagil mujal.³⁷⁰ Isiklik kokkupuude keisri nõuniku ja keisririigi viitsekantsleri kaaskonnaga andis Andreas Peperile hea võimaluse oma regaalide vastu võtmiseks. Samas on keisri tegevus Roomas viibimise ajal võrdlemisi hästi teada. Näiteks lõi ta 1469. aasta algust tähistanud protsessiooni ajal 125 saksa aadlikku rüütliks.³⁷¹ Samuti lõi ta 1. veebruaril Ferraras viibides rüütleid, andis krahvi tiitleid, doktorikraade ja keiserliku notari auastmeid ning mõni aeg hiljem, kui keiser viibis juba Veneetsias, andis Trento piiskop Johannes Hinderbach (1465–1486) talle läänivande.³⁷² Seega võib eeldada, et juhul kui Tartu piiskop oleks andnud keisri Roomas viibimise ajal talle läänivande, oleks toimunud tseremoonia võinud allikates kajastuda. Arvatavasti ei kasutanud Andreas Peper siiski ära head võimalust keisrile läänivande andmiseks ja oma piiskopkonna regaalide vastu võtmiseks.

1473. aasta 11. juunil nimetas paavst Tartu piiskopiks toomkapiitli valitud Johann Bertkowi (1473–1485).³⁷³ Järgmise aasta lõpus läkitas vastne piiskop Tartu linnakirjutaja Johann Rodelinckhuseni oma saadikuna Friedrich III juurde, et võtta vastu oma regaalid ja esitada keisrile Tartu linna nimel kaebus ordumeister Bernd von der Borch'i üle. Keisri juurde Johann Rodelinckhusen ei

³⁶⁷ Tema kohta Heinig. Friedrich III, lk 277, 301, 460–461, 481 ja 913; Johann Weissensteiner. Spaur, Leo (seit 1464 Freiherr) von (um 1440–1479/80). – *Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon*. Vlj. Erwin Gatz ja Clemens Brodtkorb. Berlin: Duncker & Humblot 1996, lk 676. Kuna tegemist on leksikoniga, pidasin ruumi kokkukohi mõttes kohaseks mitte lisada leksikoni iga artikli kohta omaette kirjet kasutatud kirjanduse nimekirja, vaid üksnes ühe kirje teve leksikoni kohta.

³⁶⁸ Keiser Friedrich III oli kaks eraldi kantseleid: 1) keisririigi asjadega tegelev Rooma ehk keisririigi kantselei; 2) Austria ehk valitseja pärusvalduste kantselei.

³⁶⁹ Tema kohta Heinig. Friedrich III, lk 657–658 ja 698–702; Jan Kopiec ja Frane M. Dolinar. Roth, Johannes (seit 1464) von (1426–1506). – *Die Bischöfe, 1448 bis 1648*, lk 596–598.

³⁷⁰ Repertorium Germanicum 9, nr 1334 (lk 205): *Johanni Debulo hospiti hospitii s. Johannis 97 fl. adc. 60 bon. pro 12. equis ep. Lavant. hopsitatis et pro 20 equis et totidem personis ep. Tarbat., ep. Pictaven. et prep. Tarbat. et domini Leonis Spawer pro 16. diebus*. Siit võib selgelt välja lugeda, et Lavanti piiskop Johannes Roth ise ööbis kusagil mujal.

³⁷¹ Augustini Patricii Senensis, Descriptio, lk 268.

³⁷² Rainer. Der Zweite Romfahrt, lk 186–187.

³⁷³ *Hierarchia catholica medii aevi, sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Editio altera*. Kd 2. Vlj. Konrad Eubel. Monasterii: Libreria Regensburgiana 1914, lk 245. Valimise kohta: LUB 13, [Tartu bürgermeistri kiri Tallinna bürgermeistrile, 1473. aasta 13. märtsist].

jõudnud, sest ordu Liivima haru lasi ta teel kinni võtta.³⁷⁴ 1475. aasta aprillis käskis Friedrich III vangistatud saadiku vabastada.³⁷⁵ Järelikult oli Tartu piiskopil vähemalt õnnestunud keisrit Johann Rodelickhuseni vangistamisest teavitada. Kahjuks pole mingit infot selle kohta, kas Johann Bertkowil õnnestus oma läänivahekorra uuendamine või mitte.

2.3.2.2. Saksa ordu Liivimaa haru õiguslik vahekord keisririigiga

Saksa ordu Liivimaa haru keiserlike privileegide kinnitus, mille Rooma kuningas Sigismund väljastas 1429. aasta 8. septembril, järgis suuresti juba eelmistel sajanditel mõõgavendadele ja ordu Liivimaa harule väljastatud ürikute sõnas-tust, kuid väljendas orduharu sidemeid kuninga ja keisririigiga tunduvalt täpse-malt. Sigismundi üriku sõnul oli Saksa ordu Liivimaa haru Püha Rooma keisri-riigi ja kristlaskonna teenistuses kaitsmas kristlaskonda usuvaenlaste eest. Kõik Liivimaa ordumeistrid olevat kuningliku üriku järgi alati olnud Rooma keisri-tele ja kuningatele ustavad ja valmis keisririiki teenima.³⁷⁶ Sama arusaama ordu-haru teenistuskohustusest keisririigi ees väljendasid ka Sigismundi üleskutsed Liivimaa meistrile osaleda võitluses hussiitidest ketserite vastu.³⁷⁷ ordu palvel käskis kuningas 1424. aastal Riia peapiiskoppi ning Liivi- ja Preisimaa piis-koppe mitte rikkuda Rooma kuninga soosingus ja kaitse all oleva Saksa ordu privileege.³⁷⁸ Samal aastal väljastas kuningas kõrgmeistri palvel Saksa ordu Preisi- ja Liivimaa harule privileegi, mis vabastas mõlema orduharu alamad Rooma kuninga kohtuvõimust. Privileegi järgi võis kuninglik kohus edaspidi aktsepteerida mõlema orduharu alamaid puudutavaid kohtuasju ainult juhul, kui hageja tõestab, et ordu alluvuses olev kohus on hagejale õiguse mõistmisest keeldunud.³⁷⁹ Samasuguseid privileege väljastasid keisrid alates 14. sajandi keskpaigast ka kuurvürstidele, mõnede riigivürstidele ja üksikutele Saksa linnadele.³⁸⁰ Nende ürikute põhjal võib tõdeda, et 15. sajandil seisnes Saksa ordu Liivimaa haru õiguslik suhe keisririigiga: 1) orduharu teenistuskohustuses keisririigi ees, mis väljendus ordu võitluses kristluse vaenlaste vastu; 2) ordu-

³⁷⁴ LUB 13, [Riia peapiiskopi saadikute juhised läbirääkimisteks ordumeistriga, 1475. aasta 16. veebruarist, [Saksa ordu kaebused Tartu piiskopkonna aadressil, 1475. aasta juulist], [Tartu piiskopi kaebused Saksa ordu aadressil, 1475. aasta 13. juulist]; Baranov. Bernd von der Borch, lk 57.

³⁷⁵ *Monumenta Habsburgica. Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitraum von 1473 bis 1576. Erste Abtheilung. Das Zeitalter Maximilian's I.* Kd 3. Vlj. Joseph Chmel. Wien: Der kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1858, lk 550 (nr 63).

³⁷⁶ LUB 8, nr 83 (lk 55–56).

³⁷⁷ Israel. Das Verhältnis, ürikulisa, nr 23 (lk 98–99); CEV, nr 953–954 (lk 525); AR 1, nr 287 ja 289 (lk 250–252).

³⁷⁸ LUB 7, nr 125 (lk 94–95).

³⁷⁹ LUB 7, nr 102 (lk 82–84) ja 123 (lk 93–94).

³⁸⁰ Krieger. Lehnshoheit, lk 563–565.

meistri kuulekuses Rooma kuningale; 3) orduharu kuulumises kuninga kaitse alla; 4) Rooma kuninga äärmiselt piiratud kohtuvõimuse orduvalduste elanike üle.

Iseasi on muidugi see, kas Saksa ordu Liivimaa haru ise end Rooma kuninga alluvuses olevaks pidas, eriti juhtudel kui see neile kahjulikus võis osutuda. Saksa ordu ja keisririigi vahelisele riigidõiguslikule sidemele toetus Liivimaa haru 15. sajandil harva. Pigem püüdsid nad kasutada kuninga autoriteeti ära oma poliitiliste huvide teostamisel. Nagu on ilmekalt näha Bernd von der Borch katsest allutada Riia stift oma ilmalikule võimule keiser Friedrich III vasalliks hakkamise teel.

2.3.2.3. Liivimaa meistri Bernd von der Borch'i läänistamine Riia stiftiga 1481. aastal

Aastal 1479 veebruaris okupeeris Liivimaa orduharu Riia stifti. Järgnevat aastail püüdis ordumeister põlistada stifti kuulumise ordu ilmalike valduste hulka. Esmalt lootis ta hankida seesugused ürikud paavsti käest. 1480. aasta suveks oli aga selge, et paavst toetab täielikult Riia peapiiskopi Stephan Grube õigusi ilmalikule võimule Riia stiftis.³⁸¹ Seepeale pöördus Bernd von der Borch keiserliku legitimatsiooni poole (vt ptk 3.4.3.).

Ülal sai kirjeldatud ordumeistri saatkonna tegevust keisri õukonnas 1481. aasta aprillis ja mais (vt ptk 2.3.1.3.). Siinkohal vaatame lähemalt läänistusakti õiguslikke ja tseremoniaalseid aspekte. Keiserlik ürik Riia stifti läänistamisest Liivimaa ordumeistrile kannab kuupäeva 20. aprill 1481. Selle ürikuga sai ordumeister keisrilt need samad ilmalikud valdused, õigused ja privileegid, mis olid varemalt Riia peapiiskoppide käes. Ainsaks erandiks oli Riia linn, mis ei kuulunud üriku järgi Riia stifti hulka, vaid oli alati olnud ordu ilmalikus valduses. Läänüriku taaskinnitas keiser ka kõik ordu õigused linna üle.³⁸² Samal päeval väljastati ka ürikud, milles teavitati Kazimierz IV (Poola kuningas 1447–1492, Leedu suurvürst 1440–1492), Taani ja Norra kuningat Christian I, aga ka kõik Püha Rooma keisririigi vürste ja alamaid mainitud läänistusest ning kutsuti neid üles kaitsma keisri nimel Liivimaa meistri õigusi Riia stifti riigilääni üle kõigi vastu, kes need õigused kahtluse alla seavad.³⁸³ Kaks päeva hiljem väljastas keisri kantselei sarnase teavituse ja üleskutse ka Kuramaa, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppidele.³⁸⁴ 22. aprilliga on dateeritud Riia linnale³⁸⁵

³⁸¹ Neitmann. Um die Einheit, lk 112–117.

³⁸² LUB 14, [Friedrich III läänürik Liivimaa ordumeistrile, 1481. aasta 20. aprillist]; [RI XIII] / 20, nr 274 (lk 194–195); [RI XIII] / 24, nr 237 (lk 208); [RI XIII] / 31, nr 345 (lk 234).

³⁸³ LUB 14, [Friedrich III kiri Poola, Taani ja Rootsi kuningatele, Leedu suurvürstile ja keisririigi vürstidele, alamatele ja ustavatele, 1481. aasta 20. aprillist]; Hupel. Neue Nordische Miscellanien 3–4, lk 638–642; [RI XIII] / 31, nr 346 (lk 234).

³⁸⁴ LUB 14, [Friedrich III kiri Tartu, Saare-Lääne ja Kuramaa piiskoppidele, 1481. aasta 22. aprillist]; [RI XIII] / 24, nr 239 (lk 209); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16960 (lk 245).

ja stifti vasallkonnale³⁸⁶ adresseeritud teavitused läänistuse toimumisest ja palve alluda oma uuele ilmalikule isandale.

Keiserlikud ürikud põhjendasid Riia stifti läänistamist ordule sellega, et eelmine peapiiskop Silvester Stodewescher ei olnud võtnud keisrilt oma regaale vastu ehk siis oli vallanud oma riigilääni õigusvastaselt. Samuti olevat ta keelanud oma alamatel apelleerida keiserlikku kohtusse. Pealegi ei olevat ta takistanud Pihkva venelastel omastada osa peapiiskopkonna territooriumist, mis kuulus ju keisririigi läänivara hulka. Seeläbi oli Silvester näidanud üles allumatust keisririigi suhtes, mistõttu oli keisril kui tema läänihärral õigus talt lään ära võtta ja see kellelegi teisele anda. Ordumeister oli okupeerinud allumatu peapiiskopi valduses olnud riigilääni ja palus seejärel keisrit see hoopis talle läänistada. Keiser kiitis selle palve heaks, sest Riia stifti valdamine võimaldavalt ordul takistamatult täita oma ülesannet kaitsta Liivimaad ja kogu katoliku kirikut uskmatute ja skismaatikute eest. Lääniürikust võib selgelt välja lugeda, et see koostati ordumeistri saadiku poolt keisrile esitatud palvekirja põhjal, kus sisaldusid ka kõik ülal loetletud põhjused.³⁸⁷ Kogu ettevõtmise taga oli kahtlemata Liivimaa orduharu. Keisri poliitika piirdus siinkohal üksnes valmidusega viia täide ordumeistri ettepanek ja tagada seeläbi oma staatus Riia stifti läänisandana. Friedrich III oli seejuures täiesti teadlik, et kõne all olev läänistusakt võib kaasa tuua teatavaid vastuolusid paavsti ja tolle poolt ametisse nimetatud Riia peapiiskopi Stephan Grubega.³⁸⁸

Bernd von der Borch'i läänistusteremoonia erines tavapärasest. Traditsiooniliselt võttis vasall oma lääni isanda käest isiklikult vastu, kuid hiliskeskajal muutus aina sagedasemaks esindajate kasutamine. Levinuima variandi puhul andis keiser mõnele teisele vürstile õiguse võtta valitseja nimel läänivandeid vastu. Harvem saatis vasall keisri juurde saadiku, kes võttis keisrilt lääni vastu oma isanda nimel.³⁸⁹ Antud juhul kasutati mõlemat varianti. Esiteks andis Gerd von Mallinckrodt Liivimaa ordumeistri nimel keisrile läänivande 31. mail 1481 Viinis.³⁹⁰ Teiseks andis ordumeister Vönnu ordulinnuses 12. novembril 1481 peetud tseremoonial läänivande keisri esindajale, Tallinna piiskopile ja Riia elektile Simon von der Borchile. Järgmisel päeval väljastati läänirevers³⁹¹, kus

³⁸⁵ LUB 14, [Friedrich III kiri Riia linnale, 1481. aasta 22. aprillist]; Hupel. Neue Nordische Miscellanien 3–4, lk 634–638; [RI XIII] / 24, nr 238 (lk 208–209); [RI XIII] / 31, nr 347 (lk 235).

³⁸⁶ LUB 14, [Friedrich III kiri Riia stifti vasallidele, 1481. aasta 22. aprillist]; Schirren. Verzeichniss, nr 152 (lk 17); [RI XIII] / 31, nr 348 (lk 235).

³⁸⁷ LUB 14, [Friedrich III lääniürik Liivimaa ordumeistrile, 1481. aasta 20. aprillist]; [RI XIII] / 20, nr 274 (lk 194–195); [RI XIII] / 24, nr 237 (lk 208).

³⁸⁸ Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 390–391; Neitmann. Um die Einheit, lk 120–121.

³⁸⁹ Krieger. Lehnshoheit, lk 433–437.

³⁹⁰ LUB 14, [Keisri kaplani kiri Gdański raele, 1481. aasta 3. juunist].

³⁹¹ Läänirevers oli isandale mõeldud ürik, millega vasall kinnitas läänisideme sõlmimist.

ordumeister ja orduharu käsknikud kinnitasid kõigi tulevaste ordumeistrite kohustust võtta vastne riigilään vastu nii ordumeistri kui keisri vahetumisel.³⁹²

Võnnu läänistustseremoonia taga oli ilmselt Berndi initsiatiiv. Ordumeistri saadik leppis selle juba 12. mail keisriga kokku. Friedrich III andis Gerd von Mallinckrodtile kaasa nii volituse Simonile, kui läänivande teksti ja läänireversi formulari ning nõudis, et ordumeister peab oma läänireversi deponeerima Nürnbergi rae juures hiljemalt 1482. aasta kevadeks, muidu on läänistus kehtetu.³⁹³ Viinis toimunud tseremoonia tagamaad jäävad kahjuks hämaraks, kuid selle eelduseks oli ordumeistri volitus Mallinckrodtile seesuguse vande andmiseks. Seega võib eeldada, et juba algusest peale arvestati kahe läänistustseremoonia pidamisega.

Võnnu tseremoonia oli suunatud eelkõige Riia stifti vasallidele ja Riia linnale, mõjutamaks neid uut olukorda aktsepteerima. Stiftivasallid olid 12. novembri läänistustseremoonia tunnistajateks ja võtsid järgmisel päeval oma läänid ordumeistri käest vastu.³⁹⁴ Riia linna esindajad seevastu Võnnusse kohale ei tulnud ja demonstreerisid sellega, et nad ei tunnusta keiserlikku läänistust. Riia linn ja peapiiskop Stephan Grube eitasid tollal igasugust õiguslikku sidet Püha Rooma keisririigi ja Riia peapiiskopkonna vahel ning väitsid, et linn ja stift alluvad ainult paavstile (vt ptk 3.4.3.).

Omaette küsimus on, kas keisrilt lääni vastu võtmine oli Saksa ordu läänieksamtsiooni rikkumine.³⁹⁵ Nii nimetatakse paavst Honorius III poolt Saksa ordule antud privileegi, mis keelas ilmalikel ja vaimulikel isandatel nõuda Saksa ordult ükskõik millisesse ilmikutele tavapärasesse õiguslikku sidemesse astumist juhul kui sellega kaasnes vande andmine.³⁹⁶ Ilmselgelt nõudis poliitiline olukord vahel niivõrd laiaulatusliku keelu eiramist.³⁹⁷ Pealegi oli läänieksamtsioon ikkagi ordu valduses olev paavstlik privileeg, mille eesmärk ei olnud ordu tegevusvabadust piirata, vaid hoopis seda avardada.³⁹⁸ Vabadus otsustada privileegi kasutamise või mitte kasutamise üle kuulus selle valdajale, mis tähendas, et Saksa ordu võis soovi korral privileegi eirata ja lääne vastu võtta. Võib-olla just

³⁹² UB Mallinckrodt 1, nr 405–406 (lk 186–190); Neitmann. Um die Einheit, lk 118–120; Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 390–392.

³⁹³ UB Mallinckrodt 1, nr 393 (lk 182–183) ja 405 (lk 186–187); Neitmann. Um die Einheit, lk 118–119.

³⁹⁴ UB Mallinckrodt 1, nr 405 (lk 187–188); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 777.

³⁹⁵ Neitmann. Um die Einheit, lk 121–122, kes lisab, et Bernd von der Borch ei pruukinud olla läänieksamtsioonist teadlik.

³⁹⁶ Matison. Lehnsexemption, lk 208.

³⁹⁷ Dygo. The German Empire, lk 52–53 arvates ei oleks kõrgmeister Hermann von Salza selle privileegi järgi tohtinud anda keiser Friedrich II isiklikku ustavusvannet. Ometigi oli keisrile (või Rooma kuningale) ustavusvande andmine eelduseks monarhi nõunikuks saamisele ja teadaolevalt teenisid mitmed kõrgmeistrid, Saksamaa meistrid ja käsknikud keiserlike nõunikena.

³⁹⁸ Matison. Lehnsexemption, lk 209. Ülejäänud artiklis (samas, lk 222–248) demonstreerib ta kõrgmeistrite püüdusi tagada selle privileegi kehtimist oma õiguslikes suhetes keisriga ning toonitab, et alles 15.–16. sajandi vahetusel oli kõrgmeister valmis hakkama keisri vasalliks ehk siis loobuma privileegiga tagatud läänieksamtsioonist.

seetõttu ei kasutanud Bernd von der Borch'i vastased kordagi läänieksemtsiiooni privileegi argumendina kõnealuse keiserliku läänistuse õigustühisuse kohta (vt ptk 3.4.3). Siinkohal tasub meelde tuletada, et Riia peapiiskop Stephan Grube oli ju samaaegselt ka Saksa ordu peaprokuraator, kellelt võinuks eeldada ordu paavstlike privileegide tundmist. Nähtavasti ei pidanud Stephan Grube Saksa ordu läänieksemtsiiooni privileegi kasutamist antud juhul otstarbekaks. Samas ei saa täielikult välistada ka võimalust, et Grube lihtsalt ei olnud selle privileegi olemasolust teadlik.

Liivimaa maahärrade suhted keisrikojaga aastatel 1245–1486 jagunesid kolme eriilmelisse perioodi. 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi keskpaigani hoidis sidemeid keisririigi monarhiga ülal vaid Saksa ordu Liivimaa haru. 14. sajandi teisel poolel olid keisriga õiguslikes sidemetes hoopis Riia peapiiskop ja Tartu piiskop, võib-olla ka Saare-Lääne piiskop, samas kui Saksa ordu Liivimaa haru pigem hoidus sidemetest keisrikojaga. 15. sajandil hoidsid õiguslikke sidemeid keisriga ülal nii Saksa ordu kohalik haru kui ka Riia peapiiskopid ning Tartu ja Saare-Lääne piiskopid. Saksa ordu Liivimaa haru suhtlust keisriga mõjutas ka tõsiasi, et alates 1320. aastatest toimus Liivimaa orduharu kommunikatsioon valitseja ja tema õukonnaga Preisimaal resideerunud Saksa ordu kõrgmeistri vahedusel. Kõrgmeistrid püüdsid igati oma vahendajarollist kinni pidada ja vältida Liivimaa meistrite otsekontakte keisririigi monarhiga.

Õiguslike sidemete ülalhoidmine keisriga, temalt poliitilise toetuse ning legitiimsuse otsimine, näiteks ürikute, privileegide ja soovituskirjade hankimise näol oli seotud Liivimaa piiskoppide ja Saksa ordu vastuoludega. Seejuures ilmes, et Saksa ordu mõjutas piiskoppe mitte uuendama oma läänivahekorda. Nähtavasti oli Liivimaa piiskoppide läänivahekord keisririigi valitsejaga vastuolus Saksa ordu huvidega. Ordu seesugune hoiak võib selgitada tõsiasja, et Kuramaa piiskoppidel puudusid igasugused kokkupuuted keisrikojaga. Kuramaa piiskopkond oli nimelt Saksa ordu ülemvõimu all, valdav enamus Kuramaa piiskoppe olid Saksa ordu preestervennad ning sealne toomkapiitel järgis Saksa ordu reeglit.³⁹⁹ Saksa ordu vastumeelsus piiskoppide läänisidemetele ning regaalide vastuvõtmise seotus regioonisestest tülidega võib selgitada ka mõnede Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide otsust mitte uuendada oma läänisidet hoolimata tõigast, et need piiskopid puutusid isiklikult valitsejaga kokku või omasid kontakte õukonnas.

³⁹⁹ Hertwich. Das Kurländische Domkapitel, eriti lk 211–212; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 78–82. Vt ka Bolte. Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter, eriti lk 217.

3. KEISERLIK AUTORITEET LIIVIMAA SISETÜLIDES (1245–1486)

3.1. Kuningas Rudolf I ürik Saksa ordu Liivimaa harule (1279)

1279. aasta 17. juunil kinnitas Rooma kuningas Rudolf I, et kõik varasemate Rooma keisrite ja kuningate poolt Saksa ordule antud privileegid kehtivad ka Liivimaa orduharule. Vastav ürik adresseeriti Riia peapiiskopile, tema vasallidele ja Riia linnakodanikele ning kõigile teistele Liivimaa piiskoppidele, vasallidele ja linnakodanikele. Kuningas palus neil mitte takistada Saksa ordul oma privileegide teostamist.¹ See ürik oli seotud Austria komtuuri Konrad von Feuchtwangeni nimetamisega Liivimaa ja Preisimaa maameistriks 1279. aasta aprillis (vt ptk 2.1.2). Mitte mingil juhul ei olnud kuningalt seesuguse privileegide kinnituse hankimine Liivimaa meistri ametisse astumisega kaasnev formaalsus. Pigem ajendas Feuchtwangeni kuninga poole pöörduma Marburgi ordukapiitlile saabunud Liivimaa orduvendade edastatud info. Kahjuks ei selgu üriku tekstist missuguse sisuga privileegi(de) rikkumise eest kuninga õigusliku kaitset vaja oli. Küll aga võib sellele valgust heita üks teine kuningas Rudolfiga seotud allikaline teade.

1283. aasta 31. juulil tegi Saare-Lääne piiskop Hermann (1262–1285/86) Saksa ordu palvel transsumpti kolmest ürikust: keisrite Otto IV ja Friedrich II ürikutest Mõõgavendade ordule, millega nood kinnitasid mõõgavendade valdused ning privileegid ja võtsid ordu keisrliku kaitse alla, ning Rudolf I ürikust Saksa ordule, millega ta võttis ordu keisririigi kaitse alla ja kinnitas ordu privileegid.² Nendest kolmest ürikust koosnev transsumpt oli mõeldud Rooma kuningale esitamiseks.³ Võib-olla kavatseti seda transsumpti kasutada hankimaks Rudolf I käest mõnda uut ürikut. Teadaolevalt ei väljastanud Rudolf pärast 1279. aastat mitte ühtegi ürikut Liivimaa ordule. Ometigi ei saa täielikult välistada ka võimalust, et oletatav ürik ei ole lihtsalt säilinud. Või oli keegi alustanud kuninglikus kohtus Liivimaa orduharu vastast süüasja? Ka selle kohta ei ole mitte mingisugust infot.

Transsummeeritud ürikute sisu põhjal võib siiski teha mõningaid oletusi. Esiteks võis tegemist olla maavalduste asjus kerkinud vaidlustega Saksa ordu ja mõne Liivimaa piiskopi vahel. Otto IV ürik kinnitas kõik Mõõgavendade ordu valdused Riia piiskopkonnas vastavalt 1210. aasta paavstliku vahekohtu otsusele. Friedrich II oma kinnitas mõõgavendade valdused Liivimaal, Latgales, Saare-

¹ LUB 1, nr 462 (v 579–580); RI VI / 1, nr 1103 (lk 279).

² Otto IV ürik 1212. aasta 17. jaanuarist (LUB 1, nr 19 [v 25–26]); Friedrich II ürik septembrist 1232 (LUB 1, nr 127 [v 164–166]) ja Rudolf I ürik 1273. aasta 14. novembrist (LUB 1, nr 438 [v 552–553]).

³ Auctarium indicis corporis historico-diplomatici et epistolaris Livoniae, Esthoniae, Curoniae (I–II). Vl. Carl Eduard Napierksy. – Mitteilungen, 2 (1842), lk 140–156 ja 485–544, siin lk 500–501 (nr 1); LUB 1, reg 554 (lk 134).

maal, Sakalas, Möhus, Alempois, Nurmekunnas, Järvamaal, poole Vaiga üle ning Kuramaal ja Zemgales. Mõlemad ürikud kinnitasid ka kõik edaspidi õigus-päraselt (*justo acquisitionis titulo*) ordu valdustega liidetavad alad. Saksa ordu kui mõõgavendade õigusjärglane kasutas neid ürikuid täie enesestmõisteta-vusega. Kui tegemist oli tõesti vaidlusega maavalduste üle, siis jääb segaseks, miks oli vaja lisada Otto IV ja Friedrich II ürikutele ka Saksa ordu privileegide kinnitus kuningas Rudolfi poolt, mis otseselt Liivimaa valduseid ei puudutanud.

Teisalt võisid nii 1283. aasta transsumpt kui ka 1279. aastal Rudolfi käest saadud privileeg⁴ olla seotud ordu ja piiskoppide vahelise vaidlusega selle üle, kas ja millisel moel oli Saksa ordu kohustatud alluma Liivimaa piiskoppidele. Mõõgavendade ordu valdused Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondades olid neile annetatud piiskoppide poolt. Vastutasuks kohustusid mõõgavennad piiskopkondi sõjaliselt kaitsma ja andma piiskoppidele obödientsivande. Vande all peeti silmas eelkõige mõõgavendade kuulekust piiskoppide kui oma vaimulike isandate ees. Kui Mõõgavendade ordu inkorporeeriti Saksa orduusse (1237), siis pidi viimane üle võtma ka nende kohustused piiskoppide ees. Samas vabastasid paavstlikud privileegid Saksa ordu igasugusest kuulekusest piiskoplikule võimule.⁵ Paavstlike privileegide alusel keeldus aastatel 1253–1256 ametis olnud Liivimaa meister Anno von Sangerhausen vandumast piiskoppidele obödientsi. Puhkenud tüli esialgse lahendusena andis vande hoopis kõrgmeistri erakorraline asemik, Saksamaa meister Dietrich von Grüningen.⁶

Levinud arusaama järgi olevat obödientsivanne 13. sajandi teisel poolel unustusse vajunud.⁷ Ometigi on täiesti mõeldav, et Riia peapiiskop Johann von Lune (1273–1284) nõudis ordumeistrilt obödientsivannet. Meistrid võisid keelduda vande andmisest, viidates Saksa ordu privileegidele ning kasutada täiendava argumendina eelnevalt mainitud Rooma keisrite ja kuningate ürikuid. Kui Tartu piiskop Engelbert von Dolen (1323–1341) nõudis 1325. aastal ordumeistrilt ustavusvande andmist, põhjendas meister oma keeldumist juba üle 40 aasta kestnud vabastusega seesugusest ustavusvandest.⁸ Võib-olla viitas ta sellele, et pärast Lune surma pole ordult enam obödientsivannet nõutud.

Seoses Liivimaa piiskoppide ja ordu vaheliste vastuoludega tõstatus vande küsimus 14. ja 15. sajandil korduvalt ja järelkult pidi ordu ka korduvalt tõestama

⁴ Ilmselgele seosele nende ürikute vahel viitab see, et 1393. aastal lasi Saksa ordu teha transsumpti samast Otto IV ürikust, Rudolf I 1273. aasta privileegide kinnitusest ja Rudolf I 1279. aasta ürikust (LUB 3, reg 1622 [lk 198]). Tollal oli Riia peapiiskop tõstatanud väite, et Saksa ordu on kohustatud andma talle läänivande (LUB 3, nr 1313 [v 658]).

⁵ Jähnig. Rechtsgrundlagen, lk 7–19; Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 15–32.

⁶ LUB 1, nr 277 (v 358–360); LUB 6, nr 3024,b (v 425–426); PUB 1 / 1, nr 299 (lk 222); Rathlef. Das Verhältniss, lk 67–69; Militzer. Von Akkon, lk 367. Tüli lahendamine toimus Sensis Prantsusmaal, kus olid kohal Dietrich von Grüningen, Riia peapiiskop, Saare-Lääne piiskop ja Kuramaa piiskop. Kuigi Tartu piiskoppi isiklikult kohal ei olnud, anti vanne ka temale.

⁷ Rathlef. Das Verhältniss, lk 72–74 ja 90–96; Gernet. Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat, lk 32.

⁸ LUB 2, nr 711 (v 196–197).

oma sõltumatust piiskoppidest. Hiljemalt 1325. aastast alates lugesid piiskopid 13. sajandi esimesel poolel Mõõgavendade ordule antud ürikutest välja, et õigupoolest on ordu piiskoppide ilmalik vasall.⁹ Siinkohal peab meeles pidama, et ordult nõuti läänivannet just teravate vastuolude ajal, mil tülitsejad püüdsid teineteisele võimalikult palju süütegusid ette heita.¹⁰ Tolleaegsetele võimukandjatele oli ilmselt teada, et seesuguseid konflikte sai lahendada ainult kompromissi teel. Lepitusest võimalikult suure kasuga välja tulemiseks oli otstarbekas tõstatada täiesti ebareaalseid, kuid õiguslikult mingilgi määral põhjendatavaid nõudmisi, millest võis läbirääkimiste käigus loobuda.

Keiser Friedrich II antud privileegid vabastasid Saksa ordu igasugustest läänikohustusest neile Püha Rooma keisririigi territooriumil annetatud läänivaldustes ning paavst Honorius III oli andnud Saksa ordule läänieksemtsiooni privileegi, mis vabastas ordu igasugusest läänisõltuvusest.¹¹ Just sellel õiguslikul alusel sai ordu piiskoppide nõudmistele vastu astuda. Lisatoeks oli Rudolf I ürik 1279. aastast, mis kinnitas kõigi ordu privileegide kehtimist ka Liivimaal. Kahjuks pole mainitud keiserlike ürikute kasutamisest Liivimaal peaaegu mitte mingisuguseid teateid. 1392. aastal väitsid Riia peapiiskopi esindajad paavstile, et Saksa ordu Liivimaa haru on õigupoolest peapiiskopi vasall.¹² Järgmise aasta mais lasi Liivimaa ordumeister teha transsumpti, mis koosnes ülal mainitud Rudolf I ürikust, aga ka ordu privileegide kinnitusest Rudolfi poolt (1273) ja keiser Otto IV ürikust Mõõgavendade ordule, millega kinnitati ordu valdused (1213).¹³ Kahjuks jääb teadmata kuivõrd need faktid omavahel seotud on. Järgmise teadaoleva transsumpti Rudolf I 1279. aasta ürikust lasi Liivimaa ordumeister teha 1428. aasta 19. märtsil¹⁴, see aga ei olnud seotud mitte läänivande nõudmise, vaid hoopis nn Rõivastustülga (vt lähemalt ptk 3.4.1.).

3.2. Riia peapiiskopi ja Saksa ordu tüli Riia linna üle (1274–1374)

Riia oli vanim, suurim ja jõukaim linn keskaegsel Liivimaal ja kuni 15. sajandini paiknesid seal nii peapiiskopi kui ka ordumeistri residentsid. Linna oli 1201. aastal asutanud piiskop Albert ja sellest ajast peale kuulus see Riia piiskopi (alates 1253 peapiiskopi) ilmaliku võimu alla. Juba Mõõgavendade

⁹ LUB 2, nr 711 (v 196), 742 (v 259) ja 948 (v 567); LUB 3, nr 1313 (v 658); LUB 11, nr 774 (lk 600); AR 1, lk 306; Rathlef. Das Verhältniss, lk 96–107; Jähnig. Rechtsgrundlagen, lk 21–22.

¹⁰ Jähnig. Verfassung und Verwaltung, lk 50–51.

¹¹ Matison. Lehsexemption, lk 208–211; Barbara Bombi. The Teutonic Order and the Papacy. – *As ordens militares: freires, guerreiros, cavaleiros: actas do VI Encontro sobre Ordens Militares, 10 a 14 de Março de 2010*. Kd 1. Vlj. Isabel Cristina ja Ferreira Fernandes. Palmela: Município de Palmela 2012 [Ordens Militares, 7], lk 455–464, siin lk 460–461.

¹² LUB 3, nr 1313 (v 658).

¹³ Auctarium I, lk 147–148 (nr 505b); LUB 3, reg 1622 (lk 198).

¹⁴ LUB 7, nr 695 (lk 497).

ordu nõudis endale ilmalikku võimu vähemalt ühe kolmandiku üle Riia linnast.¹⁵ Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskoppide vaheliste suhete teravnemine 13. sajandi teisel poolel seadis Riia linna ette valiku, kas jääda ustavaks oma isandale või asuda toetama tema rivaali. Peatselt ilmnesid ka Saksa ordu püüdlused allutada Riia kasvõi osaliselt oma ilmalikule võimule. Ordu ja peapiiskopi konflikt linna üle kestis teatavate vaheaegadega alates 13. sajandi viimasest veerandist kuni 16. sajandi keskpaigani.¹⁶

3.2.1. Saksa ordule Riia linnas kohtuvõimu andnud kuningas Rudolf I ürik (1274)

1274. aasta 23. novembril väljastas Rooma kuningas Rudolf I üriku, milles ta väljendas muret Riia linna olukorra üle. Kuningas olevat teada saanud, et Riia elanikel ei ole kohtuisandat ja seetõttu valitsevat linnas täielik korratus. Seejärest andis Rudolf Saksa ordu Liivimaa harule kohtuvõimu Riia linna üle, et ordumeister hoiaks linnas rahu, tagaks linnaelanike vara ja au ning toimiks tõelise õigusmõistjana.¹⁷ Tegelikult oli Riia linna kohtuisandaks Riia peapiiskop, keda esindas ilmalikes kohtuasjades linnafoogt.¹⁸ Kumbagi tõsiasja ometigi kuninglikus ürikus ei mainitud. Seega võib eeldada, et Saksa ordu esitas kuningale teadlikult valeinformatsiooni eesmärgiga saada ürik, mis andis ordule kohtuvõimu Riia linnas.¹⁹

Fritz Schonebohm seostas Rudolphi üriku küsimist asjaoluga, et paavst kahtles talvel 1272–1273 Riia peapiiskopiks valitud Riia toomhärja Johann von Lune ametisse sobivuses, heites talle ette puudulikku haridustaset. 21. mail 1273 käskis Gregorius X (1271–1276) Daugavgrīva kloostri tsistertslastel ning Riia dominiiklastel ja frantsisklastel kontrollida Lune sobivust ametisse. Johann sobivaks tunnistamise korral pidi ta kuue kuu jooksul isiklikult Rooma minema ja

¹⁵ Bunge. *Die Stadt Riga*, lk 7–20; Benninghoven. *Rigas Entstehung*, lk 36–38; Benninghoven. *Der Orden*, lk 63–65 ja 200; Manfred Hellmann. *Der Deutsche Orden und die Stadt Riga. – Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*. Vlj. Udo Arnold. Marburg: Elwert 1993 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens 44], lk 1–33, siin lk 5–13.

¹⁶ Hellmann. *Deutsche Orden und Riga*, lk 13–33; Jähnig. *Verfassung und Verwaltung*, lk 48–55; Constantin Mettig. *Geschichte der Stadt Riga. Zweite Auflage*. Riga: Jonck & Poliewsky 1897, lk 39–109, 127–203 ja 220–237.

¹⁷ LUB 1, nr 445 (v 551–552); dateering RI VI / 1, nr 265 (lk 77).

¹⁸ August von Blumerincq. *Die Verfassung der Stadt Riga im ersten Jahrhundert der Stadt. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung*. Leipzig: Duncker & Humblot 1898, lk 85–90; Bunge. *Die Stadt Riga*, lk 76–77 ja 338–341. Kõrgemat kohtuvõimu teostanud linnafoogti valis raad ja nimetas ametisse peapiiskop. Madalamat kohtuvõimu teostas rae nimetatud linnakohtunik.

¹⁹ Bunge. *Die Stadt Riga*, lk 21–22 oletab, et Saksa ordu võis kuninga veenmiseks ära kasutada 1274. aasta mais linnas toimunud kuritegu. Nimelt tapsid Riia kodanikud peapiiskopi õuealal Tidemann von Toyvele ja tema kaaslased, kuid tapjad jäid kohtulikult karistamata, sest peapiiskop andis neile armu.

paavstilt kinnituse hankima. Enne paavsti kinnituse saamist ei võinud ta lasta end peapiiskopiks pühitseda. Veel 1274. aasta 17. mail viibis Johann Riias, kuid 3. oktoobriks oli ta jõudnud paavsti ajutisse residentsi Lyonis ja kinnitati 5. novembril ametisse. Fritz Schonebohmi arvates võis just Saksa ordu olla tõstatanud kahtlustuse Lune sobimatusest ametisse. Tema eemal viibimise ajal võis ordu proovida mõjutada Riia linna endale võimu alla tulema, kasutades selleks ära kuningas Rudolfi ürikut.²⁰

Ometigi puudub igasugune allikaline teave ordu katsest kehtestada end Riia kohtuhärrana. Samas konkureerisid peapiiskop ja ordu aastatel 1275–1276 linna soosingu eest. Johann von Lune kinnitas ja laiendas Riia kaupmeeste privileege 1275. aasta 27. märtsil, kui ta viibis Lübecki linnas²¹. Ilmselt pidi tal olema selleks mingisugune märkimisväärne põhjus, mis ei lubanud seda Riiga saabumiseni edasi lükata. Sama aasta juunis, nüüd juba Riias olles, väljastas peapiiskop sama privileegi uuesti. Augustis kinnitas ta kõik Riia privileegid, rõhutades seejuures, et peapiiskopi ilmalik võim linna üle on kehtinud linna asutamisest alates ja on alati olnud paavstide poolt kinnitatud.²² Seesugusel sõnastusel oli ilmselt oma põhjus, kuigi siit ei saa otseselt välja lugeda, et peapiiskop oleks olnud teadlik kuningas Rudolfi üriku sisust. Seevastu Liivimaa ordumeistri palvel andis Rootsi kuningas Magnus Ladulås (1275–1290) 1276. aastal Riia kodanikele kaubandusprivileegi oma kuningriigis.²³ Sama aasta novembris andis peapiiskop seevastu Riia linnale valdusi Zemgales.²⁴ Nende ürikute valguses näib, nagu oleks ordu püüdnud meelitada Riia linna enda võimu alla tulema. Selline rahumeelne katse Riia allutada oli täielikult kooskõlas ordu ja linna koostööga 1268. aasta kriisi ajal, mil nad seisis ühiselt vastu peapiiskop Albert Suerbeeri katsele anda Riia stift Schwerini krahvi Gunzelin III (1228–1274) ilmaliku võimu alla.²⁵ Kahjuks ei ole teada, kas ordu ka tegelikult esitas Riia raele kuningas Rudolfi üriku ja tegi ettepaneku tulla ordu võimu alla või mitte. Igal juhul eeldas ordu, et Riia raad võib olla valmis aktsepteerima Rooma kuninga autoriteeti ja ordu ülemvõimu. Seevastu peapiiskop legitimeeris oma ilmalikku võimu Riia linna üle ainuüks paavsti autoriteediga.

Friedrich Georg von Bunge ja Manfred Hellmanni arvates pidi ordupoolne katse Rudolfi ürikut ellu rakendada paratamatult kaasa tooma ordu nõudmiste aktsepteerimise või Riia linna avaliku protesti selle vastu. Kuna 1292. aastal esitasid linnakodanikud paavsti kuurias mingisuguse kaebuse, siis eeldasid nad,

²⁰ LUB 6, nr 2749 (v 38–39) ja 3064 (v 446); Hildebrand. *Livonica*, nr 40 (lk 57–58); Schonebohm. *Die Besetzung*, lk 326–327.

²¹ LUB 1, nr 440 (v 555–556).

²² LUB 1, nr 441 ja 443 (v 557–560).

²³ LUB 1, nr 446 (v 561–562).

²⁴ LUB 1, nr 447 (v 562–563).

²⁵ Saksa ordu ja Riia linna koostööst krahv Gunzelini „afääri“ ajal vaata Paul Johansen. *Eine Riga-Wisby-Urkunde des 13. Jahrhunderts. – Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, 38 (1958), lk 93–108.

et just tollal proovis ordu ürikut esmakordselt kasutada.²⁶ Kahjuks pole teada ei Riia kaebuse sisu, ega isegi seda, kelle peale nad kaebasid. Seega on allikaline tugi on liiga nõrk väitmaks, et Riia linna kohtuasi paavsti kuurias 1292. aastal oli seotud kuningas Rudolfi 1274. aasta ürikuga.

3.2.2. Saksa ordu konflikt Riia peapiiskopi ja Riia linnaga 1297–1330

Tõsised vastuolud Riia linna ja Saksa ordu vahel puhkesid 1297. aastal pärast seda, kui Riia peapiiskop Schwerini krahv Johann (1294–1300) sõitis Flandriasse jalaluumurdu ravima ja loovutas ilmaliku võimu oma stifti üle ajutiselt Liivimaa ordumeistrile. Tüli põhjustas Riia ordulinnuse kastellaani korraldus hävitada Riia kodanike poolt Riia jõeale rajatud sild. Suvel 1297 toimusid linnas kokkupõrked orduvendade ja linnaelanike vahel ning septembris hävitasid kodanikud Riia ordulinnuse. Riia toomkapiitli, sügisel naasnud peapiiskop Johanni ja Lübecki linna rahusobitamise katsed jäid tulemusteta. 1298. aasta alguseks oli moodustunud orduvastane koalitsioon, kuhu kuulusid Riia linna kõrval ka peapiiskop ning Saare-Lääne ja Tartu piiskopid. Ordu purustas kiirelt peapiiskopkonna väed ja vangistas peapiiskopi, kes sõlmis ordu survele lepingu, mis andis peapiiskopi linnused ordu valdusesse. Järgnevalt okupeeris ordu Saare-Lääne piiskopkonna. Keerulises olukorras leidis Riia linn sõjalist toetust paganliku Leedu suurvürsti käest. Taani kuninga Erik VI Menvediga (1286–1319) sõlmitud liit välistas ka Taani kuninga Põhja-Eesti vasallide sõjalise toe Saksa ordule. Sõjategevus lõppes viimaks 1299. aasta talvel, kui Vendi hansalinnade vahendusel sõlmiti Saksa ordu ja Riia vaherahu.²⁷

Sõjaliste vahendite kõrval püüdsid orduvennad linna mõjutada ka diplomaatilisel. Nad esitasid Riia raele kaks Rooma kuninga Albrecht I ürikut, mille sisuks olevat olnud soovitus Riia raele hoida kinni Saksa ordu ja linna vahelistest kokkulepetest. Kuna ürikud ei ole säilinud, jääb ebaselgeks nii nende väljastamise aeg kui ka nende sisu. Igal juhul pidi ordu olema ürikud linnale esitanud enne 1300. aastat, sest selleks ajaks olid ordu vastased need dokumendid juba paavsti kuuriasse toonud.²⁸ 1312. aastal iseloomustas üks Liivimaa

²⁶ Bunge. Die Stadt Riga, lk 22–23; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 16. Hellmanni artiklis on selle väite kohta käivas viites kirjas *LUB I nicht erhalten*. Kuna artikkel ilmus pärast autori surma, võib eeldada, et ta ei jõudnud viidet lõpuni vormistada. Arvatavasti pidas ta silmas Riia rae otsust 1292. aasta 12. jaanuarist nimetada oma prokuraatoriks paavsti kuurias Savona toomhärja, magister Genua Giovanni (*Johannes de Ianua*) (LUB 6, nr 3053 [v 51]). Samale ürikule toetus oma samasisulise oletuse puhul ka Friedrich Georg von Bunge. Viidatud ürikust ei selgu ometigi mitte midagi selle kohta, mis asjus Riia linn endale prokuraatori nimetas.

²⁷ Bunge. Die Stadt Riga, lk 23–30; Mettig. Geschichte, lk 42–51; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 16–17; William Urban. *The Livonian Crusade. Second edition*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center 2004, lk 33–45; Busch. Nachgelassene, lk 48–55; Anti Selart. Livland, lk 256–257.

²⁸ Zeugenverhör, ürikulisa, nr 1 (lk 148–149); LUB 1, nr 584 (v 739–740).

vaimulik mainitud kuninglikke ürikuid kui Riia kodanikke „ähvardavaid.“²⁹ Siinjuures on tähelepanuväärne, et kui Riia linn ja toomkapiitel leidsid ordu vastu liitlaseid nii Liivimaal, ordu peamiste vaenlaste leedulaste seast kui ka Taani kuninga Erik VI näol, siis ordu ei proovinud tülisse kaasata ühtegi muud jõudu peale Rooma kuninga ja temaltki ei otsitud mitte sõjalist tuge vaid hoopis autoriteeti. Saksa ordu näis ilmselt eeldavat, et Rooma kuninga autoriteet võinuks Riia kodanike mõjutada.

Riia toomhärрад, linn ja Saare-Lääne piiskop kaebasid ordu tegevuse peale paavsti kuurias. Kuna paavst Bonifatius VIII (1294–1303) keeldus kuni aastani 1303 tunnustamast Albrechti Rooma kuningana,³⁰ said ordu vaenlased kuurias peetud kohtuasja käigus väita, et Saksa ordu hindab Albrechti kõrgemalt kui paavsti.³¹ Niisiis ei toonud katse mõjutada Riia linna Rooma kuninga autoriiteediga ordule mingit kasu, vaid tekitas hoopis mõningaid probleeme.

Saksa ordu vastased püüdsid parandada enda šansse paavstlikus kohtus väitega, et Liivimaa kuuluvat paavsti omandisse (*iuris et proprietatis beati Petri esse dinoscitur*). See termin tähistas ühteaegu nii paavsti ilmaliku ülemvõimu all olnud piirkondi, näiteks Sitsiilia ja Inglismaa kuningriike või Sardiinia ja Korsika saari, aga ka paavsti omandis olnud kloostrite (sks k *das päpstliche Eigenkloster*) valdusi. Paavsti ülemvõimu all *resp* tema omandis olnud valdused olid paavsti kaitse all ning kui tegemist oli kloostri valdustega, siis olid need kohapealse piiskopi kiriklikust võimust ekseptsed. Tavaliselt said mõne kloostri või isanda valdused või mõni regioon paavsti omandisse annetuse kaudu, kuigi oli ka mõningaid erandeid, ning valdavalt loovutas paavst härrusõiguse nende alade üle kloostrele või annetajale tagasi, säilitades üksnes omandiõiguse ilma kasutusõiguseta. Seejuures eristati paavsti omandis olnud valdused rangelt nendest aladest, mis olid üksnes paavsti kaitse all.³²

²⁹ Zeugenverhör, lk 65: *quod audivit dici, quod rex Alamanie scripsit litteras comminatorias Rigensi civitati, quas dicti fratres civibus Rigensibus presentaverunt, quarum litterarum tenorem dixit se nescire.*

³⁰ Michael Menzel. *Die Zeit der Entwürfe, 1273–1347*. Stuttgart: Klett-Cotta 2012 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 7a], lk 123–129; Jürgen Miethke. Die „Wahldekrete“, lk 108–109.

³¹ Zeugenverhör, ürikulisa, nr 1 (lk 149): *quod iidem fratres maiorem affectum et spem habent erga dictum electum [st kuningas Albrecht – M.M.] quam erga apostolicam sedem.*

³² Johannes Fried. *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jh.)*. Heigelberg: Winter 1980 [Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil-hist Klasse Jg 1980, 1], lk 87 ja 300–303; Georg Schreiber. *Kurie und Kloster. Studien zur Privilegierung, Verfassung und besonders zum Eigenkirchenwesen der vorfranziskanischen Orden vornehmlich auf Grund der Papsturkunden von Paschalis II. bis auf Lucius III. (1099–1181)*. Kd 1. Stuttgart: Ferdinand Enke 1910 [Kirchenrechtliche Abhandlungen, 65], lk 9–26; Ludwig Falkenstein. Alexander III. und die Abtei Corbie. Ein Beitrag zum Gewohnheitsrecht Exempter Kirchen im 12. Jahrhundert. – *Archivum Historiae Pontificiae*, 27 (1989), lk 85–195, eriti lk 88–89 ja 121–123. Omandi ja kasutusõiguse eristamise osas Dietmar Willoweit. Dominum und Proprietas. Zur Entwicklung des Eigentumsbegriffs in der mittelalterlichen und neuzeitlichen Rechtswissenschaft. – *Historisches Jahrbuch*, 94 (1974), lk 131–156.

13. sajandil andis Saksa ordu mitmed oma valdused Kesk-Ida-Euroopas paavsti omandisse, eesmärgiga kaitsta oma sõltumatust vaimulikust võimust ning kindlustada oma vallutused ilmikutest ja vaimulikest konkurentide ees.³³ Nii annetas ordu 1224. aastal kõik oma valdused Tāra Bārsei's paavstile, kes võttis need *in ius et proprietatem beati Petri* ning andis ordu valdusse tagasi. Vastutasuks pidi ordu tasuma paavstile 2 kuldmarka aastas. Reaalset kasu ordu sellest aktist siiski ei saanud, sest Ungari kuningas võttis 1225. aastal Tāra Bārsei ordu käest relvajõul tagasi.³⁴ 1234. aastal annetas Saksa ordu kõik nende poolt preislasele vallutatud ja tulevikus vallutatavad alad paavst Gregorius IX, kes loovutas need igaveseks ordu hārruse alla. Vastutasuks pidi ordu tasuma paavstile iga-aastaselt maksu, mille suurust ürikus ei mainitud.³⁵ 1257. aastal andis ordu paavsti ülemvõimu alla kõik nende poolt tulevikus paganatelt vallutatavad alad ning 1260. aastal ka kõik ordu tulevased vallutused Vene maadel ja mongolite võimu all olevatel aladel, kusjuures mõlemal korral maksukohustusega.³⁶

Liivimaa mainit paavsti ülemvõimu all *resp* omandis olevana esmakordselt 1237. aasta mais paavst Gregorius IX ürikus, milles kuulutati välja Mōōgavendade ordu inkorporeerimine Saksa orduusse. Selles ürikus toonitas paavst, et Liivimaal, *quae iuris et proprietatis beati Petri esse dinoscitur*, on Saksa ordu kohustatud järgima kõiki paavstlike otsuseid vaimulike ja vastristitute vabaduse ja maade jaotamise osas (*pro statu terrae*) ning keelas ordul ja ükskõik kellel allutada Liivimaa oma ülemvõimu (*dominium*) alla. Ürikus ei mainita kordagi Liivimaa paavstile annetamise ja selle vastuvõtmise akti ja kuigi ürikust võib välja lugeda, et Liivimaa oli juba paavsti omandisse vastu võetud, väljendati seda millegipärast tingliku sõnastusega ja ühelegi dokumendile viitamata.³⁷ Tähelepanuväärne on ka see, et kõnealune Gregorius IX ürik on ainus 13. sajandi dokument, milles Liivimaa loetakse paavsti omandi hulka.³⁸ Arvatavasti ei

³³ Labuda. Über die Urkunden, lk 36–37; Jasiński. Kruschwitz, lk 35–36; Sylvain Gouguenheim. Gregor IX., Wilhelm von Modena und die Herrschaftsbildung des Deutschen Ordens (vom Kruschwitzer Vertrag zur Bulle von Rieti 1230–1234). – *Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz und Kirche*. Vlj. Roman Czaja ja Jürgen Sarnowsky. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2007 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 14], lk 87–103, siin lk 90–91 ja 95; Gouguenheim. L'empereur, lk 404–405.

³⁴ Regesta pontificum Romanorum, nr 7232 (lk 624–625); Fied. Der päpstliche Schutz, lk 300–301. Lühitulevaadet Saksa ordu tegevusest Tāra Bārsei's koos kirjandusviidetega vt Hunyadi. The Teutonic Order in Burzenland, *passim*.

³⁵ PUB 1 / 1, nr 108 (lk 83–84).

³⁶ LUB 1, nr 345–346 (v 440–442); Barbara Bombi. Un inedito memoriale dell'archivio dei procuratori dell'Ordine Teutonico del principio del XIV secolo. – QFIAB, 82 (2002), lk 47–120, siin lk 116.

³⁷ LUB 1, nr 149 (v 192).

³⁸ Mihkel Mäesalu. Ühe keskaegse õigusteksti kasutamisest. Mōōgavendade ordu Saksa orduusse inkorporeerimise üriku (1237) kasutamisest ja tõlgendamisest Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vaheliste konfliktide kontekstis (1298–1483). – *Õpetatud Eesti Seltsi aasta-raamat 2015. Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2015*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2016, lk 28–55, siin lk 31–38.

olnudki Liivimaad kunagi paavstile annetatud ning selle pidamine paavsti valduseks võis tuleneda hoopis Gregorius IX soovist kindlustada paavstlike otsuste järgimine Saksa ordu Liivimaa haru poolt.³⁹

Riia peapiiskopi ja Saare-Lääne piiskopi esindajad kaebasid talvel 1298–1299 Saksa ordu Liivimaa haru paavstlikusse kohtusse. Paavst Bonifatius VIII kiitis kaebuse heaks ja väljastas 1299. aasta 7. jaanuaril kohtukutse, milles paluti Saksa ordu kõrgmeistril, Liivimaa meistril ja kolmel Liivimaa haru käsknikul tulla isiklikult Rooma paavstliku kohtu ette kuue kuu jooksul pärast kohtukutse kätte saamist.⁴⁰ Paavstlike kohtukutsete tekst tugines reeglina kaebaja poolt paavstile esitatud supliigile.⁴¹ Riia peapiiskopi ja Saare-Lääne piiskopi esindajad tsiteerisid oma supliigis mainitud 1237. aasta Gregorius IX ürikut, sealhulgas ka lauset Liivimaa kuulumise kohta paavsti omandi hulka. Kõnealune tsitaat kandus supliigi kaudu üle ka Bonifatius VIII kohtukutsesse. Seevastu Riia peapiiskopile ja Saare-Lääne piiskopile 1299. aasta 7. jaanuaril väljastatud paavstlikus kohtukutses ning mõlema kohtukutse tühistamises 1299. aasta 13. juunil ei väljendatud mitte mingil moel Liivimaa staatust paavsti omandina.⁴²

1300. aastal paavsti kuurias alanud kohtuprotsessi⁴³ tarbeks lasid Riia peapiiskop ja toomkapiitel, Riia linn ning Saare-Lääne piiskop ja toomkapiitel oma prokuraatoritel koostada detailseid orduvastaseid süüdistusi sisaldavad memoriaalid. Neis memoriaalides leidis ka väide Liivimaa kuulumise kohta paavsti omandi hulka. Peapiiskopi ja Riia toomhärade prokuraatori memoriaali väide – *prefata terra Livoniensis, que iuris et proprietatis beati Petri fore dinoscitur* – oli sõnasõnalt maha kirjutatud paavst Bonifatius VIII tsitatsioonist, täpsuse mõttes lisati vaid *Livoniensis*. Riia linna prokuraatori, Tartu toomskolastiku Liberiuse memoriaalis esines see esiteks kindla õigusliku lausungina: *in iure proponit, quod terra Livonie iuris et proprietatis beati Petri existit*; teiseks selle edasiarendusena Riia linna kohta: *civitatem Rigensem, que tam in spiritualibus quam in temporalibus iuris et proprietatis beati Petri esse dinoscitur*. Viimase sõnastus sarnases pigem Gregorius IX ürikuga. Saare-Lääne piiskopi ja toomkapiitli prokuraatori memoriaal sisaldas sama väidet kohandatuna Saaremaale: *Ossilie in terra Livonie, que iuris et proprietatis beati Petri (sibi) existit* ja oli

³⁹ Mäesalu. Pápstliche und kaiserliche Machtansprüche, lk 486–487. Gregorius IX võis ajendada ühelt poolt Mõõgavendade ordu keeldumine viia ellu 1236. aasta paavstliku kohtu otsust, mis käskis neil tagastada Taani kuningale Põhja-Eesti (vt ptk 1.4.5.). Teisalt võis Saksa ordule vastumeelsust tekitada tõik, et ordu Liivimaa haru pidi üle võtma mõõgavendade kirikuõigusliku vahekorra Liivimaa piiskoppidega. Teisisõnu käskis Gregorius IX ürik Saksa ordu Liivimaa harul alluda kohalike piiskoppide võimule hoolimata tõigast, et Saksa ordu oli tervikuna vabastatud kuulekusest piiskoppidele ning allus vaimulikes asjus otse paavstile. Mõlemad tõigad võisid ajendada paavsti kasutama kõnealuse üriku koostamisel sõnastust, mis pidi õigustama paavsti autoriteedi kehtimist Liivimaal nii ilmalikes kui ka vaimulikes asjus.

⁴⁰ LUB 1, nr 577 (v 724–728).

⁴¹ Frenz. Papsturkunden, lk 94–95.

⁴² LUB 1, nr 578 (v 728–729) ja 582 (v 733–736). Viimase dateering LEK Urkunden-regesten, nr 1482 (lk 193).

⁴³ Zeugenverhör, lk 6–7: *in anno iubileo*.

kõige sarnasem Riia linna memoriaali esimese lausungiga.⁴⁴ Niisiis proovisid Riia linn ja Liivimaa vaimulikud toetuda Saksa ordu vastu argumenteerides ideele, et Liivimaa on paavsti omanduses. Võrdlemisi keerulises situatsioonis, kuhu orduvastased jõud sattunud olid, võis selline väide tunduda väga ahvatlev.

Saksa ordu Liivimaa haru tegi kuurias alanud protsessi tarbeks transsumptid ordu paavstlikest privileegidest ning ordu ja Riia peapiiskopi vaheliste kokkulepete paavstlikest kinnitustest.⁴⁵ Ordu peaprokuraatori tarbeks koostati kirjalik ülevaade Liivimaa sisetülidest, mis sisaldas ka ettepanekuid selle kohta, kuidas tülisid paavstlikus kohtus lahendada peaks.⁴⁶ Kuna see dokument pole säilinud, ei ole võimalik teada, kuidas suhtus ordu vastasleeri väidetesse Liivimaa kuulumisest paavsti omandisse.

Tähelepanuväärselt loobusid Riia peapiiskop, toomhärрад ja linn peatselt väitest Liivimaa kuulumisest paavsti ilmalike valduste hulka. Ainus 14. sajandi ürik, kus midagi seesugust mainiti, oli paavst Johannes XXII kohtukutse Saksa ordule 1318. aasta 23. veebruaril.⁴⁷ Barbara Bombi järgi koostas Saksa ordu peaprokuraator Konrad Bruel kuurias algava protsessi tarvis ordu paavstlikest privileegidest koosneva rullkirja, mida kasutati Bombi arvates ka paavstliku kohtukutse eeskujuna.⁴⁸ Bombi väide on tõsisel vastuolul paavstliku kohtu praktikaga. Paavstlikud kohtukutsed koostati hageja – antud juhul Riia peapiiskopi – poolt paavstile esitatud supliigi alusel.⁴⁹ Niisiis ei saanud kostja – antud juhul Saksa ordu – poolt paavstile esitatud dokumendid mitte mingil juhul olla aluseks kohtukutsele. Igal juhul pidi Johannes XXII kohtukutse tuginema Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini (1304–1341) esitatud supliigile. Kui võrrelda paavst Johannes XXII kohtukutset paavst Bonifatius VIII omaga

⁴⁴ Tsitaadid: Zeugenverhör, ürikulisa, nr 1–3 (lk 148, 153, 156 ja 158). Tsiteeritud ürikud on vigaselt trükitud ka LUB 1, nr 584–586 (v 737–755).

⁴⁵ LUB 6, reg 670a, 679b, 679 bb ja 679c (lk 30–31).

⁴⁶ LUB 6, reg 673a (lk 30): *Eine lange zusammengerollte Schrift auf 19 aneinandergehefteten Pergamentblättern, worin beschrieben allerhand Zwietracht und Uneinigkeit, welche sich vom Anbeginn zugetragen haben zwischen dem Erzbischof von Riga, dessen Capitel, dem Bischof von Oesel und dem ritterlichen deutschen Orden; und auf welche Art solche Streitigkeiten am Römischen Hofe verhandelt und beigelegt worden, den 13. april 1300.*

⁴⁷ *Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita.* Kd 1–2. Vlj. August Theiner. Romae: Typis Vaticanis 1860–1861, siin kd 1, nr 218 (lk 134); LUB 2, nr 661 (v 103).

⁴⁸ Barbara Bombi. I procuratori dell'Ordine Teutonico tra il XIII e XIV secolo. Studi sopra un inedito rotolo pergameneo del Geheimes Staatsarchiv PK di Berlino. – *Römische Historische Mitteilungen*, 44 (2002), lk 193–297, eriti lk 295 (nr 118); Barbara Bombi. Due inediti rotoli pergamenei. L'Ordine Teutonico e la sua organizzazione archivistica al principio del XIV secolo. – *Scrineum Rivista*, 1 (2003), lk 1–26, siin lk 2–3 ja 19; Barbara Bombi. Una disputa tra l'arcieviscovo Federico di Riga e l'Ordine Teutonico ad Avignone. – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli, e culture. Atti del convegno internazionale (Bari – Lecce – Brindisi, 14–16 settembre 2006).* Vlj. Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2008, lk 125–140, siin lk 136–138.

⁴⁹ Frenz. Papsturkunden, lk 94–95.

aastast 1299, siis selgub, et Gregorius IX ürikut mainiv lause on viimasest peaaegu sõna-sõnalt maha kirjutatud.⁵⁰ Nagu varem tõdetud, refereeris Bonifatius VIII kohtukutse Gregorius IX 1237. aasta 14. mai ürikut Saksa ordu ja Mõõgavendade ordu liitumise kohta. Mainitud liitumisürik seadis paika Saksa ordu ja teiste Liivimaa võimude vahekorrad, mille rikkumises Riia peapiiskop ordut süüdistas ja moodustas seega orduvastase süüasja õigusliku aluse, mistõttu seda ka mõlemas kohtukutses kasutati. Arvestades kohtukutsete pea sõnasõnalist kattuvust mainitud osas, peab eeldama, et Riia peapiiskop, kelle valduses oli

⁵⁰ Erinevused on esile tõstetud.

Bonifatius VIII ürik (1299 17. jaanuar): Fidedignis relatibus intellecto, quod olim terra Livoniae, a tramite veritatis exorbitans, infidelitatis sequebatur errores, Romana mater ecclesia, quae, pietatis opera diligens et salutem expetens singulorum, perrigil et sollicita redditur ad fidei Christianae limites propagandos, labores plurimos subiit ac favorabilem opem impendit, et opera vigilantem, ut praedicta terra salubribus ducta consiliis, erroribus abdientis huiusmodi ad cultum reduceretur fidei orthodoxae, sollemnibus propter hoc ad partes illas ad partes illas sedis apostolice legatis et nunciis destinatis: et tandem felicitis recordationis Gregorius papa IX., praedecessor noster, huiusmodi negotium pietatis studio prosequens, conversorum fidelium numerus ad Dei laudem et gloriam ac eius exaltationem fidei copiosis proficere incrementis, et paganorum perfidiam, quae adversus illos conatus nefarios exercebat, favente Domino, dextera triumphanti contereret, ac vigor fidei robur susciperet firmitatis, praeceptorem et fratres militae Christi, tunc temporis Livonia existentes, hospitali s. Mariae Theotonicorum ordinis tui, de fratrurn suorum consilio, duximus auctoritate apostolica uniendos, inter cetera statuantes et decernentes, ut ea quae in illis partibus pro ecclesiarum et neophitorum libertate, aut pro terre statu existerent per sedem apostolicam ordinata, vel per ipsam ordinari contingeret in posterum, ab eiusdem hospitalis fratribus in Livonia constitutis inviolabiliter servarentur, et praefata terra, quae iuris et proprietatis beati Petri fore dinoscitur, per eos aut alios nullius unquam subiiceretur potestatis dominio, prout in apostolicis litteris super hoc confectis, quas archivis conservat ecclesia, plenius et serius continentur (LUB 1, nr 577 [v 724–725]).

Johannes XXII ürik (1318 23. veebruar): Romana mater ecclesia, quae, pietatis opera diligens et salutem expetens singulorum, pervigil et sollicita redditur ad fidei christiane limites propagandos, ab olim fidedignis relatibus intellecto, quod terra Livonie a tramite veritatis exorbitans paganitatis sequebatur errores, labores plurimos subiit et favorabilem opem impendit, ut dicta terra salubribus ducta consiliis, gentilitatis abdicatis erroribus, ad cultum reduceretur fidei orthodoxe, nonnullis sancte Romane ecclesie Cardinalibus et aliis sollemnibus propter hoc ad partes illas sedis apostolice legatis et nunciis destinatis: et tandem felicitis recordationis Gregorius pp. VIII. Praedecessor noster huiusmodi negotium pietatis studio prosequens, ut in dicta terra conversorum fidelium numerus ad dei laudem et gloriam, ac eius exaltationem fidei copiosis proficeret incrementis, et paganorum perfidiam, quae adversus illos conatus exercebat nepharios, favente domino dextera contereret triumphanti, fideique vigor robur solide susciperet firmitatis, inter cetera statuit et decrevit, ut ea quae in illis partibus pro ecclesiarum et neophitorum libertate, aut pro terre statu existerent per sedem apostolicam ordinata, vel per ipsam ordinari contingeret in futurum, a fratribus hospitalis ordinis sancte Marie Theotonicorum in Livonia constitutis inviolabiliter servarentur, et praefata terra, quae iuris et proprietatis beati Petri fore dinoscitur, per eos aut alios nullius unquam potestatis dominio subderetur, prout in apostolicis litteris super hoc confectis, quas archivus eiusdem servat ecclesie, plenius et serius continentur (VMPL 1, nr 218 [lk 134]).

ärakiri Bonifatius VIII kohtukutsest⁵¹, koostas oma supliigi Bonifatius VIII kohtukutse alusel.

Ilmselt ei aktsepteeritud 14. sajandi algul paavsti kuurias Riia peapiiskopi, Saare-Lääne piiskopi ja Riia linna väidet Liivimaa kuulumisest paavsti ülemvõimu alla *resp* paavsti omandusse. Kahjuks ei ole piisavalt allikaid selgitamaks, miks seda väidet ei aktsepteeritud. Mõeldav on, et Saksa ordu õigusesindajad osutasid selle ekslikusele, mispeale võidi kuurias kontrollida väite tõelevastavust näiteks Liivimaa maahärradele väljastatud privileegide alusel.⁵² Välistada ei saa ka võimalust, et piiskopid ja linn loobusid ise väite kasutamisest sellises sõnastuses. Vähemalt Riia peapiiskopid väitsid ka edaspidi, et nad alluvad ilmalikes asjus otse paavstile. Ometigi ei leidu hilisemates 14. sajandi ürikutes enam väidet, et Liivimaa oleks *in ius et proprietatis beati Petri*.

3.2.3. Riia linna allutamine Saksa ordule (1330) ja selle kinnitamine keiser Ludwig IV poolt (1332)

14. sajandi esimesel poolel kerkis üles mitmeid uusi tüliasju Saksa ordu ja peapiiskopi vahel, ometigi ei pöördunud kumbki osapool pika aja vältel kordagi keisri poole. Ordu asus keisri toetust otsima alles pärast seda, kui neil oli õnnestunud Riia linn endale allutada. 1328. aastal lõpus piirasid ordu väed Riia linna sisse ja 1330. aasta 23. märtsil linn alistus. 30. märtsil sõlmis Riia raad kokkuleppe, millega tunnustas ordu ilmalikku võimu linna üle.⁵³ 1332. aasta 8. märtsil kinnitas keiser Ludwig IV ordu ja linna vahelise lepingu ja andis ordule täielikku kohtuvõimu Riia linnas.⁵⁴

Riia piiramise ajal olid nii Riia peapiiskop, toomkapiitel kui ka raad kaevanud ordu paavstlikusse kohtusse. Kuurias jõuti otsusele alles 1330. aasta 7. mail, ajal mil linn oli juba ordule alistunud. Vastavalt Johannes XXII ürikule kutsusid Saare-Lääne ja Tartu piiskopid Liivimaa ordumeistri 1331. aasta 2. jaanuaril Riiga, et teavitada teda paavsti korraldusest,⁵⁵ mille järgi pidi ordu lõpetama Riia linna piiramise ning tagastama peapiiskopile ja kapiitlile kõik nende valdused, lisaks tühistas paavst ka kõik „Rooma kirikule kahjulikud“ kokkulepped,

⁵¹ Zeugenverhör, lk 30 ja 33.

⁵² Falkenstein. Alexander III. und die Abtei Corbie, lk 153–157 järgi kontrollis paavstlik kohus varasematele paavstlikele ürikutele ja varasemale õiguspraktikale toetudes üle, kas näiteks mõni kloostr oli paavsti omandis või mitte, juhul kui seesugune küsimus tõstatati paavstlikus kohtus.

⁵³ Hermanni de Wartberge, Chronicon, lk 63–66; LUB 2, nr 739–741 (v 247–258); Bunge. Die Stadt Riga, lk 41–45; Blumerincq. Die Verfassung, lk 141–144; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 21; Urban. The Livonian Crusade, lk 97–99.

⁵⁴ LUB 2, nr 749 (v 267–268).

⁵⁵ Verzeichniss von livländischen Urkunden, welche sich einst in dem königlich polnischen Archive auf dem Schlosse zu Krakau befanden. – Mitteilungen, 3 (1845), lk 61–91, lk 70 (nr 71); LUB 2, reg 879 (lk 86).

mis ordu oma vastastega sõlminud oli. Märkimisväärselt kuulus Riia linn selle üriku järgi paavsti ja peapiiskopi ilmaliku võimu alla.⁵⁶

1332. aastal kaebasid peapiiskop, kapiitel ja praost paavsti ees, et ordu ei ole ülal mainitud korraldusi järginud, vaid hoopis Riia linna okupeerinud. Saksa ordu peaprokuraator Dietrich von Goldenhaupt⁵⁷ vastas neile süüdistusele väitega, et Riia vallutati sõja õigusega ja Liivimaa kristlaskonna kaitseks, sest linnakodanikud ise alustasid sõda ja kutsusid leedulastest paganad Liivimaad rüüstama. Pealegi ei kuuluvat Riia linn mitte peapiiskopile, vaid hoopis keisririigile. Peapiiskop Friedrich von Pernstein oli samal ajal veendunud, et linn kuulub täie õigusega (*pleno iure*) temale. Poolte kokkuleppel jõuti lahenduseni, mille järgi ordu pidi peapiiskopi, praosti ja toomkapiitli valdused tagastama ja maksma nende hõivamise eest hüvitist. Samuti tuli kokku leppida aeg, mil ordu ja peapiiskopi esindajad peavad paavsti ees tõendama oma õigust Riia linnale, et paavstlik kohus saaks lõplikult välja selgitada, kellele linn õiguspäraselt kuuluma peaks. Dietrich von Goldenhaupt ei olnud ilmselt tulemustega rahul ja väitis, et tal pole volitusi sellise lepituse vastuvõtmiseks. Seetõttu anti kokkuleppele 13. juulil 1332 paavstliku korralduse vorm.⁵⁸

Niisiis põhjendas Saksa ordu oma võimutäiust Riia linna üle sellega, et linn asub Püha Rooma keisririigis. Paavsti kuurias oldi valmis seda aktsepteerima, hoolimata peapiiskopi kindlast vastuväitest, kuid tingimusel, et ordu on võimeline öeldut ürikuliselt tõestama. Arvestades keisri ja paavsti toleaegeid suhteid, võib imestada ordu sõakuse üle kavatseda kasutada keiser Ludwig IV ürikut paavsti kuurias. Ludwig IV oli oma ametiaja algusest peale paavst Johannes XXII tülis, sest paavst keeldus teda valitsejana tunnustamast ja väitis, et keisririigi troon on vakantne. Ludwig IV ja Johannes XXII vastuolude kõrgpunkt saabus aastal 1328, mil Ludwig seadis Roomas ametisse vastupaavsti, kellele ta lasi end keisriks kroonida. 1330. aastatel hakkas Ludwig seevastu paavstiga leppimise asjus läbi rääkima. Keisri esimene saatkond saabus Avignoni 1331. aastal ja läbirääkimised jätkusid 1332.–1333. aasta talvel, kuid ei jõudnud mingite märkimisväärsete tulemusteni. Muuhulgas nõudis paavst kõigi Ludwigi poolt keisri tiitli all tehtud otsuste tühistamist. Leppimisele kõige lähemale jõuti 1337. aasta kevadel paavst Benedictus XII (1334–1342) ajal. Läbirääkimised

⁵⁶ LUB 2, nr 742 (v 259): *civitatem Rigensem, in spiritualibus et temporalibus subiectam nobis et archiepiscopo praelibato.*

⁵⁷ Tema kohta Berichte 1, lk 95–102.

⁵⁸ LUB 2, nr 759 (v 280): *de civitate vero Rigensi dicente, quod ipsa ad dominum archiepiscopum seu ad eius ecclesiam nullatenus pertinebat, sed ad imperium...* 1353. aasta 12. augusti paavst Innocentius VI ürikus anti põhjalik ülevaade paavsti kuurias peetud kohtuprotsessidest Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vahel. Selle üriku järgi olevat ordu saadikud 1332. aastal öelnud: *Et quod dicta civitas Rigensis non ad dictum archiepiscopum seu eius ecclesiam, sed a Romanum imperium pertinebat...* (LUB 2, nr 948 [v 569]).

kestsid vahelduva eduga senikaua, kuni järgmine paavst Clemens VI kutsus 1346. aastal kuurvürste üles valima uut Rooma kuningat.⁵⁹

Keisri ja paavsti vaheliste läbirääkimistega olid seotud ka Saksa ordu Saksamaa haru vennad. Frankimaa maakomtuur Heinrich von Zipplingen oli alates 1331 keisri nõunik ja võis olla sellest ajast peale seotud keisri katsetega paavstiga leppida. Tema mõjul kinnitas Ludwig muide ka Riia linna alistumise ordule. Zipplingen ja ordu Saksamaa meister Wolfram von Nellenburg, kes oli samuti keisri nõunik, viibisid 1335–1336 Ludwigi saadikutena Avignonis.⁶⁰ Zipplingeni ja Nellenburgi kaudu oli ordu peaprokuraator paavsti kuurias informeeritud keisrikojas toimuvast. Seega võis ta juba Ludwigi üriku väljastamise ajal (1332. aasta märtsis) mõelda selle võimalikule kasutamise paavsti kuurias.

Seni kuni paavsti ja keisri vahelised läbirääkimised kestsid, jäi Saksa ordu Riia linna küsimuses passiivseks. 1334. aasta 15. aprillil viisid kardinalid Bertrand ja Jakob ellu paavst Johannes XXII korralduse ordu ja peapiiskopi tüli lahendamise kohta ning vastavasisuline ürik loeti sama aasta septembris Riias toomkapiitli ja orduvennast linnafoogti juuresolekul ette.⁶¹ Ordu ei kiirustanud ometigi nõudmist täitmisega, jäädes eeldatavasti ootama keisri ja paavsti läbirääkimiste tulemusi. 1336. aasta aprillis õnnestus peapiiskop Friedrich von Pernsteinil mõjutada paavst Benediktus XII taasjõustama Johannes XXII korralduse 1330. aastast, mille järgi kuulus Riia linn paavstile ja peapiiskopile. Tartu piiskop Engelbert von Dolenile anti korraldus see otsus täide viia.⁶² Engelbert nõudis 15. novembril 1336 Saksa ordult Riia peapiiskopi, praosti ja toomkapiitli valduste tagastamist detsembri alguseks, Riia stiifi okupeerimise ajal kogutud sissetulekute ja kiriku varale tehtud kahju tasumist enne järgmise aasta maid, käskis ordul anda Liivimaa prelaatidele vasallivanne ning tühistas kõik „kirikule kahjulikud“ kokkulepped, mis ordu sõlminud oli.⁶³ Ordu tuli nõudmistele vastu, kuid võttis aluseks hoopis 1332. aasta paavstliku üriku. Juba viiosteist päeva hiljem tagastati Riia toomkapiitli valdused.⁶⁴ Peapiiskopi vikaari Marquardi ja ordumeister Eberhard von Monheimi (1328–1340) kohtumisel 1337. aasta aprillis ilmnesisid teravad vastuolud paavstlike ürikute tõlgendamisel. Mõlemad olid leppimiseks valmis, kuid üksnes endale soodsama üriku alusel. Kuna vikaar Marquard keeldus vastu võtmast ordumeistri pakutud 4500 floriini kahjutasu peapiiskopi valduste okupeerimise eest (vastavalt 1332. aasta ürikule) ja nõudis hoopis õigust ise kahjutasu suurus määrata (vastavalt 1336. aasta ürikule), otsustas ordumeister deponeerida mainitud summa Riia dominiiklaste juures ja

⁵⁹ Schwöbel. Der diplomatische Kampf, lk 54–74; Carl August Lückcrath. Zu den Rekonziiliationsverhandlungen Ludwigs den Bayern. – DA, 26 (1970), lk 549–555; Thomas. Clemens VI und Ludwig der Bayer, lk 75–117.

⁶⁰ Nägele. Heinrich von Zipplingen, lk 139–140; Pflugk-Hartung. Der Johanniter- und der Deutsche Orden, lk 77–83 ja 88–92; Schwöbel. Der diplomatische Kampf, lk 21, 189 ja 209–210.

⁶¹ LUB 2, nr 759 (v 279–283) ja reg 903 (lk 93); LUB 6, reg ad 903 (lk 44).

⁶² LUB 2, nr 773 (v 293–295).

⁶³ LUB 2 nr 778 (v 299–307).

⁶⁴ LUB 2, nr 768 (v 290). Üriku dateeringt vaata LUB 3, reg 922b (lk 54).

väitis, et sellega on ta oma kohustused peapiiskopi ees täitnud. Marquard kommenteeris toimunut resigneerunud teravmeelsusega: „Mis on väärt silmad, millega ei näe; raha sellisel moel hoiule panemine omab [küll] tagastamise värvi, aga mitte [selle] mõju“. ⁶⁵ Pärast peapiiskop Friedrichi surma nõudis kuuria ordu poolt deponeeritud summa peapiiskopi päranduse osana sisse. ⁶⁶

Kui Riia peapiiskop Engelbert von Dolen (1341–1347) paavst Clemens VI ajal orduvastase protsessi taasalgatas, esitas ordu prokuraator konsistooriumis väite, et linna vallutamise hetkel ei kuulunud Riia mitte peapiiskopile, vaid oli hoopis leedulaste ja uskmataute valduses ning järelikult ei saa linna vallutamist pidada peapiiskopi vara röövimiseks. ⁶⁷ Selline ümberorienteerumine ordu argumentatsioonis võis tuleneda tulenes ühelt poolt ordu demonstreerimisest ainsa Liivimaad paganate ja usutaganejate eest edukalt kaitsva jõuna, eriti Jüriöö ülestõusu maha surumise asjus Avignoni saadetud teadaannete valguses ⁶⁸; teiselt poolt aga vähesest lootusest paavst Clemens VI ja keiser Ludwigi leppimisele ⁶⁹. Ilmselt oli Saksa ordu tolleks hetkeks veendunud, et Ludwig IV ürikut kuurias kasutada ei saa, mistõttu loobuti ka väitest Riia linna kuulumise kohta Püha Rooma keisririiki.

Niisiis oli paavstlike kohus (vähemalt 13. juuli 1332 ja 1336. aasta 30. aprilli vahel) valmis aktsepteerima, et Riia linn võiks kuuluda Saksa ordule ja olla osa Püha Rooma keisririigist, juhul kui ordu on võimeline seda tõestama. Samas enne ja pärast seda ajavahemikku väljastatud paavstlike ürikute järgi kuulus Riia linn paavsti ja peapiiskopi ilmaliku võimu alla. Sisuliselt vastukäivate väidete taga arutluse all olnud neljas paavstlikus ürikus seisid eeldatavasti Riia peapiiskop ja Saksa ordu peaprokuraator. Riia geograafilise ja riigiõigusliku paigutamisega Euroopa kaardil oli Avignonis segadust ka ilma tulitsejate otsese sekkumiseta. Näiteks kuuria finantsametkonna arusaama järgi asus Riia kiriku-provints vahel *in Alemannia*, vahel *in Livonia*. ⁷⁰

⁶⁵ Arbusow [jun]. Römischer I, lk 392–395 (nr 9): *Nec valeat oculus cum quo non videtur, sic pecunia taliter sequestrata colorem habeat restitutionis, non effectum.*

⁶⁶ Berichte 1, lk 98–100 ja nr 101 (lk 204).

⁶⁷ LUB 2, nr 948 (v 572): *quia tempore dictae obsidionis et occupationis dicta ecclesia Rigensis non possidebat ipsam civitatem, sed eam possidebant et occupaverant Lithuini et infideles, e quorum manibus dicti fratres dictam civitatem eruerant, unde non erant tanquam spoliatores Rigensis ecclesiae ad restitutionem cogendi.*

⁶⁸ Sulev Vahre. Die Briefe an den Papst über den Estenaufstand 1343. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 1 (2006), lk 45–55.

⁶⁹ Thomas. Clemens VI und Ludwig der Bayer, lk 91–117.

⁷⁰ Arbusow [jun]. Römischer II, lk 596–597 (nr 4), 602–603 (nr 3–4), 609 (nr 11) ja 613–614 (nr 19).

3.2.4. Peapiiskop Fromhold von Viffhusen ja keiser Karl IV

1348. aasta 17. märtsil nimetas paavst uueks Riia peapiiskopiks Fromhold von Viffhuseni.⁷¹ Seoses ettevalmistustega Liivimaale saabumiseks hankis peapiiskop 1. märtsil 1349 paavstilt kaks identse sisuga soovituskirja, millest üks oli adresseeritud Rootsi kuningale Magnus Erikssonile (1319–1364) ning teine Rooma ja Böömimaa kuningale Karl IV. Nendes kirjades palus paavst kuningaid võtta Riia peapiiskopkond oma kaitse alla.⁷² Magnuselt võis peapiiskop kaitset otsida seepärast, et kuningas oli tollal Läänemere idarannikul poliitiliselt aktiivne. Alates 1348. aastast oli kuningas sõjas Novgorodi vürstiriigiga, püüdes vallutada Soomest ja Eestist idas asunud Novgorodi võimu aluseid piirkondi. Teisalt oli Magnusel õiguslik taotlus ka Taanile kuulunud Eestimaa hertsogkonnale, mille Taani kuningas oli 1346. aastal Saksa ordule müünud.⁷³

Mõte pöörduda Karl IV poole võib viidata võimalusele, et peapiiskop Fromhold oli teadlik Riia piiskop Alberti ajal sõlmitud läänisidemest Rooma kuningaga. Aastatel 1342–1348 oli Fromhold Riia toomprior ja järelikult oli tal ligipääs peapiiskopkonna arhiivile.⁷⁴ Samas kohtab alates 1342. aastast paavstlike ürikute registris mõnikord märget, et Riia peapiiskopkond asub Saksamaal,⁷⁵ kuigi paavstlikes ürikutes endis Riia peapiiskopkonda Saksamaale ei paigutatud. Ainsaks erandiks oli 1354. aasta 13. veebruaril antud paavstlik korraldus pühitseta iga aasta teisel reedel pärast lihavõtteid kõigis Saksamaa ja Böömimaa kirikutes keisririigi reliikviate – tüki Kristuse ihusse torgatud oda teravikust ja Kristuse ristist pärit naela – püha.⁷⁶ Seesuguse käsu saatis Innocentius VI Magdeburgi, Praha, Kölni, Trieri, Salzburgi, Bremeni ja Riia peapiiskoppidele.⁷⁷

⁷¹ LUB 6, nr 2831 (v 151–152).

⁷² LUB 6, nr 2839 (v 159); *Acta pontificum Danica. Pavelige aktstykker vedrørende Danmark. 1316–1536. Kd 1. 1316–1378 (det Avignone tidstrum)*. Vlj. Laust Moltesen. København: Gad 1904, nr 366 (lk 162–163).

⁷³ Georg von Rauch. Sveriges livländska politik under konung Magnus II. Eriksson (1319–1362). – *Historisk tidskrift, utgiven av Svenska Historiska Föreningen*, 48 (1928), lk 117–151, siin lk 130–143; Lind, Jensen, Jensen ja Bysted. Taani ristsõjad, lk 337–338.

⁷⁴ Arbusow [sen]. Geistlichkeit I, lk 74; Arbusow [sen]. Geistlichkeit IV, lk 55.

⁷⁵ Riia peapiiskopkonna paiknemist in *Alamania* märgivad paavstliku registri sissekanded aastatest 1342–1343, 1347 ja 1348: Arbusow [jun]. Römischer II, lk 596–597 (nr 4) ja 609 (nr 11); Arbusow [jun]. Römischer III, lk 150 (nr 7). Kui esimesed kolm sissekannet olid seotud Riia peapiiskopi Friedrich von Pernsteini († 1341) pärandusega, siis viimane nimetatutest märkis Fromhold von Viffhuseni valimist peapiiskopiks: *Vromoldo electo in episcopum Rigensem in Alamania*.

⁷⁶ Riigireliikviate püha kohta vaata lähemalt Peter Worm. Die Heilige Lanze. Bedeutungswandel und Verehrung eines Herrschaftszeichens. – *Arbeiten aus dem Marburger hilfswissenschaftlichen Institut*. Vlj. Erika Eisenlohr ja Peter Worm. Marburg an der Lahn: Universitätsbibliothek Marburg 2000 [Elementa diplomatica, 8], lk 179–216, siin lk 205–210.

⁷⁷ Arbusow [jun]. Römischer II, lk 571 (nr 6); Monumenta Vaticana 2, nr 211 (lk 90). Riia peapiiskopile saadetud paavstlik ürik ei ole säilinud. Selle sisuga võib tutvuda lugedes näiteks Bremeni peapiiskopile adresseeritud ürikut, mille trüki leiab MUB 13, nr 7897 (lk 440–441).

Mainitud kirikupüha asutas paavst Rooma kuninga Karl IV palvel. Oma palvekirjas ei loetlenud kuningas kõiki tema arvates Saksamaal ja Böömimaal asunud peapiiskopkondi, vaid piirdus lihtsalt sooviavaldusega, et püha pühitsetaks kogu Saksamaal ja Böömimaal.⁷⁸ Järelikult oli tolleagues paavsti kuurias teataval määral levinud arusaam, et Riia peapiiskopkond paiknes Saksamaal. Niisiis, isegi kui Fromhold ei olnud teadlik 13. sajandi I veerandi lääniürikutest, võis ta siiski eeldada, et Liivimaa kuulus keisririigi hulka. Viimaks peab arvestama ka tõsiasjaga, et Saksa ordu oli 1330. aastatel tõstatanud paavsti kuurias väite Riia linna kuulumise kohta keisririiki. Lastes Karl IV kinnitada Riia linna enda valdusena, võinuks peapiiskop pöörata ordu varasema väite enda kasuks.

Esialgu jättis Fromhold need soovituskirjad enda kätte. Alles pärast lühiajalist Liivimaa-külastust aastal 1350, mille järel talle selgus, et ta ei saa ilma välise abita Riia linna Saksa ordu käest tagasi, otsustas ta ühte neist kasutada. 1351. aasta septembris esitas ta kuningas Magnusele oma paavstliku soovituskirja, mispeale võttis kuningas Riia peapiiskopkonna koos kõigi selle vaimulike ja ilmalike alamatega oma kaitse alla⁷⁹ ning hakkas ka Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vahelise konflikti lahendamisel vahekohtunikuks.⁸⁰ Kuningas Magnuse poole pöörduma võis peapiiskoppi ajendada tõsiasi, et kuningas viibis 1350. aasta novembri lõpust kuni 1351. aasta maini Liivimaal, kohtudes nii Liivimaa ordumeistri, Riia toompraosti kui ka Tartu piiskop Johann von Viffhuseniga, kes oli Riia peapiiskopi poolvend. Liivimaale oli kuningas läinud pärast sõjalist kaotust Novgorodile. Magnus püüdis mõjutada ordumeistrit ja teisi Liivimaa võimukandjaid toetama tema sõda Novgorodi vastu, kuid keeldumise järel loobus ta kavatsusest korraldada uus sõjaretk Novgordimaale ja naasis Rootsi. Georg von Rauchi arvates suhtus Magnus seejärel Saksa ordu Liivimaa harusse negatiivselt ning asus ordu ja Riia kiriku konfliktis peapiiskopi poolele. Magnuse katsed kõnealust konflikti lahendada osutusid edutuks.⁸¹

Vahepeal alustas peapiiskop Fromhold taas paavsti kuurias Saksa ordu vastu kohtuasja. 1353. aasta 12. augustis palus paavst Innocentius VI Västeråsi, Linköpingi või Oslo piiskopil võtta Riia linn paavsti ajutise ilmaliku võimu alla ning viia seejärel täide 1330. aasta paavstliku korralduse: ordu pidi tagastama Riia linna ja kõik muud peapiiskopi ja toomkapiitli valdused.⁸² Västeråsi piiskop

⁷⁸ Monumenta Vaticana 2, nr 209 (lk 89).

⁷⁹ LUB 2, nr 941 (v 560–561). Üriku alguses teatas Magnus, et seda väljastama ajendas teda äsja talle üle antud Clemens VI soovituskiri.

⁸⁰ *Innocent VI (1352–1362). Lettres secrètes et curiales publiées ou analysées d'après les registres des archives Vaticanes*. Kd 1–3. VIj. Pierre Gasnault ja Marie-Hyacinthe Lauren. Paris: Boccard 1959–1968 [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome publié sous les auspices du ministère de l'éducation nationale, 3. Série, IV. Lettres secrètes et curiales des papes du XIVe siècle (publication de l'École Françaises de Rome)], siin kd 1, nr 348 (lk 121–122).

⁸¹ Rauch. Svergies, lk 136–143.

⁸² LUB 2, nr 948 (v 565–577); LUB 6, reg ad 1118 (lk 54); VMPL 1, nr 725 (lk 546–551); Arbusow [jun]. Römischer II, lk 570–571 (nr 5); Arbusow [jun]. Römischer III, lk 111 (nr 15).

Magnus Eskil saabuski 1354. aasta sügisel Riiga, kuid Saksa ordu keeldus talle linna üle andmast. Piiskopil ei jäänud muud üle kui kuulutada orduvennad ekskommunitseerituks ja panna ordu valdused interdikti alla.⁸³

Rootsi kuningas Magnus oli Västeråsi piiskopi tegevust Liivimaal mingil määral toetanud,⁸⁴ kuid see ei olnud peapiiskopi arvates ilmselt piisav. Igal juhul asus Fromhold endale uut ilmalikku toetajat otsima. 1355. aasta septembris tegi paavst Taani kuningale Valdemar IV ettepaneku asuda Riia peapiiskopi kaitsjaks. Erinevalt 1349. aasta soovitustest, mis läksid peapiiskopi enda kätte, anti paavsti soovituskirj seekord kaasa kuninga saadikule rüütel Peter Laurentiusele, kes viibis tollal Avignonis.⁸⁵ Alles siis kui oli selge, et Valdemar IV ei näita üles mitte mingisugust huvi Fromholdi toetamiseks, otsustas viimane lõpuks pöörduda keiser Karl IV poole. Ka keiser ei võtnud vastu üleskutset hakata Riia peapiiskopkonna kaitsjaks.⁸⁶ Küll aga võttis keiser 1356. aastal vastu peapiiskopi läänivande ning kinnitas tema privileegid ja ilmalikud valdused. Sellega tunnustas keiser ka Riia linna kuulumist peapiiskopi valdusse.

1358. aasta veebruaris algas paavsti kuurias taas protsess peapiiskopi ja Liivimaa orduharu tüliasjas. Järgmise aasta lõpuks langetas vahekohtunik kardinalpreester Franciscus de Aptis otsuse, et Riia linn kuulub peapiiskopi ilmaliku võimu alla. 1360. aasta märtsis käskis Innocentius VI otsuse täide viia.⁸⁷ Antud olukorras lasi Fromhold keiser Karl IV taaskord kinnitada oma peapiiskopkonna privileegid ja sai lisaks ka neli uut privileegi:

- 1) juhul kui Riia peapiiskopkond saab endale uusi valduseid, siis peavad need valdused jääma igaveseks ajaks peapiiskopi ilmaliku häärruse ning keisri ülemvõimu alla;
- 2) Riia kiriku territooriumil tohib linnuseid ja muid kaitseehitisi rajada vaid peapiiskopi ja kiriku loaga ning ilma loata rajatud ehitised tuleb peapiiskopile ja kirikule üle anda või ehitaja kulul lammutada;
- 3) juhul kui uskmatud võtavad vangi peapiiskopi või kellegi tema omadest, siis võib tema vabaks osta nii, et teised vangistatutest võivad jääda vabaks ostmata;
- 4) peapiiskop ja ta inimesed võivad oma maal (*per terras et districtus eorum proprius*) vabalt liikuda ja ei pea maksma kaasaskantava eest tolli ega tasuma mingeid andameid.⁸⁸

⁸³ LUB 2, nr 953–955 (v 596–612).

⁸⁴ Arbusow [jun]. Römischer III, lk 113 (nr 22) järgi väljastas paavst 1355. aasta 31. jaanuaril korralduse Lübecki piiskopile abistada Saksa ordu, kelle õigusi Rootsi kuningas Magnus ja tema ametnikud on püüdnud rikkuda. Vrdl Rauch. Sveriges, lk 143–144.

⁸⁵ Innocent VI. Lettres 3, nr 1727 (lk 173–4); *Diplomatarium Danicum*. 3. række. Kd 4. Vlj. Carl Andreas Christensen, Herluf Nielelsen ja Peter Jørgensen. København: Munksgaard 1966, nr 324 (lk 264–266).

⁸⁶ Arnold. Preußen, Böhmen, lk 169.

⁸⁷ Arbusow [jun]. Römischer III, lk 144–146 (nr 2); LUB 2, nr 968 (v 629–642) ja 970 (v 647–654); Berichte 1, lk 116–118.

⁸⁸ LUB 2, nr 972 (v 662–665).

Teine tingimus oli arvatavasti seotud paavstliku kohtu otsusega, et peapiiskop peab nelja aasta jooksul taastama 1298. aastal Riia kodanike poolt maha lõhutud St. Jürghenofi ordulinnuse, sama koha peale ja samas suuruses nagu see 13. sajandi lõpul oli olnud. Kui peapiiskop selle linnuse ehitab, peavad orduvennad oma praeguse linnuse Riias maha lõhkuma.⁸⁹

Eeldatavasti pidid peapiiskopi uued privileegid soodustama kardinal Franciscuse langetatud otsuste täideviijate – paavstlike eksekuutorite – ülesannet veenda Saksa ordu ja Riia linna kohtuotsusega nõustuma. Paavstlikeks eksekuutoriteks olid nimetatud Arles' kardinalpeapiiskop Étienne de La Garde (1351–1361), Tartu piiskop Johann von Viffhusen ning Saare-Lääne ja Lübecki toomhärрад.⁹⁰ Tartu piiskop kuulutas kohtuotsuse täideviimise 17. augustil 1360 Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia rae esindajate juuresolekul avalikult välja, kuid ordu ja linn keeldusid seda järgimast. Riia raad esitas otsuse peale avaliku protesti ja väitis, et see on vastuolus linna privileegidega. Ordu vaidlustas otsuse paavstlikus kohtus, mille tulemuseks olid aga üksnes mõningad väiksemad muutused kohtuotsuse tekstis.⁹¹ Mais 1361 proovis Saare-Lääne praost Johann mainitud otsuse Riias ellu viia, kuid kohtas taas Saksa ordu ja Riia rae vastu-seisu. Viimaks ekskommunitseerisid paavstlikud eksekuutorid Saksa ordu Liivimaa haru meistri ja orduvennad ning panid ordu valdused ja Riia linna interdikti alla.⁹² Siinjuures on kohane märkida, et Riia linn oli kategooriliselt vastu 1298. aastal hävitatud ordulinnuse taastamisele⁹³, mis võis olla üheks oluliseks põhjuseks nende Saksa ordu soovivale hoiakule.

Peapiiskop koges taaskord, et hoolimata oma edust paavsti kuurias ei olnud tal võimalik Riia linna tagasi saada. Hiljemalt 1361. aasta juunist alates asus Fromhold von Viffhusen elama oma sünnilinna Lübeckisse⁹⁴ ja asus taas otsima endale uut endale uut toetajat. 1361. aastal oli ta vahekohtunikuks Mecklenburg-Schwerini hertsogi Albrecht II (1348–1379) ja Lübecki linna vahelises tüliasjas.⁹⁵ Järgnevatel aastatel viibis peapiiskop mõnel korral hertsogi lähikonnas⁹⁶ ning kui hertsog lahendas keisri delegeeritud kohtunikuna Hamburgi linna ja Holsteini krahvi vahelist tüli, siis 27. mail 1363 peeti selles asjas läbirääkimisi Fromholdi

⁸⁹ LUB 2, nr 968 (v 638–640).

⁹⁰ Paavst oli esialgu nimetanud eksekuutoriteks Arles'i ja Tartu piiskoppide kõrval ka Westeräsi piiskopi Magnus Eskilli (LUB 2, nr 970 [v 647]), kes ei asunud oma ülesannet täitma ja kandis selle 4. novembril üle Riia, Tartu, Saare-Lääne ja Lübecki toompraostidele (LUB 2, nr 977 [v 675–677]). Peamise vastutuse eksekuutorina võttis endale Arles'i peapiiskop, kes kuulutas kohtuotsuse teostamise välja 9. mail ja 25. augustil 1360 (LUB 2, nr 971 [v 654–662] ja 976 [v 671–675]).

⁹¹ LUB 2, nr 975 (v 668–670) ja 984 (v 688–693).

⁹² LUB 2, nr 988 (v 697–700); LUB 7, nr 477 (lk 328–329).

⁹³ LUB 7, nr 477 (lk 329).

⁹⁴ Peapiiskopi maja mainitakse LUB 2, nr 990–993 (v 701–707); LUB 6, nr 2873 (v 191–193) ja 2880 (v 201–203); MUB 13, nr 9141 (lk 296).

⁹⁵ MUB 13, nr 8911–8913 (lk 82–85) ja 8957 (lk 125); *Urkundenbuch der Stadt Lübeck*. Kd 3–6. Vlj. Verein für Lübeckische Geschichte und Althertumskunde. Lübeck: Grautoff 1871–1881, siin kd 3, nr 395–396 (lk 406–409) ja 413 (424–425).

⁹⁶ MUB 13, nr 9141 (lk 294–298) ja 9250 (lk 400).

majas Lübeckis.⁹⁷ Millalgi palus Fromhold hertsogilt toetust oma tüliasjas Saksa ordu ja Riia linnaga, mispeale kirjutas Albrecht II Saksa ordu kõrgmeistrile ja palus tagada paavstliku kohtu otsuse elluviimine ja Riia linna tagastamine peapiiskopile.⁹⁸ 1363. aasta 24. juunil kirjutasid Lübeckisse hansapäevale kogunenud linnad Fromholdi soovil samasisulise palve Liivimaa ordumeistrile ja Riia raele.⁹⁹ Kuigi Albrecht II oli tollal Läänemere lõunakalda võimsaim vürst¹⁰⁰ ja hansalinnad domineerisid Läänemere kaubanduses, ei suutnud nad ometigi Liivimaa meistrit ja Riia linna üksnes kirja teel mõjutada. Reaalseteks surveavaldusteks Riia peapiiskopi huvides ei olnud nad ilmselt valmis.

Fromhold von Viffhusenil ei jäänud seega muud üle, kui otsida lepitust. 1366. aasta mai alguses kogunesid tülitsevad osapooled Preisimaale Gdański linna ja andsid tüliasja Saksa ordu kõrgmeisteri Winrich von Kniprode (1351–1382) eesitsumisel toimunud vahekohtule. Vaid mõned nädalad varem väljastas Karl IV peapiiskopi palvel kaks ürikut, mis olid mõeldud tugevdamiseks peapiiskopi positsiooni tulevasele kohtupäeval.¹⁰¹

18. aprillil laiendas keiser Riia kirikuprovintsile oma 1359. aastal Magdeburgi ja Bremeni peapiiskoppidele antud „privileegi ehk seaduse“, nagu ta ise seda kutsus.¹⁰² Tegemist oli tõepoolest keiserliku seadusega privileegi vormis. Karl IV tühistas sellega kõik ilmalike võimukandjate korraldused, mis rikkusid kiriku vabadusi. Tühistati kõik määrused, mis keelasid ilmikuil oma valdusi või kinnisvara kirikule annetada; mis keelasid vaimulikel osaleda ilmalike kohtuasjade arutamisel ja ilmalikes kohtuasjades tunnistusi anda; mis lubasid kirikuvande all olevail ilmikuil pöörduda ilmalikku kohtusse. Samuti keelas keiser vaimulike vara hõivamise, kirikuvara maksustamise ning ilmikute ja vaimulike vaheliste lepingute linnaraamatusse sisse kirjutamise takistamise. Karl kuulutas *infamie* alla langenuks kõik, kes on kuulutanud vaimulike vastu välja vaenuse, pannud vaimulikke põlu alla, võtnud neid vangi, röövinnud, tapnud või haavanud. Vaimulikud said selle keiserliku privileegi alusel võimaluse rakendada mõnda

⁹⁷ MUB 13, nr 9141 (lk 296).

⁹⁸ LUB 2, nr 1032 (v 746–747). Hertsog Albrechti kirjas puuduvad nii aastaarv kui ka kuupäev. LUB väljaandja Friedrich Georg von Bunge oletas, et ürik pärineb 1366. aastast ja on välja antud pärast 23. aprilli 1366 (mil Karl IV nimetas Mecklenburgi hertsogi Riia peapiiskopi kaitsehärraks) ning enne 7. maid Gdańskis toimunud vahekohut. Ometigi ei maini hertsog Albrechti kiri hertsogi staatust keiserliku kaitsehärrana, mida võiks sellisel seose puhul eeldada. Seetõttu arvan ma, et hertsog Albrechti kiri on 1366. aastast varasem ja kirjutati tõenäoliselt ajavahemikus 1361–1364, mil ta puutus peapiiskop Fromholdiga korduvalt kokku.

⁹⁹ *Hanserecesse. [Erste Abteilung]. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430.* Kd 1–7. Vlj. Die Historische Commission bei der Königlichen [Bayerischen] Akademie der Wissenschaften. Leipzig: Duncker & Humblot 1870–1893, nr 296 (lk 235); LUB 2, nr 996 (v 709).

¹⁰⁰ Auge. Handlungsspielräume, lk 81–85.

¹⁰¹ LUB 2, reg 1204–1207 (lk 173), nr 1029–1030 (v 739–745) ja 1033 (v 747–749); Jähning. Deutsche Orden und Karl IV, lk 39; Jähning. Winrich von Kniprode, lk 80–81.

¹⁰² LUB 2, nr 1029 (v 739–743).

keisri poolt määratud ilmalikku kaitsehärrat selleks, et kutsuda vaimulike vastu süütegusid teinud ilmikuid korrale ka ilmaliku õiguse alusel.¹⁰³

23. aprillil nimetas Karl IV Taani, Rootsi, Norra, Poola kuningad ning Pommeri-Stettini ja Mecklenburgi hertsogid Riia peapiiskopi keiserlike privileegide kaitsjateks ja tädeviijateks.¹⁰⁴ Peter Johaneki arvates nimetas keiser need kuningad ja hertsogid ülalkirjeldatud keiserliku seaduse alusel kehtestatud ilmalike karistuste elluviijateks keisri asemikena. Kuna keiser Karl IV ei evinud keisririigi põhjapiirkondades täidesaatvat võimu, pidi ta selle paratamatult delegeerima kohapeal mõjukatele vürstidele.¹⁰⁵ Ometigi võib ürikust selgelt välja lugeda, et Riia peapiiskopile määratud kaitsehärrad pidid tagama peapiiskopi kõigi privileegide kehtimise, mitte üksnes 18. aprillil antute oma. Pealegi olid kaitsehärrade nimetamise ürikus ära toodud hoopis aastatel 1356 ja 1360 peapiiskopile antud privileegid, mitte 1366. aasta 18. aprilli oma. Järelikult oleks õigem öelda, et kaitsehärrade määramise ürikuga delegeeris Karl IV Skandinaavia ja Poola kuningatele ning Pommeri-Stettini ja Mecklenburgi hertsogitele oma keiserliku kohustuse tagada oma vasalli (Riia peapiiskopi) õigused. Kaitsehärrade nimetamise üriku väljastas keiser peapiiskopi palvel.¹⁰⁶ Järelikult oli Fromhold von Viffhusen täiesti teadlik, et Karl IV ei olnud huvitatud või suuteline tagama oma kaugel asuvate valdustega vasalli õiguste ja privileegide kehtimist.

Gdański kohtupäeval viibisid Saksa ordu kõrgmeistri, Liivimaa meistri ja Riia peapiiskopi kõrval ka Tartu, Lübecki, Warmia, Chełmno, Pomesaania, Sambia ja Tallinna piiskopid, samuti hulk Liivi- ja Preisimaa toomhärrasid ning orduvendi; muuhulgas ka endine Liivimaa meister Burchard von Dreileben (1340–1345). Samuti oli seal Riia stifti vasalle ning Riia ja Lübecki raehärrasid. Kõik nad kokku moodustasid foorumi, mille ees peapiiskop ja ordumeister püüdsid tõestada oma õigusi Riia linna valdamisele ja kasutasid selleks eeldatavasti ka keiserlikke privileege: peapiiskop Karl IV väljastatud, Saksa ordu seevastu keiser Ludwig IV ja kuningas Rudolf I aegseid.

Kuigi Gdański kohtupäeva kirjalikes allikates ei mainita sõnagagi Püha Rooma keisririiki ega keiserlikke privileege, ei näita see veel keiserlike ürikute kasutamisest hoidumist, vaid tuleneb üksnes säilinud allikate iseloomust. Kirjalikud teated ürikute kasutamisest Liivimaa-sisestes kohtuasjades pärinevad alles alates 15. sajandi keskpaigast, kuid Gdański kohtupäeva kohta seesugune teave puudub.

¹⁰³ Peter Johanek. Die „Karolina de ecclesiastica libertate“. Zur Wirkungsgeschichte eines spätmittelalterlichen Gesetzes. – *Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich*. Vlj. Hans Patze. Neustadt an der Aisch: Schmidt 1978, lk 797–831, eriti lk 798–809; Michael Lindner. Weitere Textzeugnisse zur „Constitutio Karolina super libertate ecclesiastica“. – DA, 51 (1995), lk 515–538.

¹⁰⁴ LUB 2, nr 1030 (v 743–745).

¹⁰⁵ Johanek. *Karolina*, lk 809.

¹⁰⁶ LUB 2, nr 1030 (v 743): *Nuper pro parte venerabilis Vromoldi, archiepiscopi Rigensis, principis et devoti nostri dilecti, celsitudini nostrae oblate petitio*.

Gdański kohtupäeva lõpptulemuse ürikus ei mainita sõnagagi toimunud arutelusid.¹⁰⁷ Kohtupäeva käigu ainus kirjeldus on Wartberge Hermanni kroonikas.¹⁰⁸ See 1370. või 1380. aastatel koostatud kroonika oli võib-olla mõeldud kasutamiseks paavstlikus kuurias, et kaitsta Liivimaa orduharu ordu seisukohti.¹⁰⁹ Ordu juhtkonnas eeldati ilmselt, et Riia peapiiskop võinuks süüdistada orduvendi Gdański kohtupäeva tulutus lõppemises. Hermanni kirjeldus kohtupäevast oli mõeldud lükkamaks seesugused väited ümber. Kuna ürikute ja privileegide kasutamine kohtus oli tavapärane, ei pidanud kroonik vajalikuks mainida enam kui seda, et Saksa ordu oli kohtupäevale paavstlikke ürikuid kaasa toonud.¹¹⁰ Kolmas Gdański päeva allikas on Wartberge Hermanni koostatud kompilatsioon süüdistuste loeteludest, mis sisaldab: a) Liivimaa orduharu süüdistusi Riia peapiiskopi ja tema eelkäijate arvel; b) Riia peapiiskopi süüdistusi Liivimaa orduharu vastu koos ordu vastuargumentidega.¹¹¹ Mõnede süüdistuste aluseks olid paavstlikud privileegid, kuid keiserlikke ürikuid seal ei mainitud. Ordu vastuargumentide seas seevastu kohtab väidet, et ordu õigusi Riia linnale „võib näha selle kohta koostatud privileegidest“.¹¹² See võib olla viide keiser Ludwig IV ürikule 1332. aastast ja võib-olla ka kuningas Rudolf I ürikule 1274. aastast. Igal juhul on süüdistuste ja nende antud vastuste alusel selge, et Gdański kohtupäeval kasutasid osapooled oma argumentidele õigusliku toe andmiseks ürikuid ja privileege ning suure tõenäosusega oli nende seas ka keisrite omasid.

Millised olid vahetult enne kohtupäeva keiser Karli IV poolt Fromholdile antud privileegide kasutusvõimalused? Kohalviibijate seas ei olnud teadaolevalt mitte ühtegi Karl IV poolt Riia peapiiskopi kaitsehärradeks nimetatud võimukandjat ega nende esindajat. Kaitsehärrade määramise üriku väljastas keiser umbes kaks nädalat enne Gdański kohtupäeva.¹¹³ Selle aja jooksul oli Fromholdil vaevalt aega veenda mõnda neist kaitsehärradest ka tegelikult oma toetajaks hakkama. Pealegi ei olnud peapiiskopi keiserlikud kaitsehärrad sugugi omavahel heas läbisaamises. Taani kuningale oli vastumeelne Mecklenburg-Schwerini hertsogi Albrecht II aktiivne poliitika Läänemereruumis, eriti hertsogi poja Albrecht III valimine Rootsi kuningaks (1364–1389) sealse kõrgaadli poolt. Taani kuningas toetas Rootsi kõrgaadli poolt tagandatud kuningas Magnus Eriksoni ja tolle kasupoega, Norra kuningat Håkon VI (1343–1380) ning sõlmis

¹⁰⁷ LUB 2, nr 1033 (v 747–749).

¹⁰⁸ Hermann de Wartberge, *Chronicon*, lk 86–88.

¹⁰⁹ Anti Selart. *Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. – Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 59–85.

¹¹⁰ Hermann de Wartberge, *Chronicon*, lk 86.

¹¹¹ Hermann de Wartberge, *Relatio de disceptatione inter Rigensem archiepiscopum ordinemque S. Mariae Theutonicorum Gedani anno 1366 habita*. Vlj. Ernst Strehle. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Kd 2. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehle. Leipzig: Hirzel 1863, lk 148–155.

¹¹² Hermann de Wartberge, *Relatio*, lk 154: *ut patet in privilegiis super hoc confectis*.

¹¹³ Üriku väljastas keiser 23. aprillil ja kohtupäev lõppes 7. mail 1366. aastal.

1364. aastal liidu ka Poolaga, samas kui Pommeri-Stettini hertsogid olid liidus Mecklenburg-Schwerini hertsogitega.¹¹⁴ Gdański päeval sai peapiiskop seda keiserlikku ürikut kasutada niisiis eelkõige oma vastaspoole ähvardamiseks. Selle ürikuga käsikäs käis ka 18. aprillil väljastatud keiserlik privileeg, mis võimaldas karistada vaimulike vastaste kuritegude sooritajaid lisaks vaimulikule kohtule ka ilmalikus kohtus. Niisiis võis Fromhold ähvardada orduvendi ja Riia raehärrasid sellega, et hakkab nende vastu rakendama ilmalike karistusi, mida hakkaks ellu viima mõni tema kaitsehärradest.

Kõrgmeistri eesistumisel peetud vahekohtu otsus oli Riia peapiiskopile soodne. Ta pidi saama tagasi Riia linna ning loobuma taotlusest nõuda Liivimaa ordumeistrilt ustavusvannet. Riia ordulinnus pidi jääma alles ja ordule jäi ka õigus kutsuda Riia kodanikke sõjateenistusse. Vahekohtu otsus pidi hakkama kehtima pärast selle kinnitamist paavsti poolt.¹¹⁵ 1367. aasta 24. aprillil keelas paavst Urbanus V (1362–1370) Gdańskis kokkulepitu täideviimise.¹¹⁶ Ajaloo-kirjutuses eeldatakse peaaegu üksmeelselt, et selle taga oli peapiiskop Fromhold, kes olevat ihaldanud enamat, kui Gdański vahekohtu tulemus talle pakkus.¹¹⁷ Seejuures on tähele panemata jäänud, et üks tüli osapooltest jäi lepitamata. Gdański vahekohtu otsuses oli Riia linn esindatud üksnes härrusobjekti, mitte osapoolena. Umbes kuu aega pärast Gdański päeva, 7. juunil 1366, kirjutas Riia raad Lübecki raele ja palus neil mõjutada peapiiskoppi peatama paavsti kuurias käimasolev Riia linna vastane kohtuasi ja asuma linnaga läbi rääkima.¹¹⁸ Järelikult ei olnud Riia linn valmis Gdański kokkulepet järgima ja vabatahtlikult peapiiskopi võimu alla minema. Vähemalt mitte enne edasisi läbirääkimisi.

Oletatavasti ei õnnestunud peapiiskopil ja rael omavahel kokkuleppele jõuda. See muutis Gdański kokkuleppe peapiiskopile kahjulikuks. Ta oli küll loobunud oma nõudmistest ordu Liivimaa haru ees, aga ei saanud tegelikult ikkagi Riia linna enda kätte. Gdański vahekohtuks ette valmistades otsisid osapooled välja võimalikult suure hulga nõudmisi teise poole arvel ja õigusi, mida teine pool nende väitel rikkunud oli.¹¹⁹ Läbirääkimiste käigus loobuti vastastikku suuremast osast esitatud nõudmistest, sest ainult sellisel moel oli võimalik saavutada kompromissi. Vahekohtu otsuse jõusse jäämisega kaotaniks peapiiskop vahendid, millega järgmistel läbirääkimistel tingida. Sellises olukorras pidas ta paremaks lasta paavstil lepe tühistada. Nii sai ta kõik oma nõudmised Liivimaa orduharu ees alles hoida, et kasutada neid edaspidi paremate lepitustingimuste välja kauplemiseks.

¹¹⁴ Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische Union, lk 78–82; Auge. Handlungsspielräume, lk 82–84.

¹¹⁵ LUB 2, nr 1033 (v 747–749).

¹¹⁶ LUB 2, reg 1229 (lk 185); Ein Verzeichniss der nach dem Jahre 1438 dem Lübschen Domkapitel übergebenen Urkunden des Rigischen Erzstifts. Vlj. Alexander Bergengrün ja Philipp Schwartz. – Mitteilungen 17, lk 407–462, nr 7 (lk 415).

¹¹⁷ Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 23; Jähnig. Deutsche Orden und Karl IV, lk 40; Eihmane. Rīgas arhibīskapa un Vācu ordeņa cīņas, lk 68.

¹¹⁸ LUB 6, nr 2835–2836 (v 221–224). Vrdl Mettig. Geschichte, lk 78, kes dateerib selle üriku aastaga 1368.

¹¹⁹ Vaata vastastikuseid süüdistusi Hermanni de Wartberge, Relatio, lk 149–155.

Niisiis ei teinud peapiiskop Fromhold von Viffhusen 1366. aastal saadud keiserlike ürikutega midagi enamata peale oletatava ähvardamise Gdański päeval. Ilmselt ei suutnud ta ühtegi keisri poolt tema kaitsehärraks nimetatud kuningat ega hertsogi mõjutada oma püüdlusi realselt toetama. Järgmine peapiiskop Siegfried Blomberg jätkas Fromholdi poliitilist joont. Ta veetis kogu oma ametiaja paavsti kuurias Avignonis, kus ta 1374. aasta 6. juunil suri.¹²⁰ Tema ametijärglane Johann von Sinten loobus edutust võitlusest Riia linna tagasi saamiseks ja suutis ligi viisteist aastat rahulikult Saksa ordu kõrval oma peapiiskopkonda valitseda.

3.3. Kuningas Wenzeli kaasamine Liivimaa sisetülidesse (1392–1397)

3.3.1. Riia peapiiskop Johann von Sinteni koostöö kuningas Wenzeliga

Riia peapiiskop Johann von Sinten otsis 1392. aasta suvel Rooma ja Böömimaa kuningalt Wenzelilt abi Saksa ordu Liivimaa haru vastu. Kuninga toetuse kindlustamiseks hakkas peapiiskop Wenzeli vasalliks ja andis Riia stifti 1393. aasta jaanuaris kuninga kaitse alla. Tähelepanuväärselt oli Johann kogu oma vara-sema ametiaja jooksul hoidunud kokkupuudetest keiser Karl IV ja kuningas Wenzeliga. Tema huvi võtta oma regaalid Rooma kuninga käest vastu tärkas alles pärast pikemaajalist konflikti Saksa ordu Liivimaa haruga. Täpselt samal ajendil oli keiser Karl IV poole pöördunud ka Riia peapiiskop Fromhold von Viffhusen, kuid erinevalt oma eelkäijast õnnestus Johannil tõepoolest saavutada Püha Rooma keisririigi valitseja sekkumine Riia kiriku ja Saksa ordu vahelisse konflikti.

Johann von Sinteni ja ordu vaheline tüli sai alguse sellest, et Riia stiftivasall Hermann von Uexküll pantis 10. augustil 1388 Üksküla linnuse Saksa ordu Liivimaa maameistrile, hoolimata Riia peapiiskopi ja toomkapiitli vastuseisust. Prelaadid väitsid, et ilma nende nõusolekuta ei ole stifti vasallidel õigust pantida linnuseid stiftivälistele. Kuna ordu keeldus linnust tagastamast, kaebasid peapiiskop ja toomkapiitel 1390. aastal Saksa ordu Liivimaa haru ja rüütel Hermann von Uexkülli paavstlikusse kohtusse. Seepeale tegi maameister Wennemar von Brüggenei (1389–1401) prelaatidele ettepaneku lahendada tülasi üle-Liivimaa-lisel kohtupäeval. Peapiiskop keeldus ja pidas paremaks koos mõnede toomhärradega Liivimaalt lahkuda. 1391. aasta suvel okupeeris maameister Riia stifti ja vangistas kõik kohapeal viibinud toomhärrad.¹²¹ Tollal Lübecki linnas peatunud peapiiskop pani seepeale Saksa ordu kirikuvande alla.¹²²

¹²⁰ Bernhart Jähnig. Siegfried Blomberg († 1374). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 654; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 24.

¹²¹ AR 1, lk 92–95; LUB 3, reg 1510 (lk 161); Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 22–28; Jähnig. Wallenrode, lk 9–10.

¹²² LUB 3, nr 1306 (v 644).

Lübeckis viibimise ajal hankis Johan von Sinten Läänemereruumis ja Püha Rooma keisririigis mõjukate isandate käest paavstile ja kardinalidele adresseeritud soovituskirju, eesmärgiga mõjutada paavsti sundima ordu vabastama vangistatud toomhärрад, lõpetama Riia stifti okupeerimise ja tasuma peapiiskopkonnale tehtud kahju. 1392. aasta alguses kirjutasid Braunschweig-Lüneburgi hertsog Bernhard I (1388–1409) ja Saksi-Lauenburgi hertsog Erich IV (1368–1411) paavstile, toonitades vajadust kaitsta oma esiisade poolt paganate käest võidetud maale rajatud Riia kirikut Saksa ordu ebaõiglase tegutsemise eest. Lübecki piiskop Eberhard palus paavstil tagada ülekohtu käes vaevlevale Riia kirikule õiglus.¹²³ Ka Poola kuningas Władysław II Jagiełło kirjutas peapiiskopi toetuseks paavstile.¹²⁴ Vastukäiguna soovitas Saksa ordu peaprokuraator 1392. aasta 24. juulil kõrgmeistrile saadetud kirjas paluda Rooma kuninga Wenzeli ja keisririigi vürstide käest Saksa ordu toetavaid soovituskirju.¹²⁵

Selsamal suvel (enne 24. juulit 1392) tegi Riia peapiiskopi prokuraator Rooma paavstile ettepaneku anda Rooma ja Böömimaa kuningale Wenzelile autoriteet nõuda Saksa ordu Saksa maade konventide käest sisse ordu Liivimaa haru poolt Riia peapiiskopile ja toomkapiitlile tehtud kahju, mille kuningas võiks prelaatidele tasuta kord aastas tehtavate maksete näol. Seda muidugi juhul, kui ordu ise kahjutasu maksmisest keeldub.¹²⁶ Seejuures ei lähtunud peapiiskopi ettepanek Riia stifti ja Rooma kuninga vahelistest läänisidemetest, vaid hoopis paavsti kompetentsist kasutada ilmalike isandate abi paavstlike kohtuotsute elluviimisel. Märkimisväärselt oli Johann von Sinten 1392. aasta aprillis lubanud Poola kuningale Władysław II Jagiełłole, et laseb nimetada Poola kuninga ja Leedu suurvürsti paavstlikeks eksekutoriteks ülesandega kohustada Saksa ordu tasuma Riia kirikule kahjutasu.¹²⁷ Kuna Poola kuninga ja Leedu suurvürsti valdustes ei olnud Saksa ordu konvente, oli kuningas Wenzel, kelle võimualal asus hulganisti Saksa ordu valduseid, Riia peapiiskopi jaoks tunduvalt sobivam kahjutasu sissenõudja.

Kui seni ei olnud ei Riia prelaadid ega Saksa ordu oma kaebekirjades paavstile, ülalmainitud toetuskirjades, ega ka paavstliku kohtu tarbeks koostatud tekstides argumenteerinud Riia peapiiskopkonna, Riia linna või Liivimaa kuulu-

¹²³ LUB 3, nr 1307–1308 (v 646–648) ja 1310 (v 651–653).

¹²⁴ LUB 3, nr 1314 (v 659–661). Dateering Berichte 1, lk 144 (joonealune märkus 4); Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 31 (joonealune märkus 1).

¹²⁵ Berichte 1, nr 216 (lk 329); LUB 3, nr 1322 (v 680–681); Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 63–64.

¹²⁶ GSStA PK, XX. HA, OBA, nr 500, fol 3v: *Ipsique fratres in partibus Alamannie habeant nonnullas fructus redditus et proventus. Dignetur beatitudinis vestrae committere serenissimo principi Romanorum et Bohemie regi pro de ipsis fructibus redditibus et productibus faciat venderi solvi et liberatis dictis Archiepiscopo preposito decano et capitulo annuatim usque ad summam quam totali extimatur praecipiebant de bonis dicte Rigensis ecclesie ante supradictas excessus.*

¹²⁷ LUB 3, nr 1314 (v 659–661). Dateering Berichte 1, lk 144 (joonealune märkus 4); Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 31 (joonealune märkus 1).

misega Püha Rooma keisririiki,¹²⁸ siis millalgi enne 1392. aasta 26. juunit saatis peapiiskop Johann kuningas Wenzelile kirja, milles ta tutvustas end tema vasallina ja kaebas oma kiriku ebaõiglase rõhumise üle Saksa ordu poolt.¹²⁹ Peapiiskopi saadikud lasid kuningale ette lugeda varasemate Rooma keisrite ja kuningate poolt Riia peapiiskoppidele antud privileegid, mille alusel otsustas Wenzel, et kuigi Saksa ordu ei ole Liivimaa asjus kunagi keisririigi õuekohtusse kaevatud, siis antud tüliasi peab kuuluma Rooma kuninga kohtuvõimu alla, sest Riia peapiiskopkond on keisririigi lään ning Saksa ordu on keisririigi alam (*under dem heiligen riebe*). Wenzel saatis 1392. aasta suvel ordu kõrgmeistrile käsu vabastada vangistatud Riia toomhärрад ja tagastada peapiiskopile Riia stift. Kuna kõrgmeister kuninga käsule ei reageerinud, saatis Wenzel 1392. aasta septembris Preisimaale oma saadiku, rüütel Balthasar von Camentzi, ülesandega võtta Riia stifti ja kõik selle linnused kuninga asemikuna oma kontrolli alla.¹³⁰ Kõrgmeister Konrad von Wallenrode (1391–1393) ei olnud nõus Riia stifti kuninga asemikule üle andma ja pidas paremaks laveerida. Ta vastas Balthasar von Camentzile, et ei ole peapiiskopkonna asjadest piisavalt informeeritud ja saab lõpliku vastuse kuninga nõudmistele anda alles pärast Liivimaa ordumeistriga konsulteerimist.¹³¹

Oktoobris 1392 läkitas Liivimaa meister saadiku Saksa maadele, hankimaks Rooma kuninga ja vürstide käest paavstile adresseeritud soovituskirju Riia peapiiskopi vastu, nii nagu ordu peaprokuraator 24. juulil soovitanud oli (vt ptk 2.2.1.).¹³² Arvatavasti anti saadikule kaasa ka 13. oktoobril 1392 Vönnu ordulinnuses tehtud transsumpt keiser Ludwig IV 1332. aasta ürikust, mis kinnitas Riia linna kuulumise Saksa ordu ilmaliku võimu alla.¹³³ Eeldatavasti kavatses Liivimaa meister sel moel tõestada oma õigust Riia linna valdamisele. Kahjuks puudub igasugune info selle saatkonna tegevusest kuningas Wenzeli õukonnas, mistõttu on ka võimalik, et saatkond ei läinudki kunagi Wenzeli juurde. Teisalt võib allikate vaikimine tähendada ka ordu saadikute ebaedu kuninga Riia peapiiskoppi pooldava hoiaku muutmisel.

Riia peapiiskop Johann von Sinten, keda saatis Lübecki piiskop Eberhard, saabus hiljemalt 1393. aasta jaanuaris Wenzeli õukonda. Peapiiskop tõestas

¹²⁸ GSStA PK, XX. HA, OBA, nr 500–501; LUB 3, nr 1275 (v 575–585), 1313 (v 658–659), 1318 (v 668–673) ja 1322 (v 680–683); Berichte 1, nr 209–212 (lk 313–326) ja 216 (lk 328–330); AR 1, lk 92–94.

¹²⁹ LUB 3, nr 1327 (v 687–688). Varaseim teade Johann von Sinteni pöördumisest kuningas Wenzeli poolde pärineb peapiiskopi poolt paavstliku kohtu tarbeks koostatud tekstist, mille ära kirja saatis Saksa ordu peaprokuraator 24. juulil 1392 kõrgmeistrile (GSStA PK, XX. HA, OBA, nr 500, fol 2v). Seal mainiti, et peapiiskop on teavitanud Saksa ordu kuritegudest Rooma ja Böömimaa kuningat ja paljusid vürste (*Romanorum et Bohemie Rege et multis principibus de hiis notitam habentibus*). Eeldades, et info liikumine Lübecki (peapiiskopi tollase peatuspaik) ja Rooma vahel võttis ligikaudu kaks kuud aega, võib oletada, et Johann von Sinten astus Wenzeliga kontakti 1392. aasta mais.

¹³⁰ LUB 3, nr 1327 (v 687–689).

¹³¹ LUB 3, nr 1328 (v 689–690).

¹³² Berichte 1, nr 221 (lk 335); LUB 3, nr 1334 (v 711–712).

¹³³ LUB 3, reg 1601 (lk 194–195).

kuninga ees Riia stifti staatust keisririigi läänina ja 30. jaanuaril kinnitas Wenzel eelnevate keisrite ja kuningate pool Riia peapiiskoppidele antud privileegid ning võttis peapiiskopkonna Rooma kuninga kaitse alla.¹³⁴ Vahepeal oli Johanni esindajatel õnnestunud saavutada edu ka paavsti kuurias, millele aitas ilmselt kaasa Saksa ordu peaprokuraatori Nikolaus von Danzigi surm või ameti mahapanek 1392. aasta sügisel.¹³⁵ 29. oktoobril 1392 palus paavst Praha peapiiskopil ning Lübecki ja Kammini piiskoppidel ekskommunitseerida need „kurjuse pojad“, kes on omastanud Riia kiriku vara ja vangistanud vaimulikke. Ekskommunikatsioon pidi kehtima kuni vangide vabastamise, kiriku vara tagastamise ja tehtud kahju hüvitamiseni.¹³⁶ Ilmselt oli ürik suunatud Saksa ordu Liivimaa haru vastu.¹³⁷ Paavstliku ekskommunikatsiooniüriku adresseerimine Praha peapiiskopile ja Kammini piiskopile viitab otseselt koostööle Riia peapiiskopi ja kuningas Wenzeli vahel. Kammini piiskop Hanko Brunonis (1386–1394, † 1406/1409) oli nimelt Wenzeli kantsler.¹³⁸ Kõnealune paavstlik ürik jõudis Böömimaale arvatavasti 1393. aasta esimestel kuudel. Peatselt kuulutati Saksa ordu Liivimaa vendade ekskommunikatsioon Prahast avalikult välja.¹³⁹

Detmari kroonika 1395. aastaga lõppeva versiooni ja Johann von Posilge kroonika järgi pani kuningas Wenzel Saksa ordu Böömimaal ja Määrimaal olnud vara aresti alla varsti pärast Riia peapiiskop saabumist kuninga juurde.¹⁴⁰ Kuna Böömimaa allikates puudub igasugune teave Saksa ordu Böömi- ja Määrimaal asunud vara arestimisest, on ajaloolased pidanud neid kroonika-teateid kuninga kavatsuseks, mis jäi tegelikkuses ellu viimata.¹⁴¹ Ometigi toetab kroonikute väidet üks teine kirjalik allikas. Kuningas Wenzel teavitas 6. märtsil 1393 Chebi (sks k Eger) linna oma otsusest arestida kõik Saksa ordu varad Chebis ja anda need üle Riia peapiiskopi käsutusse. Oma kirjas palus kuningas Chebi rael abistada peapiiskoppi või tema *schaffer*’it ordu varade arestimisel.¹⁴²

¹³⁴ LUB 3, nr 1338 (v 719–721).

¹³⁵ Berichte 1, lk 144.

¹³⁶ LUB 3, nr 1336 (v 714–719).

¹³⁷ Kõnealune paavstlik ürik väljastati Johan von Sinteni prokuraatori palvel ja tugines prokuraatori esitatud kaebusele. Prokuraator oli ilmselt teadlikult jätnud oma kaebuses mainimata, et „kurjuse poegade“ näol on tegemist Saksa ordu Liivimaa haruga. Tõenäoliselt eeldas prokuraator, et vastase nimetamata jätmine suurendab soovitud paavstliku ekskommunikatsiooniüriku väljastamise šansse.

¹³⁸ Hlaváček. Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV, lk 35–37.

¹³⁹ Berichte 1, nr 225 (lk 340); LUB 3, nr 1342 (v 727).

¹⁴⁰ Die Chroniken der Niedersächsischen Städte. Lübeck 2, lk 51–52; Johann’s von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik, lk 182–184.

¹⁴¹ Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 30; Josef Hemmerle. *Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382–1411*. Bonn: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 22], lk 22. Jan. King Wenceslas, lk 234–235 on seisukohal, et arestimise aset leidmist ei ole võimalik ei kinnitada ega ka ümber lükata. Vrđl Lindner. Geschichte 2, lk 168 ja joonealune märkus 4.

¹⁴² Heinrich Gradl. Aus dem Egerer Archive. Beiträge zur Geschichte Böhmens und des Reiches unter Karl, Wenzel und Sigmund (I). – *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 28 (1890), lk 180–192 ja 384–391, siin lk 183.

Cheb oli Frankimaa idaosas asunud riigilinn, mille Ludwig IV pantis koos Chebskoga (sks k Egerland) 1322. aastal Böömimaa kuningale.¹⁴³ Kuigi Chebsko oli Böömimaa kuningale panditud, ei asunud see ometigi Böömimaa kuningriigi territooriumil, vaid hoopis keisririigi Saksa maadel ning Chebi linn säilitas ka pärast pantimist oma staatuse riigilinnana.¹⁴⁴ Aastatel 1258–1260 asutatud Saksa ordu Chebi komtuurkond kuulus Tüüringi orduprovintsi, mis omakorda allus ordu Saksamaa haru meistrile.¹⁴⁵ Mäletatavasti oli Johann 1392. aasta kevad-suvel maininud oma kavatsust nõuda Rooma kuninga vahendusel Saksa ordu käest kahjutasu just ordu Saksa maadel asunud vara arvelt. Nähtavasti oli Riia peapiiskopil 1393. aasta märtsi alguses õnnestunud veenda Wenzelit seda plaani ellu viima. Kuna Chebi linnusekrahvile antud kuningliku korralduse täitmise kohta infot leida pole õnnestunud, võib pidada tõenäoliseks, et Johann ei suutnud tegelikult Saksa ordu vara Chebis enda käsutusse saada.

Ühes Wenzeli kantselei ürikute alusel valminud formulariraamatus leidub kuninga kiri paavstile, milles ta kritiseeris Saksa ordu türannlikku tegevust ühe nimetamata piiskopkonna vastu. Piiskopkonna nime ei leidu tekstis sellepärast, et formulariraamatu koostaja eemaldas sissekantud ürikutest valdava enamuse isiku- ja kohanimedest ning väljastamise daatumi.¹⁴⁶ Theodor Linderi sõnul võib üriku sisust selgelt välja lugeda, et Wenzel kirjutas paavstile justnimelt Riia peapiiskop Johann von Sinteni huvides.¹⁴⁷ Kuningas toonitas, et Riia peapiiskop on riigivürsti ja Riia stift kuulub keisririigi hulka ja seega lasub Rooma kuningal kohustus abistada Riia kirikut türannlikult käituva Saksa ordu vastu, kes on oma tegevusega teotanud nii kuningat kui ka Püha Keisririiki. Ta andis ülevaate Riia stifti okupeerimisest Saksa ordu poolt, peapiiskopi pagendamisest ning Riia kirikule ja prelaatidele tehtud kahjust ja teatas, et on saabunud aeg tehtud kahju ja teotus sisse nõuda. Seetõttu palus kuningas Rooma paavstil mitte nimetada ametisse uut Riia peapiiskoppi, juhul kui Johann von Sinten peaks ametist loobuma või kui Riia tool peaks mingil muul põhjusel vabanema. Paavst peaks uue peapiiskopi nimetamisega ootama seni kuni kuningas on ise valinud välja

¹⁴³ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 5. Inde ab a. MCCXIII. vsqve ad a. MCCXXIV.* Vlj. Jakob Schwalm. Hannoverae – Lipsiae: Hahn 1909–1913, nr 682 (lk 542).

¹⁴⁴ Karl Bosl. Oberpfaltz und Egerland im Spannungsfeld der internationalen Politik. – Karl Bosl. *Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur im Mitteleuropa.* München – Wien: Oldenbourg 1976 [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 32], lk 147–156, siin lk 149–152.

¹⁴⁵ Militzer. Von Akkon, lk 206 ja 273; Wojtecki. Der Deutsche Orden unter Friedrich II, lk 194.

¹⁴⁶ Selle formulariraamatu, mis koosneb enamjaolt 1380datel ja 1390datel Wenzeli kantselei väljastatud ürikutest, lasi 15. sajandi esimesel aastakümnel koostada Praha ülikooli õppejõud ja kuninglik diplomaat Rejštejni Johann. Vaata lähemalt: Ivan Hlaváček. Kanzleiwesen, lk 373–375; Václav Hadač. Summa cancellariae regis Bohemiae. (Cancellaria regis Wenceslai IV). Kritický rozbor a srovnání rukopisů. – *Časopis archivní školy*, 4 (1926–1927), lk 11–48.

¹⁴⁷ Lindner. Geschichte 2, lk 169 märkus 1.

Riia kiriku juhtimiseks sobiva isiku. Mitte mingil juhul ei tohiks peapiiskopiks saada mõni Saksa ordu liige.¹⁴⁸

Paavstile saadetud kuningliku kirja dateerimisele aitab kaasa Detmari kroonika, kus mainitakse pärast teadet kuninga korraldusest arestida ordu vara, et Wenzel kirjutas Riia kiriku ja ordu vahelisest tüliasjast paavstile.¹⁴⁹ Kuninga kirja sisu on kooskõlas nii Saksa ordu ekskommunikatsiooni välja kuulutamise ja Prahas kui ka Wenzeli korraldusega arestida ordu varad Chebskos. Seega valmis Wenzeli kiri paavstile suure tõenäosusega 1393. aasta talvel või kevadel.¹⁵⁰

Wenzeli kirjust paavstile ilmnis selge huvi määrata ise Johann von Sinteni ametijärglane Riia toolil. Kuningas soovis tõsta uueks peapiiskopiks oma lähikondlase, Pommeri-Stettini hertsogi Swantibor I teismelise poja Otto (vt ka ptk 2.2.2).¹⁵¹ Pälvimaks kuninga toetust, pidi peapiiskop sellega nõustuma. Samuti kohustus peapiiskop lõpetama Saksa ordu vastase kohtuprotsessi paavsti kuurias ja andma tüliasja lahendada Rooma kuninga kohtule.¹⁵² Paastuajal 1393 (9. veebruari ja 6. aprilli vahel) saabus Wenzeli õukonda Saksa ordu kõrgmeistri saadik rüütel Johann von Molheim, kes pidas koos Böömimaa orduvenna Albrecht von Dubága läbirääkimisi Wenzeliga. Kuningas teatas ordu saadikutele, et Riia peapiiskop on nõustunud lõpetama oma orduvastase kohtuasja paavsti kuurias ja andma tüliasja lahendada Rooma kuninga kohtule. Wenzel nõudis, et ka ordu peab lõpetama Riia kirikuga protsessimise paavsti kuurias ning tunnustama Wenzelit ainsa kohtunikuna selles tüliasjas. Samuti teavitas kuningas saadikuid oma kavatsusest võimaldada Pommeri-Stettini hertsogil Ottol Riia peapiiskopiks saada. Ordu saadikud olid ettepanekuga nõus ja andsid kirjaliku tunnistuse nõustumisest lahendada tüliasi Riia kirikuga Rooma kuninga kohtus.¹⁵³

Niisiis olid Saksa ordu ja Riia kirik valmis lahendama oma tüliasja Rooma kuninga juures. Ometigi jätkasid mõlemad osapooled samal ajal paavsti kuurias käimas olnud kohtuasjaga.¹⁵⁴ Kuningas Wenzeli jaoks tähendas see, et tema pingutused saada tüli ainsaks lahendajaks jäid tegelikult tulemuseta. Pärast uue peaprokuraatori, Johann vom Felde saabumist Rooma 1393. aasta 1. juunil oli Saksa ordu positsioon paavsti kuurias aina tugevnenud ning septembri lõpus

¹⁴⁸ SOA Třebon, 230, C 3, fol 58v–59r; APH, Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze, K 37, fol 118v–119r.

¹⁴⁹ Die Chroniken der Niedersächsischen Städte. Lübeck 2, lk 52.

¹⁵⁰ Vrdl Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 43.

¹⁵¹ Lindner. Geschichte 2, lk 168–169; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 43–44; Jähnig. Wallenrode, lk 14–15; Jan. King Wenceslas, lk 234. Vt ka Johann's von Posilge, officialis von Pomesanien, Chronik, lk 184, kelle järgi olevat Wenzel soovinud anda Riia peapiiskopi koha Pommeri-Stolpi hertsogi pojale, samas kui Johann von Sinten olevat soovinud loovutada oma ameti hoopis Mecklenburgi hertsogi pojale.

¹⁵² LUB 3, nr 1315 (v 662–663; dateering LUB 6, reg ad 1579 (lk 76).

¹⁵³ LUB 4, nr 1369–1371 (v 31–38) ja 1374 (v 45–46). Väljaandja on LUB 4, nr 1369 valesti dateeritud aastasse 1395. Jähnig. Wallenrode, lk 19 järgi on see dokument kahtlemata aastast 1394.

¹⁵⁴ LUB 4, nr 1369 (v 29–34).

andis paavst ordu survele järgi ja tõstis Johann von Sinteni Riia peapiiskopi kohalt ümber Aleksandria titulaarpatriarhiks. Paavst Bonifatius IX (1389–1404) nimetas uueks Riia peapiiskopiks Johann von Wallenrode, kes oli 1393. aasta suvel surnud ordu kõrgmeister Konrad von Wallenrode nõbu. Johann lasi end peapiiskopiks pühitseda Praha peapiiskopil Jan z Jenštejnol (1379–1396), kes oli tollal kuningas Wenzeliga tõsistes vastuoludes. Peatselt astus uus Riia peapiiskop preestervennana Saksa orduusse. Ilmselt oli orduusse astumine seotud paavsti poolt ordu palvel väljastatud ürikutega, mis sätestasid, et kõik edaspidi ametisse astuvad Riia peapiiskopid ja toomhärnad peavad olema Saksa ordu liikmed ning Riia toomkapiitel peab hakkama järgima Saksa ordu reeglit.¹⁵⁵

Aastavahetusel 1393–1394 saabusid kuningas Wenzeli ja Pommeri-Stettini hertsogi Swantibori saadikud Saksa ordu kõrgmeistri residentsi Malborkis, kus nad kohtusid ootamatult uue Riia peapiiskopi Johann von Wallenrodega.¹⁵⁶ Kuningas Wenzel oli kujunenud olukorras loomulikult pettunud ja süüdistas ordu oma usalduse kuritarvitamises ning temale antud lubaduste rikkumises. Wenzel keeldus Wallenrodet tunnustamast, samastades tema nimetamise peapiiskopiks riigilääniks oleva Riia stifti eemaldamisega keisririigist.¹⁵⁷ Riigilääni eemaldamine keisririigist tähistas olukorda, mil kuninga vasall ei saanud vallata oma riigilääni, sest keegi teine oli selle ilma kuninga loata enda valdusse haaaranud.¹⁵⁸ Järelikult pidas Wenzel tol hetkel Johann von Sintenit veel õigus-päraseks Riia peapiiskopiks ja Riia stifti ilmalikuks isandaks lääniõiguse alusel.

1394. aasta alguses läkitas kõrgmeister Konrad von Jungingen kuningas Wenzeli juurde saadikud, kellel ta käskis toonitada Saksa ordu alatist kuulekust nii Rooma kuninga kui ka keisririigi ees. Ordu tegevuse õigustamiseks pidid saadikud rõhutama, et kõrgmeister ei olevat kunagi ametlikult andnud oma tülisaja Riia kirikuga Rooma kuninga õuekohtu kompetentsi, pealegi alluvat ordu ainuüksi paavsti kohtuvõimule. Oleks kuningas lasknud end paavstil delegeeritud kohtunikuks nimetada, siis oleks ordu loomulikult kuninga kohtuvõimule allunud. Küsimusele, kas Riia peapiiskop ikkagi on keisririigi lään (nagu väitis Wenzel) või mitte, võis kõrgmeistri seisukoha järgi vastata üksnes paavst, sest Riia kirikuga seotud kohtuasju oli alati aetud just paavsti kuurias. Isegi kui peapiiskopkond on keisririigi lään, ei tähendanud Johann von Wallenrode ametisse nimetamine kõrgmeistri arvates lääni eemaldamist keisririigist.¹⁵⁹ Viimase seisukoha kaitsmiseks olid Saksa ordu esindajad lasknud paavst Bonifatius IX

¹⁵⁵ Mario Glauert. Die Bindung des Domkapitels von Riga an die Regel des Deutschen Ordens. – *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland*. Vlj. Radosław Biskup ja Mario Glauert. Münster: Aschendorff 2004 [Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Beiheft, 17], lk 269–316, siin lk 281–284 ja 316; Jähnig. Wallenrode, lk 14–18; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 37–41; Berichte 1, lk 150–152. Praha peapiiskop Jan z Jenštejna ja kuningas Wenzeli vastuolude kohta 1393. aastal vaata Lindner. Geschichte 2, lk 180–184.

¹⁵⁶ Jähnig. Wallenrode, lk 17.

¹⁵⁷ LUB 4, nr 1369 (v 29–34).

¹⁵⁸ Krieger. Die Lehnshoheit, lk 87–89.

¹⁵⁹ LUB 4, nr 1369 (v 29–34); dateering Jähnig. Wallenrode, lk 19.

väljastada üriku, milles too teavitas Wenzelit uue Riia peapiiskopi ametisse nimetamisest. Ordu saadikud andsid selle paavstliku üriku 1394. aasta algul kuningale üle.¹⁶⁰ Selline teavitus oli riigivürstidest Saksa piiskoppide ametisse nimetamise puhul tavaline, kuid Liivimaa kontekstis esmakordne.¹⁶¹ Kui kuningas oli üriku sisuga tutvunud, olevat ta öelnud, et Riia stift peab jääma keisririigi lääniks ka peapiiskop Wallenrode valitsusajal.¹⁶² Nähtavasti õnnestus kõrgmeistril saavutada 1394. aasta algul kuningas Wenzeli tunnustus Wallenrodele kui uuele Riia peapiiskopile.

3.3.2. Pommeri-Stettini hertsog Otto katse Riia peapiiskopiks saada

Saksa ordu näis olevat konflikti edukalt lõpetanud. Riia peapiiskopiks oli saanud ordu preestervend ja kavas oli ka Riia toomkapiitlile ordu reegli peale surumine. Riia peapiiskopkonna langemine Saksa ordu domineerimise alla ja ordu mõjuvõimu kasv Liivimaal tekitas paljudes vastumeelsust. Enamus Riia toomhärراسid, Tartu piiskop Dietrich Damerow ja Tartu toomkapiitel keeldusid tunnustamast Johann von Wallenrodet Riia peapiiskopina. Varsti peale tema saabumist Liivimaale tekkisid tal probleemid mõningate Riia stifti vasallidega, kes sunniti ordu sõjalise sekkumise järel maalt lahkuma.¹⁶³ Seejuures võis Tartu ja Riia vaimulikke ning vasalle ordu vastu meelestada ka 1393. aasta septembris väljastatud paavsti ürik, mis andis Saksa ordule õiguse nõuda kõigi Liivimaa piiskopkondade vasallide ja alamate osalemist ordu sõjakäikudel.¹⁶⁴

Järgnevate sündmuste juures sai määravaks tõsiasi, et Johann von Sinteni ametiajal oli Riia kirik kaotanud oma mõjupositsiooni paavsti kuurias, mida oli läbi 14. sajandi ülal hoidnud peapiiskoppide peaaegu pidev viibimine paavsti residentsis. Seevastu Saksa ordul oli seal peaprokuraatori näol püsiv esindaja. Ordu käsutuses oli ka piisavalt rahalisi vahendeid tagamaks edu paavsti, kardinalide ja kuuria ametnike seas. Kuna paavst Bonifatius IX näis 1394. aasta algul olevat selgelt ordu poolel, pidasid Saksa ordu vastased Liivimaal paremaks otsida toetust hoopis Püha Rooma keisririigist. Riia toomhärراسid ja Sinten kontakteerusid arvatavasti Pommeri-Stettini hertsog Swantiboriga, kes oli jätkuvalt huvitatud oma pojale Ottole Riia peapiiskopi koha hankimisest. Tartu piiskop Dietrich Damerow seevastu pöördus Swantibori naabervürstide Mecklenburg-Stargardi hertsogite Johann II (1392–1416), Ulrich I (1392–1417) ja Albrecht I

¹⁶⁰ LUB 4, nr 1369 (v 30) ja 1374 (v 44); Jähnig. Wallenrode, lk 19.

¹⁶¹ Bolte. Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen, lk 202. Henrike Bolte ei ole teadlik Bonifatius IX ürikust Wenzelile seoses Johann von Wallenrode ametisse nimetamisega ja peab seetõttu 1432. aastal Saare-Lääne piiskop Johan Schuttele väljastatud sarnast paavstlikku ürikut Liivima keskaja kontekstis ainulaadseks.

¹⁶² LUB 4, nr 1374 (v 44).

¹⁶³ Jähnig. Wallenrode, lk 19–22; Jähnig. Damerow, lk 16–17; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 41–50.

¹⁶⁴ Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden 1, nr 26 (lk 13); VMPL 2, nr 229 (lk 205–207). Vt ka Raudkivi. Liivimaa maapäev, lk 65–66.

(1392 – u 1397) poole. Kuna kolm venda valitsesid oma väikest hertsogkonda ühiselt, olid vanemad vennad huvitatud hankima kõige nooremale vennale Albrechtile mõne muu võimuala ja toetasid tema valimist Tartu piiskopi koadjuutoriks 1395. aasta alguses.¹⁶⁵ Niisiis kujunes välja Riia ja Tartu piiskopkondade orduvaenulike vaimulike koalitsioon kahe Kirde-Saksa hertsogidünastiaga. Vaimulikud vajasisid toetust Saksa ordu vastu ja pakkusid hertsogitele vastutasuks võimalust oma noortele sugulastele vaimuliku vürsti koht hankida.

Rooma kuningas Wenzeli käest said liitlased õigusliku legitiimsuse oma plaanitavale orduvastasele tegevusele. 1394. aasta sügisel reisis üheksa Riia toomhärrat kuningas Wenzeli õukonda, kus viibisid tollal ka Johann von Sinten ja Pommeri-Stettini hertsog Swantibor. 1394. aasta oktoobris või novembri alguses valisid peapiiskop ja toomhärрад Swantibori poja Otto Riia peapiiskopi koadjuutoriks. Seejärel loovutas Sinten peapiiskopi koha Ottole ja sai vastutasuks ülalpidamise Pommeri-Stettini hertsogkonnas.¹⁶⁶ Nii sai koadjuutor Ottost Riia peapiiskopiks valitu ehk elekt. Järgnevalt andis Otto kuningas Wenzelile läänivande ja võttis talt vastu Riia stifti regaalid. 9. novembril 1394 väljastas kuningas üriku, milles ta palus hertsog Swantiboril hoolitseda Otto võimuleseadmise eest Riia stiftis.¹⁶⁷ 14. märtsil 1395 nimetas Wenzel Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningad; Trieri, Mainzi, Kölni ja Magdeburgi peapiiskopid; Pommeri, Mecklenburgi ja Gelderni hertsogid; Lübecki, Stralsundi, Riia ja Tartu linnad; Riia ja Tartu stiftivasallid elekt Otto õiguste ja privileegide tagajateks. Sellega autoriseeris Wenzel kõigi ülal mainitud ja nende liitlaste sõjalise tegevuse ükskõik kelle vastu, kes rikkus Otto privileege või takistas tema võimuteostust oma läänivalduses. Tähelepanuväärselt mainiti üriku otsesõnu, et Otto peamiseks vastasteks on Saksa ordu.¹⁶⁸

Riia läänistamisega Ottole taganes kuningas Wenzel 1394. aasta algul antud tunnustusest peapiiskop Johann von Wallenrodele. Kõigi eelduste kohaselt seisis kuninga kursimuutuse taga Otto isa, hertsog Swantibor, kelle mõju kuninga õukonnas oli tõenäoliselt kasvanud 1394. aastal Böömimaal toimunud võimupöördekatse tagajärjel. 1394. aasta 8. mail vangistasid kuninga valitsemisega rahulolematud Böömimaa parunid¹⁶⁹ ja kuninga nõbu, Määrimaa markkrahv Jobst jahiretkelt naasnud Wenzeli ja haarasid kuningriigis võimu. Kuninga vend, Görlitzi hertsog Johann ja Pommeri-Stettini hertsog Swantibor asusid

¹⁶⁵ Jähnig. Wallenrode, lk 17–22; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 46–53; Bernhart Jähnig. Albrecht von Mecklenburg-Stargard († 1397?). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 150; Jähnig. Damerow, lk 16–17.

¹⁶⁶ LUB 4, nr 1366 (v 24–25); Jähnig. Wallenrode, lk 19–20; Glauert. Bindung, lk 284; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 46–47; Zdrenka. Polityka zagraniczna, lk 229–230. Johann von Sintenile Pommeri-Stettini hertsogkonnas antud ülalpidamise kohta vt Chroniken der Niedersächsischen Städte. Lübeck 2, lk 93.

¹⁶⁷ LUB 4, nr 1366 (v 24–25).

¹⁶⁸ LUB 4, nr 1368 (v 26–29); dateering Urkundenregesten zur Tätigkeit 13, nr 222 (lk 167–168).

¹⁶⁹ Keskaegse Böömimaa kuningriigi puhul tähendab termin parun vürstivõimuta kõrgaadlikku.

oma isanda vabastamiseks relvile. Neile saabus juuli lõpus appi ka Reinimaa pfaltskrahvi poja Ruprecht III (hilisem Rooma kuningas) juhitud sõjasalk. Augustis peetud läbirääkimiste tulemusena õnnestus neil veenda vandenõulasi vabastama kuningas Wenzeli, kes pidi vastutasuna nõustuma Böömimaa parunite nõudmistega saada tagasi oma varasem mõjupositsioon kuninga õukonnas. Wenzeli keeldumine Böömimaa parunite nõudmisi realselt ellu viimast tõi ometigi kaasa hoopis konflikti teravnemise.¹⁷⁰ Suvistes võitlustes isikliku sõjasalgaga osalemisega kuningale ustavust tõestanud hertsog Swantibori mõju Wenzelile oli kujunenud olukorras tõenäoliselt suurem kui kunagi varem.¹⁷¹

Hertsog Swantibor palus oma poja positsiooni kindlustamiseks abi ka mõnedelt Saksa vürstidelt, samas kui Riia toomhärрад reisisid mööda Saksa maid ringi ja kaebasid vürstide ees Saksa ordu ja peapiiskop Wallenrode peale. Ordu kõrgmeister Konrad von Jungingen vastas sellele omapoolse kirjakampaaniaga (5.–10. aprill 1395), õigustades riigivürstide ees ordu tegevust ja lükates tagasi Otto toetajate argumentatsiooni.¹⁷² Need kirjad võib sisu alusel jaotada kolmeks. Esimese grupi kirjades paluti Hildesheimi, Lübecki ja Ratzeburgi piiskoppidel ning Ratzeburgi toomkapiitlil loobuda Riia toomhärrade toetuseks paavsti kuuriasse kirjutamast.¹⁷³ Teise grupi kirjades soovitati riigivürstidel mitte uskuda Riia toomhärrade orduvastaseid süüdistusi, ega anda neile toetuskirju paavstile ja turbekirju Rooma reisimiseks.¹⁷⁴ Kolmanda rühma kirjades anti pikem ülevaade kogu toimunud tülist ja vastati Otto toetajate kaebustele.¹⁷⁵

Kõrgmeisteri kirjade adressaatide puhul oluline mainida, et nende sisu ei olnud seotud sellega, kas kirja saaja kuulus Otto kuninglike kaitsehärade hulka või mitte. Teise grupi kirjad on identse sisuga läkitused Saksa maadel, Böömimaal või Rooma kuninga õukonnas mõjukatele adressaatidele. Nendeks olid neli Reinimaa kuurvürsti (Mainzi, Kölni ja Trieri peapiiskopid ning Reinimaa pfaltskrahv), kes tundsid endil lasuvat vastutust Rooma kuninga tegevuse *resp.* tegevusetuse üle keisririigis ja osutasid hiljem kuningas Wenzeli tagandamise (1400) eestvedajateks.¹⁷⁶ Sama sisuga kirja said ka Rooma kuninga poliitilised vastasmängijad: Määrimaa markkrahv Jobst, Meisseni markkrahv Wilhelm I (1382–1407) ja Austria hertsog Albrecht III (1365–1395), aga ka Böömimaa poliitilise eluga tihedalt seotud Nürnbergi linnusekrahv Friedrich V (1357–1397).¹⁷⁷ Teisalt saadeti samasugune kiri ka kuninga lähikondlastest kõrgvaimudele, kes viibisid tollal Wenzeli õukonnas: kuninga kantslerile Magdeburgi peapiiskopile Albrecht von Querfurtille (1382–1403), Olomouci piiskopile Nikolaus von Riesenburgile (1387–1397) ja Bambergi piiskopile Lamprecht

¹⁷⁰ Hlaváček. König Wenzel (IV.) und seine zwei Gefangennahmen, lk 122–132; Lindner. Geschichte 2, lk 187–219.

¹⁷¹ Zdrenka. Polityka zagraniczna, lk 220–221.

¹⁷² Jähnig. Wallenrode, lk 20; LUB 4, nr 1370–1374 (v 35–47).

¹⁷³ LUB 4, nr 1372 (v 40–41).

¹⁷⁴ LUB 4, nr 1373 (v 41–43).

¹⁷⁵ LUB 4, nr 1370–1371 (v 35–40) ja 1374 (v 43–47).

¹⁷⁶ Graus. Das Scheitern von Königen, lk 21–22.

¹⁷⁷ Lindner. Geschichte 2, lk 203–210.

von Brunnile (1374–1399). Kahe viimati mainitud piiskopi karjäär tugines muide sidemetele Wenzeli õukonnas.¹⁷⁸

Kolmanda kirjade grupi aadressaadid jagunesid kaheks. Esiteks Otto toetuseks avalikult sõna võtnud Pommeri-Stettini hertsogid Swantibor I ja Bogislaw VII, Mecklenburg-Stargardi hertsog Ulrich I ja Baieri-Ingoltsdati hertsog Stephan III (1375–1413). Viimane oli kuningas Wenzeli olulisim liitlane riigivürstide seas ja viibis alates 1395. aasta aprillist Prahast, proovides kuninga ja tema vastaste vahel rahu vahendada.¹⁷⁹ Teisalt saatis kõrgmeister täpselt sama sisuga kirja ka Gelderni ja Jülichi hertsogile Wilhelmile, kes oli hoopis Saksa ordu toetaja ja sage ristsõdija Preisimaal (veetes seal ka talve 1395–96).¹⁸⁰ On kaheldav, et Wilhelm oleks Otto toetuseks sõna võtnud. Küll aga võisid Otto toetajad olla tema käest abi otsinud ja talle teatanud, et Wenzel oli nimetanud ta elekt Otto kaitsehärraks, mis võis omakorda ajendada Wilhelmit küsima ordu kõrgmeistrilt selgitust. Samas võis ka kõrgmeister ise pidada paremaks hertsogit kujunenud olukorrast informeerida. Eeldatavasti samadel põhjustel kirjutati ka Wilhelmi sugulasele, 1366. aastal ristsõdijana Preisimaal käinud Bergi hertsog Wilhelmile¹⁸¹ ning Utrechti piiskop Friedrichile, kes võlgnes oma ameti Gelderni hertsogi soosingule.¹⁸² Pealegi oli Bergi, Gelderni ja Jülichi hertsogite ning Utrechti piiskopi vasallidel tavaks käia Preisimaal ristsõjas ja astuda Saksa ordu, eriti selle Liivimaa haru liikmeks.¹⁸³

Otto toetajate ja Saksa ordu seisukohtade võrdluse puhul peab arvestama tõigaga, et säilinud on ainult kõrgmeisteri kirjad, mistõttu olin sunnitud nende alusel tuletama Otto toetajaskonna arusaamad. Orduvaenulike Riia toomhärade eesmärgiks näis olevat vaidlustada paavsti kuurias Johann von Wallenrode ametisse nimetamine. Toomhärade kaebuse õiguslikuks aluseks oli eeldatavasti süüdistus simoonias. Lisaks tavapärasele kingitustele ja altkäemaksudele oli ordu oma mõjuvõimu tagamiseks kuurias loovutanud paavstile ka kõik Riia peapiiskopkonna okupeerimise ajal sealt kogutud sissetulekud (kokku 11 500 kuldnat).¹⁸⁴ Sellele toetudes väitsid toomhärad riigivürstidele, et ordu saavutas Wallenrode peapiiskopiks valimise altkäemaksu teel. Niisiis tunnustas toomkapiitel Johann von Sintenit õiguspärase piiskopina edasi ka pärast tolle transfe-

¹⁷⁸ Hlaváček. Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV, lk 33–44.

¹⁷⁹ Lindner. Geschichte 2, lk 208–211.

¹⁸⁰ Werner Paravicini. *Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil I*. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Beihefte der Francia, 17 / 1], lk 60–66.

¹⁸¹ Paravicini. Die Preussenreisen 1, lk 54.

¹⁸² Francis Rapp, Jan van Herwaarden ja Markus Ries. Friedrich von Blankenheim (1356–1423). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 832–833, siin lk 833.

¹⁸³ Paravicini. Die Preussenreisen 1, lk 47–66; Militzer. Die Ritterbrüder im livländischen Zweig, lk 18–37.

¹⁸⁴ Jähnig. Wallenrode, lk 14. Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 36–40 üritab ordu-meelse ajaloolasena vahendada altkäemaksude ja kingituste kaalu Wallenrode valimise ja inkorporatsiooniürikute hankimise juures ja väidab, et kuuria muutus ordumeelseks hoopis seepärast, et kui paavsti nutsius Torunis 6. mail 1393 Saksa ordu ja Poola kuninga vahelist tüli lahendas, lahkus Władysław II Jagiełło läbirääkimistelt ootamatult ja luba küsimata. Seetõttu olevat nuntsiuse raport ordu soodsas valguses näidanud.

reerimist Aleksandria titulaarpatriarhiks, mistõttu oli ka Otto valimine Riia peapiiskopiks täiesti õiguspärane. Nii Sintenil kui ka elekt Ottol oli õiguslik alus ka ilmaliku võimu evimisele Riia stiftis, kuna nad oli võtnud Rooma kuningalt vastu stifti regaalid, mida Wallenrode teinud ei olnud. Seetõttu väitsid toomhärрад, et Sinteni tagandamise ja Wallenrode tõstmisega peapiiskopiks eemaldas Saksa ordu Riia peapiiskopkonna keisririigist. Takistas ju Saksa ordu kuninga vasallil Ottol oma läänivalduse üle võimu teostada, lubades seda lääni valitseda hoopis ordu preestervennal.

Toomhärраde süüdistusele vastas kõrgmeister üheselt ja selgelt: üksnes paavstil on õigus Riia peapiiskoppe ametisse määrata ja nii on see alati olnud. Kõrgmeisteri arvates ei tähendanud õiguspärase peapiiskopi Wallenrode astumine Saksa orduisse mitte mingilgi moel ei Riia peapiiskopkonna ega Püha Rooma keisririigi õiguste rikkumist. Ordu ise oli ju keisririigi liige ja austas juba seetõttu kõiki keisririigi õigusi. Kolmanda grupi kirjades lisas kõrgmeister, et Riia peapiiskopkonna tüliasju oli alati lahendatud paavsti kuurias ja seetõttu peaks ka käesoleva vaidluse Otto ja Wallenrode vahel lahendama paavst. Riia stifti õiguslikust staatusest keisririigi läänina ei olevat kõrgmeister midagi teadnud enne, kui kuningas Wenzel seda väitis. Kirjas Baieri-Ingolstadt hertsogile Stephan III toonitati, et Saksa ordu Liivimaa haru ei ole keisririigi lään ja kõiki selle kohtuasju on seni alati aetud paavsti kuurias, mitte Rooma kuninga kohtus.

Pommeri-Stettini hertsogid tõlgendasid ordu käitumist isikliku solvanguna ja heitsid ordule ette reeturlikkust, kuna ordu saadikud olevat esialgu lubanud Otto kandidatuuri toetada.¹⁸⁵ Kõrgmeister toonitas seetõttu kolmanda grupi kirjades, et 1393. aastal Wenzeli õukonnas peetud läbirääkimistel ei andnud ordu saadikud kuningale selgesõnalist lubadust toetada Otto saamist Riia peapiiskopiks. Ometigi ei olevat ordul mitte midagi isiklikult elekt Otto vastu. Oleks paavst Otto ametisse nimetanud, oleks Saksa ordu teda kindlasti toetanud.

Orduvastaste kaebustega riigivürstide poole pöördumine oli elekt Otto toetajate osav diplomaatiline samm ja nagu näha, tõi see kaasa ordu laialdase vastukampaania. Riigivürstide toetus oli ordu Preisimaa ja Liivimaa haru jaoks oluliseks saanud eriti pärast katoliikluse vastuvõtmist Leedu suurvürstiriigis pärast 1387. aastat. Paganliku vaenlase kadumise ja türklaste vastase ristiõja suureneva atraktiivsuse tõttu vähenes 1394. aasta suvest ka Euroopa aadli huvi Preisimaale ristiõtta minekuks. Ordu hakkas samas aina rohkem apelleerima keisririigi ja selle vürstide toetusele, rõhutades enda staatust keisririigi liikmena ja sellest liikmelisusest tulenevat kohustust võidelda paganatega.¹⁸⁶ Elekt Otto pooldajate orduvastased süüdistused panustasid just keisririigi õiguste rikkumisele, mis pani ordu väga keerulisse olukorda. Kõrgmeister pidi seetõttu ühelt poolt toonitama

¹⁸⁵ LUB 4, nr 1370 (v 35–37).

¹⁸⁶ Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 52–80; Paravicini. Die Preussenreisen 1, lk 30–34; Militzer. Der Wandel, lk 180–185; Jürgen Sarnowsky. The Late Medieval Military Orders and the Transformation of the Idea of Holy Wars. – Jürgen Sarnowsky. *On the Military Orders in Medieval Europe. Structures and Perceptions*. Farnham – Burlington: Ashgate 2011 [Variorum collected studies series], artikkel V, lk 14–17.

ordu alatist kuulekust Rooma kuningale ja keisririigile ning vastumeelselt möönma Riia stifti kuulumist keisririiki, teiselt poolt õigustama ordu tegevust väitega, et kohtuvõim Liivimaa asjade üle ei kuulu mitte Rooma kuningale, vaid paavstile.

1395. aasta kevadel toimunud diplomaatiline võitlus keisririigi vürstide arvamusel kallutamiseks tõi kaasa Liivimaa ja eriti Riia peapiiskopkonna keisririiki kuulumise kohta käiva info laia leviku Saksa maadel. Kuna ordu kirjakaupade eesmärgiks oli mõjutada vürstide arvamust, siis kirjutati kõigile, keda mingil põhjusel oluliseks peeti: Reinimaa kuurvürstidele, kuningas Wenzeli toetajatele ja vastastele keisririigi idaaladel, ordu toetajatele Alam-Reinimaal ja Madalmaades ning loomulikult ka elekt Otto poolehoidjatele Läänemereruumis.

Sarnane diplomaatiline võitlus toimus 1395. aastal ka Liivimaal. Kuningas Wenzel väljastas millalgi sellel ajal kaks Riia toomkapiitlile adresseeritud ürikut, milles ta palus toomhärradel võimaldada elekt Ottol end Riia stiftis sisse seada.¹⁸⁷ Need ürikud olid tõenäoliselt mõeldud mõjutamiseks tollal Riias viibinud toomhärraid, kes tunnustasid peapiiskopina Johann von Wallenrodet. Samas oli Rooma kuningas nimetanud elekt Otto protektoriteks ka Riia ja Tartu linnad ning mõlema piiskopkonna vasallid.¹⁸⁸ Kõrgmeistri saadikud palusid mainitud linnadel ja vasallidel mitte aktsepteerida elekt Otto saadetud kirjasid. Otto väited, et Riia kirik olevat talle üle antud „vana“ peapiiskopi Johann von Sinteni, Riia toomkapiitli ja Rooma kuninga poolt, kuulutas kõrgmeister valedeks, kuna ilma paavsti tunnustuseta ei olevat Ottol Riia peapiiskopi kohale mitte mingisuguseid õigusi. Kõrgmeister võrdsustas Otto õiguste tunnustamine katoliku kirikust taganemisega. Tartu kodanikel ja piiskopkonna vasallidel paluti mõjutada ka Tartu piiskop Dietrich Damerowi loobuma oma toetusest elekt Ottole.¹⁸⁹ Nagu näha, oli Liivimaa mõjukate ühiskonnakihtide arvamus kõrgmeistri jaoks sama oluline kui keisririigi vürstide oma. Kõrgmeistri Liivimaale suunatud argumentatsioon erines siiski mõningal määral keisririigi vürstidele mõeldust. Lähitustes Riia ja Tartu vasallidele ja linnakodanikele puudusid igasugusest väited ordu truudusest Püha Rooma keisririigile ja Rooma kuningale. Samuti hoidus kõrgmeister mainimast Riia peapiiskopkonna staatust keisririigi läänina. Selle asemel keskenduti hoopis kuulekusele paavsti ees ja soovitati lahendada tüliasi paavstlikus kohtus.

Saksa ordu kõrgmeistri läbirääkimistel Swantibor I ja Bogislaw VII esindajatega 1395 juunis ja juulis kordasid hertsogite saadikud oma isandate varasemaid süüdistusi, kuid tõstatasid ka Riia stiftist lahkunud vasallide ja toomhärade küsimuse, kes soovisid oma prebende ja lääne tagasi saada. Läbirääkimiste tulemusena sai ordule selgeks, et elekt Otto nimel ollakse valmis astuma sõjalisse konfliktis.¹⁹⁰ Septembris 1395 sõlmisid hertsogid liidu Poola kuningaga, kes lubas

¹⁸⁷ Ein Verzeichniss, nr 155 (lk 442).

¹⁸⁸ LUB 4, nr 1368 (v 26–29).

¹⁸⁹ LUB 4, nr 1382–1383 (v 65–68).

¹⁹⁰ LUB 4, nr 1384 (v 68–71); Glauert. Bindung, lk 285; Zdenka. Polityka zagraniczna, lk 231.

neid toetada Saksa ordu Liivimaa haru vastu, kui too peaks takistama Ottol end Riia peapiiskopkonnas sisse seada. Vastutasuks nõustusid Pommeri-Stettini hertsogid toetama Poola kuningat ordu Preisimaa haru sissetungi puhul.¹⁹¹ Kuningas Wenzel oli juba suvel 1395 Władysław II Jagiełloga liidu sõlminud, lootes Poola kuningalt abi Böömimaa siseopositsiooni vastu. Seose liidus sõlmimisega keelas Rooma kuningas Saksa ordul Leedu suurvürstiriigi vastaste sõjaretkede korraldamise.¹⁹²

Otto toetajad hakkasid valmistuma Riia stifti vallutamiseks. Suvel 1395 jõudis Tartu piiskopi koadjuutor, Mecklenburgi hertsog Albrecht, oma kaaskonnaga Tartusse. Oktoobris või novembris jõudis sinna oma väesalgaga läbi Poola, Leedu ja Pihkvamaa marssinud elekt Otto ja tema onu, Pommeri-Stettini hertsog Bogislaw VII.¹⁹³ Ordu proovis olukorda lahendada diplomaatiliselt. Juunis 1395 palus kõrgmeister Mecklenburgi hertsogitelt toetust koadjuutor Albrechti vastu.¹⁹⁴ Korduvalt kirjutas ta ka Tartu linnale ja piiskopkonna vasallidele, soovitades neil mõjutada piiskop Dietrich Damerowi hoiduma sõjast orduga ja lahendama erimeelsused rahumeelselt. Alles 29. veebruaril 1396 teatas kõrgmeister Tartu piiskopile, et juhul kui keegi ordu valdustele Liivimaal kahju teeb, on Liivimaa meistril kõrgmeistri luba sellele sõjaliselt reageerida.¹⁹⁵ Samal ajal levisid Liivimaal kuulujutud laialdasest orduvastasest koalitsioonist, kus osalevat Tartusse kogunenute kõrval ka Rooma kuningas Wenzel, keisririigi kuurvürstid, Taani kuninganna Margarete, Rootsi kuninga tiitlit kandnud Mecklenburg-Schwerini hertsog Albrecht ja Põhja-Saksa hansalinnad. 1396. aasta 4. märtsil pidas kõrgmeister vajalikuks kinnitada Riia ja Tallinna kodanikele ning peapiiskopkonna ja Harju-Viru vasallidele nende kuulujuttude ekslikkust. Seejuures teatas kõrgmeister, et ülal nimetatud kuningad ja vürstid on tegelikult hoopis Saksa ordu toetajad.¹⁹⁶

1396. aasta esimesel poolel tegutsesid Saksa ordu ja elekt Otto esindajad aktiivselt ka Rooma kuninga õukonnas. Kõrgmeister juhendas Böömimaa maa-komtuuri Albrecht von Dubád esitama Liivimaal toimuva peamise põhjusena Tartu piiskopi pahameelt Sinteni asendamise üle Wallenrodega, mille tõttu kavatsevat Damerow – ordu tahte vastaselt ning koostöös piraatidest vitaalivendade ja katoliku kiriku vaenlastest leedulaste ja venelastega – seada Riia stiftis sisse Pommeri-Stettini hertsogi Otto. Komtuuril soovitati seda mainida kuninga kantslerile Hanko Brunonisele, Meissen piiskopile Johann von Kittlitzile, kuninga

¹⁹¹ *Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Editio Altera*. Kd 2. Vlj. [Ignacy Zakrzewski]. Posnanie: Bibliotehecae Kornicensis 1892, nr 34 (lk 419–420).

¹⁹² Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 66–67; Zdrenka. Annäherung Polens, Litauens und Pommerns, lk 28; Zdrenka. Polityka zagraniczna, lk 231; Militzer. Der Wandel, lk 181–182; Kubon. Die Außenpolitik, lk 70.

¹⁹³ Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 52–58; Jähnig. Wallenrode, lk 22–24; Boockmann. Johannes Falkenberg, lk 66–67; Zdrenka. Annäherung Polens, Litauens und Pommerns, lk 28; Zdrenka. Polityka zagraniczna, lk 232.

¹⁹⁴ LUB 4, nr 1378–1380 (v 57–59)

¹⁹⁵ LUB 4, nr 1386–1387 (v 73–75), 1399 (v 101–102) ja 1410–1411 (v 112–114).

¹⁹⁶ LUB 4, nr 1412 (v 114–115).

nooremale vennale Görlitzi hertsogile Johannile ja Böömimaa maakomtuuri sugulasest kuninga nõunikule.¹⁹⁷ Teisalt tuli ordu seisukohtadest informeerida ka Wenzeli tolleaegset poliitilist vastast, Määrimaa markkrahv Jobsti.¹⁹⁸ Kõrgmeistri jagatud juhiste eesmärgiks oli levitada ordu seisukohti õukonnas enne seda, kui Tartu piiskop oma kaebused esitada jõuab. Ometigi oli Otto toetajate mõjuvoim kuninga õukonnas ordu omast suurem. 28. märtsil väljastas kuningas Wenzel kaks ürikut. Ühes ürikus käskis hertsog Swantiboril võimaldada elekt Ottol end Riia stiftis sisse seada ning teisega nimetas ta Swantibori Tartu piiskopkonna kuninglikuks kaitsehärraks. Mõlemas ürikus palus kuningas Swantiboril otsida toetust Lübecki, Riia ja Tartu linnadelt.¹⁹⁹ Kuna Swantibor viibis tollal kuninga õukonnas, võib eeldada, et just tema mõjutas kuningat neid kahte ürikut väljastama. Eeldatavasti olid ürikud mõeldud mõjutamiseks Lübecki, Riia ja Tartu linnasid asuma konfliktis Otto poolele.

Samal ajal tegid elekt Otto, Tartu piiskop Dietrich Damerow ja tema koadjuutor Mecklenburgi hertsog Albrecht ettevalmistusi Riia stifti vallutamiseks. 5. märtsil 1396 sõlmis Otto liidu Leedu suurvürst Vytautasega. Liidulepingu tekstis toonitati muide ka suurvürsti kuulekust Rooma paavstile ja Püha Rooma keisririigile.²⁰⁰ 26. märtsil sõlmisid Tartu piiskop ja koadjuutor Albrecht suurvürstiga igavese rahu, lubades kõigil Leedu suurvürsti alamatel takistamata oma piiskopkonna territooriumile siseneda.²⁰¹ Nii moodustus Otto, Albrechti, Dietrich Damerowi ja Vytautase koalitsioon Saksa ordu ja Riia peapiiskop Johann von Wallenrode vastu. Liitlaste plaan nägi ette sissetungi Riia peapiiskopkonda kahe eri väesalgaga. Leedu suurvürsti väed pidid liikuma lõunast läbi Kuramaa, samas kui Tartusse kogunenud liitlased pidid Riia stifti sisse tungima Pihkva, mis oli tollal Vytautase mõjuvõimu all, kaudu.²⁰²

Saksa ordu kõrgmeistril Konrad von Jungingenil õnnestus juba samal suvel orduvastane koalitsioon vähemalt ajutiselt lõhestada. 21.–28. juulini 1396 peetud läbirääkimistel Leedu suurvürsti Vytautasega leppis kõrgmeister kokku 29. septembrini kestvas vaherahus Saksa ordu ja Leedu suurvürsti vahel.²⁰³ See andis

¹⁹⁷ Albrecht von Dubá kuulus mõjuvõimsasse Böömimaa aadliperekonda, mille liikmeid oli ka kuningas Wenzeli lähikonnas. Vt Libor Jan. Zu den Beziehungen zwischen der Deutschordensballei Böhmen, dem Böhmenkönig und dem Hochadel. – *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010*. Vlj. Klaus Milizer. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften 2012 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 72; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 12], lk 107–118, siin lk 115–116; Hemmerle. Die Deutschordens-Ballei Böhmen, lk 27.

¹⁹⁸ LUB 4, nr 1404 (v 106–108).

¹⁹⁹ LUB 4, nr 1417–1418 (v 121–134).

²⁰⁰ LUB 4, nr 1413 (v 115–116).

²⁰¹ LUB 4, nr 1415 (v 119–120).

²⁰² Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 63–65; Osten-Sacken. Livländisch-Russische Beziehungen, lk 190–191.

²⁰³ LUB 4, nr 1421–1423 (v 126–131). Kõrgmeistri ja Vytautase läbirääkimiste kohta Kubon. Die Außenpolitik, lk 71–77, koos viidetega varasemale historiograafiale.

Liivimaa meistrile vabad käed Tartusse kogunenute vastu sõdimiseks. Vahetult peale vaheharu sõlmimist Leeduga, tungisid ordu väed Liivimaa meistri Wennermar von Brüggenei juhtimisel Tartu stifti, okupeerisid selle linnused ja hoidsid kuni novembrini piiskopkonda oma kontrolli all. Ainult Tartu linn ja sealne piiskopilinnus jäid ordu vägedest puutumata.²⁰⁴

Juba sõjategevuse ajal valmistus Saksa ordu end vastaspoole võimalike kaebuste eest kaitsma nii paavsti kuurias, keisririigis kui ka Rooma kuninga õukonnas. Sõda esitleti peapiiskop Johann von Wallenrode ettevõtmisena allumatu suffragaanpiiskopi Dietrich Damerowi korrale kutsumiseks.²⁰⁵ Oktoobri lõpus kuningas Wenzeli õukonda lähetatud kõrgmeisteri saatkonnale antud juhistes torkab silma Rooma kuninga kohtuvõimu eitamine Riia peapiiskopkonna üle. Kõrgmeisteri saadikud pidid toonitama juba saja aasta vanust traditsiooni Riia kirikut puudutavate tüliasjade lahendamiseks paavstlikus kohtus. Rõhutati Saksa ordu teadmatust Riia stifti staatusest keisririigi läänina ja väideti, et isegi kui Riia stift on keisririigi lään, ei allu stift ometigi Rooma kuningale kohtuvõimule. Kuna ükski Rooma keiser või kuningas ei olewat kunagi teostanud oma kohtuvõimu Riia stiftis, siis ei saavat seda teha ka praegune kuningas.²⁰⁶ Kõrgmeister eeldas ilmselt, et Pommeri-Stettini hertsog Otto või tema isa Swantibor kaebavad Saksa ordu seoses 1396. aasta sõjategevusega Rooma kuninga kohtusse.

Erinevalt kõrgmeisteri ootusest ei pöördunud Swantibor ja Otto 1396. aasta sügisel kuningas Wenzeli poole. Kuigi Otto loobus talvel 1396–1397 oma taotlustest Riia peapiiskopkonnale ja millalgi 1397. aasta esimesel poolel suri ka Tartu koadjuutor Albrecht, kulus Saksa ordul veel mitu aastat, enne kui nad suutsid taastada head suhted Pommeri-Stettini ja Mecklenbrug-Stargardi hertsogitega.²⁰⁷ Pommeri-Stettini hertsog Swantibor süüdistas Saksa ordu temaga sõlmitud rahu raskes rikkumises, sest ordu oli takistanud tema pojalt Riia peapiiskopkonda üle võtta. Kõrgmeister õigustas end hertsogi ees samasuguste argumentidega nagu 1395. aastal, keeldudes tunnustamast rahu rikkumist ja toonitades paavsti õigust Riia peapiiskoppe ametisse määrata.²⁰⁸ Ka Mecklenburg-Stargardi hertsogid Johann II ja Ulrich I ning nende noorem vend, Tartu piiskopi koadjuutor Albrecht I ei kaevanud ordu peale Rooma kuninga juures, kuid esitasid avalikke süüdistusi Saksa ordu aadressil. Veebruaris 1397 õigustas kõrgmeister Saksa ordu Liivimaa haru tegevust Mecklenbrug-Stargardi hertsogite

²⁰⁴ Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 68–71.

²⁰⁵ Kõrgmeisteri kiri 8. augustist 1396 ordu peaprokuraatorile Roomas, Saksamaa meistrile ja Böömimaa maakomtuurile: *Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten*. Kd 5–6. Vlj. Johannes Voigt. Königsberg: Koch 1857–1861, siin kd 5, nr 87 (lk 107–112); LUB 4, nr 1421 (v 126–130); LUB 6, nr 2930 (v 291–293); Berichte 1, nr 246 (lk 355–361).

²⁰⁶ LUB 4, nr 1424 (v 131–133).

²⁰⁷ Girgenhson. Inkorporationspolitik, lk 74; Jähnig. Wallenrode, lk 26–27 ja 37; Zdrenka. Polityka zagraniczna, lk 234–244.

²⁰⁸ *Codex diplomaticus Prussicus* 6, nr 25 (lk 26); LUB 4, nr 1426–1427 (v 137–139), 1430–1431 (v 141–144), 1433 (v 145–146) ja 1435 (v 147–150).

ees ning toonitas, et ordu ei sõdinud mitte koadjuutor Albrechti, vaid ainuüksi Tartu piiskopi vastu.²⁰⁹

Dietrich Damerow oli ainus 1396. aasta ordu sõjakäigu ajal Tartus viibinud kolmest isandast, kes kaebas Saksa ordu peale paavsti ja Rooma kuninga juures. Tema peamine toetaja Wenzeli õukonnas oli oletatavasti Olomouci piiskop Nikolaus von Riesenburg, kes oli juhtinud keiser Karl IV kantseleis 1370. aastatel töötanud Preisimaa päritolu juristide gruppi, kuhu oli omal ajal kuulunud ka Damerow.²¹⁰ Erinevalt viimasest oli Olomouci piiskop Nikolaus ka kuningas Wenzeli õukonnas mõjukas mees.²¹¹ Saksa ordu kõrgmeister hindas Damerowi võimalust paavsti kuurias edu saavutada äärmiselt madalalt²¹² ja pööras seega põhitähelepanu kuningas Wenzeli õukonnale. 4. novembri kirjas Olomouci piiskopile pani kõrgmeister kogu süü ordu sõjakäiguni viinud tüliasjas Damerowi õlule. Tartu piiskop ei olevat soovinud tunnustada paavsti poolt Riia peapiiskopiks nimetatud Johann von Wallenrodet, vaid püüdis tema asemel tõsta peaapiiskopiks hoopis Pommeri-Stettini hertsog Ottot. Oma eesmärgi täimiseks olevat Damerow sõlminud sõjalise liidu paganatest leedulastega ning vitaalivendadest mereröövlitega, kes on kristlaskonna vaenlased. Kristlaste kaitsjana ei olevat Saksa ordul seetõttu jäänud muud üle, kui Tartu piiskopkonda ennetavalt rünnata.²¹³ Sarnased väited leiduvad ka oktoobri lõpus Rooma kuninga juurde läkitatud kõrgmeisteri saadikutele antud juhistes.²¹⁴

Liivimaa keskaja uurijate seas üldlevinud arusaam, et Tartu piiskop Dietrich Damerow oli aastatel 1395–1396 moodustunud Saksa ordu vastase koalitsiooni juhtfiguur²¹⁵, tugineb seega Saksa ordu apologetikale. Kõrgmeister oli selgelt huvitatud heade suhete taastamisest Pommeri-Stettini ja Mecklenburg-Stargardi hertsogitega, mistõttu ta asetas 1396. aasta sõja puhkemise süü ainuüksi Tartu piiskopi õlgadele, eirates tõsiasju, et liidu Leedu suurvürstiga sõlmis hoopis elekt Otto, mitte Damerow ning et vitaalivennad saabusid Tartusse mitte piiskopi, vaid hoopis koadjuutor Albrechti korraldusel. Tegelikult oli võtmeroll Saksa ordu Liivimaa haru vastase koalitsiooni kujunemisel hoopis Pommeri-Stettini hertsogil Swantiboril, tema pojal Ottol ja Riia toomhärrel. Koalitsiooni eesmärgiks oli ju Otto kehtestamine Riia peapiiskopina. Tartu piiskopil oli orduvastases liidus küll oluline koht – oli ta ju ainus Liivimaa maahärra, kes Ottot toetas – kuid ometigi on vääri pidada just teda selle koalitsiooni juhtfiguuriks.

Dietrich Damerowi algatatud orduvastane kohtuasi Rooma kuninga õukonnas ei läinud kunagi käiku. Aastavahetusel 1396–1397 andis kuningas Tartu piiskopi ja ordu vahelist tüli lahendamise oma delegeeritud kohtunikule, Warmia piiskopile

²⁰⁹ LUB 4, nr 1443 (v 159–160).

²¹⁰ Moraw. Gelehrte Juristen, lk 484; Moraw. Grundzüge der Kanzleigeschichte, lk 38.

²¹¹ Hlaváček. Wenzel IV., sein Hof und seine Königsherrschaft, lk 204

²¹² LUB 6, nr 2936 (v 299–300).

²¹³ LUB 4, nr 1425 (v 134–136).

²¹⁴ LUB 4, nr 1424 (v 133–134).

²¹⁵ Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 41–65; Jähnig. Damerow, lk 16–17; Hellman. Livland und das Reich, lk 32; Raudkivi. Liivimaa maapäev, lk 66–67; Mühlen. Livland, lk 79–80; Kala jt. Eesti ajalugu II, lk 152–153.

Heinrich Sorbomile.²¹⁶ Eeldatavasti oli selle otsuse taga kompromiss kuninga ning Dietrich Damerowi ja Saksa ordu esindajate vahel, millega Wenzel tagas oma kohtuvõimu formaalse aktsepteerimise. Veebruaris Liivimaale jõudnud Warmia piiskop Heinrich Sorbom oli mõlemale osapoollele vastuvõetav arbiiter. Damerowiga sidus teda päritolu Elblāgi linna kodanikkonnast ja teenimine keiser Karl IV õukonnas.²¹⁷ Warmia piiskopi vahendusel lahendati Saksa ordu Liivimaa haru ja Tartu piiskopi vaheline konflikt 1397. aasta suvel Gdańskis peetud kohtupäeval.²¹⁸

Alapeatükis käsitletud sündmused toimusid kuningas Wenzeli valitsemisaja suurima kriisi ajal, mis seisnes Böömimaa parunite ja Saksa vürstide rahulolematuses kuninga valitsemisega. Esmapilgul näib arusaamatu, et niivõrd keerulises poliitilises olukorras pööras kuningas sedavõrd palju tähelepanu kauge Liivimaa sisetülidesse ja nõudis ajavahemikus 1392–1397 korduvalt oma kuningavõimu aktsepteerimist Riia ja Tartu stiftides. Arvatavasti nõustus kuningas pakkuma oma toetust Riia peapiiskopile Johann von Sintenile lootuses lõigata sellest mingisugust kasu. Pommeri-Stettini hertsogile Ottole Riia peapiiskopi koha hankimisega sai kuningas avaldada soosingut oma lähikondlasele hertsog Swantiborile, tasudes sel viisil Swantibori teenistuse eest. Just hertsog Swantibori mõju kuninga õukonnas näib olevat peamiseks põhjuseks, miks Wenzel legitimeeris aastatel 1394–1396 elekt Otto taotlused Riia stiftile ja andis tema toetajatele oma kuningliku autoriteediga õiguse kasutada Otto võimu kehtestamiseks relvajõudu.

Teisalt võis Wenzelit ajendada nõudma Riia ja Tartu piiskopkondade ning Saksa ordu Liivimaa haru vahelise tüliasia lahendamist oma kuninglikus kohtus soov demonstreerida end Rooma kuninga kohuseid täitvana. Alates 1380. aastate teisest poolest ei teostanud Wenzel enam keisririigis traditsioonilist rändavat kuningavõimu. Tava järgi reisis kuningas pidevalt mööda Saksa maid *resp.* kuningalähedasi ja kuningale avatud Saksa regioone ringi, pidades õuepäevi, kuhu kogunesid kohalikud vürstid, prelaadid, aadlikud ja linnade esindajad, kelle omavaheliste tülide üle kuningas kohut mõistis. Wenzel murdis seda traditsiooni jäädes Böömimaale paikseks ja proovides valitseda keisririiki saadikute, esindajate ja delegeeritud kohtunike abil, eeldades, et vajaduse korral saabusid Saksa maade riigiseisused ise kuninga õukonda. Selle poliitikaga pälvis kuningas seisuste pahameele, kes heitsid Wenzelile ette kuninga kohustuste

²¹⁶ LUB 4, nr 1434 (v 146–147); Bernhart Jähniq. Wallenrode, lk 26.

²¹⁷ Jan Kopiec ja Mario Glauert. Heinrich Sorbom (Sauerbaum) (um 1340–1401). – Die Bischöfe, 1198 bis 1448, lk 184–185; Jähniq. Dietrich Damerow, lk 5–13.

²¹⁸ LUB 4, nr 1459 (v 175–178); AR 1, nr 151 (lk 114–117); Jähniq. Wallenrode, lk 27–35; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 78–81; Raudkivi. Liivimaa maapäev, lk 67–68; Bernhart Jähniq. Ein neuer Tag zu Danzig [1397]. – *Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse* 1997. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1996, lk 271–278.

täitmata jätmist.²¹⁹ Liivimaa piiskopid ajasid oma tüliasja Saksa orduga kuninga õukonnas, võimaldades Wenzelil teostada Rooma kuninga võimu lähtuvalt oma nägemusest. Heaks näiteks kuninga seesugusest hoiakust on veebruaris 1397 kõrgmeisterile tehtud ettepanek tulla jaanipäeval Wrocławis, kus Wenzel kavatses kuurvürstidega koos lahendada kõik Saksa ordu tüliasjad Poola kuninga, Leedu suurvürsti ja Tartu piiskopiga.²²⁰ Wenzeli ettepaneku taga kumas soov näidata end kuurvürstidele Rooma kuninga kohuseid täitvana. Kõrgmeister ei olnud kuninga kohtuvõimule allumisest huvitatud ja põhjendas oma keeldumist muuhulgas ka sellega, et kuninga delegeeritud kohtunik Heinrich Sorbom oli juba asunud lahendama ordu tüliasja Tartu piiskopiga.²²¹

3.4. Riia kiriku ja Saksa ordu vastuolud 15. sajandil

Eelmises alapeatükis sai pikemalt kirjeldatud, kuidas üheksa Riia toomhärat keeldusid peapiiskop Johann von Wallenrodet tunnustamast ja püüdsid Rooma kuninga Wenzeli toel tõsta peapiiskopiks hoopis Pommeri-Stettini Ottot. Wallenrodel õnnestus mõnega nendest toomhärredest ära leppida, kuid enamuse neist pidi ta ordu survele toomhärja kohalt tagandama. Need nn „vanad toomhärred“ keeldusid oma tagandamist tunnustamast ja nõudsid oma prebende tagasi. Nad kaebasid selles asjas nii paavstile kui ka Konstanzi kirikukogule. Kuna Saksa ordu ja Riia kiriku vahelised erimeelsused, sealhulgas ka Riia linna kuuluvuse küsimus, olid jäänud kohtuliku lahendita, otsustasid Riia peapiiskop ja Liivimaa ordumeister Siegfried Lander von Sponheim (1415–1424) korraldada kõigi Riia kirikut puudutavate tüliasjade jaoks ühise vahekohtu.²²²

Ordumeistri nägemuse järgi kuulus Riia linn Saksa ordule vastavalt linna alistumislepingule aastast 1330 ning keisrite Friedrich II, Ludwig IV ja kuningas Rudolf I ürikutele.²²³ Ilmselt pidas ta silmas Rudolf I ürikut 1274. aastast, millega kuningas andis Saksa ordule jurisdiktsiooni Riia linna üle ning Ludwig IV ürikut 1332. aastast, mis kinnitas Riia alistumise Saksa ordule ja andis ordule täieliku kohtuvõimu linna üle. Friedrich II ürik jääb aga ebaselgeks. Tegemist võis olla Verona kuldbullaga aastast 1245 või ühega kolmest keisri ürikust (aastatest 1226, 1227 ja 1232), mis kinnitasid Mõõgavendade ordu valdused ja härrusõigused.

²¹⁹ Graus. Das Scheitern von Königen, lk 21–34; Hanisch. Wenzel IV, lk 253–279; Krieger. Lehnshoheit, lk 516–520; Moraw. Von offener Verfassung, 178–180; Scales. The Shaping of German Identity, lk 80–86; Ivan Hlaváček. Kommunikation der Zentralmacht mit Reichsuntertanen sowie auswärtigen Mächten unter König Wenzel (IV.). – *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*. Vlj. Heinz-Dieter Heimann ja Ivan Hlaváček. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 1998, lk 19–30.

²²⁰ LUB 4, nr 1439 (v 154).

²²¹ LUB 4, nr 1440 (v 155–156); Kubon. Die Außenpolitik, lk 79–80; Lindner. Geschichte 2, lk 277–278.

²²² Glauert. Bindung, lk 284–290; Jähnig. Wallenrode, lk 19–42, 62–63 ja 124–126.

²²³ Berichte 2, nr 174 (lk 356–358); LUB 5, nr 2090 (v 162).

1416. aastal leppisid osapooled kokku lahendada tüliasi järgmise aasta kevadel Gdańskis Saksa ordu kõrgmeistri juhitud vahekohtul. Riia „vanad toomhärрад“ ei olnud sellega rahul ja soovisid anda tüliasja lahendada Konstanzi kirikukogule, sest lootsid sealt endale soodsamat tulemust.²²⁴ Ühe allikates anonüümse „vana toomhärра“ kaebuse peale kirjutas Rooma kuningas Sigismund 1417. aasta 17. aprillil Liivimaa meistrile ja käskis jätta Gdańskivahekohtu ära, sest „vanad toomhärрад“ keeldusid sinna minemast ja ilma nende kaasamiseta ei saa tüli lahendada.²²⁵ Järgneva aasta jooksul kaebas sama „vana toomhärра“ kolm korda Rooma kuninga ja paavst Martinus V ees Liivimaa orduharu peale. Tal õnnestus viia paavst nii kaugele, et too määras kolm kardinali tüliasja lahendamaks.²²⁶ Mingit tegelikku lahendust need kolm kardinali ometigi ei saavutanud. Riia kiriku lepituse oma „vanade toomhärрадega“ viis aastal 1420 täide hoopis uus Riia peapiiskop Johannes Ambundii.²²⁷

3.4.1. Rõivastustüli

Saksa ordu mõjul väljastas paavst Bonifatius IX aastatel 1394–1397 rea ürikuid, mis sundisid Riia toomkapiitlit vahetama augustiinlaste-koorihärрад reegli aegamisi Saksa ordu reegli vastu. Edaspidi pidid kõik peapiiskopid ja toomhärрад olema Saksa ordu preestervennad. Toomhär racks võis saada üksnes Liivimaa meistri heakskiidul. Lisaks sai ordu ka õiguse visiteerida Riia toomkapiitlit, millest oli nüüd saanud Saksa ordu konvent.²²⁸

1418. aastal Riia peapiiskopiks saanud Johannes Ambundii ei astunud ometigi Saksa ordu liikmeks. Kaks aastat hiljem keeldus ta kategooriliselt lubamast kõrgmeistril Riia toomkapiitlit visiteerida, tuues põhjenduseks tõiga, et seni ei olnud ordu kordagi toomkapiitlit visiteerinud. 1423. aastal õnnestus peapiiskopil mõjutada paavst Martinus V tühistama kõik Bonifatius IX poolt Saksa ordule antud õigused Riia toomkapiitlis. Esialgu jäid toomhärрад vähemalt formaalselt siiski Saksa ordu vendadeks.²²⁹ Konflikti ajal tõstatas Ambundii ka taotluse Riia linnale, kasutades ära linna ja ordu vahelisi hõõrumisi. 1421. aastal kinnitas ta Riia peapiiskoppide poolt linnale antud privileegid ning 1422. aastal tegid Riia toomhärрад transsumpti 1360. aasta paavstliku kohtu otsusest, mis vabastas Riia linna ustavusvandest ordule.²³⁰ Niisiis tugines Ambundii oma taotlustes Riia

²²⁴ Jähnig. Wallenrode, lk 124–126.

²²⁵ LUB 5, nr 2225 (v 346–347). Dateering: Berichte 2, nr 205 (lk 400–401) ja Jähnig. Wallenrode, lk 126.

²²⁶ Berichte 2, nr 236 (lk 455–456); LUB 5, nr 2918 (v 316).

²²⁷ Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 466–468; Glauert. Bindung, lk 292–293.

²²⁸ Glauert. Bindung, lk 282–284; Girgensohn. Inkorporationspolitik, lk 40–41.

²²⁹ Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 468–469 ja 482–483; Glauert. Bindung, lk 293–298.

²³⁰ LUB 5, nr 2550 (v 743–744); LUB 6, reg 3068a (lk 133); Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 468–471; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 25–26; Thomas Brück. Riga in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts: Das Verhältnis der

linna üle maahärra rolli performatiivsele täitmisele ja 80 aastat vanale paavstliku kohtu otsusele, hoidus aga kasutamast Rooma keisrite ja kuningate privileege, mida oleks samuti võinud antud olukorras rakendada.

Kuigi Johannes Ambundii oli varem kuulunud Rooma kuningas Sigismundi lähikondlaste hulka, hoidus ta enamuse oma ametiajast Riia peapiiskopina iga-sugusest suhtlusest kuningaga. Tema diplomaatilised kontaktid piirdusid Saksa ordu Liivimaa haru tähtsamate poliitiliste vastastega. Peapiiskopil oli hea läbi-saamine Leedu suurvürsti Vytautasega, mis ei arenenud siiski liidusuheteks.²³¹ 1421. aastal andis ta Riia peapiiskopkonna hoopis Kalmari uniooni kuninga Pommeri Eriku kaitse alla. Erik oli lähedastes suhetes Rooma kuninga Sigis-mundiga ja seetõttu levisid Sigismundi õukonnas 1422. aasta algul kuuldused, et Riia peapiiskop plaanitsevat koos Erikuga mingisugust orduvastast aktsiooni.²³² Erik soovis tollal allutada Põhja-Eesti Taani kuningriigile. Muutused diplo-maatilisel maastikul ja teravnenud vastuolud Vendi hansalinnadega sundisid Erikut seesugustest kavatsustest loobuma ja 1423. aastal asus ta hoopis liitu Saksa orduga.²³³ Seesuguse hea liitlase kadumine tähendas, et Riia peapiiskopil oli kiirelt vaja uut toetajat. 1424. aasta alguses võttis ta salaja Sigismundiga ühen-dust, et leppida kokku kuningale läänivande andmises. Pikemat suhtlust pea-piiskopil Rooma kuningaga siiski ei olnud, sest ta suri 1424. aasta juunis.²³⁴

Samal aastal otsis Rooma kuninga käest toetust ka Saksa ordu. 1424. aasta mais keelas Sigismund Riia peapiiskopil ja kõigil tema suffragaanidel rikkuda Saksa ordule paavstide ja keisrite poolt antud privileege. Sigismund toonitas seejuures enda ja keisririigi kohustust Saksa ordu kaitsta, aga ka mainitud piis-koppide kuulekust Rooma kuninga ees ning ähvardas allumatuse korral sekkuda kogu oma kuningliku võimutäiega.²³⁵

Uus Riia peapiiskop Henning Scharpenberg jätkas oma eelkäija poliitikat ning andis ka Sigismundile läänivande. Samuti tegi ta ettevalmistusi augustiinlaste-koorihärrade reegli taaskehtestamiseks Riia toomkapiitlis ning peapiiskopi ilma-liku võimu taastamiseks Riia linna üle. Mõlema eesmärgi teostamiseks hangiti paavstlik korraldus, mille ellu viimine nõudis osavat diplomaatilist manööver-damist.

Peapiiskopi esindajatel õnnestus veenda Martinus V taasjõustama paavstliku kohtu otsuse aastast 1360, mis käskis Saksa ordul loovutada Riia linn peapiis-kopile.²³⁶ 19. juunil 1425 viis paavstlik eksekutoor, Västeråsi piiskop Olaus otsuse ametlikult ellu. Rooma linnas väljastatud eksekutsioonisürik oli adresseeritud

Stadt zum Orden, zum Erzbischof und zur Hanse. – *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft 2003 [Baltische Seminare, 10], lk 43–92, siin lk 65–69.

²³¹ Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 476–479.

²³² Berichte 3, nr 101A (lk 231).

²³³ Mikael Kristian Hansen. Die Kalmarer Union und der Deutsche Orden 1410–1423: Die Estlandfrage. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 4 (2009), lk 11–39.

²³⁴ Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii, lk 485–486.

²³⁵ LUB 7, nr 125 (lk 94–95).

²³⁶ LUB 7, nr 280 (lk 200–201).

Rooma ja Ungari kuningale Sigismundile, Kalmari uniooni kuningale Erikule, Poola kuningale Władysław II Jagiełło, kolmele vaimulikule kuurvürstile²³⁷ ning hulga keisririigi, Poola, Skandinaavia, Liivimaa ja Preisimaa peapiiskoppidele, piiskoppidele²³⁸, nende vikaaridele ja toomhäradele, nende diötseesides olevate kloostritele, preestritele ja notaritele ning kõigis mainitud diötseesides ja kuningriikides elavatele vürstidele, krahvidele, aadlikele, linnadele ja elanikele. Eraldi oli välja toodud kogu Liivimaa ning Riia linna ja diötseesi vaimulikud, aadel ja elanikud, aga ka Saksa ordu Liivimaa haru. Riia üleandmiseks andis eksekuutor ordule kuu aega peale otsusest teada saamist. Keeldumise korral ähvardas ta kiriklike karistuste ja kõigi ülalnimetatud kuningate ning ilmalike ja vaimulike isandate, eriti aga Leedu suurvürsti Vytautase, sõjalise sekkumisega.²³⁹ Kuigi Vytautast adressaatide seas nimeliselt ei mainitud, oli ta siiski ürikus esindatud kui üks Poola kuningriigi vürstidest.²⁴⁰ Tema eriline positsioon eksekutsiooni tagajana oli arvatavasti seotud tema peatse nimetamisega Riia peapiiskopkonna paavstlikuks kaitsehärraks.²⁴¹

1426. aasta hilissügisel taasjõustas paavst Martinus V kõik Riia kiriku õigused, mis neil olid olnud enne Saksa ordu reegli kehtestamist toomkapiitlis, lubas kõigil toomhäradel Saksa ordu rüüst loobuda ja astuda augustiinlaste-koorihärrade orduisse. Otsuse eksekuutoriteks nimetati Alet', Ratzeburgi ja Saare-Lääne piiskopid.²⁴² 23. detsembril 1426 viis Alet' piiskop Pierre Assalbit (1421–1441) otsuse ellu. See Roomas väljastatud eksekutsiooniürik oli adresseeritud enam vähem samadele isikutele, kui Riia linna puudutav eksekutsiooniürik, kuid nüüd olid adressaatide sekka lisatud ka Leedu suurvürst Vytautas ja hulk Püha Rooma keisririigi riigivürste ja krahve.²⁴³ Erinevalt eelmisest ürikust olid seekord adressaatide seas ka kõik kuus kuurvürsti. Prelaatide osas olid muutused väiksemad,

²³⁷ Kölni, Mainzi ja Trieri peapiiskopid.

²³⁸ Peapiiskoppidest: Magdeburg, Bremen, Lund, Uppsala, Trondheim ja Gniezno. Piiskoppidest: Hildesheim, Kammin, Lübeck, Schwerin, Saare-Lääne, Tartu, Tallinn, Kuramaa, Warmia, Sambia, Chelmno, Poznan, Ratzeburg, Verden, Halberstadt, Münster, Wrocław, Ribe, Krakow, Turu ja Schleswig.

²³⁹ LUB 7, nr 304 (lk 215–217).

²⁴⁰ Järgmises lõigus arutluse olevas 1426. aasta eksekutsiooniürikus, kus toodi nimeliselt ära hulk kõnealuste riikide vürste ja krahve, esineb Vytautase ühes reas Püha Rooma keisririigi hertsogitega. Nähtavasti pidasid kuuria ametnikud teda Poola kuninga vasalliks, kes võrdsustati staatusest keisririigi riigivürstidega.

²⁴¹ LUB 7, nr 554 (lk 383–384). 30. detsembriga 1426 dateeritud ürikus kordas paavst oma palvet Vytautasele hakata Riia stifti kaitsehärraks. Järelikult oli paavst juba varem samasisulise üriku välja andnud. Kuna 1426. aasta ürik on välja antud seitse päeva pärast Alet' piiskopi eksekutsiooniürikut Riia toomkapiitli õiguse kohta naasta augustiinlaste-koorihärrade rüü juurde, siis võib eeldada, et esimest korda nimetas paavst Vytautase Riia stifti kaitsehärraks 1425. aasta suvel seoses Riia linna peapiiskopkonnale kuuluva üriku eksekuteerimisega.

²⁴² LUB 7, nr 537–538 (lk 368–373).

²⁴³ Austria, Baieri, Saksi, Braunschweigi, Pommeri-Stettini, Pommeri, Mecklenburgi, Schleswigi, Gelderni, Bergi ja Masoovia hertsogid, Brandenburgi ja Meissenini markkrahvid, Tüüringi ja Hesseni maakrahvid, Reinimaa pfaltskrahvid ning Württembergi, Holsteini ja Schwerini krahvid.

kuid Trondheimi peapiiskop ja mõned Põhja-Saksa piiskopid asendati Salzburgi peapiiskopi ning hulga Kesk- ja Lõuna-Saksa piiskoppidega.²⁴⁴ Samuti olid adreassaatide hulka lisatud kõigis mainitud riikides ja kirikuprovintsidest asunud rüütliordud, kelle seast toodi eraldi välja Saksa ordu, selle kõrgmeister ja Liivimaa meister. Paavstlikule korraldusele vastupanu osutamise puhul ähvardati kiriklike karistuste ja vajadusel ka ilmaliku jõuga ülal loetletud kuningate ja teiste ilmalike võimukandjate toel.²⁴⁵

Eksekutsiooniürikute adreassaatide loetelust ilmneb Riia prelaatide lai diplomaatiline haare. Ühelt poolt olid nimekirjas Skandinaavia, Poola ja Leedu monarhid, kellelt peapiiskop võis loota kas sõjalist või vähemalt diplomaatilist toetust. Nagu näiteks Riia stifti paavstlik kaitsehärra, Leedu suurvürst Vytautas, kelle sekkumisega ähvardati Riia linna puudutavas eksekutsioonis. Teisalt olid kirjas ka Rooma kuningas Sigismund ning Püha Rooma keisririigi vaimulikud ja ilmalikud vürstid, keda võis mõõndustega pigem lugeda Saksa ordu toetajate hulka.²⁴⁶ Just nende ees pidi Riia peapiiskop Henning Scharpenberg hakkama oma õigusi kaitsma.

Mõlemad paavstlikud korraldused olid hangitud Saksa ordu teadmata ja kuigi mõlemad otsused olid formaalselt ellu viidud, siis hoidsid Riia prelaadid neid korraldusi ja eksekutsiooniürikuid esialgu sajalas, oodates nende tegelikuks rakendamiseks sobivat hetke.²⁴⁷ Ürikute kiiret kasutamist võis takistada ka rahapuudus. Juhul kui paavsti kuurias tehtavate kulutuste katmiseks oli tarvis võtta laenu, võisid pangad võtta hangitud ürikud kuni laenu tagasi maksmiseni pandiks.²⁴⁸ Kas rahaliste raskuste tõttu või saladuse hoidmiseks hoiti 1425. aastal väljastatud Riia linna puudutavat paavstlikku korraldust ja selle eksekutsiooniürikut kuni 1430. aasta veebruarini Medice panga Rooma filiaalis.²⁴⁹

Vajadus kaitsta end Rooma kuninga ja keisririigi vürstide Saksa ordu toetava poliitika eest ilmnas varsti peale augustiinlaste-koorihärrade reegli ennistamist Riia toomkapiitlis 1428. aasta 19. märtsil.²⁵⁰ Liivimaa meister lasi samal päeval teha transsumpti Rooma kuninga Rudolf I ürikust aastast 1279, mis kinnitas kõigi Saksa ordu privileegide kehtimist ka Liivimaal.²⁵¹ Rudolfi ürikut

²⁴⁴ Verdeni, Halberstadti ja Münsteri piiskopidde asemel on 1426. aasta ürikus Würzburgi, Bambergi, Passau, Augsburgi ja Pomesaania piiskopid. Pomesaania asus Preisimaal ja oli ainus Riia peapiiskopkonna diötsees, keda 1425. aasta eksekutsiooniürikus ei mainitud.

²⁴⁵ LUB 7, nr 551 (lk 381–382).

²⁴⁶ Sigismundi, kuuvürstide ja riigivürstide suhtumisest Saksa ordu Wefers. Politische System, lk 69–71, 95–96, 111–113.

²⁴⁷ Glauert. Bindung, lk 298.

²⁴⁸ Militzer. Finanzierung, lk 241–242.

²⁴⁹ LUB 8, nr 26 (lk 16), 155 (lk 97) ja 175 (lk 107).

²⁵⁰ LUB 7, nr 696 (lk 497); Glauert. Bindung, lk 299. Eihmane. Livonijas bīskapu delegācijas slepkavība, lk 35–36 lükkab veenvalt ümber levinud arusaama, et ordurüü vahetamine oli vahetu reaktsioon Riia, Saare-Lääne, Tartu ja Tallinna piiskoppide saadikute mõrvamisele Grobiņa ordufoogti poolt 1428. aasta veebruaris või märtsis. Eihmane väitel ei olnud saatkonna saatust 1428. aasta märtsis toomhärradele veel teada ning ordurüü vahetamine oli hoopis pikemalt ette planeeritud.

²⁵¹ LUB 7, nr 695 (lk 497); LUB 1, nr 462 (v 579–580).

kavatseti arvatavasti kasutada väljaspool Liivimaad (seega kas paavsti kuurias või Rooma kuninga õukonnas), kuid on kaheldav, kas see ka tegelikult rakendust leidis. Igal juhul sattus see transsumpt ordu kõrgmeistri arhiivi, kuhu ta ka jäi.

Saksa ordu peaprokuraator Rooma kuurias püüdis mõjutada paavsti sundima Riia peapiiskoppi ja toomhärراسid uuesti Saksa ordu liikmeteks hakkama.²⁵² Peaprokuraatori tegevuse soodustamiseks lasi kõrgmeister Sigismundil ja keisririigi kuurvürstidel kirjutada paavstile ordu toetuseks. Sigismund väljastas 1428. aasta sügisel paavstile kaks palvekirja. Säilinud on neist ainult teine, 17. novembriga 1428 dateeritud kiri, milles ta palus paavstil tühistada otsus, mis lubas Riia toomkapiitlil Saksa ordu rüü kandmisest loobuda. Tühistada tuli ka Leedu suurvürsti Vytautase staatus Riia peapiiskopkonna kaitsehärrana ja lükata tagasi Riia linna palved vabaneda oma ustavusvandest Saksa ordule. Oma nõudmisi põhjendas kuningas väitega, et kõik see oli vastuolus Saksa ordule keisrite ja Rooma kuningate poolt antud privileegidega.²⁵³

1429. aasta jaanuaris kirjutasid paavstile ja kardinalkolleegiumile ka Kölni peapiiskop, Trieri peapiiskop, Reinimaa pfaltskrahv ja Baieri-Müncheni hertsogid. Vürstid rõhutasid Saksa ordu rolli kristlaskonna kaitsjana paganate ja venelaste eest, millele Kölni peapiiskop vastandas Riia peapiiskopi ja toomhärراسde tühised püüdlused (*asperacione frivola*). Vürstide kirjad esitlesid Riia toomkapiitli inkorporatsiooni Saksa orduusse vahendina välistamaks ordu ja peapiiskopkonna vahelisi tülisid, mis olevat ohuks kogu kristlaskonnale, sest nõrgendasid ordu võitlusvõimet kristlaskonna piiril. Vältimaks ordu nõrgenemisega kaasnevat kahju kogu kristlaskonnale, tuli lõpetada ordu vastuolud peapiiskopi ja toomhärراسdega Saksa ordu reegli ennistamise abil. Kölni peapiiskopi arvates pälviks paavst sellise otsuse tegemisel kogu Saksa natsiooni (*nacio Germanica*) tänu.²⁵⁴ Ilmselt kajastasid vürstide palvekirjad Saksa ordu retoorikat ning olid arvatavasti koostatud ordu palvel.

Sigismundi esimene kiri, mille sisust on teada vaid kuninga manitsus paavstile taastada Riia toomkapiitli inkorporeeritus Saksa orduusse, jõudis Rooma arvatavasti 1428. aasta novembri lõpus või detsembri alguses. Kuramaa piiskop Johann Tiergart (1425–1456), kes täitis tollal Saksa ordu peaprokuraatori ametikohustusi, andis selle isiklikult paavstile üle. Martinus V olevat seepeale vastanud, et ta ei ole omateada Riia toomkapiitlit Saksa ordu reeglist vabastanud, ega ole teinud ühtegi ordu privileege rikkuvat otsust. Järgmisel audientsil esitas Johann Tiergart paavstile Riia toomkapiitli ordureeglist vabastamise üriku, mida ta pidas võltsinguks, kuna seda ei leidunud paavstlike kirjade registris. Nende kahe audientsi tulemusena kohustas paavst 9. detsembril 1428 Orsini ja Arles'i kardinalle uurima Riia toomkapiitli reegli vahetuse asjus puhkenud tüli.²⁵⁵ Sellega

²⁵² Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg, lk 124–125; Glauert. Bindung, lk 300.

²⁵³ LUB 7, nr 763 (lk 539–540), 804 (lk 564–565), 807 (lk 566–568); LUB 8, nr 69 (lk 49); RI IX, nr 7138 (kd 2, lk 78).

²⁵⁴ LUB 7, nr 774–777 (lk 544–546); Berichte 4, nr 5–8 (lk 37–39).

²⁵⁵ LUB 7, nr 798 (lk 556) ja 807 (lk 567–568); Berichte 4, nr 18 (lk 49) ja 28 (lk 68).

Sigismundi esimese toetuskirja mõju ka piirdus. Kuninga teise toetuskirja andis eeldatavasti üle juba uus Saksa ordu peaprokuraator Kaspar Stangen von Wandofen, kes saabus Rooma 19. detsembril 1428.²⁵⁶

Riigivürstide kirjad jõudsid Rooma 21. märtsil 1429. Hoolimata Kaspar von Wandofeni keelitusest, keeldus Martinus V neid kirjasid lugemast, kuid lubas need 3. aprillil Orsini ja Arles'i kardinalidele üle anda. Kardinalkolleegiumile adresseeritud kirjade avaliku ettelugemise järel esitasid paavst ja kardinalid peaprokuraatorile ettepaneku saata Liivimaale paavstlik vahekohtunik. Kaspar lükkas ettepaneku tagasi. Peaprokuraator olevat seejärel rääkinud ühele oma usaldusisikule kavatsusest minna isiklikult kuningas Sigismundi ja riigivürstide juurde paavsti ja kardinalide orduvastase hoiaku üle kaebama. Kui paavst sellest kuulis, keelas ta peaprokuraatoril Roomast lahkuda.²⁵⁷

Sigismundi ja riigivürstide kirjadest oli Kaspar von Wandofen hinnangul vähe kasu. Kuigi ta ei võtnud vaevaks oma seisukohta lähemalt põhjendada, jääb mulje, et põhjus seisnes ennekõike kirjade sisus.²⁵⁸ Kuninga ja vürstide väide, et inkorporatsioon oli Riia rõivastustüli ainumõeldav lahendus, ei olnud arvatavasti lihtsalt veenev. Kuna keisririigist saadetud kirjad ei olnud usutavad, ei olnud võimalik neid ka paavsti mainet rikkumata järgida. Martinus V ise oli ju inkorporatsiooni tühistanud, ega saanud seda ilma tüli asjaolude tõsise uurimiseta taas kehtestada.

8. septembril 1429 kinnitas Rooma kuningas Liivimaa orduharu privileegid.²⁵⁹ Eeldatavasti samal ajal tegi Sigismund ettepaneku saata Liivimaale õiguste doktor Nikolaus Stock ülesandega lahendada tüliasi kuninga nimel. Liivimaa ordumeistri Cisse von Ruttenbergi (1424–1433) arvates ei suutnuks ükski rahuvahendaja sundida Riia toomhärراسid taas orduusse astuma, seda võinuks saavutada üksnes paavsti otsuse läbi ja seetõttu ei pidanud ta kuningliku vahekohtuniku Liivimaale saatmist mõistlikuks.²⁶⁰ Ometigi ei olnud Rooma kuninga nimel peetav vahekohus ordumeistri jaoks põhimõtteliselt vastuvõetamatu, nagu see oli olnud näiteks 1390. aastatel. Paljuski muidugi seetõttu, et kuninglikult vahekohtunikult võis antud juhul oodata ordumeelset otsust.

Saksa ordu reeglist loobumise järel ei astunud Riia peapiiskop ja toomhärراس teadaolevalt kontakti Rooma kuninga ja keisririigi vürstidega. Paavsti kuurias peapiiskopkonda esindanud Riia toomhärراس Dietrich Nagel teavitas siiski 1429. aasta mais oma kaaslasli Liivimaal Saksa ordu katsetest mõjutada paavsti keisrilt, kuningatelt, hertsogitelt, krahvidelt ja vabahärradelt saadud toetuskirjadega.²⁶¹ Loetelu umbmäärasus, üksikute vürstide nimetamisest hoidumine ja Sigismundi eristamine talle keisri tiitli omistamise kaudu näitavad, et Dietrich

²⁵⁶ Tema kohta Berichte 4, lk 1–34.

²⁵⁷ LUB 7, nr 798–799 (lk 556–561); Berichte 4, nr 18–19 (lk 48–52).

²⁵⁸ LUB 8, nr 35 (lk 27).

²⁵⁹ LUB 8, nr 83 (lk 55–56).

²⁶⁰ LUB 8, nr 95 (lk 61–62) ja 123 (lk 77–78).

²⁶¹ Berichte 4, nr 26 (lk 64): *Dictam autem eorum potenciam litteris imperatoris, regum, ducum, comitum, baronum pro eis ad dominum nostrum scribencium probant et ostendunt.*

Nagel oli üksnes kuulnud ilmalike võimukandjate toetuskirjadest, ega olnud nende sisuga lähemalt tutvunud.

Samuti puudub igasugune info selle kohta, et Riia prelaadid oleksid edastanud Sigismundile või kuurvürstidele Alet' piiskopi Pierre Assalbi eksekutsiooni-üriku 1426. aastast. Selle abil oleksid nad ju võinud endid kuninga ja vürstide ees õigustada. Võib-olla on tegemist puhtalt allikate säilimisest tekkinud probleemiga. Valdav enamus sündmuste kohta käivast infost on säilinud Saksa ordu kõrgmeisteri arhiivis. Niisiis kui kõrgmeistrile sellest ei kirjutatud, pole info ka tänapäeva ajaloolastele kätte saadav. Seetõttu on täiesti mõeldav, et Saare-Lääne piiskop Christian Kuband võis 1429. aasta talvel esitada kuningas Sigismundile selle üriku ära kirja.

Saare-Lääne piiskop osales 4.–13. detsembril 1429. aastal Pressburgis peetud Rooma kuninga õuepäeval²⁶² ja andis 22. detsembril Sigismundile.²⁶³ Seejärel reisis ta koos kuningaga Viini ja lahkus tema lähikonnast alles jaanuaris. Kuband süüdistas Sigismundi ees Saksa ordu Liivimaa piiskoppide rõhumises ja piiskopkondade kaitsmise kohustuse eiramises.²⁶⁴ Millisel määral arutleti kuninga õukonnas Riia rõivastustüli üle, ei ole kahjuks teada.

Paavsti õukonda reisis Kuband kuningas Sigismundi saadikuna, jõudes pärale 1430. aasta jaanuaris.²⁶⁵ Peagi levisid kuulujutud piiskopi kavatsusest osaleda 19. märtsil 1430 Nürnbergis peetaval Rooma kuninga õuepäeval. Roomast Nürnbergi ja tagasi pidi ta reisima paavsti saadikuna, tähelepanuväärselt enda kulul.²⁶⁶ Kahjuks jääb teadmata, mida ta Nürnbergis ette võtta kavatses. Võib-olla oli tema reis seotud sellega, et 16. veebruaril 1430 ostis Riia toomherra Dietrich Nagel välja Medice panga Rooma kontoris viis aastat hoiul olnud paavstliku korralduse, mis käskis Saksa ordul loovutada Riia linn peapiiskopile.²⁶⁷ Oletatavalt võis Kubandil olla kavas esitada kuningale ja riigivürstidele mainitud paavstlik korraldus Riia linna kuulumise kohta peapiiskopile koos selle kohta käiva eksekutsiooniürikuga, mis oli ju muuhulgas adresseeritud nii Rooma kuningale kui ka keisririigi vürstidele. Ometigi ei teinud ta oma kavatsust teoks. Rooma saabus teade, et Nürnbergi päev lükati 23. aprillini edasi ja see lükkas ajutiselt edasi ka piiskopi reisi.²⁶⁸ Teadmata põhjusel otsustas ta seejärel

²⁶² LUB 8, nr 140 (lk 87); Pressburgi õuepäeva kohta RTA 9, lk 341–371; Sabine Wefers. Politische System, lk 164–166.

²⁶³ LUB 8, nr 138–139 (lk 84–84).

²⁶⁴ LUB 8, nr 146 (lk 92), 164 (lk 102) ja 174 (lk 107); Berichte 4, nr 137 (lk 182). Muu hulgas kaebas Christian Kuband ka Tallinna linna peale (LUB 8, nr 392 [lk 229]) seoses linna ja Tallinna piiskopi vahelise tüliga linnakooli rajamise asjus. Kuna Tallinna linna toetas ka Saksa ordu, sai Christian Kuband kasutada toiminut näitena sellest, kuidas Saksa ordu toetas Liivimaa piiskoppide õiguste rikkumist. (Juhan Kreem. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the Fifteenth Century)*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2002 [Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 6], lk 145).

²⁶⁵ LUB 7, nr 140 (lk 87); RI XI, nr 7521 (kd 2, lk 106).

²⁶⁶ LUB 8, nr 154 (lk 97), 158 (lk 99) ja 163 (lk 101).

²⁶⁷ LUB 8, nr 26 (lk 16), 155 (lk 97) ja 175 (lk 107).

²⁶⁸ LUB 8, nr 166 (lk 103) ja 168 (lk 105).

Nürnbergi mitte minna. Võib-olla sai ta mõnest usaldusväärsest allikast teada, et Sigismund ei kavatsenud tegelikult ise sinna kohale saabuda.²⁶⁹

Märtsi alguses 1430 okupeerisid Saksa ordu väed Saare-Lääne piiskopkonna.²⁷⁰ Ordu vastased teavitasid toimunut Leedu suurvürsti Vytautast ja 11. mail 1430 andsid suurvürsti saadikud Rooma kuningale Sigismundile üle suurvürsti kaebuse Liivimaa piiskoppide halva kohtlemise üle Saksa ordu poolt. Vytautas toonitas, et Saare-Lääne piiskopkonna okupeerimine rikkus otseselt tema autoriteeti, kuna paavst oli ta määranud Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondade kaitsehärraks. Ta teavitas kuningat Riia ja Tartu prelaatide kartusest, et ordu võib ka nende valdusi rünnata ja palus Sigismundil nõuda kõrgmeistrilt ja Liivimaa meistrilt Liivimaa piiskopkondade õiguste austamist. Sigismund vastas suurvürsti saadikule väljendades oma nõrdimust toimunu üle, kuid ei täitnud Vytautase palvet. Sigismundi nõunik, Saksa ordu vend Nikolaus von Redwitz soovitas kõrgmeistril läkitada kuninga juurde oma saadikud, kes seletaksid kõik piiskopkonna okupeerimisega seotu ausalt ja üksikasjalikult ära ning paluksid kuningalt nõu edasise käitumise osas.²⁷¹ Ometigi ei läkitanud ei kõrgmeister ega Liivimaa meister teadaolevalt seesugust saatkonda.

Liivimaa prelaatide katse rakendada Vytautase vahendusel Sigismundi oma huvide kaitseks ei avaldanud järelikult soovitud mõju. Vytautas püüdis tollal esmajoones kuningakrooni poole, mida Sigismund talle pakkus. Kuna Poola kuningas Władysław II Jagiełło püüdis tema kuningaks kroonimist takistada, siis vajas Leedu suurvürst vastukaaluks head läbisaamist Poola peamise vaenlase Saksa orduga.²⁷² Alates augustist 1430 hoidus Vytautas seega Liivimaa prelaatide toetamisest.²⁷³

1431. aastal Itaaliasse keisriks kroonimisele reisinud Sigismund lubas kõrgmeistrile mõjutada paavsti Saksa ordu soovidele vastu tulema. Liivimaa meister arvas, et kõrgmeister võiks kuningale kirjutada Saare-Lääne piiskop Christian Kubandist, kes paavsti kuurias ordu vastu tegutses. Ta eeldas, et kuninga kaasabil võib peaprokuraatoril õnnestuda suruda kuurias läbi seesugune kokkulepe, millega Saare-Lääne piiskopi residents, Kuressaare linnus, saaks ordu valduks. Samuti lootis ta Sigismundi toel mõjutada paavsti tagandama Kubandi piiskopi kohalt ja nimetama tema asemele mõne orduvenna. Paul von Rusdorf

²⁶⁹ Aprillis levisid Saksa vürstide ja linnade seas kuuldused Sigismundi peatsest saabumisest Nürnbergi. 12. aprillil jõudis kohale tema kantsler. Kuningal endal ei olnud tollal ilmselt kavas Nürnbergi minna. Vt RTA 9, lk 375–376; Wefers. Politische System, lk 167–168.

²⁷⁰ LUB 8, nr 160 (lk 99), 174 (lk 107) ja 220 (lk 131–132).

²⁷¹ CEV, nr 1412 (lk 901–903); LUB 8, nr 208 (lk 124–125).

²⁷² Julia Dücker. Sigismund und der Konflikt um die Königskrönung Witolds von Litauen (1429/30). – *Emperor Sigismund and the Orthodox World*. Vl. Ekaterini Mitsiou, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapellan ja Alexandru Simon. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2010 [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 410; Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 24], lk 17–25; Hoensch. Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen, lk 33–36; Israel. Verhältnis, lk 35–36.

²⁷³ CEV, nr 1426 (lk 917–919); LUB 8, nr 281 (lk 159).

edastas meistri soovid ordu peaprokuraatorile, kuid soovitas ka meistril endal Rooma kuningale kirjutada.²⁷⁴ Hoolimata kõrgeleennulistest plaanidest ei tõusnud Sigismundi Itaalias viibimisest Liivimaa meistrile mingit märkimisväärset tulu. Pea kogu oma Itaalias viibimise aja oli kuningas paavstiga vastuoludes, ega saanud seega talle mõju avaldada, vaid otsis hoopis ise Saksa ordu peaprokuraatorilt abi.²⁷⁵

1434. aasta veebruaris algatasid Riia peapiiskop ja toomhärрад Baseli kirikukogul Saksa ordu Liivimaa haru vastase kohtuasja. Nad nõudsid tagasi kõiki Riia kiriku valdusi, mis olid sajandite jooksul ordu kätte läinud. Kirikukogu tegeles tüliasjaga kuni 1436. aastani ja kinnitas viimaks hoopis 1435. aasta lõpus Liivimaa poolte kokkuleppe saavutatud lepituse.²⁷⁶ Minule kättesaadavate allikate järgi argumenteerisid osapooled Baselis peetud protsessi ajal keiserlike privileegidega või apelleerisid keisririigi õigusele üksnes kahel korral.

Riia toomhärра Dietrich Nagel koostas 1434. aasta teisel poolel kohtuasja tarbeks pikema teksti, kus andis ülevaate Riia kiriku tüliasjadest Saksa orduga kuni 1432. aastani.²⁷⁷ Riia kiriku ilmaliku autoriteedi alusdokumendina esitas ta Rooma kuninga Heinrich (VII) lääniüriku Riia piiskop Albertile aastast 1225.²⁷⁸ Dietrich Nagel tõlgendas seda nii, nagu oleks kuningas andnud Albertile ilmaliku võimu kogu Liivimaa üle, mispeale olevat Albert rajanud Riia linna, asutanud teised Liivimaa piiskopkonnad ja ka Mõõgavendade ordu. Tegelikult asutati Riia linn (aastal 1201), Mõõgavendade ordu (aastal 1202) ja ka näiteks Tartu piiskopkond (aastal 1211/24) enne kuningas Heinrichi lääniürikut Albertile. Dietrich Nagel ajas ilmselt teadlikult sündmuste kronoloogia segi, et kuninglike privileegide alusel väita nagu kuuluks Riia peapiiskoppidele ilmalik ülemvõim kogu Liivimaal. Tema teksti ülejäänud osa keskendus Saksa ordu ja Riia kiriku vahelise tüli kirjeldusele. Heinrich (VII) ürik oli seega ainus keiserlik dokument, mida Dietrich Nagel mainis. Seejuures oli ääremärkusel mainitud, et ürik ise ei olnud hetkel käepärast.²⁷⁹ Kuna Baselisse reisinud Riia kiriku esindajad ei olnud seda kaasa võtnud, võib oletada, et neil ei olnud esialgu kavas kasutada kirikukogul peetava kohtuasja ajal keiserlikke ürikuid.

1434. aasta sügisel esitasid Riia kiriku esindajad Baseli kirikukogule kaebuse lähemalt täpsustamata ilmikute üle, kes olevat kiriku vaimulikkonda ebaõiglaselt maksustanud ja omastanud vaimulikele kuuluvat vara. 4. novembril andis

²⁷⁴ LUB 8, nr 562 (lk 335–336) ja 568 (lk 338).

²⁷⁵ Berichte 4, nr 385–390 (lk 423–430), 396 (lk 434–436), 398 (lk 437–438), 401 (lk 441), 416–417 (lk 453–454) ja 442 (lk 470); LUB 8, nr 613 (lk 360–361).

²⁷⁶ Dombrowski. Beziehungen, lk 114–135, 163–169 ja 197–200; Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg, lk 130–135.

²⁷⁷ UB Greifswald, Geistliches Ministerium Greifswald, 23. C. VI., fol. 113–122; LUB 8, nr 852 (lk 495–498). Constantin Mettig. Die Chronik des rigaschen Domherrn Nagel. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahr 1885*. Riga: Häcker 1886, lk 37–43; Angermann. Die mittelalterliche Chronistik, lk 17; Brück. Konflikt und Rechtfertigung, lk 87–88 ja 126.

²⁷⁸ LUB 1, nr 67 (v 71–72); RI V / 1, nr 3995 (lk 724).

²⁷⁹ UB Greifswald, Geistliches Ministerium Greifswald, 23. C. VI., fol. 113r.

Baseli kirikukogu Ratzeburgi ja Tartu piiskoppidele ning Kołobrzegi kollegiaat-kiriku praostile mandaadi ekskommunitseerida kõik ilmikud, kes on ülalkirjel-datud moel Riia vaimulike vabadusi rikkunud. Ekskommunikatsioon pidi kestma seni, kuni vaimulikelt ära võetud vara tagastatakse või heastatakse neile tehtud varaline kahju.²⁸⁰ Eeldatavasti peeti nende ilmikute all silmas Riia raadi ja võib-olla ka Saksa ordu Liivimaa haru. Kirikukogu väljastatud korraldust võis seega kasutada näiteks survestatmaks Riia linna naasma peapiiskopi ilmaliku võimu alla. Kahjuks ei ole selle üriku rakendamise kohta mitte mingit infot.

Tähelepanu väärib ürikus kasutatud õiguslik argumentatsioon. Esmalt toodi ära kolmanda Lateraani kirikukogu (1179) kaanon 19, mille järgi oli ilmikutel keelatud vaimulikke ja nende kinnis- ning vallasvara maksustada.²⁸¹ Teise õigusliku toena esitati keiser Friedrich II privileeg katoliku kirikule – *Constitutio in basilica beati Petri* (20. november 1220).²⁸² Ei jäetud ka mainimata, et paavst Honorius III oli selle privileegi kinnitanud.²⁸³ Kolmandana keiser Karl IV privileeg Bremeni ja Magdeburgi kirikuprovintside vaimulikele – *Karolina de ecclesiastica libertate* (13. oktoober 1359).²⁸⁴ Need kaks keiserlikku ürikut tühistasid kõik kiriku vabadusi rikkuvad määrused ja tagasid vaimulikele maksuvabastuse. Kuigi mõlemad ürikuid olid vormiliselt privileegid, siis tõlgendasid kaasaegsed neid seadustena. Friedrich II käsul lisasid Bologna ülikooli õigusteadlased tema üriku Rooma õiguse koodeksisse.²⁸⁵ Mõni aastakümme hiljem sai see ka kirikuõiguse osaks. Karl IV ürikut seaduskoodeksitesse ei lisatud, küll aga pidasid paavstid ning Konstanzi ja Baseli kirikukogud seda Püha Rooma keisririigis kehtivateks seadusteks. Alates 1390. aastatest kuni 15. sajandi lõpuni andsid paavstid ja kirikukogud nende kahe keiserliku üriku alusel välja nn konservaatori-mandaate: fikseeritud vormistusega dokumente, mis andsid kaebaja poolt nimetatud vaimulikele konservaatoritele õiguse kehtestada kiriklikke karistusi vaimulike privileegide rikkumises süüdistatute üle.²⁸⁶ Ka kõne all olev Baseli kirikukogu ürik Ratzeburgi ja Tartu piiskoppidele ning Kołobrzegi praostile on seesugune konservaatori-mandaat. Seega on antud juhul tegemist ühe varaseima katsega rakendada keiserlike seadusi Liivimaa sisesetülide lahendamisel.

²⁸⁰ LUB 8, nr 874 (lk 516–520).

²⁸¹ *Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio in qua prætera ea quæ Phil. Labbeus, et Gabr. Cossartius, Et noivissime Nicolaus Coleti in lucem edidere, ea omnia insuper in suis locis optime disposita exhibentur, quæ Joannes Dominicus Mansi, archiepiscopus Lucenis evulgavit.* Kd 22. Toim. Giovanni Dominico Mansi. Pariis: Hubert Welter [1778] 1903, v 228–229; LUB 8, nr 874 (lk 516–517).

²⁸² MGH Constitutiones 2, nr 85 (lk 106–109); LUB 8, nr 874 (lk 517–518).

²⁸³ Regesta pontificum Romanorum, nr 6408 (lk 556); LUB 8, nr 874 (lk 517–518).

²⁸⁴ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum.* Kd 12. *Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1357–1359.* Toim. Ulrike Hohensee, Mathias Lawo, Michael Lindner ja Olaf B. Rader. Wiesbaden: Harrassowitz 2013, nr 567 (lk 550–552); LUB 8, nr 874 (lk 518).

²⁸⁵ MGH Constitutiones 2, nr 86 (lk 110); Stürner. Friedrich II, Teil 1, lk 251; Abulafia. Frederick II, lk 138–139.

²⁸⁶ Johanek. Karolina, lk 806–831.

Mõlemad käsitle all olnud dokumendid olid ordu ja Riia kiriku vahelise tüliasjaga üksnes kaudselt seotud. Tähelepanuväärselt ei mainitud ei Riia prokuraatori poolt Baseli kontsiilile esitatud Saksa ordu vastastes süüdistuses ega ka muus tüliasjaga otseselt seotud dokumentatsioonis sõnagagi Liivimaa maa-
härade keiserlikke privileege.²⁸⁷

Paralleelselt Baseli kirikukogul peetud kohtuasjale pidasid osapooled läbirääkimisi ka Liivimaal. 1434. aasta suvel palus Riia ordulinnuse komtuur tollal Preisimaal viibinud ordumeistril lasta keiser Sigismundil kinnitada Ludwig IV ürik (aastast 1332), mis andis ordule ilmaliku võimu Riia linna üle. Komtuuri kirjast jääb mulje, et palve ajendiks ei olnud niivõrd tollal peetud läbirääkimised Riia prelaatidega, kuivõrd hoopis Saksa ordu ja Riia linna vahelised hõõrumised.²⁸⁸ Järjekordsed läbirääkimised Saksa ordu ja Riia kiriku vahel toimusid 1435. aasta jaanuaris, kuid lepitus saavutati alles aasta lõpus. Septembri alguses sai Liivimaa haru Wilkomierzi lahingus Leedu suurvürsti Žygimantas Kestutaitise (1431–1440) käest rängalt lüüa. Hukkus ka ordumeister Frank Kirschorf (1433–1435). Raske kaotuse tõttu sõjaliselt nõrgestatud ja vastase võimalikuks rünnakuks valmistuv ordumeister Heinrich von Böckenförde (1435–1438) oli nõus Riia prelaatidele järele andma. 4. detsembril 1435 Valgas sõlmitud kokkuleppega tunnustas Saksa ordu augusiinlaste-koorihärrade ordureegli järgimist Riia toomkapiitlis. Lahendati ka mitmed Riia kiriku ja ordu vahelised tüliasjad, kuid Riia linna küsimus otsustati 12 aastaks edasi lükata.²⁸⁹ Kuigi kokkulepete tekstis ei mainita kordagi ei Püha Rooma keisririiki ega keisrit,²⁹⁰ kasutati läbirääkimiste käigus vähemalt ühte keiserlikku ürikut. Riia prelaadid lasid 1435. aastal teha transsumpti kuningas Heinrich (VII) lääniürikust piiskop Albertile. Võib-olla oli see notariaalselt kinnitatud ärakiri esialgu mõeldud hoopis Baseli kirikukogul peetud kohtuprotsessil kasutamiseks? Kuna see transsumpt asus hiljem Liivimaa orduharu arhiivis, siis võib arvata, et Riia kirik esitas selle Valgas peetud läbirääkimiste käigus ordule ja ürik jäi nende kätte.²⁹¹ Oletatavasti kasutati läbirääkimiste ajal ka teisi keiserlikke privileege. Saksa ordu võis Riia prelaatidele näiteks esitada transsumpti keiser Ludwig IV 1332. aasta ürikust.

Kuigi Riia linna puudutav tüliasi oli kuni 1447. aasta 4. detsembrini külmutatud, valmistusid osapooled vastuolude jätkumiseks pikemat aega ette. 1443. aastal tegi Kuramaa piiskop transsumpti keiser Ludwig IV ürikust.²⁹² 1446. aastal palus kõrgmeister ordu peaprokuraatoril hankida paavstilt kinnitus Riia linna kuulumise kohta Saksa ordule. Selleks tuli paavstile esitada ärakirjad Ludwig IV

²⁸⁷ LUB 8, nr 778 (lk 451–453), 786–787 (lk 459–462), 837 (lk 486–489), 861 (lk 506–509), 891 (lk 531–533), 919 (lk 548–549) ja 945 (lk 560–571).

²⁸⁸ LUB 8, nr 816 (lk 474–476). Ordu ja linna vahelised hõõrumiste kohta vaata lähemalt: LUB 8, nr 898 (lk 537–538); Brück. Riga, lk 70–71.

²⁸⁹ Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg, lk 133–135; Raudkivi. Liivimaa maapäev, lk 92–96; AR 1, lk 375–381.

²⁹⁰ LUB 8, nr 1016–1019 (lk 625–632).

²⁹¹ LUB 8, nr 1028 (lk 637).

²⁹² LUB 9, nr 1024 (lk 673).

ja Rudolf I ürikutest ning Riia linna alistumislepingust (aastast 1330).²⁹³ Järgmise aasta jaanuaris palus kõrgmeister Liivimaa meistrit saata talle kõik ürikud, mis õigustasid ordu ilmalikku võimu Riia linna üle. Kõrgmeister kavatses lasta need ürikud kinnitada Rooma kuningas Friedrich III.²⁹⁴ Teadaolevalt ei saanud ordu ometigi ei paavsti kinnitust Riia linna valdamise kohta, ega ka kuninga kinnitust ülalmainitud ürikutele.

Riia prelaadid hoidsid samal ajal samuti kontakti keisrikojaga (vt ptk 2.3.1.3. ja 2.3.2.1.). Talvel 1446–1447 käis Friedrich III juures peapiiskopi saadik, kelle tegevusest kuninga õukonnas pole kahjuks midagi teada.²⁹⁵ 1448. aasta alguses plaanis Riia toomhärja Dietrich Nagel reisida Rooma kuninga juurde, kuid pidi peapiiskopi surma tõttu oma reisi ära jätma. Saksa ordu juhtkond oletas, et Dietrich Nagel tahtis kuninga poole pöörduda seoses tüliga Riia linna üle või seoses vastuoludega Saare-Lääne piiskopkonnas.²⁹⁶

Ülalmainitud sidemed keisrikojaga jäid põgusaks, ega omanud märgatavat mõju tüliasja edasises käigus. Määravaks sai hoopis tõsiasi, et Saksa ordul õnnestus mõjutada paavsti nimetama uueks Riia peapiiskopiks ordu preester-venna Silvester Stodewescheri. Too mees oli pärit Preisimaalt Toruü linna kodanikkonnast. Kõrgmeister maksis kinni tema õpingud Leipzigi ülikoolis, mispeale astus ta Saksa orduusse ja teenis aastatel 1441–1449 kõrgmeisteri kaplani ning kantslerina. Peapiiskopiks saades kohustus ta kuulekusele Saksa ordu ees ja lubas taastada Riia toomkapiitlis Saksa ordu reegli järgimise.²⁹⁷

Silvester Stodewescher initsiatiivil leppisid Riia kirik ja Saksa ordu 1451. aasta 6. juulil Volmaris kokku, et kõik tulevased Riia toomhärjad peavad astuma preestervendadena Saksa orduusse. Juba ametis olevatel toomhärjadel lubati jääda elu lõpuni augustiinlaste-koorihärrade ordu liikmeteks. Vastutasuks loobus Saksa ordu õigusest visiteerida Riia toomkapiitlit ja jurisdiktsioonist toomkapiitli üle.²⁹⁸

Ordu kõrgmeisteri saadikud olid Volmarisse kaasa toonud transsumpti ära- kirjadega ühest keiser Friedrich II ürikust ja ühest keiser Ludwig IV ürikust, mis kinnitasid Saksa ordu õiguse evida ilmalikku võimu ja lüüa münte.²⁹⁹ Friedrich II üriku puhul võis tegemist olla Verona kuldbullaga aastast 1245, mis andis Saksa ordule härrusõigused Kuramaa, Leedu ja Zemgale üle.³⁰⁰ Ludwig IV ürikuks oli arvatavasti Leedu ja Vene läänistamine Saksa ordu kõrgmeistrile

²⁹³ LUB 10, nr 208 (lk 139) ja 213 (lk 144).

²⁹⁴ LUB 10, nr 289 (lk 192–193).

²⁹⁵ LUB 10, nr 276 (lk 184–185).

²⁹⁶ LUB 10, nr 414 (lk 285–286).

²⁹⁷ Boockmann. Einzug, lk 2–4; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 152–162. Peapiiskop Silvester kohustus tasuma kõrgmeistrile ka tema peapiiskopiks edendamise kaasnenud kulud (Militzer. Finanzierung, lk 249–250).

²⁹⁸ AR 1, nr 537 (lk 504–513); Glauert. Bindung, lk 310–313; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 165–169.

²⁹⁹ LUB 11, nr 195 (lk 165).

³⁰⁰ LUB 1, nr 185 (v 241–244).

aastal 1337. aastal.³⁰¹ Liivi-, Eesti- ja Kuramaa ürikuraamatu üheteistkümnenda köite väljaandja Philipp Schwartz eeldas, et tegemist oli hoopis ärakirjaga sellest keiser Ludwig IV ürikust, mis kinnitas ordu ilmaliku võimu Riia linna üle (1332).³⁰² Ometigi polnud viimati mainitud üriku kinnitatud ärakirju vaja kaasa tuua, sest selle originaal asus Liivimaa orduharu arhiivis.³⁰³ Pealegi oli kõrgmeistri saadikutel kaasas ka transsumpt paavst Clemens V 1265. aasta 31. mai ürikust, millega võeti kõik Saksa ordule Venes kingitud valdused ning ordu poolt mongolitelt vallutatavad alad paavsti kaitse alla ja paavsti ilmalike valduste hulka.³⁰⁴ Saadikute toodud ürikud ei olnud seega niivõrd seotud ordu ja Riia kiriku vahelise tüliasjaga, vaid pidid esmajoonel tõendama Saksa ordu õigusi evida paganatelt vallutatud aladel ilmalikku võimu. Arvatavasti ei toonud läbirääkimistele keiserlikke ja paavstlikke ürikuid kaasa mitte üksnes kõrgmeistri saadikud, vaid ka Liivimaa orduharu ning Riia peapiiskop ja toomhärрад. Kahjuks ei ole meil selle kohta mingeid allikateateid. Igal juhul on siiski väljaspool kahtlust, et 1451. aasta suvel kasutati ordu ja peapiiskopkonna vahelise kokkuleppe sõlmimisel muuhulgas ka keiserlike ürikuid.

Volmari kokkulepe sõlmiti Kolmainuse nimel, neitsi Maarja rõõmuks, Püha Tooli auks, Jumala teenimiseks ning „Püha Rooma keisririigi ja kristliku usu edendamiseks ja tugevdamiseks“.³⁰⁵ Keisririigi mainimine lepingutekstides oli Liivimaal äärmiselt haruldane. Antud juhul võis seda ajendada kavatsus lasta kokkuleppe kinnitada nii paavstil kui ka Rooma kuningal. Teadaolevalt Rooma kuninga kinnitust siiski ei hangitud. Paavst andis oma kinnituse Volmari kokkuleppele 4. märtsil 1452.³⁰⁶ Ordu peaprokuraator Johann Tiergart ja Liivimaa meistri saadik Paul Einwalt toonitasid, et neil õnnestus kinnitus hankida enne kuningas Friedrich III saabumist Rooma linna. Saksa ordu kardinalprotektor Domenico Capranica oli ordu esindajaid hoiatanud, et kuninga kohalolek võiks mõjuda kahjulikult ordu asjade ajamisele paavsti kuurias.³⁰⁷ Kahjuks ei selgita ordu esindajad lähemalt seda, miks kuninga viibimine Roomas võiks mõjuda negatiivselt ordu asjadele. Mõnede Liivimaa prelaatide seas tekitas Volmari leppele vastumeelsust ja nad olevat soovinud lasta paavstil lepe tühistada.³⁰⁸

³⁰¹ PUB 3, nr 134–135 (lk 96–101).

³⁰² LUB 11, lk 165 joonealune märkus 3.

³⁰³ LUB 3, reg 1601 (lk 194–195); LUB 10, nr 213 (lk 144) ja 289 (lk 192–193). Kõrgmeistri valduses oli üksnes 1333. aastal tehtud *vidimus*, mis asub praegu GStA PK's. Üriku säilinud ärakirjade kohta: [RI VII] / 8, nr 257 (lk 119).

³⁰⁴ LUB 11, nr 195 (lk 165); PUB 1 / 2, nr 240 (lk 178–179). Vt ka PUB 1 / 2, nr 89 (lk 80–81).

³⁰⁵ AR 1, nr 537 (lk 507): *im namen der heiligen und yn sich ungeteilten dryvaldikeit zcu lobe, der wirdigen junckffrauwen Marien und dem gantzen here czu sunderlicher wonne, dem heiligen Romischen stule czu ere, Gots dinste, dem heiligen Romisschen reiche und christlichen geloben czu merunge und sterkunge.*

³⁰⁶ LUB 11, nr 203 (lk 171–173).

³⁰⁷ LUB 11, nr 208–209 (lk 182–188); Friedrich III keisriks kroonimisega seotu kohta vt Koller. Friedrich III, lk 116–125.

³⁰⁸ LUB 11, nr 166 (lk 139–140), 169 (lk 142–143) ja 339 (lk 297–299); AR 1, lk 513–514 joonealune märkus 2.

Võib-olla kartsid ordu esindajad, et leppe vastased püüavad saada kuningas Friedrich III toetust ja soovisid seetõttu leppe kinnitamisega kiirustada.

3.4.2. Kirchholmi lepe ja vaidlused selle tühistamise üle (1452–1479)

Riia peapiiskop, Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia linn sõlmisid 1452. aasta 30. novembril Salaspilsis (sks k Kirchholm) lepingu, mis kehtestas ordu ja peapiiskopi ühise häärruse linna üle.³⁰⁹ Sajandeid kestnud tüli lahendamine kompromissiga sai võimalikuks keerulise poliitilise olukorra tõttu. Saksa ordul oli tollal probleeme Preisimaa mõjukaid hansalinnu ja rüütleid koondanud Preisimaa Liiduga.³¹⁰ Ordu juhtkond pelgas, et ka Riia linn võib nendega liituda. Riia kodanikel olid tõesti tihedad perekondlikud ja kaubanduslikud sidemed Preisimaa linnadega. Sarnaselt viimastega püüdisid ka Riia raehärrad linna autonoomia laiendamise ja ordu võimutäiuse vähendamise poole. Nende püüdluste teostamiseks olid raehärrad seni kasutanud ära peapiiskopi ja ordu vahelisi tülisid. 1451. aasta viimastel kuudel puhkesid tõsised vastuolud Riia prelaatide ja linna vahel, sest kaks kodanikku vigastasid rängalt toomhärja Johann Stockerit. Peapiiskop nõudis süüdistatavate andmist oma vaimuliku kohtu kätte, millest raad keeldus. Liivimaa meister sattus tüli tõttu keerulisse olukorda. Linna poolele asumine tähendanuks tõsiseid vastuolusid peapiiskopi ja toomhärradega. Viimaste toetamine seevastu võinuks ajendada Riia otsima tuge Preisimaa Liidult või looma analoogse ühenduse Liivimaal.³¹¹

1452. aasta juulis Salatsis toimunud kohtumisel tegid peapiiskop ja toomhärrad ordumeistrile ettepaneku kehtestada Riia linna üle ühishärrus. Ordumeister Johann von Mengede otsustas Silvester Stodewescheri ettepaneku vastu võtta ja 24. augustil Salaspilsis sõlmisid ordu, peapiiskop ja toomhärrad omavahel esialgse kokkuleppe. Ordu ja peapiiskopkonna ühishärruse rakendamiseks oli vaja ka Riia linna nõusolekut, kes oli pikaajast tülist pigem kasu lõiganud, ega olnud seega lepitusest huvitatud. 19. novembril lasid peapiiskop ja ordumeister avalikult ette lugeda oma süüdistused Riia raele ja gildidele, kellele heideti ette suurt hulka erinevaid õigusrikkumisi. Samas teavitati neid ka ordu ja Riia kiriku

³⁰⁹ AR 1, nr 552 (lk 559–565).

³¹⁰ Marian Biskup. Der Preußische Bund 1440–1454. Genesis, Struktur, Tätigkeit und Bedeutung in der Geschichte Preußens und Polens. – *Hansische Studien III. Bürgertum – Handelskapital – Städtebünde*. Vlj. Konrad Fritze, Eckhard Müller-Mertens ja Johannes Schildhauer. Weimar: Böhlau 1975 [Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, 15], lk 210–229; Jürgen Sarnowsky. Die ständische Kritik am Deutschen Orden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. – *Das Preußenland als Forschungsangabe. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag*. Vlj. Bernhart Jähnig ja Georg Michels. Lüneburg: Nordost-deutsches Kulturwerk 2000 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 20], lk 403–422.

³¹¹ Brück. Riga, lk 46–58 ja 65–77; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 170–174; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 27.

vahel sõlmitud kokkuleppest ja soovitati sellega nõustuda. Riia linn andis survele järgi.³¹²

Salatsis esitatud ettepaneku järgi omas Riia kirik õigust Riia linna üle see-pärast, et: 1) piiskop Meinhard oli pööranud enne linna asutamist selle aladel elanud liivlased kristlusse; 2) Rooma kuninga Heinrich (VII) privileeg piiskop Albertile tõstis Liivimaa vürstkonmaks, piiskop Alberti selle ilmalikuks vürstiks ning andis piiskopile õiguse asutada linnasid, millele toetudes rajas ta Riia linna; 3) paavstid ja paavsti legaati Guglielmo olid linna asutamise kinnitanud; 4) seega ei ole ordul mingit õigust evida ilmalikku võimu Riia linna üle, mida tõestab ka 1360. aasta paavstliku kohtu otsus. Seejuures pidas Riia kirik oluliseks tõestada nende ürikute kehtetust, mis tagasid ordule ainuhärruse linna üle. Keiser Ludwig IV 1332. aasta ürik oli Riia kiriku seisukoha järgi õigustühine, sest seal ei mainitud kordagi peapiiskopkonna õigusi linnale. Vaimulike arvates ei oleks keiser ordule seesugust ürikut andnud, kui ta oleks olnud teadlik Riia kiriku õigustest linnale. Pealegi ei tühistanud keiser oma ürikuga kuningas Heinrich (VII) privileege Riia kirikule, mis olid ometigi tema korraldustega ühildamatud. Samuti ei olnud Riia kiriku arvates keisril kompetentsi võtta linn peapiiskopkonna käest ära ja anda see Saksa ordule. Kehtetu olevat ka Riia alistumisleping Saksa ordule aastast 1330, sest ühe isanda alamatel ei ole õigust oma isanda tahte vastaselt teise isanda võimu alla minna. Kummalisel kombel ei pidanud Riia kirik oluliseks Rudolf I 1274. aasta üriku kehtetust tõestada. Kirik oli valmis tunnustama ainult neid ordu õigusi Riias, mille piiskop Albert oli loovutanud mõõgavendadele.³¹³ Kahjuks jääb teadmata, mida täpsemalt nende mõõgavendadele loovutatud õiguste all 1452. aastal silmas peeti.³¹⁴

Novembris Riia linnale esitatud kirjalikes süüdistustes oli peapiiskopi härrusõigus linna üle põhjendatud järgnevalt: 1) paavstid olevat kinnitanud esimesele kolmele piiskopile (Meinhard, Berthold ja Albert) ilmaliku võimu kogu Liivimaa üle; 2) Rooma kuninga Heinrich (VII) privileegi järgi kuulus piiskop Albertile Riia linna üle „kuninglik“ võim, jurisdiktsioon ja kohtuvõim.³¹⁵ Nii Salatsis esitatud ettepanekus kui ka peapiiskopi süüdistustes toonitati, et Riia kiriku ilmalik võim Riia linna üle tulenes nii paavstlikust kui keiserlikust autoriteedist. Märkimisväärselt oli kuningas Heinrich (VII) ürik ainus Riia (pea)piiskoppidele väljastatud keiserlikest-kuninglikest ürikutest, mis leidis kohti õiguslikus argumentatsioonis. Mingil põhjusel ei peetud lääniuuenduse ürikuid ja pärast 1225. aastat keisritelt-kuningatelt saadud privileege antud juhul oluliseks.

Saksa ordu õiguslik arusaam kajastub ordumeister Johann von Mengede süüdistustes Riia linnale: 1) keiser Friedrich II privileeg (nn Verona kuldbulla

³¹² AR 1, lk 521–523, 532 ja 557–559; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 175–179.

³¹³ AR 1, nr 543 (lk 524–525).

³¹⁴ Aastatel 1225–1226 paavsti legaadi vahendusel sõlmitud kokkulepete tulemusena olid mõõgavendade valdused ja vara Riia linnas ja linnasarases vabastatud linna kohtuvõimust ning ordule kuulunud Püha Jüri kirik Riia linnas sai laialdase vabastuse piiskoplikust võimust, koos õigusega pidada kooli (Benninghoven. Der Orden, lk 200–203). Vt ka ptk 1.4.3.

³¹⁵ AR 1, nr 549 (lk 533–534).

1245. aasta juulist)³¹⁶ andis Saksa ordule „keiserliku“ õiguse evida ilmalikku võimu kõigi nende maade, linnade ja inimeste üle, kelle nad neil maadel (mõeldud on Liivimaad) endile allutada suudavad; 2) Saksa ordu oli pärinud mõõgavendadelt teatavad härrusõigused Riia linna üle; 3) linn alistus ordule (aastal 1330) ja selle alistumise kinnitas keiser Ludwig IV (aastal 1332); 4) juba Rooma kuningas Rudolf I oli kinnitanud ordule kohtuvõimu Riia linna üle (aastal 1274). Ordumeistri juristid tõlgendasid aastatel 1225–1226 paavsti legaadi vahendusel Riia piiskopi, mõõgavendade ja Riia linna asjus sõlmitud kokkuleppeid nii, nagu oleks Riia linn juba tollal olnud mõõgavendade ja Riia piiskopi ühishärruse all.³¹⁷ Tegelikult olid mõõgavennad tollal hoopis loobunud oma taotlusest ilmalikule võimule Riia linna üle ning aktsepteerisid Riia piiskoppi ainuhärrust linna üle (vt ptk 1.4.3.).

Kui ordumeister heitis Riia linnale ette üksnes oma privileegide rikkumist, siis peapiiskop süüdistas linna muuseas ka „vaimuliku ja keiserliku õiguse“ rikkumises. Selle all pidas ta silmas vaimulike ja nende vara vabastust ilmalikust jurisdiktsioonist, ilmalikust kohtuvõimust ja ilmalikest maksudest ning seesuguste määruste õigustühisust, mis keelasid ilmikutel oma vara vaimulikele müüa või parandada. Peapiiskop mainis ka otsesesõnu, et vaimulike erioiguste eiramise tõttu on linn astunud üle keiser Friedrich II *Constitutio in basilica beati Petri* ja keiser Karl IV *Karolina de ecclesiastica libertate* sätetest.³¹⁸ Kuigi mõlemad keiserlikud seadused olid tihedalt seotud kirikuõigusega – kehtestades kirikuõiguse sätteid ilmaliku autoriteediga – kehtisid nad ikkagi ainult Püha Rooma keisririigi territooriumil, kusjuures Karl IV oma üksnes Alpidest põhja pool.³¹⁹ Järelikult süüdistas Silvester Stodewescher teadlikult Riia linna nii kirikukui keiserliku õiguse rikkumises, püüdes sel moel ilmselt toonitada, et tema härrustaotlus linna üle tulenes üheaegselt nii paavsti kui keisri autoriteedist.

30. novembril 1452 jõustasid peapiiskop, ordumeister ja Riia linn Kirchholmi lepingu, millega linn läks Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopkonna ühise härruse alla. Ordumeister ja peapiiskop sõlmisid samal päeval samast lepingust ka teise, salajase redaktsiooni, mis sisaldas mitmeid isandate vahelisi suhteid täpsustavaid sätteid. Kirchholmi lepingu mõlema redaktsiooni järgi olid peapiiskop ja ordumeister arusaamal, et ilmalik võim linna üle oli asutamisest alates õigusega kuulunud neile mõlemale. Peapiiskop põhjendas oma õigusi linnas paavstide, keisrite ja Rooma kuningate privileegidega ning kuninga antud õigusega asutada Riia linn. Ordumeister seevastu Mõõgavendade ordult päritud õiguste ning paavstlike ja keiserlike privileegidega. Ilmselt ei soovinud ei ordu ega Riia kirik loobuda oma õiguslikest taotlustest linnale, mistõttu otsustati lihtsalt vastastikku teineteise härrustaotlusi aktsepteerida.³²⁰ Hoolimata keiserliku legitiimsuse kesksest kohast mõlema osapoole õigusarusaamades, ei peetud

³¹⁶ LUB 1, nr 185 (v 241–244); vt ka ptk 1.4.6.

³¹⁷ AR 1, nr 550 (lk 550).

³¹⁸ AR 1, nr 549 (lk 535–538, 540–542, 545 ja 547–548).

³¹⁹ Johanek. *Karolina*, lk 822.

³²⁰ AR 1, nr 552–553 (lk 559–574).

vajalikuks hankida Kirchholmi leppele keisri kinnitust ning piirduti üksnes paavsti kinnitusega. Seejuures lasti paavstil kinnitada just lepingu teine, salajane redaktsioon.³²¹

Riia linn ei olnud sugugi huvitatud peapiiskopi ja ordu ühishärrusest. Kevadel 1453 hakkasid levima kuulujutud, et Toruńi bürgermeister Tilemann vom Wege, kes oli keiser Friedrich III õukonda läkitatud Preisimaa Liidu saatkonna üks juhtfiguure, kavatsevat kaevata keisri ees Liivimaa orduharu üle seoses Kirchholmi leppe pealesurumisega Riia linnale. Kaitsmaks ordu seesuguste süüdistuste eest mõjutas ordumeister Riia linna väljastama ametliku kinnituse selle kohta, et linn sõlmis Kirchholmi leppe oma vabast tahtest. Vastutasuna rentis ordu linnale Jakobi värava taga asunud aiamaad.³²²

Seejärel hakkas leppega rahulolematu Riia linn oma kahte isandat teineteise vastu välja mängima. Linn asus salajastesse läbirääkimistesse orduga eesmärgiga asuda üksnes ordu võimu alla, kuid nõudes laiendatud autonoomiat ja privileege. Peapiiskop Silvester Stodewescher sai 1454. aasta kevadtalvel neist salajastest läbirääkimistest teadlikuks. Lootes saada Riia ainuisandaks kuulutas peapiiskop Kirchholmi leppe õigustühiseks ja asus linnaga läbirääkimistesse, pakkudes enda ülemvõimu tunnustamise eest soodsaid tingimusi. Aprillis 1454 põletati Riia linnas avalikult Kirchholmi leppe originaalürikud. Peatselt jagunesid Riia raad ja gildid ordu ja peapiiskopi pooldajate vahel ning algasid tõsised vaidlused selle üle, kumma isanda võimu alla linn minema peaks.³²³

1454. aasta jaanipäeval algasid Riias ordu ja linna vahelised läbirääkimised, kus soovisid osaleda ka peapiiskop ja toomkapiitel. Linna ja ordu esindajatest moodustati 16-liikmeline vahekohtunike kogu, mille ees kandis toomhärria Dietrich Nagel ette peapiiskopkonna nägemuse Riia kiriku vahekorrast linna ja orduga.³²⁴ Tegemist oli lühendatud ja ümber töötatud variandiga Nageli poolt 1434. aastal Baseli kirikukogu tarbeks koostatud kirjatööst. Riia kiriku õigus ilmalikule võimule linnas tuletati Rooma kuninga Heinrich (VII) – keda tekstis nimetati keisriks – 1225. aasta privileegist ning 1360. aasta paavstliku kohtu otsusest. Ettekande lõpus toonitas toomhärria, et kõik mainitud ürikud on tal kaasas ja ta võib need vajadusel ette näidata.³²⁵ Seepeale vastanud ordu esindajad, et ordu valduses võib olla ürikuid, mis Riia kiriku omad ümber lükkavad, aga neid ürikuid pole neil hetkel kaasas, sest nad ei oodanud, et neile seesugused kaebused esitatakse. Peapiiskopkonna pool vastas, et nende teada esitas ordu oma paavstlikud, keiserlikud ja kuninglikud ürikud 14. sajandi keskel paavstlikule kohtule, kuid ometigi polnud neist mingit kasu, sest paavstlik kohus

³²¹ AR 1, nr 543 (lk 527); LUB 11, nr 273 (lk 238) ja 323–324 (lk 283–284).

³²² LUB 12, nr 271–273 ja 275 (lk 235–239); *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*. Kd 1–5. Vlj. Max Toeppen. Leipzig: Duncker & Humblot 1878–1886, siin kd 3, nr 397 (lk 656); AR 1, lk 585; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 182–183; Brück. Riga, lk 74; Mettig. Geschichte, lk 136.

³²³ Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 182–197; AR 1, lk 585–592; Brück. Riga, lk 73–76; Mettig. Geschichte, lk 136–139.

³²⁴ AR 1, lk 597–598; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 197–198.

³²⁵ AR 1, nr 574 (lk 598–600); Brück. Konflikt und Rechtfertigung, lk 87–88 ja 126.

kinnitas 1360. aastal Riia linna kuulumist peapiiskopkonnale. Kõik hilisemad paavstlikud ja keiserlikud ürikud, mis on selle kohtuotsusega vastuolus, olevat aga kehtetud, sest „ei paavst ega keiser saa [Riia] kirikult nende võidetud õigust ilma asjata ära võtta ja teisele anda“. Järelikult ei saa ordul olla ühtegi ürikut, mis võiks Riia kiriku õigustele vastu seista. Ordu esindus tegi seepeale ettepaneku selgitada välja, kellel ikkagi millele õigus on. Poolte kokkuleppel otsustati asja arutada 1455. aasta jaanipäeval.³²⁶

1454. aasta juuli alguses puhkes Riia linna ja ordu vahel lühiajaline vaenus, millesse oli segatud ka Silvester Stodewescher. Vaenusega seotud vastuolude lahendamiseks kutsuti 8. septembriks Volmaris kokku Liivimaa maapäev. Vahekohtunikeks valiti Tartu piiskop Bartholomäus Savijerve ja Saare-Lääne piiskop Johannes Krouwel.³²⁷ Peapiiskopi nõudmisel toimus vahekohus „kirjalikult“ ehk osapoolte poolt kirjalikult vormistatud kaebuste ette lugemise moel. Seejuures ei võtnud kumbki isand – ei ordumeister ega peapiiskop – ise istungitest osa. 20. septembril 1454 loeti mõlema isanda kaebused vahekohtunike ees ette, Riia linna oma pidi ette loetama järgmisel päeval. Kui ordumeistri kaebused keskendusid esmajoones suvise vaenusega seotule, siis peapiiskop lasi taas tõstatada oma taotluse ainuvõimule Riia linna üle ja süüdistas ordut hulgas õigusrikkumistes.³²⁸

Silvester Stodewescher lasi pikalt kirjeldada Kirchholmi leppeni viinud eelkõnelusi, leppe sõlmimist ja 1454. aastal jooksul peetud läbirääkimisi Saksa orduga. Tema õiguslik taotlus Riia linna üle oli formuleeritud sarnaselt Dietrich Nageli omale. Muuhulgas süüdistas peapiiskop Saksa ordut ka keiser Karl IV seaduse *Carolina de ecclesiastica libertate* rikkumises ja ähvardas sellest tulenevate vaimulike ja ilmalike karistustega. Nimelt olid ordu väed suvel peetud vaenuse ajal rüüstanud peapiiskopkonna valdusi ja olevat sellega rikkunud seaduses sätestatud keeldu vaimulike vastu vägivalda tarvitada.³²⁹

Seepeale teatas üks vahekohtunikest, Saksa ordu preestervennast Saare-Lääne piiskop Johannes Krouwel, et peapiiskopi nimel ette kantu ei olnud sugugi vastus ordumeistri tõstatatud kaebustele, vaid keskendus hoopis probleemidele, mis ei ole hetkel üldse arutelu all, sest need olid juba Kirchholmi leppega lahendatud.³³⁰ Peatselt selgus, et vahekohtunikud soovisid lasta Kirchholmi leppe taas kehtestada ning 23. septembril oli peapiiskop sunnitud sellega nõustuma. Kuigi

³²⁶ AR 1, nr 580 (lk 637–639), tsitaat lk 638. Riia rae kroonik Hermann Helewegh neid arutelusid ei maini. Tema järgi olevat ordu esindaja Dietrich Nagelile vastanud, et ta ei ole hetkel huvitatud peapiiskopi omadega arutlemast (Brück. Konflikt und Rechtfertigung, lk 127; Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 746).

³²⁷ Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 199–202; AR 1, nr 576 (lk 603–606), lk 600–602 ja 608–609.

³²⁸ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 748; AR 1, nr 580–581 (lk 613–647).

³²⁹ AR 1, nr 580 (lk 630, 641–642 ja 646).

³³⁰ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 748

ametlikult kehtestati taas ühishärrus, õnnestus ordul peatselt tagada oma faktiline domineerimine Riia linna üle.³³¹

Järgmine tõsisem tüli Riia linna asjus puhkes 1472. aastal, kui Riia linn keeldus andmast uuele ordumeistrile Bernd von der Borchile ustavusvannet vastavalt Kirchholmi leppele. Linn oli nõus ordule ustavust vanduma üksnes ordumeister Johann von Mengede poolt 1454. aasta 9. aprillil linnale antud privileegi alusel, kuigi too ürik oli juba 1454. aasta sügisel kehtetuks tunnistatud.³³² 1472. aasta aprillis sõitis ordumeister isiklikult Riiga ja nõudis vande andmist Kirchholmi leppe järgi. Oma nõudmise õiguspärasuse tõestamiseks lasi ta avalikult demonstreerida „erinevaid keiserlikke kuldbullasid, millega Riia linn ordule läänistati“³³³. Riia raadi ei suutnud ta ometigi mõjutada.

Linn asus taas ordut ja peapiiskoppi teineteise vastu välja mängima, et nende rivaalitsemisest kasu lõigata.³³⁴ Septembris 1472 Kokneses peetud läbirääkimistel toonitas Silvester Stodewescher, et peapiiskopi ainuvõimu Riia linna üle tõestavad paavstlikud ja keiserlikud ürikud ning paavstliku kohtu materjalid.³³⁵ Läbirääkimistel ordut esindanud Kuldīga komtuur argumenteeris samuti paavstlike ja keiserlike ürikutega, mis kinnitasid Riia linna kuulumist ordule ja mille õiguspärasust oli peapiiskop Kirchholmi lepet sõlmides tunnustanud.³³⁶ Ordu ja peapiiskopi vahelistes vaidlustes osutus võitjaks hoopis Riia linn, kes andis 10. oktoobril ordumeistrile ustavusvande vastavalt oma esialgsele nõudmisele: Johann von Mengede aegse kokkuleppe alusel. Rae soovidele vastu tulles kuulutas Bernd von der Borch linna poolt vihatud Kirchholmi leppe õigustühiseks ning andis Riiale uusi privileege.³³⁷

Silvester Stodewescher ei olnud siiski nõus oma õigusi loovutama. 1473. aasta 20. juulil Riia Suur- ja Väikegildile saadetud kirjades nimetas ta end Liivimaa kontekstis täiesti erakordse tiitliga „Püha Rooma keisririigi vürst ja Liivimaa vürst“ (*eyn forste des Hilligen Rykes und der lande Liefflandt etc.*). Peapiiskop toonitas enda staatust Riia linna isandana ja nõudis sellele alusel gildide liikmetelt sõjateenistust juhul, kui puhkeb sõda Pihkvaga.³³⁸ Seevastu 1475. aasta 14. septembril ning 1477. aasta 9. märtsil Uppsala peapiiskopile, Rootsi riigivanemale Sten Sturele ja Rootsi riiginõukogule saadetud kirjades lisas Silvester oma tiitlisse Püha Rooma keisri riigivürsti staatuse (*des heiligen Römischen*

³³¹ AR 1, lk 610–613; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 204–210; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 28; Mettig. Geschichte, lk 141–142.

³³² Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 224–225. Ordumeister Johann Mengede ja Riia linna vahelise kokkuleppe ja selle tühistamise kohta samas, lk 192–193 ja 206–207.

³³³ Das rothe Buch inter archiepiscopalía, lk 752: *mit vorzeigung unterschiedene Kayserliche Güldene Bullen, in welcher die stadt Riga dem Orden verlehnet.*

³³⁴ Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 225–230.

³³⁵ Das rothe Buch inter archiepiscopalía, lk 753: *Sein recht könnte er mit Päbstliche und Kaiserliche Bullen, und Processen beweisen.*

³³⁶ Weissensteiner Rezess, lk 9.

³³⁷ Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 232–233.

³³⁸ LUB 13, [Riia peapiiskopi kaks samasisulist kirja Riia Suur- ja Väikegildile, 1473. aasta 20. juulist]; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 236, joonealune märkus 3.

Keysers reichsfürste), kuid ei väitnud seekord end kogu Liivimaa vürst olevat.³³⁹ Riigivürsti tiitli kasutamisega püüdis ta arvatavasti toonitada Riia peapiiskopide keiserlikku läänivaldust, mille hulka kuulus ka Riia linn. Märkimisväärselt ei olnud Silvester ise keisrile läänivannet andnud ja pole ka teada, et ta oleks seda teha kavatsenud. 1474. aastal otsis ta õiguslikku tuge hoopis paavst Sixtus IV (1471–1484) käest, kellel ta lasi taas välja kuulutada varasemad paavstlikud otsused, mille järgi kuulus Riia linn peapiiskopi ilmaliku võimu alla.³⁴⁰ Ordumeister kaalus samal ajal võimalust lasta keisril läänistada endale Riia linna,³⁴¹ aga lükkas kavatsuse esialgu edasi.

1477. aasta 25. veebruaril alanud Volmari maapäeval tehti katse lahendada Riia peapiiskopi ja ordu vahelist tüli vahekohtuga. Vahekohtunikeks valiti Kuramaa ja Saare-Lääne piiskopid ning Rootsi riiginõukogu ja Taani kuninga Christian I saadikud, Uppsala toomherra Sven Peterson ja Taani rüütel Werner Persberg. Viimati mainitud saadikud olid saabunud maapäevale Silvester Stodewescheri palvel. Seejärel lugesid peapiiskopi esindajad vahekohtule ette Riia kiriku nõudmised Saksa ordule. Nõudmiste sisust on kahjuks teada vaid niipalju, et need puudutasid Riia linna ning mõningaid Riia stiftis paiknenud ordu valduses olnud linnuseid, mida peapiiskop tagasi nõudis. Ordumeistri esindajad vastasid peapiiskopi nõudmistele oma õiguste tõestamisega paavstlike ja keiserlikel ürikutel alusel.³⁴² Vahekohtunike katse tüli lahendada ebaõnnestus täielikult ning maapäeva lõpus andsid Silvesteri esindajad ordumeistrile ja Riia linna esindajatele üle paavstliku kohtu otsuse aastast 1360, mille valitsev paavst Sixtus IV oli peapiiskopi palvel taas jõusse seadnud. Mäletatavasti kinnitas 1360. aasta kohtuotsus peapiiskopi ainuhärruse Riia linna üle, nõudis Saksa ordult linna üleandmist peapiiskopile ja linnalt peapiiskopi võimu tunnustamist. Ordumeister Bernd von der Borch ja Riia linn otsustasid selle 117 aasta taguse kohtuotsuse kehtivuse paavstlikus kohtus vaidlustada.³⁴³

3.4.3. Bernd von der Borch'i konflikt Stephan Grubega (1480–1483)

Silvester Stodewescheri tüli orduga jõudis 1479. aasta veebruariks niikaugele, et Bernd von der Borch kuulutas välja Riia peapiiskopi vastase vaenuse. Ordu väed okupeerisid stifti ning vangistasid mõneks kuuks peapiiskopi ja toomhärrad. Stiftivasallid ütlesid oma isandast lahti, vandusid 9. juunil 1479 ordumeistrile truudust ja võtsid oma läänid tema käest vastu.³⁴⁴ Nii saavutas ordumeister

³³⁹ Bidrag till Skandnaviens historia 4, nr 28 (lk 43) ja 32 (lk 50).

³⁴⁰ VMPL 2, nr 220 (lk 178–179).

³⁴¹ LUB 13, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1476. aasta 13. aprillist].

³⁴² Weissensteiner Rezess, lk 18–19; Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 756; Bidrag till Skandnaviens historia 4, nr 32 (lk 48–50).

³⁴³ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 756–758; Weissensteiner Rezess, lk 19–21; Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 254–256.

³⁴⁴ Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 272–277; Matthias Thumser. Geschichte schreiben als Anklage. Der Weißensteiner Rezeß (1478) und das Konflikt um das Erzstift Riga. –

ilmaliku härruse kogu Riia stifti üle. Järgnevatel aastatel püüdis ta kindlustada nende uute alade jäämise ordu valdusse. Peapiiskop Silvester suri 12. juulil 1479, mispeale suutis Bernd veenda kuut Riia toomhärat oma plaaniga kaasa minema. Toomhärad postuleerisid³⁴⁵ 13. augustil 1479 uueks peapiiskopiks ordumeistri venna, Tallinna piiskopi Simon von der Borch. Valimiste ajal avaldas ordumeister kapiitlile survet, mis tähendas, et kanoonilise õiguse järgi olid valimised kehtetud. Sellest hoolimata tegi Bernd Saksa ordu peaprokuraatorile ülesandeks lasta paavstil transfereerida Simon Riia peapiiskopi kohale ning hankida kinnitus ordu ilmalikule võimule Riia stiftis.³⁴⁶ Kõrgmeistri vahendusel informeeriti Simoni valimisest ka keiser Friedrich III-t ning kavatseti lasta keisril ja Ungari kuningal Mátyás I-el soovitada paavstile kiita heaks Simoni postuleerimine Riia peapiiskopi kohale.³⁴⁷

Peaprokuraator Stephan Grubel ei olnud sugugi lihtne ordumeistri soove täita. Juba 1479. aasta suvel oli Rooma jõudnud teave ordumeistri sõjast Riia peapiiskopkonna vastu, stifti okupeerimisest ja prelaatide vangistamisest. Kuurias viibinud Riia toomhärar Degenhart Hillebolte kaebuse peale ekskommunitseeris paavst Sixtus IV 19. augustil 1479 Liivimaa orduharu liikmed ja nende toetajad ning nõudis Riia stifti ja vangistatud toomhärade viivitamatut vabastamist.³⁴⁸ Selles ürikus tsiteeriti paavst Gregorius IX ürikut Mõõgavendade ordu inkorporeerimisest Saksa ordu (aastast 1237) koos seal leiduva lausekattega *praefata terra [Livonia – M.M] quae in iuris & proprietatis beati Petri fore dinoscatur*,³⁴⁹ mida võis tõlgendada kui tõdemust Liivimaa kuulumisest paavsti ilmalike valduste hulka (vt ptk 3.2.2.). Järgnevais sündmustes hakkas see arusaam mängima olulist rolli.

Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias, Stephan Grube kasutas keerulist situatsiooni oma huvides ära ja lasi paavstil end 12. märtsil 1480 Riia peapiis-

Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands, 51 (2005), lk 63–75, siin lk 69; Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen, lk 209.

³⁴⁵ Postuleerima pidi juhul kui toomkapiitli valitud kandidaat ei saanud kohe piiskopi ametisse astuda, sest vajas selleks paavsti dispensi. Kuna Simon von der Borch oli juba Tallinna piiskop, võis ta Riia peapiiskopiks saada üksnes juhul kui paavst tõstis ta ühelt kohalt teise üle või andis talle erakorralise loa olla samaaegselt piiskop kahes diöteeses. Piiskoppide valimise kohta keskajal vaata lähemalt: Bernhard Schimmelpfennig. Papst- und Bischofswahlen seit dem 12. Jahrhundert. – *Wahlen und Wählen im Mittelalter*. Vlj. Reinhard Schneider ja Harald Zimmermann. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Vorträge und Forschungen, 37], lk 173–195, siin lk 188–195.

³⁴⁶ Neitmann. Um die Einheit, lk 111–116; Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 275–279.

³⁴⁷ LUB 13, [Instruksioonid Königsbergi majakomtuuri saadikutele Liivimaa meistri juurde, 1479. aasta 26. novembrist]; LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1480. aasta 25. jaanuarist]; Index LEC, nr 2128 (kd 2, lk 66); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16841 (lk 238) ja 16867 (lk 239).

³⁴⁸ *Codex diplomaticus regni Poloniae et magnus ducatus Lituaniae*. Kd 5. Vlj. Mathias Dogiel. Vilnae: Typographia Regia, et Rei Publicae S.P. 1759, nr 84 (lk 146–153); Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 278–279.

³⁴⁹ *Codex diplomaticus regni Poloniae* 5, nr 84 (lk 146). Vrdl Gregorius IX ürikut LUB 1, nr 149 (v 192).

kopiks nimetada ja nõudis endale ka ilmalikku võimu Riia stiftis (vt ka ptk. 2.3.1.3.).³⁵⁰ Kuna ordumeister ei olnud nõus oma uusi valdusi loovutama ega Grubet peapiiskopina tunnustama, siis lasi too paavstil Liivimaa orduharu 1480. aasta 31. juulil uuesti ekskommunitseerida.³⁵¹ Sama päevaga on dateeritud ka Sixtus IV käsk anda Riia stift ja linn üle peapiiskopi esindajate kätte. Selles ürikus teatas paavst selgesõnaliselt, et Riia kirik kuulub paavsti otsese võimu alla.³⁵² Nagu näha, toetus peapiiskop Grube taotlus evida ilmalikku võimu Riia linna ja stifti üle ainuüksi paavstlikule autoriteedile. Ordumeister seevastu otsustas oma uusi valdusi kaitsta keiserliku legitimatsiooni toel. Järgnevatel aastatel võistlesid Liivimaal ja Roomas kaks eri nägemust Riia peapiiskopkonna riigioiguslikust kuuluvusest.

Ordumeistri palvel väljastas keiser Friedrich III 1480. aasta 20. novembril üriku, milles ta keelas anda ordu poolt okupeeritud Riia stifti üle sellisele peapiiskopile, kellel puudub keisri tunnustus.³⁵³ Samal talvel saatis ordumeister keisri juurde saatkonna, mida juhtis Kuldīga komtuur Gerd von Mallinckrodt. Aprillis-mais 1481 läänistas keiser Riia stifti ordumeistrile ja kinnitas ordu ilmaliku võimu Riia linna üle (vt ptk 2.3.1.3. ja 2.3.2.3.). 13. novembril 1481 vandusid Riia stifti vasallid Vönnus ordumeistrile truudust.³⁵⁴ Keiserliku läänistuse abil suutis Bernd von der Borch esialgu legitimeerida oma võimu Riia stiftis.

Samal ajal kui ordumeister suhtles keisriga, astus peapiiskop Stephan Grube kontakti Riia raega ja edastas neile 31. juulil 1480 väljastatud paavstlikud ürikud ordu ekskommunitseerimise ja peapiiskopi õiguste kohta Riia stiftis. Suvel 1481 teavitas raad ordumeistrit oma kavatsusest järgida paavsti korraldusi. Sisuliselt tähendas linna seesugune samm Saksa ordu ülemvõimust loobumist ja peapiiskopi tunnustamist oma ainsa ilmaliku isandana. Ordumeister püüdis ähvarduste ja läbirääkimiste teel mõjutada raadi oma otsusest taganema.³⁵⁵ Oktoobris saatis Bernd von der Broch raele ära kirja ürikust, millega keiser kinnitas Riia linna kuulumise ordu valdusse³⁵⁶ ning ähvardas linna allumatuse korral ürikus kehtestatud

³⁵⁰ Sternheim. Politische Akteure (ilmumas); Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 383–386; Neitmann. Um die Einheit, lk 116–117; Kroeger. Silvester Stodewescher, lk 278–279.

³⁵¹ VMPL 2, nr 231 (lk 208–214).

³⁵² VMPL 2, nr 230 (lk 207–208): *eiusdem ecclesie, que iuris beati Petri et Romane ecclesie, cui dicta ecclesia Rigensis immediate subesse dinoscitur.*

³⁵³ LUB 14, [Friedrich III ürik Liivimaa ordumeistrile, 1480. aasta 20. novembrist]; Regesta chronico-diplomatica Friderici, nr 7423 (lk 701).

³⁵⁴ UB Mallinckrodt 1, nr 405 (lk 187–188); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 777.

³⁵⁵ Riia linna vaatepunktist: *Hanserecesse. Dritte Abteilung. Hanserecesse von 1477–1530.* Kd 1–2. Toim. Dietrich Schäfer. Leipzig: Duncker & Humblot 1881–1883, siin kd 1, nr 330 (lk 273–274); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 772–774. Ordumeistri vaatepunktist: Urkundliche Beiträge, nr 27 (lk 16–21). Vt ka Māra Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts ar Livonijas Ordeni (1481–1491). – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1974 / 8, lk 36–45, siin lk 37–38; Mettig. Geschichte, lk 152–153.

³⁵⁶ LUB 14 [Friedrich III kiri Riia linnale, 1481. aasta 22. aprillist]; Hupel. Neue Nordische Miscellanien 3–4, lk 634–638; [RI XIII] / 24, nr 238 (lk 208–209); [RI XIII] / 31, nr 347 (lk 235).

100 kuldmarginahviga.³⁵⁷ Raad võrdles keisri ja paavsti korraldusi ning jõudis järeldusele, et need on teineteisega täiesti vastuolus. Asja kaalumise järel otsustas raad järgida paavsti korraldust ning vaidlustada Friedrich III üriku paavstlikus kohtus.³⁵⁸ 31. oktoobril Riias avalikult ette loetud apellatsioonis väitis raad, et kogu Liivimaa ja seal asuv Riia stift on alati kuulunud ainult paavsti otsese ilmaliku ja vaimuliku võimu alla ning keisril ei ole sellel maal kunagi mingeid õigusi olnud, mistõttu olevat õigustühine ka keiserlik ürik, millega Riia linn ja stift ordumeistrile läänistati.³⁵⁹

Ordumeistri edasised katsed linnaga kokkuleppele jõuda ebaõnnestusid. 1481. aasta detsembris puhkes täiemahuline sõda, milles linn osutus ordust edukamaks. Sõda kestis 1482. aasta kevadsuveni ja lõppes kahe-aastase vahe-rahuga.³⁶⁰ Vahe-rahule eelnenud läbirääkimiste käigus, mida viisid läbi Tartu piiskopi, stiftivasallide ja linna ning Harju-Viru vasallide ja Tallinna linna esindajatest rahuvahendajad, nõudis ordumeister, et Riia linn tunnustaks tema keiserlikke regaale ja vannuks talle ustavust, nii nagu stifti vasallid seda teinud olid. Raad keeldus, mispeale lasi ordu lammutada Riia võllamäe, demonstreerimaks, et keiserlikele korraldustele allumatuse tõttu ei olevat linnal õigust kohtu- võimu teostada.³⁶¹

Vahepeal oli ordu kaevanud Riia linna keiserlikku kammerkohtusse, süüdistades linna keiserliku korralduse eiramises. Friedrich III andis kohtuasja lahendamise üle Ratzeburgi piiskopile Johannes von Berkenthinile (1479–1511) ja Schwerini diöteesist pärit ilmikutele Conrad ja Heinrich Conekele. Kolme keiserliku komissar-kohtuniku otsus tuli ordumeelne ja 1482. aasta juuni alguses edastati see Riia linnale. 10. juunil vaidlustas Riia raad selle otsuse paavstlikus kohtus, tuues apellatsiooni aluseks väite, et kogu Liivimaa kuulub õiguspäraselt paavsti ilmalike valduste hulka ja keisril ei ole Riia linna üle mitte mingeid härrusõigusi.³⁶²

Ordumeistri lähikonnas nähti Riia linna seesugust reaktsiooni ilmselt ette. Igal juhul hankisid ordu saadikud juba 28. mail 1482 keisri käest uue kohtukutse. Seekord heideti Riia linnale ette Bernd von der Borchile antud keiserliku läänistuse eiramist ja selle apelleerimist paavstlikusse kohtusse, kuigi lääniasjad ei kuulu paavsti kompetentsi. Samuti süüdistati linna Püha Rooma keisririigi seaduste rikkumises seoses ordu vastu sõdimisega. Täpsemalt olevat Riia

³⁵⁷ Üriku oli trahvi suuruseks märgitud 100 kuldmarka, kuid Hermann Heleweghi kroonika järgi 1000 kuldmarka (Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 776).

³⁵⁸ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 776.

³⁵⁹ LUB 14 [Riia linna apellatsioon paavstile, 1481. aasta 31. oktoobrist] ja [Notariaalne kinnitus apellatsiooniüriku ette lugemisest Riias, 1481. aasta 31. oktoobrist]; Index LEC, nr 2159 (kd 2, lk 72); Urkundliche Beiträge, nr 29 (lk 21–22).

³⁶⁰ Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 37–39; Mettig. Geschichte, lk 155–156.

³⁶¹ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 778–780.

³⁶² LUB 14, [Riia linna apellatsioon paavstlikule kohtule, 1482. aasta 10. juunist]; Auctarium I, lk 153–154 (nr 2178c); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17037 (lk 249).

rikkunud Karl IV kuldbullas³⁶³ ja Friedrich III nn *Reformatio Friderici*'s sätestatud keeldu pidada ebaõiglaseid vaenuseid³⁶⁴ ning 1471. aastal Regensburgi õuepäeval kehtestatud üleüldist maarahu, mis keelustas neljaks aastaks igasugused vaenused.³⁶⁵ See kohtukutse anti Riia raele üle 3. jaanuaril 1483.³⁶⁶ Kuuekümne kolme päeva jooksul pärast kohtukutse kätte saamist pidi linn saatma oma esindajad keiserlikku kammerkohtusse. Kostja prokuraatori kohalolek ei olnud seejuures vajalik tingimus kohtu toimimiseks. Otsuse sai välja kuulutada ka ilma Riia õigusliku esindaja kohal viibimiseta.³⁶⁷ Kuna Riia linn eiras taas-kord keiserliku kohtu otsust, pani Friedrich III 1484. aasta 4. veebruaril Riia kodanikud sisuliselt riigivande alla, käskides Wismari ja Gdański linnadel hoiduda Riia kodanikega kauplemisest, nendega suhtlemisest, nende kostitamisest, keelata neil viibida linna territooriumil ning võtta nende kaubad seniks aresti alla, kuni Riia austab keiserlikke korraldusi.³⁶⁸ Gdańsk ja Vendi hansalinnad, kelle hulka kuulus ka Wismar, püüdsid jääda ordu ja Riia linna vahelises tülis neutraalseks ja toimisid pigem rahuvahendajatena.³⁶⁹ Kuna keiser Friedrich III 1484. aasta korralduse järgimine oleks tähendanud selgelt ordu poolele asumist, ei ole tõenäoline, et Gdańsk ja Wismar seda korraldust järgisid.³⁷⁰

Samal ajal käis diplomaatiline võitlus paavsti kuurias. Arvatavasti reaktisioonina Riia linna apellatsioonile palus paavst Sixtus IV 11. detsembril 1481 Riia kodanikel ja stifti vasallidel mitte kuuletuda Liivimaa ordumeistrile, kellel pole neis valdustes mingeid õigusi. Paavst kinnitas, et pole vaja karta hakata vastu keiser Friedrich III korraldustele, sest keiser olevat läänistanud Riia stifti

³⁶³ Karl IV kuldbulla näol oli tegemist aastatel 1355–1356 Nürnbergi ja Metzi õuepäevadel keisri ja kuurvürstide kokkuleppel koostatud seaduseraamatuga. Karl IV kuldbulla teksti kujunemise kohta vt lähemalt Michail A. Bojcov. Der Kern der Goldenen Bulle von 1356. – DA, 69 (2013), lk 581–614, kus leiab viited olulisimale kirjandusele kuldbulla kohta. Eeldatavasti oli nii Saksa ordu Liivimaa haru kui ka Riia peapiiskopi käsutuses Karl IV kuldbulla ärakiri (vt ptk 3.5.).

³⁶⁴ Heinz Angermeier. *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*. München: Beck 1966, lk 177–182 ja 399.

³⁶⁵ LUB 14, [Keisri kohtukutse Riia linnale, 1482. aasta 28. maist]; [RI XIII] / 24, nr 243 (lk 212–213); Auctarium I, lk 153 (nr 2178b).

³⁶⁶ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1483. aasta 4. jaanuarist]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17060 (lk 251).

³⁶⁷ LUB 14, [Keisri kohtukutse Riia linnale, 1482. aasta 28. maist]; [RI XIII] / 24, nr 243 (lk 212–213); Auctarium I, lk 153 (nr 2178b).

³⁶⁸ [RI XIII] / 24, nr 246 (lk 214–215); [RI XIII] / 31, nr 366 (lk 246); *Regesten verlorener Urkunden aus dem alten livländischen Ordensarchiv*. Vlj. Theodor Schieman. Mitau: Behre 1873, nr 67 (lk 23–24); Israel. Das Verhältnis, lk 60 juhib tähelepanu tõigale, et kuigi Gdańsk oli juba 1454. aastast alates Poola kuninga võimu all, suhtus keiser Friedrich III sellesse kui Püha Rooma keisririigi territooriumil asuvasse linna.

³⁶⁹ Jürgen Sarnowsky. Riga und Danzig im 15. Jahrhundert. – *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Vlj. Ilgvars Misāns ja Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005 [Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 22], lk 193–210, siin lk 205–209; Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 40–41.

³⁷⁰ Hansapäevadel seda keiserlikku ürikut ei arutatud. Vt Hanserecesses 3 / 1 ja Hanserecesses 3 / 2.

ordumeistrile üksnes seepärast, et talle valetati (*per falsam suggestionem*).³⁷¹ Ilmselt oli selle paavstliku üriku taga peapiiskop Stephan Grube ja Roomas viibinud Riia toomhärade mõju.

Riia prelaatide argumentatsioon ordumeistri läänistuse õigustühisusest on säilinud ühes ladina-keelses ürikus, mis on dateerimata, ega maini oma koostajat, kuid kasutab Riia prelaatide tavapärasest orduvastast retoorikat ja keskendub Riia kiriku õiguste kaitsele. Kõnealuse teksti eesmärgiks oli tõestada Bernd von der Borch'i hiljutise läänistuse õigustühisust. Kõigepealt esitati argumendid tõestamiseks, et keisril ei ole mingeid ilmalikke õigusi Riia peapiiskopkonna üle. Nimelt alluvat Riia stift ja kirik nii vaimulikes kui ilmalikes asjus ainult ja vahetult apostellikule toolile. Seda tõestati näitega kohtupraktikast. Eelnevatel aastatel oli Liivimaa ordumeister, selle asemel, et kaevata keiserlikku kohtusse, kaevanud hoopis paavstlikku kohtusse, kuigi tegemist oli ilmalike asjadega, mida oleks võinud lahendada ka keiserlikus kohtus. Seejärel toodi välja argumendid demonstreerimaks Liivimaa ordumeistri puudulikku kompetentsi lääni vastu võtmiseks. Esiteks toonitati, et ordumeister ei ole sõltumatu isand, vaid peab Saksa ordu reegli kohaselt kuuletuma kõrgmeistrile. Kuna läänivanne keisrile läheb vastuollu tema kuulekuskohustusega, oleks ordumeister pidanud lääni vastu võtmiseks küsima kõrgmeistrilt luba, kuid ta ei teinud seda. Teiseks oli ordumeister läänistuse ajal ekskommunitseeritud. Kolmandaks oli regaalide vastu võtmine õigustühine selle pärast, et sellega rööviti Riia kiriku valdused. Neljandaks sisaldavat keiserlik läänistusürik hulka valesid. Erinevalt läänistusüriku väidetust:

- 1) ei olevat keisritel tegelikult mingit seost Liivimaa kristianiseerimisega, vaid see sai teoks kiriku, ristsõdijate ja Hansa kaupmeeste ühisel ettevõtmisel, misjärel anti maa paavsti ülemvõimu alla;
- 2) stifti läänistamine ordule ei abistavat mingil moel kaasa võitlusele uskmata vastu, vaid on vastupidi suureks ohuks kogu kristlaskonnale;
- 3) esmalt saabusid Liivimaale peapiiskop ja piiskopid ning alles nemad kutsusid ordu Liivimaale. Kuna ordu sai oma ilmalikud valdused piiskoppide käest, peaks ordu õigupoolest neile alluma.³⁷²

Paavsti kuurias aastatel 1478–1484 Liivimaa orduharu prokuraatorina tegutsenud Tallinna toomhärra Michael Hildebrand³⁷³ väitis ühes pärast 1481. aasta 20. novembrit koostatud üriku, et keiser Friedrich III prokuraator paavsti kuurias olevat juba 1480. aasta märtsis seisnud vastu Stephan Grube nimetamisele Riia

³⁷¹ LUB 14, [Paavsti kiri Riia stifti vasallidele, Riia bürgermeistritele ja raele, 1481. aasta 11. detsembrist]; Index LEC, nr 2160 (kd 2, lk 72–73); *Monumenta Livoniae antiquae. Kd 4. Riga's ältere Geschichte in Uebersicht, Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt*. Vlj. Carl Eduard Napiersky. Riga – Leipzig: Frantzen 1844, nr 123 (lk ccxi); Hupel. Neue Nordische Miscellanien 3–4, lk 642–644.

³⁷² LUB 14, [Dateerimata ürik, milles põhjendatakse Bernd von der Borch'i keiserliku läänistuse kehtetust]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16861 (lk 239).

³⁷³ Arbusow [sen]. Geistlichkeit 2, lk 24; Arbusow [sen]. Geistlichkeit 3, lk 52; Arbusow [sen]. Geistlichkeit 4, lk 84.

peapiiskopiks.³⁷⁴ Kuivõrd see väide tõele vastab, jääb hetkel selgusetuks. Juhul kui keisri prokuraator seesuguse avalduse tegi, siis pidi keegi teda selleks mõjutama. Võib-olla oli mõjutaks seesama Michael Hildebrand, kes võis sel viisil püüda takistada Grube nimetamist peapiiskopiks.

Aprillis ja mais 1481 viibis ordumeistri saadik Gerdt von Mallinckrodt keiser Friedrich III õukonnas Viinis. Samal ajal olid seal ka paavsti legaati Teano piiskop Orso Orsini (1475–1495) ning keiserlik nõunik, Passau kardinalpiiskop Georg Heßler (1480–1482),³⁷⁵ kes soovitasid Liivimaa orduharul läkitada paavsti juurde saatkond ja vaidlustada Stephan Grube peapiiskopiks nimetamine paavstlikus kohtus.³⁷⁶ Plaanitava kohtuprotsessi toetuseks kirjutas keiser 1481. aasta 26. aprillil Aquileia kardinalpatriarh Marco Barbole ja palus tal hoolitseda selle eest, et paavst tühistaks Grube nimetamise Riia peapiiskopiks, kinnitaks peapiiskopina hoopis Simon von der Borch ja annaks edasiste tülide vältimiseks Liivimaa ordumeistrile õiguse Riia peapiiskoppe ametisse nimetada. Samuti peaks paavst tühistama orduharu peal lasuvad kiriklikud karistused.³⁷⁷ 1481. aasta suvel keisri õukonnast lahkunud paavsti legaati Orso Orsini sai kaasa mõneti teistsuguse sisuga palvekirja: ordule peale pandud kiriklikud karistused tuleks tühistada ja Grube tagandada. Samuti peaks paavst läkitama oma saadiku Liivimaale, kus toimuksid uued peapiiskopi valimised. Neil valimistel peapiiskopiks saanul tuleks ordumeistrile vanduda, et ta toetab alati ordu poliitikat ja ei tegutse ordu huvide vastu.³⁷⁸

³⁷⁴ LUB 14, [Liivimaa orduharu prokuraatori ürik seoses Riia peapiiskopkonna kohtuasjaga paavsti kuurias, valminud pärast 1481. aasta novembrit]; Index LEC, nr 2131 (kd 2, lk 66); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16921 (lk 242). Üriku tekstis ei mainita ordumeistri prokuraatori nime, kuid suure tõenäosusega võis tegemist olla Michael Hildebrandiga või kellegiga, kes tegutses tema alluvuses.

³⁷⁵ Reinhard Stauber. *Herzog Georg von Bayern-Landshut und seine Reichspolitik. Möglichkeiten und Grenzen reichsfürstlicher Politik im wittelsbachisch-habsburgischen Spannungsfeld zwischen 1470 und 1505*. Kallmüntz: Verlag Michael Lassleben 1993 [Münchener historische Studien. Abteilung bayerische Geschichte, 15], lk 160–162; Walther Hollweg. *Dr. Georg Heßler. Ein kaiserlicher Diplomat und römischer Kardinal des 15. Jahrhunderts. Versuch einer Biographie*. Leipzig: Hinrichs 1907, lk 104–105. Ka Georg Heßleril oli tollal pooleli tüliasi piiskopi koha pärast. Paavst oli ta 1480. aastal nimetanud Passau piiskopiks eirates teadlikult toomkapiitli valimisõigust. Passau toomhärрад seevastu tunnustasid piiskopina endi valitud Friedrich Mauerkirchenit ja alustasid paavsti kuurias Georg Heßleri piiskopiks nimetamise üle kohtuasja. Heßler omakorda kaebas toomhärрад keiserlikku kammerkohtusse. Kuigi järgnenud tülis toetasid kardinalpiiskop Heßlerit nii paavst kui keiser ei suutnud ta ometigi end tegelikult Passaus kehtestada.

³⁷⁶ LUB 14, [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 16. septembrist] ja [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 16. detsembrist]; UB Mallinckrodt 1, nr 400 (lk 184–185); Auctarium II, lk 497 (nr 2157b); Index LEC, nr 2161 (kd 2, lk 73); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16980 ja 16989 (lk 246).

³⁷⁷ LUB 14, [Friedrich III kiri kardinal Marco Barbole, 1481. aasta 26. aprillist]; [RI XIII] / 24, nr 240 (lk 210); Schwarz. *Zwischen Kaiser und Papst*, lk 393–394.

³⁷⁸ LUB 14, [Frankimaa maakomtuuri kiri kõrgmeistrile, 1482. aasta 25. märtsist]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17022 (lk 248); Index LEC, nr 2175 (kd 2, lk 76).

Hiljemalt veebruaris 1482 kandis keisri saadik, Ljubljana toompraost Peter Knauer paavstile ette Friedrich III nägemuse Riia stifti õiguslikust staatusest.³⁷⁹ Lühidalt kokku võttes oli keiserlik seisukoht järgnev. Riia stift on keiserlik läänivaldus, mis kuulus esialgu peapiiskoppidele, kuid mille keiser oli otsustanud läänistada hoopis Liivimaa ordumeistritele. Sel moel soovis keiser kaotada ära Riia peapiiskoppide ja ordu vahelised tülid, mis segasid ordul Liivimaa kaitsmist skismaatiliste venelaste eest. Keisri väitel võimaldavat Riia stifti valdamine Saksa ordul keskenduda oma võitlusele usuvaenlase vastu. Kõige selle tõttu nõudis Peter Knauer paavstilt Stephan Grube tagandamist ja Simon von der Borch Riia peapiiskopi ametisse kinnitamist.³⁸⁰ Keisri esindaja argumentatsiooni puhul oli tegemist Liivimaa orduharu retoorikaga, mida oli varem kasutatud veenmaks keisrit ordumeistri poolele asuma. Sedasama retoorikat lasi Bernd von der Borch oma esindajatel kasutada ka paavsti kuurias.³⁸¹ Näiteks paavstile mõeldud kirjalikus ülevaates Riia tüliasjast jättis ordumeistri prokuraator mulje, et keiser oli läänistanud Riia stifti ordule selleks, et võimaldada ordul efektiivsemalt usuvaenlastest venelaste vastu võidelda.³⁸² Veenmaks paavsti ja keisrit „Vene ohu“ reaalsusest, alustas Bernd 1480. aasta algul sõda Pihkva vastu. Arvatavasti lootis ordumeister eduka sõja abil demonstreerida Riia stifti ordu ilmaliku võimu alla toomise reaalset kasu ordu võitlusele usuvaenlaste vastu. Vastupidiselt ordumeistri ootustele asus Moskva suurvürst 1481. aasta algul Pihkvat sõjaliselt toetama, korraldades ulatusliku sõjaretke Liivimaale. Suurvürsti sekkumine ajendas omakorda Berndi 1481. aasta septembris Pihkva ja Moskvaga relvarahu sõlmima.³⁸³

³⁷⁹ Jürgen Petersohn. „... quod sanctitas sua in auxiliū brachii secularis maiestati sue firmiter adhereat.“ Politische Zielvorstellungen Kaiser Friedrichs III. für den Abschluß eines Hilfsbündnisses mit Papst Sixtus IV. Mit einer Quellenbeilage. – *König, Fürsten und Reich im 15. Jahrhundert*. Vlj. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Jörg Schwarz. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2009 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 29], lk 123–142, siin lk 128–129 ja 136–137.

³⁸⁰ LUB 14, [Friedrich III kiri kardinal Marco Barbole, 1481. aasta 26. aprillist]; [RI XIII] / 24, nr 240 (lk 210); Petersohn. quod sanctitas sua, lk 137–138 (juhisel talvel 1481–1482 paavsti kuuriasse läkitatud keisri saadikule).

³⁸¹ Neitmann. Um die Einheit, lk 122–125. Vene ohust Liivimaa orduharu retoorikas vt Марина Борисовна Бессуднова. „Русская угроза“ в Ливонской орденовой документации 80-х и начала 90-х гг. XV в. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования*, 2014 / 1, lk 144–156; Anti Selart. Switching the tracks. Baltic crusades against Russia in the fifteenth century. – *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*. Vlj. Norman Housley. London – New York: Routledge 2017 [Crusades – Subsidia, 8], lk 90–106.

³⁸² LUB 14, [Liivimaa orduharu prokuraatori ürik seoses Riia peapiiskopkonna kohtuasjaga paavsti kuurias, valminud pärast 1481. aasta novembrit]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16921 (lk 242); Index LEC, nr 2131 (kd 2, lk 66).

³⁸³ Марина Борисовна Бессуднова. Первая „ливонская война“ в контексте ливонской орденовой дипломатии конца 70-х – начала 80-х гг. XV в. – *Единорог. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени*, 3 (2014), lk 5–29; Бессуднова. Русская угроза, lk 147–150; Neitmann. Um die Einheit, lk 123; Cosack. Livland und Russland I, lk 9–10; Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen, lk 210–227.

Stephan Grube mõjuvõim paavsti kuurias osutus ometigi keisri ja ordumeistri retoorikast tugevamaks.³⁸⁴ Sixtus IV edastas 1482. aasta 25. mail keisrile palve tühistada Liivimaa ordumeistrile tehtud läänistus, mis olevat teoks saanud keisrile öeldud valede tõttu. Tegelikult kuuluvat Riia linn ja stift ainuüksi paavsti ilmaliku võimu alla.³⁸⁵ Samuti palus paavst oma legaadil Saksa maadel, Teano piiskopil Orso Orsinil järgida Riia stifti keiserliku läänistuse küsimuses paavsti otsust ja kaitsta igati Riia kiriku huve.³⁸⁶

10. juulil 1482 nimetas paavst Stephan Grube oma legaadiks Liivimaal.³⁸⁷ Sama päevaga dateeritud, kuid tegelikult 14. juulil välja antud avalikus kirjas teatas Sixtus IV, et kogu Liivimaa olevat paavsti ilmalik valdus (*iuris et proprietatis beati Petri Apostolorum principis existant*), kuna tegemist on Rooma kiriku vaevaga paganate käest vallutatud maaga. Seevastu Liivimaa meister Bernd von der Borch ei ole võtnud oma regaale Riia linna ja Liivimaa (*patrie Livonie*) osas vastu mitte selle maa ja linna õiguspäraselt isandalt paavstilt, vaid hoopis keiser Friedrich III-lt, keda ordumeister veenis seda õigusakti sooritama valede abil. Ordumeistri keiserlik läänistus olevat paavsti sõnul õigusvastane ning kiriku vabaduste talumatu rikkumine. Seetõttu palus Sixtus IV kõigil Riia kirikuprovintsi vaimulikel ja ilmikutel ning Saksa ordu kõrgmeistril ja käsknikel mitte abistada ekskommunikatsiooni ja interdikti alla pandud Saksa ordu Liivimaa haru ja kõiki selle toetajaid ning aidata Stefan Grubel saada Riia peapiiskopkonna valdused ordu käest tagasi. Lõpuks käskis paavst Gniezno peapiiskopil, Lübecki ja Vilniuse piiskoppidel või vähemalt ühel neist seda ürikut levitada.³⁸⁸ Peatselt lahkus Stephan Grube Roomast ja asus teele Liivimaale, kuhu ta jõudis alles 1483. aasta augustis.³⁸⁹ 1483. aasta aprillis andis Leedust saabunud Alexius ülal refereeritud Sixtus IV avaliku kirja Riia raele üle, mispeale kuulutasid preestrid taaskord Riia linnas välja Saksa ordu Liivimaa haru ja selle toetajate peale pandud kiriklikud karistused.³⁹⁰

1483. aasta kevadel esitas keiser Friedrich III saadik, Bambergi toomdekaan Hartmann von Stein paavstile palve tühistada Liivimaa ordumeistri ja tema toetajate peale pandud kiriklikud karistused, tunnustada õiguspärase Riia peapiiskopina ordumeistri venda Simonit ning mitte aktsepteerida Riia linna poolt keiser Friedrich III lääniüriku asjus paavsti kuuriasse tehtud apellatsiooni. Nende nõudmiste õiguspärasuse tõestamiseks esitas Hartmann ja paavstlikele kohtunikele hulga paavstlike ja keiserlikke ürikuid ning muid dokumente. Kuna Grube

³⁸⁴ Schwartz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 394–396.

³⁸⁵ LUB 14, [Paavst Sixtus IV kiri keiser Friedrich III, 1482. aasta 25. maist]; Hupel. Neue Nordische Miscellanien 3–4, lk 656–659.

³⁸⁶ Joseph Schlecht. *Andrea Zamometić und der basler Konzilsversuch vom Jahre 1482*. Kd 1. Paderborn: Schöningh 1904 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 8], ürikulisa, nr 107 (lk 119*).

³⁸⁷ VMPL 2, nr 236 (lk 216–217); Sternheim. Politische Akteure (ilmumas).

³⁸⁸ VMPL 2, nr 237 (lk 217–218); LUB 14, [Sixtus IV ürik, dateeritud 10. juuli 1482, väljastatud 14. juuli 1482]; Hupel. Neue Nordische Miscellanien, 3–4, lk 660–668.

³⁸⁹ Steinführer. Erzbischof Stefan von Riga, lk 478–479.

³⁹⁰ Das rothe Buch inter archiepiscopia, lk 780.

ei viibinud tollal enam paavsti kuurias, oli keisri saadik seekord tunduvalt edukam. Hartmann von Steini tegevuse tulemusena andis paavst Stephan Grube, Bernd von der Borch ja Simon von der Borch vahelise tüli lahendada Bremeni peapiiskopile ja Lübecki piiskopile, kellele anti õigus peatada tüli lahendamise ajaks ajutiselt ka Liivimaa orduharu peal lasunud kiriklikud karistused.³⁹¹ Paavst teavitas sellest otsusest ka keiser Friedrich III.³⁹²

Stephan Grube oli detsembris 1482 jõudnud Preisimaa lääneossa, mis allus tollal Poola kuninga võimule. Kevadel reisis ta edasi Vilniusse, veenmaks kuningas Kazimierz IV, kes oli ka Leedu suurvürst, toetama teda sõjaliselt Saksa ordu Liivimaa haru vastu. Peatselt saatis Vilniusse oma esindajad ka Riia linn. Kazimierz IV suhted Saksa ordu ja eriti selle Liivimaa haruga olid tollal niivõrd pingelised, et levisid kuuldused nagu valmistuks ta orduvastaseks sõjaks. Liivimaa orduvastase leeri katse toetuda Kazimierz IV tõi kaasa muutuse seni Grubet toetanud kõrgmeisteri Martin Truchseß von Wetzhauseni hoiakutes, kes hakkas nüüdsest aina enam Bernd von der Borchiga koostööd tegema. Liivimaa meister saatis Kazimierzi juurde oma saatkonna ja 24. juulil saabus kõrgmeister isiklikult Trakaisse Poola kuningaga läbi rääkima. Saksa ordul õnnestus sõlmida Poola kuningaga rahu ning veenda teda loobuma toetamast Stephan Grubet ja Riia linna.³⁹³

Kõrgmeisteri ja Liivimaa ordumeistri lähenemisel mängis olulist rolli ka tõsiasi, et Stephan Grube oli 1482. aasta suvel Roomast lahkudes loobunud ordu peaprokuraatori ametikohuste täitmisest. Juba 1480. aastal oli Grube pantinud välja Saksa ordu maja Rooma linnas.³⁹⁴ Kuna Saksamaa meister Reinhart von Neipperg (1479–1489) ostis 1483. kevadel maja ise pandivaldaja käest välja, pidi kõrgmeister loovutama maja tema valdusse seniks kuni ta meistri kulutused kompenseerib.³⁹⁵ Seetõttu sai Saksamaa meister erandkorras võimaluse nimetada

³⁹¹ VMPL 2, nr 248–249 (lk 222–223); LUB 14, [Sixtus IV ürik Bremeni peapiiskopile ja Lübecki piiskopile, 7. märtsist 1483], [Kõrgmeisteri kiri Liivimaa ordumeistrile, 1483. aasta 11. märtsi ja 29. märtsi vahel], [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, arvatavasti 1483. aasta märtsist], [Liivimaa meistri kiri Poola kuningale, arvatavasti 1483. aasta aprillist], [Kõrgmeisteri kiri Frankimaa maakomtuurile, 1483. aasta 25. maist]; Index LEC, nr 2171 (kd 2, lk 75, vääralt dateeritud aastaga 1482), 2186 (kd 2, lk 78, vääralt dateeritud aastaga 1482) ja 2193 (kd 2, lk 79); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17019 (lk 248, vääralt dateeritud aastaga 1482), 17058 (lk 250, vääralt dateeritud aastaga 1482) ja 17112 (lk 254); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 783; Sternheim. Politische Akteure (ilmumas); Cosack. Livland und Russland I, lk 19; Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen, lk 234.

³⁹² LUB 14, [Paavsti kiri keisrile, 15. aprill 1483]. Seda ürikut mainib ka Cosack. Livland und Russland I, lk 19, joonealune märkus 54.

³⁹³ Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen, lk 230–237; Cosack. Livland und Russland I, lk 18–19. Vt ka LUB 14 [Raport kõrgmeisteri kohtumisest Poola kuningaga 1483. aasta 24. juulist kuni 2. augustini]; ASP 5, nr 128 (lk 390); Index LEC, nr 2209 (kd 2, lk 81–82).

³⁹⁴ Sternheim. Politische Akteure (ilmumas) järgi pantis Grube ordu maja välja, tasumaks peapiiskopiks nimetamisega kaasnenud tasusid ja altkäemakse.

³⁹⁵ LUB 14, [Kõrgmeisteri kiri Liivimaa ordumeistrile, 1483. aasta 29. märtsist], [Ürik, millega kõrgmeister loovutas Saksamaa meistrile ordu maja Roomas, 1483. aasta 25. maist] ja [Kõrgmeisteri kiri Saksamaa meistrile, arvatavasti 1483. aasta 25. maist]; Index LEC, nr 2200 (lk 80).

ametisse uus ordu peaprokuraator paavsti kuurias,³⁹⁶ kuigi tavapäraselt kuulus peaprokuraatori ametisse nimetamise õigus kõrgmeistrile. Kõigele lisaks oli Grube paavstlikust armust eluks ajaks kinnitatud Apuulia komtuuriks. Saksamaa meister, kellele allusid ka ordu valdused Itaalias, nõudis, et Grube loobuks Apuulia komtuuri ametist. Tähelepanuväärselt oli keisri saadik 1483. aasta kevadel nõudnud paavstil selle üriku tühistamist, mis andis Apuulia komtuurkonna eluks ajaks Grube valdusse ning komtuurkonna tagastamist Saksamaa meistrile. Nähtavasti esindas keisri saadik Hartmann von Stein paavsti kuurias nii ordu Liivimaa kui ka Saksamaa meistri huve. Samal ajal hakkas ka kõrgmeister nõudma Apuulia komtuurkonna tagastamist.³⁹⁷ Pealegi oli 1483. aasta algul tekkinud hõõrdumisi kõrgmeistri ja Grube vahel seoses viimase tegevusega paavstliku kollektorina Preisimaal.³⁹⁸ Kui veel 1482. aasta sügisel oli Liivimaa meister lasknud keiser Friedrich III manitseda kirja teel kõrgmeistrit Stephan Grube toetamise ja keiserlike ürikute eiramise eest, mispeale teatas Martin Truchseß von Wetzhausen Liivimaa meistrile selgesõnaliselt, et ta ei kavatse keisri manitsust järgida³⁹⁹, siis juba 1483. aasta märtsis õigustas kõrgmeister end keisri ja Liivimaa meistri ees väitega, et ta oli alati püüdnud järgida nii paavsti kui ka keisri korraldusi ja teha enda arvates ordule parimat.⁴⁰⁰ Ilmselgelt oli kõrgmeister 1483. aasta kevadeks loobunud Grube toetamisest.

29. juulil 1483 saabus Stephan Grube Riiga ja võeti toomhärade, rae ning elanike poolt pidulikult vastu.⁴⁰¹ Varsti õnnestus peapiiskopil pälvida ka mitmete stiftivasallide poolehoid. Seejärel nõudis Grube ordumeistri võimu all olnu Riia stifti üleandmist. Kuna ordumeister keeldus Grube nõudmist täitmast, alustasid peapiiskop ja linn ordu vastu sõda.⁴⁰² Oktoobris tegi kõrgmeistri saadik

³⁹⁶ LUB 14 [Raport kõrgmeistri saadiku läbirääkimistest Saksamaa meistriga 1483. aasta 16.–19. juunini]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17003 (lk 247, dateeritud valesti aastaga 1481) ja 17166 (lk 257, dateeritud valesti aastaga 1484).

³⁹⁷ VMPL 2, nr 249 (lk 223); LUB 14 [Kõrgmeistri kiri Liivimaa ordumeistrile, 1483. aasta 11. märtsi ja 29. märtsi vahel], [Kõrgmeistri kiri Liivimaa ordumeistrile, 1483. aasta 29. märtsist], [Raport kõrgmeistri saadiku läbirääkimistest Saksamaa meistriga 1483. aasta 16. kuni 19. juunini]; Index LEC, nr 2200 (lk 80); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17003 (lk 247, dateeritud valesti aastaga 1481) ja 17166 (lk 257, dateeritud valesti aastaga 1484); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 782–783. Vt ka Sternheim. Politische Akteure (ilmumas).

³⁹⁸ Freytag. Die Geschäftsträger, lk 213.

³⁹⁹ LUB 14, [Kõrgmeistri kiri Liivimaa ordumeistrile, 1482. aasta 29. novembrist]; [RI XIII] / 24, nr 244 (lk 213); Index LEC, nr 2183 (kd 2, lk 77).

⁴⁰⁰ LUB 14, [Kõrgmeistri kiri keiser Friedrich III, pärast 1483. aasta 11. märtsi] ja [Kõrgmeistri kiri Liivimaa meistrile, 1483. aasta 11. märtsi ja 29. märtsi vahel].

⁴⁰¹ LUB 14 [Liivimaa meistri kiri kõrgmeistrile, 1483. aasta 10. augustist]; Index LEC, nr 2202 (kd 2, lk 80); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 17089 (lk 252); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 781; Cosack. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen, lk 234–235, märkus 3. Vrdl. Steinführer. Erzbischof Stefan von Riga, lk 179 ja Mettig. Geschichte, lk 156–157.

⁴⁰² LUB 14 [Kõrgmeistri kiri Saksa ordu peaprokuraatorile, ajavahemikust 19. august kuni 15. september 1483], [Riia peapiiskopi kiri Gdańskile, 16. septembrist 1483], Riia peapiiskopi kiri Lübeckile ja Vendimaa hansalinnadele, 16. septembrist 1483], [Riia rae kiri Gdańskile, 15. septembrist 1483] ja [Riia rae kiri Lübeckile ja Vendimaa hansalinnadele,

ebaõnnestunud katse mõjutada peapiiskoppi ja Riia linna ordumeistriga ära leppima.⁴⁰³ Seejärel asus kõrgmeister tüliasjas vaieldamatult Liivimaa orduharu poolele, kirjutades keiser Friedrich III, et Grube on keeldunud allumast paavsti poolt nimetatud delegeeritud kohtunikele ja seepärast palus kõrgmeister keisril mõjutada paavsti tühistama Liivimaa orduharu peal lasuvad kiriklikud karistused, ekskommunitseerima paavsti ees kuulekusetust üles näidanud Grube ning nimetama uuteks delegeeritud kohtunikeks seesugused kõrgvaimulikud, kes asuvad tülitsejatele geograafiliselt lähemal.⁴⁰⁴

Peapiiskop Stephan Grube ei olnud sugugi huvitatud tüli rahumeelsest lahendamisest, sest tema sõda Liivimaa orduharu vastu edenes jõudsasti. Tema pooldajatel õnnestus vallutada Koknese, Piebalga ja Dole piiskopilinnused ning vallutada ja lammutada Daugavgrīva ordulinnus, mis oli andnud ordule kontrolli Väina jõe suudme üle. Ordumeister Bernd von der Borch tunnistas oma poliitika ebaõnnestumist ja astus 18. novembril ametist tagasi. 20. detsembril suri Riias haiguse tagajärjel ka peapiiskop Grube.⁴⁰⁵

Kõrgmeisteri toetusel ning keiser Friedrich III soovituskirjade abil õnnestus uuel Liivimaa ordumeistril Johann Freitag von Loringhofel mõjutada paavsti nimetama 4. juunil 1484 uueks Riia peapiiskopiks Saksa ordu preestervenna Michael Hildebrandi (1484–1509), kellele tagati ka ilmalik võim Riia stifti üle.⁴⁰⁶ Tallinna piiskop Simon von der Borch oli selleks ajaks ilmselt loobunud oma taotlusest Riia peapiiskopi kohale. 1485. aasta veebruaris loovutas Loringhofe ordu kontrolli all olnud Riia stifti alad Michael Hildebrandile.⁴⁰⁷ Erinevalt Bernd von der Borchist tunnustas Loringhofe Riia peapiiskopi tavapärasest õigust ilmalikule võimule. Nähtavasti oli ordumeister loobunud keiser Friedrich III läänistatud Riia stifti regaalidest. Samas ei võtnud ka Michael Hildebrand keisri käest Riia stifti regaale vastu.

16. septembrist 1483]; Urkundliche Beiträge, nr 39–40 (lk 24–26); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 781–782; Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 39.

⁴⁰³ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 782–783.

⁴⁰⁴ LUB 14, [Kõrgmeisteri kiri Saksamaa meistrile, ajavahemikust 28. oktoober kuni 22. detsember 1483] ja [Kõrgmeisteri kiri anonüümsele Saksa ordu vennale, ajavahemikust 28. oktoober kuni 22. detsember 1483]; Index LEC, nr 2187 ja 2190 (kd 2, lk 78, valesti dateeritud aastaga 1482).

⁴⁰⁵ Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 39; Mettig. Geschichte, lk 157–158; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 30; Steinführer. Erzbischof Stefan von Riga, lk 180; Schwartz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 399–400. Vrdl Cosack. Livland und Russland I, lk 22 ja Neitmann. Um die Einheit, lk 129, kelle arvates sundis ordu kõrgmeister Bernd von der Borch ametist tagasi astuma. Ometigi sai kõrgmeister endi sõnul Borch tagasi astumisest teada alles kuu aega hiljem (Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden I, nr 120 [lk 27]). Ka Hermann Heleweghi kroonika järgi astus Borch ametist tagasi Liivimaa orduharu käsknike nõudmisel (Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 783).

⁴⁰⁶ Codex diplomaticus Poloniae 5, nr 89 (lk 159); Index LEC, nr 2217–2218, 2222–2223 ja 2225 (kd 2, lk 83–85); Hanserecesse 3 / 1, nr 531 (lk 425); Urkundliche Beiträge, nr 46 (lk 28); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 194. Vt ka Wieser. Nordosteuropa und der Deutsche Orden I, nr 120 (lk 27); Cosack. Livland und Russland I, lk 24–25.

⁴⁰⁷ Urkundliche Beiträge, nr 51–52 (lk 29–30); Cosack. Livland und Russland I, lk 28.

Uue ordumeistri poliitiline kurss ei toonud ometigi kaasa juba aastaid kestnud konflikti lahenemist. 19. jaanuaril 1484 oli Riia toomkapiitel stiftivasallide nõusolekul ja Riia linnakodaniku Hartwigh Winolti ettepanekul postuleerinud peapiiskopiks Hildesheimi toomptraosti Schwarzburg-Blankengurgi krahvi Heinrichi.⁴⁰⁸ Mais õnnestus Riia kodanikel vallutada ja lammutada Riia ordulinnus.⁴⁰⁹ Sõjalisest edust tiivustatuna keeldusid toomhärрад, stiftivasallid ja Riia linn tunnustamast Michael Hildebrandi legitiimse peapiiskopina ega loovutanud talle endi käes olnud Riia stifti alasid.⁴¹⁰ Tüliasi keskendus aastatel 1484–1485 küsimusele, kas Michael Hildebrand on legitiimne peapiiskop või mitte. Seejuures ei toetunud ei Hildebrandi ega Heinrichi poolehoidjad oma kandidaadi õiguspärasuse tõestamisel Riia stifti läänisidemetele keisriga.⁴¹¹ Nähtavasti ei peetud keiserlikust läänistusest tulenevat legitimatsiooni antud probleemi puhul oluliseks argumendiks. Arvestades tõsiasja, et surnud peapiiskop Stephan Grube, paavst Sixtus IV, Riia linn ja toomhärрад olid juba pikemat aega eitanud Riia stifti ja linna kuulumist Püha Rooma keisririiki, oli paavsti poolt peapiiskopiks nimetatud Hermann Hildebrandil otstarbekam nõuda oma õigusi ainuüksi paavstliku legitimatsiooni alusel.

Bernd von der Borch ja Stephan Grube vahelise konfliktiga kaasnes kahe teineteisele vastanduva arusaama kujunemine Liivimaa *resp* Riia stifti ja linna riigiõigusliku staatuse osas. Ordumeister rõhutas Liivimaa kuulumist Püha Rooma keisririigi hulka. Grube ja tema poolehoidjad toonitasid seevastu Liivimaa kuulumist paavsti ilmalike valduste hulka. Need kaks omavahel ühildamatut õiguslikku arusaama kaotasid oma relevantsuse aastatel 1484–1485, kui ordumeister Loringhofe loobus nõudlemast ilmalikku võimu Riia stifti üle. Seepeale olid mõlemad tülitsevad osapooled valmis aktsepteerima ka keisri

⁴⁰⁸ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 785; Hanserecesse 3 / 1, nr 531 (lk 425), 579 (lk 522) ja 582 (lk 531); Urkundliche Beiträge, nr 46 (lk 28); Mettig. Geschichte, lk 159–160; Cosack. Livland und Russland I, lk 25.

⁴⁰⁹ Andris Caune ja Ieva Ose. *Latvijas 12. gadmista beigū – 17. gadsmista vācu piļu leksikons*. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds 2004 [Latvijas viduslaiku pilis, 4], lk 407–408 järgi säilisid linnusest üksnes maaalused osad koos keldriruumidega. Pikemat diskussiooni koos historiograafiliste viidetega vt Māra Caune. *Rīgas pils: senā und mainīgā*. Rīga: Jumava 2004, lk 14–27 ja 198–199.

⁴¹⁰ Urkundliche Beiträge, nr 51–54 (lk 29–31); Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 793–795; Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 40–41; Mettig. Geschichte lk 160–164; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 30; Cosack. Livland und Russland I, lk 26.

⁴¹¹ Das rothe Buch inter archiepiscopalia, lk 785–801; *Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, aus authentischen Quellen gesammelt. Zweiter Teil. Stammtafeln und Urkunden*. Vlj. Rudolf Freiherr von Ungern-Sternberg zu Birkas ja Carl Russwurm. Reval: Lindfors 1877, nr 91 (lk 158–159); Urkundliche Beiträge, nr 41–64 (lk 27–33); *Sverges Traktater med främmande Magter, jemte andra dit hörande handlingar. Kd 3. 1409–1520*. Vlj. Olof Simon Rydberg. Stockholm: Norstedt & Söner 1895, nr 523–533 (lk 396–402); LVVA, fond 4038, nimistu 2, säilik 122, fõl 154r (kasutasin LUB 15 kõite koostamise tarbeks tehtud ära kirja, mis asus 2014. aasta sügisel professor Matthias Thumseri (Freie Universität Berlin) käes). Ülevaadet tüliasi käigust vaata Cosack. Livland und Russland I, lk 25–30 ja 34–35.

autoriteeti Riia stifti üle. 1485. aasta detsembris sõlmisid Riia toomhärрад, stifti-vasallid ja Riia linn Rootsi riiginõukoguga sõjalise liidu peapiiskop Hildebrandi ja Saksa ordu vastu, toetudes keisri ja paavsti ürikutele, mis nimetasid Rootsi kuninga *resp* krooni Riia stifti kaitsehärraks. Märkimisväärselt süüdistasid nad Saksa ordu paavsti ja keisri käskude eiramises.⁴¹² Liivimaa ordumeister Johann Freitag von Loringhofe oli seevastu 1485. aastal lasknud keiser Friedrich III paluda Lübeckil ja teistel hansalinnadel hoiduda toetamast Saksa ordu, keisri ja paavsti ees allumatust üles näidanud Riia kodanikke ning abistada ordu linna allutamisel.⁴¹³ Ordumeistri palvel pani keiser Friedrich III 1488. aasta novembris Riia riigivande alla, kuna linn keeldus täitmast paavstliku kohtu otsust tagastada Saksa ordule linna poolt omastatud vara ja maksta ordule kompensatsiooni sõja ajal tehtud kahju eest.⁴¹⁴

Vahepeal oli tüliasjas toimunud oluline muutus, kuna Riia toomhärрад, stifti-vasallid ja raad tunnustasid 1486. aasta kevadel Michael Hildebrandi legitiimse peapiiskopina. Saksa ordu vastuolud Riia linnaga kestsid ometigi kuni 1491. aasta kevadeni, mil ordul õnnestus linna väed Ādaži lähedal purustada. Märtsi algul nõustus Riia linn lahendama oma tüli orduga vahekohtu teel. 30. märtil 1491 Riia peapiiskopi, Kuramaa piiskopi ja Tartu piiskopi vahendusel Valmieras langetatud vahekohtu otsus oli selgelt ordumeelne, kuid sõja kaotanud Riia linn pidi seda aktsepteerima. Vahekohus taastas Riia peapiiskopi ja Saksa ordu ühis-härruse linna üle vastavalt 1452. aasta Kirchholmi lepingu tingimustele.⁴¹⁵

3.5. Tartu piiskopi ja Saksa ordu vaenus (1475–1476)

Saksa ordu Liivimaa haru alustas 1475. aasta algul Tartu piiskopkonna ja linna vastast vaenust. Tüli ajendas Tartu piiskopi Johann Bertkowi poolt 1474. aasta jaanuaris sõlmitud separaattrahud Pihkva ja Novgorodiga. Ordumeister oli nimelt lootnud sõlmida Pihkva ja Novgorodiga rahu kõigi Liivimaa maahärrade nimel. Tartu piiskopi ja ordu vahelise tüli tekkimisel sai määravaks rahulepingute tingimus, et Tartu piiskop ei tohtinud ordule anda sõjalist toetust Pihkva vastu ning ordu ei tohtinud anda Tartu piiskopile sõjalist toetust Pihkva vastu.⁴¹⁶ Nende tingimuste tühistamiseks nõudis Bernd von der Borch 1475. aasta algul Tartu piiskopilt vastastikuse sõjalise kaitse lepingu sõlmimist, mis oleks sisuliselt andnud ordumeistrile õiguse rakendada piiskopkonna vasalle ja alamaid oma

⁴¹² Sverges Traktater 3, nr 523–533 (lk 397 ja 399).

⁴¹³ Hanserecesse 3 / 2, nr 2–3 (lk 2–3); [RI XIII] / 31, nr 372–373 (lk 250).

⁴¹⁴ [RI XIII] / 20, nr 313 (lk 219–220); [RI XIII] / 24, nr 250 (lk 216–217).

⁴¹⁵ Caune. Rīgas pedējais bruņotais konflikts, lk 42–45; Mettig. Geschichte, lk 165–169; Hellmann. Deutsche Orden und Riga, lk 30–31; Cosack. Livland und Russland I, lk 35–39, 53–54 ning II, lk 79–87 ja 106–115; Inga Ilarienē. Nuorašai ne lotynų kalba Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525: 1491 m. Valmieros sutartis. – *Istorijos šaltinių tyrimai*, 4 (2012), lk 261–284, kus leidub ka 1491. aasta 30. märtsi vahekohtu otsuse publikatsioon.

⁴¹⁶ Baranov. Bernd von der Borch, lk 52–55 ja 72–86; Cosack. Livland und Russland I, lk 5–7.

sõjakäikudel. Johann Bertkowi keeldumisele reageeris ordumeister relva-konflikti alustamisega.⁴¹⁷

Riia peapiiskop Silvester Stodewescheri asus tekkinud tüli lahendama. Veebruari keskel ordu ja peapiiskopi esindajate vahel peetud läbirääkimistel soovitas ta ordumeistril oma nõudmistest loobuda ja Tartu piiskopiga ära leppida. Lisaks hoiatas ta sõjalise konflikti jätkamise eest, sest vastavalt Karl IV kuldbullale⁴¹⁸ ja keiser Friedrich III poolt 1474. aasta 14. mail Augsburgi õuepäeval kehtestatud üleriigilisele maarahule⁴¹⁹ oli vaenuste pidamine keelatud.⁴²⁰ Ordu pool vastas sellele, et nemad peavad oma vaenust õiguspäraselt ja vastavalt Karl IV kuldbulla ning Friedrich III poolt 1442. aasta 14. augustil Frankfurti õuepäeval vastu võetud nn *Reformatio Friderici* sätetele.⁴²¹ Viimati mainitud seadused defineerisid „õiguspärase vaenuse“, mille pidamine oli lubatud: esmalt tuli viia tüliasi korralise kohtu ette, kui seal ei õnnestunud asja lahendada, siis pidi kolm päeva enne vaenutegevuse algust vaenuse avalikult välja kuulutama. Vaenuse käigus ei tohtinud sooritada tegusid, mis riivaks vastaspoole au.⁴²² Antud juhul polegi niivõrd oluline, kas ordu vaenus Tartu piiskopi vastu oli „õiguspärane“ või mitte, sest 1474. aasta 14. mail Augsburgis kehtestatud üldlause maarahu järgi olid vaenused niikuinii keelatud.⁴²³ Ordu vastus oli seejuures võrdlemisi tavaline. Vaenuste täielik keelustamine ei leidnud keisririigi Saksa maadel just soodsat vastuvõttu ja enamus keisririigi seisusi eelistas seda mitte tunnustada, leides õiguslikku tuge varasematest keiserlikest seadustest, mille sätted olid Augsburgi üldise maarahu omadega vastuolus.⁴²⁴

Seejuures näib, et Riia peapiiskop Silvester Stodewescheril ning Saksa ordu Liivimaa harul oli ligipääs Karl IV kuldbullale. 1453. aasta kevadel andis peapiiskop Silvester Saksa ordu kõrgmeistrile nõu, kuidas tõestada keiserlikus kohtus Preisimaa Liidu õigustühisust. Peapiiskop soovitas kõrgmeistril argumenteerida Karl IV kuldbulla 15. peatükiga. Liivimaa meister edastas peapiiskopi nõu

⁴¹⁷ LUB 13, [Riia peapiiskopi saadikute juhised läbirääkimisteks ordumeistriga, 1475. aasta 16. veebruarist], [Riia peapiiskopi saadikute raport läbirääkimistest Liivimaa ordumeistriga, 1475. aasta 23. veebruarist], [Saksa ordu kaebused Tartu piiskopkonna aadressil, 1475. aasta juulist] ja [Tartu piiskopi kaebused Saksa ordu aadressil, 1475. aasta 13. juulist].

⁴¹⁸ *Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 11. Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1354–1356.* Toim. Wolfgang D. Fritz. Weimar: Böhlau 1978–1992, lk 535–633.

⁴¹⁹ [RI XIII] / 4, nr 625 (lk 319–320); Müller. *Reichs Tags Theatrum* 2, lk 620–625.

⁴²⁰ LUB 13, [Riia peapiiskopi saadikute juhised läbirääkimisteks ordumeistriga, 1475. aasta 16. veebruarist].

⁴²¹ LUB 13, [Riia peapiiskopi saadikute raport läbirääkimistest ordumeistriga, 1475. aasta 23. veebruarist].

⁴²² MGH *Constitutiones* 11, lk 604–607; RTA 16, nr 209 (lk 402); Angermeier. *Königtum und Landfriede*, lk 177–182 ja 399; Koller. *Friedrich III*, lk 70–71, 80–82 ja 250.

⁴²³ Müller. *Reichs Tags Theatrum* 2, lk 621.

⁴²⁴ Koller. *Friedrich III*, lk 170–171, 184 ja 192. Esmalt keelustas keiser Friedrich III vaenused 1467. aastal Wiener Neustadti kehtestatud viie-aastase üldlause maarahuga, mida uuendati modifitseeritud kujul 1471. aastal Regensburgis neljaks aastaks ja 1474. aastal Augsburgis kuueks aastaks.

kõrgmeistrile ja lisas oma kirjale ka ära kirja kuldbulla 15. peatükist.⁴²⁵ Selle ära kirja tegemiseks pidi kuldbulla tekst olema vähemalt ühele neist kättesaadav. Arvestades tõsiasja, et peapiiskop argumenteeris kuldbullaga 1474. aastal ning ordumeister 1482. aastal, võis teksti ära kirja olla mõlema käsutuses.

Millalgi 1474. aastal olid piiskop Johann Bertkow ja Tartu linn saatnud keiser Friedrich III juurde saadiku – Tartu linnakirjutaja Johann Rodelinckhuseni – kaebamaks ordu käitumise peale ja võtmaks keisrilt vastu piiskopi regaalid. Kuigi Saksa ordu Liivimaa haru võttis saadiku vangi, õnnestus piiskopkonna esindajatel siiski keisriga kontakti astuda. 17. aprillil 1475 tuletas Friedrich ordumeister Bernd von der Borchile kirja teel meelde, et Johann Rodelinckhuseni vangistamisega on ta rikkunud üleüldist maarahu ning käskis saadiku koheselt vabastada.⁴²⁶ Selle Kölnis koostatud keiserliku käsu mõju on raske hinnata, sest pole teada, millal ürik Liivimaale jõudis. Igal juhul leppisid ordumeister ja Tartu piiskop 21. mail 1475 kokku lahendada tüli läbirääkimiste teel, mispeale vabastas Borch hea tahte märgina Johann Rodelinckhuseni.⁴²⁷ Keisri käsk jõudis Liivimaale arvatavasti pärast seda kokkulepet. 1530. aastatel toimunud Saare-Lääne vaenuse ajast on teada, et vastaspoolt ähvardati keisri või paavsti ürikutega juba enne dokumentide endi pärale saabumist.⁴²⁸ Niisiis ei saa välistada võimalust, et Tartu piiskopi esindajad argumenteerisid mais peetud läbirääkimiste ajal ülalmainitud keiserliku käsuga, hoolimata sellest, et ürik ise oli alles Liivimaale teel.

16.–25. juulini pidasid Tartu piiskop ja Saksa ordu Pikasillas kahepoolseid läbirääkimisi.⁴²⁹ Tavapärase ettevalmistusena lasid mõlemad pooled oma seisukohad ja vastastikused kaebused eelnevalt kirja panna. Tartu piiskopi õigusnagemuse esimene punkt oli, et paavst ja Rooma kuningas Heinrich (VII) – tekstis võib-olla teadlikult väärtalt keiser Heinrich – määrasid paika Tartu piiskopkonna piirid. Heinrich tõstis esimese Tartu piiskopi Hermannii vürsti staatusse, andis talle regaalid ja sellest ajast peale on „lääniisandast lääniisandani“ neid regaale antud ja vastu võetud. Teiseks märkis Johann Bertkow, et piiskop Hermann annetas pooled oma valdustest Mõõgavendade ordule, kes töötasid vastutasuks Tartu piiskopkonda kaitsta ja kohustusid tunnustama piiskopi ülemvõimu. Järgnevalt heitis piiskop Saksa ordu Liivimaa harule ette mõõgavendade ajast pärinevate kohustuste rikkumist, kuid ka seda, et Bernd von der Borch püüdis talle peale suruda seesugust lepingut, millega ordumeister saanuks Tartu piiskopkonna „enda võimu alla vannutada“. Lepingu sisu olevat eiranud Tartu

⁴²⁵ LUB 11, nr 273 (lk 236–237).

⁴²⁶ LUB 13, [Friedrich III kiri Liivimaa ordumeistrile, 1475. aasta 17. aprillist]; Monumenta Habsburgica 3, lk 550 (nr 63). Samasisuline kiri saadeti ka Tartu piiskopi vasallidele Bartholomeus von Tisenhausenile ja Peter von Uexküllile, kes olid ilmselgelt Johann Rodelinckhuseni vangistamisega seotud.

⁴²⁷ Baranov. Bernd von der Borch, lk 61–62. Kommunikatsiooni kiiruse kohta Liivimaa ja Põhja-Saksa vahel vt Selart. Pellegrini, lk 132–133; Kreem. Seasonal Isolation, lk 120–123.

⁴²⁸ Madis Maasing. Propagandasõda Saare-Lääne vaenuse aegsel Liivimaal (1532–36). – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, 18 (2015), lk 123–174, siin lk 138–139.

⁴²⁹ Baranov. Bernd von der Borch, lk 63–64.

piiskopi paavstlike ja keiserlikke privileege.⁴³⁰ Ordumeistri ettepanek nägi ette vastastikust sõjalist koostööd kõigi vaenlaste vastu,⁴³¹ kuid mõlemad osapooled tõlgendasid seda ordumeistri taotlusena saada Tartu piiskopi sõjajõud oma kontrolli alla.⁴³² Kirjas Lübecki raele rõhutas piiskop, et ordumeister püüab võtta ära Tartu kiriku „isandlikkust“ (*herlicheid*) ja võimutseda stifti üle nagu see oleks ta „omand“ (*egentum*).⁴³³ Johann Bertkowi vastuolud ordumeistriga tulenesid niisiis piiskopi soovist tagada oma staatuse sõltumatu ilmaliku isandana.⁴³⁴

Pikasilla läbirääkimistel seadis piiskop oma „isandlikkuse“ aluseks paavsti kinnituse Tartu diötseesi piiridele ja Rooma kuningas Heinrich (VII) lääniüriku aastast 1225. Erinevalt ülal käsitletud Riia peapiiskopkonda puudutanud tekstidest toonitati seekord läänisideme pidevat uuendamist, mis pidi demonstreerima selle 250 aasta vanuse üriku vaieldamatut kehtimist ka 1475. aastal. Bertkow ei jätnud ka mainimata, et Liivimaa orduharu oli oma valdused Tartu diötseesi aladel saanud piiskopi armust. Piiskopi staatuse oli seega ordumeistri omast kõrgem. Ordu oli kohustatud piiskopkonda kaitsma, samas kui riigivürstist piiskopi staatusele ei olnud kohane lubada ordumeistril kutsuda tema vasalle ordu sõjaretkedele.

Pikasilla läbirääkimistel ei suudetud püsivat lahendust saavutada ja relva-konflikt jätkus ka 1476. aastal. Info lepituse kohta on kahjuks niivõrd puudulik, et täie kindlusega ei ole võimalik öelda isegi seda, millal ordumeister ja piiskop rahu sõlmisid, rääkimata sellest, kas lahendus tuli kompromissi näol või andis üks pool järele.⁴³⁵

⁴³⁰ LUB 13, [Tartu piiskopi kaebused Saksa ordu aadressil, 1475. aasta 13. juulist]. Sõnasõnalt väideti seal, et ordu ettepanek eiras (või rikkus rängalt) piiskopi, paavsti ja keisri õigusi. Minu arvates mõeldi selle all Tartu kiriku paavstlike ja keiserlike privileegide rikkumist.

⁴³¹ LUB 13, [Ratifitseerimata leping Saksa ordu Liivimaa haru ja Tartu piiskopi vahel, oletatavalt 1475. aasta 8. jaanuarist]; Index LEC, nr 2056 (kd 2, lk 50–51, väärtalt dateeritud aastaga 1473); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16458 (lk 212, väärtalt dateeritud aastaga 1473). Piiskopi sõnavõtt ei käinud otseselt küll selle, vaid ühe varasema lepinguversiooni kohta, mis pole säilinud.

⁴³² LUB 13, [Riia peapiiskopi saadikute juhised läbirääkimisteks ordumeistriga, 1475. aasta 16. veebruarist], [Riia peapiiskopi saadikute raport läbirääkimistest ordumeistriga, 1475. aasta 23. veebruarist], [Saksa ordu kaebused Tartu piiskopkonna aadressil, 1475. aasta juulist], [Tartu piiskopi kaebused Saksa ordu aadressil 1475. aasta 13. juulist] ja [Tartu piiskopi kiri Gdański linnale, 1476. aasta 1. juunist]; Urkundliche Beiträge, nr 14 (lk 9).

⁴³³ LUB 13, [Tartu piiskopi, toompraosti, toomdekaani ja toomkapiitli kiri Lübecki linnale, 1475. aasta 14. aprillist]; *Hanserecesse. Zweite Abtheilung*. Kd 7. Toim. Goswin von der Ropp. Leipzig: Duncker & Humblot 1892, nr 292 (lk 469–470).

⁴³⁴ Vrdl Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 241–252 ja Baranov. Bernd von der Borch, lk 53–71, kes mõtestasid Johann Bertkowi käitumist esmajoones poole valimisena Saksa ordu ja Riia peapiiskopi vahelises konfliktis.

⁴³⁵ Baranov. Bernd von der Borch, lk 70–71 eeldab, et Tartu piiskop andis ordumeistri taatele järgi, sest tema väed osalesid aastatel 1480–1481 ordu Liivimaa haru sõjas Pihkvaga; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 257 märkus 2 oletab, et piiskop pidi toomhärade ja vasallide survele oma orduvaenulikust poliitikast 1477. aastal loobuma.

3.6. Liivimaa piiskoppide keiserlikud kaitsehärrad

Liivimaa piiskopid lasid endale nimetada keiserlikke ja paavstlikke konservaatoreid ehk kaitsehärrasid, kes pidid kaitsma piiskoppi tema vara, õiguste ja privileegade kallale kippujate eest. Vastavalt töö teemale käsitlen järgnevalt esmajoones keiserlikke kaitsehärrasid. Iga lääniisand pidi tagama oma vasalli õiguste püsimise ning oli kohustatud vajadusel vasallile appi tulema ja tema õiguste eest seisma. Just seda pidid konservaatorid keisri asemel tegema. Näiteks tegi Friedrich III 1442. aastal Tartu stifti konservaatoritele ülesandeks kaitsta tema asemikuna ja tema nimel Tartu piiskopkonda kõigi ründajate, mässajate ja teist eest, kes rikuvad piiskopi õigusi ja on seeläbi süüdi kuriteos keiserliku majesteetluse vastu (*nostre majestatis lesionem*).⁴³⁶

Riia peapiiskopi Fromhold von Viffhuseni palvel nimetas keiser Karl IV 1366. aasta 18. aprillil tema konservaatoriteks Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningad ning Pommeri-Stettini ja Mecklenburgi hertsogid.⁴³⁷ 1426. aastal lasi Riia peapiiskop Henning Scharpenberg kogu Karl IV poolt 1366. aastal väljastatud konservaatorite nimetamise dokumendi sisestada ürikusse, millega kuningas Sigismund kinnitas Riia stifti privileegid.⁴³⁸ Kuni 15. sajandi lõpuni jäidki just seal loetletud kuus isandat Riia peapiiskopi keiserlikeks kaitsehärradeks. Märkimisväärselt ei uuendatud kordagi Rooma kuningas Wenzeli poolt 1395. aastal välja antud ürikut, mis andis peapiiskopile tunduvalt rohkem kaitsehärrasid.⁴³⁹ See ürik oli välja antud Pommeri-Stettini hertsogi Swantibori pojale Ottole, kelle Riia toomhärrad olid 1394. aastal valinud peapiiskop Johann von Sinteni koadjuutoriks. Nii Ottol kui ka Sintenil oli tollal puudulik legitiimsus, sest paavst oli juba 1393. aastal Johanni peapiiskopi kohalt tagandanud ja nimeetanud tema asemel uueks Riia peapiiskopiks Johann von Wallenrode. Võimalik, et just see puudulik legitiimsus oli põhjuseks, miks seda ürikut hiljem uuendada ei soovitud, kuigi see oli Riia toomkapiitli arhiivis olemas.⁴⁴⁰ Tartu piiskopi keiserlikud konservaatorid võidi nimetada juba Karl IV poolt, kuid see teade on kaheldava allikalise väärtusega (vt. ptk 2.2.3.) Kahtlemata nimetas aga kuningas Wenzel 1396. aasta kevadel Tartu stifti keiserlikuks kaitsehärraks Pommeri-Stettini hertsogid.⁴⁴¹ Seevastu kuningas Sigismund nimetas 1425. aasta 12. veebruaril Tartu stifti konservaatoriteks juba suure hulga Läänemere ümbruse võimukandjaid: Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningad, Braunschweigi, Pommeri-Stettini, Mecklenburgi, Pommeri-Wolgasti ja Schleswigi hertsogid ning Lübecki linna.⁴⁴² Nagu näha toimus keiserlike konservaatorite nimetamine

⁴³⁶ LUB 9, nr 863 (lk 588–589); [RI XIII] / 31, nr 9 (lk 51).

⁴³⁷ LUB 2, nr 1030 (v 743–745).

⁴³⁸ LUB 7, nr 460 (lk 316).

⁴³⁹ LUB 4, nr 1368 (v 26–29): Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningad; Trieri, Mainzi ja Kölni kuurvürstid; Magdeburgi peapiiskop; Pommeri-Stettini, Mecklenburgi ja Gelderni hertsogid; Lübecki, Stralsundi, Riia ja Tartu linnad ning Riia ja Tartu stiftivasallid.

⁴⁴⁰ Ein Verzeichniss, nr 58 (lk 424–425).

⁴⁴¹ LUB 4, nr 1418 (v 123–124).

⁴⁴² LUB 7, nr 245 (lk 172–173).

kaitset vajanud vasalli või tema saadiku palve alusel ja enamasti seoses kuningale läänivande andmisega.

Saksa ordu ei suhtunud sugugi positiivselt piiskoppide katsetesse asuda mõne Liivimaa-välise võimukandja kaitse alla. Ordumeister eelistas ise olla piiskoppide kaitsehärraks, sest kaitse pakkumise kaudu sai ta suurendada oma mõjuvõimu piiskopkondade üle.⁴⁴³ Ordu peaprokuraator paavsti kuurias nõudis, et ordu kaitse aluste diötseeside piiskoppideks peaks paavst nimetama üksnes ordu esitatud kandidaate.⁴⁴⁴ Ordu sisesest korrespondentsist selgub, et oma kaitsehärrust Liivimaa piiskoppide üle peeti normaalolukorraks. Mõne teise isanda kaitse alla minemisse suhtuti ordu ringkondades kui „ordu kaitsehärruse maha raputamisse“.⁴⁴⁵

Otsene allikane info keiserlike konservaatorite rakendamise kohta pärineb alles 15. sajandi teisest poolest. 1454. aastal Liivimaa orduharuga peetud läbi-rääkimiste ajal õigustas Riia peapiiskop Silvester Stodewescher poliitilise toe otsimist Leedu suurvürstilt ning Taani ja Rootsi kuningatelt sellega, et tegemist oli Riia kiriku paavstlike ja keiserlike konservaatoritega.⁴⁴⁶ Välisliitlase kaitsehärja staatusele apelleerimine võimaldas tal lükata tagasi ordupoolse etteheite, et peapiiskop kavatsevat sõlmida ordu vastast sõjalist liitu.

Alates 1470. aastatest on säilinud teavet keiserlike konservaatorite appi kutsumise kohta. Seoses Liivimaa orduharu ja Tartu stifti vaenusega esitas piiskop Johann Bertkow 1475. aasta 14. aprillil Lübecki raele palve täita keiserliku konservaatori kohuseid. Kirja alguses kaebas Bertkow ordumeistri käitumise üle ja heitis talle ette oma piiskopkonna paavstlike ja keiserlike privileegide rikkumist, koostööd Pihkva uskmatute venelastega ning kaubateede sulgemist. Järgnevalt teatas ta, et keiser Friedrich III oli nimetanud Lübecki linna üheks Tartu stifti keiserlikest konservaatoritest, mille tõestuseks edastati Lübecki linnale ka vastava keiserliku üriku ärakiri.⁴⁴⁷ Viimaks palus piiskop Lübeckil kaitsta Tartu stifti õiguseid läkitades Liivimaale saatkondi või kaasates piiskopi ja ordu tüli lahendamisse teisi hansalinnu.⁴⁴⁸ Piiskopi ja linna abipalvele reageeris Lübeck ordumeistri manitsemisega kirja teel, soovitusena püüda lahendada konflikt rahumeelselt ning lubadusega arutleda piiskopi abipalvet teiste Vendimaa

⁴⁴³ Jähnig. *Verfassung und Verwaltung*, lk 30, 76–78 ja 84–86.

⁴⁴⁴ Saksa ordu peaprokuraatori Kaspar Wandofeni arvates ei võinud eeldada, et paavst *inerley bisschum under dem orden gelegen uch vorsage, so es im czu rechter czit czu wissen wirt unc nicht vorsümet, als das czu Darpt vorsümet wart* (Berichte 2, nr 84 [lk 179]). Tartu piiskopi nimetamise kohta 1413. aastal vaata: Berichte 2, nr 78 (lk 164–167).

⁴⁴⁵ Berichte 3, nr 25 (lk 92–94) ja 156 (lk 338–339); Berichte 4, nr 53 (lk 105); LUB 5, nr 2469 (v 632–633); LUB 8, nr 69 (lk 49).

⁴⁴⁶ AR 1, nr 580 (lk 633–634).

⁴⁴⁷ 1442. aasta Friedrich III üriku ärakiri lisati manusena Tartu linna poolt Lübecki raele saadetud kirjale: LUB 13, [Tartu linna kiri Lübecki linnale, 1475. aasta 14. aprillist]; Hanserecesse 2 / 7, nr 293 (lk 470).

⁴⁴⁸ LUB 13, [Tartu piiskopi, toompraosti, toomdekaani ja toomkapiitli kiri Lübecki linnale, 1475. aasta 14. aprillist]; Hanserecesse 2 / 7, nr 292 (lk 469–470).

hansalinnadega.⁴⁴⁹ Lübecki eestvedamisel 1476. aasta suvel peetud rahuläbi-rääkimised Tartu piiskopi ja ordumeistri vahel jäid küll tulemuseta, kuid aasta lõpuks oli vaenus lõppenud.⁴⁵⁰

Ka Riia peapiiskop Silvester Stodewescher otsis seoses suhete teravnemisega Saksa orduga 1470. aastatel välismaist toetust.⁴⁵¹ 1472. aastal pöördus ta Rootsi riigiregendi Sten Sture (1470–1497 ja 1501–1503) ja riiginõukogu eestseisja, Uppsala peapiiskopi Jakob Ulvssoni (1469–1515) poole palvega toetada teda Liivimaa ordumeistri vastu vastavalt paavsti ja keisri ürikutele, mis nimetasid Rootsi kuninga Riia peapiiskopi õiguste konservaatoriks.⁴⁵² 1477. aastal koostatud, kuid tollal ratifitseerimata jäänud Riia peapiiskopkonna ja Rootsi kuningriigi vahelises liidulepingus mainiti lühidalt, et paavst ja keiser on nimetanud Rootsi riigiregendi ja riiginõukogu eestseisja Riia peapiiskopi kaitsehärradeks.⁴⁵³ Johann Lohmülleri († 1560) kroonika „Warhaftig Histori“ järgi pöördus Silvester 1476. aastal ka Poola kuninga Kazimierz IV kui Riia kiriku konservaatori poole.⁴⁵⁴ 1485. aasta sügisel otsisid Riia toomkapiitel, stiftivasallid ja linn Saksa ordu Liivimaa haru vastu sõjalist abi Rootsi riiginõukogult. Ka nüüd põhjendati oma palvet viidates paavsti ja keisri ürikutele, kus nimetati Rootsi kroon Riia stifti konservaatoriks.⁴⁵⁵ Sama aasta detsembris sõlmisid Riia linn, toomkapiitel ja vasallid Rootsiga liidu Saksa ordu ja Riia peapiiskopi Michael Hildebrandi vastu. Liidu õigusliku alusena toodi taas ära Rootsi krooni staatus Riia stifti paavstliku ja keiserliku kaitsehärrana.⁴⁵⁶

⁴⁴⁹ Hanserecesse 2 / 7, nr 294–296 (lk 470–471).

⁴⁵⁰ Baranov. Bernd von der Borch, lk 68–71.

⁴⁵¹ Tore Nyberg. Schweden, Riga, Papst 1471–1480. – *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Vlj. Andrzej Radziński ja Janusz Tandecki. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1999, lk 109–121; Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 234–269.

⁴⁵² Schirren. Verzeichniss, nr 504 (lk 142); Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 243.

⁴⁵³ Sverges Traktater 3, nr 523 (lk 355–356). Mainitud lepingu ratifitseerimise osas ei ole ajaloolased ühel nõul. Kroeger. Erzbischof Silvester, lk 262 järgi ratifitseeriti see millalgi 1478. aasta sügisel. Hain Rebas. *Infiltration och handel. Studier i senmedeltida nordisk Balticumpolitik. Kd 1. Tiden omkring 1440–1479*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet 1974, lk 87–115 väidab seevastu, et liit jäigi ratifitseerimata.

⁴⁵⁴ Ulrich Müller. *Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“*. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 2001 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 10], lk 286: *Welchs sich ertzbischoff Siluester anno tausendvihrhundertsechsundsibentzigk bey konig Casimiro zu Polen, als seiner kirchen vorordenten conservator beclagett, denselben umb schutz und hulff angeruffen*.

⁴⁵⁵ Sverges Traktater 3, nr 532 (lk 397): *hebben uns und dusse Crone to Sweden, na pawestlicken und kayerliken gebaden und bevelen angelangent, irfordert, ermahnet und gebeden, al der vorschrewen hilligen kercken Rige und erer litmahte beschermers und conservatoren en hulpe und bystand to doende*.

⁴⁵⁶ Sverges Traktater 3, nr 533 (lk 399).

Riia prelaatide pöördumine oma konservaatorite poole erines märkimisväärselt Tartu piiskopi omast. Riia kõrgvaimulikud väljendasid oma palve õiguslikku alust kindlatele ürikutele osutamata ega pidanud nähtavasti vajalikuks edastada konservaatorile oma väidet tõestavate ürikute ära kirju. Teise suurema erinevusena toonitasid Riia vaimulikud, et Rootsi on paavsti ja keisri poolt nimetatud konservaator. Võimalik, et teistsuguse lähenemise põhjuseks oli ajakohaste ürikute puudumine. Erinevalt Tartu piiskopist ei olnud Riia prelaatidel käepärast valitseva keisri Friedrich III ürikut konservaatorite nimetamise kohta, vaid üksnes varasemate monarhide omad aastatest 1366, 1395 ja 1426.

Üheaegselt nii paavstlike kui keiserlike kaitsehärrade omamine võis vahel tekitada probleeme. Rooma kuningas Sigismund heitis 1428. aasta novembris paavst Martinus V ette, et too on nimetanud Leedu suurvürsti Vytautase Riia peapiiskopkonna kaitsehärraks. Vytautasele sellise kompetentsi andmine rikkus Sigismundi sõnul tema õigusi peapiiskopi lääniisandana, sest oma vasalli kaitsmine oli just lääniisanda kohustus. Vähemalt oleks paavst enne kaitsehärra nimetamist pidanud küsima selleks kuninga nõusolekut. Seetõttu nõudis Sigismund, et paavst tühistaks Vytautase staatuse Riia stifti kaitsehärrana.⁴⁵⁷ See kuninglik kiri oli mõeldud Saksa ordu huvide kaitseks ning oli otseselt seotud nn rõivastustüluga. Esmajoones häiris Vytautase staatus Riia stifti kaitsehärrana just Saksa ordu, mitte kuningas Sigismundi. Viimane sai sellest üldeldse teada alles Saksa ordu käest.

Konservaatoreid ei rakendatud ainult Liivimaa sisetülides, vaid ka välisvaenlaste vastu. Tartu piiskopkonna ja Pihkva vahel kehtisid läbi 15. sajandi piiritülid, mis eskaleerusid korduvalt väikesõdadeks.⁴⁵⁸ 1424. aasta oktoobri lõpus peetud Valga maapäeval nõudis Tartu piiskop Saksa ordult sõjalist toetust Pihkva vastu. Tuginedes arvatavasti 1224. aasta ürikule, millega piiskop Hermann loovutas pool Tartu diötseesi ordu ilmaliku võimu alla⁴⁵⁹, väitis Dietrich Reseler, et ordu on õiguspäraselt tema vasall ja kohustatud sõjateenistuseks piiskopkonna kaitsel. Ordumeister keeldus piiskopi nõudmisi vastu võtmast, kuid pakkus välja sõjalise liidu kohustusega osaleda teineteise valduste kaitsel. Sellest keeldus omakorda piiskop.⁴⁶⁰ Praktikas tähendanuks ordu pakutud leppega nõustumine piiskopkonna kohustust sõjateenistuseks ordu ees. Reseler oli aga soovinud just vastupidist. Niisiis vaieldi Valga maapäeval ordumeistri ja piiskopi staatuse üle, kusjuures kumbki pool pidas ennast teise suhtes isandaks. Varsti pärast Valga

⁴⁵⁷ LUB 7, nr 763 (lk 539–540).

⁴⁵⁸ Pickhan. Pleskau und Livland, lk 10–22; Selart. Eesti idapiir, lk 32–36, 49–59 ja 90–94; Anti Selart. Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter. – ZfO, 47 (1998), lk 520–543, siin lk 535–539; Anti Selart. Der „Dorpat-er Zins“ und die Dorpat-Pleskauer Beziehungen im Mittelalter. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Vlj. Bernhart Jähnig ja Klaus Militzer. Münster: LIT Verlag 2004 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12], lk 11–37, siin lk 25–32.

⁴⁵⁹ LUB 1, 62 (v 66–67).

⁴⁶⁰ LUB 7, nr 234 (lk 161–162); AR 1, lk 305; Osten-Sacken. Livländisch-Russische Beziehungen, lk 273–275. Dietrich Reseler andis Valgas küll suusõnalise nõusoleku ordumeistri pakutud lepinguga nõustuga, aga lepingu tegelikku sõlmimist sellele ei järgnenud.

maapäeva saatis Reseler kaks Tartu toomhärat oma saadikutena Leedu suurvürsti, Poola kuninga, Rooma kuninga ja paavsti juurde kaebama selle üle, et Saksa ordu ei kaitse teda Pihkvast tuleneva ohu eest.⁴⁶¹ Needsamad saadikud lasid Rooma kuningal nimetada ka stifti konservaatorid. Tähelepanuväärselt ei olnud nende konservaatorite hulgas ei Tartu stifti paavstliku kaitsehärat Leedu suurvürsti⁴⁶², ega ka Liivimaa ordumeistrit. Kahjuks ei ole midagi teada selle kohta, kuidas ja kas Reseler oma keiserlike konservaatoreid rakendas. Igal juhul oli Tartu stifti kaitsehärrade nimetamine seotud piiskopi vastuoludega Pihkva ja Saksa ordu Liivimaa haruga.

1442. aastal lasid Tartu piiskop Bartholomäus Savijerve saadikud lisada piiskopi keiserlike konservaatorite hulka ka Liivimaa ordumeistri.⁴⁶³ See samm oli eeldatavasti seotud Tartu stifti, Pihkva ja Liivimaa orduharu vaheliste suhtega. Piiskop vajas stifti kaitse tagamiseks välist sõjalist toetust. Saksa ordu proovis seda olukorda enda kasuks pöörata ja nõudis vastutasuks kontrolli piiskopi sõjajõudude üle. Pöördudes ordumeistri kui oma keiserliku konservaatori poole, võis piiskop nõuda oma stifti sõjalist kaitset sellistel tingimustel, mis oleks talle taganud vaba voli oma sõjajõude üle. Kas ta seda tõesti ka tegi, jääb kahjuks selgusetuks.

Kokkuvõtteks võib öelda, et keiserlike kaitsehärrade olemasolu lihtsustas piiskopil toetuse hankimist Liivimaa-väliste võimukandjate käest. Apelleerides võimukandja staatusele kaitsehärrana, sai piiskop õigustada temaga sõjalise liidu sõlmimist või temalt diplomaatilise toe hankimist ja pareerida sel moel oma kohapealsete vastaste potentsiaalset etteheidet, et piiskop tegevus olevat „Liivimaa ühishuvide vastane“.

3.7. Keiserlik autoriteet ja topeltvalimised piiskopi kohale

Wormsi konkordaadi järgi, mille sõlmisid aastal 1122 Heinrich V (1106–1125, keiser aastast 1111) ja paavst Calixtus II (1119–1124), oli keisril õigus otsustada Saksa maade piiskoppide kohale toimunud topeltvalimiste üle. Keiser ei tohtinud seda teha üksi, vaid koos peapiiskopiga, kelle kirikuprovintsi kõnealune piiskopkond kuulus. See õigus kehtis juhul, kui ühe toomkapiitli liikmed ei suutnud kokkuleppele jõuda ja valisid kaks eri piiskoppi. Hiliskeskajal sai levinumaks topeltvalimise põhjuseks hoopis toomkapiitlite ja paavsti konkurents õiguse üle piiskoppi valida. Olukordades, kus toomkapiitel oli valinud piiskopiks ühe isiku ning paavst oli nimetanud kellegi teise, jäi keisrile üksnes võimalus valida tülis pool. Näiteks võis keiser regaalide läänistamise kaudu

⁴⁶¹ LUB 7, nr 222 (lk 156) ja 234 (lk 161).

⁴⁶² Konstanzi konstiil nimetas 1416. aastal Leedu suurvürsti Vytautase Tartu stifti kaitsjaks uskmataute ja skismaatikute eest: *Berichte* 2, nr 154 (lk 315) ja 158–159 (lk 326–329); LUB 5, nr 2063 (v 127) ja 2127 (v 213–214). Vt ka Osten-Sacken. *Livländisch-Russische Beziehungen*, lk 245.

⁴⁶³ LUB 9, nr 863 (lk 587–589); [RI XIII] / 31, nr 9 (lk 51).

tunnustada ühte rivaalidest piiskopina.⁴⁶⁴ Keskaegse Liivimaa puhul on teada ainult üks selline juhus: 1394. aastal andis Rooma kuningas Wenzel Riia stifti regaalid toomkapiitli valitud Pommeri-Stettini hertsogile Ottole, kelle rivaaliks oli 1393. aastal paavsti poolt peapiiskopiks nimetatud Johann von Wallenrode (vt ptk 3.3.2.). Teisalt aastatel 1479–1483 Riia peapiiskopi kohta taotlenud Simon von der Borch kandidatuuri toetamiseks õnnestus Liivimaa ordumeister Bernd von der Borchil kasutada isegi keiser Friedrich III saadikuid paavsti kuurias (vt ptk 3.4.3.). Kolmas sarnane sündmus toimus aastatel 1446–1449 seoses tüliga Saare-Lääne piiskopi koha üle.

3.7.1. Friedrich III toetus Saare-Lääne piiskop Johannes Krouwelile

Johann Schutte surma järel, 1438. aasta 12. septembril, valis Saare-Lääne toomkapiitel uueks piiskopiks toomkapiitli varahoidja Ludolf Grove. Kuna Baseli kontsiil oli tühistanud paavsti eriõigused piiskoppide konfirmeerimiseks ja ametisse nimetamiseks ning andnud need tagasi peapiiskoppide kätte, lasi Grove end piiskopiks pühitseda oma metropoliidil Henning Scharpenbergil. Rooma paavst Eugenius IV ei tunnustanud oma õiguste seesugust piiramist Baseli kirikukogu poolt, ja nimetas 1439. aasta märtsis Saare-Lääne piiskopiks Saksa ordu peaprokuraatori Johannes Krouweli. Järgnenud tüli kahe piiskopi vahel venis erakordselt pikaks paljusi seetõttu, et paavst Eugenius IV ja Baseli kirikukogu vahelistest erimeelsustest kasvas 1438. aastal välja keskaja viimane kirikulõhe.⁴⁶⁵ Juba 1438. aasta kevadel kuulutasid kuurvürstid ja kuningas Albrecht II Püha Rooma keisririigi paavsti ja kirikukogu vahelises tülis neutraalseks, mis tähendas muuseas, et vaimulike ametikohtade täitmisega seotud vaidlused paavsti ja kontsiili poolt tunnustatud kandidaatide vahel lõkkusid skisma lõpuni edasi.⁴⁶⁶

Ludolf Grovel õnnestus kohe peale valimisi end Saare-Lääne piiskopkonnas kehtestada ja ta pälvis ka teiste Liivimaa piiskoppide ning ordumeister Heidenreich Vincke von Overbergi tunnustuse. Kuigi Krouwel ei loobunud oma taotlusest Saare-Lääne piiskopi kohale, kellena teda tunnustas Saksa ordu kõrgmeister, ei astunud viimane pikki aastaid mitte mingeid samme Krouweli õiguste kehtestamiseks. Alles aastatel 1445–1446 hakkas kõrgmeister Konrad von Erlichshausen tõsisemalt rääkima vajadusest seada Krouwel oma piiskopkonnas sisse.⁴⁶⁷

1446. aasta suvel teatasid Liivimaa orduharu esindajad oma valmidusest anda Johannes Krouwelile sõjalist tuge juhul, kui ta soovib end Saare-Lääne piiskopina kehtestada. Ettevõtmisele vajaliku legitiimsuse saamiseks soovitas Heidenreich

⁴⁶⁴ Krieger. Lehnshoheit, lk 364–373.

⁴⁶⁵ Schwarz. Alle Wege führen über Rom, lk 62–64.

⁴⁶⁶ Johannes Helmrath. *Das Basler Konzil 1431–1449: Forschungsstand und Probleme*. Köln – Wien: Böhlau 1987 [Kölner historische Abhandlungen, 32], lk 289–294.

⁴⁶⁷ Murawski. Zwischen Tannenbeg und Thorn, lk 174–177; Schwarz. Alle Wege führen über Rom, lk 64; Kreem. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber, lk 77.

Vincke von Overberg hankida paavstilt ja Rooma kuningalt sobiva sisuga ürikud.⁴⁶⁸ Niisiis oli tema arvates Rooma kuninga autoriteet vajalik õigustamiseks potentsiaalset sõjalist sekkumist Krouweli toetuseks.⁴⁶⁹ Määravaks sai siinkohal ilmselt Ludolf Grove pöördumine Kalmari uniooni kuninga Christoffer III (Taani kuningas 1440–1448, Rootsis alates 1441 ja Norras alates 1442) poole, kes võttis piiskopi ja Saare-Lääne stifti 1446. aasta juulis oma kaitse alla.⁴⁷⁰

Oktoobris 1446 Maini äärses Frankfurtis peetud keisririigi Saksa maade seisustepäeval koostasid Rooma kuningas Friedrich III saadikud ja kuurvürstid üriku keisririigi nõudmistega Rooma paavstile Eugenius IV. Nende nõudmiste heakskiitmise korral olid kuningas ja vürstid valmis loobuma keisririigi neutraliteedist kirikulõhes ning tunnustama ainuõigena Rooma paavsti autoriteeti. Muu hulgas nõuti, et paavst tunnustaks kõiki alates neutraliteedi kehtestamisest (17. märts 1438) ametisse saanud Saksa maade vaimulikke ja nende prebende, välja arvatud Freisingi ja Saare-Lääne piiskoppe. Kui esimene erand oli Rooma kuninga kantsleri Kaspar Schlicki huvides, kelle venna Heinrich Schlicki oli Rooma paavst nimetanud Freisingi piiskopiks, siis Saare-Lääne piiskopkonda puudutava erandi suutsid sellesse ürikusse sisse kirjutada Saksa ordu kõrgmeistri esindajad. 7. veebruaril 1447 andiski paavst välja üriku, milles ta tunnustas neutraliteedi ajal ameti saanud vaimulikke ja nende prebende, välja arvatud Freisingi ja Saare-Lääne piiskopi koha osas.⁴⁷¹ Aastatel 1447–1448 loobusid Rooma kuningas ja kuurvürstid oma neutraalsusest ja tunnustasid kiriku ainsa peana Rooma paavsti.⁴⁷² Sama tegi 1448. aasta alguses ka Riia peapiiskop Henning Scharpenberg.⁴⁷³ Kirikulõhe lõppemise järel andis mainitud Eugenius IV ürik Johannes Krouwelile ainuõiguse Saare-Lääne piiskopi kohale.

Teadmata veel paavsti ürikust, palus kõrgmeister Konrad von Erlichshausen 1447. aasta veebruaris Rooma kuninga kantsleril Kaspar Schlickil hankida viis kuninglikku korraldust. Esimesega neist pidi Friedrich III käskima Saksa ordu kõrgmeistrit, Liivimaa meistrit ja sealse orduharu käsknikke võimaldama Krouwelil end Saare-Lääne piiskopkonnas sisse seada. Teisega pidi kuningas käskima Tartu, Tallinna ja Kuramaa piiskoppe ja toomkapiitleid ning Riia toomkapiitlit mitte takistama Krouwelil piiskopkonda üle võtta. Kolmandaga tuli sama korraldus anda kõigi ülal loetletud stiftide vasallidele ja ordu läänimeestele Harju- ja Virumaal. Neljandaks pidi sama sisuga käsu väljastama ka Liivimaa linnadele. Viiendaks pidi kuningas käskima Saare-Lääne piiskopkonna vasallidel võtta Krouwel oma isandana vastu ja hoiduda talle vastupanu osutamast. Kõik

⁴⁶⁸ LUB 10, nr 239 (lk 163).

⁴⁶⁹ Kui vajalikud ürikud olid hangitud ja Johannes Krouwel oli valmis nendega koos Liivimaale saabuma, küsis kõrgmeister Liivimaa ordumeistrilt üle, kas ta on ikka valmis teda sõjalisel teel Saare-Lääne piiskopina kehtestama (LUB 10, nr 298 [lk 206]).

⁴⁷⁰ Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische Union, lk 220; Murawski. Zwischen Tannenberg und Thorn, lk 177–178.

⁴⁷¹ *Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. Vlj. Angelo Mercati. Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana 1919, nr XXVII, 4 (lk 173).

⁴⁷² Steiber. Eugenius IV, lk 293–309.

⁴⁷³ LUB 10, nr 414–415 (lk 285–287).

viis ürikut tuli saata ordu kõrgmeistrile, kes pidi ise hoolitsema nende adresaatidele edastamise eest.⁴⁷⁴ Kahjuks ei ole mitte ükski neist ürikutest säilinud ja seega ei saa nende sisu lähemalt analüüsida.

Juba 10. detsembril 1446 oli ordu peaprokuraator Andreas Ruperti hankinud Eugenius IV käest Rooma kuningale, Taani kuningale, Saksa ordu kõrgmeistrile, Liivimaa meistrile ning Saare-Lääne piiskopkonna elanikele adresseeritud korraldused, mis palusid aidata piiskop Johannes Krouwelil end oma diötseesis kehtestada. Need ürikud olid 1447. aasta 1. aprilliks jõudnud ordu kõrgmeistri kätte. Nüüd palus viimane Andreas Rupertil hankida paavstilt sama sisuga korraldused ka Riia, Saare-Lääne, Tartu ning Harju-Viru vasallidele.⁴⁷⁵

1448. aasta algul valmistuti Preisimaal hoogsalt Krouweli sisseseadmiseks Saare-Lääne stifti.⁴⁷⁶ Ordumeister Heidenreich Vincke von Overberg lasi suveks kokku kutsuda Liivimaa maapäeva, kuhu ta palus Krouwelil isiklikult kohale tulla. Oma õiguste edukaks tõestamiseks soovitas ordumeister tal võtta kaasa ühe kogenud prokuraatori, kes teab, kuidas toimib kohtu korraldus paavsti kuurias ja Rooma kuninga õukonnas.⁴⁷⁷ Augustis Tallinnas peetud maapäeval olid lisaks Krouwelile kohal ka ordumeister koos hulga käsknikega ning Kuramaa, Saare-Lääne ja Tartu toompraostid. Samuti tähtsaimate linnade – Riia, Tallinna ja Tartu – ning Harju-Viru vasallide esindajad.⁴⁷⁸ Läbirääkimiste käigu kohta pole kahjuks täpsemat infot, kuid lõpptulemusena tunnustasid Saksa ordu koos Harju-Viru vasallide ja Tallinna linnaga, Tartu piiskop ja toomkapiitel ning Kuramaa piiskop ja toomkapiitel ainsa legitiimse Saare-Lääne piiskopina Krouweli.⁴⁷⁹ Saare-Lääne toompraost seevastu keeldus Krouwelit aktsepteerimast.

Kuna piiskop Ludolf Grove ei olnud nõus tagasi astuma, siis tungisid ordu väed sügisel 1448 Saare-Lääne piiskopkonda sisse. Grove hankis endale Rootsi kuninga Karl Knutsson Bonde, Brandenburgi markkrahvide Friedrich II (1440–1470) ja Friedrich Noorema (1440–1456) ning mõnede Braunschweigi hertsogite⁴⁸⁰ poolehoiu, kes kõik mõistsid ordu sõjalise sekkumise hukka. Saksa ordu vastas tavapärasel viisil – lastes Rooma kuningal ja paavstil kirjutada mainitud isandatele ja põhjendada selgesõnaliselt miks just Johannes Krouwel on ainus õiguspärane Saare-Lääne piiskop.⁴⁸¹ Seejuures pidas Liivimaa meister

⁴⁷⁴ LUB 10, nr 298 (lk 206).

⁴⁷⁵ LUB 10, nr 279–280 (lk 186–187) ja 306 (lk 211–212).

⁴⁷⁶ LUB 10, nr 412 (lk 283).

⁴⁷⁷ LUB 10, nr 457 (lk lk 318).

⁴⁷⁸ *Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463*. Vlj. Reinhard Vogelsang. Köln – Wien: Böhlau 1976 [Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 22], nr 766 (lk 372–373); AR 1, lk 477–479.

⁴⁷⁹ LUB 10, nr 482 (lk 337).

⁴⁸⁰ Braunschweig oli tollal jagunenud neljaks osastihertsogkonnaks (Braunschweig-Wolfenbüttel, Braunschweig-Göttingen, Braunschweig-Grubenhagen ja Braunschweig-Calenberg). Kahjuks ei selgu allikatest milliste Braunschweigi hertsogite toetuse Ludolf Grove pälvis.

⁴⁸¹ LUB 10, nr 506 (lk 356) ja 518–520 (lk 376–383); AR 1, lk 480; Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische Union, lk 220–222; Murawski. Zwischen Tannenberg und Thorn, lk 179.

vajalikuks paluda Rooma kuningal tuletada Karl Knutsson Bondele meelde, et Saare-Lääne piiskopkond ei ole mitte Rootsi kuningriigi, vaid Püha Rooma keisririigi osa ning on alati seisnud Saksa ordu kaitse all. Seega ei tohiks Rootsi kuningas mainitud piiskopkonda oma kaitse alla võtta.⁴⁸²

31. jaanuaril 1449 väljastas kuningas Friedrich III kantselei Saksa ordu Liivimaa harule, Rootsi kuningale, Brandenburgi markkrahvile, Braunschweigi hertsogitele ja Saare-Lääne stifti vasallidele adresseeritud kirjad.⁴⁸³ Neist on säilinud üksnes kiri Rootsi kuningale, kellel Friedrich III palus aidata paavsti poolt Saare-Lääne piiskopiks nimetatud Krouwelil oma piiskopkonna üle kontrolli saada.⁴⁸⁴ Vilho Niitemaa on tähelepanu juhtinud tõigale, et Rooma kuninga kiri oli pigem sõbralikus toonis, samas kui ordumeister oli lootnud saada hoopis ähvardavama sõnastusega teksti.⁴⁸⁵ Samuti ei leidu kuninglikus üriks Liivimaa meistri palutud selgitust Saare-Lääne piiskopkonna kuulumise kohta Püha Rooma keisririiki, kui selleks mitte pidada Krouweli kohta keisririigi riigivürsti tiitli kasutamist. Kahjuks jääb selgusetuks, kas need muutused tehti kõrgmeistri või hoopis kuninga initsiatiivil.

Sõda Saare-Lääne piiskopkonnas lõppes enne kui Friedrich III üriks kõrgmeistri kätte jõudsid ja seetõttu jäid need tegelikult adressaatidele edastamata. 9. märtsil 1449 leppisid Ludolf Grove ja Johannes Krouwel kokku piiskopkonna omavahelises jagamises: esimene sai vanema piiskopi tiitli ja piiskopkonna saared, teine seevastu noorema piiskopi tiitli ja Läänemaa. Ühe surses pidi teine saama kogu piiskopkonna oma võimu alla.⁴⁸⁶

Kirjeldatud sündmuste juures on märkimisväärne kuivõrd suurt kaalu pani Saksa ordu Rooma kuninga diplomaatilisele toele selgitamaks oma tegevust Liivimaa, Skandinaavia ja Saksa maade võimukandjatele ning mõjutamaks neid tunnustama piiskopina just ordu soosikut. Seejuures tuleb tähele panna, et initsiatiiv Rooma kuninga poole pöördumiseks tuli nii kõrgmeistrilt, kes oli tollal niikuinii kuningaga tihedates suhetes, kui ka Liivimaa ordumeistrilt, kes pidas Rooma kuninga legitimatsiooni oluliseks teguriks võitmaks Liivimaa maahärrade ja nende seisuste poolehoidu. Seevastu piiskop Johannes Krouwel ise ei näidanud üles mingit initsiatiivi kuningaga suhtlemiseks.

⁴⁸² LUB 10, nr 518 (lk 377): *nademe nicht dat stichte to Osil van oldinges in des rikes to Sweden, sunder als van der naciën wegen in des hiligen Romisschen riecks und in des ordens beschirmynge gewesen ist...*

⁴⁸³ [RI XIII] / 24, nr 77–81 (lk 106–108).

⁴⁸⁴ LUB 10, nr 545 (lk 398–399).

⁴⁸⁵ Niitemaa. Der Kaiser und die Nordische Union, lk 222.

⁴⁸⁶ LUB 10, nr 562 (lk 416–419); AR 1, lk 480–481; Murawski. Zwischen Tannenberg und Thorn, lk 180–181; Kreem, Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber, lk 78–79; Schwarz. Alle wege führen über Rom, lk 65.

3.7.2. Paavsti mõjutamine keisri soovituskirjadega

Alates 14. sajandi keskpaigast rakendasid keisrid oma mõju paavsti juures, et hankida oma lähikondlastele kõrgvaimulike kohti.⁴⁸⁷ Seda keiserlikku mõju püüdsid enda kasuks rakendada ka teised huvigrupid. Liivimaa kontekstis tulevad kõne alla Saksa ordu katsed kasutada keisrit mõjutamiseks paavsti nimetama piiskoppideks ordu soosikuid. Enamasti piirdus keiserlik mõju ordu kandidaadile soovituskirja hankimisega. Eespool sai juba lähemalt vaadeldud keisri soovituskirjade hankimist 1479. aastal Riia peapiiskopiks postuleeritud Simon von der Borch'i püüdluste edendamiseks ja Liivimaa haru orduvenna Hermann Hildebrandi peapiiskopiks nimetamisel 1484. aastal (ptk 3.4.3.).

1423. aasta 6. septembril nimetas paavst Martinus V uueks Saare-Lääne piiskopiks oma pihhiisa Christian Kubandi,⁴⁸⁸ kes oli aidanud Riia ja Tartu piiskoppidel paavsti kuurias Saksa ordu vastu tegutseda. Kuna tegemist oli Saksa ordule äärmiselt ebasoodsa isikuga, siis organiseerisid nad novembris Saare-Lääne toomkapiitlis piiskopi valimised ja asusid toetama toomhärrade poolt piiskopiks valitud Johann Schuttet.⁴⁸⁹ Paavsti mõjutamiseks hankis kõrgmeister Johann Schuttele 1424. aastal ka Rooma kuninga Sigismundi ja Kalmari uniooni kuninga Eriku soovituskirjad.⁴⁹⁰ Eeldatud mõju neil kirjadel ei olnud. 1424. aasta lõpus otsustas ordu peaprokuraator loobuda edasisest võitlusest paavsti kuurias ning tunnustada piiskopina Kubandit.⁴⁹¹ Viimane heitis hiljem Saksa ordule ette Rooma kuningale valetamist. Kubandi väitel olevat ordu esindajad Sigismundile öelnud, et kõik eelnevad Saare-Lääne piiskopid olevat olnud Saksa ordu liikmed, mispeale kuningas kirjutanudki paavstile palve nimetada piiskopiks ordu soosik.⁴⁹²

Sarnane rivaalitsemine puhkes 1424. aasta juunis surnud Riia peapiiskop Johannes Ambundii ametijärglase leidmisel. 27. juunil valis Riia toomkapiitel uueks peapiiskopiks Riia toompraosti Henning Scharpenbergi, kelle varasemate teenete hulka kuulus Riia toomkapiitli Saksa ordu reeglist vabastamise asja ajamine paavsti kuurias. Kohe peale valimist astus ta ühendusse Leedu suurvürsti Vytautasega, kes võimaldas tema saadikutel reisida Rooma läbi Leedu ja Poola. Sel moel lootis ta saabuda paavsti kuuriasse enne, kui Saksa ordu jõuab seal oma kandidaadi läbi suruda. Kõrgmeister soovis peapiiskopiks tõsta Kuramaa

⁴⁸⁷ Loscher. *Königtum und Kirche*, lk 93–125; Kieger. *Lehnshoheit*, lk 367–368.

⁴⁸⁸ Tema kohta: Bernhart Jähnig. Christian Kobant (Cuband) <OPraem> (†1432). – *Die Bischöfe, 1198 bis 1448*, lk 498–500; François Baix. *Un prelat norbertin: Christianus Cobant. – Analecta Praemonstratensia*, 26 (1950), 170–175; Adolf Friederici. *Das Lübecker Domkapitel im Mittelalter 1160–1400. Verfassungsrechtliche und personenstandliche Untersuchungen*. Neumünster: Wachholtz 1988 [Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 91], lk 200–201.

⁴⁸⁹ LUB 7, nr 30 (lk 16–18) ja 51–52 (lk 33–35).

⁴⁹⁰ LUB 7, nr 127 (lk 97) ja 187 (lk 134–135); *Berichte* 3, nr 191 (lk 405–406) ja 206 (lk 427–429).

⁴⁹¹ LUB 7, nr 220 (lk 152–154); *Berichte* 3, nr 212 (lk 433–438); Jähnig. *Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii*, lk 481–482.

⁴⁹² LUB 7, nr 416 (lk 289); *Berichte* 3, nr 263 (lk 521–522).

piiskopi Gottschalk Schutte⁴⁹³, kellele ta hankis soovituskirja Sigismundilt. Ka seekord ei olnud kuninga soovitusel loodetud mõju. Esiteks jõudis Henning õigeaegselt Rooma pärale. Teiseks sai ta seal toetuda oma sugulasele, Saare-Lääne piiskopile Christian Kubandile, kellel oli paavsti õukonnas mõju. 13. oktoobril 1424 kinnitas paavst Henningu peapiiskopiks.⁴⁹⁴

3.8. Viini konkordaadi (1448) kehtimine Liivimaal

Viini konkordaadi sõlmiti 17. veebruaril 1448 paavsti legaadi Juan de Carvajali ja Rooma kuninga Friedrich III vahel, kes väitis end tegutsevat Saksa vürstide ja Saksa rahvuse (*natione Alamanica*) nimel. Paavst Nikolaus V (1447–1455) kinnitas kokkuleppe 17. märtsil 1448 Püha Rooma keisririigi Saksa maadele antud paavstliku privileegi vormis, mis hakkas kehtima 1. juunist. Kuna juriidiliselt oli tegemist privileegiga, siis ei olnud Saksa kõrgvaimulikud ja muud asjasse puutuvad kohustatud seda järgima, kuid nad pidid arvestama, et paavstlik kohus hakkas edaspidi toimima lähtudes Viini konkordaadi sätetest. Välja arvatud muidugi need juhud, mil paavst teadlikult konkordaadi sätteid eiras. Viini konkordaadi tagas toomkapiitlitele täieliku vabaduse piiskopi valimiseks, välja arvatud juhul kui piiskop suri paavsti kuurias või sellest kahe päevateekonna kaugusel, või kui ta oli surres paavstikuuria ametnik (sh ka legaati ja kollektori). Iga piiskopiks valitu pidi tingimata saama paavsti kinnituse ja maksma annaate. Sama käis ka abtide valimise kohta, kuid nende puhul tagas konkordaadi ka patronaadihärrade ja teiste ordinaariuste⁴⁹⁵ valimisõiguse. Paavst jättis endale õiguse nimetada iga kapiitli kõige kõrgem toomherra.⁴⁹⁶ Kõigi ülejäänud valitavate prebendide täitmine jagati paavsti ja toomkapiitli vahel ära nii, et paaritutel kuudel surnud vaimuliku prebendi täitis paavst ning paaris kuudel vabanenud prebendi täitis ordinaarius.⁴⁹⁷

1522. aastal kinnitas keiser Karl V, et Viini konkordaadi kehtib kõigi Liivimaa piiskopkondade (ka Tallinna) kohta, sest kõik need piiskopid on tema otsesed vasallid ja Püha Rooma keisririigi riigivürstid. Karl V ürik oli mõeldud veenmaks paavsti, et Viini konkordaadi kehtib ka Liivimaal ja seega ei tohi paavst ise

⁴⁹³ Gottschalk Schutte vend Johann Schutte oli samal ajal ordu kandidaat Saare-Lääne piiskopi kohale. Vt Arbusow. Geistlichkeit 2, lk 107; Arbusow. Geistlichkeit 4, lk 190–191.

⁴⁹⁴ LUB 7, nr 182 (lk 130), 187 (lk 134–136) ja 201 (lk 140–141); Berichte 3, nr 204 (lk 424–425) ja 206 (lk 427–429); Jähnig. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg, lk 116–118.

⁴⁹⁵ Ordinaarius on isik või isikute kogu (näiteks toomkapiitel) kellel on õigus valida või nimetada ametisse vaimulikke.

⁴⁹⁶ 17. veebruaril sõlmitud konkordaadi versioonis ei olnud paavstil seda õigust. Ta sai selle 13. märtsi versioonis tehtud kirjavea tõttu. Vt järgmine viide.

⁴⁹⁷ Raccolta di Concordati, nr XXVIII, 1–2 (lk 177–185); Meyer. Wiener Konkordat, lk 108–152; Joachim. W. Stieber. *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the secular and ecclesiastical authorities in the Empire: The conflict over supreme authority and power in the church*. Leiden: Brill 1978 [Studies in the history of christian thought, 13], lk 313–321; Helmuth. Das Basler Konzil, lk 314–322.

Liivimaa piiskoppe ametisse nimetada, vaid peab austama sealsete toomkapiitlite õigust piiskopi valimiseks. Arvatavasti püüdsid Liivimaa kõrgvaimulikud Viini konkordaadi kehtimise abil lõpetada Saksa ordu tavapärasest praktikast lasta paavstil nimetada ordu soosikuid Liivimaal piiskoppideks.⁴⁹⁸ Henrike Bolte väitel ei peetud paavsti kuurias enne aastat 1522 Liivimaa piiskoppe Püha Rooma keisririigi riigivürstideks, mis muutis vaieldavaks ka Viini konkordaadi kehtivuse Liivimaal.⁴⁹⁹

Lahendamaks küsimust Viini konkordaadi kehtimise osas Liivimaal peaks vaatama, kas piiskoppide, abtide, toomhärade ja teiste valitavate prebendide puhul järgiti konkordaadis sätestatud reegleid või mitte ja kas sätete eiramine toimus konkordaadi kehtimist teadvustades või mitte. Käesoleva uurimuse raames ei saa seesugust põhjalikku tööd ette võtta, seetõttu piirdun järgnevalt nende kuue juhuga ajavahemikust 1448. aasta juulist kuni 1486. aastani, mil kerkis üles küsimus Viini konkordaadi kehtimisest Liivimaal.

Esimest korda argumenteeriti Viini konkordaadiga 1448. aasta sügisel seoses Riia peapiiskopi valimisega. Saksa ordu palvel oli paavst Nikolaus V reserveerinud endale õiguse nimetada ametisse peapiiskop Henning Scharpenbergi ametijärglane. Pärast tema surma 5. märtsil 1448 palus kõrgmeister paavstil nimetada peapiiskopiks Saksa ordu preestervenna Silverster Stodewescheri. Riia toomkapiitel soovis veendunud, et neil on täielik õigus ise peapiiskop valida.⁵⁰⁰ 1448. aasta teisel poolel õigustas Riia toomherra Heinrich Nettelhorst paavsti ees toomkapiitli valimisõiguse kehtimist muuseas ka sellega, et paavst Eugenius IV oli 1446. aasta oktoobris sõlminud Saksa natsiooniga Frankfurti konkordaadi, mille paavst Nikolaus V 1448. aastal kinnitas ja millega tagati kõigile keisririigi toomkapiitlitele õigus ise piiskoppi valida.⁵⁰¹ Tegelikult ei olnud paavst Eugenius IV Saksa natsiooniga mitte mingit konkordaati sõlminud. See ürik, millele Heinrich Nettelhorst viitas, oli hoopis paavst Nikolaus V ja Rooma kuninga Friedrich III vahel 1448. aastal sõlmitud Viini konkordaat. Mingil põhjusel uskus Heinrich Nettelhorst, et konkordaadi tekst oli kokku lepitud juba 1446. aasta oktoobris Frankfurti toimunud õuepäeval.

Nettelhorsti väidetele vastasid Saksa ordu kõrgmeisteri juristid, et Viini konkordaadis leiduva klausli järgi on paavstil õigus ise nimetada ükskõik millise diötseesi piiskop juhul kui ta leiab, et see on kirikule kõige parem.⁵⁰² Samal

⁴⁹⁸ *Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* Kd 21. Toim. Annelies Grundmann ja Rosemarie Aulinger. Oldenbourg: De Gruyter 2015, lk 148–149; Hermann Hildebrand. *Die Arbeiten für das liv-, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76.* Riga: Müller 1877, lk 92–100; Arbusow jr. *Die Einführung der Reformation,* lk 131–133 ja 186–187.

⁴⁹⁹ Bolte. *Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen,* lk 196 ja 202; Bolte. *Die livländischen Bistümer,* lk 223.

⁵⁰⁰ Kroeger. *Erzbischof Silvester,* lk 151–155.

⁵⁰¹ LUB 10, nr 495, lk 344).

⁵⁰² AR 1, nr 517a (lk 776–778); LUB 10, nr 495 (lk 344–345). Paavsti kompetentsi kohta eirata konkordaati vt Meyer. *Wiener Konkordat,* lk 141.

arvamusel oli ka Liivimaa orduharu meister.⁵⁰³ Kõrgmeister saatis oma seisukoha Rooma 1. oktoobril 1448 ja Liivimaa meister enda oma oktoobri keskel. Mingit tegelikku mõju nende argumentidel ei olnud, sest juba 9. oktoobril – ajal, mil meistrite kirjad olid alles teel – nimetas paavst Riia peapiiskopiks ordu kandidaadi Silvester Stodewescheri.⁵⁰⁴

Teine juhtum oli seoses Johannes Krouweli ja Ludolf Grove vahelise sõjaga Saare-Lääne piiskopi koha pärast 1448. sügisest kuni 1449. aasta kevadeni. Grove oli leidnud poliitilist tuge Rootsi kuningalt ning väitis, et Viini konkordaat sätestas toomkapiitli õiguse piiskopi valimiseks ja seega olevat toomkapiitli valitud Grove ainus õiguspärane Saare-Lääne piiskop. Vastuseks lasi Saksa ordu paavstil kirjutada Rootsi kuningale ja ka teistele Grove toetajatele, et paavst Eugenius IV ei ole kunagi tühistanud Krouweli õigusi Saare-Lääne piiskopi kohale ning pealegi tunnustas paavst Nikolaus V ürikus, millega ta kinnitas Viini konkordaadi kehtivuse, ka kõiki Eugenius IV ajal ametisse nimetatud Saksa natsiooni piiskoppe.⁵⁰⁵

Nagu näha, eeldasid mõlemad osapooled, et Viini konkordaat kehtib Liivimaal. Riia peapiiskopkonna puhul lubas konkordaat teha toomkapiitli valimisõigusele erandi. Saare-Lääne piiskopkonna puhul tegi aga paavst Eugenius IV erandi Saksa ordu vennale Johannes Krouwelile. Tähelepanuväärselt väitsid nii Riia toomhärra Heinrich Nettelhorst kui ka Saksa ordu esindajad, et konkordaat sõlmiti esialgselt 1446. aasta oktoobris Frankfurti päeval paavst Eugenius IV ja Saksa rahvuse vahel ning paavst Nikolaus V lihtsalt kinnitas selle 1448. aastal. Ometigi ei sõlmitud 1446. oktoobris mitte mingisugust konkordaati paavsti ja Saksa rahvuse vahel. Küll aga koostasid Rooma kuninga Friedrich III esindajad ning paavstimeelsed kuurvürstid tollal esildise, mille nende saadikud 1447. aasta algul Eugenius IV esitasid. Üks punkt selles esildises oli, et paavst peaks tunnustama kõiki pärast 1438. aasta 14. märtsi toomkapiitlite poolt valitud Saksa piiskoppe.⁵⁰⁶ Kuna Saksa ordu esindajad argumenteerisid selle esildisega Krouweli asjus, siis pidi neile ilmselgelt teada olema, et see ei kattunud sisuliselt 1448. aasta veebruaris Viinis sõlmitud konkordaadiga.

Kolmandat korda tuli Viini konkordaadi kehtimine Liivimaal kõne alla aastatel 1456–1457 seoses Tallinna piiskopi valimise asjus puhkenud tüliga. Piiskop Heinrich Uexkülli (1419–1456) surma järel 13. aprillil 1456 valis kapiitel tema ametijärglaseks toomhärra Eberhard Kalle. Saksa ordu soovust nõudis, et paavst austaks kõrgmeisteri patronaadiõigust ja nimetaks piiskopiks kõrgmeisteri kandidaadi, ordu peaprokuraatori Jodokus Hogensteini. Tüliasja võitsid toomkapiitel ja Eberhard Kalle (1457–1475), kelle paavst Calixtus III 1457. aasta jaanuaris Tallinna piiskopiks kinnitas.⁵⁰⁷ Toomkapiitli valimisõiguse

⁵⁰³ LUB 10, nr 500 (lk 351–352).

⁵⁰⁴ LUB 10, nr 497 (lk 348–349).

⁵⁰⁵ LUB 10, nr 518 (lk 377) ja 519 (lk 380).

⁵⁰⁶ Stieber. Pope Eugenius IV, lk 293–296.

⁵⁰⁷ Klaus Neitmann. Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert. – *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*. VIj. Norbert

tõestamiseks argumenteeris Eberhard Kalle muu seas ka Viini konkordaadiga. Jodokus Hogenstein vastas sellele väitega, et Viini konkordaat ei kehtivat Liivimaal. Konkordaat olevat tema sõnul sõlmitud lahendamaks Rooma ja Baseli vahelist kirikulõhe ja kehtivat seetõttu üksnes nende kohta, kes olid olnud Baseli toetajad või asusid kirikutulis neutraalsele positsioonile, kuid Liivimaa oli Jodokus Hogensteini väitel alati olnud Rooma paavstile truu. Pealegi ei olevat eelmise paavsti poolt sõlmitud konkordaat praeguse paavsti Calixtus III jaoks sugugi õiguslikult siduv.⁵⁰⁸ Kummalisel kombel ei argumenteerinud Hogenstein sugusi tõsiasjaga, et Tallinna piiskopkond kuulus Lundi kirikuprovintsi, mis hõlmas peaaesjalikult ju Taani kuningriigis asunud piiskopkondi. Samuti ei olnud Hogensteini argumendid konkordaadi mittekehtimise osas just kõige täpsemad. Esiteks kehtis konkordaat Püha Rooma keisririigi Saksa aladel ja seal ei eristatud omavahel ei endisi Baseli või Rooma pooldajaid, ega ka kirikulõhes neutraalseks jäänuid. Teiseks kuulusid Riia peapiiskop Henning Scharpenberg, Saare-Lääne piiskop Ludolf Grove ja Tartu piiskopid Dietrich Reseler ning Bartholomäus Savijerve pikka aega vaieldamatult Baseli kirikukogu toetajate hulka (vt ptk 4.2.). Samuti peab meeles pidama, et kohtuvaidluse peamine küsimus puudutas ordu patronaadiõigust Tallinna piiskopkonna üle, mitte Viini konkordaadi kehtimist Liivimaal.

Kaks aastat hiljem toimus kuurias sarnane tüliasi, seekord Saare-Lääne piiskopi koha üle. 21. märtsil 1458 valis toomkapiitel piiskopiks toomherra Johann Vatelkanne. Haigestumise tõttu ei saanud ta ise endale paavsti kinnitust paluma minna ja läkitas teele saadikud, kes jõudsid Rooma augusti alguses. Seal selgus, et paavst Calixtus III oli juba 12. juulil provideerinud Saare-Lääne piiskopi kohaga hoopis Saksa ordu peaprokuraatori Jodokus Hogensteini. Johann Vatelkanne saadikud alustasid seepeale kohtuasja Hogensteini provideeringu tühistamiseks.

Peamiseks vaidlusaluseks küsimuseks kohtuasja käigus oli Viini konkordaadi kehtimine Liivimaal ja Saare-Lääne piiskopkonnas. Johann Vatelkanne esindajate järgi oli paavst Calixtus III, kui ta provideeris piiskopi kohaga Johann Hogensteini, rikkunud Viini konkordaati, mis tagas toomkapiitlitele täieliku vabaduse piiskopi valimiseks. Vatelkanne prokuraator tõestas pikalt ja põhjalikult konkordaadi kehtimist Liivimaal ja Saare-Lääne piiskopkonnas. Esiteks kuuluvat Saare-Lääne piiskopkonna elanikud Saksa natsiooni hulka. Teiseks räägitakse seal alam-saksa keelt (*ydeoma ... Alamanicum Saxonicum*). Kolmandaks tunnustavad kõik Liivimaa maahärrad oma ilmaliku isandana Rooma keisrit. Neljandaks on nad tema otsesed vasallid ja võtavad talt reeglipäraselt vastu oma regaalid. Viien-daks on Saare-Lääne piiskopkond keisri kaitse ja keisrivõimu all ning keisri asemikena täidavad piiskopkonna kaitsmise ülesannet Taani, Rootsi ja Norra

Angermann ja Wilhelm Lenz. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1997 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 8], lk 43–86, siin lk 63–72.

⁵⁰⁸ LUB 11, nr 625 (lk 487).

kuningad.⁵⁰⁹ Kuuendaks on Rooma paavstid pidanud Saare-Lääne piiskopkonda Saksa natsiooni ja Püha Rooma keisririigi hulka kuuluvaks ning Saksamaal asetsevaks, mille tõestusena toodi ära: 1) paavst Eugenius IV ürik 1447. aasta 7. veebruarist⁵¹⁰; 2) Viini konkordaadi kehtimise aksepteerimine Riia peapiiskopi Silvester Stodewescheri ametisse nimetamisele eelnenud vaidlustes 1448. aastal; 3) Warmia toomkapiitli valimisõiguse tunnustamine paavsti poolt 1458. aastal; 4) väidetavalt käivat kõigi piiskopist madalamate vaimulike ametite ja prebendide täitmine Liivimaal vastavalt Viini konkordaadi sätetele.⁵¹¹

Jodokus Hogensteini prokuraator väitis seevastu, et Liivimaa ei kuulu Viini konkordaadiga hõlmatud alade hulka. Esiteks oli tema sõnul Saksamaa idapiiriks Visla jõgi ja sealt idas olnud maad (s.h Liivimaa) ei kuulu Viini konkordaadiga hõlmatud piirkondade hulka.⁵¹² Teiseks ei kehtinud konkordaat Liivimaal ka seepärast, et see piirkond allus otse paavstivõimule. Otse paavstile alluvatel aladel aga oli paavstil täielik õigus ise piiskoppe nimetada.⁵¹³ Kolmandaks sõlmisid konkordaadi Rooma kuningas Friedrich III ja keisririigi vürstid. Kuna Liivimaa isandaid nende seas nimetatud ei ole, ei saa konkordaat seal kehtida, sest ükski leping ei saa laieneda isikutele, kes ei ole seda sõlminud. Neljandaks ei tähenda see, et konkordaat sõlmiti Saksa natsiooni nimel, sugugi lepingu kehtivuse laienemist isikutele, kes ei ole lepingut sõlminud. Kui Liivimaa tahab seal sätestatust osa saada, peavad sealsed isandid sõlmima paavstiga omaette konkordaadi. Viiendaks kehtivat konkordaat üksnes nende piirkondade kohta, mis olid Rooma paavsti ja Baseli kirikukogu vahelises tülis neutraalsed. Liivimaa ometigi ei olnud neutraalne, vaid kuulus Baseli toetajate sekka. Kuuendaks lükkas ta ümber Vatelkanne prokuraatori toodud näited selle kohta, et paavstid on aktsepteerinud Viini konkordaadi kehtimist Liivimaal.⁵¹⁴

Samas arvestasid Jodokus Hogensteini õigusesindajad ka võimalusega, et kohus võib aktsepteerida Viini konkordaadi kehtivust Liivimaal ja töid seetõttu välja hulga argumente, mis pidid tõestama Hogensteini õigust piiskopi kohale ka konkordaadi kehtimise korral. Esiteks pidi paavst Viini konkordaadi järgi ootama ära toomkapiitli valitud elekti saabumise Rooma. Ooteaeg oli sätestatud piiskopkonna kaugusega paavsti kuuriast. Johann Vatelkanne esindajate

⁵⁰⁹ Väide, et Skandinaavia kuningad olid Saare-Lääne piiskopkonna keiserlikud kaitsehärrad ei pruugi olla tõsi. Igal juhul ei ole teada ühtegi 13.–15. sajandi ürikut, millega keiser oleks nimetanud Saare-Lääne piiskopkonnale keiserlikud kaitsehärrad. Vt ka ptk. 3.6.

⁵¹⁰ Selle ürikuga tunnustas Eugenius IV kõiki pärast keisririigi neutraalsuse kehtestamist Saksa maadel ametisse seatud vaimulikke, välja arvatud Saare-Lääne piiskop Ludolf Grovet ja Freisingi piiskop Johannes Grünwalderit (ametis 1443–1452).

⁵¹¹ LUB 11, nr 774 (lk 599–602) ja 775 (lk 609–611).

⁵¹² Vatelkanne prokuraator vastas sellele, et Saksa natsioon ei hõlma mitte üksnes Saksamaa (*Alemania*), vaid kogu *Germania*, sealhulgas Liivimaa, Preisimaa ja paljud teised alad (LUB 11, nr 775 [lk 610]).

⁵¹³ Vatelkanne prokuraator vastas, et see õigus kehtib üksnes nende piiskopkondade kohta, mis asuvad paavsti ilmaliku võimu all olevatel aladel. Saare-Lääne piiskopkond alluvat paavstile otse üksnes kirikulikult, mitte ilmalikult. Seega ei kehti see piirang Saare-Lääne kohta, kus kehtib hoopis Viini konkordaat (LUB 11, nr 775 [lk 611–613]).

⁵¹⁴ LUB 11, nr 775 (lk 610–611) ja 776 (lk 616–620).

arusaama järgi oli paavst provideerinud Hogensteini ennatlikult, ootamata ära Vatelkanne saadikute saabumist. Hogensteini esindajad väitsid seevastu, et kui nende kätte oli jõudnud Liivimaalt saadetud teade Saare-Lääne piiskopi surma kohta, siis oleksid ju ka Vatelkanne esindajad pidanud sama ajaga kuuriasse pärale jõudma ja järelikult olid nood hiljaks jäänud. Vaidlusi põhjustas ka Viini konkordaadi säte, mis lubas paavstil toomkapiitli sooritatud valimine tühistada ja nimetada piiskop omal äranägemise järgi. Seesuguse toimingu aluseks pidi olema mõistlik ja tõestatud põhjus. Paavsti provideeritu pidi olema toomkapiitli valitust auväärsem ning piiskopkonnale sobivam. Pealegi pidi paavst valimise tühistamiseks isiklikult kohtuma toomkapiitli valitud elektiga veendumaks tema sobivuses piiskopi ametisse. Vatelkanne prokuraatori arvates oli Hogenstein provideerimine vastuolus kõigi loetletud klauslitega. Hogensteini prokuraatori vastuargumendiks oli, et kui paavst provideeris kellegi piiskopi kohaga, siis kaasnes sellega vaikiv eeldus, et paavstil oli selleks mõistlik ja tõestatud põhjus.⁵¹⁵

Viiendal korral tuli konkordaadi kehtimine Liivimaal kõne alla 1461. aastal seoses Riia peapiiskopi Silvester Stodewescheri ja Tartu piiskop Helmick von Mallinckrodti vahelise tüliga. Peapiiskop nõudis piiskopilt endale ustavusvande andmist, kuid too oli nõus vanduma ustavust üksnes paavstile, aga mitte peapiiskopile.⁵¹⁶ 1461. aasta sügisel anti asi paavstlikusse kohtusse.⁵¹⁷ Seal põhjendas Silvester enda kui peapiiskopi õigust nõuda oma sufragaanidelt ustavusvannet viie argumendiga. Esiteks kuulus kirikuõiguse järgi metropoliidile õigus nõuda oma sufragaan-piiskoppidelt ustavusvannet. Teiseks olevat Riia peapiiskopid evinud seda õigust niivõrd kaugest ajast peale, et seda isegi ei mäletata enam. Kolmanda, neljanda ja viienda argumendina esitas ta pontifikaalraamatud, Viini konkordaadi ja Riia peapiiskoppidele antud paavstlikud ürikud.⁵¹⁸

Viini konkordaat kohustas piiskoppe andma oma metropoliidile ustavusvande.⁵¹⁹ Riia kirikuprovintsi kuulumist Viini konkordaadiga hõlmatud alade hulka põhjendas Silvester Stodewescher juba korduvalt mainitud paavst Eugenius IV ürikuga 1447. aasta 7. veebruarist, mis näitas tema arvates ühemõtteliselt, et Liivimaa kuulub Saksa rahvuse hulka. Tema väitel tunnustasid Saksa rahvuse saadikud peale selle üriku väljastamist Eugenius IV ainuõige paavstina ja loobusid neutraliteedist. Nende seast esimesena olevat paavsti tunnustanud just Saksa ordu kõrgmeistri saadik Andreas Ruperti.⁵²⁰

Viimane kord, vaatlusalusel perioodi jooksul, argumenteeriti Viini konkordaadiga 1481. aastal seoses Stephan Grube ja Simon von der Borch'i rivaalitsemisega Riia peapiiskopi koha pärast (vt ptk 3.4.3.). 31. juulil 1480 põhjendas paavst Sixtus IV oma õigust nimetada Grube Riia peapiiskopiks sellega, et Riia

⁵¹⁵ LUB 11, nr 774, (lk 602–609), 775 (lk 609–616) ja 776 (lk 620–621).

⁵¹⁶ LUB 12, nr 92 (lk 44–46); AR 2, lk 16–17.

⁵¹⁷ AR 2, lk 17–18 (joonealune märkus 5).

⁵¹⁸ LUB 12, nr 123 (lk 60–62). Üriku dateerimise asjus vaata AR 2, lk 17–18 (joonealune märkus 5).

⁵¹⁹ Raccolta di Concordati, nr XXVIII, 2 (lk 183).

⁵²⁰ LUB 12, nr 123 (lk 61–62).

stift alluvat otse paavsti ilmalikule võimule.⁵²¹ Mäletatavasti oli paavstil õigus nimetada ametisse piiskoppe paavsti ilmalikes valdustes. Viini konkordaadiga sätestatud toomkapiitli valimisõigust ürikus isegi ei mainita. Ilmselgelt oli paavst seisukohal, et konkordaat Riia peapiiskopkonna kohta ei kehti.

Liivimaa ordumeister Bernd von der Borch kirjutas 1481. aasta jaanuari lõpus Saare-Lääne toomdekaanile ja Riia toomhärrale Johann Orgasele, kes kuulus Stephan Grube kaastööliste hulka, ning heitis talle ette, et ta ei täida oma kohuseid Riia toomhärana, kuna ta ei toeta toomkapiitli poolt piiskopiks valitud Simon von der Borch. Vastavalt Viini konkordaadis sätestatud toomkapiitli vabale valimisõigusele oleks Orgas pidanud osalema Simonile paavsti kinnituse hankimisel.⁵²² Mõni aeg hiljem, 2. veebruaril, vastas ordumeister Saksi kuurvürsti Ernsti (1466–1486), tema poja hertsog Friedrichi ning venna hertsog Albrechti kirjale. Hertsogid olid palunud ordumeistril anda Riia stift üle peapiiskop Grubele. Ordumeister selgitas neile, et toomkapiitel valis peapiiskopiks Simoni ning vastavalt Viini konkordaadile oleks Saksa ordu peaprokuraator pidanud hankima elektile paavsti kinnituse. Peaprokuraator Grube aga eiras talle saanud juhiseid ning murdis oma vannet Saksa ordu ees, kui ta lasi end paavstil Riia peapiiskopiks nimetada.⁵²³ Tähelepanuväärselt ei argumenteerinud Liivimaa ordumeistri esindajad paavsti kuurias Grube õiguspärasuse vastu vaidlemisel Viini konkordaadiga, kuigi nad toonitasid Riia stifti kuulumist Püha Rooma keisririiki.⁵²⁴

Lühikese ülevaate tulemusena näib, et Liivimaal endal lähtuti pigem Viini konkordaadi kehtimisest. Seevastu Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias püüdis enamasti näidata, et Liivimaa ei kuulu konkordaadiga hõlmatud alade hulka. Peaprokuraatori seesugune lähenemine on täiesti mõistetav neil kolmel juhul, kui peaprokuraator ise lasi (Tallinna puhul püüdis lasta) end paavstil piiskopi kohaga provideerida. Ilmselgelt sai ta enda huve kõige praemini kaitsta, toetudes paavsti õigusele piiskoppe ametisse nimetada, mida Viini konkordaat väga tugevalt piiras. Ometigi peab meeles pidama, et näiteks 1458. aastal paavstlikus kohtus peaprokuraatorit esindanud juristid arvestasid oma kliendi õiguste kaitsmisega ka olukorras, kui kohus tunnustab Viini konkordaadi kehtimist

⁵²¹ VMPL 2, nr 230 (lk 207).

⁵²² LUB 14, [Liivimaa meistri kiri Saare-Lääne toomdekaanile Johann Orgasele, pärast 1481. aasta 22. jaanuari]; Auctarium II, lk 495–496 (nr 2147b); Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16937 (lk 243).

⁵²³ LUB 14, [Liivimaa ordumeistri kiri Saksi kuurvürst Ernstile, hertsog Albrechtile ja hertsog Friedrichile, 1481. aasta 5. veebruarist]; Index LEC, nr 2148 (kd 2, lk 69).

⁵²⁴ [RI XIII] / 24, nr 240 (lk 210); Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 393–394, joonealune märkus 77; Petersohn. quod sanctitas sua, lk 137–138; VMPL 2, nr 249 (lk 223); LUB 14, [Friedrich III kiri kardinal Marco Barbole, 1481. aasta 26. aprillist], [Liivimaa orduharu prokuraatori ürik seoses Riia peapiiskopkonna kohtuasjaga paavsti kuurias, valminud pärast 1481. aasta novembrit], [Frankimaa maakomtuuri kiri kõrgmeistrile, 1482. aasta 25. märtsist] ja [Kõrgmeistri kiri Liivimaa meistrile, 1483. aasta 11. märtsi ja 29. märtsi vahel]; Joachim / Hubatsch 1 / 2, nr 16921 (lk 242) ja 17022 (lk 248); Index LEC, nr 2131 (kd 2, lk 66), 2152 (kd 2, lk 70) ja 2175 (kd 2, lk 76).

Liivimaal. Kuna kõigis kõne all olnud kohtuasjades püüti lahendada topeltvalimisega tekkinud problemaatikat, mitte küsimust konkordaadi kehtimisest, ei saa nende alusel öelda muud, kui et konkordaadi rakendumist Liivimaal võis paavsti kuurias kahtluse alla seada, kuid selle kehtimine ei olnud tingimata alati välistatud.

Liivimaa piiskoppidele ja toomhärradele, kellel ei olnud püsivaid esindajad kuurias, andis Viini konkordaadiga tagatud valimisõigus tugevama positsiooni endi ja oma soosikute ametisse seadmiseks. Seega pooldasid just nemad kõige häälekamalt konkordaadi kehtimist Liivimaal. Ordumeistrile omakorda oli konkordaadil kahetine mõju, ühelt poolt võis tal õnnestuda peaprokuraatori kaudu enda soosikuid ametisse seada. Teisalt võis peaprokuraator eirata Liivimaa meisri soove ja hankida piiskopi koha hoopis mõnele kõrgmeistri soosikule või lasta hoopis ennast piiskopiks nimetada. Seetõttu püüdis ordumeister vahetevahel hoopis toomkapiitli mõjutamise ja Viini konkordaadile toetumise abil piiskoppide valimistesse sekkuda.

Kokkuvõtteks võib öelda, et Viini konkordaadi kehtimise üle Liivimaal käibis 15. sajandi teisel poolel kaks paralleelset diskursust. Liivimaal oldi pigem arusaamal, et kuulutakse konkordaadiga hõlmatud alade hulka, kuid vajaduse korral võidi argumenteerida ka vastupidiselt. Saksa ordu esindajad paavsti kuurias seevastu toonitasid, et Liivimaa ei kuulu konkordaadiga hõlmatud alade hulka, kuid võisid vajaduse korral seda siiski aktsepteerida.

Keiserlikku legitimatsiooni aktsepteeriti Liivimaal, kuid seda kasutati esmajoones sisetülide käigus täiendusena paavstlikule legitimatsioonile või olukorras, kus paavstlikku legitimatsiooni ei suudetud hankida. Seejuures ilmnes, et mitmed 13. sajandi esimesel poolel ning aastatel 1274 ja 1332 väljastatud ürikud omasid olulist rolli kuni käsitletud perioodi lõpuni. Enne 15. sajandit puudub küll lähem info keiserlike ürikute kasutamisest Liivimaal peetud läbivõtte, vahekohtutes ja lepitustes, kuid korduv transsumptide ehk notariaalselt kinnitatud ärakirjade tegemine varasematest keiserlikest ja kuninglikest privileegidest 13. sajandi teisel poolel ja 14. sajandil näitab, et neid privileege siiski kasutati. Ürikute ja privileegide kõrval hakati 15. sajandil Liivimaa sisetülides argumenteerima ka keiserlike seadustega, millest võib järeldada, et maahärrad siiski pidasid Liivimaad keisririigi hulka kuuluvaks piirkonnaks. Samas ilmnes, et maahärrad pigem hoidusid keiserliku kohtuvõimu kasutamisest omavaheliste tülide lahendamisel, eelistades pöörduda paavstlikusse kohtusse. Paavstliku kohtuvõimu eelistamise tingis arvatavasti tõsiasi, et Liivimaa piiskopid omasid tunduvalt tihedamaid isiklikke sidemeid paavsti kuuriaga kui keiserliku õukonnaga. Pealegi oli Saksa ordul privileeg, mis vabastas nad allumast kõigi teiste isandate kohtuvõimule peale paavsti.

Ainult Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskopi vahelistes tülides oli keiserliku legitimatsioonil oluline roll läbi kogu peatükis hõlmatud ajavahemiku. Seejuures peab aga meele pidama, et ordu ja peapiiskopi vastuoludesse kaasati sageli ka teised Liivimaa piiskopid. Nende tülide käigus tekkis vahel olukord,

kus paavstlikule legitimatsioonile toetunud osapool eitas keisri autoriteedi kehtimist Liivimaal, kuid kõigil kolmel juhul oli tegemist ajutise nähtusega, mis oli tingitud tüli asjaoludest. Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondi puudutanud tüli-asjades muutusid keiserlikud ürikud ja legitimatsioon oluliseks alles 15. sajandil. Ainsaks erandiks oli Tartu piiskop Dietrich Damerow, kes kaebas Saksa ordu 1396. aasta sügisel Rooma kuninga kohtusse.

4. LIIVIMAA KAASAMINE ÜLEKEISRIRIIGILISSE POLIITIKASSE

4.1. Keisri dünastilised huvid: Ludwig IV ja Eestimaa hertsogkonna müümine Saksa ordule

1324. aastal abiellus Rooma kuninga Ludwig IV vanim poeg, Brandenburgi markkrahv Ludwig, Taani kuninga Christoffer II tütre Margaretega. Christoffer II kroonilise rahapuuduse tõttu jäi tütre kaasavara (12 000 hõbemarka) maks-mata. Kuninga valitsusaja lõpuks oli suurem osa Taani krooni maid välja panditud ja pärast tema surma jaotasiid pandivaldajad Taani omavahel ära. Christofferi vanim poeg Otto, kes elas tollal keiser Ludwig IV õukonnas, vajas enda kehtestamiseks Taanis Wittelsbachide toetust ning pidi vastutasuks töötama, et maksab oma õe kaasavara ära. Raha puudusel leppisid osapooled 6. oktoobril 1333 kokku hoopis Eestimaa hertsogkonna, mis oli üks vähestest pantimata piirkondadest Taani kuningriigis, loovutamise markkrahv Ludwigile. Otto katse end Taani kuningana kehtestada ebaõnnestus ja 1334. aasta sügisel langes ta Jüütimaa pandivaldaja Holstein-Renbsrugi krahvi Gerhard III (1304–1340) kätte vangi.¹

Otto noorem vend Valdemar elas samuti keisri õukonnas ja tõstatas täis-ealiseks saades oma taotluse Taani kroonile. 1339. aasta 9. märtsil kirjutas keiser Ludwig IV Saksa ordu kõrgmeistrile ja Liivimaa meistrile ning palus, et ordu hõivaks Valdemari nimel Eestimaa hertsogkonna ning hoiaks seda kuni Valde-mari või Brandenburgi markkrahvi Ludwig esindajate saabumiseni enda käes. Keiser toonitas, et Taani kroonile kuuluv Eestimaa hertsogkond on markkrahv Ludwig kaasavara, kuid küsis ometigi, ega kõrgmeister pole huvitatud hertsog-konna ostmisest.² Ludwig IV eesmärgiks näis olevat algatada läbirääkimised Eestimaa müümise üle ning kuna piirkond ei olnud tollal ei Taani trooni-pretendendi Valdemari ega ka markkrahv Ludwig kontrolli all, siis pidi ordu selle ise vallutama.

Miks valiti ostjaks just Saksa ordu? Arvatavasti hakati keisri õukonnas seos-es Valdemari täisealiseks saamisega aastal 1338 arutama nii Wittelsbachide toetuset tema pretensioonidele Taani kuningakrooni saamiseks, kui sellega seoses ka markkrahv Ludwig kaasavara tasumise asja. Neis aruteludes võisid osaleda ka keisri nõunikud Saksa ordu Saksamaa meister Wolfram von Nellenburg ja Saksa ordu vend Heinrich von Zipplingen. Lõplik otsus tehti 1339. aasta märtsis

¹ LUB 3, nr 756a (v 135–136); Friedrich Georg von Bunge. *Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark*. Hannover – Döhren: Hirschheydt [1877] 1973, lk 60–61; Höhl-baum. *Zur deutsch-dänischen Geschichte*, lk 79–80; Leimus. *Kes võitis Jüriöö*, lk 41–43; Niitemaa. *Der Kaiser und die Nordische Union*, lk 67–68 ja 72; Kai Hørby ja Rikke Agnete Olse. *Danmarkshistorie. Kd 5. Velstands krise og tusind baghold, 1250–1400*. København: Gyldendal – Politiken 2002, lk 187–196.

² LUB 2, nr 786–787 (v 322–323) ja reg 930 (lk 102); LUB 6, reg ad 928–929 (lk 45); Höhl-baum. *Zur deutsch-dänischen Geschichte*, lk 82–83; Leimus. *Kes võitis Jüriöö*, lk 45–46.

Maini äärses Frankfurdis peetud õuepäeval, kust läkitati teele ka ülalmainitud kirjad.³ Isiklikud sidemed keisrikojaga ja ulatuslikud valdused keisririigi Saksa aladel tegid Saksa ordu Wittelsbachide jaoks usaldusväärseks partneriks, sest andsid võimaluse maksmisega venitamise korral ordule survet avaldada.

Keiser Ludwig IV eemaldus Eestimaa hertsogkonna küsimusest juba 26. märtsil 1340, mil ta lubas kinnitada Brandenburgi markkrahvi ja Saksa ordu vaheliste läbirääkimiste tulemused.⁴ 1341. aasta 24. veebruaril tegi markkrahv Ludwig Saksa ordule ettepaneku osta hertsogkond 6000 marga eest. Valdemar IV protesteeris selle vastu, väites, et talle kuuluv eelisostu õigus kohustas markkrahvi Eestimaa võõrandamise puhul seda kõigepealt temale pakkuma. Vahepeal oli Valdemaril õnnestunud end Taani kuningana kehtestada ning Eestimaa hertsogkond oma kontrolli alla võtta. Kuna markkrahv Ludwig huvitus ainuüksi rahast, jõudis kuningas temaga peatselt kokkuleppele. Markkrahv nõustus loobuma oma õigustest Eestimaa hertsogkonnale 6000 marga eest, mille Valdemar kavatses katta hertsogkonna müügi tuludest.⁵ Edasised läbirääkimised Eestimaa müügi üle toimusid juba Valdemari ja Saksa ordu vahel. Mais 1341 pakkus Valdemar Saksa ordule hertsogkonda 13 000 marga eest, millest osa pidi minema hertsog Ludwigile.⁶

Saksa ordu ei olnud seniste müügipakkumistega nõustunud. Üheks selgeks probleemiks ordu jaoks oli Harju-Viru vasallide eeldatav vastuseis hertsogkonna võõrandamisele, mida olid oma huvides ära kasutanud nii Taani kuningad Erik V Klipping (1259–1286) ja Erik VI Menved, kui 1304. aastal ka ordu ise.⁷ 1329. aasta septembris oli kuningas Christoffer II andnud oma Harju-Viru vasallidele kirjaliku lubaduse, et Eestimaad ei eraldata kunagi Taani kroonist.⁸

³ Frankfurdi õuepäeva kohta: Alois Schmid. Die Hoftage Kaisers Ludwigs des Bayern. – *Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter*. Vlj. Peter Moraw. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Vorträge und Forschungen, 48], lk 417–451, siin lk 428. Wolfram von Nellenburgi ja Heinrich von Zippingeni viibimise kohta Frankfurti õuepäeval: Pflugk-Hartung. Der Johanniter- und der Deutsche Orden, lk 96.

⁴ LUB 2, nr 791 (v 326).

⁵ Friderich Menius. *Historischer Prodromus des Liefpländischen Rechts und Regiments, Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertiget und zusammen gebracht*. Dorpat: Jacob Beckern 1633, lk 9–10.

⁶ LUB 2, nr 805 (v 342–345): *pro summa XIII millium marcarum puri argenti, quam pecuniam (...) specialiterque in dotem propter nuptias inclitae dominae Margarethae, sororis nostrae dilectae, quam magnifico principi domino Ludewico, marchioni Brandenburgensi, nuptui tradidimus, et cum dicta dote matrimonium consumavimus, conversam* (tsitaat v 343–344).

⁷ Thomas Riis. Die Administration Estlands zur Dänenzeit. – Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1985 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 3], lk 117–127, siin lk 119–121; Skyum-Nielsen. Estonia, lk 121–122; Bunge. Das Herzogtum Estland, lk 46–48; Selart. Livland, lk 264–266.

⁸ LUB 2, nr 737 (v 243–244); Georg von Rauch. Zwei Urkunden Christophs II von Dänemark vom Jahre 1329. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1926. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926*. Tartu: Mattiesen 1928, lk 124–139, siin 126–134.

Kuninga surma järel 1332. aasta sügisel alanud segaduste ajal proovis kuninga asehaldur Marquard Breide kuninglikud linnused Saksa ordule maha müüa, kuid ta kavatsus ebaõnnestus Harju-Viru vasallide ja Tallinna piiskopi vastuseisu tõttu. 1333. aasta lõpus loovutas Marquard Breide Toompea ja Narva linnused vasallidele ja piiskopile ning astus asehalduri kohalt tagasi. Kuni järgmise asehalduri määramiseni 1340. aasta suvel valitsesid vasallid ja piiskop hertsogkonda ise.⁹ Võimalus sarnaste sündmuste kordumiseks võis olla põhjuseks, miks ordu ostmisega viivitas.

Pöördepunktiks sai Jüriöö ülestõus, mille mahasurumisega Taani kuninga vasallid omal käel hakkama ei saanud. Ordu kiire ja eduka sekkumise järel andis kuningliku asehalduri asetäitja, Harju-Viru vasall Bertram Parembek, Eestimaa hertsogkonna 16. mail 1343 Saksa ordu kaitse alla.¹⁰ Ordu sõjaline okupatsioon jäi kestma kuni Taani võimu lõpuni ja võimaldas ordul ise kuningale tingimusi esitada.¹¹ Üheks neist tingimustest oli hankida kõigi Eestimaa hertsogkonnale pretendeerida võivate isikute käest ametlik ja avalik kinnitus oma õigustest loobumisele. 15. augustil 1346 kirjutas Valdemar IV ordu kõrgmeistrile, et Knud ja Håkon Porse loobusid endi ja oma kasuvenna, Rootsi kuninga Magnuse nimel oma õigustest Eestimaale. Taani kuninga vanem vend Otto lubas astuda Saksa orduisse ja annetada oma pärimisõiguse ordule. Sellega olid ordu nõudmised ilmselt täidetud ja 29. augustil sõlmiti müügileping, mis kohustas Saksa ordu kõrgmeistrit tasuma Taani kuningale Eestimaa hertsogkonna eest 19 000 marka hõbedas.¹² Pretendentide loobumist nõudma ajendas eeldatavasti Saksa ordu halb kogemus Poola kuninga pretensioonidega ordu valduses olevatele Poola aladele, kuigi enamus neist oli ordu kätte sattunud kolmandate isikute kaudu, kes Poola kuninga pretensioone ei tunnustanud.¹³

Eestimaa hertsogkonna Saksa ordule müümise lepingus ei mainitud sõnagagi Brandenburgi markkrahvi Ludwigit, mistõttu võib arvata, et läbirääkimiste käigus oldi jõudud arusaamale, et ordu ostab markkrahvi õigused ise välja. Samas oli markkrahv Ludwig vahepeal jõudnud Eestimaa müügi üle keisrile kaevata.¹⁴ Ordu pöördus seepeale otse keiser Ludwig IV poole, kes kinnitas 20. septembril Eestimaa müümise nii Valdemar IV kui ka markkrahv Ludwigi nimel. Päev

⁹ Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte, lk 76–80; Bunge. Hertzogthum Estland, lk 62–64; Leimus. Kes võitis Jüriöö, lk 44–45.

¹⁰ Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte, lk 85–91; Sulev Vahtre. *Jüriöö*. Tallinn: Eesti Raamat 1980, lk 72–74.

¹¹ Leimus. Kes võitis Jüriöö, lk 47.

¹² LUB 2, nr 850–852 (v 405–409).

¹³ Aleksandr Anikowski. The Teutonic Order arguments during trials and peace negotiations in the 14th and the beginning of the 15th century. – *Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish-Teutonic Order Trials and Disputes*. Toim. Wiesław Sieradza. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012, lk 19–34; Paul Milliman. Melius ad terram Pomeranie: Ethnicity and historical consciousness in the 1339 Trial between Poland and the Teutonic Knights. – *sealsamas*, lk 123–156; Hein. Die Verleihung Litauens, lk 39–47; Berichte 1, lk 78–81, 86–89, 95–100 ja 105–106.

¹⁴ LUB 2 nr 855 (v 413).

hiljem müis markkrahv Ludwig oma õiguse Eestimaa hertsogkonnale 6000 marga hõbeda eest Saksa ordule. Pärast raha kätte saamist sõitis markkrahv risti-sõdijana Preisimaale ja loobus seal avalikult oma õigustest Eestimaaale.¹⁵

Vaadates kokkuvõtvalt Wittelsbachide positsiooni kogu sündmustikus, ilmneb selgelt nende huvi markkrahv Ludwigi kaasavara rahas kätte saada või rahaks teha. Keisri enda aktiivne osalus Eestimaa saatuses piirdus hertsogkonna müügile tõuke andmise ja sõlmitud müügilepingu kinnitamisega. Ludwig IV ajendas kõige selle juures eelkõige vajadus seista oma poja huvide eest.

4.2. Liivimaa maahärrade kaasarääkimine keisririigi poliitikas. Kirikulõhe Rooma paavsti ja Baseli kirikukogu vahel aastatel 1437–1449

Kuningakaugete alade vürstid külastasid keisri õuepäevi harva ja ka siis üksnes oma isiklike huvide teostamiseks.¹⁶ Sama moodi käitused ka Liivimaa maahärrad. Ainult ühel juhul saatis üks Liivimaa maahärra oma esindaja Püha Rooma keisririigi seisuste kogunemisele rääkimaks kaasa kogu keisririiki puudutava probleemi lahendamisel. Riia toomhärra Johannes esindas oma peapiiskoppi 1446. aasta septembris Maini äärses Frankfurdis peetud keisririigi Saksa maade vürstide kogunemisel, kus püüti jõuda kokkuleppele küsimuses, kas õiguspärase paavstina peaks tunnustama Roomas resideerinud Eugenius IV või Baseli kirikukogul valitud Felix V (1439–1449).¹⁷

Aastatel 1414–1418 koos istunud Konstanzi kirikukogul võeti vastu otsus hakata korraldama regulaarseid kirikukogusid. Paavstid suhtusid kirikukogudesse vastumeelselt, sest need piirasid nende võimutäiust. Ometigi ei saanud nad keelduda kirikukogude kokkukutsumisest, mistõttu proovisid nad järgmisi kirikukogusid võimalikult kiiresti laiali saata. Eugenius IV ei õnnestunud ometigi 1431. aasta märtsis Baseli linnas kokku tulnud kirikukogu ei kiirelt laiali saata ega endale sobivamasse kohta ümber tõsta. Baselis hakkasid aja jooksul domineerima konsiliaristlikud ideed paavsti ainuvõimu vähendamisest ja vaimulikkonna õigusest kiriku asjade otsustamises kaasa rääkida. Baseli kirikukogu üheks olulisimaks eesmärgiks oli sõlmida unioon kreeka õigeusu kirikuga. 1437. aastal ei suutnud kirikukogu kokku leppida, kas läbirääkimised idakiriku esindajatega peaks pidama Avignonis või Ferraras. Itaalias asuvat Ferrara linna eelistanud vähemus lahkus seepeale Baselist ja teatas kirikukogu ümber kolimisest Ferrarasse, kuhu oli nõus oma saatkonna saatma ka Konstantinoopoli patriarh. Eugenius IV kiitis vähemuse otsuse heaks. Baselisse jäänud vaimulikud keeldusid aktsepteerimast kirikukogu kolimist Itaaliasse, sest seal oleks kontsiil läinud konsiliaristide vastu meelestatud paavsti mõjuvõimu alla. Paavst kuulutas aga kirikukogu ametlikult ümber kolinuks ja ekskommunitseeris Baselisse jäänud

¹⁵ LUB 2, nr 854–55 (v 410–413); Höhlbaum. Zur deutsch-dänischen Geschichte, lk 95.

¹⁶ Moraw. Fürsten am spätmittelalterlichen deutschen Königshof, lk 24.

¹⁷ LUB 10, nr 274 (lk 181–182) ja 276 (lk 185–185).

vaimulikud. Nood vastasid Rooma paavsti tagandamise ja Savoia hertsogi Amedeo VIII (1391–1439) valimisega uueks paavstiks Felix V nime all.¹⁸

1438. aasta märtsis Rooma kuningat valima kogunenud kuurvürstid kuulutasid Püha Rooma keisririigi tekkinud kirikulõhes neutraalseks. Varsti peale kroonimist teatas ka oma neutraalsusest vastne kuningas Albrecht II. Esialgu kuus kuud kestma pidanud neutraalsust pikendati korduvalt ning 1439. aasta augustis kehtestati see juba tähtajatult. Praktikas tähendas neutraalsus seda, et Rooma paavst ja Baseli kirikukogu ei saanud viia omavahelist tüli Saksa maade piiskopkondade tasandile, näiteks kehtestada oma vastaste üle kiriklikke karistusi või tagandada ametist vastaspoolt toetavaid vaimulikke ja nimetada nende asemele endi poolehoidjaid.¹⁹

Ametlik neutraalsus ei tähendanud sugugi ükskõiksust. Kirikulõhe lahendamine sai läbivaks teemaks keisririigi seisislikel kogunemistel, kus osalesid ka Rooma paavsti ja Baseli kirikukogu esindajad. Seejuures ei jäänud kuurvürstid ise tegelikult neutraalseteks, vaid kuulusid kas paavsti või Baseli kontsiili toetajate hulka ning võisid poliitilise olukorra muutudes kiirelt poolt vahetada. 1440. aastal kuningaks valitud Friedrich III soovitas lahendusena kolmanda kontsiili kokku kutsumist, loomulikult tema pärusvaldustes, lootes sel moel pälvida kirikulõhe lahendaja au. Viie aasta pärast sai kuningale ja kuurvürstidele siiski selgeks, et lõputult neutraalseks nad jääda ei saa.²⁰ 1445. aasta juunis Maini äärses Frankfurdis peetud kuninglikul õuepäeval otsustasid Friedrich III ja kuurvürstid loobuda neutraalsusest 6. märtsil 1446. Sel päeval pidi Nürnbergis toimuma Saksa natsiooni kontsiil, mille eesmärgiks oli määratleda natsiooni poolevalik kirikulõhes.²¹ Friedrich III ei olnud tegelikult huvitatud kutsumast kokku Saksa natsiooni kontsiili, mis oleks piiranud tema tegevusvabadust. Kuningas kaldus tollal Rooma paavst Eugenius IV poolele, kelle tunnustamise eest püüdis ta endale võimalikult suurt vastutasu välja kaubelda. Seepärast jättis Friedrich sihilikult Saksa natsiooni kontsiili kokku kutsumata.²²

1446. aasta jaanuaris tagandas Rooma paavst Eugenius IV ametist Kölni ja Trieri peapiiskopid ja nimetas nende asemele Burgundia hertsogi Philippe Hea

¹⁸ Eugenius IV ja Baseli kirikukogu vahelise konflikti kohta Michiel Decaluwe. *A Successful Defeat. Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431–1449*. Bruxelles – Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome 2009 [Institut Historique Belge de Rome, bibliothèque, 59]; Stieber. Pope Eugenius IV, eriti lk 10–57 ja 190–201. Baseli kirikukogu kohta Helmrath. *Das Basler Konzil, passim*. Vastupaavst Felix V kohta Ursula Gießmann. *Der Letzte Gegenpapst: Felix V. Studien zu Herrschaftspraxis und Legitimationsstrategien (1434–1451)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Papsttum im mittelalterlichen Europa, 3]. Lühiülevaate konfliktist annavad Boockmann ja Dormeier. *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform*, lk 71–95.

¹⁹ Stieber. Pope Eugenius IV, lk 135–141 ja 184–188; Helmrath. *Basler Konzil*, lk 289–294; Boockmann ja Dormeier. *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform*, lk 84–86.

²⁰ Ignaz Miller. *Jakob von Sierck, 1398/99–1456*. Mainz: Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte 1983 [Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte, 45], lk 114–153; Stieber. Eugenius IV, lk 203–273; Helmrath. *Basler Konzil*, lk 297–312.

²¹ RTA 17, nr 407 (lk 777–779).

²² Stieber. Eugenius IV, lk 274–275.

(1419–1467) lähisugulased. Keisririigi neutraalsuse niivõrd jäme rikkumine paavsti poolt tõi kaasa kõigi kuurvürstide ühise protesti.²³ Kuurvürstid kogunesid Maini äärsesse Frankfurti ja sõlmisid 21. märtsil 1446 liidu kirikulõhe ületamiseks. Nad nõudsid Rooma paavstilt Kölni ja Trieri peapiiskoppide tagandamisotsuse tühistamist, uue ületuldsise kirikukogu kokku kutsumist 1. maiks 1447 ning Konstanzi ja Baseli kirikukogude reformidekreetide tunnustamist. Nende tingimuste täitmisel lubasid kuurvürstid tunnustada Eugeniust ainuõige paavstina. Keeldumise korral ähvardasid nad asuda kirikulõhe lahendamise asjus läbi rääkima hoopis Baseli kirikukoguga.²⁴

Liiduleppe ühe punktina pikendasid kuurvürstid keisririigi neutraalsust kuni 1. septembrini 1446, mil Maini äärses Frankfurdis pidi toimuma õuepäev, kus loodeti leida võimalus kirikulõhe ületamiseks. Neutraliteedi pikendamisest teavitasid kuurvürstid 23. märtsil saadetud kirjas ka Riia peapiiskoppi Henning Scharpenbergi. Kirja lõpus märgiti, et samasuguse teate saatsid kuurvürstid ka Saksa ordu kõrgmeistrile ja Liivimaa meistrile, nii nagu Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskopid neilt palunud olid.²⁵ Järelikult olid Liivimaa piiskopid juba varem kirikulõhe lahendamise asjus kuurvürstidega suhelnud. Tõepoolest, 1438. aasta märtsis, kui kuurvürstid esmakordselt Saksa maade neutraliteedi välja kuulutasid, teavitasid nad sellest ka Riia peapiiskoppi, kellel nad soovitasid neutraliteediga kaasa minna.²⁶ Hiljem, neutraliteedi pikendamistel aastatel 1438–1439, nad seda palvet teadaolevalt ei korranud. Nagu ülaltoodust näha, eeldasid kuurvürstid 1446. aastal, et Riia peapiiskop järgib koos nendega neutraliteeti. Ometigi oli Henning avalikult Baseli kirikukogu poolehoidja ja tunnustas kontsiili valitud vastupaavst Felix V.²⁷ Ilmselt võtsid kuurvürstid Liivimaa piiskoppidega ühendust ka seoses korraldada Saksa natsiooni kontsiil. 1445. aasta suvel Frankfurdis peetud õuepäeva otsuse järgi pidi kuningas Friedrich III teavitama Saksa natsiooni kontsiili toimumise ajast ja kohast kuurvürste; Ungari, Böömimaa, Poola, Taani, Norra ja Rootsi kuningriike ning Inglis-, Šoti- ja Iirimaa; Saksa natsiooni kuuluvaid peapiiskoppe piiskoppe, Saksa maade ilmalikke vürste, Saksa ordu kõrgmeistrit Preisimaal ning keisririiki kuuluvaid abte ja ülikoole.²⁸ Niisiis ei ole põhjust kahelda, et Nürnbergi kontsiilile

²³ Miller. Jakob von Sierck, lk 153–165.

²⁴ Regesta chronico-diplomatica Friderici, nr 2045 (lk 204–205); Miller. Jakob von Sierck, lk 163–165; Stieber. Eugenius IV, lk 276–279.

²⁵ LUB 10, nr 207 (lk 137).

²⁶ RTA 13, nr 146 (lk 233–234) ja 150 (lk 239).

²⁷ LUB 9, nr 720 (lk 508–509), 832 (lk 570–571), 837 (lk 573–574) ja 1015 (lk 667–668); LUB 10, nr 241 (lk 165) ja 414 (lk 285).

²⁸ RTA 17, nr 407 (lk 779): *daz unser herr der Romesche konig in sinen offenen vorsigiltten brifen die zit und stad der egemelten vorsampnunge ußschreibe und vorkundige unsern hern der kurfursten, item den konigrichen zu Ungern, zu Behemen, zu Polan, zu Denemarcken etc., item Engelant Schothlant und Irelant, item den metropolitanen fursten (geistlich und wertlich) bischoven und suffraganeen zu der Germanischen nacion gehorig, item andern fursten (geistlich und wertlich) Dutscher lande und deme hoenmeister Dutschenß ordens zu Prußen, item den epten, si sein exempt adir nicht exempt, zu dem riche gehorig, die namhaftig und dorzu beqweme sein, item den universiteten.*

kavatseti kutsuda ka Riia peapiiskop ja teised Liivimaa piiskopid, kes kuulusid ju samuti Saksa natsiooni hulka.

Lähem teave kuurvürstide ja Liivimaa piiskoppide suhtlusest on seotud Riia toomhärja Johann Sobbe (†1446) ja Kölni peapiiskop Dietrich von Moersiga (1414–1463), kes oli tuline Baseli kirikukogu pooldaja.²⁹ Johann Sobbe elus oli Baseli kirikukogu olnud sõna otseses mõttes pöördepunktiks. Ta saabus Baselisse Saksa ordu Liivimaa haru preestervennana 1438. aastal. Kirikukogul viibides astus ta Saksa ordust välja ja sai Riia toomhärjaks. Liivimaale naasis ta millalgi enne 1442. aastat.³⁰ Sobbel oli tungiv soov minna 1. septembril 1446 Frankfurdis algavale päevale. Kuna Riia peapiiskop ei nimetanud teda oma saadikuks, pöördus ta Liivimaa ordumeistri Heidenreich Vincke von Overbergi poole ja esitas talle Kölni peapiiskopi palvekirja, milles paluti ta saata ordumeistri saadikuna Frankfurdi päevale või anda talle vähemalt luba sinna minna. Vincke küsis nõu Saksa ordu kõrgmeistrilt, kes soovitas mitte lubada Sobbel Liivimaalt lahkuda. Sobbe motiivide kohta ei olnud kõrgmeistril täielikku selgust. Ühelt poolt toonitas ta Sobbe püüdlusi saada Riia peapiiskopiks. Teisalt seostas ta teda plaaniga hankida Riia peapiiskopi koht mõnele Kölni peapiiskopi sugulasele.³¹

Riia peapiiskop Henning Scharpenberg väljendas oma poolehoidu Baseli kirikukogule 1446. aasta suvel Preisimaa piiskoppidele saadetud kirjas, kus ta hoiatas, et sügisel algaval Frankfurdi päeval võivad kuurvürstid, vürstid ja prelaadid otsustada kuuletuda Baseli kontsiilile, samas kui kuningas Friedrich III võib jääda neutraalseks või pooldada kuulekust Rooma paavstile. Peljates samasuguse jagunemise üle kandumist Riia kirikuprovintsi, pidas ta vajalikuks hoiatada Preisimaa piiskoppe mitte taganema kuulekusest Baseli kirikukogule.³² Riia peapiiskop ja toomhärjad ning Kölni peapiiskop Dietrich von Moers kuulusid seega kõik Baseli poolehoidjate hulka. Niisiis on täiesti võimalik, et Kölni peapiiskop ja teised Baseli toetajad Saksa maadel olid huvitatud Riia peapiiskoppi ja toomhärjade saabumisest 1. septembril 1446 Frankfurdis algavale kogunemisele, et tugevdada endi positsioone.

Henning Scharpenberg saatis Frankfurdi päevale oma saadikuna Riia toomhärja Johannese, kellel olevat kaasas *viel brieffe von den bisschoffen Rige und Tarbat*. Johannese tegevusest Frankfurdi päeval on teada vaid tema vastuolud Saksa ordu kõrgmeistri saadikutega.³³ Rooma paavsti legaadi Kuesi Nikolause

²⁹ Helmrath. Basler Konzil, lk 310 iseloomustab teda *einzigster echter Konzilsanhänger* ina kuurvürstide seas.

³⁰ Arbusow. Livlands Geistlichkeit 2, lk 111; Arbusow. Livlands Gestlichkeit 4, lk 197.

³¹ LUB 10, nr 263 (lk 174–176). Eeldatavasti plaaniti Riia peapiiskopi koht hankida Kölni peapiiskopi vennale, Utrechtli piiskopile Walram von Moersile, kes ei olnud suutnud end oma diötseesis kehtestada ja kellele leiti 1450 aastal Münsteri piiskopi koht. Tema kohta vaata Alois Schröer. Moers, Walram Graf von (um 1385–1456). – Die Bischöfe, 1448 bis 1648, lk 485–487.

³² LUB 10, nr 241 (lk 164).

³³ LUB 10, nr 274 (lk 181–182) ja 276 (lk 184–185).

lühivõlga Frankfurdi päevast Riia toomhärat ei maini,³⁴ mis võib olla tingitud sellest, et Riia peapiiskop kuulus Baseli toetajate hulka. Igal juhul pole põhjust arvata, et toomhärat Johannes läks Frankfurti ainuüksi Liivimaa prelaatide huve esindama. Eeldatavasti osales ta ka aruteludes kirikulõhe lahendamise üle.

Frankfurdi päeval ilmnisid tõsised vastuolud 1446. aasta kevadel sõlmitud kuurvürstide liidus. Mainzi peapiiskop ja Brandenburgi markkrahv olid koos kuningas Friedrich III saadikutega arvamisel, et Eugenius IV pakutud vastutulekud on piisavad, samad kui ülejäänud neli kuurvürsti lükkasid paavsti ettepanekud tagasi. Lõpuks otsustati saata Rooma uus saatkond ja lükata Saksa maade neutraliteedi lõpetamine edasi. Sellega oli kuurvürstide ühtsus murtud ja Roomameelsed vürstid koos kuningas Friedrichiga tunnustasid 7. veebruaril 1447 Eugenius IV õiguspärase paavstina. Kaks päeva varem oli Eugenius IV tühistanud Kölni ja Trieri peapiiskoppide tagandamisotsuse.³⁵ 21. augustil 1447 saatis kuningas Friedrich III laiali ringkirja, milles ta manitses kõiki keisririigi liikmeid ja alamaid tunnustama õiguspärase paavstina Roomas resideerinud Nikolaus V.³⁶ Detsembris 1447 tunnustasid Rooma paavsti ka varem Baseli-meelsed Kölni, Trieri, Pfalzi ja Saksi kuurvürstid.³⁷

Sellises olukorras ei saanud ka Liivimaa piiskopid enam kauaks Baseli toetajateks jääda. 1448. aasta veebruaris palus Riia toompraost Dietrich Nagel Liivimaa meistrilt turbekirja teekonnaks Rooma läbi Viini. Reisi eesmärgiks olevat vajadus teavitada kuningas Friedrich III ja paavst Nikolaus V – juhul, kui nad seda veel ei tea – Riia kiriku otsusest loobuda kuulekusest vastupaavst Felix V ja Baseli kirikukogule ning tunnustada ainuõige paavstina Nikolaus V. Kuigi Liivimaa meister eeldas, et reisi tegelik eesmärk oli kaitsta Riia peapiiskopkonna huve kuninga ja paavsti juures, otsustas ta siiski turbekirja väljastada.³⁸

4.3. Liivimaa sõjalised- ja maksukohustused keisririigi ees

Keskaegses keisririigis ei olnud mitte ühtegi üleriigilist maksu. Kuninga sissetulekud laekusid tema pärusvaldustest, riigivarast, juudimaksust ja valitseja ülesannete täitmisel kogutud lõivudest.³⁹ Riigivasallide peamine sõjaline läänikohustus hiliskeskajal oli osaleda Rooma kuninga sõjaretkel Itaaliasse, mille eesmärgiks oli tema kroonimine keisriks, kuid ka selle isikliku kohustuse võis vasall soovi korral välja osta, tasudes kuningale niinimetatud Rooma-maksu.⁴⁰

³⁴ *Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Kues*. Kd 1. Vlj. Erich Meuthen ja Hermann Hallauer. Hamburg: Meiner 1976–2000, nr 705 (lk 524–525).

³⁵ Stieber. Eugenius IV, lk 288–301; Miller. Jakob von Sierck, lk 166–167.

³⁶ *Regesta chronico-diplomatica Friderici*, nr 63 (lk 87–88).

³⁷ Stieber. Eugenius IV, lk 308–310.

³⁸ LUB 10, nr 414–415 (lk 285–287).

³⁹ Eberhard Isenmann. Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert. – ZHF, 7 (1980), lk 1–76 ja 129–218, siin lk 10–76; Schubert. Probleme der Königsherrschaft, lk 169–176 ja 179–183.

⁴⁰ Krieger. Lehnshoheit, lk 419–421.

Riigivürstidest Liivimaa piiskoppidelt ei ole teadaolevalt mitte kordagi nõutud Itaalia retkel osalemist ega ka Rooma-maksu tasumist. Kõigil riigiseisustel lasus ka kohustus kaitsta keisririiki välisvaenlase sissetungi eest. Kuna 13. ja 14. sajandil ei ähvardanud keisririiki kordagi tõsine välisoht, siis hakkasid kuningas ja keisririigi heaolu eest kaasvastutust tundnud kuurvürstid riigiseisuste kaitsekohustust nõudma alles 15. sajandil eelkõige seoses hussiitide sõdadest ning Osmanite impeeriumi laienemisest tulenenud ohtudega.⁴¹

4.3.1. Sõjateenistus- ja maksukohustused Hussiitide sõdade ajal (1420–1434)

Hussiidid on omaaegsete katoliiklaste poolt kasutusele võetud nimetus, millega tähistati Böömimaa kuningriigis levinud erineva radikaalsuse astmega kristluse uuendamisiikumisi, mis said alguse John Wycliffi mõttelise pärandi edasi arendamisest Praha ülikoolis 14. sajandi lõpul. Kuigi hussiitidel puudus ühtne õpetus, leppisid nad 1420. aastal kokku ühise miinimumprogrammi – neli Praha artiklit: 1) jutlustada võivad kõik, mitte üksnes preestrid ja kerjsumungad; 2) armulauaveini antakse ka kogudusele, mitte üksnes preestritele; 3) vaimulikel ei tohi olla ilmalikku võimu; 4) ilmalikul võimul on õigus karistada pattude eest. Selline programm leidis laia kõlapinna Böömimaa aadli ja linnade seas, kuna võimaldas neil laiendada oma võimupiire kiriklike kohtute ja härruste arvelt. Samas oli kiriku vaesuse idee populaarne ka lihtrahva hulgas.⁴²

Kui Praha ülikooli taustaga vaimulikud hakkasid oma kirikureformi ideid avalikult jutlustama, sattusid nad peagi vastuollu kihelkonnapreestrite ja kõrgvaimulikega. Hakkasid levima kuuldused uue potentsiaalselt ketserliku liikumise tekkest. Rooma kuningas Sigismund otsustas olukorra lahendada seeläbi, et kutsus Praha ülikooli professorist jutlustaja Jan Husi Konstanzi kirikukogule kaitsma uue õpetuse vastavust katoliku kiriku arusaamadega. Kirikukogu jõudis ometigi seisukohale, et hussiitlus on väärdõpetus ja lasi Jan Husi 1415. aastal ketserina põletada.⁴³ Böömimaa kuninga Wenzeli surma järel 1419. aastal kasvas hussiitide ja katoliiklaste vahelisest vastasseisust välja tõeline poliitiline kriis, sest Böömimaa troonipärija, Rooma kuningas Sigismund ei olnud valmis hussiitlust tolereerima. Rooma kuningas oli ju katoliku kiriku kaitsja, kes oli keisririigi avalikkuse silmis kohustatud ketserlusega võitlema, mitte seda aktsepteerima. Kui Böömimaa aadel seadis tema kuningana tunnustamise eeltingimuseks hussiitlike ümberkorralduste aktsepteerimise, ei jäänud Sigismundil üle

⁴¹ Wefers. *Primat der Aussenpolitik*, lk 42–70 ja 194–199.

⁴² František Šmahel. *Die Hussitische Revolution*. Hannover: Hansische Buchhandlung 2002 [Schriften der MGH, 43] on kõige värskem suuremahuline (3 köidet) käsitus hussiitlusest. Hea lühiülevaate annab John Klassen. Hus, the Hussites and Bohemia. – *The New Cambridge Medieval History. Volume VII, c. 1415 – c. 1500*. Toim. Christopher Allmand. Cambridge: Cambridge University Press 1998, lk 367–391.

⁴³ Šmahel. *Hussitische*, lk 878–1006; Moraw. *Offener Verfassung*, lk 372–376.

muud võimalust kui kuningriik vallutada. Selles tuli talle appi paavst Martinus V, kes kuulutas 17. märtsil 1420 välja hussiitide vastase ristisõja.⁴⁴

Hussiite vastase võitluse organiseerimine andis olulise tõuke Püha Rooma keisririigi sisemisele konsolideerumisele 15. sajandi jooksul.⁴⁵ Aastatel 1420–1431 korraldati Rooma kuninga, paavsti legaadi või kuurvürstide eestvedamisel viis suuremat sõjaretke, mis kõik ebaõnnestusid. Samal ajal valitses keisririigi idaosas pidev sõjaseisukord, kusjuures hussiitide sõjaline üleolek võimaldas neil rüüstata laialdasi piirkondi. Seesugust väikesemahulist kaitse- ja rüüstesõda kutsusid omaaegsed igapäevaseks sõjaks.⁴⁶ Keisririigi mõjukamad vürstid jõudsid võrdlemisi kiiresti arusaamale, et igapäevase sõja pidamist ei saa jätta üksnes piirialade kohustuseks. Nürnbergi õuepäeval 1422. aastal nõuti keisririigi seisuselt kindla arvu sõjameeste läkitamist igapäevasesse sõtta. Tegemist oli esimese üleriigilise sõjateenistussõjaga keisririigi ajaloos. Selle läbiviimiseks koostati riigimatrikel: loetelu riigivasallidest ja riigilinnadest koos nende sõjaliste kohustustega. Õuepäeval otsustatuga nõustumine oli vabatahtlik ja esialgne riigimatrikel ei sisaldanud sugugi kõiki keisririigi liikmeid. Paavsti legaadi Henry Bedfordi eestvõtmisel jõudsid kuurvürstid 1427. aastal nii kaugele, et kuulutasid Frankfurdi päeval välja esimese üleriigilise maksu. Hussiidi-maksuga plaaniti finantseerida nii ühte suuremat sõjaretke kui ka igapäevast sõda. Maksu kogumine ebaõnnestus ning 1431. aastal naasti esialgse riigimatriklil põhineva sõjateenistuse juurde.⁴⁷

Liivimaa maahärrasid riigimatriklites ei leidu.⁴⁸ Siiski nõuti ka neilt kolmel korral panust hussiitide vastasesse võitlusse. Järgnevalt vaatame lähemalt neid üleskutseid sõjateenistuseks ja maksude tasumiseks, keskendudes küsimusele, kas nende nõudmine lähtus arusaamast Liivimaa kuulumise kohta Püha Rooma keisririiki või mitte.

⁴⁴ Josef Válka. *Sigismund und die Hussiten, oder: wie eine Revolution beenden? – Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Vlj. Karel Hruza ja Alexandra Kaar. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2012 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 31], lk 21–56, siin lk 29–34; Wefers. *Politische System*, lk 73–75.

⁴⁵ Moraw. *Offener Verfassung*, lk 363–365.

⁴⁶ Friedrich von Bezold. *König Sigmund und die Reichskriege gegen die Hussiten. 3 Bände in einem Band*. Hildesheim – New York: Olms [1872–1877] 1976.

⁴⁷ Wefers. *Politische System*, lk 81–110 ja 143–176; Isenmann. *Reichsfinanzen*, lk 154–160; Albert Werminghoff. *Die deutschen Reichskriegssteuergesetze von 1422 bis 1427 und die deutsche Kirche. Ein Beitrag zur Geschichte des vorreformatorischen deutschen Staatskirchenrechts*. Weimar: Böhlau 1916; Steven Rowan. *Imperial Taxes and German Politics in the Fifteenth Century: An Outline*. – *Central European History*, 13 (1980), lk 203–217, siin lk 205–211.

⁴⁸ RTA 8, nr 145 (lk 145–165) ja 147 (lk 166–168); RTA 9, nr 403–404 (lk 517–522) ja 408 (lk 524–534); Werminghoff. *Reichskriegssteuergesetze*, lk 134–149 ja 227.

4.3.1.1. Saksa ordu sõda Leedu ja Poola kui hussiitide toetajate vastu (1422)

1422. aasta suvel peetud Nürnbergi õuepäeval, kus koostati esimene riigimatrikel, oli arutluse all ka Liivimaa panus hussiitide vastasesse võitlusse, mis väljendus toetuse andmises Saksa ordu Preisi ja Liivimaa harudele. Nimelt tõlgendati õuepäeval Saksa ordu sõda Poola ja Leeduga osana hussiitide vastasest võitlusest.⁴⁹ Selline kummaline olukord tekkis kuningas Sigismundi isiklike poliitiliste huvide sobitamisel Saksa ordu omadega, mille tulemuseks oli Leedu suurvürsti ja Poola kuninga süüdistamine hussiitluse toetamises.⁵⁰

1419. aastal kuningata jäänud Böömimaad valitseti maapäevade ja ajutiste haldurite abil. Radikaalsemalt meelestatud hussiidid pooldasid vabariigi asutamist, samas kui konservatiivsemad soovisid leida Sigismundi asemele uue kuninga.⁵¹ Aastatel 1420–1421 pakkusid konservatiivsed hussiidid Böömimaa krooni Poola kuningale Władysław II Jagiełło. Tema keeldumise järel tehti pakkumine Leedu suurvürstile Vytautasele, kes võttis selle vastu ja saatis 1422. aastal Böömimaale oma asehalduri Żygmunt Korybuti.⁵² Rooma kuningas Sigismund pidas Poola ja Leedu valitsejate läbirääkimisi Böömimaa krooni üle otseseks ohuks oma taotlusele olla Böömimaa kuningas. Ta süüdistas Vytautast ja Władysław II hussiitide toetamises ja avaldas neile Saksa ordu kaudu survet.⁵³ Juulis 1421 teatas Sigismund kõrgmeistrile ja Liivimaa meistrile, et juhul kui Vytautas ja Władysław II tõepoolest toetavad hussiite, on Saksa ordu kohustatud Jumala, kristlaskonna, Rooma kuninga ja Püha Rooma keisririigi ees alustama nende vastu sõda. Sigismund palus mõlemal meistril saata Vytautase juurde saadikud, kes pidid suurvürstile meelde tuletama, et hussiitide toetamine tähendab igal juhul sõda. Kõrgmeister ja Liivimaa meister vastasid kuningale, et täidavad meeleldi tema korraldused.⁵⁴ Ometigi ei olnud ordu tegelikult valmis murdma Vytautase ja Władysław II sõlmitud vaherahu, mis pidi lõppema 1422. aasta kevadel. Sigismund teadis seda ja tegi seetõttu kõik, et ordu hiljemalt siis tema vaenlastega sõdima hakkaks.⁵⁵ Kuninga initsiatiivil käskis paavst Martinus V 1422. aasta aprillis Saksa ordu Preisi- ja Liivimaa harudel, Riia peapiiskopil ning Saare-Lääne, Tartu, Kuramaa ja Tallinna piiskoppidel toetada Sigismundi tema võitluses hussiitide ja nende liitlaste vastu.⁵⁶

⁴⁹ RTA 8, nr 138 (lk 151–152).

⁵⁰ Hoensch. Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen, lk 25–27.

⁵¹ Klassen. Hussites, lk 378–381. Vrdl Válka. Sigismund und die Hussiten, lk 35–40.

⁵² Franz Machilek. Böhmen, Polen und die hussitische Revolution. – ZfO, 23 (1974), lk 401–430, siin lk 414–418.

⁵³ Hoensch. Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen, lk 25–26.

⁵⁴ AR 1, nr 287–289 (lk 250–252); CEV, nr 953–954 (lk 525) ja 961 (lk 528–529); Israel. Verhältniss, ürikulisa nr 23 (lk 98–99).

⁵⁵ Lückerrath. Paul von Rusdorf, lk 31–32; Israel. Verhältniss, lk 29–30.

⁵⁶ *Repertorium Germanicum. Kd 4. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Martins V. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1417–1431.* Toim. Karl August Fink. Hildesheim: Weidmann [1943–1958] 1991–2000, v 3551–3552; Berichte 3, nr 110 (lk 250–252 ja märkused 13–16).

Pärast vaherahu lõppemist 22. mail 1422 puhkes Saksa ordu ning Poola ja Leedu vahel sõda. Kuningas Sigismund palus Saksa ordu kõrgmeistril saata oma saadikud suvel Regensburgis peetavale õuepäevale, et arutleda keisririigi poolt ordule pakutava sõjalise toetuse üle.⁵⁷ Regensburgi päev lõkkus aga edasi ja lõpuks kogunesid keisririigi vürstid ja linnad juuli keskel hoopis Nürnbergis. Päevakorras oli kolm punkti: Saksa ordu sõda Poola ja Leeduga, sisemiste vaenuste lahendamine Saksa maadel ning hussiitide vastase võitluse finantseerimine. Poola ja Leedu küsimuses olid kuningas Sigismund ja kuurvürstid ühel nõul, lubades Saksa ordule keisririigi sõjalist toetust.⁵⁸

Kõrgmeistri saadikud kandsid Nürnbergis ette ka Liivimaa meistri soovi, et Sigismund käsiks Liivimaa piiskoppe asuda sõtta hussiite toetava Leedu suurvürsti vastu. Saadik pidi veel lisama, et Tartu piiskop on asunud Vytautase kaitse alla ja ka Riia peapiiskop olevat näidanud üles valmidust suurvürsti kaitse vastu võtta.⁵⁹ Vastusena sellele palvele ja mõningatele kõrgmeistri soovidele seoses Läänemere lõunaranniku vürstide ja linnadega, otsustas kuningas 1422. aasta augusti lõpus saata Saksi-Lauenburgi hertsogi Erich V (1411–1435) oma saadikuna Vendi hansalinnade, Mecklenburgi hertsogi, Pommeri-Stettini hertsogi, Kammini piiskopi, Riia peapiiskopi ja Tartu piiskopi juurde. Hertsog Erich V pidi kõigile neile viima kuninga kirjad, milles neil paluti toetada Saksa ordu sõda ketsereid abistava Vytautase vastu. Tartu piiskopile pidi Erich V viima veel omaette kuningliku käsu loobuda Vytautase kaitsest ja asuda Saksa ordu kaitse alla.⁶⁰

Poola ja Leedu olid sõjas niivõrd edukad, et Saksa ordu kõrgmeister Paul von Rusdorf ei jõudnud keisririigi lubatud abi saabumist ära oodata ja asus juba 17. septembril 1422 rahuläbirääkimistele.⁶¹ Seetõttu jäi pooleli ka Saksi-Lauenburgi hertsogi Erich V tegevus kuningas Sigismundi saadikuna. Hansalinnadele mõeldud kuningliku kirja saatis hertsog 5. septembril Lübecki raele koos palvega kutsuda asja arutamiseks kokku hansapäev, kuhu ta lubas isiklikult kohale tulla. Kuigi Erich V ei saanud kuu aega hiljem Rostockis peetud hansapäevale, pidasid linnad siiski vajalikuks talle kirjutada, et kuigi nad oleksid meelsasti Rooma kuninga käsku täitnud, ei ole sõja lõppemise tõttu enam vajadust ordu toetada.⁶²

Sigismundi kirjad Riia ja Tartu piiskoppidele jäid eeldatavasti hertsog Erich V kätte. Igal juhul ei ole mingeid andmeid ei nende saatmisest piiskoppidele, ega ka nende üle andmisest Saksa ordu Preisi- või Liivimaa haru kätte. Võib-olla plaanis Erich V saata need kirjad ära alles siis, kui ta koos Kölni peapiiskopi ja

⁵⁷ LUB 5, nr 2596 (v 817–818).

⁵⁸ Wefers. Politische System, lk 93–110.

⁵⁹ AR 1, nr 300 (lk 265–266).

⁶⁰ RI XI, nr 4987–4992 (kd 1, lk 351) ja 4998 (kd 1, lk 352); RTA 8, nr 138 (lk 151–152).

⁶¹ Lückcrath. Paul von Rusdorf, lk 33–43.

⁶² Urkundenbuch der Stadt Lübeck 6, nr 440–441 (lk 461–462); Hanserecesse 1 / 7, nr 544–546 (lk 345–347) ja 550–551 (lk 351–353).

Reinimaa pfaltskrahvi juhitud keisririigi väesalgaga Preisimaale saabub.⁶³ Septembri lõpus sõlmitud Melno järve rahu Saksa ordu ja Poola ning Leedu vahel muutis selle väesalga saatmise otstarbetuks ja nii võisidki kuninga kirjad hertsogi kätte jääda. Seevastu Läänemere lõunakalda hansalinnadele ja vürstidele mõeldud kuninglikud läkitused on säilinud ja sisult identsed. Kuningas Sigismund kutsus neid üles toetama Saksa ordu sõjas Poola ja Leeduga muuhulgas selle pärast, et too oli keisririigi liige, nii nagu kirja adressaadidki: *nemlich wann die vorgenanten homeister und orden zu uns und dem Rich gehören, und ir ouch gehoret*.⁶⁴ Eeldatavasti olid ka kuninga kirjad Riia ja Tartu piiskoppidele sama sisuga.

Niisiis täitsid Saksa ordu Preisi- ja Liivimaa harud 1422. aasta suvel peetud sõjas Poola ja Leeduga Püha Rooma keisririigi, täpsemini kuningas Sigismundi huve. See oli esimene kord, kui keisririigi valitseja palus Liivimaa maahärradelt panust keisririigi hüvanguks. Sigismundi jaoks oli oluline sõda tema konkurentide – suurvürst Vytautase ja kuningas Władisław II – vastu, mitte Saksa ordu Liivi- ja Preisimaa harude regionaalpoliitiliste huvide toetamine. Rooma kuningas püüdis vältida oma autoriteedi ära kasutamist Saksa ordu Liivimaa haru võimupoliitilistes huvides. Ainult nii võib seletada Nürnbergis tehtud otsust mitte anda Riia ja Tartu vaimulikele vürstidele adresseeritud kuninglikke kirjasid Saksa ordu esindajate kätte, vaid hoopis kuninga erakorralisele saadikule keisririigi Läänemere äärsetesse piirkondadesse. Tähelepanuväärselt paigutati Liivimaa piiskopid sel moel teiste Püha Rooma keisririigi piirialadel asunud vürstide hulka.

4.3.1.2. Üleskutse saata sõjamehi hussiitide-vastasele sõjaretkel (1426–1427)

1426. aasta sügisel käskis Sigismund Saksa ordu kõrgmeistril ja Liivimaa meistril osaleda Püha Rooma keisririigi sõjaretkel hussiitide vastu. Liivimaa meister Cisse von Ruttenberg palus kuningal vabastada end kohustusest retkel osaleda, viidates „Vene ohule“, Liivimaa kurnatusele aastatepikkuse ikalduse ja katku oludes ning vajadusele hoida kontrolli all vastristitud mittesakslaseid, kellelt võib iga hetk oodata katset usutaganemiseks. Kõige selle tõttu vajavat hoopis Liivimaa Saksa maade toetust, ega saa ise mingil juhul abistada võitluses hussiitidega.⁶⁵ Ordumeistri argumendid olid tegelikult tavapärane retoorika, mida Liivimaa maahärrad olid harjunud kasutama paavsti erakorraliste finantsiliste nõudmiste

⁶³ Kõrgmeistri saadik Nürnbergi õuepäeval kirjutas 23. augustil 1422 kõrgmeistrile, et hertsog Erich V tahab tulla 100 piigise väesalga eesotsas koos keisririigi sõjasalgaga Poola ja Leedu vastus sõdima: RTA 8, nr 137 (lk 148).

⁶⁴ Tsitaat: Hanserecesse 1 / 7, nr 544 (lk 346); *Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landes-Urkunden, Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Nachrichten zur Kenntniß der alten und neueren Landes-Verfassung insonderheit des Königlich-Schwedischen Landes-Theils. Supplementen und Fortsetzung*. Kd 1. Vlj. Johann Carl Dähnert. Stralsund: Christian Lorenz Struck 1782, nr 6 (lk 11–12).

⁶⁵ LUB 7, nr 544 (lk 375–377).

tagasi lükkamiseks.⁶⁶ Ka kõrgmeister Rusdorf palus vabastada oma orduharu sõjakäigus osalemisest viidates Preisimaa vaesusele. Kõrgmeistril ei õnnestunud ometigi Sigismundi meelt muuta ja lõpuks pidi ta siiski ristsõjakutset järgima ning saatma kuninga nõutud 50 piigi suuruse palgasõdurite üksuse keisririigi vägede kogunemispunkti Zittaus. Palgasõdurite ülalpidamiseks palus Rusdorf rahalist toetust ka Liivimaa meistrilt, kes aga keeldus.⁶⁷

Cisse von Ruttenbergi kiri kuningale ei tekitanud teadaolevat mitte mingisugust reaktsiooni: ei tema palvega nõustuvat ega seda tagasi lükkavat. Üks võimalus sellise arusaamatu apaatia seletamiseks on eeldus, et Sigismund suhtus ordu Preisi ja Liivimaa harudesse kui ühte kohuslasse, kellelt ta nõudis ühe 50 piigi suuruse üksuse välja panemist. Teda ei huvitanud milline orduharu väekontingendi tegelikult välja paneb ja selle palga maksab.

4.3.1.3. Hussiidi-maks Riia kirikuprovintsis (1427–1429)

Olulisim uuendus hussiitide-vastase sõja organiseerimisel tehti 1427. aasta sügisel Maini äärses Frankfurdis peetud päeval. Kardinallegaat Henry Bedfordi (Beaufort)⁶⁸ eestvedamisel otsustati kehtestada palgasõdurite värbamiseks ja tasustamiseks erakorraline üleriigiline maks, mis pidi asendama senise süsteemi, kus võitlusse panustati üksikute sõjasalkade välja panemisega. Tegemist oli esimese üleriigilise maksuga Püha Rooma keisririigi ajaloos. Kuna keisririigis puudus seesugune ilmalikku haldusstruktuuri, mis oleks olnud suuteline maksu koguma, pandi see kohustus kiriku, täpsemalt peapiiskoppide ja piiskoppide õlule. Korjatud müntide hoidmiseks ja raha otstarbepäraseks kasutamiseks moodustati kuuest kuurvürstist ja kolmest linnade esindajast koosnev komisjon, mille juhiks sai Brandenburgi markkrahv Friedrich I.⁶⁹

Niinimetatud hussiidi-maks kehtestati kogu Püha Rooma keisririigis. Maksukohuslastena loetleti eraldi üles rida keisririigi piirialasid: Savoia, Milano, Lotringi, Oranje, Pommeri ja Sileesia vürstid koos oma alamatega; Veneetsia, Firenze, Genova, Berni, Zürichi ja Luzerni linnad ja Šveitsi kantonid. Lisaks pidi maksu kogutama ka Taani, Rootsi, Norra ja Poola kuningriikides ning Leedu suurvürstiriigis. Raha tuli kokku korjata peapiiskopkondade kaupa ning transportida viide esialgsesse hoiustamispunkti: Kölni, Nürnbergi, Erfurti, Salzburgi või Wrocław'i linnas. Kõik viis hoiustuspunkti kokku hõlmasid kogu Püha Rooma keisririigi ja teiste ülal loetletud riikide territooriumi. Seejuures oli igal linnal oma kindel kogumispiirkond. Näiteks Sileesias asunud Wrocław'i pidi viidama

⁶⁶ Anti Selart. *Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its Evil Enemies in the Fifteenth Century.* – *The Edges of the Medieval World*. Vlj. Gerhard Jaritz ja Juhan Kreem. Budapest: Central European University Press 2009. [CEU mediaevalia, 11; The Muhu Proceedings, 1], lk 55–70; Selart. *Switching the tracks*, lk 90–92.

⁶⁷ Lückerrath. *Paul von Rusdorf*, lk 80; Israel. *Verhältnis*, lk 34–35.

⁶⁸ Georges Andrew Holmes. *Cardinal Beaufort and the Crusade against the Hussites.* – *The English Historical Review*, 88 (1973), lk 721–750.

⁶⁹ Wefers. *Politische System*, lk 146–150; Isenmann. *Reichsfinanzen*, lk 158–159.

kaheldamatult keisririigi hulka kuulunud Sileesiast ja Pommerist, keisririigiga ebaselgelt seotud Preisimaalt ning vaieldamatult keisririigist väljaspool asunud Taanist, Rootsist, Norrast, Poolast ja Leedust kogutud hussiidi-maks.⁷⁰

Maksu kogumise territoriaalne ulatus jätab mulje, nagu oleks tegemist pigem kirikliku koormisega ritisõja pidamiseks, kui ilmaliku seisustekogu kehtestatud maksuga. Paavsti legaadi ja kuurvürstide eestvedamisel kokku tulnud kindla vormi ja sisekorrata keisririigi Saksa maade seisuste kogunemine Maini-äärses Frankfurdis ei saanudki kehtestada siduvaid kohustusi mitte kellelegi teisele peale nende, kes kogunemisel ise viibinutena need kohustused vabatahtlikult enda peale võtsid. Maksu kehtestamine kõigis loetletud piirkondades sõltus tegelikult hoopis sellest, kas kohapealsed võimukandjad nõustuvad maksuga või lükkavad selle tagasi.⁷¹ Maksukorralduse esildises leidub lõplikust versioonist välja jäänud lõik, kus sätestati, et Henry Bedford ja kuurvürstid peavad saatma Saksa maade seisuste nimel välja saadikud ülesandega paluda hussiidi-maksu kogumisega liituda ka Prantsuse, Inglise, Poola ja teistel kristlikel kuningatel, Burgundia, Savoia, Leedu ja teistel kristlikel hertsogitel ning tähtsatel linnadel, nimelt Veneetsial, Firenzil, Lübeckil ja Gentil.⁷² Maksukorralduse esildises leiduva lõigu alusel võib väita, et Frankfurdi päeva otsuse tunnustamist ja hussiidi-maksu tasumisega alustamist eeldati ikkagi ainult keisririigi Saksa maade seisustelt. Sama arusaama jagas 1428. aasta kevadel muide ka paavsti kuuria.⁷³

Frankfurdi päeval kohustati maksu tasumisega ka Saksa ordu kõrgmeistrit ja Preisimaad,⁷⁴ kuid Liivimaad maksualuste piirkondade hulgas ei mainitud.⁷⁵ Kuna raha kogumine toimus peapiiskopkondade kaupa ja Preisimaa kuulus Riia kirikuprovintsi, tegi kardinallegaat Henry Bedford Riia peapiiskopi Henning Scharpenbergi vastutavaks maksu kogumise eest kogu oma kirikuprovintsis, see tähendab nii Preisimaal kui ka Liivimaal.⁷⁶ Jääb mulje, nagu oleks keisririigis tuntud huvi üksnes Saksa ordu kõrgmeistri ja Preisimaa kontributsiooni vastu

⁷⁰ RTA 9, nr 76 (lk 101–104); Werminghoff. Reichskriegssteuergesetze, lk 71–76.

⁷¹ Wefers. Politische System, lk 150–152.

⁷² RTA 9, nr 72 (lk 88).

⁷³ Berichte 3, nr 328 (lk 615–616). Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias kirjutas 1428. aasta kevadel, et kuna Saksa maadel kogutakse Frankfurti päeval vastu võetud hussiitide-vastase võitluse maksu, siis ei pea Saksa maadel tasuma 1427. aasta oktoobris paavsti poolt kehtestatud maksu vaimulikele sissetulekutele, mida paavstlikud kollektorid kogusid Ungaris, Poolas, Prantsusmaal, Inglismaal ja mujal. Saksa ordu peaprokuraator Johann Tiergart nimetas seda paavsti kehtestatud maksu *die czenden widder die Hußen* ja kurtis, et ordu vastased paavsti kuurias takistasid tal hankimast Saksa ordule vabastust sellest maksust. Berichte kolmanda köite väljaandja Hans Koeppen ei olnud teadlik paavsti kehtestatud maksust ja arvas, et *die czenden widder die Hußen* tähendas Frankfurti päeval vastu võetud hussiidi-maksu (samas, lk 614–615). Tegelikult rääkis peaprokuraator kahest teineteist välistavast maksukohustusest. Paavsti kehtestatud maksu kohta Holmes. Cardinal Beaufort, lk 726.

⁷⁴ LUB 7, nr 675 (lk 461–462); Lückcrath. Paul von Rusdorf, lk 80–81.

⁷⁵ RTA 9, nr 76 (lk 101–104).

⁷⁶ LUB 7, nr 674 (lk 461).

ning Liivimaa kaasati hussiidi-maksu tasumisse eelkõige seepärast, et see kuulus Preisimaaga ühte kirikuprovintsi.

Kardinallegaadi korraldus koguda hussiitide vastse võitluse maksu jõudis Riia peapiiskopi kätte 30. jaanuaril 1428. Tollal peeti Riias provintsiaalsinodit, kus olid isiklikult kohal Saare-Lääne, Tallinna ja Tartu prelaadid.⁷⁷ Kogunenud vaimulikud otsustasid mõtestada hussiitide-vastast maksu mitte Püha Rooma keisririigi liikmelisusest tuleneva kohustuse, vaid puhtalt kirikliku nõudena. Piiskopid apelleerisid paavsti juures maksu tasumise tähtaja ehk küsisid sisuliselt ajapikendust. Apellatsioon, mille ärakiri läkitati ka Henry Bedfordile, toonitasid piiskopid oma põhimõtetel valmidust raha koguda, kuid rõhutasid Liivimaa kaugust Saksa maadest, mis ei võimalda neil maksu tasumise tähtajast kinni pidada.⁷⁸ Frankfurdis kokkulepitud maksutähtaeg (17. veebruar 1428) oli ka Saksa maade territoriaalset ulatust arvestades täiesti mõeldamatu ja juba veebruari keskpaigas lubas kardinallegaat Henry Bedford Saksa vürstidel ja linnadel maksu tasumisega viivitada.⁷⁹ Kuna Saksa ordu Grobiņa foogt tappis kevadel 1428 Liivimaa prelaatide saadikud, läksid Riia peapiiskopi apellatsioon paavstile ja tema kiri kardinallegaat Henry Bedfordile kaotsi.⁸⁰ Niisiis ei jõudnud ei kardinali kätte ega keisririiki mitte mingisugust vastust Riia kirikuprovintsi valmiduse kohta koguda hussiidi-maksu.

Aasta lõpus läkitas Brandenburgi markkrahv saadiku Riia peapiiskopi juurde maksu kogumise üle järele pärima. Hussiidi-maksu haldava komisjoni peamehena juhtis markkrahv Friedrich suhtlust keisririigi seisustega maksu laekumise asjus.⁸¹ Peapiiskop vabandas maksu mitte kogumist Liivimaal lokaalse vaesusega, mis olevat viimastel aastatel katku ja viljaikalduse tõttu veelgi kasvanud. Vaesust suurendavat ka Kalmari uniooni kuninga ja Vendi hansalinnade vaheline sõda, mis ohustas laevaliiklust Läänemerele. Liivimaalased ei olevat meeleldi nõus hussiidi-maksu tasuma ka venelastelt tuleneva ohu tõttu, mille tagasi tõrjumiseks pidavat nad pidevalt valmis olema. Viimase argumentina tõi peapiiskop välja maa valdavalt mitte-sakslastest elanikkonna, kes võiks hussiidi-maksu tõlgendada uue koormisena. Hoolimata kõigest toonitas Henning Scharpenberg siiski enda ja teiste Liivimaa piiskoppide soovi, teha kõik endast olenev, et mingisugunegi raha kokku koguda ja Nürnbergi saata.⁸² Hussiidi-

⁷⁷ Nele Rand. *1428. ja 1436. aasta Riia provintsiaalsinodite otsused. Magistritöö*. Tartu 2008, lk 23–24.

⁷⁸ AR 1, nr 367 (lk 330–332); RTA 9, nr 203 (lk 244–247); LUB 7, nr 685 (lk 466), 727 (lk 517–518) ja 790 (lk 553).

⁷⁹ RTA 9, nr 84–85 (lk 117–118); Wefers. *Politische System*, lk 150–151.

⁸⁰ AR 1, nr 367 (lk 331); Eihmane. *Livonijas bīskapu delegācijas slepkavība*, lk 35 järgi võttis saadikud tapnud Saksa ordu foogt saatkonnal kaasas olnud ürikud ära. Kahjuks ei ole teada, mis neist edasi sai. Igal juhul ei ole neid seni veel ühestki Saksa ordu arhiivist leitud, mistõttu jääb ka selgusetuks, kas kõrgmeister ja Liivimaa meister olid teadlikud äravõetud ürikute sisust või mitte.

⁸¹ Werminghoff. *Reichskriegssteuergesetze*, lk 91–94.

⁸² AR 1, nr 368 (lk 332–335).

maksu haldamise komisjonis mõisteti Riia peapiiskopi vastust ühemõttelise keeldumisena maksu kogumisest.⁸³

Taaskord põhjendas Henning Scharpenberg oma valmidust raha koguda tulenevalt kuulekusest Püha Tooli ees (*umme horsames willen des hiligen stoles to Rome*), vältides sõnagagi mainimast kohustusi Püha Rooma keisririigi ees. Ka Brandenburgi markkrahvile läkitatud kirjades ei tituleerinud ta end mitte riigivürstina või Rooma kuninga vasallina, vaid Riia peapiiskopina Jumala ja paavsti armust.⁸⁴ Niisiis mõtestas peapiiskop hussiidi-maksu ainuüksi kirikliku kohustusena ja püüdis sihilikult varjata oma läänisidet Rooma kuningaga. Ometigi toonitas ta samal ajal Saksa maade kohustust abistada Liivimaad: *vente dit sulve land verne buten anderen cristenlanden gelegen ist unde umme sulkes vorge-screven gebrekes wille vullichte, dat Got vorhode, to valle unde vorlust komen mochte, ér men em ummer ud Dutschen eft anderen landen to helpe und ent-settinge komen mochte*.⁸⁵

Seejuures olid Henning Schapenbergi argumendid võrdlemisi sarnased maksu maksmisest keeldunud Saksa maade seisuste omadega. Ka Saksa vürstid, isandad ja linnad toonitasid oma põhimõttelist valmidust maksu kogumiseks, kuid vabandasid end välja vaesuse, võlgade ja vajadusega keskenduda enesekaitsele kohaliku tasandi pisisõdades. Keisririigi piiraladel esines ülaltoodu kõrval veel väide, et ei kuuluta keisririigi Saksa maade hulka. Sellise argumendi esitasid Põhja-Itaalias asuvad Trento linn ja piiskop, valdavalt prantsuskeelse elanikkonnaga Toul'i riigilinn ja nagu nägime, siis omal moel ka Riia peapiiskop.⁸⁶ Hussiidi-maksu laekumise üle arvestust pidanud komisjon suhtus kõigisse nelja, aga ka Saksa ordu kõrgmeistrisse Preisimaal kui keisririigi Saksa maade riigiseisustesse, lisades nende kirjad 1429. aasta kevadel koostatud loetelusse Saksa maade seisuste vastustest hussiidi-maksu tasumise või sellest keeldumise kohta.⁸⁷

Mäletatavasti rääkis Henning Scharpenbergi hussiitide vastase maksu kogumise suurtest raskustest üksnes Liivimaal. Ometigi oli ta maksu kogumise eest vastutav kogu Riia kirikuprovintsis, sealhulgas ka Preisimaal. Seal oli hussiidi-maksu küsimus tihedalt seotud peapiiskopi ja Saksa ordu vaheliste vastuolude, aga ka otsese vassimise ja valetamisega, kusjuures Henning ja kõrgmeister Rusdorf proovisid teineteist üle mängida. Kardinallegaat Henry Bedford tunnustas Saksa ordu sõltumatust peapiiskoplikust võimust ja andis Rusdorfile õiguse ise maksu tasumise üle otsustada.⁸⁸ Kõrgmeister loobus sellest õigusest ja teatas 1428. aasta jaanuaris Henningule, et järgib kõiges tema otsust.⁸⁹ 1. veebruaril kirjutas peapiiskop kõrgmeistrile ja Preisimaa piiskoppidele, et Riia provintsiaalsinodil otsustati maksu koguma hakata, kuid selle teostamiseks

⁸³ RTA 9, nr 209 (lk 266).

⁸⁴ AR 1, nr 367–368 (lk 330–335).

⁸⁵ Tsitaat AR 1, lk 334.

⁸⁶ Wefers. Politische System lk 153–154; Werminghoff. Reichskriegssteuergesetze, lk 150–262.

⁸⁷ RTA 9, nr 209 (lk 257, 260–261, 266 ja 270–271).

⁸⁸ LUB 7, nr 675 (lk 461–462).

⁸⁹ LUB 7, nr 683 (lk 465).

läheb tarvis rohkem aega.⁹⁰ Kui Brandenburgi markkrahv Friedrichi ja Pfalz-Neumarkti pfaltskrahv Johann (1410–1443) pärisid kõrgmeisteri käest järele hussiidi-maksu kogumise kohta Preisimaal, vastas Rusdorf neile 2. mail 1428, et kardinallegaat käskis tal järgida selles asjas Riia peapiiskopi otsust, kuid too polevat talle seni veel oma seisukohast teada andnud.⁹¹ Tegelikult oli ta selleks ajaks peapiiskopi kirja kätte saanud⁹², kuid ta tahtis ilmselgelt lükata vastutuse hussiidi-maksu tasumata jätmise eest Henning Scharpenbergi õlgadele.

Ometigi ei lõpetanud peapiiskop katseid ärgitada hussiidi-maksu kogumist Preisimaal. 1429. aasta märtsis kirjutas ta Preisimaa piiskoppidele, et talvel Riias käinud Brandenburgi markkrahvi saadik olevat veennud teda hussiidi-maksu koguma, mistõttu palus ta Preisimaa piiskoppidel raha kogumisega alustada.⁹³ Kuigi see kiri ei ole täielikult vastuolus peapiiskopi vastusega Brandenburgi markkrahvile, lubas ta ju teha kõik endast oleneva raha kogumiseks, jättis Henning Preisimaa piiskoppidele mulje, et Liivimaal pole raha kogumisega mingeid probleeme, samas kui markkrahvile edastatud sõnum iseloomustas maksu kogumist Liivimaal võimatu ülesandena.

Peapiiskopi kahepalgelist käitumist võib tõlgendada nii katsena tekitada Saksa ordule probleeme kui ka soovina saada Preisimaal kogutud raha enda käsutusse. Samas ei saa täielikult välistada ka tema siirast soovi hussiidi-maksu koguda ja isiklikust kogemusest tulenevat veendumust, et Liivimaal on seda äärmiselt raske teostada. Igal juhul tekitas peapiiskopi selline käitumine eba-kindlust Liivimaa ordumeistris, kes eelistas maksu mitte maksta, kuid kartis, et juhul kui kõrgmeister seda koguma hakkab, ei saa ka tema sellest hoiduda.⁹⁴ Seetõttu leppis Cisse von Ruttenberg 14. augustil 1428 kõigi Liivimaa piiskoppidega kokku järgida maksu asjus ühtset poliitikat.⁹⁵

Lõpuks ei laekunud Liivi- ja Preisimaalt hussiitide-vastase maksu ühiskassasse mitte midagi.⁹⁶ Maksu kogumine ebaõnnestus ka Saksa maadel. Paljud vürstid ja linnad hoidusid üleüldse raha kogumisest, teised keeldusid kogutud

⁹⁰ LUB 7, nr 685 (lk 466–467).

⁹¹ RTA 9, nr 134 (lk 166–168); AR 1, nr 366 (lk 329–330).

⁹² LUB 7, lk 466 järgi asus Saksa ordu kõrgmeisteri arhiivis ära kirja Henning Scharpenbergi kirjast Saksa ordu kõrgmeistrile ja Preisimaa piiskoppidele (dateeritud 1. veebruar 1428), millest võib järeldada, et kõrgmeister oli selle tegelikult kirja kätte saanud. Vt ka LUB 7, nr 727 (lk 517–518).

⁹³ LUB 7, nr 790 (lk 552–553).

⁹⁴ LUB 7, nr 708 (lk 501–502).

⁹⁵ LUB 7, nr 733 (lk 522–524); AR 1, lk 339.

⁹⁶ Israel. Verhältniss, lk 35 ja Lückerrath. Paul von Rusdorf, lk 81 väidavad, et Paul von Rusdorfi algatusel otsustasid ordu ja Preisimaa seisused 1429. aasta detsembris kehtestada hussiidi-maksu kogumiseks aktsiisi jookide müügile. ASP 1, nr 395–396 (lk 526–530) trükitud Elblägi seisusepäeva dokumentatsioonist selgub ometigi, et kõrgmeister mõtles aktsiisi teel finantseerida hoopis sõjalist toetust Brandenburgi markkrahvile kaitsmaks markkrahvkonda ja seal asunud ordu valduseid oodatava hussiitide rünnaku eest. Ta ei maininud sõnagagi aktsiisi kasutamist hussiitide-vastase maksu tasumiseks. Preisimaa seisuste vastumeelsuse tõttu jäi aktsiis kehtestamata.

maksu saatmisest Nürnbergi.⁹⁷ Seetõttu naasti 1431. aastal varasema süsteemi juurde, mis kohustas keisririigi liikmeid saatma Hussiitide-vastasele ristiretkele kindla arvu sõjamehi. Erinevalt 1422. aasta matriklist oli seekord esindatud ka Saksa ordu kõrgmeister, kellelt nõuti 400 piigi suurust väeüksust. Liivimaa ordumeistrit ja sealseid piiskoppe nimekirjas ei leidunud.⁹⁸

4.3.1.4. 1434. aasta hussiidi-maksu plaan

Talvel 1433–1434 arutleti Baseli kirikukogul ja seal samaaegselt viibinud keiser Sigismundi õukonnas uue hussiidi-maksu üle, mis pidi olema mõeldud Plžeňi vabastamiseks taboriitide ehk radikaalsete hussiitide piiramisrõngast. Sigismund ja keisririigi seisused võtsid vastu otsuse koguda raha ilmalike käest.⁹⁹ Kirikukogu seevastu maksustas 8. veebruaril 1434 kõigi katolike vaimulike sissetulekud poole kümnisega.¹⁰⁰ Johannes de Segovia kroonika järgi oli vaimulikele kehtestatud maks mõeldud abistamiseks keisrit ja vürste hussiitide vastu ning katmaks kirikukogu ülesannetega kaasnevaid kulusid nii hussiitide asjus kui ka muus.¹⁰¹ Esialgu oli kirikukogul kavas olnud maksustada üksnes Saksa natsiooni vaimulikke, kuid need esindajad tegid ettepaneku kehtestada maks kõigile katoliku kiriku natsioonidele. Samuti soovitasid Saksa natsiooni vaimulikud vabastada maksust need regioonid, mis asusid böömide, türklaste, venelaste või barbarite naabruses, nagu näiteks „Hispaania, Ungari, Liivimaa, Austria, Baieri, Meissen, Saksi jne“, sest sealsed elanikud olid pidevalt uskmata poolt ohustatud.¹⁰² Viimast ettepanekut nähtavasti maksu kehtestamisel arvesse ei võetud.

Riia peapiiskop ja Tartu piiskop olid Baseli kirikukogul esindatud alates 1433. aasta maist ühise prokuraatori Johannes Mekese vahendusel. 1434. aasta jaanuaris saabusid kontsiilile Riia toomhärрад Dietrich Nagel ja Jakob Gronow ning Saare-Lääne toomhärра Ludolf Grove.¹⁰³ Samal päeval, kui toomhärрад Nagel, Gronow ja Grove Baseli kontsiili inkorporeeriti, arutleti seal ka kõnealuse maksu üle.¹⁰⁴ Eeldatavasti võtsid nad maksu asjus sõna, kuid nende osalus Saksa natsiooni soovitusettepaneku koostamisel jääb selgusetuks. Siiski peab eeldama, et kui mitte Johannes Mekes või üks kolmest ülalmainitud toomhärрast,

⁹⁷ Wefers. Politische System, lk 149–161; Bezold. Reichskriege 2, lk 143–157.

⁹⁸ RTA 9, nr 408 (lk 524–534, Saksa ordu kõrgmeisteri kohta lk 533).

⁹⁹ Isenmann. Reichsfinanzen, lk 160–161; Rowan. Imperial taxes, lk 211–212.

¹⁰⁰ *Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel. Kd 3. Protokolle des Concils 1434 und 1435. Aus dem Manuale des Notars Bruneti und einer römischen Handschrift.* Vlj. Johannes Haller. Basel: Reich 1900, lk 22.

¹⁰¹ *Joannis de Segovia, presbyteri cardinalis tit. Sancti Calixti, Historia gestorum generalis synodi Basiliensis. Kd 1. Liber I.–XII.* Vlj. Ernst Birk. Vindobonae: C. R. Officinae Typographicae Aulae et Status 1873 [Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti, 2], lk 591–592.

¹⁰² RTA 11, nr 144 (lk 279).

¹⁰³ Bilderback. The Membership of the Council of Basle, lk 294, 331, 343, 359 ja 367–368.

¹⁰⁴ Consilium Basiliense 3, lk 12.

siis hoolitses mõni teine Liivimaa vaimulike tuttav piirkonna lisamise eest Saksa natsiooni soovitusel maksust vabastatud regioonide hulka.

Baselis 1434. aasta veebruaris kokku lepitud maksuettepanekud jäid tegelikult kehtestamata. 1434. aasta kevadel purustasid utrakvistid ehk mõõdukad hussiidid Lipahý lahingus radikaalsed hussiidid ja haarasid juhtpositsiooni Böömimaal enda kätte. Utrakvistid olid valmis naasma katoliku kirikusse ja asusid selle üle Baseli kontsiili läkitatud legaasidega läbi rääkima. Nad esitasid legaasidele ja keiser Sigismundile omapoolsed tingimused, nn Praha kompaktaadid. Sigismund võttis need tingimused 1436. aastal vastu, mispeale tunnustati teda Böömimaa kuningana. 15. detsembril 1437 aktsepteeris ka Baseli kontsiil utrakvistide naasmise katoliku kirikusse vastavalt Praha kompaktaatides seatud tingimustele. Hussiitide sõjad olid sellega lõppenud.¹⁰⁵

Kokkuvõttes jääb selgelt mulje, et Rooma kuningas ja kuurvürstid tundsid esmajoonelise huvi Saksa ordu kõrgmeistri ja Preisimaa haru kaasamiseks hussiitide vastasesse võitlusse. Liivimaa haarati kaasa pooljuhuslikult, kas seoses Saksa orduga või selle pärast, et Preisimaa ja Liivimaa kuulusid ühte kirikuprovintsi. Kuigi kuningas Sigismund kutsus kõrgmeistri kõrval hussiitide-vastasesse võitlusse üles ka Liivimaa meistrit, jääb samas mulje, et kuningas ja kuurvürstid pidasid Liivimaa orduharu osalust tegelikult ordu siseasjaks, milles kõrgmeistrer ja Liivimaa meister ise omavahel kokku lepivad. Pärast esialgse üleskutse andmist mõlemale meistrile, suhtlesid keisririigi esindajad edasiste üksikasjade kokku leppimisel ainult kõrgmeistriga. Selline suhtumine vastas täiesti ordu-sisesele tavale, et kõrgmeister esindas oma saadikute vahendusel keisririigi ja paavsti kuurias ka Liivimaa meistrit.

4.3.2. Liivimaa kaasamine hussiitide ja türklaste vastaste ristiretkede kavadesse (1440–1486)

Friedrich III valitsusajal jätkusid katsed korraldada üleriigilisi sõjakäike ketserite, uskmata ja ka kristlastest välisvaenlaste vastu. Sõjakäikude läbiviimist kavanitati nii riigimatrikli alusel kokku kutsutava riigimaleva, kui üleriigilise maksu toel finantseeritava palgasõjaväe abil. Enamik neist ettepanekutest ei jõudnud kaugemale arutlemise tasandist. Üheks säravaks erandiks oli keisri sõjaretk Burgundia hertsogi Charles Südi (1467–1477) vastu 1475. aastal, mille tarbeks koguti Saksa maade läänepoolsetelt aladelt kokku suur riigimalev.¹⁰⁶ Erandlikuks tegi sündmuse tõsiasi, et riigimaleva kogumise tarbeks ei kutsunud keiser kokku omaette õuepäeva.¹⁰⁷ Saksa vürstid ja haritlased tulid 15. sajandi teisel poolel ka mõttele kasutada üleriigilisi makse finantseerimaks keisrivõimust sõltumatuid üleriigilisi institutsioone, mille loomise vajalikkuse üle tollal arutleti.

¹⁰⁵ Válka. Sigismund und die Hussiten, lk 46–51; Klassen. Hus, the Hussites and Bohemia, lk 380–388.

¹⁰⁶ Richard Vaughan. *Charles the Bold: the Last Valois Duke of Burgundy*. London: Longman Group 1973, lk 332–345.

¹⁰⁷ Wefers, *Primat der Außenpolitik*, lk 53–59.

Tegelikud sammud selles suunas astuti alles pärast Friedrich III surma.¹⁰⁸ Liivimaa ja sealseid maahärrasid mainiti nende kõikvõimalike sõjateenistus- ja maksuettepanekutega seoses harva.

Esimene juhtum oli seoses hussiitidega. Kuigi Baseli kirikukogu tunnustas 1437. aastal utrakvistide ehk mõõdukate hussiitide religioosseid vaateid ja praktikaid, siis kontsiiliga tülis olnud Rooma paavst Eugenius IV seda ei teinud. Hussiitide küsimus jäi lõpliku lahenduseta ja teravdus ajapikku seoses Böömimaa katoliiklaste ja utrakvistide vastuolude kasvamisega, millele lisandusid paavsti legaaside katsed mõjutada utrakvistide oma vaadetest loobuma.¹⁰⁹ 1452. aasta suvel kirjutas Saksa ordu peaprokuraator paavsti kuurias levinud kuuldusest, et paavst ja äsja keisriks kroonitud Friedrich III plaanivat käskida Saksa ordu Preisi- ja võib-olla ka Liivimaa harul minna Böömimaale hussiitidega võitlema. Kõrgmeister teavitas sellest Liivimaa meistrit Johann von Mengedet, kes oli kõigiti vastu oma vägede saatmisele Böömimaale.¹¹⁰

Sõda hussiitide vastu jäi 1452. aastal üksnes kavatsuseks. Paavst Nikolaus V oli juba kevadel lükanud tagasi jutlustaja Giovanni Capistrano ettepaneku kutsuda ilmalikke isandaid üles hussiitide vastu sõdima.¹¹¹ Keiser Friedrich III ei olnud tollal mitte mingil juhul valmis utrakvistide vastu sõdima, kuna utrakvistide poliitiline liider Jiři Podiebrady, kelle Böömimaa seisused olid 1452. aastal kuningriigi asehalduriks valinud, oli keisri liitlane.¹¹² Ristisõja rakendamist hussiitide vastu hakkas paavst hakkas tõsiselt kaaluma alles järgmisel kümnendil. 1466. aasta detsembris kuulutas paavst Paulus II (1464–1471) vahepeal Böömimaa kuningaks saanud Jiři Podiebrady (1458–1471) ketseriks ja kutsus üles uueks ristisõjaks hussiitide vastu.¹¹³ Liivimaa see üleskutse ei puudutanud.

Hussiitidest oluliselt ohtlikumaks vaenlaseks oli 15. sajandi teise poolel Osmanite impeerium. Konstantinoopoli linna vallutamine sultan Mehmed II (1444–1446 ja 1451–1481) poolt 1453. aastal ärgitas Euroopa vaimulike ja ilmalike võimukandjate seas arutelu türklaste vastane ristisõja korraldamise ja

¹⁰⁸ Isenmann. Reichsfinanzen, lk 129–157 ja 161–218; Rowan. Imperial taxes, lk 212–217.

¹⁰⁹ Klassen. Hussites, lk 388–389; Antonín Kalous. Papal legates and crusading activity in central Europe: the Hussites and the Ottoman Turks. – *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*. Vlj. Norman Housley. London – New York: Routledge 2017 [Crusades – Subsidia, 8], lk 75–89, siin lk 77–78.

¹¹⁰ LUB 11, nr 221 (lk 196–197).

¹¹¹ Johannes Hofer. *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. Neu bearbeitete Ausgabe*. Kd 2. Heidelberg: Kerle 1965, lk 135–136.

¹¹² Ivan Hlaváček. Beiträge zur Erforschung der Beziehungen Friedrichs III. zu Böhmen bis zum Tode Georgs von Podiebrad († 1471). – *Kaiser Friedrich III. (1440–1493) in seiner Zeit. Studien anlässlich des 500. Todestags am 19. August 1493/1993*. Vlj. Paul-Joachim Heinig. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 12], lk 279–298, eriti lk 285 ja 290–291.

¹¹³ Klassen. Hussites, lk 390; Koller. Friedrich III, lk 163–164; Kalous. Papal legates, lk 78–79.

Konstantinoopoli tagasi vallutamise üle.¹¹⁴ Saksa maade seisuste kogunemistel Regensburgis, Maini äärses Frankfurdis ja Wiener Neustadtis aastatel 1454–1455 arutleti üleriigilise sõjaretke korraldamise üle Osmanite impeeriumi vastu.¹¹⁵ Frankfurdi päeval püüti koostada nimekirja kõigist keisririigi liikmetest, mille alusel saaks neilt nõuda panust riigimalevasse.¹¹⁶ Liivimaa mainiti neis dokumentides ainult ühel korral: hansalinnade nimekirjas. Vürstidele või härradele alluvate Läänemere äärsete hansalinnade hulgas toodi Liivimaa ära omaette piirkonnana, kus loetleti üles neli linna: Tallinn, Riia, Tartu ja Pärnu. Riia ja Tartu juurde märgiti, et tegemist oli piiskopkondade keskustega. Ülejäänud nimekiri puudutas linnu Austrias, Brandenburgi markkrahvkonnas, Friisimaal, Geldernis, Põhja-Saksas (sealhulgas Mecklenburg ja Pommeri), Saksis, Sileesias, Steiermarkis ja Vestfaalis. Esindatud olid ka Preisimaa linnad ja vaieldamatult Püha Rooma keisririigist väljaspool asunud Kraków Poolas ja Visby Ojamaal.¹¹⁷ Mõni aeg hiljem koostatud nimekirjades, kuhu märgiti üles millistelt riigiseisustelt kui palju sõjamehi nõuda kavatseti, ei kajastunud ei Liivimaa maahärrad ega ka sealsed linnad.¹¹⁸ Liivimaa maahärrad puudusid ka nende keisririigi seisuste hulgast, kellele Friedrich III saatis 11. jaanuaril 1455 palve asuda tegema ettevalmistusi suvel toimuma pidavaks sõjaretkeks.¹¹⁹

Nagu näha, ei olnud keiser ja kuurvürstid teadlikud kõigist Püha Rooma keisririigi liikmetest – olgu need vürstid, krahvid, härrad või linnad – ega ka kõigist keisririigi alla kuuluvatest piirkondadest. Liivimaa linnade esinemine neis nimekirjades oli pigem juhuslik ja tulenes Hansa liidust, millel oli liikmeid ka väljaspool keisririiki. Maahärrade puudumine isegi riigimatrikli koostamise eeltööna valminud nimekirjadest näitab selgelt, et kuurvürstide ja keisri lähikonnas ei peetud Liivimaa maahärrasid keisririigi ees sõjateenistuskohuslasteks.

Järgnevates üleriigiliste maksude kehtestamise ja sõjateenistuse nõudmise kavades, mida tehti ohtralt 1470. ja 1480. aastatel¹²⁰ ei kaalutud teadaolevalt Liivimaa kaasamist.¹²¹ Täiesti kindel ei saa selles küll olla, sest aastatel 1472–1485 peetud keisririigi seisuslike kogunemiste materjalid on publitseerimata, aga ühtegi seesugust üleskutset Liivimaa maahärradele teadaolevalt ei saadetud.

¹¹⁴ Almut Höfert. *Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt – New York: Campus-Verlag 2003 [Campus historische Studien, 35], lk 58–62 ja 105–106; Maasing. *Infidel Turks*, lk 351–357.

¹¹⁵ Gabrielle Annas. *Kaiser Friedrich III. und das Reich. Der Tag zu Wiener Neustadt im Frühjahr 1455. – König und Kanzlist, Kaiser und Papst. Friedrich III. und Enea Silvio Piccolomini in Wiener Neustadt*. Vlj. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Martin Wagendorfer. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2013 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 23], lk 121–150; RTA 19.

¹¹⁶ RTA 19 / 2, lk 620–634.

¹¹⁷ RTA 19 / 2, nr 20, 1a (lk 635–638).

¹¹⁸ RTA 19 / 2, nr 20, 2–4 (lk 645–680).

¹¹⁹ RTA 19 / 3, nr 4 (lk 70–77).

¹²⁰ Isenmann. *Reichsfinanzen*, lk 161–186.

¹²¹ Näiteks aastatel 1471 ja 1481 koostatud riigimatriklites puuduvad nii Liivi- kui Preisimaa maahärrad: RTA 22, nr 121 (lk 798–808); Müller. *Reichs Tags Theatrum* 2, lk 756–760. Vt ka Eibl. *Fern von Kaiser*, lk 165–166.

Küll aga prooviti 1481. aastal koguda keisririigi aladel maksu, mis oli samaaegselt mõeldud nii „Türgi ohu“ kui ka „Vene ohu“ vastu võitlemiseks. 16. septembril 1481 Lübeckis toimunud Vendi hansalinnade päeval palus keisri saadik Arnold vom Loe hansalinnadel abistada keisri võitlust türklastega ühe penni suuruse peamaksu abil. Tähelepanuväärselt lubas saadik mõjutada keisrit eraldama poole hansalinnade kogutud maksurahast finantseerimaks võitlust skismaatiliste venelastega. Lübecki raad vastas Arnold vom Loele, et nende linna keiserlikud privileegid vabastasid nad kohustusest abistada keisrit väljaspool Saksa maid (*buten landes*). Kuna ülejäänud Vendi hansalinnad ei allu vahetult keisrile, ei saavat nad ise maksu kogumise üle otsustada, vaid peavad järgima oma vürstlike isandate otsuseid. Pealegi olevat seesugune rahaline abi ennekuulmatu uuendus. Seepeale püüdis Arnold vom Loe veenda hansalinnu rõhutada, et võitlus usuvaenlaste vastu on kogu kristlaskonna kohuseks. Linnade esindajad vastasid keisri saadikule, et juhul kui paavst, keiser, kuurvürstid, vürstid ja isandad korraldavad ühise sõjaretke türklaste vastu, siis on nad valmis sellel sõjaretkel oma väesalkadega osalema.¹²²

Kuigi keisririigi seisused olid aastatel 1480–1481 arutlenud riigimaksu kehtestamist, finantseerimaks võitlust keiser Friedrich III pärusvaldusi ohustanud türklaste ja Ungari kuninga vastu, lükkasid vürstid 1481. aasta juulis ja augustis Nürnbergis peetud päeval maksuettepaneku tagasi. Seetõttu lepitati Nürnbergi päeval kokku nõuda keisririigi seisustelt hoopis kindlaks määratud hulga sõjameeste saatmist riigimalevasse.¹²³ Juuli alguses viibis Nürnbergis ka Liivimaa ordumeistri saadik Kuldīga komtuur Gerd von Mallinckrodt, kes sai just seal kätte Bernd von der Borch'i kirja, milles ordumeister palus tal küsida keisririigist abi võitluseks skismaatiliste venelaste vastu. Mallinckrodt pöördus keisri esindajate Johann Waldneri ja Thomas Berloweri poole, kes lubasid talle keisri toetust Liivimaa orduharu võitlusele venelaste vastu.¹²⁴ Ordumeistri saadik ja Saksa ordu Frankimaa komtuur Melchior von Neuneck kirjeldasid Nürnbergi päevale kogunenud vürstidele ning linnade saadikutele Moskva suurvürsti ulatuslikku rüüsteretke Liivimaale 1481. aasta algul ning palusid vürstidel kirjutada paavstile ja paluda, et paavst kuulutaks välja indulgentsikampaania, millega Liivimaa orduharu saaks finantseerida oma võitlust venelastest usuvaenlaste vastu. Mingil põhjusel olevat Nürnbergis viibinud vürstid keeldunud selles asjas paavstile kirjutamast.¹²⁵ Keiser Friedrich III oli ordumeistri saadiku

¹²² Hanserecesse 3 / 1, nr 334 (lk 276–277).

¹²³ Frankfurts Reichsrespondenz 2 / 1, nr 574 (lk 403–404); Müller. Reichs Tags Theatrum 2, lk 754–760; Isenmann. Reichsfinanzen, lk 182–185; Koller. Friedrich III, lk 202–203.

¹²⁴ Schwarz. Zwischen Kaiser und Papst, lk 396–398.

¹²⁵ Frankfurts Reichsrespondenz 2 / 1, nr 574 (lk 401); LUB 14, [Frankimaa maakomtuuri kiri kõrgmeistrile, 1481. aasta 10. juulist] ja [Riia peapiiskopi Stephan Grube kiri Saksa ordu kõrgmeistrile, 1481. aasta juulist või augustist]; Joachim / Hubatsch 1/ 2, nr 16972 (lk 245); Index LEC, nr 2145 (kd 2, lk 69).

palvel juba kevadel paavstile vastavasisulise ettepaneku teinud, kuid paavst lükkas selle tagasi.¹²⁶

Niisiis ei tulenenud Vendi hansalinnadele tehtud maksuettepanek ei Nürnbergi päeval keisririigi Saksa maade seisuste poolt vastu võetud otsusest ega ka 1481. aasta suvel Mallinckrodtile saadetud Liivimaa ordumeistri juhustest. Küll aga väljastas keiser ordumeistri palvel millalgi 1481. aasta teisel poolel Lübeckile ja Vendimaa hansalinnadele korralduse abistada Liivimaa orduharu võitluses uskmata venelaste vastu.¹²⁷ Mõte küsida Vendi hansalinnadelt just ülal kirjeldatud maksu tekkis oletatavasti keisri õukonnas, teatava reaktsioonina Liivimaa ordumeistri abipalvetele. Seejuures on täiesti mõeldav, et lubadus eraldada pool Türgi-vastase sõjaretke tarbeks kogutavast maksurahast, finantseerimaks võitlust venelaste vastu, pidi keisri lähikonna arvates suurendama tõenäosust, et Vendi hansalinnad keisri maksuettepanekuga nõustuvad. Märkimisväärselt arutleti 16. septembril 1481 Lübeckis peetud Vendi hansalinnade päeval ka Bernd von der Borch'i ettepanekut kehtestada venelaste vastase võitluse finantseerimiseks toll Riia, Tallinna ja Pärnu linnades kauplevatele hansa kaupmeestele,¹²⁸ mis võib viidata tõigale, et ordumeister ei olnud keiserlikust maksuettepanekust üldse teadlik.

Moskva suurvürsti korraldatud rüüsteretke kirjeldamine 1481. aasta Nürnbergi päeval tõi kaasa Liivimaa ning „Vene ohu“ teadvustamise Saksa maade avalikkuses *resp* keisririigi vürstide ja tähtsamate linnade seas. 1486. aasta veebruaris põhjendasid kuurvürstid Maximilian I valimist Rooma kuningaks ja oma isa keiser Friedrich III kaasvalitsejaks muuhulgas vajadusega kaitsta keisririiki usuvaenlaste, nii Kreeka ja Ungari aladel laieneva ja Saksa maid ohustava Osmanite impeeriumi kui ka Liivimaad rüüstanud venelaste eest.¹²⁹ Kuna võitlust usuvaenlaste vastu peeti üheaegselt nii keisri kui kiriku kaitsja kui ka kogu kristlaskonna kohustuseks, ei saa kindlalt väita, et 1486. aastal oleksid kuurvürstid suhtunud Liivimaasse kui keisririigi osasse. Pigem tuli Liivimaa kõne alla kui regioon, mida peeti usuvaenlase poolt ohustatuks.

¹²⁶ LUB 14, [Friedrich III kiri kardinal Marco Barbole, 1481. aasta 26. aprillist] ja [Riia peapiiskopi Stephan Grube kiri Saksa ordu kõrgmeistrile, 1481. aasta juulist või augustist]; [RI XIII] / 24, nr 240 (lk 210); Index LEC, nr 2145 (kd 2, lk 69).

¹²⁷ [RI XIII] / 31, nr 353 (lk 238). Üriku originaal on hävinud, kuid seda mainitakse Lübecki sündikuse Johannes Osthuseni ülevaates 1482. aasta 15. aprillil keisriga peetud läbirääkimistest, mida peeti seoses Lübecki linna süüdistamisega riigimaksu tasumata jätmises. Lübecki esindaja püüdis keisrit veenda vabastama linna maksunõudest ning toonitas muuseas, et linn on juba täitnud keisri korralduse abistada Saksa ordu võitluses uskmata venelastega.

¹²⁸ Hanserecesse 3 / 1, nr 334 (lk 276); Бессуднова. Первая „ливонская война“, lk 26.

¹²⁹ *Deutsche Reichstagsakten. Mittlere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian. Bd 1. Reichstag zu Frankfurt 1486.* Vl. Heinz Angermeier ja Reinhard Seyboth. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1989, nr 190 (lk 188).

4.3.3. Baseli kontsiili protektori Konrad von Weinsbergi võlgade tasumine

Albrecht II nimetas 1439. aasta jaanuaris oma lähikondlase Konrad von Weinsbergi kuninga asemikuna Baseli kirikukogu protektoriks.¹³⁰ Konrad oli pärit Frankimaa väikeaadli perekonnast. Tema isa Engelbert oli teeninud Rooma kuninga Ruprecht'i õuekohtunikuna ja leidis ka Konradile õukonnas tagasihoidliku ameti. Karjääri tegi Konrad kuningas Sigismundi valitsusajal. Oma naise-venna, Passau piiskopi ja Rooma kuninga kantsleri Georg von Hohenlohe-Weikersheimi toel tõusis ta keisririigi päruskammerhärä ametisse.¹³¹ Selles ametis jätkas ta ka Albrecht II ajal, kuid 1440. aastal troonile tõusnud Friedrich III teda oma teenistusse ei võtnud.¹³² Baseli kontsiili protektorina tegutses Konrad 1439. aasta 16. jaanuarist kuni 1440. aasta juunini. Vastupidiselt ootustele ei saanud ta oma teenistuse eest Baselis mitte mingisugust tasu ja oli ametikohuste täitmiseks sunnitud raha laenama. 1440. aasta suvel leppis ta Baseli kontsiili juhtfiguuridega kokku, et kontsiil peab tasuma tema tehtud kulutuste eest 5400 kuldnat. Raha tasumiseks nimetati Konrad ladina ja kreeka kirikuuniooni tarbeks kogutud indulgentsirahade kollektoriks Magdeburgi, Bremeni ja Riia kirikuprovintsidest ning Bambergi ja Kammini piiskopkondades. Nimelt lubati tal arvata kontsiili võlg maha tema poolt kokku korjatavast indulgentsirahast.¹³³

Seoses plaanitavate läbirääkimistega ladina ja kreeka kirikute vahelise lõhe ületamiseks kehtestas Baseli kirikukogu 1436. aasta 14. aprillil indulgentside müümise kampaania. Kogutud rahaga plaaniti tasuda kreeka-katoliku kiriku delegaatide reisi- ja ülalpidamiskulude. Seoses paavst Eugenius IV ja Baseli kirikukogu vahelise vastasseisuga, kuulutas Eugenius IV 1437. aasta 9. detsembril kirikuuniooni tarbeks kogutud rahad arestituks. Samal ajal asus Baseli kontsiil püüdlema rahade sissenõudmist. 1438. aastal palus Baseli kontsiil kuningas Albrecht II nimetada Konrad von Weinsberg kontsiili protektoriks just selleks, et tema abil keisririigi piiskoppide käest unioonikontsiili tarbeks kogutud indulgentsirahad kokku koguda. Vahepeal, 6. juulil 1439, jõudis Eugenius IV juhtimisel Ferraras ja hiljem Firenze's koos olnud kirikukogu ladina ja kreeka kirikute unioonileppe sõlmimiseni, mispeale hakkas Eugenius IV nõudma

¹³⁰ Helmut Bansa. Konrad von Weinsberg als Protektor des Konzils von Basel 1438–1440. – *Annuarium Historiae Conciliorum*, 4 (1972), lk 46–82, siin lk 60; Hartmut Welck. *Konrad von Weinsberg als Protektor des Basler Konzils*. Phil. diss. Fribourg. Schwäbisch Hall: Historischer Verein für Württembergisch-Franken 1973 [Forschungen aus Württembergisch Franken, 7], lk 26–27.

¹³¹ Karl Schumm. Konrad von Weinsberg, des Reiches Erbkämmerer, geboren um 1370, gestorben den 18. Januar 1448. – *Veröffentlichungen des Historischen Vereins Heilbronn*, 23 (1960), lk 100–115; Dieter Karasek. *Konrad von Weinsberg. Studien zur Reichspolitik im Zeitalter Sigismunds*. Phil. diss. Erlangen-Nürnberg. Erlangen 1967.

¹³² Welck. Konrad von Weinsberg, lk 18–25 ja 112–115.

¹³³ Welck. Konrad von Weinsberg, lk 113–119; Bernd Fuhrmann. *Konrad von Weinsberg – Ein adliger Oikos zwischen Territorium und Reich*. Stuttgart: Steiner 2004 [Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, 171], lk 295 järgi hindas Konrad ise kontsiili võla suuruseks 5600 kuldnat.

kirikuuniooni tarbeks kogutud indulgentsirahade üle andmist temale. Keisririigi Saksa maade neutraalsus paavsti ja Baseli kontsiili vahelises kirikulõhes andis aga Saksa peapiiskoppidele piisava õigustuse keelduda indulgentsirahade välja andmisest.¹³⁴

1440. aastal püüdsid nii Eugenius IV kui ka Baseli kontsiil pälvida äsja valitud Rooma kuninga Friedrich III poolehoidu. Baseli kirikukogu püüdis ahvatleda kuningat enda poolele üle tulema, pakkudes talle osa Bremeni, Magdeburgi ja Mainzi kirikuprovintsidest kirikuuniooni tarbeks kogutud indulgentsirahadest. Vastutasuks pidi kuningas varustama kollektorid kuninglike korraldustega, mis olid vajalikud raha peapiiskoppide ja piiskoppide käest kätte saamiseks. Kontsiili ettepaneku esitas kuningale Konrad von Weinsberg. Kasutades ära head võimalust, palus Konrad kuningal tasuda talle kontsiili protektori ametis tekkinud võlad Frankfurdi riigilinna maksudest. Friedrich ei soovinud kirikulõhes poolt valida ja lükkas nii Baseli kirikukogu kui ka Konradi ettepanekud tagasi.¹³⁵

Seepeale proovis Konrad von Weinsberg kasutada oma staatust indulgentsiraha kollektorina. Tema korraldusel reisisid Hans Geber ja Konrad von Finsterloch oktoobris 1440 Preisimaale ja nõudsid Saksa ordu kõrgmeistrilt kogu Liivi- ja Preisimaal – sealjuures mitte üksnes Riia kirikuprovintsis, vaid ka Lundi peapiiskopkonda kuulunud Tallinna piiskopkonnas – kogutud indulgentsirahade üle andmist. Kõrgmeister Paul von Rusdorf vastas saadikutele, et kirikulõhe tõttu ei anta raha ühelegi kollektorile üle enne, kui on selge, kumba paavsti – kas Roomas resideeruvat Eugenius IV või Baseli kontsiilil valitud Felix V – toetavad Rooma kuningas Friedrich III ja kuurvürstid.¹³⁶ Konrad järelendas sellest, et ilma kuninga ja kuurvürstide kirjalike korraldusteta ei ole tal võimalik isegi Liivi- ja Preisimaa indulgentsirahasid kätte saada.¹³⁷

Järgneval talvel õnnestus Konrad von Weinsbergil pälvida Mainzi peapiiskopi Jakob von Siercki (1439–1456) poolehoid, kes tõstatas tema võlgade hüvitamise probleemi teiste kuurvürstide ees. Kuurvürstid väljastasid Konradile ürikud, milles nad käskisid Riia peapiiskopil ja Saksa ordul hüvitada tema võlad Liivi- ja Preisimaal kogutud indulgentsirahadest.¹³⁸ Seni pigem vaimuliku sfääri

¹³⁴ Bansa. Protektor, lk 49–61 ja 65–76; Welck. Konrad von Weinsberg, lk 53–66.

¹³⁵ RTA 15, lk 312–314; Welck. Konrad von Weinsberg, lk 68.

¹³⁶ ASP 2, nr 180 (lk 267–268); RTA 16, lk 268. Vt ka RTA 15, lk 313, märkus 2, kus mainitakse, Baseli kirikukogu kirjasid (dateeritud 1. september 1440) Tallinna piiskopile ja Leslau piiskopile, Saksa ordu kõrgmeistrile ja Riia peapiiskopile, kus neil paluti anda kogutud indulgentsirahad üle kollektoritele Konrad von Weinsbergile ja Werner von Aufsessile või nende volitatud esindajatele. Ilmselgelt nõudsid kollektorite esindajad kõrgmeistrilt nii Preisi- kui Liivimaal kogutud raha.

¹³⁷ Welck. Konrad von Weinsberg, lk 119–120.

¹³⁸ RTA 15, nr 338 (lk 622–623) ja lk 543–544. Mainzi, Trieri ja Pfalzi kuurvürstid koostasid ühise kirja Riia peapiiskopile ja Saksa ordule 1441. aasta 16. märtsil, Kölni peapiiskop koostas oma kirja 21. märtsil ja Brandenburgi markkrahv 18. juulil. Saksi kuurvürst Friedrich keeldus isikliku vaenu tõttu Konradi soovitud ürikut väljastamast (RTA 16, lk 265–267, allmärkus 3).

kuulunud probleem, sai nüüd keisririigi asjaks. Kuna kontsiili protektorina oli Konrad olnud Rooma kuninga asemik ja teeninud kirikut keisririigi nimel (*der heiligen kirchen also von des Romischen richs wegen gedient*), siis oli keisririigi kohus tagada, et tema ametikohustuste täitmisel tekkinud rahalised kulud saaksid kompenseeritud. Sel moel põhjendasid kuurvürstid oma otsust Riia peapiiskopile, Saksa ordule ja kõigile Liivi- ning Preisimaa seisustele adresseeritud kirjades. Nii seati Liivimaa ja Preisimaa ootamatult vastutavaks Püha Rooma keisririigi finantsiliste kohustuste täitmise eest. Seda, miks just Liivi- ja Preisimaa ja mitte mõni teine keisririigi piirkond Konradi võlgade hüvitamise eest vastutama peaks, ei pidanud kuurvürstid vajalikuks lähemalt selgitada.

Kuurvürstide ürikutega varustatult reisis Konrad 1441. aasta juuli lõpus Saksa ordu kõrgmeisteri Konrad von Erlichshauseni juurde Malborki. Kõrgmeister teatas talle, et tema ei saa Konradile midagi tasuda, kuna kogutud indulgentsirahad olevat Riia peapiiskopi käsutuses. Pealegi olevat kuurvürstide kirjad adresseeritud eelkõige peapiiskopile ja piiskoppidele, mitte niivõrd Saksa ordule. Seetõttu edastas kõrgmeister kuurvürstide kirjad Riia peapiiskopile. Peapiiskop Henning Scharpenberg kirjutas Konradile vastuseks, et Baseli kirikukogu andis talle vastutuse indulgentsirahade kogumise eest üksnes Liivimaal, mitte Preisimaal, ning Liivimaa rahade üle saab ta otsustada vaid teiste Liivimaa maa-härrade nõusolekul ja alles seejärel kui maad laastav katkulaine on taandunud. Selle aja peale, kui Riia peapiiskop oma vastuse Konradile kirja jõudis panna (11. septembril), oli too juba tagasi Saksa maadele jõudnud.¹³⁹

Enne Preisimaale reisimist oli Konrad palunud kuurvürstide kirjaga samasisulist ürikut ka Rooma kuninga Friedrich III käest. Kuninglik kantselei väljastas selle 1441. aasta 19. juulil, nii et Konrad sai üriku kätte alles pärast Preisimaalt naasmist.¹⁴⁰ Sügisel asus Konrad ühendusse Saksamaa meistriga ja sai ka temalt kõrgmeistrile adresseeritud kirja.¹⁴¹ Lisaks küsis ta Reinimaa pfaltskrahvilt uue üriku, mis erines kõigist eelmistest selle poolest, et sisaldas põhjendust, miks Konradi võlad peab tasuma just Liivi- ja Preisimaal kogutud indulgentsirahadest: see olevat Baseli kontsiili ja Rooma kuninga tahe.¹⁴² Konrad saatis need kirjad 1442. aasta jaanuaris Saksa ordu kõrgmeistrile ja nõudis, et too maksaks raha tema saadikule välja. Kõrgmeister keeldus kategooriliselt.¹⁴³

Riia kirikuprovintsi kõrval oli Konrad 1441. aastal püüdnud koguda indulgentsirahasid ka Magdeburgi, Bremeni ja Mainzi peapiiskopkondadest ning Bambergi ja Kammini piiskopkondadest. Igalt poolt vastati talle keeldumisega.¹⁴⁴ Olles edutult proovinud rakendada kollektori õigusi, otsustas Konrad pöörata oma edasised pingutused ainult Saksa ordu kõrgmeisteri ja Preisimaa poole. Selles

¹³⁹ LUB 9, nr 758 (lk 528–529); RTA 16, lk 268–269; Welck. Konrad von Weinsberg, lk 120; Leonid Arbusow [jun]. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Ablasshandel seit dem 15. Jahrhundert. – Mitteilungen, 20 (1910), lk 367–478, siin lk 373.

¹⁴⁰ RTA 16, nr 15 (lk 57) ja 21 (lk 62–63) ning lk 26 ja 268–269.

¹⁴¹ RTA 16, lk 26 (allmärkus 9) ja 269 (eriti allmärkus 5).

¹⁴² RTA 16, nr 288 (lk 665).

¹⁴³ RTA 16, nr 269 (lk 644–645).

¹⁴⁴ Welck. Konrad von Weinsberg, lk 121 ja lk 186, märkus 44.

valikus võis mängida teatavat rolli tema päritolu Franki- ja Švaabimaa piiri-aladelt,¹⁴⁵ regioonist, kust värvati oluline osa Preisimaa haru orduvendi¹⁴⁶. Ta oli abielus Hohenlohede suguvõsa liikmega¹⁴⁷; samasse suguvõssa kuulusid kaks 13. sajandi kõrgmeistrit.¹⁴⁸ Seega võis tal olla Preisimaa vendade seas tuttavaid või isegi sugulasi.

Suvel 1442 pöördus Konrad uuesti Rooma kuninga ja kuurvürstide poole. Friedrich III tähelepanu võitmiseks pakkus ta talle osa Preisimaa indulgentsirahadest. Täpsemalt 2000 kuldnat. Kuningas võttis pakkumise vastu ja kirjutas 7. augustil 1442 kõrgmeistrile uue kirja, millele järgnesid peatselt ka viie kuurvürsti kirjad. Erinevalt varasemast nõudsid kuningas ja kuurvürstid nüüd üksnes Preisimaal kogutud indugentsiraha. Sealjuures toonitades, et Baseli kontsiil oli teinud indulgentsiraha kogumise Preisimaal just Saksa ordu ja mitte piiskoppide ülesandeks. Täielikult oli kadunud viide Konradi tegevusele keisririigi teenistuses. Nüüd põhjendati tema võlgade tasumist indulgentsirahadest väitega, et Konrad oli tegutsenud kiriku, kristlaskonna ja „kreeklaste“ asjadega ehk sellega, mille tarbeks mainitud indulgentsiraha kogumine kunagi algatatud sai.¹⁴⁹

Arvatavasti septembri lõpus 1442 jõudis Konradi saadik Heinrich Vayhinger Preisimaale ja esitas kõrgmeistrile ülalmainitud kirjad.¹⁵⁰ Kõrgmeister vastas keeldumisega väites, et indulgentsirahad on piiskoppide, mitte ordu hallata ning palus end selles asjas enam mitte tülitada. Ta kirjutas oma seisukohast ka kuningas Friedrichile ja mainitud viiele kuurvürstile, andes kirjad Heinrich Vayhingeri kätte. Too viis need hoopis Konradile, kes pidas paremaks kirjad adressaatidele edastamata jätta. Nii jäid kõrgmeistri kirjad Weinsbergide perekonna arhiivi.¹⁵¹ Heinrich Vayhinger tõstatas indulgentsirahade probleemi ka 14. oktoobril Gdańskis kogunenud Preisimaa linnadepäeval, kus otsustati lükata asja arutlemine edasi järgmisele Preisimaa maapäevale. Lõpuks saatis maapäev Konradile kirja, milles teatati, et kogu indulgentsiraha on juba Preisimaa huvides

¹⁴⁵ Schumm. Konrad von Weinsberg, lk 100.

¹⁴⁶ Mol. Hospice of the German Nobility, lk 125.

¹⁴⁷ Schumm. Konrad von Weinsberg, lk 102–103.

¹⁴⁸ Heinrich von Hohenlohe oli Saksa ordu kõrgmeister aastatel 1244–1249 ja Gottfried von Hohenlohe aastatel 1297–1302.

¹⁴⁹ RTA 16, nr 292–293 (lk 668–670) ja lk 269–270. Kölni, Mainzi ja Trieri peapiiskoppide kirjad on dateeritud 13. augustiga, Reinimaa pfaltskrahvi oma 19. augustiga ja Brandenburgi markkrahvi oma 10. septembriga.

¹⁵⁰ RTA 16, lk 270 väidetakse ekslikult, et Heinrich Vayhinger oli juba 1442. aasta 23. augustil lõpus Gdańskis. Ometigi teavitas Konrad von Weinsberg Gdański ja teisi Preisimaa linnasid saadiku saatmisest alles 23. augustil (ASP 2, nr 329 [lk 495]). Konradi saadik Heinrich Vayhinger viibis Gdańskis alles 14. oktoobril 1442 (ASP 2, nr 335 [lk 513]). Kuna kõrgmeistri kirjad Rooma kuningale ja kuurvürstidele on dateeritud 1. oktoobriga 1442 (RTA 16, lk 270, märkus 5), saabus Heinrich Vayhinger Preisimaale hiljemalt septembri lõpus.

¹⁵¹ RTA 16, lk 270, märkus 5.

ära kulutatud.¹⁵² Ilma kuninga ja kuurvürstide toeta jätkas Konrad von Weinsberg raha nõudmist Saksa ordu kõrgmeistrilt kuni oma surmani 1448. aastal.¹⁵³

Kuigi kuurvürstide ja kuninga ürikutes pöördui Liivi- ja Preisimaa kui terviku poole, siis tegelikult suhtlesid Konrad ja tema saadikud esmajoones Saksa ordu kõrgmeistriga ning pärast Riia peapiiskopi äraütlevat vastust keskendusid Konradi püüdlused üksnes Preisimaale. Mingil põhjusel valis ta kõigi võimalike isikute seast välja just Saksa ordu kõrgmeistri, kelle keeldumist indulgentsirahasid talle üle anda ta aktsepteerida ei kavatsenud.

Liivimaa asus väljaspool keisrite ja Rooma kuningate dünastilis-poliitilist huvi- piirkonda. Ainsaks erandiks oli keiser Ludwig IV seos Taani kroonile kuulunud Eestimaa hertsogkonna müümisega Saksa ordu kõrgmeistrile, kuid ka see juhtum oli tingitud Wittelsbachide dünastia sidemetest Taani kuningakojaga, mitte Liivimaa maahärradega. Liivimaa maahärrad ei osalenud ülekeisririigilises poliitikas, ega tundud valdavalt huvi keisririigi siseprobleemide lahendamise vastu. Ainult ühel korral saatis üks Liivimaa maahärra oma saadiku Saksa maade seisustepäevale ja ka sel puhul arutleti seal probleemi, mis omas kaalu ka Liivimaad jaoks. Ka sõjateenistus- ja maksukohustuste puhul ilmnes, et Rooma kuningas ja kuurvürstid ei olnud otseselt huvitatud Liivimaa panusest. Eelkõige nõudis keisririik sõjateenistust ja maksuraha ikkagi Preisimaalt ja seal resideerinud Saksa ordu kõrgmeistrilt ning Liivimaa sattus nende maksu- ja sõjateenistuskohustuste kandjate hulka esmajoones Liivimaa ja Preisimaa vahekorra tõttu.

¹⁵² ASP 2, nr 335 (lk 513–514); RTA 16, lk 270.

¹⁵³ Welck. Konrad von Weinsberg, lk 121; Arbusow [jun]. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Ablaßhandel, lk 374–375.

KOKKUVÕTE

Keskaegne Liivimaa oli regioon, mille maahärrad ise soovisid olla osa Püha Rooma keisririigist. Nad kasutasid keisri autoriteeti ära omavahelises rivaalitemises, püüdes valitseja käest saadud ürikute toel tagada oma härrusõiguste püsimise ning legitimeerida oma poliitilist tegevust. Samas ei soovinud nad keisririigi poliitikas kaasa rääkida ega kanda keisririigi ees sõjalisi või maksukohustusi. Keisrid ise Liivimaa vastu huvi ei tundnud. Nad ei sundinud sealseid maahärrasid oma õiguslikke sidemeid üleval hoidma, kuid reageerisid meeleldi Liivimaalt saabunud palvetele, väljastades maahärradele soovitud sisuga ürikud. Keisririigi Saksa maadel suhtuti Liivimaasse esmajoones kui katoliku kristlaskonna äärealal asunud ning usuvaenlaste poolt ohustatud piirkonda, mille õiguslikke sidemeid keisririigiga enamasti ei teadvustatud.

Liivimaa liitumine keisririigiga 13. sajandi esimesel poolel erines märgatavalt riigi varasemast laienemisest ida poole. Liivimaa vallutamine oli ristsõda sõna sisulises mõttes, mitte Saksa ilmalike vürstide eestvedamisel toimunud vallutus. Liivimaa erines ülejäänud keisririigi regioonidest ka selle poolest, et sealseteks maahärradeks olid vaimulikud (piiskopid ja rüütliordud), kes olid enamasti pärit Saksa maade alamaadli või linnakodanike seast. Rooma kuninga vasalliks hakkamisega tõusid madala seisusliku päritoluga piiskopid vürsti staatusse, samas kui rüütliordud tagasid keiserlike ja kuninglike privileegidega endile vürstliku võimutäiuse.

Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskopid said Rooma kuninga vasallideks *feudum oblatum*'i näol, nad annetasid oma ilmaliku võimutäiuse kuningale, kes läänistas selle neile tagasi. Mõõgavendade ordu lasi keisril kinnitada ordu valduses olnud maa-alad ja härrusõigused. Seejuures ilmnes, et mõõgavennad pidid keisrile esitama Liivimaa piiskoppide ja paavsti väljastatud ürikud tõestamaks, et nad neid alasid ja härrusõigusi ka tegelikult valdavad. Maahärruse olemasolu oli seega aluseks õiguslike sidemete sõlmimisele keisri või Rooma kuningaga. Nähtavasti puudusid Liivimaa piiskoppidel ja Mõõgavendade ordul piisavalt head sidemed valitseja õukonnas, et hankida ürikuid, mis legitimeerinuks nende võimu juba enne maahärruse tegelikku kehtestamist. Seevastu keisri lähikonda kuulunud Magdeburgi peapiiskop Käfenburgi krahv Albrecht ja Saksa ordu kõrgmeister võisid lasta Friedrich II legitimeerida oma võimu ka veel vallutamata paganlike maade üle. Seesugused enne vallutust väljastatud ürikuid ei viidud alati ellu. Näiteks Magdeburgi peapiiskopil ei õnnestunud saavutada Friedrich II ürikuga talle lubatud võimutäiust Liivimaal.

Liivimaa piiskoppide ja Mõõgavendade ordu kokkupuuted Rooma kuningate ja keisritega 13. sajandi esimesel poolel olid harvad ja esmajoones seotud valitseja käest ürikute hankimisega. Keisririigi valitseja poole pöördumine oli nende jaoks pigem erakordne ja kulukas. Maahärradel pidid olema mingid kindlad vajadused, mis ajendasid neid võtma ette teekonda valitseja juurde või saatma tema õukonda oma saadiku(d).

Uurimuses ilmnes seos keisri või Rooma kuningaga õiguslike sidemete sõlmimise ning Taani kuninga püüdluste vahel allutada Liivimaa oma ülemvõimule. Riia piiskopi Alberti otsus hakata Rooma kuninga vasalliks 1207. aastal võis olla tingitud aasta varem toimunud Valdemar II ristiretkest Saaremaale. Enamik 13. sajandi esimesel poolel Liivimaa maahärradele väljastatud keiserlikke ja kuninglikke ürikuid pärineb aastatest 1225–1232 ja on seotud Taani hegemoonia kokkuvarisemisega Läänemere ruumis. Keiser Friedrich II ja tema poja Rooma kuninga Heinrich (VII) ürikud demonstreerisid Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide ning Mõõgavendade ordu kuulumist Püha Rooma keisririiki ja seeläbi nende sõltumatust Taani kuningast. Samuti legitimeerisid need ürikud ordu ja piiskoppide võimu Valdemar II käest vallutatud aladel.

Taani kuningas ei olnud ometigi ainus potentsiaalne konkurent Liivimaa maahärradele. Piiskopid ja Mõõgavendade ordu pidid arvestama võimalusega, et Saksa aladelt saabunud ülikutest ristsõdijad võisid samuti püüda kehtestada oma ilmaliku härrust ristsõja käigus vallutatud aladel. Varem olid ju ristsõja-piirkondades eelkõige asutatud ilmalikud maahärrused ning ka 12. sajandil toimunud lääneslaavlaste allutamise tulemuseks oli suuresti Põhja-Saksa vürst-kondade territoriaalne laienemine lääneslaavli asualadele. Liivimaa maahärrade potentsiaalseteks konkurentideks võisid olla ka keisririigi vaimulikud vürstid, näiteks Magdeburgi peapiiskop.

Samuti oli keiserlik legitimatsioon tähtis Liivimaa maahärrade omavahelistes vastuoludes, eriti piiskoppide ja Mõõgavendade ordu vahelistes tüldes. Sel puhul kasutati keiserlikku legitimatsiooni täienduseks paavstlikule legitimatsioonile või viimase asemel, juhul kui paavsti käest ei suudetud hankida soovitud sisuga ürikuid. Märkimisväärselt ei hangitud keiserlikke või kuninglikke ürikuid sugugi mitte kõigi omavaheliste konfliktide ajal. Ilmselt sõltus keisri või kuninga poole pöördumine esmajoonel tülil üksikasjadest.

Keiserlikud-kuninglikud privileegid olid eeldatavasti mõeldud ka legitimeerimaks maahärrade ilmalikku võimutäiust oma Saksa maadelt sisse rännanud vasallide ja alamate ning ajutiselt Liivimaal viibinud ristsõdijate ja kaupmeeste ees. Kuigi selle kohta on äärmiselt vähe informatsiooni, jätab Riia, Tartu ja Saare-Lääne piiskoppide käitumine ometigi mulje, et kuninga vasalliks hakkamine oli seotud maahärruse asutamisega. Nimelt lasid kõik kolm piiskoppi Rooma kuningal oma ilmaliku võimutäiuse legitimeerida vahetult pärast maahärruse asutamist. Teisalt mõõgavennad nii ei käitunud, vähemalt mitte esialgu. Mõõgavendade ordu maahärrus sai alguse 1207. aastal Riia piiskopiga sõlmitud kokkuleppega, milles piiskop loovutas ordule 1/3 oma diötseesist (v.a Riia linn, mis jäi piiskopi võimu alla). Ordu valduses olid seega üksnes ristsõja ja misjoni käigus allutatud maa-alad, kus ilmselt esialgu ei elanudki püsivalt Saksa aladelt sisse rännanud ilmikuid. Võib-olla seepärast ei pidanud ordu enne 1212. aastat, mil nad lasid keiser Otto IV oma võimuala kinnitada, hankida oma härrusele keiserlikku legitimatsiooni.

Keisririigi poole pöördumine ei olnud niisiis paratamatu, vaid osade Liivimaa maahärrade teadlik valik keerulistes poliitilistes oludes, mida ilmestab hästi ka tõsiasi, et kaks maahärrat – Zemgale ja Kuramaa piiskopid – ei pidanudki

vajalikuks hakata Rooma kuninga vasallideks. Nähtavasti puudus neil piiskoppidel ajend oma ilmaliku võimutäiuse legitimeerimiseks keiserliku autoriteedi toel. Kuigi Zemgale piiskoppidel oli 1220. aastatest kuni 1236. aastani teatav maahärrus, on selle tegelik ulatus ebaselge. Lõplikult allutati Zemgale ja Kuramaa alles 13. sajandi lõpus, kuid juba 1251. aastal liideti Zemgale piiskopkond Riia diötsesiga. 1234. aastal asutatud Kuramaa piiskopkonnal õnnestus toimiv maahärrus kehtestada alles 13. sajandi lõpuks. Selleks ajaks oli ristisõja käigus vallutatud alade jaotamine Liivimaa uute isandate vahel suuresti paika seatud ning sajandi esimesel poolel valitsenud ebastabiilsuse periood oli möödas.

Möögavendade ordu ja Saksa ordu Liivimaa haru õiguslikke sidemeid keisriga iseloomustas ürikutes termin *fideles nostri* – „meie ustavad“, millega valitseja tähistas orduvendade kuulumist oma alamate hulka. Teisisõnu suhtuti keiserlikes ürikutes mõlema rüütliordu liikmetesse kui keisririigi alamatesse. 15. sajandil Saksa ordu Liivimaa harule väljastatud ürikutes võib välja lugeda, et Rooma kuningas eeldas, et ordul oli kohustusi keisririigi ees, kusjuures nende kohustuste hulgas olid ka kristlaskonna kaitsmine ning võitlus usuvaenlaste vastu, mis olid samas ka ühe kristlaskonna ääremaal paiknenud vaimuliku rüütliordu tavapärased ülesanded.

Saksa ordu oli alates Friedrich II valitsemisest (1212–1245) pidevalt keiserlikus õukonnas esindatud kas kõrgmeistri, Saksamaa meistri või Saksa ja Böömi-maa ordukonventide liikmete näol. Kui pidada Saksa ordu kui tervikut üheks Liivimaa maahärraks, võib öelda, et ordu oli keisrikojaga kõige stabiilsemalt ja tihedamalt seotud maahärra Liivimaal. Iga uue Rooma kuninga ametisse astumisel lasi Saksa ordu uuendada kõigile orduharudele väljastatud keiserlikud ja kuninglikud privileegid. Niisiis oli Saksa ordu õiguslik side Rooma kuningaga läbi kogu käsitletud ajavahemiku stabiilne. Siiski peab meeles pidama, et neid õiguslikke sidemeid hoidis ülal ordu kõrgmeister. Liivimaa orduharu soovastu hankis keisri käest uusi ürikuid pigem harva ja vastavalt hetke vajadustele, kusjuures 14. sajandi teisel poolel ei taotlenud nad mitte ühtegi uut keiserlikku-kuninglikku ürikut. Erandlikuks perioodiks Liivimaa haru õiguslikeks suhetes keisriga olid aastad 1481–1483, mil ordumeister Bernd von der Borch valitses Riia stifti ja linna keiser Friedrich III vasallina.

Kuna Liivimaa orduharu liikmed olid valdavalt pärit Saksa maade kuninga-kaugetest piirkondadest, ei olnud neil orduvendi, kellel oleks olnud perekondlike sidemeid valitseja või tema õukondlaste seas. Ainsad erandid pärinevad 13. sajandi keskpaigast; Liivimaa teine ordumeister Dietrich von Grüningen kuulus aastatel 1246–1247 valitsenud Rooma kuninga Heinrich Raspe lähikonda ning aastatel 1279–1280 Liivimaa meistriks olnud Konrad von Feuchtwangen kuulus 1270. aastatest alates Rooma kuninga Rudolf I lähikonda. Isiklike sidemeid Liivimaa haruga oli ka aastatel 1247–1256 valitsenud Hollandi Wilhelmil, kelle võimukese paiknes Loode-Saksa aladel.

Tavaolukorras suhtles Liivimaa orduharu keisrikojaga kõrgmeistri vahendusel. Liivimaa ordumeister esitas kõrgmeistrile palve küsida keisrilt või kuningalt kindla sisuga ürikuid, mispeale läkitas too oma saadikud valitseja õukonda või kontakteerus õukonnas viibinud orduvendadega. Liivimaa orduharu jaoks

tähendas kõrgmeistri vahenduse kasutamine kulude kokkuhoidu ja võimalust kasutada ära kõrgmeistri kompetentsi valitsejaga suhtlemisel ja tema tutvusi õukondlaste seas. Rooma keisrid ja kuningad aktsepteerisid kõrgmeistri vahendajarolli ning pöördusid Liivimaa orduharu poole samuti kõrgmeistri kaudu.

15. sajandil ilmnas siiski mõningaid momente, mil Liivimaa meister vältis sihilikult kõrgmeistri vahendust ja saatis ise saadikud keisrikotta või suhtles valitsejaga ordu Saksamaa haru vahendusel. Enamasti oli tegemist ajutise nähtusega, mis tulenes erimeelsustest kõrgmeistri ja Liivimaa meistri vahel. Olulisim muutus senistes suhtlustavades ilmnas Liivimaa meister Bernd von der Borch ametiajal, kelle puhul on täheldatav püüdlus suhelda keisrikojaga ilma kõrgmeistri vahendusest. Kõrgmeistrid püüdsid samal ajal hoida kinni oma tavaks saanud vahendajarolli ja taunisid Liivimaa haru otsekontakte. Nähtavasti pidasid nad oma vahendajarolli osaks oma võimutäiusest Liivimaa haru üle. Orduharu sõltumatuse suurenemisega 15. sajandi teisel poolel kaasnes seega ka püüdlus suhelda keisrikojaga otse. Liivimaa orduharu kommunikatsioon keskaegse Euroopa võimukandjatega vajab ilmselgelt edasist uurimist.

Riia, Saare-Lääne ja Tartu piiskoppide läänisideme püsimise näitajaks on läänuiuendamine, mida pidi teostama nii isanda kui ka vasalli vahetumisel. Kõigi kolme piiskopkonna puhul ilmnasid selgelt perioodid, mil piiskopid uuendasid oma läänisidet ning perioodid, mil nad seda ei teinud. Riia stifti puhul võib täheldada, et aastatel 1230–1356 ei uuendatud kordagi läänivahekorda. Seevastu 14. sajandi keskpaigast kuni 15. sajandi keskpaigani hoidsid Riia peapiiskopid oma läänisidet keisririigi monarhiga ülal suhteliselt stabiilselt, kuid 15. sajandi teisel poolel jäi läänuiuendamine taas soiku. Tartu piiskopid ei uuendanud 1225. aastal loodud läänisidet reeglipäraselt enne 1425. aastat, kuid seejärel tegid nad seda võrdlemisi stabiilselt. Ka Saare-Lääne piiskoppide puhul on nende 1228. aastal alguse saanud läänivahekorra uuendamine tõsikindlalt teada alles aastast 1429. Ometigi on võimalik, et nii Tartu kui ka Saare-Lääne piiskopid uuendasid oma läänivahekorda keisriga juba 14. sajandi teisel poolel. 15. sajandil ilmnas üks oluline muutus läänuiuendamise tavades. Kui seni olid piiskopid andnud kuningale läänivande mingil hetkel oma ametiaja jooksul, siis alates 1430. aastatest hakkasid piiskopid oma lääne uuendama esimesel kahel ametiaastal.

Liivimaa piiskoppide käitumine sarnaneb suuresti kuningakaugete Saksa regioonide vürstide omale. Ka sealsed vürstid uuendasid oma läänisidet kuningaga ebaregulaarselt ning esmajoones vürsti vahetumisel. Liivimaa eristub kuningakaugetest regioonidest siiski sajandi(te) pikkuse vaheperioodiga, mil läänuiuendus oli täielikult katkenud. Seejuures ilmnas, et Liivimaa maahärradel olid õiguslikud ja isiklikud kokkupuuteid eelkõige nende keisrite ja kuningatega, kelle pärusvaldused paiknesid keisririigi ida-aladel ja kes omasid mõju Kesk-Ida-Euroopa poliitilisel maastikul. Teisisõnu Luksemburgide dünastiast Karl IV-da, Wenzeli ja Sigismundiga ning Habsburgide dünastiast Albrecht II ja Friedrich III-ga. Liivimaa piiskoppide jaoks oli eeldatavasti oluline ka keisri ja paavsti vahekord. Kõik loetletud valitsejad olid võrdlemisi heades suhetes

paavstiga. Seevastu paavstiga konfliktis olnud keisrite ja Rooma kuningatega hoidis õiguslikke sidemeid ülal ainult Saksa ordu Liivimaa haru.

Läänisideme uuendamisega kaasnes ka vürstlike härrusõiguste ehk regaalide vastu võtmine kuningalt. Liivimaa stiftide seisused ei pidanud regaalide vastu võtmist eelduseks piiskopi ilmaliku võimu teostamisele. Küll aga ilmses teatav seos piiskopi kuninglike privileegide ning tema läänisanda rolli teostamise vahel. 15. sajandi Liivimaa piiskoppide kuninglikud privileegid toonitasid piiskopi ainuõigust kutsuda oma vasalle sõjateenistusse võitluseks usuvaenlaste vastu ning võimaldasid seega piiskoppidel tõrjuda tagasi Saksa ordu Liivimaa haru püüdlusi kutsuda stiftivasalle ordu sõjaretkedele.

Eelkõige oli läänisideme uuendamine ja uute privileegide hankimine seotud piiskoppide ja Saksa ordu Liivimaa haru vaheliste vastuoludega. Seejuures ilmses ordu vastumeelsus läänuuendamisele. 15. sajandist leidub mitmeid näited sellest, kuidas ordul õnnestus veenda mõnda (pea)piiskoppi mitte võtma kuningalt oma regaale vastu. Eeldatavasti võib sel moel ka selgitada tõsiasja, et sarnaselt Preisimaa piiskoppidega ei hakanud Saksa ordu mõju all olnud Kuramaa piiskopid töös käsitletud ajavahemikul keisririigi valitseja vasalliks.

Liivimaa piiskoppide isiklikud kokkupuuted keisriga olid harvad. Mitmed piiskopid kohtusid temaga üksnes läänivande andmise eesmärgil, samas kui paljud teostasid oma läänuuendust saadikute vahendusel. Piiskopid võisid keisriga kokku puutuda ka juhuslikult, näiteks viibides paigas, mida too külastas, või seoses teenistusega mõne teise isanda juures. Tähelepanuväärselt ei lasknud mitmed keisririigi valitsejaga isiklikult kohtunud piiskopid oma läänivannet uuendada. Isegi enne Liivimaale saabumist tema lähikonda kuulunud piiskopid ei pruukinud asuda valitsejaga läänivahekorda.

Enamasti ei kuulunud Liivimaal ametis olnud piiskopid kuninga lähikondlaste hulka. Ainsaks erandiks oli Riia peapiiskop Johann von Wallenrode, kes panti 15. sajandi algul oma stifti Saksa ordu Liivimaa harule ning tegutses Rooma kuningate Ruprecht ja Sigismundi nõuniku ja diplomaadina. Wallenrode oli pärit Frankimaalt – kuningalähedasest regioonist, mille aadlikel oli tavaks teha karjääri kuninga õukonnas – ning tal olid isiklikud kontaktid kuninga lähikondlaste seas, mis võimaldasid tal seesuguse sammu astuda. Vahetevahel tõusis mõni keisri lähikondlane Liivimaa piiskopiks, kuid erinevalt Wallenrodest loobusid nad piiskopiks saades oma senisest rollist valitseja õukonnas ning kaotasid peatselt lähikondse staatuse. Enamasti tõusis mõni kuninga lähikondlane Liivimaal piiskopiks paavsti vahendusel ja eelkõige seepärast, et Liivimaal oli sobival hetkel vakantne piiskopikoht. Seejuures ei pruukinud kuninga lähikondsed ise sugugi soovida saada piiskopiks just nimelt Liivimaal.

Teadlikku huvi tõsta mõni oma lähikondlane piiskopiks Liivimaal näitasid keisririigi valitsejad üles vaid kahel juhul. Seejuures polnud tegemist valitseja huviga suurendada oma mõjuvõimu Liivimaal, vaid pigem vajadusega väljendada soosingut. Kuningas Wenzel soovis tõsta Riia peapiiskopi kohale oma lähikondlase Pommeri-Stettini hertsogi Swantibori poja Otto. Seevastu Sigismund avaldas mõju Riia peapiiskopi nimetamisele pärast seda, kui tema soosik Johann

von Wallenrode peapiiskopi ametist loobus. Sigismundi mõjul saigi uueks peapiiskopiks kuninga lähikondlane Johannes Ambundii.

Isiklike kokkupuudete ajalises mõõtnes ilmnis teatav korrelatsioon läänisidemete ülal hoidmisega. 13. sajandi keskpaigast kuni 14. sajandi keskpaigani puudusid piiskoppidel igasugused kokkupuuted kuningaga. Kõige tihedamad olid isiklikud kontaktid ajavahemikus 14. sajandi keskpaigast kuni 15. sajandi keskpaigani. Tähelepanuväärselt vähenesid kokkupuuted 15. sajandi teisel poolel, mil piiskopid eelistasid suhelda valitsejaga saadikute vahendusel. Kuninga lähikondlasi leidis piiskoppide seas üksnes 1240. ja 1250. aastatel ning 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandi esimesel poolel.

Liivimaa maahärrad kasutasid keisririigi valitseja käest hangitud ürikuid võitlusvahendina omavahelistes tüldes nii Liivimaal kohapeal kui ka paavsti kuurias ja kirikukogudel. 13. ja 14. sajandi puhul on teave ürikute kasutamisest vähene, kuid üksikud säilinud allikalised teated võimaldavad oletada, et ürikuid kasutati laialdasemalt, kui seni arvatud. 15. sajandi kohta on vastavasisuslist infot säilinud tunduvalt rohkem. Kui enamuse teavet keiserliku-kuningliku autoriteedi kasutamisest Liivimaa sisetülides oli seotud Saksa ordu Liivimaa haru ja Riia peapiiskoppide vaheliste tülidega, siis 15. sajandi puhul ilmnis keiserliku-kuningliku autoriteedi roll ka Tartu ja Saare-Lääne piiskopkondadega seotud konfliktides. Seejuures olid mitmed 13. sajandi esimesel poolel väljastatud keiserlikud ja kuninglikud ürikud aktuaalsed kogu käsitletud perioodi jooksul. Märkimisväärselt argumenteerisid 15. sajandi teisel poolel kuninglike privileegidega ka need (pea)piiskopid, kes ise ei olnud oma regaale vastu võtnud. Järelikult ei saa lääniauenduse teostamata jätmisest sugugi järeldada, et piiskop ei tunnustanud keiserliku autoriteedi kehtimist Liivimaal. Olulise muutusena ilmneb 15. sajandi Liivimaa sisetülides vastaspoole süüdistamine keiserlike seaduste ja maarahude rikkumises.

Keiserlikule legitimatsioonile toetunud maahärra eeldas ilmselgelt keisri autoriteedi aktsepteerimist teiste Liivimaa maahärrade, nende vasallide ning neile allunud linnade poolt, mis ilmnis eriti selgelt Riia linna ja stiftivasallide puhul. Mainitud tõsiasi tõstatab edasise uurimisülesande käsitleda maahärrade, vasallide ning Liivimaa linnade sidemeid keisri ja keisririigiga. Omaette käsitlust väärrib ka küsimus, kuivõrd oli keiserliku autoriteedi aktsepteerimine seotud Liivimaa linnade *resp.* raehärrade ja kaugkaupmeeste kuulumisega Hansasse.

Teisalt ilmnis töö käigus neli juhtumit, mil üks konflikti osapool keeldus aktsepteerimast keiserliku autoriteedi kehtimist Liivimaal. Kõigil neljal juhul oli tegemist olukorraga, mil üks osapool toetus oma eesmärkide saavutamisel paavstlikule legitimatsioonile ning teine osapool keiserlikele ürikutele. 1230. aastatel keeldus paavsti legaati Zemgale piiskop Baudouin tunnustamast keiserlikke ürikuid, millele Liivimaa maahärrad tema tegevuse tõkestamisel toetusid. 13. sajandi lõpus ja 14. sajandi esimesel poolel püüdis Saksa ordu Liivimaa haru legitimeerida oma võimutaotlusi Riia linna üle Rooma kuningate Rudolf I, Albrecht I ja keiser Ludwig IV ürikutega, millele Riia peapiiskopid reageerisid väitega, et Liivimaa alluvat ilmalikult üksnes paavstile. Täpselt samadel positsioonidel olid Saksa ordu ja Riia peapiiskop Stephan Grube ka aastatel 1481–

1483, pärast seda kui ordumeister lasi keisril läänistada endale Riia stifti koos Riia linnaga. Seevastu 1390. aastatel püüdis just Riia kirik rakendada Saksa ordu vastu Rooma kuningas Wenzelit, toetudes Riia stifti läänisidemetele kuningaga. Ordu aga seadis sel ajal Riia peapiiskopkonna ja Rooma kuninga vahelise läänisideme kahtluse alla.

Märkimisväärselt ei pöördunud Liivimaa maahärrad omavaheliste tülide lahendamisel keiserliku kohtu poole. Peamiseks kohtuorganiks väljaspool regiooni oli paavstlik kohus, mis oli ka ainus kõrgem kohtuorgan, mida kõik Liivimaa maahärrad aktsepteerisid. Paavstliku kohtu domineeriv roll tulenes arvatavasti tõsiasiast, et Liivimaa maahärrad olid vaimulikud vürstid ja see võis olla tingitud ka Saksa ordu privileegist, mis vabastas ordu kuulekusest ükskõik millisele kohtuvõimule peale paavsti oma. Silmatorkava erandina kaebasid Riia peapiiskop Johann von Sinten ja Tartu piiskop Dietrich Damerow 1390. aastatel Saksa ordu Liivimaa haru Rooma kuninga Wenzeli kohtusse. Tähelepanuväärselt keeldus Saksa ordu tunnustamast kuninga autoriteeti Riia kiriku ja ordu vahelise konflikti lahendamisel, kuid oli täiesti valmis aktsepteerima Wenzeli kohtuvõimu tüliasjas Tartu piiskopiga. Rooma kuninga delegeeritud kohtuniku Heinrich Sorbomi saabumine Liivimaale 1397. aasta veebruaris ning ordu ja Damerowi vahelise tüli lahendamine sama aasta suvel Gdańskis demonstreeris Rooma kuninga kohtuvõimu kehtimist ka kohapeal.

Erandlik oli ka Riia linna kaebamine keiserlikku kammerkohtusse aastatel 1481–1482 ordumeistri poolt, kes süüdistas linna allumatuses keiserlikule korraldusele seoses linna läänistamisega ordumeistritele. Keiserlikku kohtusse pöördumisega avaldas ordumeister Riia linnale survet ning lootis mõjutada Läänemere lõunakalda hansalinnu loobuma neutraalsest positsioonist ordu ja Riia tüliasjas ning asuma ordu poolele. Kuigi keiserlik kohus mõistis linna süüdi ja pani Riia sisuliselt riigivande alla, ei viinud hansalinnad riigivannet ometigi ellu.

Erinevalt maahärrasid puudutavatest kohtuasjadest arutleti 15. sajandi kuninglikus ja keiserlikus kohtus mitmeid Liivimaa stifti- ja orduvasallide, linnade ja linnakodanikke tüliasju, kusjuures kaebused laekusid nii Liivimaalt kui ka Põhja-Saksast. Tegemist on ühe olulise uurimisülesandega, mis vajab edaspidi omaette põhjalikku käsitlust.

Üheks Liivimaa maahärrade rivaalitsemise aspektiks olid Saksa ordu püüdlused seada paavsti abil piiskoppideks ordu soosikuid. Seejuures kasutas ordu oma soosikute šansside suurendamiseks vahel ka keisrilt ja teistelt Euroopa võimukandjatelt hangitud soovituskirju. Viini konkordaadi sõlmimine Rooma kuninga Friedrich III ja paavsti legaadi vahel 1448. aastal tekitas ordu seesugusele poliitikale probleeme, sest konkordaat piiras tõsiselt paavsti õigust nimetada ametisse keisririigi Saksa maade piiskoppe ja kinnitas toomkapiitlite valimisõiguse. Viini konkordaadi kehtimine Liivimaal oli 15. sajandi teisel poolel vaieldav. Kõige häälekamalt oli konkordaadi kehtimise vastu Saksa ordu pea-prokuraator paavsti kuurias, kuid teatavate asjaolude puhul oli ka tema valmis aktsepteerima konkordaadi kehtimist. Seevastu Liivimaal endal näib pigem olevat domineerinud arusaam, et regioon kuulub konkordaadi kehtivuspiirkonna hulka.

Keisrid ei valinud enamasti Liivimaa sisetülides poolt, vaid väljastasid samaaegselt ürikuid ka omavahel tulitsenud maahärradele. Keisril puudus tegelikult suutlikkus ja enamasti ka huvi ise aktiivselt Liivimaa asjadesse sekkuda. Seetõttu oli piiskoppidel tarvis leida oma keiserlikele privileegidele mõni seesugune kaitsja, kellelt võis eeldada suutlikkust avaldada Liivimaa sisepoliitikas mõju. Riia peapiiskopid ja Tartu piiskopid lasid 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandil nimetada endile keiserlikud kaitsehärrad, kes pidid keisri nimel tagama piiskoppide õiguste ja privileegide kehtimise ning nende valduste kaitse. Piiskoppide keiserlikeks kaitsehärradeks olid Skandinaavia ja Poola kuningad ning Põhja-Saksa vürstid, Tartu puhul ka Lübecki linn ja alates 1442. aastast Saksa ordu Liivimaa meister. Ordumeistri lisamine Tartu piiskopi kaitsehärrade hulka võis tuleneda piiskopi soovist tagada Tartu stiftile sõjaline kaitse Pihkvamaa eest, kuid sellises vormis, millega ei oleks kaasnenud stifti langemist Saksa ordu ülemvõimu alla ega ka ordumeistri õigust kutsuda piiskopi vasalle ordu sõjaretkedele.

Keisrite isiklik huvi Liivimaa vastu piirdus vaid ühe juhtumiga, mille puhul mängisid määravat rolli hoopis keiser Ludwig IV sidemed Taani kuningakojaga. Ludwig IV poeg Brandenburgi markkrahv Ludwig oli abielus Taani kuninga Christoffer II tütrega, kuid sai kaasavara asemel hoopis õigusliku taotluse Taani kroonile kuulunud Eestimaa hertsogkonnale. Kuna markkrahv Ludwig ei olnud hertsogkonnast huvitatud, tegi tema isa 1339. aastal Saksa ordule ettepaneku osta Eestimaa hertsogkond ära. Edasistes läbirääkimistes keiser ise enam ei osalenud nii, et 1346. aastal müüs hertsogkonna Saksa ordu kõrgmeistrile hoopis Taani kuningas Valdemar IV. Keisri survele pidi ordu ostma välja ka markkrahv Ludwigi õigused Eestimaa hertsogkonnale.

Sarnaselt kuningakaugete Saksa regioonide vürstidega osalesid Liivimaa maahärrad keisri ja Rooma kuninga õuepäevadel väga harva ja ka siis vaid endi huvide teostamiseks. Üleriigiliste probleemide arutelusse sekkusid nad vaid ühel korral. Riia peapiiskopi saadik osales 1446. aasta septembrist oktoobrini Maini äärses Frankfurdis koos viibinud Saksa maade seisuste kogunemisel, kus arutati keisririigi Saksa maade neutraalsuse lõpetamist Rooma paavsti ja Baseli kirikukogu vahelises kirikulõhes ehk teisisõnu püüti jõuda konsensusele küsimuses, kas tunnustada õiguspärase paavstina Roomas resideerunud Eugenius IV või Baseli kontsiilil paavstiks valitud Felix V. Riia peapiiskop kuulus Baseli kontsiili ja Felix V toetajate hulka ning läkitas oma saadiku eeldatavasti suurendamaks Baseli-meelsete osakaalu Frankfurdi päeval.

Erinevalt kuningakaugete Saksa maade vürstidest ei mainitud Liivimaad ja sealseid maahärrasid mitte üheski aastatel 1422–1486 koostatud riigimatriklis ja riigimaksuettepanekus. Liivimaa kaasamine riigisõtta hussiitide vastu 1420. aastatel toimus seoses Preisimaa ja seal resideerunud Saksa ordu kõrgmeistriga. Kui Rooma kuningas kohustas kõrgmeistrit osalema hussiitide-vastases võitluses, saatis ta sama korralduse ka ordu Liivimaa haru meistrile, sest too oli kuninga silmis kõrgmeistrile alluv isand. 1427. aastal kehtestatud hussiidi-maksuga hõlmatud alade hulgas oli ka Preisimaa, kuid kuna maksu koguti kirikuprovintside kaupa ning Preisimaa kuulus samasse kirikuprovintsi kui Liivimaa, siis

nõuti maksuraha ka viimaselt. Nähtavasti ei pidanud kuningas ja kuurvürstid Liivimaa maahärrasid eraldi võttes keisririigi ees sõjateenistus- ja maksukohustaseks. Üleskutsetele osaleda hussiitide sõdades vastasid Liivimaa maahärrad keeldumisega, põhjendades seda vajadusega hoida kõiki oma ressursse võitluseks Liivimaad ohustavate skismaatiliste venelastega. Seejuures toonitasid nii Riia peapiiskop kui ka ordumeister, et tegelikult vajaks Liivimaa ise Saksa maade toetust usuvaenlastega võitlemiseks. Esimese omapoolse abipalve toetamiseks võitlust usuvaenlastega esitas ordumeister keisrile ja riigiseisustele alles 1481. aasta suvel.

Liivimaa maahärrade sidemed keisri ja keisririigiga olid mitmetes aspektides sarnased Saksa maade kuningakaugete vürstide ja keskväimu vaheliste suhetega. Samas ilmnes ka olulisi erinevusi: sajandi(te)pikkused pausid Liivimaa riigivasallidest maahärrade läänuuendamise puhul; maahärrade hoidumine omavaheliste tüliasjade lahendamisest keiserlikus kohtus; tõsiasi, et enamasti ei nõudnud keisrid Liivimaa maahärradelt sõjateenistust. Ka ainsat doktoritöös käsitletud perioodil kehtestatud üleriigilist maksu ei plaanitud otsesõnu koguda Liivimaalt. Tähelepanuta ei saa jätta ka selget ajalist kõikumist Liivimaa maahärrade ja keisri suhete intensiivsuse astmes. 13. sajandi esimesel poolel – ajal, mil asutati keskaegse Liivimaa maahärrused – täitis keiserlik autoriteet regioonis võrdlemisi tähtsat funktsiooni: legitimeerida vastsete maahärrade ilmalik võimutäius. Seevastu 13. sajandi keskpaigas algas ligi saja-aastane periood, mil suhteid keisrivõimuga hoidis üleval üksnes Saksa ordu Liivimaa haru ja sedagi äärmiselt harva. 14. sajandi teisel poolel hakkas suhtlus keisrivõimuga taas tihenema ning 15. sajandil mängis keiserlik autoriteet Liivimaal juba olulisemat rolli kui 13. sajandi alguses. Seesugune ajaline kõikumine keskväimu ja regionaalsete isandate suhetes ei olnud siiski Liivimaa eripära, vaid oli omane ka kuningakaugetele Saksa piirkondadele. Kokkuvõtteks võib öelda, et Liivimaa sidemed keisriga olid selgelt nõrgemad kui kuningakaugete Saksa piirkondade omad, kuid siiski piisavalt tugevad, et lugeda keskaegset Liivimaad Püha Rooma keisririigi osaks. Keiser oli ju ainus keskaegse Euroopa ilmalik võimukandja, kelle ülemväimu ja autoriteeti regiooni maahärrad tunnustasid.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Lühendid

- AR = Akten und Recesse der livländische Ständetage
ASP = Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens
Berichte = Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie
CEV = Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae 1376–1430
DA = Deutsches Archiv für Geschichte des Mittelalters (kd 1–7); Deutsches Archiv für Erforschung des Mittelalters (alates kd 8)
DD = Diplomatarium Danicum
HCL = Henrici chronicon Livoniae
Index LEC = Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae
Joachim / Hubatsch = Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198–1525
LGU = Livländische Güterurkunden
LUB = Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten
MUB = Mecklenburgisches Urkundenbuch
MGH = Monumenta Germaniae Historica
Mitteilungen = Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's (kd 1–20); Mitteilungen aus der livländischen Geschichte (kd 21–25)
PUB = Preussisches Urkundenbuch
QFIAB = Quellen und Forschungen aus italienischen Archiven und Bibliotheken
RI = J. F. Böhmer, Regesta imperii
[RI VII] = Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern, nach Archiven und Bibliotheken geordnet
[RI XIII] = Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet
RTA = Deutsche Reichstagsakten
Zeugenverhör = Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312)
ZfO = Zeitschrift für Ostforschung (kd 1–43); Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung (alates kd 44)
ZHF = Zeitschrift für Historische Forschung
UB Mallinckrodt = Urkundenbuch der Familie von Mallinckrodt
VMPL = Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita
Weissensteiner Rezess = Vorabedition zu: Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 2 / 3.

Arhiiviallikad:

Archiv Pražského hradu (APH)

Knihovna Metropolitní kapituly u sv. Víta v Praze

Das Archiv der Hansestadt Lübeck (AHL)

07. 1–3 / 09 – Caesarea

Geheimes Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz (GStA PK)

XX. HA – Historisches Staatsarchiv Königsberg, Ordensbriefarchiv (OBA)

XX. HA – Historisches Staatsarchiv Königsberg, Ordensfolianten (OF)

Staatsarchiv Nürnberg (StaN)

Reichsstadt Nürnberg (Rst. Nürnberg), Losungamt, 7-farbiges Alphabet, Urkunden

Státní oblastní archiv v Třeboni (SOA Třebon)

230 – Rukopisy Třeboň

Universitätsbibliothek Greifswald (UB Greifswald)

Geistliches Ministerium Greifswald

Allikapublikatsioonid:

Acta Cusana. Quellen zur Lebensgeschichte des Nikolaus von Kues. Kd 1. Vlj. Erich Meuthen ja Hermann Hallauer. Hamburg: Meiner 1976–2000.

Acta imperii inedita seculi XIII. Urkunden und Briefe zur Geschichte des Kaiserreichs und des Königreichs Sizilien in den Jahren 1198 bis 1273. Vlj. Eduard Winkelmann. Innsbruck: Wagner 1880.

Acta pontificum Danica. Pavelige aktstykker vedrørende Danmark. 1316–1536. Kd 1. 1316–1378 (det Avignone tidstrum). Vlj. Laust Moltesen. København: Gad 1904.

Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens. Kd 1–5. Vlj. Max Toeppen. Leipzig: Duncker & Humblot 1878–1886.

Akten und Recesse der livländischen Ständetage. Kd 1–2. Toim. Oskar Stavenhagen, Leonid Arbusow jun. ja Albert Bauer. Riga Deubner – Jonck & Poliewsky – Bruhns 1907–1938.

Annales Stadenses auctore Alberto. Vlj. Johannes M. Lappenberg. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio).* Kd 16. Vlj. Georgius Henricus Pertz. Hannoverae: Hahn 1859, lk 271–379.

Arbusow, Leonid [jun]. Römischer Arbeitsbericht (I–IV). – *Latvijas Universitātes raksti*, 17 (1928), lk 285–423; 20 (1929), lk 475–649; *Latvijas Universitātes raksti. Filologijas un filosofijas fakultātes serija*, 1 (1929), lk 65–160; 2 (1933), lk 279–394.

Auctarium indicis corporis historico-diplomatici et epistolaris Livoniae, Esthoniae, Curoniae [I–II]. Vlj. Carl Eduard Napiersky. – *Mitteilungen*, 2 (1842), lk 140–156 ja 485–544.

Augustini Patricii Senensis, Descriptio adventus Friderici III. Imperatoris ad Paulum Papam II. – *Museum Italicum sev collectio veterum scriptorum ex bibliothecis Italicis.* Kd 1 / 2. Vlj. Johann Mabillon ja Michel Germain. Lutetia Parisiorum: E. Martin, Boudot & S. Martin 1687, lk 256–272.

- Bidrag till Skandinaviens historia ur utländska arkiver. Kd 4. Sverige i Sten Sture den äldres tid.* Vlj. Carl Gustaf Styffe. Stockholm: Norstedt & Söner 1875.
- Chronica Alberici monachi Trium Fontium a monacho Novi Monasterii Hoiensis interpolata.* Vlj. Paul Scheffer-Boichorst. – *Monumenta Germaniae Historica. Scriptores (in Folio).* Kd 23. Toim. Georg Heinrich Pertz. Hannoverae: Hahn 1874, lk 631–950.
- Chroust, Anton. Unedierte Königs- und Papsturkunden. – *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellenschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*, 16 (1891), lk 135–168.
- Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten. Erster Haupttheil, oder der Urkunden-Sammlung für die Orts- und specielle Landesgeschichte.* Kd 2. Vlj. Adolph Friedrich Riedel. Berlin: Morin 1842.
- Codex diplomaticus Brandenburgensis. Sammlung der Urkunden, Chroniken und sonstigen Quellenschriften für die Geschichte der Mark Brandenburg und ihrer Regenten. Zweiter Hauptteil, oder der Urkunden-Sammlung für die Geschichte der auswärtigen Verhältnisse.* Kd 3. Vlj. Adolph Friedrich Riedel. Berlin: Morin 1846.
- Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae. Urkundensammlung zur Geschichte Mährens.* Kd 15. *Nachträge 1207–1408.* Vlj. Berthold Bretholz. Brünn: Verlag des Mährischen Landesausschusses 1903.
- Codex diplomaticus Prussicus. Urkunden-Sammlung zur älteren Geschichte Preussens aus dem Königl. Geheimen Archiv zu Königsberg, nebst Regesten.* Kd 5– 6. Vlj. Johannes Voigt. Königsberg: Koch 1857–1861.
- Codex diplomaticus regni Poloniae et magnus ducatus Lituaniae.* Kd 5. Vlj. Mathias Dogiel. Vilnae: Typographia Regia, et Rei Publicae S.P. 1759.
- Codex epistolaris Vitoldi, magni ducis Lithuaniae 1376–1430.* Vlj. Anton Prochaska. Cracoviae: Academiae Literarum Cracoviae 1882 [Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia, 6].
- Concilium Basiliense. Studien und Quellen zur Geschichte des Concils von Basel. Kd 3. Protokolle des Concils 1434 und 1435. Aus dem Manuale des Notars Bruneti und einer römischen Handschrift.* Vlj. Johannes Haller. Basel: Reich 1900.
- Danmarks middelalderlige annaler.* Vlj. Erik Kroman. København: Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie 1980.
- Das rothe Buch inter archiepiscopalia, enthaltend die Acta zwischen den Erzbischoffen, Herr-Meistern und der Stadt Riga in Livland, de Anno 1158–1489, ex MS: sel. Bürger Meisters Melchior Fuchs. – *Scriptores rerum Livonicarum. Sammlung der wichtigsten Chroniken und Geschichtsdenkmale von Liv-, Ehst- und Kurland.* Kd 2. Riga – Leipzig: Franzen 1848, lk 729–804.
- Das Taxregister der römischen Kanzlei 1471–1475 (Haus-, Hof und Staatsarchiv Wien, Hss. „weiss 529“ und „weiss 902“).* Vlj. Paul-Joachim Heinig ja Ines Grund. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2001 [Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet. Sonderband, 2].
- Das Zeugenverhör des Franciscus de Moliano (1312). Quellen zur Geschichte des Deutschen Ordens.* Vlj. August Seraphim. Königsberg: Thomas & Oppermann 1912.
- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 1–6. Vlj. Julius Weizsäcker. München – Gotha: Cotta – Oldenbourg – Perthes 1867–1888.
- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 7–9. Vlj. Dietrich Kerler. München – Gotha: Oldenbourg – Perthes 1878–1887.

- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 10–16. Vlj. Hermann Herre, Gustav Beckmann, Helmut Weigel. Gotha – Stuttgart: Perthes 1898–1935.
- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 17. Vlj. Walter Kaemmerer. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1963.
- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 19. Vlj. Helmut Weigel, Henry Grüneisen, Johannes Helmuth ja Gabriele Annas. Göttingen – München: Vandenhoeck & Ruprecht – De Gruyter 1969–2013.
- Deutsche Reichstagsakten. [Ältere Reihe].* Kd 22. Vlj. Ingeborg Most-Kolbe, Helmut Wolff ja Gabrielle Annas. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1973–2001.
- Deutsche Reichstagsakten. Jüngere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Kaiser Karl V.* Kd 21. Toim. Annelies Grundmann ja Rosemarie Aulinger. Oldenbourg: De Gruyter 2015.
- Deutsche Reichstagsakten. Mittlere Reihe. Deutsche Reichstagsakten unter Maximilian. Kd 1. Reichstag zu Frankfurt 1486.* Vlj. Heinz Angermeier ja Reinhard Seyboth. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1989.
- Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie.* Kd 1–4. Vlj. Kurt Forstreuter ja Hans Koeppen. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1960–1976 [Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, 12–13, 21, 29, 32 ja 37].
- Die Berichte der Generalprokuratoren des Deutschen Ordens an der Kurie. Kd 4. Personen und Ortslexikon, sowie Ergänzungen.* Vlj. Bernhart Jähnig. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2006 [Veröffentlichungen der niedersächsischen Archivverwaltung, 58].
- Die Chroniken der Niedersächsischen Städte. Lübeck.* Kd 1–2. Vlj. Karl Koppen. Leipzig: Hirzel 1884–1899 [Die Chroniken der deutschen Städte vom 14. Jahrhundert bis ins 16. Jahrhundert, 19 ja 26].
- Die Reichsregisterbücher Kaiser Karls V.* Vlj. Lothar Gross. Wien – Leipzig: Gerlach & Wiedling 1930.
- Diplomatarium Danicum. 1. række.* Kd 5–7. Vlj. Niels Skym-Nielsen ja Herluf Nielsen. København: Munksgaard – Reitzel 1957–1990.
- Diplomatarium Danicum. 3. række.* Kd 4. Vlj. Carl Andreas Christensen, Herluf Nieslen ja Peter Jørgensen. København: Munksgaard 1966.
- Ein Verzeichniss der nach dem Jahre 1438 dem Lübschen Domkapitel übergebenen Urkunden des Rigischen Erzstifts. Vlj. Alexander Bergengrün ja Philipp Schwartz. – Mitteilungen, 17 (1900), lk 407–462.
- Frankfurts Reichsrespondenz nebst andern verwandten Aktenstücken von 1376–1519.* Kd 2 / 1. Vlj. Johannes Johansen. Freiburg im Breisgau: Herder 1866.
- Fünfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im dreizehnten Jahrhundert. Aus dem königlichen Archiv zu Kopenhagen.* Vlj. Carl von Schirren. Dorpat: Karow 1866.
- Gradl, Heinrich. Aus dem Egerer Archive. Beiträge zur Geschichte Böhmens und des Reiches unter Karl, Wenzel und Sigmund. – *Mitteilungen des Vereines für Geschichte der Deutschen in Böhmen*, 28 (1890), lk 180–192 ja 384–391.
- Hanserecesse. [Erste Abteilung]. Die Recesse und andere Akten der Hansetage von 1256–1430.* Kd 1–7. Vlj. Die Historische Commission bei der Königlichen [Bayerischen] Akademie der Wissenschaften. Leipzig: Duncker & Humblot 1870–1893.
- Hanserecesse. Zweite Abteilung. Hanserecesse von 1431–1476.* Kd 7. Toim. Goswin von der Ropp. Leipzig: Duncker & Humblot 1892.
- Hanserecesse. Dritte Abteilung. Hanserecesse von 1477–1530.* Kd 1–2. Toim. Dietrich Schäfer. Leipzig: Duncker & Humblot 1881–1883.

- Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrichs Livländische Chronik, zweite Auflage.* Vlj. Leonid Arbusow ja Albert Bauer. Hannover: Hahn 1955 [Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi].
- Heinrich von Lettland. *Livländische Chronik.* Tõlk. ja toim. Albert Bauer. Würzburg: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1959.
- Henricus Lettus. *The Chronicle of Henry of Livonia.* Tõlk. ja toim. James A. Brundage. New York: Columbia University Press 2003.
- Henriku Liivimaa kroonika.* Tõlk. Richard Kleis, toim. ja komm. Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat 1982.
- Hermanni de Wartberge, *Chronicon Livoniae.* Vlj. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft.* Kd 2. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel 1863, lk 21–116.
- Hermanni de Wartberge, *Relatio de disceptatione inter Rigensem archiepiscopum ordinemque S. Mariae Theutonicorum Gedani anno 1366 habita.* Vlj. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft.* Kd 2. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel 1863, lk 148–155.
- Hildebrand, Hermann. *Die Arbeiten für das liv, est- und kurländische Urkundenbuch im Jahre 1875/76.* Riga: Müller 1877.
- Hildebrand, Hermann. *Livonica, vornämlich aus dem 13. Jahrhundert, im Vaticanischen Archiv.* Riga: Deubner 1887.
- Hierarchia catholica medii aevi, sive summorum pontificum, S. R. E. cardinalium, ecclesiarum antistitum series. Editio altera.* Kd 2. Vlj. Konrad Eubel. Monasterii: Libraria Regensburgiana 1914.
- Historia diplomatica Friderici secundi, sive, constitutiones, privilegia, mandata, instrumenta que supersunt istius imperatoris et filiorum ejus. Accedunt espistolae paparum et documenta varia.* Vlj. Jean Louis Alphonse Huillard-Breholles. Kd 2 / 1. Parisiis: Plon 1852.
- Hupel, August Wilhelm. *Neue Nordische Miscellanien.* Kd 3–4. Riga: Hartknoch 1793.
- Incerti auctoris, chronica montis sereni. Ex cod. Freheriano.* Vlj. Friedrich August Eckstein. Halis Saxoni: Libraria Orphanotropei 1856.
- Index corporis historico-diplomatici Livoniae, Esthoniae, Curoniae.* Kd 1–2. Vlj. Carl Eduard Napierksy. Riga – Dorpat: Frantzen 1833.
- Innocent VI (1352–1362). Lettres secrètes et curiales publiées ou analysées d'après les registres des archives Vaticanes.* Kd 1–3. Vlj. Pierre Gasnault ja Marie-Hyacinthe Lauren. Paris: Boccard 1959–1968 [Bibliothèque des Écoles Françaises d'Athènes et de Rome publié sous les auspices du ministère de l'éducation nationale, 3. Série, IV. Lettres secrètes et curiales des papes du XIVe siècle (publication de l'École Françaises de Rome)].
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii V. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. 1198–1272. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu herausgeben und ergänzt.* Kd 1–3. Toim. Julius Ficker ja Edward Winkelmann. Innsbruck: Wagner 1881–1901.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii V. Die Regesten des Kaiserreichs unter Philipp, Otto IV, Friedrich II, Heinrich (VII), Conrad IV, Heinrich Raspe, Wilhelm und Richard. 1198–1272. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu*

- herausgeben und ergänzt. Kd 4. *Nachträge und Ergänzungen*. Toim. Paul Zinsmaier. Köln – Wien: Böhlau 1983.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii VI. Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu herausgeben und ergänzt*. Kd 1–2. Toim. Oswald Redlich ja Vincenz Samanek. Innsbruck: Wagner 1898–1948.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii VI. Die Regesten des Kaiserreichs unter Rudolf, Adolf, Albrecht, Heinrich VII. 1273–1313. Nach der Neubearbeitung und dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's neu herausgeben und ergänzt*. Kd 4. Toim. Kurt-Ulrich Jäschke ja Peter Thorau. Innsbruck – Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2006–2014.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii VIII. Die Regesten des Kaiserreichs unter Kaiser Karl IV. 1346–1378. Aus dem Nachlasse Johann Friedrich Böhmer's herausgeben und ergänzt*. Toim. Alfons Huber. Innsbruck: Wagner 1877–1889.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii XI. Die Urkunden Kaiser Sigismunds (1410–1437)*. Kd 1–2. Vlj. Wilhelm Altmann. Innsbruck: Wagner 1896–1900.
- J. F. Böhmer, *Regesta imperii, Works in Progress, VIII. Karl IV. (1346–1378)*. Auszug aus der REGESTA IMPERII PLUS-Datenbank der Diplome Kaiser Karls IV. Toim. Eberhard Holtz. Berlin: www.regesta-imperii.de 2013–2015. Interneti punlikatsioon: http://www.regesta-imperii.de/fileadmin/user_upload/downloads/ri_viii_karliv_holtz_2015.pdf ja <http://www.regesta-imperii.de/regesten/20-6-0-karl-iv/praeambel.html> (viimati külastatud 06.03.2017).
- Joannis de Segovia, *presbyteri cardinalis tit. Sancti Calixti, Historia gestorum generalis synodi Basiliensis. Kd 1. Liber I.–XII*. Vlj. Ernst Birk. Vindobonae: C. R. Officinae Typographicae Aulae et Status 1873 [Monumenta conciliorum generalium seculi decimi quinti, 2].
- Johann's von Posilge, *officialis von Pomesanien, Chronik des Landes Preussen (von 1360 an, fortgesetzt bis 1419)*. Vlj. Ernst Strehlke. – *Scriptores rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*. Kd 3. Vlj. Theodor Hirsch, Max Töppen ja Ernst Strehlke. Leipzig: Hirzel 1866, lk 79–388.
- Kämmereibuch der Stadt Reval 1432–1463*. Vlj. Reinhard Vogelsang. Köln – Wien: Böhlau 1976 [Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 22].
- Lites ac Res gestae inter Polonos Ordinemque Cruciferorum. Editio Altera*. Kd 2. [Vlj. Ignacy Zakrzewski]. Posnanie: Bibliothecae Kornicensis 1892.
- Liv-, Est- und Kurländische Urkundenregesten bis zum Jahre 1300 von F. G. v. Bunge mit Ergänzungen von L. Arbusow jun.* Vlj. Friedrich Benninghoven. Hamburg: Historisches Seminar der Universität Hamburg 1959.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Kd 1–6. Vlj. Friedrich Georg von Bunge. Reval – Riga: Kluge und Ströhm – Nikolai Kymmell 1853–1873.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Kd 7–9. Vlj. Hermann Hildebrand. Riga – Moskau: Deubner 1881–1889.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Kd 10–12. Vlj. Philipp Schwartz ja August Blumerincq. Riga – Moskau: Deubner 1896–1910.
- Liv-, Est- und Kurländisches Urkundenbuch nebst Regesten*. Kd 13–14. Vlj. Matthias Thumser (ilmumas).
- Livländische Güterurkunden (aus den Jahren 1207 bis 1500)*. [Kd1]. Vlj. Hermann von Bruiningk ja Nicolaus Busch. Riga: Jonck & Poliewsky 1908.
- Livländische Reimchronik*. Vlj. Leo Meyer. Paderborn: Schöningh 1876.

- Livonica aus den Supplikenregistern von Avignon (1342 Okt. 11 – 1366 Mai 9). Toim. Arthur Motzki. – Mitteilungen, 21 (1921), lk 101–172.
- Mecklenburgisches Urkundenbuch. Kd 2–13. Vlj. Verein für Mecklenburgische Geschichte und Alterthumskunde. Schwerin: Stiller 1864–1884.
- Menius, Friedrich. *Historischer Prodrum des Liefpländischen Rechts und Regiments, Von Anfange der Provinz Erfindunge, biss auff Ihr Königl. Majest. von Schweden Gustavi Magni Todt. Aus Wahrhafften und Glaubwürdigen Actis und Actitatis verfertiget und zusammen gebracht.* Dorpat: Jacob Beckern 1633.
- Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 2. Inde ab a. MCXCVIII. vsqve ad a. MCCLXXII.* Toim. Ludwig Weiland. Hannoverae: Hahn 1896.
- Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 5. Inde ab a. MCCXIII. vsqve ad a. MCCXXIV.* Vlj. Jakob Schwalm. Hannoverae – Lipsiae: Hahn 1909–1913.
- Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 10. Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1350–1353.* Vlj. Margarethe Kühn. Weimar: Böhlau 1979–1991.
- Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 11. Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1354–1356.* Toim. Wolfgang D. Fritz. Weimar: Böhlau 1978–1992.
- Monumenta Germaniae Historica. Constitutiones et acta publica imperatorum et regum. Kd 12. Dokumente zur Geschichte des deutschen Reiches und seiner Verfassung 1357–1359.* Toim. Ulrike Hohensee, Mathias Lawo, Michael Lindner ja Olaf B. Rader. Wiesbaden: Harrassowitz 2013.
- Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Kd 9. Die Urkunden Konrads III und seines Sohnes Heinrich.* Toim. Friedrich Hausmann. Wien – Köln – Graz: Böhlau 1969.
- Monumenta Germaniae Historica. Diplomata regum et imperatorum Germaniae. Kd 18 / 1. Die Urkunden Heinrich Raspes und Wilhelms von Holland 1246–1252.* Toim. Alfred Gawlik, Dieter Hägermann ja Jaap Gerardus Kruisheer. Hannover: Hahn 1989.
- Monumenta Germaniae Historica. Epistolae saeculi XIII e regestis pontificum Romanorum selectae per G. H. Pertz.* Kd 2. Toim. Karl Rodenberg. Berolini: Weidmann 1887.
- Monumenta Habsburgica. Sammlung von Actenstücken und Briefen zur Geschichte des Hauses Habsburg in dem Zeitraume von 1473 bis 1576. Erste Abtheilung. Das Zeitalter Maximilian's I.* Kd 3. Vlj. Joseph Chmel. Wien: Der kaiserlich-königliche Hof- und Staatsdruckerei 1858
- Monumenta Livoniae antiquae. Kd 4. Riga's ältere Geschichte in Uebersicht, Urkunden und alten Aufzeichnungen zusammengestellt.* Vlj. Carl Eduard Napiersky. Riga – Leipzig: Frantzen 1844.
- Monumenta Suinfurtensia historica, inde ab anno DCCXCI usque ad annum MDC.* *Denkmäler der Schweinfurter Geschichte bis zum Ende des sechzehnten Jahrhunderts.* Vlj. Friedrich Stein. Schweinfurt: Stöer 1875.
- Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 2. Acta Innocentii VI. 1352–1362.* Vlj. Johannes Friedrich Novák. Pragae: Gregerianis 1907.
- Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 4. Acta*

- Gregorii XI, pontificis Romani 1370–1378*. Vlj. Karol Stloukal. Pragae: Středočeská Tiskárna 1949–1953.
- Monumenta Vaticana res gestas Bohemicas illustrantia sumptibus comitorum regni Bohemiae ediderunt ad recensendos historiae Bohemicae fontes delegati. Kd 5. Acta Urbani VI. et Bonifatii IX. 1378–1404*. Vlj. Kamil Krofta. Pragae: Gregorianis 1903–1905.
- Müller, Johann Joachim. *Des Heil. Römischen Reichs Teutscher Nation Reichs Tags Theatrum, wie selbiges unter Keyser Friedrichs V. allerhöchsten Regierung von anno 1440 bis 1493 gestanden und was auf selbigem in Geist und weltlichen Reichs-Händeln berathschlaget, tractiret und geschlossen worden*. Kd 1–2. Jena: Bielcken 1713.
- Müller, Ulrich. *Johann Lohmüller und seine livländische Chronik „Warhaftig Histori“. Biographie des Autors, Interpretation und Edition des Werkes*. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 2001 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 10].
- Nachrichten über das Geschlecht Ungern-Sternberg, aus authentischen Quellen gesammelt. Zweiter Teil. Stammtafeln und Urkunden*. Vlj. Rudolf Freiherr von Ungern-Sternberg zu Birkas ja Carl Russwurm. Reval: Lindfors 1877.
- Preussisches Urkundenbuch*. Kd 1, osa 1–2. Vlj. Rudolph Philippi ja August Seraphim. Königsberg: Hartung 1882–1909.
- Preussisches Urkundenbuch*. Kd 3. Vlj. Max Hein ja Hans Koeppen. Königsberg – Marburg: Hartung – Elwert 1944–1961.
- Preussisches Urkundenbuch*. Kd 5. Vlj. Klaus Conrad. Marburg: Elwert 1969–1975.
- Raccolta di Concordati su materie ecclesiastiche tra la Santa Sede e le autorità civili*. Vlj. Angelo Mercati. Roma: Tipografia Poliglotta Vaticana 1919.
- Regesta archiepiscopatus Magdeburgensis. Sammlung von Auszügen aus Urkunden und Annalisten zur Geschichte des Erzstifts und Herzogtums Magdeburg*. Kd 2. Vlj. George Adalbert von Mülverstedt. Magdeburg: Baensch 1881.
- Regesta Bohemiae et Moraviae aetatis Venceslai IV. (1378 dec. – 1419 aug. 16)*. Kd 4. *Fontes Archivi publici Olmucensis et Opaviensis*. Toim. Božena Kopečková. Pragae: Academia Scientiarum Bohemoslovaciae – Scriptorium 1989.
- Regesta chronico-diplomatica Friderici IV. romanorum regis (imperatoris III.)*. Auszug aus dem im k.k. geheimen Haus-, Hof- und Staats-Archive zu Wien sich befindeten Reichsregistraturbüchern vom Jahre 1440–1493. Nebst auszügen aus Original-Urkunden, Manuskripten und Büchern. Toim. Joseph Chmel. Hildesheim: Olms [1838–1840] 1962.
- Regesta historico-diplomatica Ordinis s. Mariae Theutonicorum 1198–1525. Pars I: Index Tabulaarii Ordinisi S. Mariae Theutonicorum*. Regesten zum Ordensbriefarchiv. Kd 1–2. Toim. Erich Joachim ja Walther Hubatsch. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1948–1950.
- Regesta pontificum Romanorum inde ab a. post Christum natum MCXCVIII ad a. MCCCIV*. Kd 1–2. Vlj. Augustus Potthast. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt [1874] 1957.
- Regesten verlorener Urkunden aus dem alten livländischen Ordensarchiv*. Vlj. Theodor Schiemann. Mitau: Behre 1873.
- Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens, die Ordensfolianten 2a, 2aa und Zusatzmaterial, mit einem Nachdruck von Kurt Lukas. Das Registerwesen der Hochmeister des deutschen Ritterordens, maschinenschrift. phil. Diss. Königsberg 1921*. Toim. Sebastian Kuborn ja Jürgen Sarnowsky. Göttingen: V&R Unipress 2012 [Beihefte zum Preußischen Urkundenbuch, 1].

- Regesten zu den Briefregistern des Deutschen Ordens II: die Ordensfolianten 8, 9 und Zusatzmaterial. Mit einem Anhang: Die Abschriften aus den Briefregistern des Folianten APG 300, R/LI, 74.* Toim. Sebastian Kubon, Jürgen Sarnowsky ja Annika Souhr-Könighaus. Göttingen: V&R Unipress 2014 [Beiheften zum Preußischen Urkundenbuch, 2].
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 4. *Die Urkunden und Briefe aus dem Stadtarchiv Frankfurt am Main.* Toim. Paul-Joachim Heinig. Wien – Köln – Graz: Böhlau 1986.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 18. *Die Urkunden und Briefe des Österreichischen Staatsarchivs in Wien, Abt. Haus-, Hof- und Staatsarchiv: Allgemeine Urkundenreihe, Familienurkunden und Abschriftensammlungen (1458–1463).* Toim. Sonja Dünnebei, Paul Herold ja Kornelia Holzner-Tobisch. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2004.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 20. *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der Bundesländer Berlin, Brandenburg und Mecklenburg-Vorpommern sowie des Archiwum Państwowe w Szczecinie / Staatsarchivs Stettin für die historische Provinz Pommern.* Toim. Elfie-Marita Eibl. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2004.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 24. *Die Urkunden und Briefe aus dem Historischen Staatsarchiv Königsberg im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, aus den Staatsarchiven Gdańsk, Toruń, Riga sowie dem Stadtarchiv Tallinn für die historischen Landschaften Preussen und Livland.* Toim. Elfie-Marita Eibl. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2010.
- Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig ja Alois Niederstätter. Kd 31. *Die Urkunden und Briefe aus den Archiven und Bibliotheken der deutschen Bundesländer Bremen, Hamburg und Schleswig-Holstein sowie der skandinavischen Länder.* Toim. Eberhard Holtz. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2016.
- Regesten Kaiser Ludwigs des Bayern, nach Archiven und Bibliotheken geordnet.* Vlj. Michael Menzel. Kd 8. *Die Urkunden aus den Archiven und Bibliotheken Österreichs und Böhmens.* Toim. Johannes Wetzol. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2008.
- Repertorium Germanicum. Kd 4. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Martins V. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1417–1431.* Toim. Karl August Fink. Hildesheim: Weidmann [1943–1958] 1991–2000.
- Repertorium Germanicum. Kd 5. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Eugens IV. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1431–1447.* Toim. Hermann Diener, Brigide Schwarz ja Christoph Schöner. Tübingen: Niemeyer 2004.
- Repertorium Germanicum. Kd 7. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Calixts III. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1455–1458.* Toim. Ernst Pitz. Tübingen: Niemeyer 1989.

- Repertorium Germanicum. Kd 8. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Pius' II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1458–1464.* Toim. Dieter Brosius, Ulrich Scheschkewitz ja Karl Borchardt. Tübingen: Niemeyer 1993.
- Repertorium Germanicum. Kd 9. Verzeichnis der in den Registern und Kameralakten Pauls II. vorkommenden Personen, Kirchen und Orte des Deutschen Reiches, seiner Diözesen und Territorien, 1464–1471.* Toim. Hubert Höing, Heiko Leerhoff ja Michael Reimann. Tübingen: Niemeyer 2000.
- Revaler Urkunden und Briefe von 1273 bis 1510.* Toim. Dieter Heckmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1995 [Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz, 25].
- Sacrorum conciliorum nova, et amplissima collectio in qua prætera ea quæ Phil. Labbeus, et Gabr. Cossartius, Et novissime Nicolaus Coleti in lucem edidere, ea omnia insuper in suis locis optime disposita exhibentur, quæ Johannes Dominicus Mansi, archiepiscopus Lucenis evulgavit.* Kd 22. Toim. Giovanni Dominico Mansi. Parisiis: Hubert Welter [1778] 1903.
- Sammlung gemeiner und besonderer Pommerscher und Rügischer Landes-Urkunden, Gesetze, Privilegien, Verträge, Constitutionen und Nachrichten zur Kenntniß der alten und neueren Landes-Verfassung insonderheit des Königlich-Schwedischen Landes-Theils. Supplementen und Fortsetzung.* Kd 1. Vlj. Johann Carl Dähnert. Stralsund: Christian Lorenz Struck 1782.
- Schirren, Carl von. *Verzeichniss livländischer Geschichts-Quellen in schwedischen Archiven und Bibliotheken.* Dorpat: Gläser 1861–1868.
- Sverges Traktater med främmande Magter, jemte andra dit hörande handlingar.* Kd 3. 1409–1520. Vlj. Olof Simon Rydberg. Stockholm: Norstedt & Söner 1895.
- Urkundenbuch der Familie von Mallinckrodt.* Kd 1–2. Vlj. Gustav von Mallinckrodt. Bonn: Georgi 1911.
- Urkundenbuch der Stadt Lübeck.* Kd 3–6. Vlj. Verein für Lübeckische Geschichte und Althertumskunde. Lübeck: Grautoff 1871–1881.
- Urkundenregesten zur Tätigkeit des deutschen Königs- und Hofgerichts bis 1451.* Vlj. Benhard Diestelkamp. Kd 2, 10 ja 12–14. Toim. Ekkehart Rotter ja Ute Rödel. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1994 – 2014.
- Urkundliche Beiträge zur Geschichte Livlands im 15. Jahrhundert.* Vlj. Konstantin Höhlbaum. Dorpat: Laakmann 1873.
- Verzeichniss von livländischen Urkunden, welche sich einst in dem königlich polnischen Archive auf dem Schlosse zu Krakau befanden. – Mitteilungen, 3 (1845), lk 61–91.
- Vetera monumenta Poloniae et Lithuaniae gentiumque finitimarum historiam illustrantia maximam partem nondum edita ex tabulariis Vaticanis deprompta collecta ac serie chronologica disposita.* Kd 1–2. Vlj. August Theiner. Romae: Typis Vaticanis 1860–1861.
- Vorabedition zu: Akten und Rezesse der livländischen Ständetage, Bd. 2 / 3.* Toim. Matthias Thumser. <http://userpage.fu-berlin.de/~sekrethu/pdf/wr.pdf> (viimati külastatud 07.04.2016).
- Wieser, Klemens. *Nordosteuropa und der Deutsche Orden. Kurzregesten.* Kd 1. Bad Godesberg – Bonn: Wissenschaftliches Archiv 1969 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 17].

Kirjandus:

- Abulafia, David. *Frederick II: A Medieval Emperor*. New York – Oxford: Oxford University Press [1988] 1992.
- Ahrens, Karl-Heinz. Die verfassungsrechtliche Stellung und politische Bedeutung der märkischen Bistümer im späten Mittelalter. – *Mitteldeutsche Bistümer im Spätmittelalter*. Vlj. Roderich Schmidt. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 19–52.
- Amman, Hans. *Johannes Schele, Bischof von Lübeck, auf dem Basler Konzil. Ein Beitrag zur Reichs- und Kirchengeschichte des 15. Jahrhunderts*. Lübeck: Verlag des Staatsarchivs Lübeck 1931 [Veröffentlichungen zur Geschichte der Freien und Hansestadt Lübeck, 10].
- Andersen, Tyge; Raudkivi, Priit. Võimumängud Põhja-Eestis aastail 1219–1238. Aja-loomis-sotsioloogilisi aspekte. – *Acta Historica Tallinensia*, 13 (2008), lk 3–24.
- Angermann, Norbert. Die mittelalterliche Chronistik. – *Geschichte der deutschbaltischen Geschichtsschreibung*. Vlj. Georg von Rauch. Köln – Wien: Böhlau 1986 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 20], lk 3–20.
- Angermeier, Heinz. *Königtum und Landfriede im deutschen Spätmittelalter*. München: Beck 1966.
- Anikowski, Aleksandr. The Teutonic Order arguments during trials and peace negotiations in the 14th and the beginning of the 15th century. – *Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish-Teutonic Order Trials and Disputes*. Toim. Wiesław Sieradza. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012, lk 19–34.
- Annas, Gabrielle. Kaiser Friedrich III. und das Reich. Der Tag zu Wiener Neustadt im Frühjahr 1455. – *König und Kanzlist, Kaiser und Papst. Friedrich III. und Enea Silvio Piccolomini in Wiener Neustadt*. Vlj. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Martin Wagendorfer. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2013 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 23], lk 121–150.
- Anteins, Aleksis. *Melnais metāls Latvijā*. Rīga: Zinātne 1976.
- Arbusow [sen], Leonid. Livlands Geistlichkeit vom Ende des 12. bis ins 16. Jahrhundert [I–IV]. – *Jahrbuch für Genealogie, Heraldik und Sphragistik* 1900 (1901), lk 33–80; 1901 (1902), lk 1–160; 1902 (1903), lk 39–134; 1911, 1912 und 1913 (1914), lk 1–432.
- Arbusow [jun], Leonid. Das entlehnte Sprachgut in Heinrichs „Chronicon Livoniae“. Ein Beitrag zur Sprache mittelalterlicher Chronistik. – *DA*, 8 (1951), lk 100–153.
- Arbusow [jun], Leonid. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Ablaßhandel seit dem 15. Jahrhundert. – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 367–478.
- Arbusow jr, Leonid. *Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland*. Aalen: Scientia [1921] 1964 [Quellen und Forschungen zur Reformationsgeschichte, 3].
- Arbusow [jun], Leonid. Friedrich Koch, Livland und das Reich bis zum Jahre 1225 (Quellen und Forsch. zur Balt. Geschichte, hg. v. d. Sammelstelle d. baltendeutsches Kulturgut in Posen, H. 4). Posen 1943, W. F. Häcker; VIII u. 79 S., 1 Porträt, 1 Taf. – *DA*, 7 (1944), lk 341–343.
- Arbusow [jun], Leonid. *Livland – Mark des Reiches 1207–1561. Ein Abschnitt deutscher Verfassungs- und Rechtsgeschichte*. Riga: Verlagsgesellschaft Ostland 1944 [Ostlandreihe. Schriften zur Kunde des Reichskommissariats Ostland, 1].

- Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish-Teutonic Order Trials and Disputes.* Toim. Wiesław Sieradza. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012.
- Arnold, Benjamin. *Princes and Territories in Medieval Germany.* Cambridge: Cambridge University Press [1989] 2003.
- Arnold, Udo. Der Deutsche Orden – ein staufischer Hausorden? – Udo Arnold. *Der Deutsche Orden und Preussenland. Ausgewählte Aufsätze anlässlich des 65. Geburtstages.* Vlj. Benhart Jähnig ja Georg Michels. Marburg: Elwert 2005 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 26], lk 149–162.
- Arnold, Udo. Der Deutsche Orden zwischen Kaiser und Papst im 13. Jahrhundert. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter.* Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 57–70.
- Arnold, Udo. Deutschmeister Konrad von Feuchtwangen und die „preußische Partei“ im Deutschen Orden am Ende des 13. und Beginn des 14. Jahrhunderts. – Udo Arnold. *Der Deutsche Orden und Preussenland. Ausgewählte Aufsätze anlässlich des 65. Geburtstages.* Vlj. Benhart Jähnig ja Georg Michels. Marburg: Elwert 2005 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 26], lk 187–206.
- Arnold, Udo. Karls Ostpolitik in neuer Sicht: Hausmacht und Kaiserpolitik. – ZHF, 8 (1981), lk 5–13.
- Arnold, Udo. Konrad von Feuchtwangen. – *Preußenland. Mitteilungen der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung und aus den Archiven der Stiftung Preussischer Kulturbesitz*, 13 (1975), lk 2–34.
- Arnold, Udo. Preußen, Böhmen und das Reich: Karl IV. und der Deutsche Orden. – *Karl IV. Staatsmann und Mäzen* Vlj. Ferdinand Seibt. München: Prestel 1978, lk 167–173 ja 450–52.
- Auge, Oliver. *Handlungsspielräume fürstlicher Politik im Mittelalter. Der südliche Ostseeraum von der Mitte des 12. Jahrhunderts bis in die frühe Reformationszeit.* Ostfildern: Thorbecke 2009 [Mittelalter-Forschungen, 28].
- Auge, Oliver. Hominium, tributum, feudum. Zu den Anfängen des Lehnswesens im Nordosten des Reiches bis 1250. – *Das Lehnswesen im Hochmittelalter. Forschungskonstrukte – Quellenbefunde – Deutungsrelevanz.* Vlj. Jürgen Dendorfer ja Roman Deutinger. Ostfildern: Thorbecke 2010 [Mittelalter-Forschungen, 34], lk 195–215.
- Auge, Oliver. Zu den Handlungsspielräumen „kleiner“ Fürsten. Ein neues Forschungsdesign am Beispiel der Herzöge von Pommern-Stolp (1372–1459). – ZHF, 40 (2013), lk 183–226.
- Auge, Oliver. Zur Geschichte der Herzöge von Pommern-Stettin (1295–1464). – *Baltische Studien*, NF 97 (2011), lk 13–27.
- Auns, Muntis. Acquisition of the Acquired. The Establishing of a Real Administration in Livonia. – *Culture Clash of Compromise? The Europeanisation of the Baltic Sea Area 1100–1400 AD. Papers of the XIth Visby Symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th–9th, 1996.* Toim. Nils Blomkvist. Visby: Gotland Centre for Baltic studies, Gotland University College 1998 [Acta Visbyensia, 11], lk 259–267.
- Baix, François. Un prelat norbertin: Christianus Cobant. – *Analecta Praemonstratensia*, 26 (1950), 170–175.

- Bansa, Helmut. Konrad von Weinsberg als Protektor des Konzils von Basel 1438–1440. – *Annuario Historiae Conciliorum*, 4 (1972), lk 46–82.
- Baranov, Alexander. *Der livländische Ordensmeister Bernd von der Borch: Politiker und Stratege? Freie wissenschaftliche Arbeit zur erlangung eines Magistergrades am Fachbereich Geschichts- und Kulturwissenschaften der Freien Universität Berlin im Masterstudiengang Mittelalterliche Geschichte*. Berlin 2013.
- Barford, P. M. *The Early Slavs. Culture and Society in Early Medieval Eastern Europe*. Ithaca, NY: Cornell University Press 2001.
- Bauer, Albert. Bischof Albert von Riga. – *ZfO*, 8 (1959), lk 78–82.
- Bauer, Albert. Einleitung. – *Heinrici chronicon Livoniae, editio altera. Heinrichs Livländische Chronik, zweite Auflage*. Vlj. Leonid Arbusow [jun] ja Albert Bauer. Hannover: Hahn 1955 [Scriptores rerum Germanicarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae Historicis separatim editi], lk v–liv.
- Benninghoven, Friedrich. *Der Orden der Schwertbrüder. Fratres milicie Christi de Livonia*. Köln – Graz: Böhlau 1965 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 9].
- Benninghoven, Friedrich. *Rigas Entstehung und der frühhansische Kaufmann*. Hamburg: Velmede 1961 [Nord- und osteuropäische Geschichtsstudien, 3].
- Benninghoven, Friedrich. Zur Rolle der Schwertbrüderorden und des Deutschen Ordens im politischen Gefüge Alt-Livlands. – *ZfO*, 41 (1992), lk 161–184.
- Bessudnova, Marina Borissovna. Die Schließung des hansischen Kontors in Novgorod im Jahre 1494 im Kontext der Beziehungen des Großfürsten von Moskau zu Maximilian von Habsburg. – *Hansische Geschichtsblätter*, 127 (2006), lk 69–99.
- Бессуднова, Марина Борисовна. Первая „ливонская война“ в контексте ливонской орденой дипломатии конца 70-х – начала 80-х гг. XV в. – *Единорогъ. Материалы по военной истории Восточной Европы эпохи Средних веков и Раннего Нового времени*, 3 (2014), lk 5–29.
- Бессуднова, Марина Борисовна. *Россия и Ливония в конце XV века. Истоки конфликта*. Москва: Квадрига 2015.
- Бессуднова, Марина Борисовна. „Русская угроза“ в Ливонской орденой документации 80-х и начала 90-х гг. XV в. – *Studia Slavica et Balcanica Petropolitana. Петербургские славянские и балканские исследования*, 2014 / 1, lk 144–156.
- Bezold, Friedrich von. *König Sigmund und die Reichskriege gegen die Hussiten. 3 Bände in einem Band*. Hildesheim – New York: Olms [1872–1877] 1976.
- Beuttel, Jan-Erik. *Der Generalprokurator des Deutschen Ordens an der römischen Kurie. Amt, Funktionen, personelles Umfeld und Finanzierung*. Marburg: Elwert 1999 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 55].
- Bienemann, Friedrich. Ueber Hermann Bischof zu Leal-Dorpat. – *Mitteilungen*, 11 (1868), lk 358–376.
- Biereye, Wilhelm. Das Bistum Lübeck bis zum Jahre 1254 (Fortsetzung). – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, 26 (1932), lk 51–112.
- Bilderback, Dean Loy. *The Membership of the Council of Basle*. Phil. diss. Washington 1966. Ann Arbor – London: University Microfilms 1981.
- Biskup, Marian. Das Reich, die wendische Hanse und die preußische Frage um die Mitte des 15. Jahrhunderts. – *Neue hansische Studien*. Vlj. Konrad Fritze, Eckhard Müller-Mertens, Johannes Schildhauer ja Erhard Voigt. Berlin: Akademie Verlag 1970 [Forschungen zur mittelalterlichen Geschichte, 17], lk 341–357.

- Biskup, Marian. Der Deutsche Orden im Reich, in Preussen und Livland im Banne habsburgischer Politik in der zweiten Hälfte des 15. und zu Beginn des 16. Jahrhunderts. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 101–125.
- Biskup, Marian. Der Preußische Bund 1440–1454. Genesis, Struktur, Tätigkeit und Bedeutung in der Geschichte Preußens und Polens. – *Hansische Studien III. Bürgertum – Handelskapital – Städtebünde*. Vlj. Konrad Fritze, Eckhard Müller-Mertens ja Johannes Schildhauer. Weimar: Böhlau 1975 [Abhandlungen zur Handels- und Sozialgeschichte, 15], lk 210–229.
- Blumerincq, August von. *Die Verfassung der Stadt Riga im ersten Jahrhundert der Stadt. Ein Beitrag zur Geschichte der deutschen Stadtverfassung*. Leipzig: Duncker & Humblot 1898.
- Blumfeldt, Evald. Über die Geiselschaft während der Kämpfe in Alt-Livland im 13. Jahrhundert. – *Eesti Teadusliku Seltsi Rootsis aastaraamat. Annales Societatis Litterarum Estonicae in Svecia*, 9 (1985), lk 17–26.
- Bojcov, Michail A. Der Kern der Goldenen Bulle von 1356. – *DA*, 69 (2013), lk 581–614.
- Bolte, Henrike. Die livländischen Bistümer im Spätmittelalter. Bedeutung und Forschungsinteresse am Beispiel ihrer Besetzung. – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Vlj. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 24], lk 209–227.
- Bolte, Henrike. Einsetzung und Herrschaftsübernahme der Bischöfe von Dorpat, Ösel und Kurland. – *Potestas et communitas. Interdisziplinäre Beiträge zu Wesen und Darstellung von Herrschaftsverhältnissen im Mittelalter östlich der Elbe. Interdisciplinary Studies of the Constitution and Demonstration of Power Relations in the Middle Ages East of the Elbe*. Vlj. Aleksander Paroń, Sébastien Rossignol, Bartłomiej Sz. Szmoniewski ja Grischa Vercamer. Wrocław – Warszawa: Wydawnictwo Instytutu Archeologii i Etnologii PAN 2010, lk 245–257.
- Bolte, Henrike. Spätmittelalterliche Bistumsbesetzungen im Spiegel der kurialen Überlieferung: das Beispiel Livland. – *Friedensnobelpreis und historische Grundlagenforschung. Ludwig Quidde und die Erschließung der kurialen Registerüberlieferung*. Vlj. Michael Matheus. Berlin – Boston: De Gruyter 2012 [Bibliothek des Deutschen Historischen Instituts im Rom, 124], lk 191–204.
- Bombi, Barbara. Due inediti rotoli pergamenei. L'Ordine Teutonico e la sua organizzazione archivistica al principio del XIV secolo. – *Scrineum Rivista*, 1 (2003), lk 1–26.
- Bombi, Barbara. I procuratori dell'Ordine Teutonico tra il XIII e XIV secolo. Studi sopra un inedito rotolo pergameneo del Geheimes Staatsarchiv PK di Berlino. – *Römische Historische Mitteilungen*, 44 (2002), lk 193–297.
- Bombi, Barbara. The Teutonic Order and the Papacy. – *As ordens militares: freires, guerreiros, cavaleiros: actas do VI Encontro sobre Ordens Militares, 10 a 14 de Março de 2010*. Kd 1. Vlj. Isabel Cristina ja Ferreira Fernandes. Palmela: Município de Palmela 2012 [Ordens Militares, 7], lk 455–464.
- Bombi, Barbara. Una disputa tra l'arcieviscovo Federico di Riga e l'Ordine Teutonico ad Avignone. – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli, e culture. Atti del convegno internazionale (Bari – Lecce –*

- Brindisi, 14–16 settembre 2006). Vlj. Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2008, lk 125–140.
- Bombi, Barbara. Un inedito memoriale dell'archivio dei procuratori dell'Ordine Teutonico del principio del XIV secolo. – QFIAB, 82 (2002), lk 47–120.
- Boockmann, Hartmut. Bemerkungen zu den frühen Urkunden über die Mission und Unterwerfung der Prussen. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 45–56.
- Boockmann, Hartmut. *Der Deutsche Orden. Zwölf Kapitel aus seiner Geschichte*. München: Beck 1989.
- Boockmann, Hartmut. Der Einzug des Erzbischofs Sylvester Stodewescher von Riga in sein Erzbistum im Jahre 1449. – ZfO, 35 (1986), lk 1–17.
- Boockmann, Hartmut. Die Freiheit der Prußen im 13. Jahrhundert. – *Die abendländische Freiheit vom 10. bis zum 14. Jahrhundert. Der Wirkungszusammenhang von Idee und Wirklichkeit im europäischen Vergleich*. Vlj. Johannes Fried. Sigmaringen: Thorbecke 1991 [Vorträge und Forschungen, 39], lk 287–306.
- Boockmann, Hartmut. Die Vertretung des Deutschen Ordens auf den spätmittelalterlichen Reichstagen. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984, Kiel, 14.–16. Mai 1987*. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 97–108.
- Boockmann, Hartmut. *Johannes Falkenberg, der Deutsche Orden und die polnische Politik. Untersuchungen zur politischen Theorie des späteren Mittelalters, mit einem Anhang, die Satira des Johannes Falkenberg*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1975 [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 45].
- Boockmann, Hartmut. *Laurentius Blumenau. Fürstlicher Rat – Jurist – Humanist (ca. 1415–1484)*. Göttingen – Berlin – Frankfurt: Musterschmidt 1965 [Göttinger Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 37].
- Boockmann, Hartmut; Dormeier, Heinrich. *Konzilien, Kirchen- und Reichsreform, 1410–1495*. Stuttgart: Klett-Cotta 2005 [Gebhardt Handbuch der Deutschen Geschichte, 8].
- Borchardt, Karl. Die nach Petrus de Vinea genannten Briefsammlungen und die römische Kurie. Beispiele einer früheren Rezeption. – *Kuriale Briefkultur im späteren Mittelalter. Gestaltung – Überlieferung – Rezeption*. Vlj.. Tanja Boser, Andreas Fischer ja Matthias Thumser. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2015 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 37], lk 301–312.
- Bosl, Karl. Oberpfalz und Egerland im Spannungsfeld der internationalen Politik. – Karl Bosl. *Böhmen und seine Nachbarn. Gesellschaft, Politik und Kultur im Mitteleuropa*. München – Wien: Oldenbourg 1976 [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 32], lk 147–156.
- Bruckauf, Julius. *Fahnlehn und Fahnenbelehnung im alten deutschen Reiche*. Leipzig: Quelle & Meyer 1907 [Leipziger historische Abhandlungen, 39].
- Brundage, James A. Introduction: Henry of Livonia, The Writer and His Chronicle. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Toim. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 1–23.
- Brundage, James A. *Medieval Canon Law*. London – New-York: Longman 1995.

- Brundage, James A. The Thirteenth-Century Livonian Crusade: Henricus de Lettis and the First Legatine Mission of Bishop Wilhelm of Modena. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 20 (1972), lk 1–9.
- Brück, Thomas. Konflikt und Rechtfertigung in der Geschichtsschreibung Alt-Livlands. Christoph Forstenau, Silvester Stodewescher, Hermann Helewegh. – *Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 87–131.
- Brück, Thomas. Riga in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts: Das Verhältnis der Stadt zum Orden, zum Erzbischof und zur Hanse. – *Städtisches Leben im Baltikum zur Zeit der Hanse. Zwölf Beiträge zum 12. Baltischen Seminar*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Carl-Schirren-Gesellschaft 2003 [Baltische Seminare, 10], lk 43–92.
- Brück, Thomas. Rigaer Chronistik im 17. Jahrhundert. Johann Witte und seine Bearbeitung der Chronik des Hermann Helewegh. – *Editionswissenschaftliche Kolloquien 2003/2004. Historiographie. Briefe und Korrespondenzen. Editorische Methoden*. Vlj. Matthias Thumser, Janusz Tandecki ja Antje Thumser. Toruń: Wydawnictwo Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2005 [Publikationen der Deutsch-Polnischen Gesprächskreises für Quellenedition, 3], lk 143–168.
- Bunge, Friedrich Georg von. *Das Herzogthum Estland unter den Königen von Dänemark*. Hannover – Döhren: Hirschheydt [1877] 1973.
- Bunge, Friedrich Georg von. *Die Stadt Riga im dreizehnten und vierzehnten Jahrhundert. Geschichte, Verfassung und Rechtszustand*. Leipzig: Duncker & Humblot 1878.
- Busch, Nicolaus. *Nachgelassene Schriften von Dr. Phil. h. c. Nicolaus Busch, Stadtbibliothekar zur Riga*. Vlj. Leonid Arbusow [jun]. Riga: Häcker 1934.
- Busse, Karl Heinrich von. Bischof Albert von Riga und der deutsche König Philipp der Hohenstaufe. Historische Bruchstücke. – *Mitteilungen*, 8 (1857), lk 87–94 ja 191–192.
- Caspar, Eric. *Hermann von Salza und die Gründung des Deutschordensstaates in Preußen*. Tübingen: Mohr 1924.
- Caumanns, Volker. Die Kreuzzugsmotivation Friedrichs II. – *Crusades*, 8 (2008), lk 131–172.
- Caune, Andris; Ose, Ieva. *Latvijas 12. gadmista beigu – 17. gadsmita vācu piļu leksikons*. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds 2004 [Latvijas viduslaiku piļis, 4].
- Caune, Māra. Rīgas pedējais bruņotais konflikts ar Livonijas Ordeni (1481–1491). – *Latvijas PSR Zinātņu Akadēmijas Vēstis*, 1974 / 8, lk 36–45.
- Caune, Māra. *Rīgas piļs: senā und mainīgā*. Rīga: Jumava 2004.
- Christiansen, Eric. *The Northern Crusades*. London: Penguin Books 1997.
- Conrad, Klaus. Litauen, der Deutsche Orden und Karl IV. 1352–1360. – *ZfO*, 21 (1972), lk 20–41.
- Cosack, Harald. Livland und Rußland zur Zeit des Ordensmeisters Johann Freitag (I–III). – *Hansische Geschichtsblätter*, 48 (1923), lk 1–60, 51 (1926), lk 72–115, 52 (1927), lk 81–121.
- Cosack, Harald. Zur auswärtigen Politik des Ordensmeisters Wolthus von Herse. – *Hansische Geschichtsblätter*, 40 (1915), lk 99–118.
- Cosack, Harald. Zur Geschichte der auswärtigen Verwicklungen des Ordens in Livland 1478–1483. – *Baltische Studien zur Archäologie und Geschichte. Arbeiten des Baltischen Vorbereitenden Komitees für den XVI. Archäologischen Kongress in Pleskau 1914*. Berlin: Reimer 1914, lk 203–240.

- Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia.* Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011.
- Decaluwe, Michiel. *A Successful Defeat. Eugene IV's Struggle with the Council of Basel for Ultimate Authority in the Church, 1431–1449.* Bruxelles – Roma: Belgisch Historisch Instituut te Rome 2009 [Institut Historique Belge de Rome, bibliothèque, 59].
- Demel, Bernhard. *Der Deutsche Orden im Spiegel seiner Besitzungen und Beziehungen in Europa.* Frankfurt am Main: Peter Lang 2004 [Europäische Hochschulschriften. Reihe III. Geschichte und ihre Hilfswissenschaften, 961].
- Demel, Bernhard. Zur Reichspolitik des livländischen Ordenszweiges in den Jahren 1521 bis 1561/1562. – *Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders*, 20 (2015), lk 145–172.
- Denzel, Markus A. „*La Pratica della Cambiatura.*“ *Europäische Zahlungsverkehr vom 14. bis zum 17. Jahrhundert.* Stuttgart: Steiner 1994 [Beiträge zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte, 58].
- Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1198 bis 1448. Ein biographisches Lexikon.* Toim. Erwin Gatz ja Clemens Brodkorb. Berlin: Duncker & Humblot 2001.
- Die Bischöfe des Heiligen Römischen Reiches, 1448 bis 1648. Ein biographisches Lexikon.* Toim. Erwin Gatz ja Clemens Brodkorb. Berlin: Duncker & Humblot 1996.
- Die Bistümer des Heiligen Römischen Reiches von ihren Anfängen bis zur Säkularisation.* Vlj. Erwin Gatz, Clemens Brodkorb ja Helmut Flachenecker. Freiburg im Breisgau: Herder 2003.
- Diestelkamp, Bernhard. Die Reichsgerichtsbarkeit in den Ostseeländern. – *Die Integration des südlichen Ostseeraumes in das Alte Reich.* Vlj. Niels Jörn ja Michael North. Köln, Weimar – Wien: Böhlau 2000 [Quellen und Forschungen zur Höchsten Gerichtsbarkeit im Alten Reich, 35], lk 13–38
- Dombrowski, Ludwig. *Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Baseler Konzil bis zur Neutralitätserklärung der deutschen Kurfürsten (März 1438).* Phil. diss. Berlin. Bamberg: Krahle 1913.
- Donne, Fulvio Delle. Die Briefsammlung des Petrus de Vineia und die Probleme der Überlieferung von Dictamina. – *Kuriale Briefkultur im späteren Mittelalter. Gestaltung – Überlieferung – Rezeption.* Vlj. Tanja Boser, Andreas Fischer ja Matthias Thumser. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2015 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 37], lk 223–233.
- Donner, Gustav Adolf. Das Kaisermanifest an die ostelbischen Völker vom März 1224. – *Mitteilungen des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 27 (1928), lk 1–10.
- Donner, Gustav Adolf. *Kardinal Wilhelm von Sabina, Bischof von Modena 1222–1234, päpstlicher Legat in den Nordischen Länder († 1251).* Helsingfors: Finska Vetenskaps-societeten 1929 [Commentationes Humanarum Litterarum, 2, 5].
- Dücker, Julia. Sigismund und der Konflikt um die Königskrönung Witolds von Litauen (1429/30). – *Emperor Sigismund and the Orthodox World.* Vlj. Ekaterini Mitsiou, Mihailo Popović, Johannes Preiser-Kapell ja Alexandru Simon. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2010 [Österreichische Akademie der Wissenschaften. Philosophisch-Historische Klasse. Denkschriften, 410; Veröffentlichungen zur Byzanzforschung, 24], lk 17–25.
- Dygo, Marian. The German Empire and the Grand Master of the Teutonic Order in the light of the Golden Bull of Rimini. – *Acta Poloniae Historica*, 61 (1990), lk 33–61.

- Eibl, Elfie-Marita. Einleitung. – *Regesten Kaiser Friedrichs III. (1440–1493), nach Archiven und Bibliotheken geordnet*. Vlj. Heinrich Koller, Paul Joachim Heinig und Alois Niederstätter. Kd 24. *Die Urkunden und Briefe aus dem Historischen Staatsarchiv Königsberg im Geheimen Staatsarchiv Preussischer Kulturbesitz Berlin, aus den Staatsarchiven Gdańsk, Toruń, Riga sowie dem Stadtarchiv Tallinn für die historischen Landschaften Preussen und Livland*. Toim. Elfie-Marita Eibl. Wien – Weimar – Köln: Böhlau 2010, lk 11–43.
- Eibl, Elfie-Marita. Fern von Kaiser und Reich? Die Beziehungen zwischen Deutschem Orden und Reich in der Zeit Kaiser Friedrichs III. – *Blätter für deutsche Landesgeschichte*, 145–146 (2009–2010), lk 149–166.
- Eihmane, Eva. 14th Century Crisis in Livonia? Power Struggles in Livonia and the Moral Aspects of the 14th Century Crisis in Western Christendom. – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Toim. Ilgvas Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 24], lk 229–255.
- Eihmane, Eva. Livonia and the Holy See in 13th – Early 15th Centuries: Centre and Periphery of Christendom. – *The Image of the Baltic, a Festschrift for Nils Blomkvist*. Toim. Michael F. Scholz, Robert Bohn ja Carina Johansson. Visby: Gotland University Press 2012 [Gotland University Press, 10], lk 23–40.
- Eihmane, Eva. Livonijas bīskapu delegācijas slepkavība 1428 gadā: zināmais un nezināmais. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2013 / 1, lk 29–59.
- Eihmane, Eva. *Rīgas arhibīskapa un Vācu ordeņa cīņas par varu viduslaiku Livonijā*. Rīga: LU Akadēmiskais apgāds 2012.
- Erkens, Franz-Reiner. Heinrich Raspe, die Fürsten und das Reich. Ansichten und Einsichten. – *Heinrich Raspe – Landgraf von Thüringen und römischer König (1227–1247). Fürsten, König und Reich in spätstaufischer Zeit*. Vlj. Matthias Werner. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang 2003 [Jenaer Beiträge zur Geschichte, 3], lk 359–369.
- Esch, Arnold; Esch, Doris. Mit Kaiser Friedrich III. in Rom. Preise, Kapazität und Lage römischer Hotels 1468/69. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 443–457.
- Est- und Livländische Brieflade. Dritter Theil. Chronologie der Ordensmeister über Livland, der Erzbischöfe von Riga und der Bischöfe von Leal, Oesel-Wiek, Reval und Dorpat. Aus dem Nachlasse von Baron Robert v. Toll*. Vlj. Philipp Schwartz. Riga – Moskau – Odessa: Deubner 1879.
- Falkenstein, Ludwig. Alexander III. und die Abtei Corbie. Ein Beitrag zum Gewohnheitsrecht Exempter Kirchen im 12. Jahrhundert. – *Archivum Historiae Pontificiae*, 27 (1989), lk 85–195.
- Feine, Hans Erich. Papst, Erste Bitten und Regierungsantritt des Kaisers seit dem Ausgang des Mittelalters. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Kanonistische Abteilung*, 20 (1931), lk 1–101.
- Ficker, Julius. *Vom Reichsfürstenstande. Forschungen zur Geschichte der Reichsverfassung, zunächst im XII. und XIII. Jahrhundert*. Kd 1. Innsbruck: Wagner 1861.
- Flemmig, Stephan. Die Beziehungen des Deutschen Ordens zum Reich vom Thorner Frieden bis zum Tag von Breslau. – *Miscellanea historico-archivistica*, 19 (2012), lk 7–42.

- Folz, August. *Kaiser Friedrich II. und Papst Innozenz IV. Ihr Kampf in den Jahren 1244 und 1245*. Strassburg: Schlesier & Schweikhardt 1905.
- Fonnesberg-Schmidt, Iben. Pope Honorius III and Mission and Crusades in the Baltic Region. – *The Clash of Cultures on the Medieval Baltic Frontier*. Vlj. Alan V. Murray, Farnham – Burlington: Ashgate 2009, lk 103–122.
- Fonnesberg-Schmidt, Iben. Riga and Rome. Henry of Livonia and the Papal Curia. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 209–227.
- Fonnesberg-Schmidt, Iben. *The Popes and the Baltic Crusades, 1147–1254*. Leiden – Boston: Brill 2007 [The Northern World, 26].
- Forstreuter, Kurt. Die Gründung des Erzbistums Preussen 1245/1246. – *Jahrbuch der Albertus-Universität zu Königsberg / Preußen*, 10 (1960), lk 9–31.
- Fouquet, Gerhard. *Das Speyerer Domkapitel im späten Mittelalter (ca. 1350–1450). Adlige Freundschaft, fürstliche Patronage und päpstliche Klientel*. Mainz: Gesellschaft für mittelrheinische Kirchengeschichte 1987 [Quellen und Abhandlungen zur mittelrheinischen Kirchengeschichte, 57].
- Freed, John B. *The Friars and German Society in the Thirteenth Century*. Cambridge in Massachusetts: The Medieval Academy of America 1977 [The Mediaeval Academy of America, Publication No. 86].
- Frenz, Thomas. *Papsturkunden des Mittelalters und der Neuzeit*. 2., aktualisierte Auflage. Stuttgart: Steiner 2000 [Historische Grundwissenschaften in Einzeldarstellungen, 2].
- Freytag, Hermann. Die Geschäftsträger des Deutschen Ordens an der Römischen Kurie von 1309 bis 1525. – *Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins*, 49 (1907), lk 185–220.
- Fried, Johannes. *Der päpstliche Schutz für Laienfürsten. Die politische Geschichte des päpstlichen Schutzprivilegs für Laien (11.–13. Jh.)*. Heidelberg: Winter 1980 [Abhandlungen der Heidelberger Akademie der Wissenschaften. Phil-hist Klasse, 1980 / 1].
- Friederici, Adolf. *Das Lübecker Domkapitel im Mittelalter 1160–1400. Verfassungsrechtliche und personenstandliche Untersuchungen*. Neumünster: Wachholtz 1988 [Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins, 91].
- Fuhrmann, Bernd. *Konrad von Weinsberg – Ein adliger Oikos zwischen Territorium und Reich*. Stuttgart: Steiner 2004 [Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte. Beihefte, 171].
- Gaethke, Hans-Otto. Knud VI. und Waldemar II. von Dänemark und Nordalbingen 1182–1227 [I–III]. – *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte*, 119 (1994), lk 21–99; 120 (1995), lk 7–76; 121 (1996), lk 7–44.
- Gerlich, Alois. Die Wahl und Bestätigung des Churer Bischofs Johannes Abundi. – *Festschrift Karl Pivec. Zum 60. Geburtstag gewidmet von Kollegen, Freunden und Schülern*. Vlj. Anton Haidacher ja Hans Eberhard Mayer. Innsbruck: Sprachwissenschaftliche Institut der Leopold-Franzens-Universität 1966 [Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, 12], lk 81–90.
- Georges, Karl Ernst. *Ausführliches lateinisch-deutsches Handwörterbuch*. Kd 1-2. Leipzig: Hahn 1879–1880.
- Gernet, Axel von. *Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände*. Jurjew (Dorpat): Gelehrte Estnische Gesellschaft 1896 [Verhandlungen der Gelehrten Estnischen Gesellschaft, 17].

- Gießmann, Ursula. *Der Letzte Gegenpapst: Felix V. Studien zu Herrschaftspraxis und Legitimationsstrategien (1434–1451)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Papsttum im mittelalterlichen Europa, 3].
- Girgensohn, Paul. Die Inkorporationspolitik des Deutschen Ordens in Livland 1378–1397. – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 1–86.
- Glauert, Mario. Die Bindung des Domkapitels von Riga an die Regel des Deutschen Ordens. – *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland*. Vlj. Radosław Biskup ja Mario Glauert. Münster: Aschendorff 2004 [Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Beiheft, 17], lk 269–316.
- Gnegel-Waitschies, Gisela. *Bischof Albert von Riga. Ein Bremener Domherr als Kirchenfürst im Osten (1199–1229)*. Hamburg: Velmede 1958 [Nord- und Ost-europäische Geschichtsstudien, 2].
- Górski, Karol. Papsttum, Kaisertum und Deutscher Orden in der Sicht des 15. Jahrhunderts. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 5], lk 99–100.
- Gouguenheim, Sylvain. Gregor IX., Wilhelm von Modena und die Herrschaftsbildung des Deutschen Ordens (vom Kruschwitzer Vertrag zur Bulle von Rieti 1230–1234). – *Die Ritterorden als Träger der Herrschaft: Territorien, Grundbesitz und Kirche*. Vlj. Roman Czaja ja Jürgen Sarnowsky. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2007 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 14], lk 87–103.
- Gouguenheim, Sylvain. L'empereur, le grand maître et la Prusse: la Bulle de Rimini en question (1226/1235). – *Bibliothèque de l'école des chartes*, 162 (2004), lk 381–420.
- Gouguenheim, Sylvain. *Les Chevaliers Teutoniques*. Paris: Tallandier 2007.
- Gramsch, Robert. *Das Reich als Netzwerk der Fürsten. Politische Strukturen unter dem Doppelkönigtum Friedrichs II. und Heinrichs (VII.) 1225–1235*. Ostfildern: Thorbecke 2013 [Mittelalter-Forschungen, 40].
- Gramsch, Robert. Deutschordensdiplomaten in den Verhandlungen zwischen Innocenz IV. und Heinrich Raspe 1244–1246. – *Heinrich Raspe – Landgraf von Thüringen und römischer König (1227–1247). Fürsten, König und Reich in spätstaufischer Zeit*. Vlj. Matthias Werner. Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang 2003 [Jenaer Beiträge zur Geschichte, 3], lk 317–358.
- Graus, František. Das Scheitern von Königen: Karl IV., Richard II., Wenzel IV. – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 17–37.
- Hadač, Václav. Summa cancellariae regis Bohemiae. (Cancellaria regis Wenceslais IV). Kritický rozbor a srovnání rukopisů. – *Časopis archivní školy*, 4 (1926–1927), lk 11–48.
- Haller, Johannes. Die Verschwörung von Segewold (1316). – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 125–168.
- Hanisch, Wilhelm. Wenzel IV. – *Lebensbilder zur Geschichte der böhmischen Länder. Kd 3. Karl IV. und sein Kreis*. Vlj. Ferdinand Seibt. München – Wien: Oldenbourg 1978, lk 251–279.
- Hansen, Mikael Kristian. Die Kalmarer Union und der Deutsche Orden 1410–1423: Die Estlandfrage. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 4 (2009), lk 11–39.
- Harnack, Otto. Livland als Glied des deutschen Reichs von dreizehnten bis sechzehnten Jahrhundert. – *Preußische Jahrbücher*, 67 (1891), lk 364–378.

- Hartug, Julius. Die Territorialpolitik der Magdeburger Erzbischöfe Wichmann, Ludolf und Albrecht, 1152–1232. – *Geschichtsblätter für Stadt und Land Magdeburg*, 21 (1886), lk 1–58, 113–137 ja 217–252.
- Hasselblatt, Richard. Die Metropolitanverbindung Revels mit Lund. – *Mitteilungen*, 14 (1890), lk 461–466.
- Hauschild, Wolf-Dieter. *Kirchengeschichte Lübecks. Christentum und Bürgertum in neun Jahrhunderten*. Lübeck: Schmidt-Römhild 1981.
- Hausmann, Richard. *Das Ringen der deutschen und dänen um den Besitz Estlands bis 1227*. Leipzig: Dunker & Humblot 1871.
- Hausmann, Richard. Livländische Prozesse im Reichskammergerichts-Archive zu Wetzlar. – *Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1886*. Dorpat: Mattiesen 1887, lk 28–35.
- Hausmann, Richard. Über das Verhältnis des livländischen Ordensstaates zum römisch-Deutschen Reiche im 16. Jahrhundert. Ein gerichtliches Gutachten in Sachen des Revaler „Gotteskastens“. – *Baltische Monatsschrift*, 49. aastakäik (1907), kd 63, lk 1–23.
- Haverkamp, Alfred. *12. Jahrhundert, 1125–1198*. Stuttgart: Klett-Cotta 2003 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 5].
- Hechelhammer, Bodo. *Kreuzzug und Herrschaft unter Friedrich II. Handlungsspielräume von Kreuzzugspolitik (1215–1230)*. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Mittelalter-Forschungen, 13].
- Hein, Max. Die Verleihung Litauens an den Deutschen Orden durch Kaiser Ludwig den Bayern im Jahre 1337. – *Altpreußische Forschungen*, 19 (1942), lk 36–54.
- Heinig, Paul-Joachim. Der König im Brief. Herrscher und Hof als Thema aktiver und passiver Kommunikation im Spätmittelalter. – *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*. Vlj. Heinz-Dieter Heimann ja Ivan Hlaváček. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 1998, lk 31–50.
- Heinig, Paul-Joachim. *Kaiser Friedrich III. (1440–1493). Hof, Regierung und Politik*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1997 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta Imperii, 17].
- Heinig, Paul-Joachim. Reich und Adel in der Epoche Kaiser Friedrichs III. – *König, Fürsten und Reich im 15. Jahrhundert*. Vlj. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Jörg Schwarz. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2009 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 29], lk 193–211.
- Hellmann, Manfred. Altlivland und das Reich. – *Felder und Vorfelder russischer Geschichte. Studien zu Ehren von Peter Scheibert*. Vlj. Inge Auerbach, Andreas Hillgruber ja Gottfried Schramm. Freiburg: Rombach 1985, lk 61–75.
- Hellmann, Manfred. Der Deutsche Orden im politischen Gefüge Altlivlands. – *ZfO*, 40 (1991), lk 481–498.
- Hellmann, Manfred. Der Deutsche Orden und die Stadt Riga. – *Stadt und Orden. Das Verhältnis des Deutschen Ordens zu den Städten in Livland, Preußen und im Deutschen Reich*. Vlj. Udo Arnold. Marburg: Elwert 1993 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 44; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 4], lk 1–33.
- Hellmann, Manfred. Die Anfänge christlicher Mission in den baltischen Ländern. – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 7–35.

- Hellmann, Manfred. König Manfred von Sizilien und der Deutsche Orden. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. Vlj. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 1], lk 65–72.
- Hellmann, Manfred. *Livland und das Reich. Das Problem ihrer gegenseitigen Beziehungen*. München: Verlag der Bayerischen Akademie der Wissenschaften 1989 [Bayerische Akademie der Wissenschaften, phil-hist Klasse. Sitzungsberichte, 6].
- Helmuth, Johannes. *Das Basler Konzil 1431–1449: Forschungsstand und Probleme*. Köln – Wien: Böhlau 1987 [Kölner historische Abhandlungen, 32].
- Hemmerle, Josef. *Die Deutschordens-Ballei Böhmen in ihren Rechnungsbüchern 1382–1411*. Bonn: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 22].
- Hertwich, Erwin. Das Kurländische Domkapitel bis 1561. Untersuchungen über die persönliche Zusammensetzung des Kapitels hinsichtlich der Herkunft und Laufbahn seiner Bischöfe und Domherren. Vlj. Mario Glauert. – *Die Domkapitel des Deutschen Ordens in Preußen und Livland*. Vlj. Radosław Biskup ja Mario Glauert. Münster: Aschendorff 2004 [Zeitschrift für die Geschichte und Altertumskunde Ermlands. Beiheft, 17], lk 147–267.
- Hilling, Nikolaus. Zur Geschichte der zweiten Romfahrt Kaiser Friedrich III im Jahre 1468–69. Aktenstücke aus dem Archive der römischen Rota. – *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 17 (1903), lk 324–327.
- Hintze, Otto. *Das Königtum Wilhelms von Holland*. Leipzig: Veit 1885 [Historische Studien, 15].
- Hirschbiegel, Jan. Zur theoretischen Konstruktion der Figur des Günstlings. – *Der Fall des Günstlings. Hofpartei in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. 8. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Stadt Neuburg an der Donau, der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt und dem Deutschen Historischen Institut Paris, Neuburg an der Donau, 21. bis 24. September 2002. Vlj. Jan Hirschbiegel ja Werner Paravicini. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Residenzenforschung, 17], lk 23–39.
- Hlaváček, Ivan. Beiträge zur Erforschung der Beziehungen Friedrichs III. zu Böhmen bis zum Tode Georgs von Podiebrad (†1471). – *Kaiser Friedrich III. (1440–1493) in seiner Zeit. Studien anlässlich des 500. Todestags am 19. August 1493/1993*. Vlj. Paul-Joachim Heinig. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 12], lk 279–298.
- Hlaváček, Ivan. Bemerkungen zur inneren Struktur und zum Fungieren des Hofes Wenzels IV. – *Quaestiones medii aevi novae*, 1 (1996), lk 101–114.
- Hlaváček, Ivan. Das Alltägliche in den Beziehungen des Deutschen Ordens mit den Luxemburgern, besonders mit Wenzel IV., sowie mit der Böhmisches Krone um das Jahr 1400 den „Ordensfolianten“ nach. – *Kancelaria wielkich mistrzów i Polska kancelaria królewska w XV wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Malbork 2–3 IX 2004*. Vlj. Janusz Trupinda. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2006, lk 95–126.
- Hlaváček, Ivan. *Das Urkunden- und Kanzleiwesen des böhmischen und römischen Königs Wenzel (IV.) 1376–1419*. Stuttgart: Hiersemann 1970 [Schriften der MGH, 23].

- Hlaváček, Ivan. Die Geschichte der Kanzlei König Wenzels IV. und ihre Beamten in den Jahren 1376–1419. – *Historica. Les sciences historiques en Tchécoslovaquie. Historical sciences in Czechoslovakia. Historische Wissenschaften in der Tschechoslowakei*, 5 (1963) lk 5–69.
- Hlaváček, Ivan. Die Kommunikation der Reichsstädte und der böhmisch-königlichen Städte mit der Zentralgewalt unter Karl IV. und besonders Wenzel IV. – *La diplomatie urbaine en Europe au Moyen Âge. Actes du congrès de la Commission internationale de diplomatie, Gand, 25–29 août 1998*. Vlj. Walter Prevenier ja Thérèse de Heptinne. Louvain – Apeldoorn: Garant 2000 [Studies in Urban Social, Economic and Political History of the Medieval and Early Modern Low Countries, 9], lk 195–216.
- Hlaváček, Ivan. Formelbücher der Luxemburgerzeit in Böhmen. – *Les formulaires. Compilation et circulation des modèles d'actes dans l'Europe médiévale et moderne. XIIIe congrès de la Commission internationale de diplomatie (Paris, 3–4 septembre 2012). Organisé par l'École nationale des chartes et l'École pratique des hautes études, avec le concours du GDR 3177 „Diplomatique“ (Cnrs) et des Archives nationales*. Vlj. Olivier Guyotjeannin, Laurent Morelle ja Silio P. Scalfati. Elektroonline publikatsioon: Éditions en ligne de l'École des chartes 2016, <http://elec.enc.sorbonne.fr/cid2012/part18> (viimati külastatud 08.03.2017)
- Hlaváček, Ivan. Hof und Hofführung König Wenzels IV. – *Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter*. Vlj. Peter Moraw. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Vorträge und Forschungen, 48], lk 105–136.
- Hlaváček, Ivan. Kommunikation der Zentralmacht mit Reichsuntertanen sowie auswärtigen Mächten unter König Wenzel (IV.). – *Kommunikationspraxis und Korrespondenzwesen im Mittelalter und in der Renaissance*. Vlj. Heinz-Dieter Heimann ja Ivan Hlaváček. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 1998, lk 19–30.
- Hlaváček, Ivan. König Wenzel (IV.) und seine zwei Gefangennahmen (Spiegel seines Kampfes mit dem Hochadel sowie mit Wenzels Verwandten um die Vorherrschaft in Böhmen und Reich). – *Quaestiones medii aevi novae*, 18 (2013), lk 115–149.
- Hlaváček, Ivan. Wenzel IV., sein Hof und seine Königsherrschaft vornehmlich über Böhmen. – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 201–232.
- Hoensch, Jörg K. König/Kaiser Sigismund, der Deutsche Orden und Polen-Litauen. Stationen einer problembeladenen Beziehung. – *ZfO*, 46 (1997), lk 1–44.
- Hofer, Johannes. *Johannes Kapistran. Ein Leben im Kampf um die Reform der Kirche. Neu bearbeitete Ausgabe*. Kd 2. Heidelberg: Kerle 1965.
- Hoffmann, Erich. Der Besuch Kaiser Karls IV. in Lübeck im Jahre 1375. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984, Kiel, 14.–16. Mai 1987*. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 73–95.
- Hoffmann, Erich. Die Bedeutung der Schlacht von Bornhöved für die deutsche und skandinavische Geschichte. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, 57 (1977), lk 9–37.
- Hollweg, Walther. *Dr. Georg Heßler. Ein kaiserlicher Diplomat und römischer Kardinal des 15. Jahrhunderts. Versuch einer Biographie*. Leipzig: Hinrichs 1907.
- Holmes, Georges Andrew. Cardinal Beaufort and the Crusade against the Hussites. – *The English Historical Review*, 88 (1973), lk 721–750.

- Holtzmann, Robert. Studien zur Heinrich von Lettland. – *Neues Archiv der Gesellschaft für Ältere Deutsche Geschichtskunde zur Beförderung einer Gesamtausgabe der Quellschriften deutscher Geschichten des Mittelalters*, 43 (1920), lk 159–212.
- Honemann, Volker. Zu Selbstverständnis und Identitätsvorstellungen in der livländischen Geschichtsschreibung des Mittelalters. – *Geschichtsschreibung im Mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 255–295.
- Hucker, Bernd Ulrich. *Das Problem von Herrschaft und Freiheit in den Landsgemeinden und Adels Herrschaften des Mittelalters im Niederweserraum*. Phil. diss. Westfalen-Lippe-Münster. Münster 1978.
- Hucker, Bernd Ulrich. Der Plan eines christlichen Königreiches in Livland. – *Gli inizi del cristianesimo in Livonia-Lettonia. Atti del Colloquio Internazionale di Storia Ecclesiastica in Occasione dell' VIII Centenario della Chiesa in Livonia (1186–1986), Roma, 24–25 Giugno 1986*. Vlj. Michele Maccarone. Città del Vaticano: Libreria editrice Vaticana 1989 [Pontificio Comitato di Scienze Storiche. Atti e Documenti 1], lk 97–125.
- Hucker, Bernd Ulrich. Der Zisterzienserabt Bertold, Bischof von Livland, und die erste Livlandkreuzzug. – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 39–64.
- Hucker, Bernd Ulrich. Die Herkunft des Livenapostels Meinhard. – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen. Sonderband, 37], lk 36–38.
- Hucker, Bernd Ulrich. Die imperiale Politik Kaiser Ottos IV. – *Otto IV. Traum vom Welfischen Kaisertum*. Vlj. Bernd Ulrich Hucker, Stefanie Hahn ja Hans-Jürgen Derda. Petersberg: Imhof 2009, lk 81–91.
- Hucker, Bernd Ulrich. Die imperiale Politik Ottos IV. im baltischen Raum und ihre personellen und materiellen Grundlagen. – *Visby-Colloquium des Hansischen Geschichtsvereins, 15.–18. Juni 1984*. Vlj. Klaus Friedland. Köln – Wien: Böhlau 1987 [Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte, NF 32], lk 41–67.
- Hucker, Bernd Ulrich. *Kaiser Otto IV*. Hannover: Hahn 1990 [Schriften der MGH, 34].
- Hucker, Bernd Ulrich. Liv- und estländische Königspläne? – *Studien über die Anfänge der Mission in Livland*. Vlj. Manfred Hellmann. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Vorträge und Forschungen, Sonderband, 37], lk 65–106.
- Hunyadi, Zsolt. The Teutonic Order in Burzenland (1211–1225): recent reconsiderations. – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico. Incontri e scontri tra religioni, popoli, e culture. Atti del convegno internazionale (Bari – Lecce – Brindisi, 14–16 settembre 2006)*. Vlj. Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2008, lk 151–162.
- Hödl, Günther. Zur Reichspolitik des Basler Konzils. Bischof Johannes Schele von Lübeck (1420–1439). – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*, 75 (1967), lk 46–65.
- Höfert, Almut. *Den Feind beschreiben. „Türkengefahr“ und europäisches Wissen über das Osmanische Reich 1450–1600*. Frankfurt – New York: Campus-Verlag 2003 [Campus historische Studien, 35].
- Hofmann, Hans Hubert. *Der Staat des Deutschmeisters. Studien zu einer Geschichte des Deutschen Ordens im Heiligen Römischen Reich Deutscher Nation*. München: Kommission für Bayerische Landesgeschichte 1964 [Studien zur bayerischen Verfassungs- und Sozialgeschichte, 3].

- Höhlbaum, Konstantin. Zur deutsch-dänischen Geschichte der Jahre 1332–1346. – *Hansische Geschichtsblätter*, 8 (1878), lk 73–99.
- Hørby, Kai; Olsen, Rikke Agnete. *Danmarkshistorie. Kd 5. Velstands krise og tusind baghold, 1250–1400*. København: Gyldendal – Politiken 2002.
- Ilarienė, Inga. Kilka źródeł, dotyczących protektoratu Wielkiego Księstwa Litewskiego nad arcybiskupstwem ryskim: formalna podstawa prawna w stosunkach Litwy i Inflant w trzecim i czwartym dziesięcioleciu XVI w. – *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorijos šaltiniai. Faktas. Kontekstas. Interpretacija*. Vilnius: Lietuvos istorijos institutas leidykla 2007, lk 213–246.
- Ilarienė, Inga. Nuorašai ne lotynų kalba Lietuvos Metrikos knygoje Nr. 525: 1491 m. Valmieros sutartis. – *Istorijos šaltinių tyrimai*, 4 (2012), lk 261–284.
- Isenmann, Eberhard. Reichsfinanzen und Reichssteuern im 15. Jahrhundert. – *ZHF*, 7 (1980), lk 1–76 ja 129–218.
- Isenmann, Eberhard. Reichsrecht und Reichsverfassung in Konsilien reichsstädtischer Juristen (15.–17. Jahrhundert). – *Die Rolle der Juristen bei der Entstehung des modernen Staates*. Vlj. Roman Schnur. Berlin: Duncker & Humblot 1985, lk 545–628.
- Israel, Ottokar. *Das Verhältnis des Hochmeisters des Deutschen Ordens zum Reich im 15. Jahrhundert*. Marburg an der Lahn: Herder-Institut 1952 [Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, 4].
- Jacobsen, Grethe. Wicked count Henry. The Capture of Valdemar II (1223) and Danish Influence in the Baltic. – *Journal of Baltic Studies*, 9 (1978), lk 326–338.
- Jan, Libor. King Wenceslas and the Dissolution of the Teutonic Order's Bohemian Bailiwick. – *Mendicants, Military Orders, and regionalism in Medieval Europe*. Toim. Jürgen Sarnowsky. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate 1999, lk 233–242.
- Jan, Libor. Zu den Beziehungen zwischen der Deutschordensballei Böhmen, dem Böhmenkönig und dem Hochadel. – *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens in Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010*. Vlj. Klaus Milizer. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften 2012 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 72; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 12], lk 107–118.
- Jasiński, Tomasz. *Kruschwitz, Rimini und die Grundlagen des preußischen Ordenslandes. Urkundenstudien zur Frühzeit des Deutschen Ordens im Ostseeraum*. Marburg: Elwert 2008 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 63; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 8].
- Jensen, Carsten Selch. The Early Stage of Christianisation in Livonia in Modern Historical Writings and Contemporary Chronicles. – *Medieval History Writing and Crusading Ideology*. Toim. Tuomas M. S. Lehtonen, Kurt Villads Jensen, Janne Malkki ja Katja Ritari. Helsinki: Finnish Literature Society 2005 [Studia Fennica. Historica, 9], lk 207–215.
- Jensen, Carsten Selch. The Nature of Early Missionary Activities and Crusades in Livonia, 1185–1201. – *Medieval Spirituality in Scandinavia and Europe. A Collection of Essays in Honor of Tore Nyberg*. Toim. Lars Bisgaard, Carsten Selch Jensen, Kurt Villads Jensen ja John Lind. Odense: Odense University Press 2001 [Odense University Studies in History and Social Sciences, 234], lk 121–139.

- Johanek, Peter. Die „Karolina de ecclesiastica libertate“. Zur Wirkungsgeschichte eines spätmittelalterlichen Gesetzes. – *Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich*. Vlj. Hans Patze. Neustadt an der Aisch: Schmidt 1978, lk 797–831.
- Johansen, Paul. Die Chronik als Biographie. Heinrich von Lettlands Lebensgang und Weltanschauung. – *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*, NF 1 (1953), lk 1–24.
- Johansen, Paul. *Die Estlandliste des Liber Census Daniae*. Kopenhagen – Reval: Hagerup – Wassermann 1933.
- Johansen, Paul. Eine Riga-Wisby-Urkunde des 13. Jahrhunderts. – *Zeitschrift des Vereins für Lübeckische Geschichte und Altertumskunde*, 38 (1958), lk 93–108.
- Jähnig, Bernhart. Das Ringen zwischen Deutschem Orden und bischöflicher Gewalt in Livland und Preußen. – *Römische Quartalschrift für christliche Altertumskunde und Kirchengeschichte*, 97 (2002), lk 215–237.
- Jähnig, Bernhart. Der Deutsche Orden und die livländischen Bischöfe im Spannungsfeld von Kaiser und Papst. – Bernhart Jähnig. *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 10. Geburtstag am 7. Oktober 2011*. Vlj. Hans-Jürgen Kämpfert ja Barbara Kämpfert. Münster: Nicolaus-Copernicus-Verlag 2011 [Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, 34], lk 442–456.
- Jähnig, Bernhart. Der Deutsche Orden und Karl IV. – *Kaiser Karl IV. 1316–1378. Forschungen über Kaiser und Reich*. Vlj. Hans Patze. Neustadt an der Aisch: Schmidt 1978, lk 103–149.
- Jähnig, Bernhart. Der Kampf des Deutschen Ordens um die Schutzherrschaft über die livländische Bistümer. – *Ritterorden und Kirche im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1997 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 9], lk 97–111.
- Jähnig, Bernhart. Die Rigische Sache des Deutschen Ordens zur Zeit des Erzbischofs Henning Scharpenberg. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von zur Mühlen zum 90. Geburtstag*. Vlj. Bernhart Jähnig ja Klaus Militzer. Münster: LIT Verlag 2004 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12], lk 113–135.
- Jähnig, Bernhart. Die Rigische Sache zur Zeit des Erzbischofs Johannes Ambundii (1418–1424). – Bernhart Jähnig. *Vorträge und Forschungen zur Geschichte des Preußenlandes und des Deutschen Ordens im Mittelalter. Ausgewählte Beiträge zum 10. Geburtstag am 7. Oktober 2011*. Vlj. Hans-Jürgen Kämpfert ja Barbara Kämpfert. Münster: Nicolaus-Copernicus-Verlag 2011 [Quellen und Darstellungen zur Geschichte Westpreußens, 34], lk 457–486.
- Jähnig, Bernhart. Ein neuer Tag zu Danzig [1397]. – *Ostdeutsche Gedenktage. Persönlichkeiten und historische Ereignisse 1997*. Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen 1996, lk 271–278.
- Jähnig, Bernhart. Herrschaftsverständnis und Herrschaftsverwirklichung beim Deutschen Orden in Preußen. – *Herrschaft, Netzwerke, Brüder des Deutschen Ordens im Mittelalter und Neuzeit. Vorträge der Tagung der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens in Marburg 2010*. Vlj. Klaus Militzer. Weimar: Verlag und Datenbank für Geisteswissenschaften 2012 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 72; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 12], lk 67–92.

- Jähniß, Bernhart. *Johann von Wallenrode O.T. Erzbischof von Riga, Königlicher Rat, Deutschordensdiplomat und Bischof von Lüttich im Zeitalter des Schismas und des Konstanzer Konzils (um 1370–1419)*. Bonn: Wissenschaftliches Archiv 1970 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 24].
- Jähniß, Bernhart. Rechtsgrundlagen der Deutschordensherrschaft in Livland. Von den kirchenrechtlichen Regelungen der Schwertbrüderzeit bis zur Abwehr lehnrechtlichen Forderungen der Erzbischöfe im 14. Jahrhundert. – *Zapiski Historyczne*, 57 / 4 (1992), lk 7–23.
- Jähniß, Bernhart. Zur Persönlichkeit des Dorpater Bischofs Dietrich Damerow. – *Beiträge zur Geschichte Westpreußens*, 6 (1980), lk 5–22.
- Jähniß, Bernhart. *Verfassung und Verwaltung des Deutschen Ordens und seiner Herrschaft in Livland*. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 16].
- Jürgensmeier, Friedehelm. *Das Bistum Mainz. Von der Römerzeit bis zum II. Vatikanischen Konzil*. Frankfurt am Main: Knecht 1988 [Beiträge zur mainzer Kirchengeschichte, 2].
- Kahl, Hans-Dietrich. Das Ende des Triglaw von Brandenburg. Ein Beitrag zur Religionspolitik Albrechts des Bären. – Hans-Dietrich Kahl. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008*. Leiden – Boston: Brill 2011, lk 565–577.
- Kahl, Hans-Dietrich. Die Entwicklung des Bistums Brandenburg bis 1165. – Hans-Dietrich Kahl. *Heidenfrage und Slawenfrage im deutschen Mittelalter. Ausgewählte Studien 1953–2008*. Leiden – Boston: Brill 2011, lk 578–604.
- Kala, Tiina. Saare-Lääne piiskopkonna käekäik. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter im Westestland*. Toim. Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum 2004, lk 9–38.
- Kala, Tiina. Verkündigung und Kreuzpredigt in und für Livland im 13. Jahrhundert. – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Toim. Ilgvras Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 24], lk 187–207.
- Kala, Tiina. Ühe Liivimaa kirikuvürsti ametisseastumisest. – *Tuna*, 2009 / 1, lk 29–38.
- Kala, Tiina; Kaljundi, Linda; Kreem, Juhan; Leimus, Ivar; Markus, Kersti; Mänd, Anu; Põltsam-Jürjo, Inna; Russow, Erki; Selart, Anti; Tamm, Marek; Valk, Heiki. *Eesti Ajalugu II. Eesti keskaeg*. Toim. Anti Selart. Tartu: Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2012
- Kaljusaar, Kristjan. Läänemaa pantvangid Liivimaa ristsõdades 13. sajandi esimesel veerandil. – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, 19 (2016), lk 23–42.
- Kalous, Antonín. Papal legates and crusading activity in central Europe: the Hussites and the Ottoman Turks. – *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*. Vlj. Norman Housley. London – New York: Routledge 2017 [Crusades – Subsidia, 8], lk 75–89.
- Karasek, Dieter. *Konrad von Weinsberg. Studien zur Reichspolitik im Zeitalter Sigismunds*. Phil. diss. Erlangen-Nürnberg. Erlangen 1967.
- Karp, Hans-Jürgen. Universalkirche und kirchlicher Partikularismus in Ostmitteleuropa. Die exemten Bistümer. – *Reiche und Territorien in Ostmitteleuropa. Historische Beziehungen und politische Herrschaftslegitimation*. Vlj. Dietmar Willoweit ja Hans Lemberg. München: Oldenbourg 2006 [Völker, Staaten und Kulturen in Ostmitteleuropa, 2], lk 209–226.

- Kaufhold, Martin. *Interregnum. 2. Auflage*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2007.
- Keller, Hagen; Althoff, Gerd. *Die Zeit der späten Karolinger und der Ottonen. Krisen und Konsolidierungen 888–1024*. Stuttgart: Klett-Cotta 2008 [Gebrhardt Handbuch der Deutschen Geschichte, 3].
- Kiaupa, Zigmantas; Kiaupienė, Jūratė; Kuncevičius, Albinas. *The History of Lithuania before 1795*. Vilnius: Artila 2000.
- Klassen, John. Hus, the Hussites and Bohemia. – *The New Cambridge Medieval History. Volume VII, c. 1415 – c. 1500*. Toim. Christopher Allmand. Cambridge: Cambridge University Press 1998.
- Kluger, Helmuth. *Hochmeister Hermann von Salza und Kaiser Friedrich II. Ein Beitrag zur Frühgeschichte des Deutschen Ordens*. Marburg: Elwert 1987 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 37].
- Kļava, Valda. Livonija Svētajā Romas Impērijā: problēmas izpēte un attiecību piemērs no 16. gadsmita vidus. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2014 / 1, lk 126–155.
- Koch, Friedrich. *Livland und das Reich bis zum Jahre 1225*. Posen: Häcker 1943 [Quellen und Forschungen zur baltischen Geschichte, 4].
- Koller, Heinrich. *Kaiser Friedrich III*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2005 [Gestalten des Mittelalters und der Renaissance].
- Kreem, Juhan. Die Religionsfrage auf den livländischen Ständerversammlungen 1522–1558. – *Preussen und Livland im Zeichen der Reformation*. Vl. Arno Mentzel-Reuters ja Klaus Neitmann. Osnabrück: Fibre 2014 [Tagungsberichte der Historischen Kommission für ost- und westpreussische Landesforschung, 28], lk 183–199.
- Kreem, Juhan. Seasonal Isolation in the Communication in Livonia. – *Isolated islands in medieval nature, culture and mind*. Toim. Torstein Jørgensen ja Gerhard Jaritz. Budapest: Central European University Press 2011 [CEU Medievalia, 14; The Muhu Proceedings, 2], lk 120–127.
- Kreem, Juhan. Seasonality of transport networks in the Eastern Baltic. – *Towns and Communication. Kd 2. Communication between Towns. Proceedings of the Meetings of the International Commission for the History of Towns (ICHT), London 2007 – Lecce 2008*. Toim. Hubert Houben ja Kristjan Toomaspoeg. Galatina: Congedo 2011, lk 259–270.
- Kreem, Juham. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the Fifteenth Century)*. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv 2002 [Tallinna Linnaarhiivi Toimetised, 6].
- Kreem, Juhan. Tülidest Saare-Lääne piiskopitooli ümber 15. sajandil. – *Saare-Lääne piiskopkond. Artiklid Lääne-Eesti keskajast. Bistum Ösel-Wiek. Artikelsammlung zum Mittelalter in Westestland*. Toim. Ülla Paras. Haapsalu: Läänemaa Muuseum 2004, lk 73–82.
- Krieger, Karl-Friedrich. *Die Lehnshoheit der deutschen Könige im Spätmittelalter*. Aalen: Scientia 1979 [Untersuchungen zur deutschen Staats- und Rechtsgeschichte, NF 23].
- Krieger, Karl-Friedrich. *König, Reich und Reichsreform im Spätmittelalter. 2., durchgesehene Auflage*. München: Oldenbourg 2005 [Enzyklopädie deutscher Geschichte, 14].
- Krieger, Karl-Friedrich. *Rudolf von Habsburg*. Darmstadt: Primus Verlag 2003 [Gestalten des Mittelalters und der Renaissance].
- Kroeger, Gert. Erzbischof Silvester Stodewescher und sein Kampf mit dem Orden um die Herrschaft über Riga. – *Mitteilungen*, 24 (1930), lk 147–280.

- Kubon, Sebastian. *Die Außenpolitik des Deutschen Ordens unter Hochmeister Konrad von Jungingen (1393–1407)*. Göttingen: V & R Unipress 2016 [Nova Mediaevalia. Quellen und Studien zum europäischen Mittelalter, 15].
- Laakmann, Heinrich. Zur ältesten Geschichte des Bistums Ösel-Wiek. – *Litterarum societas Esthonica 1838–1938. Liber saeculares*. Tartu: Mattiesen 1938 [Õpetatud Eesti Seltsi toimetused, 30], lk 321–328.
- Labuda, Gerard. Über die Urkunden zur Gründung des Deutschen Ordens im Kulmerlande und in Preußen in den Jahren 1226–1234. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunensia Historica, 5], lk 21–44.
- Lampe, Karl H. von Redwitz, Nikolaus. † nach 1435. – *Altpreußische Biographie. Kd 2, Maltitz–Z*. Vlj. Christian Krollmann, Kurt Forstreuter ja Fritz Gause. Marburg an der Lahn: Elwert 1967, lk 541.
- Lavi, Ain. Põhja-Tartumaa rauatööst muinas- ja varakeskajal. – *Eesti Arheoloogia Ajakiri. Journal of Estonian Archaeology*, 3 / 1 (1999), lk 35–62.
- Leesment, Leo. *Über die livländischen Gerichtssachen im Reichskammergericht und im Reichshofrat*. Tartu: Mattiesen 1929.
- Leimus, Ivar. Kes võitis Jüriöö? – *Ajalooline ajakiri*, 2001 / 3, lk 39–54.
- Leimus, Ivar. Monetary History of Medieval Courland: Some Speculations. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2013 / 4, lk 37–57.
- Levāns, Andris. Cum litterarum testimonio. Dokumentu producēšanas prakse Rīgas bīskapijā 13. Gadsimta sākumā: piezīmes par medievistikas un diplomātikas attiecībām. – *Latvijas Vēstures Institūta Žurnāls*, 2012 / 1, lk 5–40.
- Levāns, Andris. *Vertraute Geschichtsbilder. Die Entstehung historischer Vorstellungen von Livland in der Geschichtsschreibung des 13. Jahrhunderts*. Phil. diss. Rīga. Rīga 2014. https://dspace.lu.lv/dspace/bitstream/handle/7/4974/44855-Andris_Levans_2014.pdf?sequence=1 (viimati külastatud 29.05.2016).
- Lind, John H.; Jensen, Casten Selch; Jensen, Kurt Villads; Bysted, Ane L. *Taaniristisõjad. Sõda ja misjon Läänemere ääres*. Tallinn: Argo 2007.
- Lindner, Michael. Weitere Textzeugnisse zur „Constitutio Karolina super libertate ecclesiastica“. – *DA*, 51 (1995), lk 515–538.
- Lindner, Theodor. *Geschichte des deutschen Reiches unter König Wenzel*. Kd 1–2. Braunschweig: Schwetschke und Sohn 1875–1880.
- Loscher, Gerhard. *Königtum und Kirche zur Zeit Karls IV. Ein Beitrag zur Kirchenpolitik in Spätmittelalter*. Berlin: Oldenbourg 1985 [Veröffentlichungen des Collegium Carolinum, 56].
- Lotter, Friedrich. The Crusading Idea and the Conquest of the Region East of the Elbe. – *Medieval Frontier Societies*. Vlj. Robert Bartlett ja Angus Mackay. Oxford: Clarendon 1989, lk 267–306.
- Löwener, Marc. *Die Einrichtung von Verwaltungsstrukturen in Preußen durch den Deutschen Orden bis zum Mitte des 13. Jahrhunderts*. Wiesbaden: Harrassowitz 1998 [Deutsches Historisches Institut Warschau. Quellen und Studien, 7].
- Lückerath, Carl August. *Paul von Rusdorf. Hochmeister des Deutschen Ordens 1422–1441*. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1969 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 15].
- Lückerath, Carl August. Zu den Rekonziliationsverhandlungen Ludwigs den Bayern. – *DA*, 26 (1970), lk 549–555.

- Maasing, Madis. Infidel Turks and Schismatic Russians in Medieval Livonia. – *Fear and Loathing in the North: Jews and Muslims in Medieval Scandinavia and the Baltic Region*. Toim. Cordelia Heß ja Jonathan Adams. Berlin: De Gruyter 2015, lk 347–388.
- Maasing, Madis. Livland und die Reichstage im 16. Jahrhundert. – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vl. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas).
- Maasing, Madis. Propagandasõda Saare-Lääne vaenuse aegsel Liivimaal (1532–36). – *Läänemaa Muuseumi toimetised*, 18 (2015), lk 123–174.
- Madis Maasing. *The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century)*. Phil. diss. Tartu. Tartu: University of Tartu Press 2016 [Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis, 37].
- Machilek, Franz. Böhmen, Polen und die hussitische Revolution. – *ZfO*, 23 (1974), lk 401–430.
- Malechek, Werner. Das Frieden stiftende Papsstum im 12. und 13. Jahrhundert. – *Träger und Instrumentarien des Friedens im hohen und späten Mittelalter*. Vl. Johannes Fried. Sigmaringen: Thorbecke 1996 [Vorträge und Forschungen, 46], lk 249–332.
- Markus, Kersti. Die Christianisierung Livlands aus der Perspektive visueller Quellen. – *ZfO*, 64 (2015), lk 477–479.
- Markus, Kersti. Liivimaa kristianiseerimine visuaalkultuuri vaatevinklist. – *Tuna*, 2014 / 2, lk 10–20.
- Mažeika, Rasa. When Crusader and Pagan Agree: Conversion as a Point of honour in the Baptism of King Mindaugas of Lithuania (c. 1240–63). – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Toim. Alan V. Murray. Aldershot – Burlington: Ashgate 2001, lk 197–214.
- Mažeika, Rasa; Rowell, Stephen C. Zelatores maximi: Pope John XXII, Archbishop Frederick of Riga and the Baltic Mission. – *Archivum historiae pontificae*, 31 (1993), lk 33–68.
- Matison, Ingrid. Die Lehnsexemption des Deutschen Ordens und dessen staatsrechtliche Stellung in Preußen. – *DA*, 21 (1966), lk 194–248.
- Matison, Ingrid. Zum politischen Aspekt der Goldenen Bulle von Rimini. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*. Vl. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 1], lk 49–55.
- Menzel, Michael. *Die Zeit der Entwürfe, 1273–1347*. Stuttgart: Klett-Cotta 2012 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 7a].
- Mettig, Constantin. Die Chronik des rigaschen Domherrn Nagel. – *Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der Ostseeprovinzen Russlands aus dem Jahr 1885*. Riga: Häcker 1886, lk 37–43.
- Mettig, Constantin. *Geschichte der Stadt Riga. Zweite Auflage*. Riga: Jonck & Poliewsky 1897.
- Meyer, Andreas. Das Wiener Konkordat von 1448 – eine erfolgreiche Reform des Spätmittelalters. – *QFIAB*, 66 (1986), lk 108–152.
- Mierau, Heike Johanna. *Kaiser und Papst im Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2010.

- Miethke, Jürgen. Der Kampf Ludwigs des Bayern mit Papst und avignonesischer Kurie in seiner Bedeutung für die deutsche Geschichte. – *Kaiser Ludwig der Bayer. Konflikte, Weichenstellungen und Wahrnehmung seiner Herrschaft*. Vlj. Hermann Nehlsen ja Hans Georg Hermann. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 2002 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, NF 22], lk 39–74.
- Miethke, Jürgen. Die „Wahldekrete“ bei der Wahl eines *rex Romanorum* im spätmittelalterlichen Deutschland. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Dunker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 89–113.
- Miethke, Jürgen. Kaiser und Papst im Spätmittelalter. Zu den Ausgleichsbemühungen zwischen Ludwig dem Bayern und der Kurie von Avignon. – ZHF, 10 (1983), lk 421–446.
- Militzer, Klaus. Der Hochmeister Gottfried von Hohenlohe. – Klaus Militzer. *Zentrale und Region. Gesammelte Beiträge zur Geschichte des Deutschen Ordens in Preussen, Livland und im deutschen Reich aus den Jahren 1968 bis 2008*. Weimar: VDG 2015 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 75; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 13], lk 1–15.
- Militzer, Klaus. Der Wandel in der Begründung der Existenz des Deutschen Ordens und seiner Selbstrechtfertigung vor und nach der Schlacht bei Tannenberg. – *Kancelaria wielkich mistrzów i Polska kancelaria królewska w XV wieku. Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej, Malbork 2–3 IX 2004*. Vlj. Janusz Trupinda. Malbork: Muzeum Zamkowe w Malborku 2006, lk 179–189.
- Militzer, Klaus. *Die Entstehung der Deutschordensballeien im Deutschen Reich*. 2., überarbeitete und erweiterte Auflage. Marburg: Elwert 1981 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 16].
- Militzer, Klaus. Die Finanzierung der Erhebung Sylvester Stodeweschers zum Erzbischof von Riga. – ZfO, 28 (1979), lk 239–255.
- Militzer, Klaus. Die Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens. Eine Einführung in die Möglichkeiten und Grenzen der Auswertung des Ritterbrüderkatalogs. – *Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Vlj. Lutz Fenske ja Klaus Militzer. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12], lk 11–70.
- Militzer, Klaus. Die Übersiedlung Siegfrieds von Feuchtwangen in die Marienburg. – *Die Ritterorden in Umbruchs- und Krisenzeiten. The Military Orders in Times of Change and Crisis*. Vlj. Roman Czaja ja Jürgen Sarnowsky. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2011 [Ordines Militares. Colloquia Torunensia Historica. Yearbook for the Study of the Military Orders, 16], lk 47–61.
- Militzer, Klaus. *Von Akkon zur Marienburg. Verfassung, Verwaltung und Sozialstruktur des Deutschen Ordens 1190–1309*. Marburg: Elwert 1999 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 56; Veröffentlichungen der Internationalen Historischen Kommission zur Erforschung des Deutschen Ordens, 9].
- Miller, Ignaz. *Jakob von Sierck, 1398/99–1456*. Mainz: Gesellschaft für mittelhessische Kirchengeschichte 1983 [Quellen und Abhandlungen zur mittelhessischen Kirchengeschichte, 45].
- Milliman, Paul. Melius ad terram Pomeranie: Ethnicity and historical consciousness in the 1339 Trial between Poland and the Teutonic Knights. – *Arguments and Counter-Arguments. The Political Thought of the 14th–15th Centuries During the Polish-*

- Teutonic Order Trials and Disputes*. Toim. Wiesław Sieradza. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 2012, lk 123–156.
- Mol, Johannes A. The „Hospice of the German Nobility“. Changes in the Admission Policy of the Teutonic Knights in the Fifteenth Century. – *Mendicants, Military Orders, and Regionalism in Medieval Europe*. Toim. Jürgen Sarnowsky. Aldershot – Brookfield USA – Singapore – Sydney: Ashgate 1999, lk 115–130.
- Moraw, Peter. Die Entfaltung der deutschen Territorien im 14. und 15. Jahrhundert. – *Landesherrliche Kanzleien im Spätmittelalter. Referate zum VI. Internationalen Kongreß für Diplomatik*. Kd 1. Vlj. Gabriel Silagi. München: Ardeo-Gesellschaft 1984 [Münchener Beiträge zur Mediävistik und Renaissance-Forschung, 35], lk 61–108.
- Moraw, Peter. Fürsten am spätmittelalterlichen deutschen Königshof. – *Principes. Dynastien und Höfe im späten Mittelalter. Interdisziplinäre Tagung des Lehrstuhls für allgemeine Geschichte des Mittelalters und Historische Hilfswissenschaften in Greifswald in Verbindung mit der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen vom 15.–18. Juni 2000*. Vlj. Cordula Nolte, Karl-Heinz Spieß ja Ralf-Gunnar Werlich. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Residenzenforschung, 14], lk 17–32.
- Moraw, Peter. Gelehrte Juristen im dienst der deutschen Könige des späten Mittelalters (1273–1493). – Peter Moraw. *Gesammelte Beiträge zur deutschen und europäischen Universitätsgeschichte: Strukturen, Personen, Entwicklungen*. Leiden – Boston: Brill 2008 [Education and Society in the Middle Ages and Renaissance, 31], lk 465–540.
- Moraw, Peter. Grundzüge der Kanzleigeschichte Kaiser Karls IV. (1346–1378). – ZHF, 12 (1985), lk 11–42.
- Moraw, Peter. König Wenzels (1378–1419) Hof, eine Günstlingswirtschaft? – *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert. 8. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Stadt Neuburg an der Donau, der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt und dem Deutschen Historischen Institut Paris, Neuburg an der Donau, 21. bis 24. September 2002*. Vlj. Jan Hirschbiegel ja Werner Paravicini. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Residenzenforschung, 17], lk 163–175.
- Moraw, Peter. Königliche Herrschaft und Verwaltung im spätmittelalterlichen Reich (ca. 1350–1450). – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 185–200.
- Moraw, Peter. Nord und Süd in der Umgebung des deutschen Königtums im späten Mittelalter. – *Nord und Süd in der deutschen Geschichte des Mittelalters. Akten des Kolloquiums veranstaltet zu Ehren von Karl Jordan, 1907–1984, Kiel, 14.–16. Mai 1987*. Vlj. Werner Paravicini. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Kieler Historische Studien, 34], lk 51–70.
- Moraw, Peter. Politische Landschaften im mittelalterlichen Reich: Probleme der Handlungsdichte. – *Landschaften im Mittelalter*. Vlj. Karl-Heinz Spieß. Stuttgart: Steiner 2006, lk 153–166.
- Moraw, Peter. Zur staatlich-organisatorischen Integration des Reiches im Mittelalter. – *Staatliche Vereinigung: Fördernde und hemmende Elemente in der deutschen Geschichte. Tagung der Vereinigung für Verfassungsgeschichte in Hofgeismar vom*

13. 3.–15. 3. 1995. Vlj. Wilhelm Brauneder. Berlin: Duncker & Humblot 1997 [Beihefte zu „Der Staat“, 12].
- Moraw, Peter. *Von offener Verfassung zur gestalteter Verdichtung. Das Reich im späten Mittelalter 1250 bis 1490*. Berlin: Propyläen 1985 [Propyläen Geschichte Deutschlands, 3].
- Murawski, Klaus Eberhard. *Zwischen Tannenberg und Thorn. Die Geschichte des Deutschen Ordens unter dem Hochmeister Konrad von Erlichshausen 1441–1449*. Göttingen: Musterschmidt 1953 [Göttingen Bausteine zur Geschichtswissenschaft, 10–11].
- Murray, Alan V. Henry of Livonia and the Wends of the Eastern Baltic: Ethnography and Biography in the Thirteenth-Century Livonian Mission. – *Studi Medievali*, serie terza, 54 (2013), lk 807–833.
- Mäesalu, Ain. Mechanical Artillery and Warfare in the Chronicle of Henry of Livonia. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 265–290.
- Mäesalu, Mihkel. A Crusader Conflict Mediated by a Papal Legate: the Chronicle of Henry of Livonia as a Legal Text. – *The Medieval Chronicle VIII*. Toim. Erik Kooper ja Sjoerd Levelt. Amsterdam – New York: Rodopi 2013, lk 233–246.
- Mäesalu, Mihkel. Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat“? – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 6 (2011), lk 11–30.
- Mäesalu, Mihkel. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. – *ZfO*, 62 (2013), lk 472–489.
- Mäesalu, Mihkel. Ühe keskaegse õigusteksti kasutamisest. Mõõgavendade ordu Saksa ordusse inkorporeerimise üriku (1237) kasutamisest ja tõlgendamisest Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vaheliste konfliktide kontekstis (1298–1483). – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2015. Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2015*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2016, lk 28–55.
- Mühlen, Heinz von zur. Livland von der Christianisierung bis zum Ende seiner Selbständigkeit (etwa 1180–1561). – *Baltische Länder*. Vlj. Gert von Pistohlkors. Berlin: Siedler 1994 [Deutsche Geschichte im Osten Europas], lk 26–172.
- Müller-Mertens, Eckhard. Römisches Reich im Besitz der Deutschen, der König an Stelle des Augustus. Recherche zur Frage: seit wann wird das mittelalterlich-frühneuzeitliche reich von den Zeitgenossen als römisch und deutsch begriffen? – *Historische Zeitschrift*, 282 (2006), lk 1–58.
- Neitmann, Klaus. Der Deutsche Orden und die Revaler Bischofserhebungen im 14. und 15. Jahrhundert. – *Reval. Handel und Wandel vom 13. bis zum 20. Jahrhundert*. Vlj. Norbert Angermann ja Wilhelm Lenz. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1997 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 8], lk 43–86.
- Neitmann, Klaus. *Die Staatsverträge des Deutschen Ordens in Preußen 1230–1449. Studien zur Diplomatie eines spätmittelalterlichen deutschen Territorialstaates*. Köln – Wien 1986: Böhlau [Neue Forschungen zur Brandenburg-Preussischen Geschichte, 6].
- Neitmann, Klaus. Um die Einheit Livlands. Der Griff des Orensmeisters Bernd von Borch nach dem Erzstift Riga um 1480. – *Deutsche im Nordosten Europas*. Vlj. Hans Rothne. Köln – Wien: Böhlau 1991 [Studien zum Deutschtum im Osten, 22], lk 109–137.

- Neitmann, Sonja. *Von der Grafschaft Mark nach Livland. Ritterbrüder aus Westfalen im livländischen Deutschen Orden*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Veröffentlichungen aus den Archiven Preussischer Kulturbesitz. Beiheft, 3].
- Nielsen, Torben K. The Missionary Man. Archbishop Anders Sunesen and the Baltic Crusade, 1206–1221. – *Crusade and Conversion on the Baltic Frontier 1150–1500*. Toim. Alan V. Murray. Aldershot – Burlington: Ashgate 2001, lk 95–117.
- Nielsen, Torben K.; Jensen, Kurt Villads. Pope Innocent III and Denmark. – *Innocenzo III urbs et orbis. Atti del Congresso Internazionale, Roma, 9–15 settembre 1998*. Kd 2. Vlj. Andrea Sommerlechner. Roma: Presso la Società Alla Biblioteca Vallicelliana 2003 [Miscellanea delle Società Romana di storia patria, 44; Nuovi studi storici, 55], lk 1133–1168.
- Niermeyer, Jan Frederick. *Mediae Latinitatis Lexicon Minus*. Leiden – New York – Köln: Brill 1993.
- Niess, Ulrich. *Hochmeister Karl von Trier (1311–1324). Stationen einer Karriere im Deutschen Orden*. Marburg: Elwert 1992 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 47].
- Niitemaa, Vilho. *Der Kaiser und die Nordische Union bis zu den Burgundenkriegen*. Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia 1960 [Annales academiae scientiarum Fennicae. Ser. B., 116].
- Nowak, Zenon Hubert. Die imperialen Vorstellungen Siegmunds von Luxemburg und der Deutsche Orden. – *Die Ritterorden zwischen geistlicher und weltlicher Macht im Mittelalter*. Vlj. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1990 [Ordines militares. Colloquia Torunensi Historica, 5], lk 87–98.
- Nägele, Anton. Heinrich von Zipplingen, Geheimer Rat des Kaisers Ludwig des Bayern, Komtur des Deutschordens zu Oettingen, Ulm und Donauwörth (†1346). – *Theologische Quartalschrift*, 119 (1938), lk 135–151.
- Nyberg, Tore. Schweden, Riga, Papst 1471–1480. – *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych. Prace ofiarowane Profesorowi Zenonowi Hubertowi Nowakowi w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin i czterdziestolecie pracy naukowej*. Vlj. Andrzej Radziński ja Janusz Tandeci. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1999, lk 109–121.
- Osten-Sacken, Paul von der. Livländisch-Russische Beziehungen während der Regierungszeit des Grössfürsten Witowt von Litauen (1392–1430). – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 169–294.
- Padberg, Lutz E. von. *Die Christianisierung Europas im Mittelalter*. Stuttgart: Reclam 2009.
- Paravicini, Werner. *Die Preussenreisen des europäischen Adels. Teil I*. Sigmaringen: Thorbecke 1989 [Beihefte der Francia, 17 / 1].
- Pastor, Ludvig. *Geschichte der Päpste seit dem Ausgang des Mittelalters. Mit benutzung des päpstlichen Geheim-Archives und vieler anderer Archive. Kd 2. Geschichte der Päpste im Zeitalter der Renaissance von der Thronbesteigung Pius' II. bis zum Tode Sixtus' IV. Dritte und Vierte Auflage*. Freiburg im Breisgau: Herder 1904.
- Peets, Jüri. *The Power of Iron. Iron production and blacksmithy in Estonia and neighbouring areas in prehistoric period and the middle ages*. Tallinn: Ajaloo Instituut – Tartu Ülikool 2003.
- Petersohn, Jürgen. „... quod sanctitas sua in auxiliim brachii secularis maiestati sue firmiter adhereat“. Politische Zielvorstellungen Kaiser Friedrichs III. für den

- Abschluß eines Hilfsbündnisses mit Papst Sixtus IV. Mit einer Quellenbeilage. – *König, Fürsten und Reich im 15. Jahrhundert*. Vlj. Franz Fuchs, Paul-Joachim Heinig ja Jörg Schwarz. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2009 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 29], lk 123–142.
- Petersohn, Jürgen. *Der südliche Ostseeraum im kirchlich-politischen Kräftespiel des Reichs, Polens und Dänemarks vom 10. bis 13. Jahrhundert. Mission – Kirchenorganisation – Kultpolitik*. Köln – Wien: Böhlau 1979 [Ostmitteleuropa in Vergangenheit und Gegenwart, 17].
- Petersohn, Jürgen. *Die Kamminer Bischöfe des Mittelalters. Amtsbiographien und Bistumsstrukturen vom 12. bis 16. Jahrhundert*. Schwerin: Thomas Helms Verlag 2015.
- Petersohn, Jürgen. Friedrich Barbarossa, Heinrich der Löwe und die Kirchenorganisation in Transalbingien. Voraussetzungen, Bedeutung und Wirkung des Goslarer Privilegs von 1154. – *Heinrich der Löwe. Herrschaft und Repräsentation*. Vlj. Johannes Fried ja Gerhard Oexle. Ostfildern: Thorbecke 2003 [Vorträge und Forschungen, 57], lk 239–279.
- Pflugk-Harttung, Julius von. *Der Johanniter- und der Deutsche Orden im Kampf Ludwigs des Bayern mit der Kurie*. Leipzig: Duncker & Humblot 1900.
- Pickhan, Gertrud. Pleskau und Livland im 15. Jahrhundert. – *Deutschland – Livland – Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 7–28.
- Pitz, Ernst. Die römische Kurie als Thema der vergleichenden Sozialgeschichte. – QFIAB, 58 (1978), lk 216–359.
- Pitz, Ernst. *Papstreskript und Kaiserreskript im Mittelalter*. Tübingen: Niemeyer 1971 [Bibliothek des deutschen historischen Instituts in Rom, 36].
- Pätzold, Stefan. Norbert, Wichman und Albrecht II. Drei Magdeburger Erzbischöfe des hohen Mittelalters. – *Concilium medii aevi. Zeitschrift für Geschichte, Kunst und Kultur des Mittelalters und der Frühen Neuzeit*, 3 (2000), lk 239–263.
- Rabeler, Sven. Vertrauen und Gunst. Klientelismus am spätmittelalterlichen Hof. – *Der Fall des Günstlings. Hofparteien in Europa vom 13. bis zum 17. Jahrhundert*. 8. Symposium der Residenzen-Kommission der Akademie der Wissenschaften zu Göttingen, veranstaltet in Zusammenarbeit mit der Stadt Neuburg an der Donau, der Katholischen Universität Eichstätt-Ingolstadt und dem Deutschen Historischen Institut Paris, Neuburg an der Donau, 21. bis 24. September 2002. Vlj. Jan Hirschbiegel ja Werner Paravicini. Ostfildern: Thorbecke 2004 [Residenzenforschung, 17], lk 41–63.
- Radzimiński, Andrzej. Church divisions of Livonia. – *The Teutonic Order in Prussia and Livonia. The political and ecclesiastical Structures 13th–16th century*. Toim. Roman Czaja ja Andrzej Radzimiński. Toruń: TNT – Böhlau 2015, lk 253–288.
- Rainer, Johann. Die zweite Romfahrt Friedrichs III. – *Geschichte und ihre Quellen. Festschrift für Friedrich Hausmann zum 70. Geburtstag*. Vlj. Reinhard Härtel. Graz: Akademische Druck- und Verlagsanstalt 1987, lk 183–190.
- Rand, Nele. 1428. ja 1436. aasta Riia provintsiaalsinodite otsused. Magistritöö. Tartu 2008.
- Rathlef, Georg. *Das Verhältniss des livländischen Ordens zu den Landesbischöfen und zur Stadt Riga im dreizehnten und in den ersten Hälfte des vierzehnten Jahrhunderts*. Dorpat: Schnakenburg 1875.

- Rauch, Georg von. Sveriges livländska politik under konung Magnus II. Eriksson (1319–1362). – *Historisk tidskrift, utgiven av Svenska Historiska Föreningen*, 48 (1928), lk 117–151.
- Rauch, Georg von. Zwei Urkunden Christophs II von Dänemark vom Jahre 1329. – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1926. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1926*. Tartu: Mattiesen 1928, lk 124–139.
- Raudkivi, Priit. *Vana-Liivimaa maapäev. Ühe keskaegse struktuuri kujunemislugu*. Tallinn: Argo 2007.
- Rebane, Peep Peeter. The Danish Bishops of Tallinn. – *Journal of Baltic Studies*, 5 (1974), lk 315–328.
- Rebas, Hain. Die Baltikumspolitik der skandinavischen Monarchen 1346–1462. – *Austausch und Verbindungen in der Kunstgeschichte des Ostseeraums. Homburger Gespräche* 9, 22.–25. 11. 1987, Christian-Albrechts-Universität, Kiel. Vl. Lars Olof Larsson ja Jan von Bonsdorff. Kiel: Martin-Carl-Adolf-Böckler-Stiftung 1988, lk 7–33.
- Rebas, Hain. *Infiltration och handel. Studier i senmedeltida nordisk Balticumpolitik. Kd 1. Tiden omkring 1440–1479*. Göteborg: Historiska institutionen, Göteborgs universitet 1974.
- Reimann, Eduard. Das Verhalten des Reiches gegen Livland in den Jahren 1559–1561. – *Historische Zeitschrift*, 35 (1876), lk 346–380.
- Riis, Thomas. *Das mittelalterliche dänische Ostseeimperium*. Odense: University Press of Southern Denmark 2003 [Studien zur Geschichte des Ostseeraumes, 4; University of Southern Denmark. Studies in history and social sciences, 256].
- Riis, Thomas. Die Administration Estlands zur Dänenzeit. – *Die Rolle der Ritterorden in der mittelalterlichen Kultur*. Vl. Zenon Hubert Nowak. Toruń: Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika 1985 [Ordines militares. Colloquia Torunesia Historica, 3], lk 117–127.
- Ritterbrüder im livländischen Zweig des Deutschen Ordens*. Vl. Lutz Fenske ja Klaus Mitlizer. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Quellen und Studien zur baltischen Geschichte, 12].
- Rowan, Steven. Imperial Taxes and German Politics in the Fifteenth Century: An Outline. – *Central European History*, 13 (1980), lk 203–217.
- Rowell, Stephen C. *Lithuania Ascending. A Pagan Empire Within East-Central Europe, 1295–1345*. Cambridge: Cambridge University Press 1994 [Cambridge Studies in Medieval Life and Thought].
- Ruppel, Aloys. Zur Reichslegation des Erzbischofs Albert von Magdeburg (1222–1224). – *QFIAB*, 13 (1910), lk 103–113.
- Rüther, Andreas. *Region und identität. Schlesien und das Reich im späten Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2010 [Neue Forschungen zur Schlesischen Geschichte, 20].
- Salonen, Kirsi. *Kirkollisen oikeudenkäyton päälähteillä. Sacra Romana Rotan toiminta ja sen oikeudellinen tausta myöhäiskeskiajalla ja uuden ajan alun taittessa*. Helsinki: Suomen kirkkohistoriallinen seura 2012 [Suomen Kirkkohistoriallisen Seuran toimituksia, 221].
- Sarnowsky, Jürgen. Die ständische Kritik am Deutschen Orden in der ersten Hälfte des 15. Jahrhunderts. – *Das Preußenland als Forschungsaufgabe. Festschrift für Udo Arnold zum 60. Geburtstag*. Vl. Bernhart Jähniß ja Georg Michels. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 2000 [Einzelschriften der Historischen Kommission für ost- und westpreußische Landesforschung, 20], lk 403–422.

- Sarnowsky, Jürgen. Riga und Danzig im 15. Jahrhundert. – *Riga und der Ostseeraum. Von der Gründung 1201 bis in die Frühe Neuzeit*. Vlj. Ilgvars Misāns ja Horst Wernicke. Marburg: Herder-Institut 2005 [Tagungen zur Ostmitteleuropa-Forschung, 22], lk 193–210.
- Sarnowsky, Jürgen. The Late Medieval Military Orders and the Transformation of the Idea of Holy Wars. – Jürgen Sarnowsky. *On the Military Orders in Medieval Europe. Structures and Perceptions*. Farnham – Burlington: Ashgate 2011 [Variorum collected studies series], artikel V.
- Scales, Len. *The Shaping of German Identity. Authority and Crisis, 1245–1414*. Cambridge: Cambridge University Press 2012.
- Schaller, Hans Martin. Unbekannte Briefe Kaiser Friedrichs II. aus Vat. lat. 14204. – DA, 19 (1963), lk 397–433.
- Schimmelpfennig, Bernhard. *Könige und Fürsten, Kaiser und Papst im 12. Jahrhundert*. München: Oldenbourg 2010 [Enzyklopädie deutscher Geschichte, 37].
- Schimmelpfennig, Bernhard. Papst- und Bischofswahlen seit dem 12. Jahrhundert. – *Wahlen und Wählen im Mittelalter*. Vlj. Reinhard Schneider ja Harald Zimmermann. Sigmaringen: Thorbecke 1990 [Vorträge und Forschungen, 37], lk 173–195.
- Schlecht, Joseph. *Andrea Zamometić und der basler Konzilsversuch vom Jahre 1482*. Kd 1. Paderborn: Schöningh 1904 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte, 8].
- Schlinker, Steffen. *Fürstenamt und Rezeption. Reichsfürstenstand und gelehrte Literatur im späten Mittelalter*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1999 [Forschungen zur deutschen Rechtsgeschichte, 18].
- Schmid, Alois. Die Hoftage Kaiser Ludwigs des Bayern. – *Deutscher Königshof, Hoftag und Reichstag im späteren Mittelalter*. Vlj. Peter Moraw. Stuttgart: Thorbecke 2002 [Vorträge und Forschungen, 48], lk 417–451.
- Schmidt, Hans-Joachim. Vollgewalt, Souveränität und Staat. Konzepte der Herrschaft von Kaiser Friedrich II. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 21–51.
- Schmugge, Ludwig. Kurie und Kirche in der Politik Karls IV. – *Karl IV. Staatsmann und Mäzen*. Vlj. Ferdinand Seibt. München: Prestel 1978, lk 73 –87 ja 440–441.
- Schneidmüller, Bernd. Konsensuale Herrschaft. Ein Essay über Formen und Konzepte politischer Ordnung im Mittelalter. – *Reich, Regionen und Europa im Mittelalter und Neuzeit. Festschrift für Peter Moraw*. Vlj. Paul-Joachim Heinig, Sigrid Jahns, Hans-Joachim Schmidt, Christoh Rainer ja Sabine Wefers. Berlin: Duncker & Humblot 2000 [Historische Forschungen, 67], lk 53–87.
- Schonebohm, Fritz. Die Besetzung der livländischen Bistümer bis zum Anfang des 14. Jahrhunderts. – *Mitteilungen*, 20 (1910), lk 295–365.
- Schreiber, Georg. *Kurie und Kloster. Studien zur Privilegierung, Verfassung und besonders zum Eigenkirchenwesen der vorfranziskanischen Orden vornehmlich auf Grund der Papsturkunden von Paschalis II. bis auf Lucius III. (1099–1181)*. Kd 1. Stuttgart: Ferdinand Enke 1910 [Kirchenrechtliche Abhandlungen, 65].
- Schubert, Ernst. *Fürstliche Herrschaft und Territorium im späten Mittelalter*. München: Oldenbourg 1996 [Enzyklopädie deutscher Geschichte 35]
- Schubert, Ernst. *König und Reich. Studien zur spätmittelalterlichen deutschen Verfassungsgeschichte*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 1979. [Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte, 63].

- Schubert, Ernst. Probleme der Königsherrschaft im spätmittelalterlichen Reich. Das Beispiel Ruprechts von der Pfalz (1400–1410). – *Das spätmittelalterliche Königtum im europäischen Vergleich*. Vlj. Reinhard Schneider. Sigmaringen: Thorbecke 1987 [Vorträge und Forschungen, 32], lk 135–184.
- Schuchardt, Christiane. Rom und die päpstliche Kurie in den Berichten des Deutscherordens-Generalprokurators Jodokus Hogenstein (1448–1468). – *QFIAB*, 72 (1992), lk 54–122.
- Schulze, Hans K. *Grundstrukturen der Verfassung im Mittelalter. Kd 3. Kaiser und Reich*. Stuttgart – Berlin – Köln: Kohlhammer 1998.
- Schumm, Karl. Konrad von Weinsberg, des Reiches Erbkämmerer, geboren um 1370, gestorben den 18. Januar 1448. – *Veröffentlichungen des Historischen Vereins Heilbronn*, 23 (1960), lk 100–115.
- Schwarz, Brigide. Alle Wege führen über Rom. Eine „Seilschaft“ von Klerikern aus Hannover im späten Mittelalter (1. Folge). – *Hannoversche Geschichtsblätter*, NF 52 (1998), lk 5–87.
- Schwarz, Brigide. Eine „Seilschaft“ von Klerikern aus Hannover im Spätmittelalter. – *QFIAB*, 81 (2001), lk 256–277.
- Schwarz, Brigide. Prälaten aus Hannover im spätmittelalterlichen Livland: Dietrich Nagel, Domptopst von Riga († Ende 1468 / Anfang 1469), und Ludolf Nagel, Domdekan von Ösel, Verweser von Reval († nach 1477). – *ZfO*, 49 (2000), lk 495–532.
- Schwarz, Jörg. *Herrscher- und Reichstitel bei Kaisertum und Papsttum im 12. und 13. Jahrhundert*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2003 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters, Beihefte zu J. F. Böhmer, Regesta imperii, 22].
- Schwarz, Jörg. Zwischen Kaiser und Papst. Der Rigaer Erzbistumsstreit 1480–1483. – *ZHF*, 34 (2007), lk 373–402.
- Schwöbel, Hermann Otto von. *Der diplomatische Kampf zwischen Ludwig dem Bayern und der römischen Kurie im Rahmen des kanonischen Absolutionsprozesses 1330–1346*. Weimar: Böhlau 1968 [Quellen und Studien zur Verfassungsgeschichte des Deutschen Reiches in Mittelalter und Neuzeit, 10].
- Seeliger, Gerhard. Die Registerführung am deutschen Königshof bis 1493. – *Mitteilungen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung*. Ergänzungsband, 3 (1890–1894), lk 223–363.
- Seibt, Ferdinand. *Karl IV. Ein Kaiser in Europa*. München: Süddeutscher Verlag 1978.
- Selart, Anti. Balduin von Alna, Dänemark und Russland. Zur politischen Geschichte Livlands in den 1230er Jahren. – *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. Papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby*. Toim. Jörn Staecker. Visby: Gotland University Press 2009 [Acta Visbyensia, 12], lk 59–74.
- Selart, Anti. Der „Dorpaters Zins“ und die Dorpat-Pleskauer Beziehungen im Mittelalter. – *Aus der Geschichte Alt-Livlands. Festschrift für Heinz von der Mühlen zum 90. Geburtstag*. Vlj. Bernhart Jähnig ja Klaus Militzer. Münster: LIT Verlag 2004 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 12], lk 11–37.
- Selart, Anti. Die Bettelmönche im Ostseeraum zur Zeit des Erzbischofs Albert Suerbeer (Mitte des 13. Jahrhunderts). – *ZfO*, 56 (2007), lk 475–499.
- Selart, Anti. Die livländische Chronik des Hermann von Wartberge. – *Geschichtsschreibung im mittelalterlichen Livland*. Vlj. Matthias Thumser. Berlin: LIT Verlag 2011 [Schriften der Baltischen Historischen Kommission, 18], lk 59–85.
- Selart, Anti. *Eesti idapiiri keskajal*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus 1998.

- Selart, Anti. Fürst Konstantin von Polock und die Geschichte Livlands im dritten Viertel des 13. Jahrhunderts. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 1 (2006), lk 29–44.
- Selart, Anti. *Iam tunc...*. The Political Context of the First Part of the Chronicle of Henry of Livonia. – *The Medieval Chronicle V*. Toim. Erik Kooper. Amsterdam – New York: Rodopi 2008, lk 197–209.
- Selart, Anti. Livland und die böhmischen Länder im 14. Jahrhundert. – *Svět tajemných Baltů. The World of the Mysterious Balts*. Vlj. Libor Jan, Petr Kostrun ja Zdeňka Nerudová. Brno: Moravské Zemské Muzeum 2013, lk 125–30.
- Selart, Anti. *Livonia, the Rus' and the Baltic Crusades in the Thirteenth Century*. Leiden – Boston: Brill 2015. [East Central and Eastern Europe in the Middle Ages, 450–1450, 29].
- Selart, Anti. Pellegrini del Nord Est dell'Europa sulla via di Roma (Secoli XIII–XVI). – *La via Teutonica. Atti del Convegno internazionale di studi, Venezia, 29. Giugno 2012, Palazzo Cavalli Franchetti*. Vlj. Renato Stopani ja Fabrizio Vanni. Firenze: Centro Studi Romei 2013, lk 117–137.
- Selart, Anti. Political Rhetoric and the Edges of Christianity: Livonia and its Evil Enemies in the Fifteenth Century. – *The Edges of the Medieval World*. Vlj. Gerhard Jaritz ja Juhan Kreem. Budapest: Central European University Press 2009. [CEU medievalia, 11 / The Muhu Proceedings, 1], lk 55–70.
- Selart, Anti. Popes and Livonia in the First Half of the Thirteenth Century: Means and Chances to Shape the Periphery. – *The Catholic Historical Review*, 100 (2014), lk 437–458.
- Selart, Anti. Switching the tracks. Baltic crusades against Russia in the fifteenth century. – *The Crusade in the Fifteenth Century. Converging and Competing Cultures*. Vlj. Norman Housley. London – New York: Routledge 2017 [Crusades – Subsidia, 8], lk 90–106.
- Selart, Anti. Zur Sozialgeschichte der Ostgrenze Estlands im Mittelalter. – *ZfO*, 47 (1998), lk 520–543.
- Skyum-Nielsen, Niels. Estonia under Danish rule – *Danish Medieval History. New Currents*. Vlj. Niels Skyum-Nielsen ja Niels Lund. Copenhagen: Museum Tusculanum Press 1981, lk 112–135.
- Sohn, Andreas. *Deutsche Prokuratoren an der römischen Kurie in der Frührenaissance (1431–1474)*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1997 [Norm und Struktur, 8].
- Spence, Richard. Pope Gregory IX and the Crusade on the Baltic. – *The Catholic Historical Review*, 69 (1983), lk 1–19.
- Spieß, Karl-Heinz. Formalisierte Autorität. Entwicklungen im Lehnsrecht des 13. Jahrhunderts. – *Historische Zeitschrift*, 295 (2012), lk 62–77.
- Szacherska, Stella Maria. Valdemar II's expedition to Pruthenia and the mission of Bishop Christian. – *Medieval Scandinavia*, 12 (1988), lk 44–75.
- Stauber, Reinhard. *Herzog Georg von Bayern-Landshut und seine Reichspolitik. Möglichkeiten und Grenzen reichsfürstlicher Politik im wittelsbachisch-habsburgischen Spannungsfeld zwischen 1470 und 1505*. Kallmüntz: Verlag Michael Lassleben 1993 [Münchener historische Studien. Abteilung bayerische Geschichte, 15].
- Stavenhagen, Oskar. Johann Wolthuss von Herse, 1470–71 Meister des Deutschen Ordens zu Livland. – *Mitteilungen* 17 (1900), lk 1–88.
- Steinbach, Hartmut. *Die Reichsgewalt in Niederdeutschland in nachstaufischer Zeit*. Stuttgart: Ernst Klett 1968 [Kieler Historischen Studien, 5]

- Steinführer, Henning. Erzbischof Stefan von Riga († 1483). Eine biographische Skizze. – *Figuren und Strukturen. Historische Essays für Hartmut Zwahr zum 65. Geburtstag*. Vlj. Manfred Hettling, Uwe Schirmer ja Susanne Schötz. München: Saur 2002, lk 171–181.
- Stengel, Edmund. Hochmeister und Reich. Die Grundlagen der staatsrechtlichen Stellung des Deutschordenslandes. – *Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte. Germanistische Abteilung*, 58 (1938), lk 178–213.
- Sternheim, Jaron. Politische Akteure zwischen päpstlicher Kurie und Livland, der Fall Stephan Grube, Erzbischof von Riga (1480–1483). – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vlj. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas).
- Stieber, Joachim. W. *Pope Eugenius IV, the Council of Basel and the secular and ecclesiastical authorities in the Empire: The conflict over supreme authority and power in the church*. Leiden: Brill 1978 [Studies in the history of christian thought, 13].
- Stieldorf, Andrea. *Marken und Markgrafen. Studien zur Grenzsicherung durch die fränkisch-deutschen Herrscher*. Hannover: Hahn 2012 [Schriften der MGH, 64].
- Stikāne, Vija. Die Vogtei im mittelalterlichen Livland. Ihre Funktionen und Zuständigkeiten im Bistum und Erzbistum Riga. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 11 (2016), lk 11–37.
- Strech geb. Knoke, Brigitte. Die Bistümer Merseburg, Naumburg und Meißen zwischen Reichsstandschaft und Landsässigkeit. – *Mitteldeutsche Bistümer im Spätmittelalter*. Vlj. Roderich Schmidt. Lüneburg: Norddeutsches Kulturwerk 1988, lk 53–72.
- Stürmer, Wolfgang. *Dreizehntes Jahrhundert, 1198–1273*. Stuttgart: Klett-Cotta 2007 [Gebhardt Handbuch der deutschen Geschichte, 6].
- Stürmer, Wolfgang. *Friedrich II. 3., bibliographisch vollständig aktualisierte und um ein Vorwort und eine Dokumentation mit ergänzenden Hinweisen erweiterte Auflage in einem Band*. Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 2009.
- Ščavinskis, Marius. On the Crusades and Coercive Missions in the Baltich Region in the Mid-12th Century and Early 13th Century. The Cases of the Wends and Livonians. – *ZfO*, 36 (2014), lk 499–527.
- Šmahel, František. *Die Hussitische Revolution*. Hannover: Hansische Buchhandlung 2002 [Schriften der MGH, 43].
- Šterns, Indriķis. *Latvijas vēsture 1180–1290. Krustakari*. Rīga: Latvijas Vēstures Institūta Apgāds 2002.
- Zdrenka, Joachim. Annäherung Polens, Litauens und Pommerns im Jahre 1396. – *Baltische Studien*, NF 72 (1986), lk 24–36.
- Zdrenka, Joachim. Itinerar des Stettiner Herzogs Swantibor I (ca. 1351–1413). – *Archiv für Diplomatik, Schriftgeschichte, Siegel- und Wappenkunde*, 41 (1995), lk 165–192.
- Zdrenka, Joachim. Książę szczeciński Świętobór I sędzią sądu nadwornego króla niemieckiego Waclawa (1391–1400). – *Homines et societas. Czasy Piastów i Jagiellonów. Studia historyczne ofiarowane Antoniemu Gąsiorowskiemu w sześćdziesiątą piątą rocznicę urodzin*. Vlj. Tomasz Jasiński, Tomasz Jurek ja Jan M. Piskorski. Poznań: Wydawnictwo Poznańskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk 1997, lk 255–260.
- Zdrenka, Joachim. *Polityka zagraniczna książąt szczecińskich w latach 1295–1411*. Słupsk: Polskie towarzystwo Historyczne 1987 [Biblioteka słupska, 34].

- Zey, Claudia. Gleiches Recht für alle? Konfliktlösung und Rechtsprechung durch päpstliche Legaten im 11. und 12. Jahrhundert. – *Rechtsverständnis und Konfliktbewältigung. Geistliche und außergerichtliche Strategien im Mittelalter*. Vlj. Stefan Esders. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2007, lk 93–119.
- Ziegler, Uwe. *Kreuz und Schwert. Die Geschichte des Deutschen Ordens*. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2003.
- Zinsmaier, Paul. Studien zu den Urkunden Heinrichs (VII.) und Konrads IV. – *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins*, 100 (1952), lk 445–565.
- Zühlke, Raoul. Bischof Meinhard von Üxküll: ein friedlicher Missionar? Ansätze zu einer Neubewertung. Ein quellenkundlicher Werkstattbericht. – *Hansische Geschichtsblätter*, 127 (2009), lk 101–121.
- Zühlke, Raoul. Zerschlagung, Verlagerung und Neuschaffung zentraler Orte im Zuge der Eroberung Livlands. Die räumliche Neuordnung als ein Schlüssel zum Erfolg? – *Leonid Arbusow (1882–1951) und die Erforschung des mittelalterlichen Livland*. Vlj. Ilgvras Misāns ja Klaus Neitmann. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 2014 [Quellen und Studien zur Baltischen Geschichte, 24], lk 165–185.
- Tamm, Marek. Communicating Crusade. Livonian Mission and the Cistercian Network in the thirteenth Century. – *Ajalooline ajakiri*, 2009 / 3–4, lk 341–370.
- Tarvel, Enn. Die staatsrechtliche Lage der Provinz Livland im 16. und 17. Jahrhundert. – *Russland, Polen und Österreich in der Frühen Neuzeit. Festschrift für Walter Leitsch zum 75. Geburtstag*. Vlj. Christoph Augustynowicz, Andreas Kappeler, Max Demeter Peyfuss, Iskra Schwarcz ja Marija Wakounig. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2003 [Wiener Archiv für die Geschichte des Slawentums und Osteuropas, 19], lk 107–117.
- Tarvel, Enn. Sisesejuhatus. – *Henriku Liivimaa kroonika*. Tallinn: Eesti Raamat 1982, lk 5–21.
- Thomas, Heinz. Clemens VI und Ludwig der Bayer. – *Kaiser Ludwig der Bayer. Konflikte, Weichenstellungen und Wahrnehmung seiner Herrschaft*. Vlj. Hermann Nehlsen ja Hans Georg Hermann. Paderborn – München – Wien – Zürich: Schöningh 2002 [Quellen und Forschungen aus dem Gebiet der Geschichte, NF 22], lk 75–117.
- Thomas, Heinz. Frankreich, Karl IV. und das Große Schisma. – „Bündnissysteme“ und „Außenpolitik“ im späten Mittelalter. Vlj. Peter Moraw. Berlin: Duncker & Humblot 1988 [Zeitschrift für Historische Forschung. Beiheft, 5], lk 69–104.
- Thumser, Matthias. Ernst Pitz wiedergelesen. Päpstliche Urkundenausstellung und die Mission in Livland. *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vlj. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas).
- Thumser, Matthias. Geschichte schreiben als Anklage. Der Weißensteiner Rezeß (1478) und das Konflikt um das Erzstift Riga. – *Jahrbuch für die Geschichte Mittel- und Ostdeutschlands*, 51 (2005), lk 63–75.
- Transehe-Roseneck, Astaf von. *Die ritterlichen Livlandfahrer des 13. Jahrhunderts. Eine genealogische Untersuchung*. Vlj. Wilhelm Lenz. Würzburg: Holzner 1960.
- Trusen, Winfried. Zur Urkundenlehre der mittelalterlichen Jurisprudenz. – *Recht und Schrift im Mittelalter*. Vlj. Peter Classen. Sigmaringen: Thorbecke 1977 [Vorträge und Forschungen, 23], lk 197–219.
- Tyerman, Christopher. *God's War. A New History of the Crusades*. London: Allen Lane 2006.

- Tyerman, Christopher. Henry of Livonia and the Ideology of Crusading. – *Crusading and Chronicle Writing on the Medieval Baltic Frontier. A Companion to the Chronicle of Henry of Livonia*. Vlj. Marek Tamm, Linda Kaljundi ja Carsten Selch Jensen. Farnham – Burlington: Ashgate 2011, lk 23–44.
- Ullmann, Walter. *Medieval Papalism. The Political Theories of the Medieval Canonists*. London – New York: Routledge [1949] 2010.
- Urban, William. The Diplomacy of the Teutonic Knights at the Curia. – *Journal of Baltic Studies*, 9 (1978), lk 116–128.
- Urban, William. *The Livonian Crusade. Second edition*. Chicago: Lithuanian Research and Studies Center 2004.
- Unger, Rudolf. *Deutsch-dänische Geschichte 1189–1227*. Berlin: E. S. Mittler und Sohn 1863
- Vahtra, Sulev. Die Briefe an den Papst über den Estenaufstand 1343. – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 1 (2006), lk 45–55.
- Vahtra, Sulev. *Jüriöö*. Tallinn: Eesti Raamat 1980.
- Vahtra, Sulev. *Muinasaja loojang Eestis. Vabadusvõitlus 1208–1227*. Tallinn: Olion 1990.
- Válka, Josef. Sigismund und die Hussiten, oder: wie eine Revolution beenden? – *Kaiser Sigismund (1368–1437). Zur Herrschaftspraxis eines europäischen Monarchen*. Vlj. Karel Hruza ja Alexandra Kaar. Wien – Köln – Weimar: Böhlau 2012 [Forschungen zur Kaiser- und Papstgeschichte des Mittelalters. Beihefte zu J.F. Böhmer, Regesta imperii, 31].
- Vaughan, Richard. *Charles the Bold: the Last Valois Duke of Burgundy*. London: Longman Group 1973.
- Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses*. Koost Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv 2009 [Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 16 (23)]
- Vetter, Hans. *Die Beziehungen Wenzels zum Deutschen Orden von 1384–1411*. Phil. diss Halle-Wittenberg. Halle: Kaemmer 1912.
- Vogtherr, Thomas. Rudolf von Habsburg und Norddeutschland. Zur Struktur der Reichsherrschaft in einem königsfernen Gebiet. – *Rudolf von Habsburg 1273–1291. Eine Königsherrschaft zwischen Tradition und Wandel*. Vlj. Egon Boshof ja Franz-Reiner Erkens. Köln – Weimar – Wien: Böhlau 1993 [Passauer Historische Forschungen, 7], lk 139–163.
- Wefers, Sabine. *Das Politische System Kaiser Sigmunds*. Stuttgart: Steiner 1989 [Veröffentlichungen des Instituts für Europäische Geschichte Mainz. Abteilung Universalgeschichte, 138; Beiträge zur Sozial- und Verfassungsgeschichte des Alten Reiches, 10].
- Wefers, Sabine. *Das Primat der Außenpolitik. Das politische System des Reichs im 15. Jahrhundert*. Berlin: Duncker & Humblot 2013 [Historische Forschungen, 99].
- Wehrmann, Martin. Swantibor III., Herzog von Pommern-Stettin. – *Allgemeine Deutsche Biographie*. Kd 54. Vlj. Die Historische Commission bei der Königlichen [Bayerischen] Akademie der Wissenschaften. Leipzig: Duncker & Humblot 1908, lk 640–641.
- Weiler, Björn K. U. *Henry III of England and the Staufen Empire, 1216–1272*. London – Woodbridge: Boydell & Brewer [2006] 2012.
- Weise, Erich. Interpretation der Goldenen Bulle von Rimini (März 1226) nach dem kanonischen Recht. – *Acht Jahrhunderte Deutscher Orden in Einzeldarstellungen*.

- Vlj. Klemens Wieser. Bad Godesberg: Wissenschaftliches Archiv 1967 [Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, 1], lk 15–47.
- Welck, Hartmut. *Konrad von Weinsberg als Protektor des Basler Konzils*. Phil. diss. Fribourg. Schwäbisch Hall: Historischer Verein für Württembergisch-Franken 1973 [Forschungen aus Württembergisch-Franken, 7].
- Werminghoff, Albert. Der Hochmeister des Deutschen Ordens und das Reich bis zum Jahre 1525. – *Historische Zeitschrift*, 110 (1913), lk 473–518.
- Werminghoff, Albert. *Die deutschen Reichskriegssteuergesetze von 1422 bis 1427 und die deutsche Kirche. Ein beitrage zur Geschichte des vorreformatorischen deutschen Staatskirchenrechts*. Weimar: Böhlau 1916.
- Wimmer, Elke. Livland – ein Problem der habsburgisch-russischen Beziehungen in der Zeit Maximilians I.? – *Deutschland – Livland – Rußland. Ihre Beziehungen vom 15. bis zum 17. Jahrhundert. Beiträge aus dem Historischen Seminar der Universität Hamburg*. Vlj. Norbert Angermann. Lüneburg: Nordostdeutsches Kulturwerk 1988, lk 53–110.
- Winkelmann, Eduard. Falsche Reichsurkunden für Hermann Bischof von Dorpat. – *Mitteilungen*, 11 (1868), lk 321–326.
- Winkelmann, Eduard. *Kaiser Friedrich II*. Kd 1–2. Leipzig: Dunker & Humblot 1889–1897 [Jahrbücher der Deutschen Geschichte].
- Willoweit, Dietmar. Dominum und Proprietas. Zur Entwicklung des Eigentumsbegriffs in der mittelalterlichen und neuzeitlichen Rechtswissenschaft. – *Historisches Jahrbuch*, 94 (1974), lk 131–156.
- Willoweit, Dietmar. Livland, das Reich und das Rechtsdenken des Mittelalters. – *Juristen werden herren üferden. Recht – Geschichte – Philologie. Kolloquium zum 60. Geburtstag von Friedrich Ebel*. Vlj. Andreas Fijal, Hans-Jörg Leuchte ja Hans-Jochen Schiewer. Göttingen: V & R Unipress 2006, lk 179–188.
- Wojtecki, Dieter. Der Deutsche Orden unter Friedrich II. – *Probleme um Friedrich II*. Vlj. Josef Fleckenstein. Sigmaringen: Thorbecke 1974 [Vorträge und Forschungen, 16], lk 187–224.
- Wojtecki, Dieter. *Studien zur Personengeschichte des Deutschen Ordens im 13. Jahrhundert*. Wiesbaden: Steiner 1971 [Quellen und Studien zur Geschichte des östlichen Europa, 3].
- Worm, Peter. Die Heilige Lanze. Bedeutungswandel und Verehrung eines Herrschaftszeichens. – *Arbeiten aus dem Marburger hilfswissenschaftlichen Institut*. Vlj. Erika Eisenlohr ja Peter Worm. Marburg an der Lahn: Universitätsbibliothek Marburg 2000 [Elementa diplomatica, 8], lk 179–216.

SUMMARY

Livonia and the Holy Roman Empire, 1199–1486

This dissertation studies the legal, political and personal ties of Livonian territorial lords with the Holy Roman Emperors between 1199 and 1486. The period under study is determined by the first contact between Bishop Albert of Uexküll and Philip of Swabia, King of the Romans during Christmas 1199 and the election of Maximilian I as King of the Romans and co-ruler with his father, Emperor Frederick III on 9 April 1486. In German historiography Maximilian's rule is considered a period of transition from the Middle Ages to the Early Modern Age and constitutes a fitting end point for the period under study.

The historiography of Livonia's relations with the Holy Roman Empire is centred on the first half of the 13th century and on the 16th century, whereas the period in between has been studied rather scarcely. There are only two short general overviews of the topic, both with a distinct ideological background. Recent decades have seen a significant increase in the popularity of the topic among German, Latvian and Estonian historians, but mainly regarding the 16th century. No thorough research has been made on the topic for the period under consideration in this dissertation.

The research goals of this thesis have been formulated on the basis of the research results of Peter Moraw, Paul-Joachim Heinig and Sabine Wefers, who have engaged with the practical functioning and limitations of imperial sovereignty in the German lands of the empire during the Late Middle Ages. The emperor's sovereignty differed greatly in various parts of the German Lands. There were regions "close to the sovereign" (*königsnähe*), where monarchical authority functioned in its fullest extent, regions "open to the sovereign" (*königsoffene*), where he could assert his authority only if he had the support of local dignitaries, and regions "far from the sovereign" (*königsferne*), where his authority reached only imperial princes and imperial towns. In this thesis I will argue that the ties of Livonian territorial lords to the emperors were strong enough to consider Livonia among those regions "far from the sovereign".

Charters and documents form the majority of the sources used in this thesis. Primary source collections for the history of the Late Medieval Holy Roman Empire are the multivolume publications of the "Regesta imperii" series and the "Deutsche Reichstagsakten". Two prominent source collections for the Medieval history of Livonia are the multivolume publications "Liv-, Est-, und Kurländisches Urkundenbuch" and "Akten und Rezesse der livländischen Ständetage." Additional information can be found in the publications of documents stored in the archives of the Grand Masters of the Teutonic Order in Prussia. Medieval chronicles are of lesser importance to the topic under study, but the Chronicle of Henry of Livonia (written ca. 1224–1227) and the Chronicle of Hermann Helewegh (written ca. 1456–1489) offer some valuable information.

The Holy Roman Empire and Livonia: The formation of legal ties, 1199–1245

The formation of legal ties between Livonia and the Holy Roman Empire differed from the earlier eastward expansion of the empire. The adjoining of Western-Slavic lands to the Holy Roman Empire during the 12th century was driven mostly by the military campaigns of imperial princes, whereas the conquest and Christianization of Livonia during the 13th century was achieved by missionary bishops and religious military orders along with the use of crusaders. Thus, temporal lordship in medieval Livonia was wielded by prince-bishops and military religious orders. Furthermore, beginning from the 1210s onwards Livonian bishoprics did not belong to a German metropolitan see. A separate archbishopric for Livonia and Prussia, with its seat in Riga, was established in the middle of the 13th century.

The emperors themselves showed hardly any interest in Livonia. All imperial and royal charters regarding Livonia were issued upon requests, either from Livonian potentates or from persons showing interest in the region. Even the puzzling charter known in modern historical writing as the “Manifest of Catania”, issued by Frederick II (1212–1250) in March 1224, does not merit its name, as it was clearly not a manifest of the political aims of the emperor. This charter was issued upon the request of someone interested in defending the personal freedom of neophytes in Livonia and Prussia and warding off kings, princes and other temporal lords from those regions. Therefore, the so-called “Manifest of Catania” defended the interests of prince-bishops and military religious orders. Sadly, it cannot be determined upon whose request this charter was issued, but in my opinion it could have been either Bishop William of Modena (1222–1234), who functioned as the papal legate to Livonia and Prussia in 1224–1225 and 1234–1242, or Archbishop Albrecht of Magdeburg (1205–1232). In any case, there is no information that this so-called manifest of Catania was ever implemented. It seems to have been left unused.

Five bishoprics were established in Livonia during the first half of the 13th century: Uexküll in 1186 (transferred to Riga in 1201), Leal in 1211 (transferred to Tartu in 1224), Semgallia in 1218–1219 (abolished in 1251), Osilia in 1227–1228 and Curonia in 1234. Although the bishops of these dioceses had no previous personal or legal ties with the emperor, three of them decided to enter into legal ties with him. Bishop Albert of Riga became a vassal of King Philip in 1207 in the form of *feudum oblatum* by giving his temporal domains over to the king and receiving them back as a fief. In 1225 and 1228, respectively, the bishops of Tartu and Öesel-Wiek followed Albert’s example and became vassals of Henry (VII), King of the Romans (1220–1235), co-ruler of Emperor Frederick II. In 1225 King Henry (VII) created margraviates of the temporal domains of the bishoprics of Riga and Tartu. In all three occasions a bishop decided to become a vassal of the King of the Romans shortly after establishing his secular lordship. On the other hand, the bishops of Semgallia and Curonia did not enter into legal ties with the empire. It seems that they lacked a

sufficient impetus for such an act. Furthermore, the bishops of Semgallia and Curonia had difficulties in establishing a functioning secular lordship, which seems to have been a prerequisite for entering into feudal ties in the form of *feudum oblatum*.

Whereas the bishops became vassals of the emperor, the legal ties of military religious orders with the Emperor took a different form. The Order of the Sword-Brothers (established in 1202) let its temporal domains be confirmed by Emperor Otto IV (1198–1218) in 1212–1213, by Frederick II in 1226–1227 and 1232, and by Henry (VII) in 1228. The Sword-Brothers did not have personal acquaintances among the courtiers of the emperor, which meant that they could only obtain confirmations of lands and rights already in their possession and probably had to present documents proving their territorial and legal claims. In 1237 the Order of the Sword-Brothers was incorporated into the Teutonic Order, which led to the establishment of the Livonian branch of the Teutonic Order. Unlike the Sword-Brothers, the Teutonic Order in general and their Grand Masters in particular had close ties with Emperor Frederick II, which they could use to their benefit. In June 1245, upon the request of the Grand Master, Emperor Frederick II granted the Teutonic Order temporal lordship over Curonia, Semgallia and Lithuania. These lands were either partly (Curonia) or completely (Semgallia and Lithuania) in “pagan” hands, i.e. for the most part not actually under the lordship of the Teutonic Order. It seems that the Grand Master was able to harness his position close to the emperor to obtain a legitimate grant of lands not actually in the order’s possession, whereas the Order of the Sword-Brothers was clearly unable to obtain such grants from the emperor. The character of legal ties between the emperor and the military religious orders in Livonia can be discerned from the imperial charters. In charters issued to the Order of the Sword-Brothers and to the Teutonic Order in Livonia, the emperors regarded the members of these two military religious orders as *fideles nostri*, i.e. as members or subjects of the Holy Roman Empire.

I argue that those Livonian territorial lords, who entered into legal ties with the emperor, did so out of their own volition and foremost in order to legitimize their lordship and to ensure the possession of territories under their dominion. The most acute threat to Livonian territorial lords during the first quarter of the 13th Century was King Valdemar II of Denmark (1202–1241), who aspired to dominate Livonia. Archbishop Albrecht of Magdeburg, a confidant of Emperor Frederick II, also aspired to temporal and metropolitan dominion over Livonia. Other potential rivals to Livonian territorial lords were German magnates, who took part in crusades to Livonia and may have aspired to establish their own secular lordships over parts of the region. Another stimulus for the territorial lords to seek legitimation from the emperor derived from conflicts between themselves, especially between the bishops and the Order of the Sword-Brothers. Furthermore, the vassals of the territorial lords and influential burghers of newly founded towns in Livonia were immigrants from Northern Germany, which may have influenced the territorial lords to legitimize their lordship via imperial privileges.

Relations of Livonian territorial lords with the imperial court, 1245–1485

I chose to divide the relations of Livonian territorial lords with the imperial court during 1245–1485 into three distinct periods. The first period (1245–1347) begins with the deposition of Emperor Frederick II by Pope Innocent IV in July of 1245, which is considered to be the starting point of the interregnum era (1245–1273) in the history of the Holy Roman Empire, and ends with the death of Emperor Louis IV (1314–1347). Some Livonian bishops – Heinrich von Lützelburg, bishop of Semgallia 1247–1251 and bishop of Curonia 1251–1267, an anonymous bishop of Curonia (ca. 1245–1250) and Albert Suerbeer, archbishop of Prussia and Livonia 1245–1273, from 1253 on archbishop of Riga – had either personal ties with the pro-papal anti-Kings of the Romans, Henry Raspe (1246–1247) and William of Holland (1247–1256), preached the papal crusade in favour of these anti-kings or had other types of encounters with those monarchs. Nonetheless, none of these bishops entered into legal ties with the anti-kings, nor did they receive any charters pertaining to Livonian affairs from them. Livonian bishops had no personal, diplomatic, or legal contacts with those emperors who ruled from 1257 to 1346.

The Teutonic Order on the other hand kept close ties with the monarchs of the empire. Personal ties of the Livonian branch of the Teutonic Order with the emperors were closest during the 13th century. Dietrich von Grüningen (Master of the Livonian branch, 1238/1239 and 1242–1246) was a close confidant of Henry Raspe, and Konrad von Feuchtwangen (Master of the Livonian branch, 1279–1281) served as an advisor to Rudolf I (1273–1291). The lack of sources makes it difficult to study communication between the Livonian branch of the order and the imperial court during the second half of the 13th century, but after the 1320s, when Marienburg in Prussia became the seat of the Grand Master of the Teutonic Order, the Livonian branch of the order communicated with the imperial court exclusively through the Grand Master in Prussia.

The second period (1346–1400) consists of the reigns of Charles IV (1346–1378) and his son Wenceslas (1378–1400), both of whom were also kings of Bohemia. This period saw significant changes in personal and legal ties between Livonian bishops and the emperor. In 1356 Fromhold von Viffhusen (archbishop of Riga 1348–1369) received his regalia from Emperor Charles IV and renewed the feudal ties between the emperor and the *Stift* of Riga (i.e. the temporal domains of the archbishop), which had lain dormant since the death of Bishop Albert of Riga in 1229. Charles IV also issued several new privileges to Archbishop Fromhold. It remains unknown if Siegfried Blomberg (archbishop of Riga 1370–1374) took his regalia from the emperor, but Charles IV did fulfil his request to confirm a privilege he had given to the previous archbishop in 1366. Fromhold and Siegfried also had some indirect relations with Charles IV, as both functioned as papal executors of papal grants of office to some imperial favourites. Johann von Sinten (archbishop of Riga 1374–1393, † 1397) took his regalia from King Wenceslas in January of 1393. Lastly, King Wenceslas sought

to establish Duke Otto of Pomerania-Stettin – the son of one of his royal favourites, Duke Swantibor of Pomerania-Stettin – as archbishop of Riga during 1393–1396, against the papally nominated member of the Teutonic Order, Johann von Wallenrode (archbishop of Riga 1393–1418). In modern historical writing Wenceslas' policies regarding the Archbishopric of Riga have been interpreted as having derived from a personal grudge of the King towards the Teutonic Order. I claim, that the king's support for Duke Otto of Pomerania-Stettin stemmed from his need to show royal favour to Otto's father, Duke Swantibor.

In the winter of 1378–1379, Pope Urban VI (1378–1389) appointed Dietrich Damerow – secretary, advisor, and diplomat of Emperor Charles IV – bishop of Tartu (1378/79–1400). Upon Damerow's request Wenceslas took the Bishopric of Tartu under the protection of the King of the Romans (1380) and appointed Duke Swantibor of Pomerania-Stettin as protector of the said bishopric in the name of the king (1396). Whereas the charter of 1380 did not consider the Bishopric of Tartu an imperial fief, the one from 1396 makes it perfectly clear that Wenceslas at that point regarded the bishopric as an imperial fief. Alas, it remains unknown if Dietrich Damerow took his regalia or not.

Bishop Heinrich Biscup of Osilia (1374–1381) attended the court of Emperor Charles IV in 1375, when the emperor was visiting the town of Lübeck, but it remains unclear if he took his regalia, or not. Although a few members of the cathedral chapter of the said bishopric were associated with Emperor Charles IV, these persons did not reside in Livonia. Other contacts between the bishops of Osilia and the imperial court are unknown. The bishops of Curonia had no contacts with the Emperor during this period. The Livonian branch of the Teutonic Order did not receive any charters from the Emperor during this period and communicated with the imperial court only via the Grand Master of the Teutonic Order.

Relations of Livonian territorial lords with the emperor grew stronger and more diverse during the third period (1400–1486). The legal ties between the emperor and the Livonian bishops became more stable and from the 1430s onwards all Livonian bishops who took their regalia, did so during their first two years in office. Archbishop Johann von Wallenrode of Riga, who served as adviser and diplomat of Rupert of the Palatinate (1400–1410) and Sigismund (1410/1411–1437), probably took his regalia. Johannes Ambundii, another one of Sigismund's advisors, was appointed archbishop of Riga (1418–1424) upon his influence. Although the Grand Master of the Teutonic Order advised Johannes Ambundii not to take his regalia and to stop all relations with Sigismund, Ambundii approached Sigismund in 1423 or 1424 with a request to take his regalia. Alas he died before this could take place. Nevertheless, the next archbishop of Riga, Henning Scharpenberg (1424–1448), took his regalia from Sigismund in 1426 and also from King Albrecht II (1438–1439). The Teutonic Order successfully pressured Archbishop Silvester Stodewescher (1448–1479) not to take his regalia. The bishops of Tartu took their regalia from the monarch of the empire in 1425, 1442, 1461 and maybe in 1475. During the second half of

the fifteenth century only one bishop of Tartu – Andreas Peper – did not seek his regalia. The bishops of Osilia took their regalia in 1429, 1432, and 1471. It is evident that the Teutonic Order discouraged Livonian bishops from taking their regalia and *vice versa*, it seems that those Livonian bishops, who took their regalia, did so foremost in order to withstand the attempts of the Teutonic Order to dominate the bishoprics.

The Livonian branch of the Teutonic Order acquired several new charters from the emperor during the third period. In an attempt to subjugate the Stift of Riga to his rule, Bernd von der Borch, Master of the Livonian branch of the Teutonic Order (1472–1483), let himself be enfeoffed with the Stift of Riga by Emperor Frederick III in 1481, but this enfeoffment was not renewed by later Masters of the Livonian branch. The Teutonic Order in Livonia continued its tradition of communicating with the imperial court indirectly, through the Grand Master. Nevertheless, there were some moments, especially during the reign of Bernd von der Borch, when the Livonian branch was in direct contact with the imperial court. The Grand Master condemned direct contact between the Livonian Master and the emperor, and tried to assure his role as the middle man. It seems that the Grand Master had begun to consider his role as mediator of the communication between the Livonian branch of the order and the imperial court as a component of the Grand Master's authority over the Livonian branch.

The role of imperial authority in Livonia's inner conflicts, 1245–1486

Imperial authority played an important role, although secondary compared with papal authority, in the conflicts between the Livonian branch of the Teutonic Order and the archbishops of Riga throughout the most of the period under discussion in this chapter. Rudolf I granted judicial authority over the town of Riga to the Livonian branch of the Teutonic Order in 1274. The town had been founded by Bishop Albert of Riga in 1201 and stood under the secular authority of the archbishop of Riga. Although the Teutonic Knights did not implement Rudolf's grant at first and the town remained under the authority of the archbishop, this charter became quite important for the order during the next centuries. In 1298 or 1299 the Teutonic Order sought to influence the town of Riga with charters of Albrecht I (1298–1308). The archbishop and the town reacted by claiming that the pope was the only secular lord of Livonia and initiated legal proceedings against the order at the papal court. In 1330 the Teutonic Order managed to conquer the town of Riga. Two years later, upon the request of the order, Emperor Louis IV granted lordship over the town to the Teutonic Order. The archbishop made a new complaint to the papal court, demanding that the town of Riga be returned to him. Although the archbishops' case was successful at the papal court, the Teutonic Order refused to hand the town over. Archbishop Fromhold von Viffhusen sought to strengthen his claims on the town of Riga with the help of imperial charters between 1356 and 1366.

Although the archbishop achieved a settlement with the Teutonic Order in 1366, it was of no use to him, because the town refused to return to his lordship.

A new quarrel arose between Archbishop Johann von Sinten and the Teutonic Order in 1388, and in 1391 the order seized the *Stift* of Riga. This time the archbishop not only brought a lawsuit against the Teutonic Knights at the papal curia, but also sought support from the King of the Romans in 1392. King Wenceslas agreed to assist the archbishop and demanded that the conflict between the archbishop and the order be settled at the imperial court of law. Meanwhile the Teutonic Order managed to influence the pope to transfer Johann von Sinten to the position of titular-patriarch of Alexandria and name Johann von Wallenrode as the new archbishop of Riga. Wallenrode entered into the Teutonic Order as a priest-brother. Soon thereafter, upon the insistence of the Teutonic Order, the pope regulated that all future archbishops and canons of the cathedral chapter of Riga must be members of the Teutonic Order. The majority of the canons of the cathedral-chapter of Riga did not accept these changes and in the autumn of 1394 they elected Duke Otto of Pomerania-Stettin as archbishop of Riga. Wenceslas legitimated Otto's claims and authorized the use of violence to establish him in the archbishopric. Bishop Dietrich Damerow of Tartu became the most important supporter of Otto in Livonia and together they planned to conquer the archbishopric. The Teutonic Order made a pre-emptive strike with an attack on the Bishopric of Tartu in autumn of 1396, effectively ending Otto's plans for military conquest. Otto thereafter dropped his claims to the Archbishopric of Riga. Dietrich Damerow on the other hand brought a lawsuit against the order at the imperial court of law, which was settled in 1397.

Another dispute between the order and the Archbishopric of Riga began in the 1420s, when the archbishop and the cathedral chapter sought to "take off the robes of the Teutonic Order" and became Augustinian canons regular in 1428. Additionally, the archbishops renewed their claims to lordship over the town of Riga. Both the archbishops of Riga and the Teutonic Order used imperial legitimation and imperial charters during these conflicts in addition to papal legitimacy. The conflict over the rule of the canons regular of Riga ended with a compromise in 1451. The quarrel over the town of Riga, on the other hand, continued. Several imperial charters from the 13th and 14th centuries were used during negotiation, as both sides of the conflict based their claims to lordship over the town on either the privileges given by King Henry (VII) to the bishop of Riga in 1225 or on the charters issued by Frederick II, Rudolf I and Louis IV to the Teutonic Order. Additionally, they began to accuse political opponents of breaking imperial laws.

In 1479, Bernd von der Borch, Master of the Livonian Branch of the Teutonic Order conquered the Archbishopric of Riga and imprisoned Archbishop Silvester Stodwescher and the canons of the cathedral chapter. The vassals of the archbishop accepted the lordship of the Teutonic Order. After the death of the archbishop, Bernd von der Borch influenced the cathedral chapter to postulate his brother, Bishop Simon of Tallinn as the new archbishop. Bernd von der Borch hoped that the pope would confirm his brother Simon as

archbishop and transfer the *Stift* of Riga over to the Teutonic Order, thereby depriving the archbishop of Riga of secular lordship. Stephan Grube, the general proctor of the Teutonic Order at the papal curia did not fulfil Borch's requests. Instead he grabbed the chance at an ecclesiastical career and influenced the pope to name him archbishop of Riga in 1480. Bernd von der Borch refused to acknowledge Stephan Grube as archbishop and began to use imperial legitimation to fulfil his plans. In 1481, Emperor Frederick III enfeoffed the Master of the Livonian branch of the Teutonic Order with the *Stift* and town of Riga. This act was met with heavy resistance by Archbishop Stephan Grube (1480–1483) and the town of Riga, which began to claim that the emperor had no authority over Livonia and that whole region actually lay under the direct secular authority of the pope. Borch sued the town of Riga in the imperial chamber court for insubordination to the emperor, to which the town responded with an appeal to the papal court of law. Although envoys of Emperor Frederick III assured the pope of the validity of the enfeoffment of the *Stift* of Riga to Borch, Pope Sixtus IV retained his support for Stephan Grube. Meanwhile a war had broken out between the Teutonic Order in Livonia and the town of Riga, in which the latter was more successful. Borch stepped down in late autumn of 1483 and his successor in office refrained from utilizing Borch's imperial enfeoffment. This, coupled with Grube's death in December 1483 brought about a remarkable change in the conflict. The town of Riga and the canons of the cathedral chapter ceased their claims to Livonia being under the secular lordship of the pope and began to use imperial charters to further their cause. It is evident that claims that the emperor held no power over Livonia and that the land lay under the secular authority of the pope were used only during a conflict and only in such situations when one side could effectively muster imperial legitimation solely to their cause, which in turn led the other side to rely solely on papal legitimation.

During 1475–1476 a feud was fought between the Teutonic Order in Livonia and the Bishopric of Tartu. During negotiations to solve the feud the bishop of Tartu accused the Teutonic Order of attempts to violate the privileges of the bishopric, issued by King Henry (VII) in 1225. Both sides of the conflict also took recourse to imperial legislation on feuding. When the Teutonic Order was accused of breaking the *allgemeine Landfriede* (i.e. general peace) issued by Emperor Frederick III in 1474 and the regulations on feuding in the Golden Bull of Charles IV, the Livonian Master answered that he was conducting the feud in full accordance with the regulations of the Golden Bull and the so-called *Reformatio Friderici* issued by Frederick III in 1442.

The archbishops of Riga and the bishops of Tartu asked the emperor to appoint imperial protectors to guarantee in lieu of the emperor the rights and possessions of these bishops. In 1366 Emperor Charles IV named the kings of Denmark, Sweden, Norway and Poland, and the dukes of Pomerania-Stettin and Mecklenburg as protectors of the archbishops of Riga. The protectors of the bishop of Tartu were appointed by King Sigismund in 1425 and they were the kings of Denmark, Sweden, Norway and Poland; the dukes of Brunswick,

Pomerania-Stettin, Mecklenburg, Pomerania-Wolgast, and Schleswig; and the town of Lübeck. In 1442 the Master of the Livonian branch of the Teutonic Order was added to the list of the imperial protectors of the bishopric of Tartu. These imperial charters were not dispatched to all the protectors listed; instead they were given to the archbishops of Riga and the bishops of Tartu, who could use them as they pleased. These charters were used by the bishops – usually during conflicts with the Teutonic Order – to make alliances with foreign lords and towns or ask for their support.

Imperial authority also played a role during double-elections of bishops. The Teutonic Order asked the emperor for letters of recommendation for their candidates to the episcopal chair in hopes of influencing the pope to appoint the protégé of the order as bishop. An exceptional use of imperial authority by the Teutonic Order occurred during the long strife between Ludolf Grove (1438/39–1458) and Johannes Krouwel (1439–1459) over the seat of the bishop of Osilia. Whereas Grove was elected by the cathedral chapter and confirmed by the Council of Basel, Krouwel was a member of the Teutonic Order appointed by Pope Eugene IV. During 1446–1447 the Grand Master obtained a number of charters from Eugene IV and Frederick III. Johannes Krouwel travelled to Livonia in the summer of 1448 and presented these charters to Livonian territorial lords and their estates on the diet (*Landtag*) of Tallinn. Thereupon the territorial lords and their estates decided to acknowledge Krouwel as the legitimate bishop of Osilia. Because Grove declined to relinquish his office and found military support from the king of Sweden, the Teutonic Order launched a campaign to conquer the bishopric. During the hostilities the Grand Master acquired another group of letters from Frederick III and Eugene IV, who again legitimated Krouwel's status as bishop. The conflict ended in 1449 with a compromise, which divided the bishopric between Krouwel and Grove.

Frederick III signed the Concordat of Vienna with the papal legate in 1448. This concordat severely limited the pope's right to appoint German archbishops and bishops. The validity of the Concordat of Vienna for Livonia was debatable during the second half of the 15th century. It seems that the bishops and cathedral-chapters of Livonia and in some cases even the Master of the Livonian branch of the Teutonic Order claimed that the concordat was valid for Livonia, whereas the general proctor of the Teutonic Order at the papal curia usually stated that it was not valid for Livonia. The debate was finally solved in 1522, when Emperor Charles V officially declared the concordat to be valid for Livonia.

Livonia's involvement in the affairs of the Holy Roman Empire

Livonia lay outside the area of dynastic-political interests of late medieval Holy Roman Emperors. The sole exception to this rule occurred during the reign of Louis IV, but even this was due to his dynastic relations with the king of Denmark. Louis's son, Margrave Louis of Brandenburg married the daughter of

King Christopher II of Denmark (1320–1326 and 1329–1332) in 1324. King Christopher II was seriously in debt and his creditors seized the Kingdom of Denmark after his death. Since Christopher failed to deliver the dowry of his daughter, his eldest son Otto, pretender to the throne of Denmark, ceded the Duchy of Estonia to Margrave Louis in place of the dowry in 1333. Margrave Louis showed no interest towards ruling the duchy. In 1339 Emperor Louis IV approached the Grand Master and the Livonian Master of the Teutonic Order with a proposal to buy the Duchy of Estonia from mMrgrave Louis. The Next year, Christopher's younger son, Valdemar IV (1340–1375), managed to seize the Kingdom of Denmark from the hands of his fathers creditors and approached the Teutonic Order with the proposal to buy the Duchy of Estonia from him. Finally, in 1346 the Grand Master bought the duchy from both King Valdemar IV and Margrave Louis, and let Emperor Louis IV to confirm the sale.

Livonian territorial lords, similarly to the German princes of regions “far from the sovereign”, did not show active interest in the affairs of the empire. Only on one occasion did a Livonian territorial lord send an envoy to a gathering of the estates of the empire in order to participate in discussions on affairs affecting the whole of the German lands of the Empire. The envoy of the archbishop of Riga took part in the diet of Frankfurt am Main in September and October of 1446. The main point of discussion on this diet was the schism between Pope Eugenius IV and the Council of Basel, which had elected Antipope Felix V in 1439. The German lands of the empire had declared themselves neutral in the schism already in 1438, but in 1446 Frederick III and the Electors had decided that they should end the neutrality and acknowledge either Eugenius IV or the Council of Basel. The archbishop of Riga was one of the supporters of the Council of Basel and probably sent his envoy to the diet to strengthen the position of the supporters of Basel. Though the question remained unsolved at the diet of Frankfurt, Frederick III and the majority of the Electors decided to acknowledge Eugenius IV in February 1447. This act paved the way for the end of the schism and the unification of the church under the authority of the Roman pontiff.

During the 15th century the emperor and the Electors began to demand military service from the estates of the German lands to defend the empire from the enemies of Christendom, and sought to impose extraordinary taxation to finance warfare against the Hussites and the Ottoman Empire. These demands were first made on the diet of Nuremberg in the summer of 1422. There the imperial estates composed the first Imperial Register (*Reichsmatrikel*), which specified the military obligations of the estates. Though no Livonian territorial lords were listed in the Imperial Register, King Sigismund and the Electors regarded the Teutonic Order's war against Poland and Lithuania (1422) as a war fought against the supporters of the Hussites. In 1426 King Sigismund asked the Grand Master and the Livonian Master to send troops to a campaign against the Hussites. It seems that in both cases the king was foremost interested in the contribution of the Grand Master and approached the Livonian Master because he considered him as a subordinate of the Grand Master. In 1427 the imperial

estates agreed upon a general tax of the German lands of the empire to finance warfare against the Hussites. Prussia was mentioned among the regions under taxation, but Livonia was not. Nevertheless, the demand to begin collecting the Hussite-tax was dispatched to the archbishop of Riga, because both Livonia and Prussia belonged to the church province of Riga and the tax was to be collected on the basis of church provinces. Although Livonia was not regarded as a region under taxation by the imperial estates, it became a taxed area because of its metropolitan affiliation with Prussia. The archbishop of Riga sought to excuse Livonia from the Hussite-tax, stating that the region was endangered by the schismatic Russians, whom the archbishop depicted as enemies of Christendom, and therefore Livonia was itself in dire need of help from the German lands. In Germany the Hussite-tax failed to bring about the envisaged amount of money and the imperial estates returned to the method of military service. A new Imperial Register was composed in 1431 and again no Livonian territorial lords were mentioned therein. During the second part of the 15th century the emperor and the Electors made several plans to organize a campaign against the Ottoman Empire either through the use of the Imperial Register or financed by an extraordinary tax, but none of these plans ever bore fruit. Once again, Livonian territorial lords were not named in the register nor obliged to pay the tax. On the other hand Livonian territorial lords themselves approached the empire for help against the enemies of Christendom only once. In 1481 the Teutonic Order in Livonia asked the emperor and several imperial princes to influence the pope to impose a crusade-tax to support the defence of Livonia from the attacks of schismatic Russians, but the pope refused to do so.

An exceptional demand for monetary obligation to the empire was produced by Konrad von Weinsberg in the 1440s. He had served as the royal protector of the Council of Basel in lieu of the King of the Romans during 1439–1440. Since he received no pay and incurred several debts during his time in office, Frederick III and several Electors declared that Konrad's debts were to be redeemed from the money collected in the church province of Riga (i.e. Prussia and Livonia) for the indulgence issued by Pope Eugenius IV and the Council of Basel in 1436 to finance the planned reunion with of the Orthodox church. Although he was authorized to collect the debt from the whole of the church province of Riga, Konrad von Weinsberg actually only demanded the money from the Grand Master of the Teutonic Order and largely ignored Livonia and the archbishop of Riga in this matter.

Conclusions

Livonia was a region whose territorial lords were eager to belong to the Holy Roman Empire. They entered into legal ties with the emperors and used imperial charters as a source of legitimacy for their political actions. Still, compared with papal legitimation, imperial legitimation remained secondary for them. The emperors themselves showed hardly any interest in the region and did not even

urge Livonian bishops to renew their feudal ties. Nevertheless, the emperor gladly issued charters requested by Livonian territorial lords and often did not take sides in Livonia's inner conflicts.

The relations between the territorial lords of Livonia and the Holy Roman Emperors were largely similar to those of the princes of German regions "far from the sovereign". The main differences between Livonian territorial lords and the German princes "far from the sovereign" consisted of very long pauses in the renewal of the feudal ties of Livonian bishops. Additionally, Livonian territorial lords did not use the emperor's judicial authority to solve their regional conflicts, although there were a few exceptions to this rule. It seems that Livonian territorial lords preferred to use the papal court of law, probably because they had more personal contacts in the papal court and because the Teutonic Order was exempted from any other judicial authority other than the pope. The third difference is found in the fact, that the emperor and the Electors usually did not explicitly demand military service in defence of the empire or the payment of extraordinary taxes from Livonian territorial lords. There appears to have been a temporal fluctuation in the intensity of the ties between the Emperor and the territorial lords of Livonia. During the first half of the 13th century the territorial lords used the emperor's authority to legitimize their newly founded temporal lordships. From approximately 1250 to 1350, on the other hand, only one territorial lord preserved ties with emperor. Relations with the emperor began to increase from the middle of the 14th century onwards and during the 15th century imperial authority played a significant role in Livonian inner politics. These kinds of temporal fluctuations in the intensity of relations with the emperor were not a particular feature of Livonian territorial lords, but were also characteristic of several German imperial princes. Livonia's ties with the emperor were clearly weaker than those of the German regions far from the sovereign; nevertheless, since the emperor was the only secular monarch whose authority was accepted in medieval Livonia, the region can be considered a part of the Holy Roman Empire.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Mihkel Mäesalu
Sünniaeg: 18.07.1985
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Kooli 24–1, 50409 Tartu
E-post: mihkel.maesalu@ut.ee

Hariduskäik

2010– Tartu Ülikool, doktoriõpe
2007–2010 Tartu Ülikool, M.A.
2004–2007 Tartu Ülikool, B.A.

Teenistuskäik

2013– Tartu Ülikool, nooremteadur

Teadustegevus

Peamised uurimisvaldkonnad: keskaja poliitiline ajalugu; Liivimaa ja Püha Rooma keisririigi suhted; ristsõjad Läänemere ruumis.

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid

1. Mihkel Mäesalu. Die Steuerforderungen des Heiligen Römischen Reiches an die Kirchenprovinz Riga im 15. Jahrhundert. – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Vlj. Anti Selart ja Matthias Thumser (ilmumas).
2. Mihkel Mäesalu. King Wenceslas' Relations with the Teutonic Order in Light of the Dispute over the Archbishopric of Riga (1392–1397). – *Journal of Baltic Studies*, 47 (2016), lk 369–383.
3. Mihkel Mäesalu. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 62 (2013), lk 472–489.
4. Mihkel Mäesalu. Saare-Lääne piiskopid Püha Rooma keisririigi läänimeestena. Keisrile või Rooma kuningale ustavusvande andmise põhjustest (1228–1521). – *Läänemaa muuseumi toimetised*, 16 (2013), lk 33–54.

Muud teaduslikud publikatsioonid

1. Mihkel Mäesalu. Ühe keskaegse õigusteksti kasutamisest. Mõõgavendade ordu Saksa orduisse inkorporeerimise üriku (1237) kasutamisest ja tõlgendamisest Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vaheliste konfliktide kontekstis (1298–1483). – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2015. Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2015*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2016, lk 28–55.

2. Martin Malve, Mihkel Mäesalu ja Raido Roog. A Medieval tomb in Tartu Cathedral. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2013. Archeological fieldwork in Estonia 2013*. Toim. Erki Russow ja Arvi Haak. Tallinn: Muinsuskaitseamet – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut – Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2014, lk 167–174.
3. Martin Malve, Mihkel Mäesalu ja Raido Roog. St George's cemetery in Tartu – medieval burial ground of the leprosarium? – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2012. Archeological fieldwork in Estonia 2012*. Toim. Erki Russow, Arvi Haak ja Ester Oras. Tallinn: Muinsuskaitseamet – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut – Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2013, lk 195–206.
4. Mihkel Mäesalu. A crusader conflict mediated by a papal legate: the Chronicle of Henry of Livonia as a legal text. – *The Medieval Chronicle VIII*. Toim. Erik Kooper ja Sjoerd Levelt. Amsterdam – New York: Rodopi 2013, lk 233–246.
5. Mihkel Mäesalu. Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat“? – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 6 (2011), lk 11–30.

CURRICULUM VITAE

Name: Mihkel Mäesalu
Date of birth: 18.07.1985
Citizenship: Estonian
Address: Kooli 24–1, 50409 Tartu, Estonia
E-mail: mihkel.maesalu@ut.ee

Education

2010– University of Tartu, doctoral studies
2007–2010 University of Tartu, M.A.
2004–2007 University of Tartu, B.A.

Professional employment

2013– University of Tartu, junior research fellow

Scientific work

Fields of research: political history of the Middle Ages; Livonia's relations with the Holy Roman Empire; crusades in the Baltic Sea region.

Publications connected with the thesis

1. Mihkel Mäesalu. Die Steuerforderungen des Heiligen Römischen Reiches an die Kirchenprovinz Riga im 15. Jahrhundert. – *Livland – eine Region am Ende der Welt? Forschungen zum Verhältnis zwischen Zentrum und Peripherie im späten Mittelalter. Livonia – a Region at the End of the World? Studies on the Relations between Centre and Periphery in the Later Middle Ages*. Eds. Anti Selart and Matthias Thumser (in print).
2. Mihkel Mäesalu. King Wenceslas' Relations with the Teutonic Order in Light of the Dispute over the Archbishopric of Riga (1392–1397). – *Journal of Baltic Studies*, 47 (2016), pp. 369–383.
3. Mihkel Mäesalu. Päpstliche und kaiserliche Machtansprüche im livländischen Kreuzzugsgebiet im 13. Jahrhundert. – *Zeitschrift für Ostmitteleuropa-Forschung*, 62 (2013), S. 472–489.
4. Mihkel Mäesalu. Saare-Lääne piiskopid Püha Rooma keisririigi läänimeestena. Keisrile või Rooma kuningale ustavusvande andmise põhjustest (1228–1521). – *Läänemaa muuseumi toimetised*, 16 (2013), lk 33–54.

Other publications

1. Mihkel Mäesalu. Ühe keskaegse õigusteksti kasutamisest. Mõõgavendade ordu Saksa orduisse inkorporeerimise üriku (1237) kasutamisest ja tõlgendamisest Riia peapiiskopi ja Saksa ordu vaheliste konfliktide kontekstis (1298–1483). – *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2015. Annales Litterarum Societatis Esthonicae 2015*. Tartu: Õpetatud Eesti Selts 2016, lk 28–55.

2. Martin Malve, Mihkel Mäesalu and Raido Roog. A Medieval tomb in Tartu Cathedral. – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2013. Archeological fieldwork in Estonia 2013*. Eds. Erki Russow and Arvi Haak. Tallinn: Muinsuskaitseamet – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut – Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2014, pp. 167–174.
3. Martin Malve, Mihkel Mäesalu and Raido Roog. St George's cemetery in Tartu – medieval burial ground of the leprosarium? – *Arheoloogilised välitööd Eestis 2012. Archeological fieldwork in Estonia 2012*. Eds. Erki Russow, Arvi Haak and Ester Oras. Tallinn: Muinsuskaitseamet – Tallinna Ülikooli Ajaloo Instituut – Tartu Ülikooli Ajaloo ja Arheoloogia Instituut 2013, pp. 195–206.
4. Mihkel Mäesalu. A crusader conflict mediated by a papal legate: the Chronicle of Henry of Livonia as a legal text. – *The Medieval Chronicle VIII*. Eds. Erik Kooper and Sjoerd Levelt. Amsterdam – New York: Rodopi 2013, pp. 233–246.
5. Mihkel Mäesalu. Päpstliche Gewalt im Kreuzzugsgebiet: Gründete Wilhelm von Modena in Estland einen „Pufferstaat“? – *Forschungen zur baltischen Geschichte*, 6 (2011), S. 11–30.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaar-orientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiiemaa.** Aafrika retseptsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Тарту, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.

21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittelassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste problemaatika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.
27. **Kaarel Vanamölder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsid 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueauk.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmetts-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.
35. **Reigo Lokk.** Sepistades natsiooni: taasiseseisvunud Eesti etnoliitilised konfliktid. Tartu, 2015, 465 lk.
36. **Tõnis Tatar.** Kolmas tee Eesti NSV kunstis: avangardi ja võimumeelsuse vahel. Tartu, 2015, 295 lk.
37. **Madis Maasing.** The Role of the Bishops in the Livonian Political System (in the First Half of the 16th Century). Tartu, 2016, 318 lk.
38. **Liisi Esse.** Eesti sõdurid Esimeses maailmasõjas: sõjakogemus ja selle sõjajärgne tähendus. Tartu, 2016, 210 lk.
39. **Tarvo Kärberg.** Digital Preservation of Knowledge – a theoretical-practical research at the National Archives of Estonia. Tartu, 2016, 183 p.

40. **Algo Rämmer.** Haritlased ja Balti kultuurikoostöö 1920.–1930. aastatel. Tartu, 2016, 203 lk.
41. **Kristjan Luts.** Eestlastest ajateenijad ja ohvitserid Nõukogude Liidu relvajõududes 1956–1991. Tartu, 2017, 246 lk.